

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Растко М. Ломпар

**АНТИКОМУНИЗАМ У КРАЉЕВИНИ
ЈУГОСЛАВИЈИ 1934–1941.**

докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Rastko M. Lompar

**ANTICOMMUNISM IN THE KINGDOM OF
YUGOSLAVIA 1934–1941**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

Подаци о ментору и члановима Комисије

Ментор:

Проф. др Мира Радојевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Александар Животић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Доц. др Срђан Мићић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Ивана Добривојевић Томић, научни саветник, Институт за савремену историју

Датум одбране: _____

Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941.

Сажетак:

Предмет докторске дисертације представља антикомунизам у Краљевини Југославији у периоду од 1934. до 1941. године. Феномен антикомунизма у Краљевини Југославији посматран је кроз однос државних органа према комунизму, делатност приватних антикомунистичких организација, али и ставове десничарских политичких партија и верских организација. На тај начин сагледани су унутрашњеполитички мотиви и њихове спољнополитичке последице, чиме је овај феномен посматран у ширем политичком и друштвеном контексту међуратне југословенске државе. Истовремено, није губљена из вида ни ванредно важна међународна димензија, што је омогућило да се антикомунизам у Краљевини Југославији анализира и у контексту политичких и идеолошких кретања у Европи.

Упркос чињеници да је у Краљевини СХС/Југославији умногоме недостајало политичког континуитета, у односу према комунизму представници власти имали су доследно негативан став. Он се одражавао у усвајању законских предлога и иницијатива, реформама извршне власти, судској и казненој политици, просветној и пропагандној делатности, али и у спољној политици државе.

Посебна пажња посвећена је активностима Југословенског антимакистичког комитета, као најзначајније приватне антикомунистичке организације. Истовремено, контакти ове и других сличних организација са страним чиниоцима, у првом реду швајцарском Међународном антикомунистичком антантом и немачком Антикоминтерн организацијом, анализирани су, због тога што су поменуте организације остваривале велики утицај на и настојале да руководе антикомунистичком борбом у Краљевини Југославији.

Докторска дисертација заснована је на необјављеној архивској грађи из институција у Србији, Хрватској, Швајцарској, Немачкој, Шпанији и Холандији, великом броју објављених извора и литературе на више светских језика.

Кључне речи: Антикомунизам, Комунистичка партија Југославије, Краљевина Југославија, Југословенски антимакистички комитет, Државни суд за заштиту државе, Милан Стојадиновић

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК:

Anticommunism in the Kingdom of Yugoslavia 1934–1941

Summary:

This thesis deals with anticommunism in the Kingdom of Yugoslavia between 1934 and 1941. This phenomenon is depicted by observing the stance of the regime towards communism, the activities of private anticommunist pressure groups, stances of right-wing political parties and religious organizations. Having this in mind, both inner political motivations and their foreign political consequences were studied, thereby casting this phenomenon against the backdrop of wide political and social context of the Interwar Yugoslav state. However, the incredibly important international dimension was not overlooked, and anticommunism in the Kingdom of Yugoslavia was placed within the context of political and ideological currents in Europe at that time.

Even though the Kingdom of Yugoslavia often lacked political continuity, in regards to communism the ruling elites had a lasting negative attitude. It was manifested in the introduction of legal initiatives, executive power reforms, judicial and punitive politics, education and propaganda, and lastly within foreign policy as well.

Special emphasis was placed on the activities of the Yugoslav Antimarxist Committee, the most important anticommunist pressure group. Furthermore, its contacts with corresponding organizations abroad, such as the Swiss Entente Internationale Anticommuniste and the German Antikomintern, were analyzed thoroughly, because those organizations exuded large influence over the anticommunist struggle within the Yugoslav state.

This PhD thesis is based on unpublished archival sources from Serbia, Croatia, Switzerland, Germany, Spain and Netherlands, as well as large number of publish sources and secondary literature in several languages.

Key words: Anticommunism, Communist Party of Yugoslavia, Kingdom of Yugoslavia, Yugoslav Antimarxist Committee, State Court for the Protection of the State, Milan Stojadinović

Scientific field: History

Specific scientific field: History of Yugoslavia

UDC:

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
Предмет истраживања	1
Теоријско одређење антикомунизма	4
Осврт на коришћену литературу и изворе	13
УВОД	21
Јужнословенске земље и социјализам до краја Првог светског рата	21
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и комунизам до доношења Закона о заштити државе (1919–1921)	37
Југословенска краљевина и илегална партија 1921–1928.	68
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Совјетска Русија	87
РЕЖИМСКЕ СТРАНКЕ У БОРБИ ПРОТИВ КОМУНИЗМА	111
Обрачун личног режима краља Александра са комунистима 1929–1931.	111
Антикомунистичко наслеђе Југословенске националне странке 1932–1935.	132
Антикомунистички ставови и пракса Југословенске радикалне заједнице 1935–1939.	156
Противуречности антикомунизма владајућег режима 1939–1941.	199
МЕЂУНАРОДНА АНТИКОМУНИСТИЧКА САРАДЊА	225
Међународни антикомунизам: почеци, струје и организације	225
Покушаји оснивања југословенског центра Међународне антикомунистичке антанте	250
Настанак Лиге Обера у Краљевини Југославији	261
Југословенски антимарксистички комитет између Берлина и Женева 1935–1936	278
Активности Југословенског антимарксистичког комитета од његовог врхунца до гашења (1937-1940)	303

Југословенски антмарксистички комитет и сумрак међународне антикомунистичке сарадње	321
ПРИРОДА АНТИКОМУНИЗМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ	331
Ограничења и домети државне политике против комунизма	331
Антикомунизам десничарских политичких организација	336
Pro Deo: Антикомунизам верских заједница	362
Антикомунистичка мобилизација током Шпанског грађанског рата	379
Врсте антикомунизма у Краљевини Југославији	388
ЗАКЉУЧАК	393
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	402

ПРЕДГОВОР

Предмет истраживања

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена је свега годину дана након што је револуционарном сменом власти на тлу дотадашње руске царевине настала прва комунистичка држава на свету. Свргнувши цара, који је од сматран највећим савезником и покровитељем Краљевине Србије, склопивши сепаратни мир са Централним силама и објавивши рат капитализму, монархију и религији, бољшевички режим од тренутка доласка на власт перципиран је негативно од стране врха младе југословенске државе. Започевши „извоз“ својих запаљивих идеја и искустава, он је угрожавао не тако чврсте државне темеље. На северним границама Краљевине СХС, на тлу дојучерашњег непријатеља, осванула је прва бољшевичка држава у Централној Европи – Мађарска Совјетска Република. Ратни савезници Србије интервенисали су не само против ње, већ и на тлу Русије, како би свргли комунистички режим. Краљевина СХС није могла, нити желела, да учествује у овим антибољшевичким интервенцијама, које је пак посматрала са нескривеним симпатијама. По поразу „белих“ у руском грађанском рату, уточиште у њој су нашле десетине хиљада поражених цивила, војника и официра руске армије, који ће значајно утицати на појачавање већ постојећих антикомунистичких сентимената. Истовремено, Комунистичка партија Југославије у настајању спроводила је опсежну агитацију, наилазећи на плодно тле на ратом исцрпљеној територији нове државе Јужних Словена. Догађаји су водили ка заоштравању односа између комунистичког покрета и власти Краљевине СХС. Иако је предратна српска држава толерисала антиратну пропаганду социјалдемократске партије, у новим околностима донета је одлука да се политички рад КПЈ забрани 1920. године. Краљевина СХС/Југославија своју антикомунистичку оријентацију, формирану током овог периода, а која је свој одраз нашла и у унутрашњој и у спољној политици земље, до краја свог постојања није трајно преиспитала нити ревидирала.

Предмет истраживања ове докторске дисертације представља антикомунизам у Краљевини Југославији у периоду између 1934. и 1941. године. Феномен антикомунизма посматрали смо у оквиру ширих идеолошких сукоба који су одређивали политички и културни живот Краљевине СХС/Југославије, не губећи из вида националну димензију односа унутар југословенске државе, која је неретко утицала и на идеолошка и дневнополитичка опредељења политичких чинилаца. Антикомунизам ипак није био само пасивна последица постојећих политичких, националних, идеолошких и верских опредељења и супротстављености. У питању је био активни политички и идеолошки сентимент и фактор у доношењу унутрашњеполитичких одлука, формулисању спољне политике, склапању савеза, давању смера културној и просветној политици и др.

Носиоци антикомунизма у Краљевини Југославији били су појединци и групе, који се могу сврстати у најмање три целине: државни органи и владајуће странке, (полу)државне организације настале са циљем сузбијања комунизма и, коначно, недржавни сектор (десничарске политичке партије и покрети, као и верске заједнице). Свакој целини посвећено је посебно поглавље. За неке од њих аниткомунизам је био пословна обавеза, за неке лично убеђење, док је за многе то опредељење било мотивисано вишеслојним разлозима. Током периода који посматрамо разлика између њих често је бивала замаглења,

јер су различите групе и институције не само имале «дупло» чланство, већ су и међусобно сарађивале у борби против заједничког «непријатеља». Понекад, међутим, као у случају Римокатоличке цркве и државних органа, антикомунистичко убеђење које су делили није нужно представљало фактор зближавања и позив на сарадњу. Оно што је додатно представљало специфичност периода који посматрамо била је својеврсна интернационализација антикомунизма. С једне стране, снажењем нацистичке Немачке, појавила се страна сила која је настојала да се наметне како државним тако и приватним и верским носиоцима борбе против комунизма као саветник, тотор и покровитељ. С друге стране, приватне међународне организације усмерене на борбу против комунизма, попут Међународне антикомунистичке антанте у Женеви имале су велику улогу у развоју антикомунистичког покрета у Југославији. Стога смо феномен антикомунизма у Краљевини Југославији сагледавали кроз призму трију сфера, државне, приватне и верске, у којима је долазио до најочитијег изражаја уз анализу иностраних фактора који су утицали на његову природу.

Политички живот Краљевине Југославије није био изолован од општих европских токова. Постојање Совјетског Савеза, страх од унутрашњих немира, терористичке активности и антидржавна оријентација КПЈ, утицале су на унутрашње прилике и однос према комунизму у Краљевини СХС и током 20-их година. Међутим, у наредној је деценији дошло до интензивирања идеолошких расправа, али и директних настојања европских држава, превасходно СССР-а и нацистичке Немачке, да усмере идеолошко опредељење политичких и културних чинилаца у другим европским земљама, као подлогу за свој политички продор.

Комунистичка идеологија и организација била је интернационалистичког карактера. Ни антикомунизам није стога био изоловани феномен, ограничен на друштво Краљевине СХС/Југославије. Од свог настанка Краљевина СХС била је једна у низу држава, које је требало да представљају брану совјетском, односно комунистичком продору на запад и немачком ширењу на исток. Чврсто остајући током 20-их година при том опредељењу, Краљевина прихвата руске монархисте, разматра оружану акцију против Мађарске совјетске републике и забрањује Комунистичку партију Југославије 1920. године. Ипак, током тридесетих година 20. века, версајски поредак налазио се у кризи. Као последица финансијског слома из 1929. године, почео је слабити француски утицај у Југославији. Слабљењем Француске, њено место на Балкану почела је све више да преузима Немачка, како у економском тако и у политичком, културном и идеолошком смислу. Период између 1934. и 1941. године био је обележен све ближим односима између Краљевине Југославије и Немачке. С друге стране, током исте деценије дошло је до промене спољнополитичке оријентације СССР-а, која је најдиректнији израз имала на VII конгресу Коминтерне 1935. године са формулисањем политике Народног фронта у борби против растуће опасности фашизма. Тако је током 30-их година долазило до поларизације европских друштава на левицу и десницу, односно до поделе на свет фашизма и свет антифашизма. Из «берлинске» перспективе пак посматрано, једна од линија поделе света била је на свет комунизма и антикомунизма. Као што је Коминтерна дириговала из Москве комунистичким партијама широм света, тако је берлинска "Антикоминтерна" трабало да око себе окупи и усмерава све противнике комунизма, па и оне из Краљевине Југославије.

О политичком животу Краљевине Југославије, као и о историји Комунистичке партије Југославије (КПЈ) такође постоји обимна историографска продукција. О репресији државних органа према КПЈ и о борби између комуниста и разноликих политичких

противника такође је писано. Међутим, највећи део литературе посвећен историји КПЈ, као и противницима комунизма, настао је из пера аутора идеолошки блиских комунистичкој оријентацији. Такав приступ је за последицу имао не само пристрасност у вредносном смислу, већ је одређивао и перспективу из које је антикомунизам посматран. Обликовано марксистичким бинарним разумевањем света, «статично» и униформно посматрање комунистима непријатељског блока, његових припадника и њихових политичких ставова довело је до тога да је мало пажње посвећивано појашњавању мотивације непријатеља комунизма. За бројне историчаре антикомунизам режима био је саморазумљив и диригован класним положајем његових носилаца. Такођем, међусобне разлике припадника "табора реакције" нису у довољној мери проблематизоване, нити су истраживани језик, мотиви и домети антикомунистичке пропаганде.

Стога смо настојали да феномен антикомунизма у међуратној Југославији анализирамо из другачијег угла, не губећи притом из вида активност КПЈ и Комитерне на Балкану, која је умногоме утицала на одлуке како државног врха тако и приватних лица. С обзиром на то да је предмет нашег истраживања супротстављање комунизму, а не историја саме Комунистичке партије Југославије, «предност» смо давали изворима антикомунистичке провинијенције, док је сама партијска грађа била употребљавана као коректив. Кључни критеријум на основу ког смо поставили хронолошке међаше одређен је динамиком унутрашњеполитичког живота Краљевине Југославије. Године 1934. дошло је до убиства краља Александра Карађорђевића, а 1941. до отпочињања Другог светског рата на југословенском простору немачким нападом на Краљевину Југославију и Априлским ратом, који је резултирао сломом Краљевине. Међутим, где је било потребно прекорачивали смо строге временске оквире наше теме, како бисмо сагледали дубље узроке или далекосежније последице догађаја и процеса које истражујемо. Како је разумевање бројних процеса током намесничке управе државом немогуће без преиспитивања наслеђа краљевог личног режима, било је потребно посветити посебну пажњу периоду између 1929. године и убиства краља Александра.

Истовремено, у овом периоду од непуних седам година дошло је до крупних промена на међународном плану. У Немачкој је 1933. године на власт дошла Националсоцијалистичка радничка партија Немачке, која је потом започела борбу за хегемона Европе, што је као крајњу консеквенцу имало почетак Другог светског рата 1939. године. Дубоко свесни страха који је од 1919. године владао на Балкану, а самим тиме и у Краљевини СХС/Југославији, од комунистичке револуције, немачки органи су се вешто користили антикомунизмом режима како би је учинили пријемчивом за свој продор. Поред фактора Немачке, специфичност периода који проучавамо јесте темељни заокрет стратегије и тактике Совјетског Савеза и комунистичких партија. Након деценијског спровођења ригидне и бескомпромисне политике истовременог обрачуна са свим половима «буржоаског» друштва, КПЈ се од средине тридесетих окренула политици сарадње са умереним демократским опозиционим снагама. Ова промена консеквентно је променила природу и потребе антикомунзима, који није могао бити ограничен само на полицијско-судске мере, већ је у први план избило пропагандно сузбијање комунизма. Заокрет ка «легализацији» рада и даље илегалне комунистичке партије изазивао је пуно брига државним органима, недовољно спремним за супротстављање овој тактици. Стога је тежиште морало бити померено на демаскирање «подземног» комунистичког рада, у чему је први пут препозната корист од (полу)приватних организација попут Југословенског антимарксистичког комитета. Након готово петнаест година врло ограничене државне

подршке сличним иницијативама, тек након Седмог конгреса Коминтерне оне су постављене на виши ниво. У периоду који посматрамо антикомунизам је, имајући наведено у виду, бивао одређен читавим сплетом унутрашњеполитичких и међународних фактора, који су водили његовој све приметнијој актуализацији.

Теоријско одређење антикомунизма

Реч анти (грчки *ἀντι*) је један од универзално прихваћених префикса који у постоји у већини индоевропских језика и означава „супротност или непријатељски став према ономе шта значи основна реч“.¹ Најближи синоним на српском језику била би реч против. Самим тиме феномен антикомунизма², који представља предмет овог истраживања, мора се разумети као противљење комунизму. Овакво објашњење, међутим, отвара више недоумица него што их решава. Наиме, термин комунизам један је од најоспоренијих термина у савременој историји. Шта је комунизам? Сходно томе – шта је антикомунизам? Консензус око оба појма изостаје. Самим тиме, током историје под појам антикомунизма сврставани су појединци и покрети најразличитијих усмерења. Да ли је антикомунизам бесмислица, епифеномен, фуснота историје, који је са историјске позорнице нестао рушењем Берлинског зида и суновратом „реалног социјализма“? Треба ли следовати суду Томаса Мана, који је говорећи пред библиотеком америчког конгреса 1943. године, назвао антикомунизам „највећом заблудом наше епохе“.³ На први поглед делује да је тако. Комунизам и антикомунизам су ствар прошлости.

Међутим, због чега је онда, излажући свој програмски говор (State of the Union Address) пред америчким конгресом 2019. године, председник САД-а Доналд Трамп пркосно изјавио „Никада нећемо постати социјалистичка земља“.⁴ Иако је у говору као непријатеље означио умерену социјалдемократску струју у Демократској странци и режим Николаса Мадуре у Венецуели, реторика његове критике била је запањујуће старовремска.⁵ Наиме, сличне реченице могле су се овом дому чути и током „дрвене панике“ двадестих, током стаљинистичких процеса средином тридесетих, а поготово након 1945. и трајања Хладног рата. Паралеле се ту не завршавају. „Социјалисти“ у САД-у попут сенатора Бернија Сендерса, ма како умерени, увек су сумњиви као потенцијални агенти других држава и издајници. Када је председавајући Комитета за спољне односе америчког Сената, Виљем

¹ *Речник српског језика*, (Нови Сад: Матица Српска, 2011), s.v. анти.

² Антикомунизам ћемо у овој докторској дисертацији писати у складу са препоруком из Правописа српског језика, на исти начин као и антифашизам или антисемитизам, односно без цртице. *Правопис српског језика*, (Нови Сад: Матица српска, 2010), 258-259.

³ Address Delivered at the Library of Congress, Washington DC, 13 October 1943, in: Thomas Mann, *Thomas Mann's Addresses Delivered at the Library of Congress, 1942-1949*, (Rockville: Wildside Press, 2008), 39.

⁴ <https://time.com/5521860/2019-state-of-the-union-trump-transcript/>

⁵ Одговор би могла пружити чињеница да је вишедеценијски адвокат породице Трамп и један од узора тада младог Доналда, Рој Кон, био десна рука чувеног сенатора Џозефа Мекартија, који је симбол послератног америчког антикомунизма и тужилац који је на електричну столицу послао чувене совјетске шпијуне, брачни пар Розенберг. Према сведочанствима, будући председник Трамп је годинама држао Конов портрет у својој канцеларији. Jonathan Mahler, Matt Flegenheimer, „What Donald Trump Learned From Joseph McCarthy’s Right-Hand Man“, *The New York Times*, 20. 6. 2016. Доступно на: <https://www.nytimes.com/2016/06/21/us/politics/donald-trump-roy-cohn.html>

Бора почео да заговара промену односа према Совјетском Савезу избио је скандал 1927. године. У јавност су процурели документи који су доказивали да је он агент Совјета. Након две године судских процеса у више земаља, документи су доказани као фалсификат – али штета је учињена. Бора, некада фаворит за место председника, није постао ни кандидат своје партије.⁶

Самим тиме чини се да је антикомунизам и даље актуелан феномен. Овакав став дели и већина истраживача антикомунизма.⁷ Истовремено, ни пропаст комунизма у Совјетском Савезу и његовим сателитима, није у очима многих довела до краја комунизма. Сведоци смо поновљених позива да 21. век постане век комунизма/социјализма. Међутим, антикомунизам је и ретко флуидан феномен, историографски тешко „ухватљив“ и незахвалан за дефиницију. У себи носи и извесну субјективност, јер почива на негацији другог појма, те се мора разумети кроз туђе садржајне чиниоце. Разумевање антикомунизма нужно је зависно од онога што се перципира као комунизам. Тако су се многи мислиоци и „обични“ људи током двадесетог века нашли у оба тора. Француски филозоф Жан-Пол Сартр, који је 1952. године антикомунисте жигосао као „псе“, касније је од дојучерашњих сабораца називан антикомунистом.⁸ Истовремено, многи његови сународници, који су сачињавали најрадикалнију левицу у Француској или били тврдокорни стаљинисти, након разочарања у „утопију“, како ју је Франсоа Фире у својој чувеној књизи назвао, постајали су горљиви антикомунисти. Те парије француског комунизма назвали су Паскал Делви и Жан-Мишел Девел, и сами противници Москве али одани социјалистичким идеалима, „стаљинистима антикомунизма“.⁹

Антикомунизам се може разумети и као „нежељени брат близанац“ антифашизма. Њихова судбина током двадесетог века вишеструко је испреплетана. И један и други остали су у великој мери магловити, а понекад и злоупотребљени. У најширој јавности антифашизам се најчешће везује за Шпански грађански рат и Други светски рат, када је доживео свој зенит, док се антикомунизам везује за Хладни рат. Други светски рат зацементирао је победу антифашизма над антикомунизмом у трци за концептом који ће представљати спој два крака међуратног идеолошког троугла (демократија-фашизам-комунизам). Иако из данашње перспективе савез демократије и комунизма, односно Совјетског Савеза и западних савезника, под слоганом антифашизма може изгледати неизбежно, свега неколико година пре избијања рата ситуација је била потпуно другачија. Англо-немачки савез, који је Хитлер прижељкивао, а који би довео до напада на Совјетски Савез и „свете хајке“ коју је предвидео Маркс, помаљао се на хоризонту. Међутим, историјски догађаји променили су ток. Победа антифашистичке коалиције у рату додатно је делегитимисала антикомунизам. Заправо, антифашизам иако млађи феномен, и пре рата је био много лакши за идентификацију. Антифашистичка акција, основана је 1932. године у Немачкој, као милитантно крило Комунистичке партије Немачке. До данас студенти левичари широм света марширају под њеним црвено-црним барјаком. Са друге стране, чак

⁶ Richard Spence, “Senator William E. Borah: Target of Soviet and Anti-Soviet Intrigue, 1922-1929”, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, Vol. 19, 2006, 134-155; Hubert Reichel, *Die Russen kommen pünktlich: Antikommunistische Legenden und Kreuzzüge von den 20er Jahren bis zu Reagan und Strauß*, (Frankfurt am Mein: Marksistische Blätter, 1983), 19-20.

⁷ Види: Тодор Куљић, „Послесоцијалистички антикомунизам“, *Теме*, Vol. 2, 2008, 417.

⁸ Gavin Bowd et al, “A Century of Anticommunisms: A Roundtable Discussion”, *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 52.

⁹ Pascal Delwit, Jean-Michel Dewaele, „The Stalinists of Anti-communism”, *The Socialist Register*, 1984, 324.

су и фашисти прихватили тај термин. Нова тајна полиција фашистичког режима, основана 1927. године, понела је име Организација за праћење и сузбијање антифашизма. Антикомунизам није никада имао ту привлачну снагу. Када су у југословенској емиграцији после Другог светског рата почели да се јављају позиви на окупљање свих антикомунистичких снага, *Наша реч*, орган демократске емиграције, изнео је своје становиште да противљење нечему не може бити фактор обједињавања. Разлози неуспеха било ког окупљања на основу антикомунизма „леже у сазнању да би такво занемаривање начелних несагласности изазвало само забуну и удаљило емиграцију од њеног циља уместо да је приближи“, сматрало је уредништво *Наше речи*.¹⁰ Изузев неколико кратких временских периода (1917–1921. и 1936–1939) антикомунизам је углавном исказиван кроз афирмацију другог принципа, најчешће слободе, а не кроз идентификацију са неприпадањем комунизму. То је и случај са хладноратовском реториком Запада. Иако по суштини несумњиво антикомунистичка, у појавном смислу била је је редукована на борбу света слободе и тираније. Док су на истоку поносно истицали свој антифашизам, сада много ближи антикапитализму, на западу антикомунизам није био чест у имену институција. Наследник Антикоминтерн организације, централне за ово истраживање, у послератној Западној Немачкој понео је име Народни савез за мир и слободу (Volksbund für Frieden und Freiheit), док је зид које су власти Источне Немачке подигле поносно назван Антифашистички заштитни зид (Antifaschistischer Schutzwall).

Током последњих година све више се јављају тумачења према којима су антифашизам и антикомунизам морално и интелектуално непотпуни концепти, јер не искључују истовремену афирмацију другог недемократског система. Према таквим тумачењима, истинско демократско разумевање антифашизма или антикомунизма, не може подразумевати истовремену апологију и афирмацију друге нефашистичке односно некомунистичке диктатуре. Антитоталитаризам, међутим једини омогућава истовремено супротстављање свим облицима диктатуре, сматрају присталице ове парадигме.¹¹ Иако су теорије о тоталитаризму популарне већ деценијама, током протеклих година почињу да добијају институционалну подршку. Тако је европски парламент 2009. донео резолуцију којом је де факто изједначио комунизам и фашизма, и позвао на суочавање и осуду тоталитарних режима и њихових злочина.¹² Међутим, важно је указати и на то да су поједини критичари с правом указивали на то да је антитоталитаризам истински непроживљена категорија, и да у свести већине људи постоје или снажна антикомунистичка или антифашистичка осећања.¹³ Како бисмо дефинисали феномен антикомунизма који представља предмет овог истраживања, морамо одговорити на низ питања. Да ли је антикомунизам важна и хеуристички корисна квалификација? Је ли он идеологија или противстав? У каквом је односу са антисоцијализмом, антимајксизмом и антисовјетизмом, а у каквом са антифашизмом и антитоталитаризмом?

Већ смо нагласили да је антикомунизам био историографски и теоретски веома занемарен феномен, којим су се превасходно бавили сами комунисти, односно левичари. Стога је већина радова о антикомунизму јасно идеолошки обојена и најчешће служи

¹⁰ Anonim, „Antikomunizam“, *Naša reč*, februar 1963.

¹¹ Armin Pfahl-Traughber, „Antifaschismus – Antikommunismus“, in: *Umkämpfte Begriffe: Deutungen zwischen Demokratie und Extremismus*, Gereon Flümman (Hrsg), (Bonn: BPB, 2017), 303-318.

¹² <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=P6-RC-2009-0165&language=EN>

¹³ Dunja Melčić. „Antifašizam, antikomunizam i antitotalitarizam“, *ERASMUS*, Vol. 8, 1994, 51.

делегитимисању политичких противника и критичара комунизма. Основне постулате комунистичке интерпретације антикомунизма поставили су Карл Маркс и Фридрих Енгелс. У сржи њиховог разумевања била је тврдња да је антикомунизам класно одређен, те да представља контрареволуционарни импулс властодржаца, који у борби за своје привилегије неће презати ни од чега како би зауставили еманципацију пролетеријата. У свом програмском спису *Манифест комунистичке партије* они су писали „Баук кружи Европом – баук комунизма. Све силе старе Европе сјединиле су се у свету хајку против тога баука, римски папа и руски цар, Метерних и Гизо, француски радикали и немачки полицајци“.¹⁴ Тиме су јасно указали да је антикомунизам интегрисајући феномен, који око себе окупља све противнике комунизма, без обзира на њихове међусобне супротстављености. Антикомунистима су сматрали све оне који нису комунисти. Енгелс је стога користио термин некомунизам.¹⁵ Они су још упозоравали и да антикомунизам не мора имати отворено реакционарну поруку, поготово имајући у виду различите револуционарне покрете 19 века, када је буржоазија злоупотребљавала радикализам маса користећи их као оружје у борби за своје циљеве. Грешке почињене 1799, 1848. и 1851. године јасан су путоказ за пролетаријат да је са буржоазијом пакт немогућ, сматрао је Маркс.¹⁶ Истовремено, указивао је на „издајничку“ улогу „ситнобуржоаског социјализма“ који дефетистички обесмишљава револуционарну борбу. Упавши у „кукавички мамурлук“ следи антикомунизму, јер подрива снагу пролетеријата.¹⁷ Антикомунизам у ортодоксном марксистичком тумачењу је стога класно одређен, растегљив контрареволуционарни феномен, којим могу бити обухваћени чак и они који се номинално издају за социјалисте или браниоце пролетаријата.

Основне постулате Марксовог и Енгелсовог тумачења антикомунизма преузела је и совјетска (источноблоковска) историографија, која се тим питањем најисцрпније бавила током Хладног рата. Суштински дефинишући антикомунизам као „инструмент одбране система историјски осуђеног на пропаст“¹⁸, видела га је као основни мотив Запада.¹⁹ Истицано је да је борба против комунизма само смоквин лист, који прикрива империјалистичке и неретко фашистичке тежње САД-а и њених савезника. Међутим, истовремено је указивано и на то да је историја антикомунизма историја лавирања и маскирања сопствене реакционарне суштине. Антикомунизам је поистовећиван са антисовјетизмом и једнообразно примењиван на све непријатеље Совјетског Савеза. Политичка злоупотреба термина антикомунизам постајала је све очигледнија како су СССР напуштали ранији савезници. Југословенска, кинеска, румунска и бројне друге комунистичке партије преко ноћи постајале су антикомунистичке.²⁰ Совјетски аутори писали су да маоизам и антикомунизам деле „непријатељство према реалном социјализму,

¹⁴ Karl Marx, Friedrich Engels, “Manifest Komunističke partije“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (prir), (Zagreb: Stvarnost, 1978), 367.

¹⁵ Friedrich Engels, “Prilog historiji saveza komunista“, “, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 1321.

¹⁶ Karl Marx, „Buržoazija i kontrarevolucija“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 420-421; Karl Marx, “Građanski rat u Francuskoj“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 958-959;

¹⁷ Karl Marx, Friedrich Engels, “Manifest Komunističke partije“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 385-388.

¹⁸ *Antikommunismus – ideologische Hauptwaffe des Imperialismus*, (Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1974), 21.

¹⁹ Види: Виктор Лезин, *Антикомунизам - орудие империалистической реакции*, (Москва: Мысль, 1967); Борис Бессонов, *Антикомунизам - политика и идеология обреченного класса*, (Москва: Мысль, 1983); Всеволод Гордеев, *Антикомунизам - главное идейно-политическое оружие империализма*, (Москва: Политиздат, 1978).

²⁰ Види: Enver Hodža, *Evrokomunizam je antikomunizam*, (Beograd: Tanjug, 1980).

антисовјетизам и борбу против револуционарног светског поретка“, те да никакве разлике међу њима нема. Са друге стране, „леви радикализам је негација марксизма и мржња против комунистичког покрета“. ²¹ Овакав приступ обесмислио је употребу антикомунизма у научној методологији и свео га на пуку флоскулу.

Са друге стране гвоздене завесе није било много историографског занимања за феномен антикомунизма, посебно у САД-у, где су се историчари пишући о развоју тамошње комунистичке партије узгредно дотицали и њених противника. Америчка историографија током педесетих и шездесетих година 20. века била је оптерећена питањем моралне квалификације америчких комуниста и њихових противника. „Традиционална“ америчка историографија током овог периода посматрала је рад комуниста као издајнички, те су самим тиме антикомунисти углавном третирани као „хероји“ и „патриоти“, који су, понекад прерано и преоштро, упозоравали на опасност која прети америчкој слободи од комунизма. Антикомунистичка хистерија и инквизијска саслушања сенатора Џозефа Макартија сматране су „најгором ствари која се десила антикомунизму“. ²² У промењеној клими седамдесетих дошло је до тријумфа „ревизионистичке“ струје која је у први план стављала антикомунисте доказујући да је снага њихове репресије била вишеструко већа од опасности која је претила од комуниста. Основно неслагање између ове две струје било је у тумачењу већ поменуте Макартијеве ере. Треба ли је сматрати најекстремнијом епохом америчког антикомунизма, како су сматрали „традиционалисти“, или је она образац антикомунизма у САД, по мишљењу ревизиониста.

Поред совјетских интерпретација, у оквиру алтернативних левичарских кругова (троцкисти, леви социјалисти, социјалдемократе) развијано је другачије разумевање антикомунизма. Основи постулат ове школе мишљења било је разграничавање између антикомунизма и антисовјетизма и побијање схватања совјетских научника. Први корак била је тврдња да комунизам није никада ни постојао, већ да је совјетски режим његово име узурпирао. ²³ Стога, „Звати то [СССР Р.Л] социјализмом значи деградирати овај појам на ниво који му приписују његови непријатељи“, односно упасти у замку антикомунизма. ²⁴ Други важан корак било је тврђење да није свака критика совјетског модела антикомунизам, како је то приказивала совјетска наука. Према присталицама те парадигме, критика са леве је конструктивнија и заснованија, те се стога не може сматрати антикомунистичком. ²⁵ Совјетски дисидент Лев Копелев критиковао је антикомунистичку хистерију на западу, која проглашавајући разнородне левичаре за комунисте их заправо тера у наручје Москви. ²⁶ Инсистирано је на томе да је слика комунизма у перцепцији антикомуниста „истовремено јединствена и без обриса“, ²⁷ као и да се често разнородни

²¹ *Antikommunismus heute: Die Krise der imperialistischen Strategie zu Beginn der achtziger Jahre und der Antikommunismus in Ideologie und Politik*, (Berlin: Dietz Verlag, 1981), 293, 301.

²² Marc Sclerstone, „A Literature So Immense: The Historiography of Anticommunism“, *OAH Magazine of History*, October 2010, 7-8.

²³ Xavier Zeeborock, „Sovjetski ekspanzionizam i ekspanzivni antisovjetizam“, *Marksizam u svetu*, Vol. 9-10, 1985, 239.

²⁴ Ralph Miliband, Marcel Liebman, „Razmišljanja o antikomunizmu“, *Marksizam u svetu*, Vol. 9-10, 1985, 5-29.

²⁵ Исто, 8.

²⁶ Heinrich Böll, Lew Kopelew, Heinrich Vormweg, *Antikommunismus in Ost und West*, (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1984), 52.

²⁷ Werner Hofmann, *Stalinismus und Antikommunismus: Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts*, (Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag, 1967), 132.

левичарски покрети називају комунистичким.²⁸ Коначно, највећи кривац за „поплаву“ антикомунизма тражен је управо у стаљинизму и погрешној политици Совјетског Савеза.²⁹

Ове интерпетације свесрдно су прихваћене у социјалистичкој Југославији, где је примарни задатак теоретичара антикомунизма била одбрана југословенског режима од оптужби Источног блока за антикомунизам.³⁰ Инсистирало је да је стаљинизам дао антикомунизму аргументе који нису „ирационални“ или „лажни“.³¹ Самим тиме, понављан је читав низ аргумената, већ помињаних несавјетских мислилаца, чији су радови објављивани у теоријским часописима СКЈ. Бранко Прибићевић је у зборнику *Савремени антикомунизам* (1984), најзначајнијем теоријском доприносу југословенске науке дебати о антикомунизму, дао следећу интерпретацију према којој антикомунизам представља „различите облике делатности усмерене на оспоравање, оповргавање, сузбијање и, у крајњој линији, уништавање савременог комунизма. Ова делатност усмерена је подједнако против основних идејних постулата комунизма као и против организованих снага комунистичког покрета“.³² У овом зборнику бројни аутори инсистирали су на вези између стаљинизма и антикомунизма, а појединци су чак тврдили и да је стаљинизам „један екстремни облик антикомунизма“.³³ Уз овакве ставове, присутне су биле и класичне марксистичке оцене о антикомунизму као „посвећењу“ власништва, односно средству буржоазије за останак на власти. У Југославији је основни циљ антикомунизма виђен у повратку на 1941. годину и сузбијање домета југословенске револуције.³⁴

Након пада комунизма, од 1990. заједно са доступношћу грађе из бившег Совјетског Савеза, уследила је поплава радова која је феномену антикомунизма приступала пуно објективније него током Хладног рата. Избацивање дебате о моралности антикомунизма, која је оптерећивала претходна истраживања, увелико је олакшало писање о овом феномену и омогућило нијансиранију и прецизнију слику.³⁵ Постигнут је консензус о томе да, иако је у име антикомунизма долазило да несумњивих злочина, то не делегитимише сваку критику комунизма, као што ни злочини почињени у име комунизма не могу обезвредити све домете

²⁸ Heinrich Böll, Lew Kopelew, *Antikommunismus in Ost und West*, 69; Armin Pfahl-Traughber, „Antifaschismus – Antikommunismus“, 312; Pascal Delwit, Jean-Michel Dewaele, „The Stalinists of Anti-communism“, *The Socialist Register*, 1984, 324-345; Ralph Miliband, Marcel Liebman, „Razmišljanja o antikomunizmu“, *Marksizam u svetu*, Vol. 9-10, 1985, 26.

²⁹ Pascal Delwit, Jean-Michel Dewaele, „The Stalinists of Anti-communism“, *The Socialist Register*, 1984, 324-345.

³⁰ Stipe Orešković, „Komunizam i nacija“, *Socijalizam*, Vol. IV, 1987, 27.

³¹ Nikola Visković, „O antikomunizmu i staljinizmu“, u: *Tito i koncepcije socijalizma (1948–1958–1988)*, (Beograd: Grupa izdavača, 1990), 85.

³² Branko Pribičević, „Pojam, savremeni oblici i glavne teze antikomunizma“, u: *Savremeni antikomunizam*, (Beograd: Komunist, 1984), 6.

³³ Уп. Gavro Altman, „Raznolikost antikomunizma“, u: *Savremeni antikomunizam*, 54; Miloš Minić, „Glavne komponente antikomunizma“, 41-49; Petar Bošković, „Uzroci krstaškog rata protiv komunista“, u: *Savremeni antikomunizam*, 59; Milija Komatina, „Strategija savremenog antikomunizma – reduciranje socijalizma na staljinizam“, u: *Savremeni antikomunizam*, 79-80; Miodrag – Milo Đukić, „Komunisti – protiv komunizma“, u: *Savremeni antikomunizam*, 106-107.

³⁴ Stipe Orešković, „Komunizam i nacija“, *Socijalizam*, Vol. IV, 1987, 50-58; Petar Bošković, „Uzroci krstaškog rata protiv komunista“, u: *Savremeni antikomunizam*, 58.

³⁵ Marc Selverstone, „A Literature So Immense: The Historiography of Anticommunism“, *OAH Magazine of History*, October 2010, 8.

комунизма као система.³⁶ Током претходних тридесет година објављен је низ радова о антикомунизму у различитим државама, као студије случаја, али и покушаји синтеза. Већина ових радова посматрала је епоху Хладног рата, док је међуратном антикомунизму посвећивано мање пажње. Изузетак представљају радови који посматрају антикомунизам као генератор десничарске транснационалне солидарности, што је поље истраживања у сталном порасту последњих година.³⁷ Уместо посматрања антикомунизма као статичног и монолитног феномена, истраживачи су указивали на различите струје и подврсте у оквиру њега. Нуђене су различите типологије антикомунизма. Неке од њих биле су додуше и превише компликоване, попут седмостепене градације антикомунизма Жан-Жака Бекера.³⁸

Полазишну основу за разумевање антикомунизма представља у овој докторској дисертацији нешто прилагођеном дефиницијом антикомунизма Тодора Куљића. Он је у свом раду о антикомунизму након краха социјализма дао врло концизну и применљиву дефиницију. Према Куљићу: „Антикомунизам је идејна и практична усмереност против комунистичке идеологије и социјалистичких режима. То није хомоген него растегљив противстав фашистичке, конзервативне или либералне природе“.³⁹ Иако веома прецизна, према нашем мишљењу ова дефиниција се може унапредити. У овом раду користимо се следећим одређењем: Антикомунизам је идејна и практична усмереност против оних политичких идеја и њихових носилаца који се перципирају као комунистичке. У питању је комплексан и разнолик феномен резервисан за политички корпус деснице, који по свом карактеру може бити либералан, конзервативан или фашистички. Ова дефиниција почива на неколико саставних елемената који завређују посебно објашњење.

Првенствено, антикомунизам мора подразумевати истовремено идејно и практично супротстављање комунизму. Он је нужно активистички. У случају да се ограничимо на апстрактно идејно несагласје са начелима комунизма, антикомунизам би био синоним некомунизму, самим тиме преширок и хеуристички неистражив феномен. Као што пуко идеолошко одбацивање, без практичног усмерења не може бити антикомунизам, тако ни прост прогон комуниста, без адекватне идеолошке „позадине“ не представља антикомунизам. Најбољи аргумент за то дао је у разговору са бурманским званичницима сам Јосип Броз 1959. године, правдајући прогон Комунистичке партије Сирије који је тих година спроводио његов савезник Гамал Абдел Насер. Не без ироније, „друг Претседник је желео још да дода да ни он не воли када се хапсе комунисти, јер је и сам комуниста. Али код тога треба видети о чему се ради. И ми смо хапсили комунисте, хапсили смо их 1948. године и хапсили смо их и прошле године када су они радили против интереса сопствене земље. Другачије и не можемо радити“.⁴⁰ Доиста, режим Јосипа Броза одговоран је за смрт и тамнице вишеструко више комуниста него власти Краљевине Југославије, али се

³⁶ Richard Cross, Norry la Porte, Kevin Morgan, Matthew Worle, "Editorial", *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 4-7; Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, (Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997), 286-291.

³⁷ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, Martin Durham, Margaret Power (eds), (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 11-37.

³⁸ Види: Jean-Francois Fayet, „Reflections on writing the history of anti-communism“, *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 12-13.

³⁹ Тодор Куљић, „Послесоцијалистички антикомунизам“, *Теме*, Vol. 2, 2008, 415.

⁴⁰ Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника републике (837), I-2/11-3, Забелешка о југословенско-бурманским разговорима 9. 1. 1959. у Рангуну.

никако не може сматрати антикомунистичким. Практична супротстављеност не мора подразумевати физичко насиље, већ се може манифестовати и кроз пропагандну делатност или критику комунизма.

Истовремено, важно је разумети и против чега је антикомунизам усмерен. Наиме, ако је антикомунизам уперен „против комунистичке идеологије и социјалистичких режима“, онда се упада у „замку“ потребе да се „комунистичка“ идеологија и „социјалистички“ режими поближе дефинишу. Истовремено, изоставља се, по нашем мишљењу важан садржај антикомунизма, а то је критика политичких идеја и покрета који се од њихових противника се именују „комунистичким“, а који то објективно не морају бити. Антикомунизам, као уосталом и антифашизам, не подразумева борбу само против ортодоксног комунизма или фашизма, већ ширег спектра идеја који се граниче са прокламованим непријатељем. Антикомунистима дистинкција између комунисте, социјалдемократе, анархисте, па чак и левог либерала нису толико биле важне нити непремостиве, као што су за антифашисте непријатељи били истовремено разнородни десничари: клерикалци, конзервативци или радикални националисти. Стога сматрамо да се антикомунизам боље разуме као противљење оним политичким идејама и њиховим носиоцима које се перципирају као комунистичке. На први поглед делује да би нам недефинисаност појма комунизам, чију антитезу проучавамо у овом раду, вишеструко отежала посао. Међутим, управо супротно је на делу. Наиме, с обзиром на то да су комунизам и антикомунизам у односу супротстављености, недефинисаност и флуидност комунизма омогућава прецизније дефинисање антикомунизма. Уколико следујемо основним постулатима Аристотеловске логике у питању односа између општих (универзалних) појмова, можемо закључити да када је један појам општији од другог, његова негација нужно је одређенија од негације другог појма. Самим тиме уколико прихватимо ширу дефиницију комунизма, изоштравмо оптику у посматрању антикомунизма.

Последња карика у нашој дефиницији антикомунизма јесте посматрање антикомнизма као феномена у оквиру корпуса идеја политичке деснице. То не подразумева постојање традиције одбацивања комунизма на левици, поготово у социјалдемократским партијама после Другог светског рата, и њиховог дефинитивног одбацивања марксизма.⁴¹ Ипак, према нашем мишљењу, покушај стварања дефиниције антикомунизма у коју би се могли истовремено уклопити социјалдемократе и фашисти, конзервативци, црквени поглавари и класични либерали, немогућ је задатак. Још опасније, тиме би се следовало старим совјетским пропагандним матрицама о «социјалфашизму» и издајству социјалдемократије, односно уједињености свих противника Совјетског Савеза и реалног социјализма у антикомунистички блок. Још тежи задатак представљао би покушај да се дисидентство комунистичких режима у Југославији, Кини, Румунији и другим земљама и њихова међусобне оптужбе подведу под било какву врсту антикомунизма. У пропагандном рату бивших «братских» партија често су понављане оптужбе присутне у антикомунистичким круговима (у Југославији су пропаганду против СССР-а 1948. године анонимно водили политички затвореници националисти), али је то најчешће чињено у име «истинског» комунизма. Самим тиме, ширење оптике на «антикомунизам» левице и

⁴¹ *Antikommunismus heute: Die Krise der imperialistischen Strategie zu Beginn der achtziger Jahre und der Antikommunismus in Ideologie und Politik*, 295.

покушај да се формира заједничка дефиниција која би укључивала и леве и десне противнике комунизма, представља, према нашем мишљењу, погрешан корак.

Коначно, антикомунизам може имати три појавна облика: либерални, конзервативни и фашистички. Треба имати на уму да су у питању апстракције, као и да не морају нужно корелирати са политичким опредељењима антикомуниста. Другим речима, либерал може у својој критици комунизма бити ближи конзервативном него либералном антикомунизму. Већ наведена дефиниција антикомунизма, представља заједнички садржај сва три појавна облика, који се међу собом разликују. Конзервативни антикомунизам је најшири и истовремено дели низ ставова са либералним и фашистичким антикомунизмом. Либерални антикомунизам у себи садржи најпотпуније одрицање комунизма и свих његових економско-друштвених циљева. Заснован на принципима слободе тржишта, као гаранције правде, он негира свсисходност комунистичке револуције. У пропагандном смислу фокус антикомунистичке пропаганде је на економској неиздрживости и незаснованости комунизма. Ипак, он подразумева посматрање комунизма као непријатељске, али толерисане политичке идеологије, не промовише физичко насиље према комунистима и баштини принцип слободе савести. Често се комунизам и фашизма посматрају као два пола истог покрета, те нема издвајања комунизма као највећег непријатеља. Са конзервативним антикомунизмом он дели критику економске доктрине марксизма и прихватање капитализма.

Конзервативни антикомунизам почива ипак на претпоставци да је комунизам највећи противник. У политичком смислу заговара се оштрији курс према комунистима, подржавају се полицијске репресивне мере и забране рада комунистичких партија. Понекад чак долази и до физичких обрачуна са комунистима. Конзервативни антикомунизам најчешће је присутан у организованим верским заједницама.⁴² Са фашистичким антикомунизмом дели се читав низ постулата. Фокус критике комунизма у оба случаја јесте критика комунизма као морално неодбрањивог, штетног по породичне вредности, богоборног. Комунисти су сумњичени као корозивни анационални елемент, који својом штетном агитацијом подрива „природни“ поредак и његове стубове – породицу, религију и морал. Фашистички антикомунизам разликује се од конзервативног у томе што се декларативно прихвата оправданост комунистичке критике капитализма и пропагира стварање истинског „социјализма“ у оквиру нације. Такође, фашистички антикомунизам подразумева организовану државну репресију према комунистима у случају да су његови носиоци на власти, или физичко насиље на улицама ако су у опозицији. Поред наведених карактеристика, сваки од појавних облика антикомунизма може бити „инфициран“ и пратећим садржајима који нису нужно антикомунистички. Такве садржаје видимо као „сапутнике“ антикомунизма, а међу њима су најчешћи антисемитизам, антикапитализам и русофобија.⁴³

⁴² Понеке типологије разликују посебну врсту религијског антикомунизма, али је то по нашем мишљењу, непотребно јер тако дефинисани религијски антикомунизам се у потпуности уклапа у наше схватање конзервативног антикомунизма. Види: Francois Houtart, „Religija i antikomunizam: Slučaj katoličke crkve“, *Marksizam u svetu*, Vol. 9-10, 1985, 316-332.

⁴³ Уп. Heinrich Böll, Lew Kopelew, *Antikommunismus in Ost und West*, 70-71; Armin Pfahl-Traugher, „Antifaschismus – Antikommunismus“, 313.

Осврт на коришћену литературу и изворе

Расправа о степену истражености теме наше докторске дисертације не може се започети без признавања да је историја Комунистичке партије Југославије током међуратног периода једна од најбоље истражених тема из политичке историје Југославије током двадесетог века. Одмах по освајању власти, југословенски комунисти приступили су системском подухвату писања партијске „свете историје“, у складу са задатком „који је испред југословенске историографије ставио наш први руководилац и Учитељ, Маршал Јосип Броз Тито”.⁴⁴ Тај задатак спровођен је систематски и предано деценијама које су уследиле. Оснивани су републички институти за изучавање историје радничког покрета, учесници догађаја су интервјуисани, објављивана су документа и писане биографије и синтезе. Поред научних циљева, овај колосални посао обављан је и како би подупро пропагандну матрицу режима о годинама борбе које су предходиле успешном извођењу револуције. Питања партијске историје током међуратног периода, али и предратног социјалдемократског покрета као претече КПЈ, доминирала су на страницама историјских часописа попут *Токова револуције*, *Часописа за савремену новијест*, *Историјског гласника*, *Прилога за историју социјализма*, *Прилога*, па и *Историје XX века* и других стручних часописа. Иако донекле ограничени тоталитарном природом режима у чију одбрану су настали, ови радови хеуристички су засновани. Стога су представљали незаобилазну полазишну основу за наше истраживање.

Поред прилога у стручној периодици, користили смо се бројним монографијама и зборницима радова посвећеним изучавању историје КПЈ током међуратног периода. Од великог значаја били су нам резултати послератне историографије у делима Бранка Петрановића, Љубе Бобана, Тодора Стојкова, Ивана Очака, Надежде Јовановић, Ивана Јелића, Владе Оштрића, Бранислава Глигоријевића, Славољуба Цветковића, Томе Миленковића, Десанке Пешић, Вука Винавера, Богумила Храбака, Станиславе Копривице Оштрић и бројних других историчара који су проучавали историју међуратне комунистичке партије. Током овог периода објављене су две веома важне историје Комунистичке партије Југославије, као колективне монографије више аутора.⁴⁵ Иако је након пада комунистичког режима интерес историчара за ову тематику, услед попуштања друштвено-политичких стега и отварања нових истраживачких поглавља, у извесном смислу опао, користили смо и радове о Комунистичкој партији Југославије настале након пада комунизма. Својим значајем, због тога што су у њима дотакнуте и дотада занемариване епизоде, издвајају се монографије Бранислава Глигоријевића о политици Коминтерне према националном питању, Косте Николића о болшевизацији КПЈ и Славољуба Цветковића у улози Совјетског Савеза у политичком животу Краљевине Југославије током тридесетих.⁴⁶ Поред

⁴⁴ Виктор Новак, „Југословенска историографија између два светска рата и њени савремени задаци”, *Историјски часопис*, No. 1–2, 1949, 20–21.

⁴⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, (Београд: Институт за истраживање радничког покрета, 1963); *Историја Савеза комуниста Југославије*, (Београд: Комунист/Народна књига/Пад, 1985),

⁴⁶ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Београд: Институт за савремену историју, 1992); Коста Николић, *Болшевизација КПЈ 1919-1929*, (Београд: Институт за савремену историју, 1994); Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, (Београд: Институт за савремену историју, 1999).

њих, користили смо и радове о Комунистичкој партији Југославији објављене претходних година.⁴⁷

Када се тема ове докторске дисертације рашчлани на мање целине, примећују се три дистинктивна правца за истраживање, о сваком од којих постоји различита историографска продукција. Први комплекс питања представља однос државних органа према комунизму, други се тиче приватних или полудржавних антикомунистичких удружења и њихових контаката са међународним антикомунистичким организацијама, док трећи подразумева однос фашистичких и десничарских странака као и верских заједница према комунизму. Први од набројаних је најбоље истражен у хеуристичком смислу, мада постоје и даље бројни „рукавци“ за даља истраживања и корисне компарације. У виду имамо превасходно радове који за тему свог истраживања немају саму комунистичку партију, већ државне мере према њој. У већ наведеним радовима о КПЈ, ове теме су такође обрађиване.

Прве монографије о односу државних власти према комунистима биле су по свом карактеру пре документарно-публицистички него историографски радови. У питању су књиге Љубомира Милина, Ивана Рибара, Драгана Марковића и Љубише Ристовића.⁴⁸ Поред њих, објављени су бројни научни радови о различитим аспектима државне борбе против комунизма, најчешће о логорима и судским процесима.⁴⁹ Истраживана је такође и политика државних власти према повратницима из Русије 1918–1920.⁵⁰ Интересовање за ове теме није „спласнуло“ ни након пада комунизма. Међу радовима објављеним током претходних тридесет година значајем се издвајају књига Горана Милорадовића о политици према повратницима из Русије⁵¹ као и радови Иване Добривојевић Томић о државној репресији (па и антикомунизму) личног режима краља Александра.⁵² Поред наведених радова о сличним темама објављен је низ радова домаћих и страних аутора.⁵³ Како бисмо проверили

⁴⁷ Dušan Bojković, „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3, 2015, 65-87; Stefan Gužvica, *Before Tito: the Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)*, (Tallinn : TLU Press, 2020).

⁴⁸ Ljubomir Milin, *Beli teror*, (Novi Sad: Naprijed, 1959); Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, (Zagreb: Stvarnost, 1967); Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom: Veliki sudski procesi komunistima u predratnoj Jugoslaviji*, (Beograd: Kultura, 1959).

⁴⁹ Ivan Očak, *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1919)*, (Zagreb: Naprijed/Arhiv Hrvatske/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1988); Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 247-283; Milica Damjanović, „Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 69-118; Slavoljub Cvetković, „Bilečki koncentracioni logor“, *Istorija XX veka*, Vol. II, 1961, 267-309; Mladen Plovanić, „Gradsko redarstvo u Sušaku o komunistički nastrojenim srednjoškolicima 1937. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XIX, No. 2, 1987, 119-133

⁵⁰ Toma Milenković, „Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije“, *Vojnoistorijski glasnik*, Vol. II, 1968, 205-215; Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, (Zagreb: Stvarnost, 1976);

⁵¹ Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, (Београд: Институт за савремену историју, 2004)

⁵² Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, (Beograda: Institut za savremenu istoriju, 2006); Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 99-137.

⁵³ Неки од радова са овом тематиком: Christian Axboe Nielsen, „Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar’s Dictatorship 1929-1934“, *East European Politics and Societies*, Vol. XXIII, No. 1, 2009, 34–62; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 93-126; Јелена Ковачевић, «Студенти Београдског универзитета у логору у Вишеграду 1935. године», *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, No. 8, 2016, 151-158; Миле Бјелајац, „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, Vol. I, 1990, 227-246;

хипотезу да је антикомунизам играо значајну улогу у формирању југословенске спољне политике према Совјетском Савезу ослонили смо се на веома богату историографску лизературу о овом питању.⁵⁴

О другом комплексу питања много је мање писано. О ставу југословенског јавног мњења према Совјетском Савезу и комунизму написано је свега неколико радова. Нешто пажње задобио је разочарани хрватски комуниста Анте Цилица чији ће критички текстови о СССР-у средином тридесетих изазвати праву сензацију.⁵⁵ О ставовима српског јавног мњења према комунизму нешто информација се може наћи у већ поменутих радовима Драгана Петровића, као и у раду Надежде Јовановић „Београдска јавност према Совјетском Савезу 1934–1941“.⁵⁶ О односу највећих српских грађанских странака према комунизму писали су Бранислав Глигоријевић и Мира Радојевић.⁵⁷ Активност две најзначајније антикомунистичке организације у Краљевини Југославији, руске секције Међународне антикомунистичке антанте (Лиге Обера) и Југословенског антимарксистичког комитета, није била адекватно обрађена. Антикомунистичким активизмом руске секције Лиге Обера у Краљевини Југославији прва се озбиљније бавила руска историчарка Јелена Серапинова.⁵⁸ Током писања ове дисертације објављен је још један рад који се дотиче у значајнијој мери рада ове организације из пера Милане Живановић.⁵⁹ Активност Југословенског антимарксистичког комитета дуго је била обавијена „велом тајне“. Први је о значају ове организације и њеним везама са државом писао Нусрет Шехић 1969. године.⁶⁰ Уследио је

Rastko Lompar, "‘The Red Scare’ in Yugoslavia: The Hungarian Soviet Republic and the Beginning of the Yugoslav Anti-Communism 1919-1921", in: *Central and Eastern Europe after the First World War*, Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz, Jan Rydel (eds), (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022), 117-124

⁵⁴ Најзначајнији радови о југословенско-совјетским односима током међуратног периода: Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 93-186; Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 28; Vuk Vinaver, „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IX, 1974, 45-142; Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 99-124; Миле Бјелајац, «Покушај стратешког ослонца Југославије на СССР 1939-1941», *Војноисторијски гласник*, Vol. I-II, 2006, 41-66; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2016); Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2019); Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2017); Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР), 1918-1929*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2018).

⁵⁵ Ivan Očak, „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. XXII, No. 1, 1989, 267-296; Petar Strčić, „Prilog za biografiju Ante Cilige“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XX, No. 3, 1988, 15-49.

⁵⁶ Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 129-149.

⁵⁷ Mira Radojević, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“, *Istorija XX veka*, No. 2, 1997; Mira Radojević, „Demokratska levica i međupartijski odnosi u Udruženoj opoziciji (1935-1941)“, *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 114; Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 39-58.); Бранислав Глигоријевић, „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији“, *Историјски гласник*, Vol. II, 1969, 95-106.

⁵⁸ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 16-31.

⁵⁹ Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu*, Darko Gavrilović (ur), (Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020), 53-72.

⁶⁰ Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 27-60.

рад Милана Трипковића посвећен гостовању антикомунистичке изложбе ЈАК-а у Ваљево 1936. године и акције локалних скојеваца на уништавању њених експоната,⁶¹ а потом рад Надежде Јовановић, под називом „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, који уз извесне недостатке, представља најбољи опис рада Југословенског антимарксистичког комитета.⁶²

У трећој групи питања коју смо назначили такође постоји простора за унапређивање постојећих сазнања. Вероватно најистраженији аспект ове теме представљају антикомунистичке акције Организације југословенских националиста, превасходно захваљујући радовима Бранислава Глигоријевића, али и других истраживача.⁶³ Глигоријевић је, уз Младена Стефановића такође допринео бољем разумевању односа Југословенског покрета Збор према комунистима.⁶⁴ Најмање пажње посвећено је односу усташко-домобранског покрета и радикалних хрватских националиста према комунистима до 1941. године. Изузетак представља један рад Наде Кисић Колановић.⁶⁵ Значај Шпанског грађанског рата за политичку радикализацију југословенске деснице остао је такође недовољно истражен. Највише је писано у одјецима овог сукоба у оквиру хрватских десничарских кругова.⁶⁶ Поред њих, објављен је један прегледни рад о писању органа ЈНП Збора *Отаџбина* о рату у Шпанији.⁶⁷ Током писања ове докторске дисертације објављено је и неколико радова о Шпанском грађанском рату који се дотичу ове тематике.⁶⁸ Коначно, односу верских заједница према комунизму посвећено је веома мало простора. У погледу Српске православне цркве овим питањем се бавио у својој докторској дисертацији Радован Пилиповић, као и Милош Тимотијевић у својим радовима о идеолошко-политичким

⁶¹ Милан Трипковић, «Неуспех антикомунистичке изложбе у Ваљево 1936. године», *Годишњак међуопштинског архива Ваљево*, Vol. 12, 1978, 65-72.

⁶² Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 149-168.

⁶³ Василије Драгосављевић, *Идеје фашизма у Краљевини СХС: Организација југословенских националиста (1921-1929)*, (Београд: Медијски центар „Одбрана“, 2020); Marko Zajc, „ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje. K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIV, No. 2, 2014, 101-123; Branislav Gligoriјевић, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 315-396; Branislav Gligoriјевић, „Profаšistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, u: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*, (Ljubljana: Partizanska knjiga/Znanstveni tisk, 1975), 123-134.

⁶⁴ *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, (Београд: Центар за марксизам/Просвета, 1989); Branislav Gligoriјевић, „Napad Ljotičevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu, u oktobru 1940. i rasturanje Ljotičevog Zbora“, *Istorijski glasnik*, Vol. II, 1963, 52-81; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, (Београд: Народна књига, 1984).

⁶⁵ Nada Kisić Kolanović, „Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 107-136

⁶⁶ Jure Krišto, „Odjek građanskoga rata u Španjolskoj (1936.–1939.) u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2008, 1033-1044; Vjerran Pavlaković, „Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2009, 735-749; Vjerran Pavlaković, „Vladko Maček, the Croatian Peasant Party and the Spanish Civil War“, *Contemporary European History*, No. 2, 2007, 233-246;

⁶⁷ Борис Стојковски, «Лист Отаџбина о Шпанском грађанском рату», *Култура полиса*, Vol II, No. 2-3, 2005, 89-100.

⁶⁸ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција*, Докторска дисертација, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2022); Растко Ломпар, Јасна Поповић, «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма», *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 321-339;

ставовима епископа Николаја Велимировића.⁶⁹ Слична ситуација је и у погледу антикомунизма Римокатоличке цркве у Краљевини Југославији. У Хрватској највише је писано о борбеном антикомунизму језуите Стјепана Томислава Поглајена, уредника језуитског листа *Живот*,⁷⁰ док је Бојан Годеша у својим радовима писао о критици комунизма у оквиру представника политичког католицизма у Словенији.⁷¹

Ово истраживање превасходно је засновано на архивској грађи из различитих архивских институција у Србији и иностранству (Хрватској, Немачкој, Холандији). Такође, захваљујући колегама имали смо прилику да користимо грађу из архивских институција из Швајцарске и Шпаније. „Кичму“ истраживања представљају у првом реду документи из Архива Југославије у Београду. Они су били незаменљиви у реконструкцији политике државних органа према комунизму. Стога смо консултовали грађу министарстава у чијем је ресору превасходно била борба против комунизма: Министарство унутрашњих послова (14), Министарство правде (63) и Министарство просвете (66). У истом циљу користили смо грађу Државног суда за заштиту државе (135), али и поједине документе проистекле радом државних органа који су сачувани у оквиру збирке Војислава Јовановића Марамбоа (335) и збирке Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724). Незаменљива нам је била и грађа из личних фондова и збирки кључних политичких лидера Милана Стојадиновића (37) и кнеза намесника Павла Карађорђевића (797). Од велике користи су нам биле збирке прес-клипинга југословенске и стране штампе о комунизму и Совјетском Савезу, у оквиру фонда Централни Пресбиро председништва министарског савета Краљевине Југославије (38).

Како бисмо испитали улогу коју је антикомунизам играо у спољнополитичкој оријентацији Краљевине СХС/Југославије користили смо грађу како Министарства иностраних послова (334), тако и низа посланстава у иностранству: Лондон (341), Цариград (370), Мадрид (384), Париз (388), Букурешт (395) и генералних конзулата у Женеви (410) и Чикагу (414). За боље разумевање антикомунизма осталих политичких организација користили смо архивске фондове: Политичке странке у Краљевини Југославији (730), Збор Димитрија Љотића (115) и Југословенска народна странка «Борбаши» (307). Како не бисмо изгубили из вида улогу Комунистичке партије Југославије у овим догађајима, служили смо се и партијском грађом и сећањима похрањеним у фондовима Коминтерна (790/1), Савез

⁶⁹ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, Докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2017); Miloš Timotijević, „Interwar Attitudes of Bishop Nikolaj Velimirović toward the Communists“, in: Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context, Vladimir Cvetković, Dragan Bakić (eds), (Belgrade/Los Angeles: Institute for Balkan Studies/St. Sebastian Press, 2022), 156-157; Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост*, No. 8, 2007, 97-119.

⁷⁰ Ivan Šestak, „Stjepan Tomislav Poglajen kao urednik časopisa Život“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 62, No. 1, 2007, 41-70; Vladimir Horvat, „Stjepan Tomislav Poglajen – alias profesor Kolaković“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 61 No. 4, 2006, 515-519; Josip Kajinić, „Analiza prikaza komunističkoga društvenog sustava u časopisu Život za vrijeme uredništva Stjepana Tomislava Poglajena (1937.-1941.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2009, 687-699.

⁷¹ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2000); Bojan Godeša, „Komunizem največja nevarnost naše dobe – o idejnopoličnem profilu vodstva političnega katolicizma na Slovenskem na predvečer napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. 58, No. 1, 2018, 121-145.

комуниста Југославије (507), Мемоарској грађи (516) и збирци Вељка Влаховића (512). Коначно, од узгредног значаја су нам били поједини документи из фондова Краљев Двор (74) и Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110).

Друга по значају архивска институција у земљи за ово истраживање био је Историјски архив Београда. Међу тамо похрањеним документима од прворазредне важности су нам били они у Збирци грађе о револуционарном покрету града Београда (1883), али и Мемоарска грађа (МГ). Такође, користили смо низ досијеа, углавном предратних полицајаца, које је сачинила Управа државне безбедности, а који се чувају у оквиру фонда Безбедносно информативна агенција (БИА). Коначно користили смо Збирку о раду Љотићеве организације Збор (1929) и понеки ретки билтен или брошуру из збирке Штампаних ствари Живка Јовановића (ЗШСЖЈ). Ванредно важна за ово истраживање била је и грађа из Државног Архива Србије, у првом реду документи из фонда Безбедносно информативна агенција (БИА). Међу њима налазе се и заплешени материјали Југословенског антимакистичког комитета, који су нам омогућили да реконструисамо рад овог, донекле заборављеног, а за наше истраживање централног тела. Такође, љубазношћу др Александра Стојановића користили смо и неколико докумената из фонда Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Г-25).

Поред наведених извора, користили смо штампани антикомунистички материјал (брошуре, летке, плакате) из низа архивских и библиотечких институција у земљи. У Народној библиотеци Србије користили смо материјале из Збирке плаката, огласа и летака, у Јеврејском историјском музеју из Збирке антисемитизам, из Историјског архива Смедерево исечке из штампе из Збирке Милана Јовановића Стојимировића. Коначно, колегиница Марија Милинковић уступила нам је грађу из збирке документационог материјала Библиотеке Матице Српске, на чему јој је захваљујемо.

За разумевање државне политике према КПЈ од незаменљиве важности било нам је истраживање у Хрватском државном архиву у Загребу, у којем смо користили низ фондова насталих радом Института за изучавање радничког покрета Хрватске на систематизацији грађе Краљевине Југославије. У питању су фондови: Цензура и забрана тиска (1361), Режимске и реакционарне организације (1354), Побуне, штрајкови и покрети радника и сељака (1352), Периодичка извјешћа о кретању комунизма (1349), Терор владајућег режима (1359), Политичка ситуација (1363), Робија, политички кажњеници (1362). Поред наведених фондова користили смо и оригиналну грађу полицијских власти из Одељења (Одјела) за државну заштиту Савске бановине (145) као и Бановине Хрватске (158). Поред Хрватског државног архива користили смо грађу из Збирке Рара, Књижнице града Загреба, коју нам је уступио др Стипица Гргић. У питању су ванредно важни документи Друштва пријатеља националне Русије у Загребу, који представљају готово једини писани траг о постојању овог антикомунистичког удружења. Такође, захваљујући љубазности Иване Кнежевић Крижић из Музеја Славоније у Осијеку на располагање су нам стављена два броја *Антикомунистичког билтена: Бољшевизам у теорији и пракси*, који је краткотрајно излазио у Осијеку 1939. године.

Поред грађе југословенског порекла користили смо и немачку грађу, превасходно насталу радом Антикоминтерн организације, кључног партнера и ментора југословенских антикомунистичких организација. Како је ова организација само формално била невладина, а суштински државна организација под управом нацистичког Министарства народног

васпитања и пропаганде, користили смо се и грађом државних органа нацистичке Немачке. У оквиру Политичког архива Министарства иностраних послова Немачке, анализирали смо фондове Посланства у Београду/Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad), као и одељења немачког министарства иностраних послова: Политичко одељење/ Politische Abteilung (RZ 211) и Одељење Немачка/Referat D/Abteilung Inland (RZ 214). У Савезном архиву Берлин-Лихтерфелде користили смо се грађом Министарства народног образовања и пропаганде/Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (R55), Главне безбедносне управе Рајха/Reichssicherheitshauptamt (R 58), као и Спољнополитичке службе националсоцијалистичке партије/Außenpolitisches Amt der NSDAP (NS 43) и Канцеларије Фирера/Kanzlei des Führers der NSDAP/Dienststelle Bouhler (NS 51). Коначно, у Савезном архиву Кобленц, користили смо се обимном збирком Штампаних материјала политичких партија и савеза/Druckschriften von Parteien und Verbänden (ZSg 1) и збирком фотокопија које је скупио немачки историчар Ханс-Адолф Јакобсен/ Sammlung Jacobsen zur NS-Außenpolitik (ZSg 133). Од посебног значаја била су нам сећања Еберхарда Тауберта, службеника министарства пропаганде, који је „из сенке“ руководио Антикоминтерн организацијом, похрањена у његовом личном фонду/Nachlass Eberhard Taubert (1738).

Други пол међуратног антикомунизма био је у Женеви, где је функционисала Међународна антикомунистичка антанта. Без познавања метода и историје рада ове организације у Краљевини Југославији није могуће правилно разумети развој „приватне иницијативе“ на сузбијању комунизма у њој. Стога смо користили грађу ове организације која се чува у Библиотеци Женева, коју нам је уступила проф. др Франциска Цауг. Неизмерну захвалност дугујемо др Љубици Ђурић, која нам је помогла око превођења материјала са француског. Захваљујући колегиници Јасни Поповић имали смо прилике да користимо грађу из шпанских архива, која је била веома важна како за разумевање политике Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату, тако и за осветљавање појединих непознатих епизода из овог рата, попут учешћа Југословена у трупама генерала Франка. Колегиници Поповић дугујемо додатну захвалност због превођења докумената са шпанског. Коначно, користили смо неколико докумената из личног фонда антибољшевичког руског емигранта Бориса Викторовича Савинкова о његовим контактима са престолонаследником Александром, који се чувају у Међународном институту за социјалну историју у Амстердаму.

Поред необјављених извора користили смо велики број објављених извора. У првом реду у питању су биле едиције објављених извора из совјетских архива, како најзначајнија едиција докумената о спољној политици СССР-а (*Документы внешней политики СССР*),⁷² тако и други зборници дипломатске грађе.⁷³ Од значаја су нам биле едиције објављене грађе Коминтерне, као и руских емигрантских организација.⁷⁴ За нашу тему врло важних докумената пронашли смо и у четвортомном руско-српском зборнику *Београд – Русија, Москва – Србија*.⁷⁵ Коришћењем ове грађе настало је да надоместимо чињеницу да

⁷² *Документы внешней политики СССР*, Vol. I, (Москва: Политическая литература, 1959)

⁷³ *Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.*, Vol. I, (Москва: Аспект пресс, 2017).

⁷⁴ *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5. Раскол, 1924-1925 гг.*, (Москва: ИЦРГХУ, 2010); *Политбюро ЦКРКП(б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919-1943. Документы*, (Москва: РОССПЭН, 2004).

⁷⁵ *Београд – Русија, Москва – Србија, Том IV*, (Београд/Москва: Архив Србије/Главное архивное управление города Москвы, 2013)

нисмо истраживали у руским архивима. Од југословенских зборника грађе користили смо *Сабрана дела* Јосипа Броза Тита,⁷⁶ као и друге зборнике грађе о међуратној Комунистичкој партији Југославије и социјалистичком покрету пре рата.⁷⁷ Такође, служили смо се и другим зборницима грађе у којима су се налазили документи важни за нашу тему.⁷⁸

Истовремено, консултовали смо мемоаре учесника догађаја о којима смо писали (Милош Црњански, Драгољуб Јовановић, Васа Кнежевић, Милан Стојадиновић), међу којима се значајем издвајају сећања Јурија Илича Лодиженског, који је представљао кључну фигуру у оквиру Међународне антикомунистичке антанте и предводник глобалног антибољшевичког активизма руске емиграције.⁷⁹ Истовремено, због природе теме, користили смо се великим бројем објављених докумената, превасходно антикомунистичких брошура и књига. Такође, настојали смо се да пратимо писање штампе различитих политичких опција о комунизму. Штампу смо користили кроз два вида. Са једне стране кроз прес-клипинге Централног пресбироа у Архиву Југославије,⁸⁰ а са друге у изворном облику кроз дигиталне репозиторијуме штампе и у оквиру збирке периодике Народне библиотеке Србије.

⁷⁶ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, (Београд/Загреб: Komunist/Naprijed, 1983)

⁷⁷ Đuro Đaković, *život i djelo. Građa za monografiju*, Ubavka Vujošević (прир), (Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1979); *Komunisti o fašizmu*, Ivan Prpić (прир), (Zagreb: Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta, 1976); Властимир Лапчевић, Тома Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, (Београд: Народна књига/Институт за савремену историју, 1979); *Десет конгреса – од Првог до Десетог конгреса СКЈ 1919-1974*, (Београд: Привредни преглед, 1974),

⁷⁸ *Aprilski rat 1941. godine*, knj. 1, Fabijan Trgo (ур), (Београд: Vojnoисторијски институт, 1969); Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*, Александар Стојановић, Растко Ломпар (прир), (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019); *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, Горан Давидовић, Милош Тимотијевић (ур), (Чачак/Краљево: Народни музеј Чачак/Историјски музеј Чачак/Народни музеј Краљево, 2006)

⁷⁹ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, (Москва: Айрис Пресс, 2013).

⁸⁰ Новински текстови који су коришћени преко прес-клипинга наведени су према датуму који је записан уз њих, а претходни им архивска сигнатура. Из тог разлога листови коју су овим путем коришћени нису наведени у списку извора и литературе.

УВОД

Јужнословенске земље и социјализам до краја Првог светског рата

Почеци социјализма у Србији везују се несумњиво за политичку активност Светозара Марковића. Он је као државни питомац студије технике, започете у Београду, наставио у Петровграду (1866-1869). У престоници Русије дошао је у контакт са антицаристичким интелектуалним круговима, који су формиран тих година на руским универзитетима. Читао је пионире руске немарксистичке социјалистичке мисли, Чернишевског, Доброљубова и Писарева.⁸¹ Тада ће први, а свакако не и последњи пут доћи на удар државних органа, јер му је због активности у социјалистичком подземљу ускраћено даље гостопримство у Русији. Школовање ће наставити у Швајцарској, где ће се први пут сусрестим са тзв. „научним“ социјализмом, и идејама Карла Маркса. Око Марковића окупљала се група Срба студената циришких факултета, међу којима ће се значајем касније истаћи Никола Пашић.⁸² И један и други учествовали су на заседањима Прве интернационале, читали социјалистичке мислиоце попут Ласала, Маркса, Блана и Прудона.⁸³ Кружок младих српских интелектуалаца, циришка „Задруга“, касније ће својим непоколебљивим опозиционим ставом причињавати пуно мука династији Обреновић и ударити темељ масовном политичком активизму.

Због критике режима у Србији, Марковићева стипендија је повучена а он се вратио у земљу. Након убиства кнеза Михаила Обреновића, током Другог намесништва (1868–1972) политичка клима је била нешто либералнија. Донет је компромисни Намеснички устав 1869. године, те се чинило као да постоји простор за продор социјалистичких, а генерално и других опозиционих идеја у Србију.⁸⁴ Марковић је покренуо лист *Раденик*, прво социјалистичко гласило на јужнословенском простору 1871. године.⁸⁵ Поједини руски кругови обећавали су подршку у борби против режима. Марта те године, у престоници Француске одигравали су се догађаји који ће заокупити пажњу свих социјалиста. На крилима пораза у рату са Прусом, француски комунари преузели су власт у Паризу.⁸⁶ „Париску комуну“ подржавао је *Раденик*, а један од пријатеља и сабораца Марковића, Владимир Љотић је на српски језик по први пут превео Марксов и Енгелсов *Манифест комунистичке партије*.⁸⁷ Париска комуна је угушена у крви, али је „баук“ подршке њој

⁸¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, (Београд: Институт за истраживање радничког покрета, 1963), 18.

⁸² Види: Андрей Шемякин, „Никола Пашић и руски социјалисти у Цириху (1868-1872 г.)“, *Токови историје*, Vol I-II, 1997, 5-40.

⁸³ *Sergije Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, (Београд: Nolit, 1982), 46.

⁸⁴ Види: Војо Јеремић, „Историјска скица српског социјалистичког покрета од М. Тодоровића“, *Токови револуције*, Vol. XII-XIII, 1977/1978, 85-127.

⁸⁵ Ђорђе Игњатовић, „Српска јавност и Марковићев Раденик“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1974/1975, 27-28; *Sergije Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 46-48

⁸⁶ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, Том III, (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 81–84.

⁸⁷ Иако је углавном прихваћено да је аутор превода који је објављен у листу *Панчевац*, Владимир Љотић, поједини истраживачи сматрали су да је у питању и сам Светозар Марковић. Упореди: Ђорђе Игњатовић, „Да ли је Влада Љотић превео Манифест комунистичке партије 1871. године?“, *Зборник историјских музеја Србије*, Vol. 28, 1994, 95-112 ; Јовица Тркуља, „Рецепција и критика Манифеста комунистичке партије“, *Социолошки преглед*, Vol. LII, No. 2, 2018, 631.

итекако кружио Србијом.⁸⁸ Марковићев лист је угашен наредне године, а он се налазио под полицијском присмотром.⁸⁹ Сумњичен за организацију атентата на кнеза и због напада на власт ухапшен је 1874. године. „Има места претпоставци да је Светозар Марковић осуђен не толико због својих социјалистичких идеја, колико због `ометања мирног развитка грађанског друштва` својом борбом против намесничких и конзервативно-либералних влада, бирократског управљања земљом и полицијског терора“, закучила је Ружица Гузина.⁹⁰ Из затвора је пуштен наредне године, али будући нарушеног здравља није био у могућности да даље развија акцију. Отишао је у Аустроугарску на лечење и умро у Трсту марта 1875. године.⁹¹

Смрћу Светозара Марковића затворено је прво поглавље историје социјализма у Србији. Он, ма како популаран међу опозиционом слободоумном интелигенцијом, није успео да створи политичку организацију, нити да наметне идеолошку хомогеност. Штавише, главна оштрица опозиционе критике померала се са социјалистичких становиштва, окрећући се ка радикализму.⁹² Чинило се да је социјализам само фаза, превише интелектуална и самим тиме неподесна за сељачке масе Србије. Раскол међу следбеницима Марковића озваничен је оснивањем Народне радикалне странке 1881. године. Већина их је следила Николу Пашића, Перу Велимировића, Перу Тодоровића, Владимира Љотића. И у Војводини бројни социјалисти прешли су у редове радикала, дајући предност националном над социјалним ослобођењем. Ипак, иако су се са социјалистима борили за гласове незадовољника, за разлику од конзервативних и клерикалних кругова, нису заговарали терор над социјалистима.⁹³

Ипак, уз идеје социјализма остало је језгро интелектуалаца око Димитрија Ценића, који су жестоко критиковали Пашића и радикале.⁹⁴ Уз Ценића, у Црној Гори, Србији и Војводини утопијски социјализам проповедао је од 1871. године и Васа Пелагић.⁹⁵ Поред њих истицао се Андра Банковић, а у Хрватској Иван Анцел и Витомир Кораћ. У словеначким крајевима били су активни Фране Железничар и Етбин Кристиан.⁹⁶ Када су прваци српског социјализма осуђени на затвор, 1874. године у Загребу покренута је прва хрватска социјалистичка новина *Раднички пријатељ – Der Arbeiterfreund*.⁹⁷ Димитрије

⁸⁸ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 18; *Историја Савеза комуниста Југославије*, (Београд: Комунист/Народна књига/Рад, 1985), 12-13.

⁸⁹ Ђорђе Игњатовић, „Српска јавност и Марковићев Раденик“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1974/1975, 100-101.

⁹⁰ Ружица Гузина, „Револуционарна борба Светозара Марковића за државно уређење Србије на самоуправним основама“, *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 25.

⁹¹ *Sergije Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 52.

⁹² Латинка Перовић, „Сарадња српских социјалиста у гласилу руске револуционарне емиграције `Вперед` од 1875. до 1877. године“, *Токови*, Vol. I, 1990, 3

⁹³ Арпад Лебл, „Српска народна радикална странка према аграрном питању, демократији и социјалистима 1867-1918. године“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 4-6, 43.

⁹⁴ Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, (Београд: Институт за савремену историју, 1994), 32; Детаљније: Драган Симеуновић, „Концепт партије српских социјалиста до Првог светског рата (Светозар Марковић, Димитрије Ценић, Димитрије Туцовић)“, *Токови револуције*, Vol. XIV-XV, 1981, 44-48.

⁹⁵ Види: Vlado Oštrić, „O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 293-314.

⁹⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 18-19; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 13.

⁹⁷ Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol II, 1981, 10.

Ценић је развио широку делатност, због које је шест година провео у затвору (1874-1880). По изласку са робије покренуо је низ листова, попут *Радника* и *Борбе*, али није успео да оснује организацију. Он је, као и већина тадашњих социјалиста, боловао од недовољне идеолошке прецизности, проповедајући дифузан и широк дијапазон „социјалистичких“ идеја, од марксизма до анархизма.⁹⁸ Васа Пелагић је једноставним речником објашњавао да је „закон социјалистичке правде“ логична последица развоја науке. Тврдио је „која наука, школа, држава, црква, скупштина и интелигенција не ради за тако праведно уређење и благостање народа, та није достојна имена и занимања свога. Она је експлоататор, угњетач, варалица: крвопија народа и издајица науке и морала“.⁹⁹ Ипак, и сам Пелагић као и Јаша Томић, није био ослобођен националних предрасуда. Обојица су сматрали Јевреје одговорним за даљу пролетаризацију Срба, и погоршање њиховог економског положаја.¹⁰⁰

Тих година појачава се притисак на социјалисте, како пропагандни тако и полицијски. Према нашем истраживању, најстарији сачуван антикомунистички памфлет објављен је 1880. године, под називом *Комунизам, његова историја, наука и задаћа с хришћанске тачке гледишта*. У питању је био превод са руског, а аутор је потписан као „С. Ј. Н“.¹⁰¹ У памфлету је праћена наводна генеза комунистичких идеја од старе Грчке, Платона, преко Томаса Минцера, Томаса Мора, до Сен Симона, Пјера Жозефа Прудона, Ђузепеа Мацинија и Јохана Готлиба Фихтеа. Побројани аутори, ма како међусобно неспојиви, повезани су преко дубиозног изједначавања појмова попут анархизма, социјализма, нихилизма, интернационализма и комунизма. Тврђено је да је хришћанство уништило комунизам, али да је са опадањем религиозности, наступило „удовољавање свих потреба“, које је ипак утицало само на „грубу, покварену масу народа“.¹⁰² Након „комунаца“ теоретичара, наступају „комунци“ практичари – „убице, пљачкаши и петролејци“. Чак и да није наведено да је у питању превод са руског, анализа садржаја јасно је упућивало на руско порекло памфлета, због великог фокуса на ситуацији у Русији и опасности од идеолога руског анархизма и социјализма попут Бакуњина и Херцена. Главним непријатељем комунизма сматрано је хришћанство и велики је напор чињен да се докаже се хришћанско учење никако не може саобразити са комунизмом. Навођено је да лажна једнакост коју он проповеда неће довести ни до чега другог, сем сиромаштва и анархизма.¹⁰³ Закључивано је да је „од сада главна задаћа свију постојећих влада, да у корену затре ово отровно семе, зарад благостања држава и народа“.¹⁰⁴ Бранећи се од оваквих и сличних оптужби, социјалисти су настојали да докажу да они не дирају веру, већ да

⁹⁸ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 55.

⁹⁹ Васа Пелагић, *Наука и радни народ или Шта вели наука у корист радног народа*, (Шид: Право народа, 1910), 32-33.

Због једноставности језика и заводљивих теза уредништво социјалистичког листа *Право народа* наводило је 1910. године: „Ово је дело особито згодно за пропаганду међу неосвештеним и непробуђеним деловима радног народа“ (Исто, 35).

¹⁰⁰ Упореди: Васа Пелагић, *Вјерозаконско учење Талмуда или Огледало чивутског поштења*, (Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1879); Јаша Томић, *Јеврејско питање*, (Нови Сад: Парна штампарија Николе Димитријевића, 1884); Арпад Лебл, „Српска народна радикална странка према аграрном питању, демократији и социјалистима 1867-1918. године“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 6.

¹⁰¹ С. Ј. Н, *Комунизам, његова историја, наука и задаћа с хришћанске тачке гледишта*, (Београд: Штампарија задруге штампарских радника, 1880).

¹⁰² Исто, 5-13.

¹⁰³ Исто, 39-40.

¹⁰⁴ Исто, 27.

сматрају да је она приватна ствар појединаца. Тврдили су да нападају попове а не веру. Настојало се да се докаже да „нема никакве противречности међу хришћанским учењем и нашим“.¹⁰⁵

Паралелно са појавом социјализма, настају и прва радничка удружења. Ипак, не би требало изједначавати ова два процеса, као што је често чињено у историографији током социјализма, јер су у питању различите појаве. Прве радничке организације настају у хрватским крајевима. Тако је октобра 1867. године у Осијеку основано Опште радничко образовно друштво, а потом наредне године Потпорно-образовно друштво типографских радника у Загребу. Уследио је читав низ сличних радничких друштава у Хрватској.¹⁰⁶ У Београду је 1871. године основана, под утицајем социјалистичких идеја, Прва кројачка дружина. Она је убрзо пропала, али је већ 1875. године основана Дружина кројачких радника, која је трајала до 1903. године.¹⁰⁷ Током седамдесетих и осамдесетих година 19. века долази до појаве великог броја оваквих радничких организација, које су настале удруживањем ситних занатлија.¹⁰⁸ Оне су превасходно настојале као еснафска, потпорна удружења, и била су далеко од профилисаних социјалистичких синдиката двадесетог века.¹⁰⁹ Није било великих штрајкова нити демонстрација. Ипак прве радничке демонстрације догодиле су се у Крагујевцу 1876. године.¹¹⁰

Крајем осамдесетих година 19. века долази до низа догађаја који ће преломно утицати на стварање и обликовање младог социјалистичког покрета у јужнословенским земљама. Наиме, 1888. године настаје Аустријска социјалдемократска странка, у чијем оснивању учествују и поједини словеначки социјалисти, а која ће наредне године учествовати у оснивању Друге интернационале.¹¹¹ Мађарска социјалдемократска странка основана је 1890. године, те су оба саставна дела Аустроугарске имале своју кровну партију, а самим тиме и будуће социјалистичке организације јужних Словена, сходно месту настанка. Аустријска социјалдемократска странка ће уз Немачку социјалдемократску странку извршити најснажнији доктринарни, али и практични, утицај на развој социјалдемократског покрета Срба, Хрвата и Словенаца. Након крвавих демонстрација у Чикагу и широм САД 1886. године, Друга интернационала је прогласила 1. мај међународним празником рада, а све социјалдемократске странке и организације имале су обавезу да организују обуставе рада и манифестације. Већ 1. маја 1890. године, организоване су демонстрације у неколико градова Хрватске, Словеније и Војводине, 1893. у Србији, 1894. у Босни и Херцеговини, а по први пут у Македонији 1898. године. Црна Гора је једина остала без икаквог обележавања 1. маја све до 1919. године.¹¹² Значајна

¹⁰⁵ Аноним, *Може ли социјалист бити хришћанин?*, (Београд: Штампач Стефановића, ?), 2-12.

¹⁰⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 19; Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol II, 1981, 6-7.

¹⁰⁷ Добрила Ивков, „Делатност Савеза кројачких радника у периоду 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. VIII, 1974, 367-368.

¹⁰⁸ Види: Станка Девих-Убавић, „Савез абацијских радника“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 329-362.

¹⁰⁹ Младен Вукомановић, „Радничке организације у Србији до 1903. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 132.

¹¹⁰ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 13.

¹¹¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 20.

¹¹² Предраг Шарчевић, „Првомајске прославе у Београду (1893-1988) – Празник и политика“, *Токови*, Vol. I, 1990, 76-77.

социјалистичка новина *Слобода* почиње да излази 1892. године у Хрватској,¹¹³ а 1894. основана је Социјалдемократска странка Хрватске и Славоније, као прва социјалдемократска странка јужних Словена. Она је, потчињена Мађарској социјалдемократији и примљена у Другу интернационалу. Две године касније, 1896, основана је Југословенска социјалдемократска странка у Словенији, која је превасходно окупљала Словенце.¹¹⁴

На прелазу векова, поред стварања првих социјалдемократских организација, долази и до још једног процеса важног за разумевање продора социјалистичких идеја на Балкан. Наиме, тада долази до кризе у еснафско-потпорним удружењима, која услед укрупљавања занатских радњи, раста моћи буржоазије, и пропасти великог броја ситних занатских сопственика, губе свој *raison d'être*. На њиховом месту ничу клице будућег синдикалног покрета заснованог на социјалистичким идејама, а штрајкови бивају све бројнији.¹¹⁵ Ипак, социјалистички покрет нашао се на удару режима како у Србији тако и у Хрватској. Репресивни режим бана Куена Хедерварија у Хрватској је током 1897. и 1898. одржао низ процеса вођству Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, де факто обезглавивши странку.¹¹⁶ Влада Владана Ђорђевића (1897-1900) жестоко је притисла радничка удружења, присиливши већину да прекине даљи политички рад, који ће обновити тек по паду владе у лето 1900. године.¹¹⁷ Упркос притисцима у земљи, током деведестих година деветнаестог века низ српских социјалиста путовао је и учествовао на конгресима Друге интернационале.¹¹⁸ Након што је годинама изазивао бес државних власти, Васа Пелагић ухапшен је поново маја 1897. године и одведен у пожаревачки затвор у којем је преминуо.¹¹⁹ Попуштање стега после пада Ђорђевића омогућило је оснивање Београдског радничког друштва 1900. године, након чега је само у Београду између 1901. и 1902. године основано осам синдиката. Власти су често одбијале да одобре правила синдиката, али се њихов број током наредног периода повећавао.¹²⁰

Успон синдикалног покрета све више је наметао потребу за организацијом истинске социјалдемократске партије, која би артикулисала политичке циљеве радништва и усмеравала га у правцу класне борбе. Социјалистички кругови живо су дискутовали тих година (1901-1903) о потреби стварања политичке партије. Након што се од Народне радикалне странке одвојила једна група на челу са Љубомиром Живковићем, из које ће се касније изродити Самостална радикална странка, део социјалиста је у њима видео потенцијалне партнере. Ову групу предводио је Јован Скерлић. Ипак, доктринарни пуританци око Димитрија Туцовића и Трише Кацлеровића однели су превагу те од

¹¹³ *Слобода* доноси чланке и о развоју социјализма у Србији. Види: Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 67-68.

¹¹⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 20; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 22.

¹¹⁵ Младен Вукомановић, „Радничке организације у Србији до 1903. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 132; Лазар Ивановић, „Акције радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама до 1905. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 271.

¹¹⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 21.

¹¹⁷ Младен Вукомановић, „Радничке организације у Србији до 1903. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 133.

¹¹⁸ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 66-67.

¹¹⁹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 79.

¹²⁰ Vuk Vinaver, „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, Vol. VI, 1964, 5-68; Младен Вукомановић, „Радничке организације у Србији до 1903. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 133-134.

потенцијалне спреге самосталаца и социјалиста није било ништа. Сам Скерлић ће касније ступити у редове самосталних радикала и постати посланик на њиховој листи.¹²¹ У марту 1902. године одржана је прва југословенска социјалистичка конференција у Загребу, на којој је усвојена револуција о потреби чвршћег повезивања југословенских социјалиста са обе обале Дунава и Дрине.¹²²

Двадестог јуна 1903. године, основана је Српска социјалдемократска странка, а програм усвојен том приликом представљао је превод Ерфуртског програма немачке социјалдемократије.¹²³ У већини доктринарних питања странка се и убудуће ослањала на идеје немачких и аустријских социјалиста, што ће јој умногоме отежати рад на терену, будући да је програм био у потпуности неоригиналан и неприлагођен стању у Србији. Револуција је требало да буде остварена вољом народа, путем парламентарне борбе, у складу са постулатима II Интернационале.¹²⁴ За пропаганду коришћене су бројне брошуре превођене са немачког, које су једноставним речником настојале да приближе радништву жељу социјалиста да успоставе „на место данашње класне државе слободну народну државу“.¹²⁵ Истицано је да се залажу за укидање стајаће војске, најамног система и да иступају против искоришћавања демократије против радног народа. Поред неспорно најснажнијег утицаја из Немачке, на идеологију странке пресудно је утицао и Карл Кауцки и остали представници „аустромарксизма“. Заправо је аустријска странка имала својеврсно „туторство“ над српском, вршећи често на њу притисак да се усклади са жељама „старије“ партије у Интернационали. У поређењу са утицајем са немачког говорног подручја, много мање утицаја остварили су француски и руски мислиоци.¹²⁶ Иако су били горљиви критичари руског царизма, нису били следбеници Лењина и других бољшевичких идеолога, вероватно и услед сукоба између аустромарксиста и бољшевика.¹²⁷ Што се тиче српских социјалиста, иако је признаван пионирски значај Светозара Марковића, његова идеолошка матрица није прихваћена, јер је преовладало мишљење да, услед недовољне прецизности и недовољног ослањања на „научни“ социјализам, нужно заврши у радикализму, чиме је објашњавана чињеница да је већина Марковићевих следбеника касније ступила у НРС.¹²⁸ Спољнополитички гледано, критиковане су царевине, Аустроугарска, Русија и Турска, за које је сматрано да имају завојевачке амбиције на Балкану и да подјармљују балканске народе. Управо ће однос према Аустроугарској бити камен спотицања за даље приближавања са хрватским и словеначким социјалистима, који су углавном сматрали да је будућност Јужних Словена у црно-жутој монархији.¹²⁹ Након оснивања ССДС у деловима

¹²¹ Вићентије Ђорђевић, „Покушај стварања социјалистичке партије у Србији и оснивање српске социјалдемократске странке 1903. године“, *Токови револуције*, Vol IX, 1973, 356.

¹²² Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol II, 1981, 17; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 69.

¹²³ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 93-94.

¹²⁴ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 33; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 24-25.

¹²⁵ Виљем Либкнехт, *Шта су социјалдемократи и шта хоће они ?*, (Београд: Издање Социјалистичке књижаре, 1908), 10.

¹²⁶ Милош Војиновић, „Социјалдемократија“, у: *Срби 1903 – 1914: Историја идеја*, Милош Ковић (ур), (Београд: Сlio, 2015), 272-279.

¹²⁷ Види: Андрија Стојановић, „Туцовић и материјалистичка дијалектика револуције“, *Токови револуције*, Vol. XIV-XV, 1981, 137.

¹²⁸ Андрија Стојковић, „Оцене суштине идеологије и практичне делатности Светозара Марковића дате до 1919. године“, *Токови револуције*, Vol. XIX, 1986, 27-29.

¹²⁹ Уп. Милош Војиновић, „Социјалдемократија“, у: *Срби 1903 – 1914: Историја идеја*, 272-279; Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 33-34.

Македоније букнуо је устанак против Османлија (август-октобар 1903), који су свесрдно подржали како српски тако и хрватски социјалисти.¹³⁰ У њиховим гласилима дата је подршка устанку, који свакако по свом карактеру није био социјалистички, јер је сматрано да је ослобођење од турског феудализма предуслов за изграђивање социјализма на овим просторима. Решење за превладавање ривалских национализма балканских народа српски социјалисти су видели у федерацији демократских социјалистичких држава.

Истовремено, 1903. године у Сплиту формирана је Социјалдемократска странка Далмације, организационо потчињена Југословенској социјалдемократској странци, односно аустријској социјалдемократији.¹³¹ У Србији се наставља организација синдикалног покрета, у који је 1903. године учлањено 1761 радника.¹³² Настају Савез кројачких радника, као и Савез кожарско-прерађивачких радника. Иако су све присутније социјалистичке паролe, мали број синдикално организованих радника уједно су и чланови ССДС.¹³³ И даље постоји јаз између синдикалног и социјалистичког покрета, који је вођство странке настојало да превазиђе. У наредном периоду ће све више радника приступати социјалдемократима, вођених пре егзистенцијалном угроженошћу него профилисаним политичким ставом. Било је то време када се прво постајало социјалистом, па тек онда читала литература. Сведок и учесник ових догађаја Васа Кнежевић оставио је сведочанство које осликава мотиве нових социјалиста из редова радништва. „Раднички покрет у Србији, формиран на конгресима Савеза и Партије првих година двадесетог века (1903), био је по својој организацији и по идејама централног вођства, потпуно модеран класни покрет европског типа. По својој садржини, по маси која га је чинила, био је права побуна против прилика еснафског доба у Србији, у коме је послодавац био потпуни господар најмљене радне снаге ...“.¹³⁴ Како би се овакав раскол превазишао у Београду је 1903 основана прва социјалистичка школа, која је са кратким прекидом (1905-1906) радила до 1912. године. Њен циљ било је превасходно образовање синдикалних партијских кадрова, а временом је од обичног агитаторског курса еволуирала у озбиљнију недељну школу у којој су полазници упозавани са „науком“ социјализма.¹³⁵ Са сличним циљем покренуте су такође и радничке читаонице.¹³⁶

Иако је на оснивачком конгресу главну реч водио Радован Драговић, секретар и будући председник странке, странка се све више окупљала око личности његовог школског друга, Димитрија Туцовића. На првим парламентарним изборима на којима је учествовала, странка је освојила 2627 гласова, односно један мандат.¹³⁷ Због одлуке да се класна борба

¹³⁰ Јован Дубовац, „Српски социјалисти и Први балкански рат“, *Токови*, Vol. I, 1991, 17; Vlado Oštrić, „Hrvatski socijalisti i Makedonija na prijelazu iz XIX u XX stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. III, 1980, 96-97.

¹³¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 21.

¹³² Vuk Vinaver, „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, Vol. VI, 1964, 5-68.

¹³³ Добрила Ивков, „Делатност Савеза кројачких радника у периоду 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. VIII, 1974, 368-369; Добрила Ивков, „Делатност Савеза кожарско-прерађивачких радника Србије у периоду 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 393-450.

¹³⁴ Васа Кнежевић, *Кроз борбе, искушење и погрешке*, (Београд: без издавача, 1960).

¹³⁵ Селма Браво, „Радничке социјалистичке школе у Србији 1903-1914. године“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 363, 392.

¹³⁶ Младен Вукомановић, „Општа радничка друштва и радничке читаонице у Србији 1903-1905. године“, *Токови револуције*, Vol. XVIII, 1984, 201-266.

¹³⁷ Слободан Антонић, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата“, *Социолошки преглед*, Vol. XLVIII, 2014, 437-440; *Два века развоја Србије – статистички преглед*, (Београд: Републички завод за статистику,

не може водити у оквиру комуналних установа, општински избори те године су бојкотовани.¹³⁸ Наредне године учињени су кораци како би се странка учинила хомогенијом, те је група тзв. „нововремаца“, окупљена око листа *Ново време* основаног супротно жељама руководства странке, избачена из чланства.¹³⁹ Званично је усвојено начело демократског централизма, по којем су локалне организације биле дужне да 75% прихода шаљу у централу странке, док је вођство странке функционисало на принципу колективног руководства.¹⁴⁰ Успешно издржавши први тест и скршивши прво дисидентство, странка се окренула агитацији за изборе 1905. године, на којима је освојила два мандата, иако је добила мање гласова него 1903. Изборни закон, који је доводио до тога да удео гласова не кореспондира са уделом у броју мандата, овога пута ишао је на руку социјалдемократима.¹⁴¹

У овом периоду основана је културно-уметничка група Абрашевић.¹⁴² Крајем 1905. године преминуо је оснивач странке, Радован Драговић, а у тренутку његове смрти странка је имала око 1000 чланова и два и по пута више гласача.¹⁴³ Пуно јачи од странке био је синдикални покрет, који је окупљао око 5000 радника и те године одржане су прве масовне радничке манифестације. Захтевајући уређење радних односа радници су дефиловали Београдом, њихови вођи су одржали говоре, а потом су предали захтеве властима у Народној скупштини.¹⁴⁴ Јачање синдикалног покрета довело је до побољшавања положаја радника током власти самосталних радикала (1905-1906).¹⁴⁵

Јануара 1906. године одржани су нови општински избори. Социјалдемократе су учествовале на њима само у три града, Београду, Крагујевцу и Шапцу. Укупно су освојили 17% гласова, а у Београду су били други по броју гласова, што је јасан показатељ да су изборне базе социјалдемократа биле у градовима, али и да генерално ни остале странке нису придавале превише значаја општинским изборима. Нису освојили власт ни у једној општини.¹⁴⁶ Смрћу Драговића и одласком Димитрија Туцовића у војску странка је ослабљена и она је до 1908. године била у латентном стању кризе. На новим парламентарним изборима 1906. године остварен је нешто бољи резултат (3043 гласова),

2008), 29; Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на парламентарним изборима 1903-1914. године“, *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 309-392.

¹³⁸ Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на општинским изборима (1903-1914)“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 358.

¹³⁹ Група око часописа *Ново време*, чији је предводник био М. Поповић, сматрала је да синдикална, односно економска борба пролетаријата има предност у односу на политичку. Оваква концепција, од руководства означена као „струка изнад класе“ била је противна смеру у којем је водила странка. Види Вићентије Ђорђевић, „Покушај стварања социјалистичке партије у Србији и оснивање српске социјалдемократске странке 1903. године“, *Токови револуције*, Vol IX, 1973, 356; Рафајло Јешић, „Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 153.

¹⁴⁰ Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 34; Сержије Димитријевић, *Сocijalistički radnički pokret u Srbiji*, 94-95.

¹⁴¹ Види: *Два века развоја Србије – статистички преглед*, 29.

¹⁴² Сержије Димитријевић, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 98

¹⁴³ Сержије Димитријевић, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 101.

¹⁴⁴ Лазар Ивановић, „Акције радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама до 1905. године“, *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 269-270.

¹⁴⁵ Vuk Vinaver, „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, Vol. VI, 1964, 5-68.

¹⁴⁶ Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на општинским изборима (1903-1914)“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 358-359; Миленко Топаловић, „Комунална политика српске социјалдемократске партије“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 175.

али је странка изгубила један парламентарни мандат. И синдикални покрет је стагнирао у том периоду.¹⁴⁷ Са изузетком сукоба са полицијом приликом разбијања штрајка на Чукарици 1907. године, великих синдикалних „таласања“ није било у Србији.¹⁴⁸ Током 1906. године по први пут се социјалистички покрет почео појављивати и на другој обали Дрине. За његов развој били су кључни „страни“ радници, који су стизали у Босну и Херцеговину у потрази за послом. Они су „инфицирали“ своје колеге и уносили заметке социјализма међу „заостало“ радништво Босне и Херцеговине. У питању су превасходно били радници из других јужнословенских земаља монархије, али и из Србије, као и нешто Немаца и других народа.¹⁴⁹ Примера ради, каснији истакнути комунистички првак Ђуро Ђаковић почео је да ради 1905. године у Босни.¹⁵⁰ Он и други социјалисти који су стизали „трбухом за крухом“, успели су да иницирају велике демонстрације током маја 1906. године. Иако нису имали никаквих директних политичких последица, мајски догађаји најавили су скоро оснивање Социјалдемократске странке у Босни и Херцеговини.¹⁵¹

У вакууму насталом одласком Туцовића у војску и на потоње школовање у Немачкој, Српска социјалдемократска странка била је без неприкосновеног лидера. По повратку у земљу, на VI конгресу странке априла 1908. године Туцовић је изабран за првог секретара, чиме је његова водећа улога зацементирана.¹⁵² Та година била је вишеструко важна због међународних догађаја који су драстично утицали на ситуацију на Балкану. Младотурска револуција довела је до краткотрајног колебања међу социјалистима, јер су се на крилима иницијалног оптимизма многи понадали да Турска, као секуларна република може постати чинилац будуће социјалистичке федерације. Када се показало пак да Младотурци немају намеру да престану са угњетавањем хришћана, критика турског феудализма је настављена.¹⁵³ Ипак, 1909. године настају прве социјалистичке организације у Македонији, у Скопљу и Велесу, које међутим нису чиниле партију. Њиховим оснивањем, Црна Гора остала је једина јужнословенска земља без социјалистичких организација, што ће остати све до 1919. године.¹⁵⁴ Током 1908. године Социјалдемократска странка Хрватске и Славоније све више је промишљала свој јужнословенски програм и стала је на становиште да сви Југословени представљају један народ, подељен вештачким разликама. У извесном смислу управо су хрватски социјалисти најавили будућу идеологију интегралног југословенства, којој ће за пар деценија бити горљиви противници. У том погледу нису се разликовали превише од других грађанских политичких опција на територији Хрватске и Славоније. Решење су

¹⁴⁷ Младен Вукомановић, „Успон синдикално-штрајкачких борби у Србији од 1909. до 1912. године“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 105-148.

¹⁴⁸ Историјски архив Београда (ИАБ), Мемоарска грађа (МГ), 444/МГ-XXIV-249, Триша Кацлеровић, Убијање радника на Чукарици 1. марта 1907. у штрајку фабрике шећера.

¹⁴⁹ Пилијас Нађибеговић, „Улога страног радништва у организовању радничког покрета у Босни и Херцеговини 1878-1906. године“, *Прилози*, Vol. V, 1969, 145-163.

¹⁵⁰ Ибрахим Карабеговић, „Дјелатност Ђуре Ђаковића у радничком покрету у Босни и Херцеговини од 1905 до 1921. године“, *Прилози*, Vol. XVI, 1979, 12-13.

¹⁵¹ Пилијас Нађибеговић, „Положај радништва у Босни и Херцеговини до мајских штрајкова 1906. године“, *Прилози*, Vol. III, 47-74; Пилијас Нађибеговић, „Улога страног радништва у организовању радничког покрета у Босни и Херцеговини 1878-1906. године“, *Прилози*, Vol. V, 1969, 145-163.

¹⁵² Сергије Димитријевић, *Социјалистички раднички покрет у Србији*, 103.

¹⁵³ Јован Дубовац, „Српски социјалисти и Први балкански рат“, *Токови*, Vol. I, 1991, 17.

¹⁵⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 23-24.

видели у уједињењу свих Југословена у оквиру Аустроугарске, која је требало да буде даље федерализована стварањем посебне јужнословенске јединице.¹⁵⁵

Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске империје октобра 1908. године изазвала је потпуно другачије реакције међу социјалистима у Србији и Хрватској. Док је хрватска социјалдемократија поздравила Анексију као корак у складу са њиховим програмом, скепса према Аустроугарској међу српским социјалистима се само повећала. Сукоби између српских и аустријских делегата осетили су се на седницама II интернационале, док су *Радничке новине* водиле кампању против двојне монархије.¹⁵⁶ У јуну 1909. године настала је Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине. Усвојен је интернационалистички програм без икаквих локалних карактеристика. Тако је осуђивано угњетавање свих раса, полова, класа и странака. Захтевано је тајно право гласа за оба пола, непосредно народна законодавство, једнака војна обавеза, неограничена слобода мисли, збора и удруживања, укидање државних субвенција црквама, укидање конфесионалних школа, бесплатна правна помоћ и здравство као и укидање феудализма.¹⁵⁷ У програму није ни речи било о горућим националним проблемима са којима се Босна и Херцеговина у том тренутку суочавала. Ово није било случајно, штавише. Аустријске власти, које су вршиле поштрену контролу над политичким и социјалним гигањима у новоанектираној провинцији царства свесно су усмериле СДС БиХ на економска питања како би спречили политичку артикулацију националног југословенског програма.¹⁵⁸ Само у тим околностима странка је могла да рачуна на дозволу за рад. Аустријски притисак осећао се и у Србији. На Седмом конгресу ССДС планирано је усвајање резолуције о аустријском колонијализму у Босни, као и критика аустријске социјалдемократије. На конгресу присуствовала је ипак аустријска делегација на челу са Карлом Ренером, која је извршила притисак на српску социјалдемократију да не усвоји такву резолуцију.¹⁵⁹ Поново се показало да ССДС није аутономна политичка снага.

Током октобра 1909. године, одржана је Југословенска социјалистичка конференција у Љубљани, којој су присуствовале социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, Босне и Херцеговине и Словеније. Донета је интегралистичка резолуција о јединству Југословена на основу језика и истакнута потреба за формирањем трећег ентитета у Аустроугарској. Уследила је током јануара 1910. године прва балканска социјалистичка конференција у Београду, на којој је услед сукобљених концепција усвојена доста неодређена декларација. Позивано је на оснивање Балканске федерације, која ће превазићи поделе између народа.¹⁶⁰ Након конференција се у поготово незавидном положају налазила

¹⁵⁵ Elza Tomac, „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred Prvi svetski rat“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. I-II, 1972, 91-92; Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 35.

¹⁵⁶ Уп. Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 36; Андрија Стојковић, „Туцовић и материјалистичка дијалектика револуције“, *Токови револуције*, Vol. XIV-XV, 1981, 137; Јован Дубовац, „Српски социјалисти и Први балкански рат“, *Токови*, Vol. I, 1991, 18.

¹⁵⁷ *Програм и штатут социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, (Сарајево: Исламска дионичка штампарија, 1909), 5-7.

¹⁵⁸ Enver Redžić, „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu“, *Prilozi*, Vol. IX, 1973, 163-226.

¹⁵⁹ Милош Војиновић, „Социјалдемократија“, у: *Срби 1903 – 1914: Историја идеја*, 280.

¹⁶⁰ Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 36-37.

хрватска социјалдемократија. Са једне стране услед продубљивања сукоба између аустријских и чешких социјалиста, није било могуће споразумевање и стварање заједничке линије аустроугарских социјалиста према јужнословенском питању, и потенцијалном преуређењу монархије. Са друге стране, ни српски социјалисти нису имали пуно разумевања за њихове концепције, које су подразумевале укључење Србије у Аустроугарску.¹⁶¹ Уследило је неколико година изолације хрватских социјалиста, што је правазидано тихим напуштањем културно-интегралистичких концепција о јединственом југословенском народу, у корист флексибилнијег става о равноправности али и подељености Југословена према националним језицима, у складу са схватањима словеначког књижевника Ивана Цанкара.¹⁶²

На Седмом партијском конгресу српских социјалиста 1909. године, иако није осуђен аустријски колонијализам, донет је читав низ важних одлука. Усвојен је нови статут, којим је ССДС постала Српска социјалдемократска партија (ССДП), а ингеренције Главне партијске управе су повећане.¹⁶³ Напокон је донета резолуција о комуналној политици, чиме је признат значај вођења класне борбе у општинама.¹⁶⁴ Овај став, уз промену става према сељаштву који ће се догодити на наредном, Осмом конгресу ССДП довешће до најбољих изборних резултата српских социјалиста како на општинским тако и на парламентарним изборима. До овог конгреса сељаштво, које је сачињавало огромну већину тадашње Србије, потпуно је занемаривано. Услед механичког преузимања постулата са индустријализованог Запада, сељаштво је сматрано реакционарним и неподесним за политички рад, за разлику од градског пролетаријата. Партија је заправо имала дивергентан однос према личној својини, крупна је посматрана као катализатор који ће убрзати долазак социјализма, док је ситни сељачки посед „презиран“ као кочница развоја. Иако је партија подржавала развој синдикалног покрета, кооперативни задружни покрет на селу је проглашен за „лукаво смишљену буржоаску подвалу“.¹⁶⁵ Стога партија није ни истицала листу у сеоским срединама, унапред се одричући гласова овог „реакционарног“ сталеза. То се променило на Осмом конгресу, када је ситно сељаштво препознато као револуционарни чинилац, наглашена је потреба за оснивањем организација на селу, а укидање сељачких дугова је ушло у партијски програм.¹⁶⁶ Након неколико година рада на селу, 1912. на парламентарним изборима ССДП је освојила 24 665 гласова, односно 5,3% укупних гласова. Двадесетак хиљада нових гласача, међутим, није било довољно за више од 2 мандата у

¹⁶¹ Elza Tomac, „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred prvi svjetski rat“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. I-II, 1970, 94.

¹⁶² Elza Tomac, „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred prvi svjetski rat“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. I-II, 1970, 96.

¹⁶³ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 105-106.

¹⁶⁴ Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на општинским изборима (1903-1914)“, *Токони револуције*, Vol. II, 1967, 358.

¹⁶⁵ Mira Bogdanović, „Srpska socijaldemokratska partija i seljaštvo 1903-1914“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1994, 106-123.

¹⁶⁶ Жарко Јовановић, „Српска социјалдемократска партија према сељаштву 1903-1914“, *Токони револуције*, Vol. IV, 1969, 256-257; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 30.

скупштини, односно исти резултат као 1905. године.¹⁶⁷ Највећи успех представљали су општински избори 1914. године, када је ССДП победила на Чукарици и у још 14 села.¹⁶⁸

Заједно са партијом напредовао је, након вишегодишњег стагнирања, и синдикални покрет. У радништву, како у Србији тако и у Аустроугарској, деловало је све више обучених социјалистичких агитатора. Тако је 1909. године у Сиску у радионици први пут за социјализам заинтересован млади радник по имену Јосип Броз, који ће наредне године у Загребу ступити у синдикат, а потом и у Социјалдемократску странку Хрватске и Славоније.¹⁶⁹ У Србији је чланство синдиката 1910. године порасло на 7500, док је партија имала око 5000 чланова. У појединим браншама, попут абацијског заната било је више (две трећине) радника у синдикату него ван њега.¹⁷⁰ Притисак синдиката уродио је плодом, јер је 1910. године донет компромисни Закон о радњама, који је проширио радничка права, мада није отклонио све злоупотребе, због чега је протеста било и даље.¹⁷¹ Штрајкови су били најбројнији до тада, мада не би требало прецењивати њихов значај.¹⁷²

Ратни облаци надвијали су се све више над Балканом. Балканске државе, након вишевековне турске владавине, напokon су биле довољно снажне да се заједнички обрачунају са њом и да ослободе своје сународнике. У Србији и другим балканским државама постојао је широк друштвени консензус да се са Турском напokon разрачуна и доведе до краја процес ослобођења Балкана, што је крунисано стварањем Балканског савеза марта 1912. године. Ипак, српски социјалдемократи нису делили одушевљење предстојећом „осветом Косова“. Чак напротив, отворено су радили против ратних припрема. Њихов посланик у парламенту Драгиша Лапчевић је иступио против мобилизације и назвао Балкански савез „комбинацијом руске дипломатије“.¹⁷³ Навођено је да су они као социјалисти принципијелно против рата као метода борбе и истицане су хуманистичке и пацифистичке паролe.¹⁷⁴ Једино је ССДП у српском парламенту гласала против ратних кредита, а 26. августа 1912. године одржали су антиратни митинг. Настојали су да организују II Балканску социјалистичку конференцију у септембру 1912. године, али она није одржана, а њихови напори нису спречили избијање рата и ослобођење српских територија од Турака.¹⁷⁵

¹⁶⁷Види: Слободан Антонић, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата“, *Социолошки преглед*, Vol. XLVIII, 2014, 437-440; *Два века развоја Србије – статистички преглед*, (Београд: Републички завод за статистику, 2008), 29; Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на парламентарним изборима 1903-1914. године“, *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 309-392.

¹⁶⁸ Миленко Топаловић, „Српска социјалдемократска партија на општинским изборима (1903-1914)“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 309, 359.

¹⁶⁹ Vlado Oštrić, „Uključivanje Josipa Broza u socijalistički pokret u Hrvatskoj (1907-1913)“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. II, 1972, 14-15.

¹⁷⁰ Види: Миленко Топаловић, „Комунална политика српске социјалдемократске партије“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 176; Vuk Vinaver, „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, Vol. VI, 1964, 5-68; Станка Девић-Убавић, „Савез абацијских радника“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 329-362.

¹⁷¹ Види: Лазар Ивановић, „Борба радничке класе Србије за доношење Закона о радњама до 1910“, *Токови револуције*, Vol. VIII, 1972, 205-299; Лазар Ивановић, „Борба радничке коморе у Србији за спровођење Закона о радњама 1910-1914“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 261-327.

¹⁷² Младен Вукомановић, „Успон синдикално-штрајкачких борби у Србији од 1909. до 1912. године“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 105-148.

¹⁷³ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 204-206.

¹⁷⁴ Јован Дубовац, „Српски социјалисти и Први балкански рат“, *Токови*, Vol. I, 1991, 18-19.

¹⁷⁵ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 202-203.

Рат је вишеструко ослабио партију јер су бројни њени прваци, као и велики број чланова, били погођени мобилизацијом што се одмах одразило у опадању броја финансијских прилога.¹⁷⁶ У мањини су остали гласови који су признавали извесни револуционарни потенцијал рата против турског феудализма, те су проглашени за „националшовинисте“ и искључени из чланства.¹⁷⁷ Социјалдемократи у Аустроугарској су се много више колебали од српских. Већина јужнословенских социјалиста подржавала је начелно борбу Србије и Бугарске, при томе настојећи да не изазивају превише бес аустријских власти које су са великим подозрењем пратиле територијално ширење Србије и раст просрпског сентимента међу сопственим грађанима.¹⁷⁸

Својим противљењем Првом балканском рату, Српска социјалдемократска партија прешла је Рубикон, и од опозиционе постала антидржавна партија. Активним саботирањем ратних напора у име апстрактних начела, себе је профилисала као непријатељску политичку снагу, што ће КПЈ остати до 1945. године, водећи све отворенију борбу против „буржоаског“ друштва. По окончању Првог балканског рата партија је наставила снажну антиратну кампању међу мобилисаним војницима, док се ситуација између држава победница из дана у дан погоршавала. Нападом бугарске војске на српску, почео је Други Балкански рат јула 1913. године. Српски социјалдемократи поново су били против рата, док је сукоб Срба и Бугара додатно деморалисао јужнословенске социјалдемократе у Аустроугарској.¹⁷⁹ Када је по успешном завршетку рата избио устанак Албанаца и потом српска интервенција у Албанији јесени 1913. године, ССДП је појачао своју кампању против Србије и њених ратних циљева. Српска „авантура“ у северној Албанији поново је окончана услед аустроугарског притиска, а српска војска је границе новопроглашене Албаније напустила до 25. октобра 1913. године.¹⁸⁰ Размере ратног разарања у Албанији и злочини српске војске вишеструко су преувеличавани. Тако је Триша Кацлеровић извештавао делегате на социјалистичкој конференцији у Кинталу о наводних 120 000 албанских жртава.¹⁸¹ Много познатија је била пак борба Димитрија Туцовића против српског шовинизма.¹⁸² Српској интервенцији у северној Албанији посветио је Туцовић своје најпознатије и најпревођеније дело, брошуру *Србија и Арбанија: један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, која је објављена у јануару 1914. године. У њој Туцовић настоји да докаже империјалистичке и колонијалистичке тежње Србије према Албанији и жестоко критикује политику „српске буржоазије“ која води „колонијални рат“.¹⁸³ Док заокруживање албанског етничког простора види као „природни процес“, српске

¹⁷⁶ Жарко Јовановић, „Српска социјалдемократска партија према сељаштву 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 258; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 108.

¹⁷⁷ Рафајло Јешић, „Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903-1914“, *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 152-153; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 107, 208.

¹⁷⁸ Elza Tomac, „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred prvi svjetski rat“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. I-II, 1970, 95; Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslavensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 44.

¹⁷⁹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 38; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 210-213.

¹⁸⁰ Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*, (Београд: Балканолошки институт САНУ/Клио, 2021), 270-271.

¹⁸¹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 213-214.

¹⁸² *Историја Савеза комуниста Југославије*, 30-31.

¹⁸³ Види: Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија: један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, (Београд: Нова штампарија С. Раденковића и Брата, 1914).

амбиције одбацује као плод великодржавља. Иако услед избијања Првог светског рата није било веће полемике око ове Туцовићеве књиге, њено објављивање далеко је одјекнуло.¹⁸⁴

Став о српској одговорности и кривици за ратове на Балкану неће променити ни све агресивнија политика Аустроугарске према Србији уочи и након Сарајевског атентата. Рад у војсци и међу грађанством у циљу борбе против милитаризма настављен је и даље.¹⁸⁵ Због чињенице да је Димитрије Туцовић, као и велики број истакнутих чланова партије мобилисан у тренутку све очигледнијег напада Аустроугарске, на чело партије ступа дугогодишњи уредник *Радничких новина*, Душан Поповић, који заједно са двојицом социјалистичких посланика који нису подлежали мобилизацији, Тришом Кацлеровићем и Драгишом Лапчевићем води партију у овом турбулентном периоду. Поповић, иако се 1912. године колебао у погледу оцене колонијалне природе рата, због чега је једно време био потпуно пасиван, сада потпуно следи партијску линију. Свега неколико дана пре аустроугарског напада, 25 јула ће на седници изјавити да је „Србија са својим шовинистичким круговима та која непосредно или посредно изазива ратове“. Након што је Србија рат добила, у једном чланку 1918. године прецизно ће објаснити своју мотивацију: „Ми смо решили то питање не са српског становишта већ са интернационалног и пролетерског становишта“.¹⁸⁶ Следујући интернационалистичком становиштву, партија ће не само позивати на прекид рата, већ ће и њени посланици гласати против ратних кредита. У таквом поступању остаће усамљени у оквиру Друге интернационале, јер су листом све социјалдемократске странке гласале за ратне кредите и пружиле подршку својим владама у тренутку рата. Чак ни бољшевици нису гласали против, већ су напустили Думу у тренутку гласања.¹⁸⁷ Аустријска социјалдемократија у коју су полагане највеће наде није била изузетак. Димитрије Туцовић се због тога разочарао у Карла Кауцког и његове саборце, али не јавно јер је као српски војник погинуо 20. новембра 1914. године.¹⁸⁸

Његовом смрћу Српска социјалдемократска партија изгубила је неприкосновеног вођу, што је доводило до даље фрагментације и губитка јасне партијске линије. Њени чланови ће стога током рата имати потпуно различите судбине и идеје. Руководство странке ослоњено на тријумвират Кацлеровић-Лапчевић-Поповић прешло је у Ниш, где је наставило да издаје *Радничке новине*, у којима је ширило дефетистичке и пацифистичке идеје током 1914. и 1915. године. Иако их је због оваквог деловања Никола Пашић јавно назвао велеиздајницима, а поједини бројеви листа бивали цензурисани, делује посве невероватно да им је у таквим околностима и даље бивало дозвољено да саботирају ратне напоре.¹⁸⁹ Након краха српског фронта и повлачења српске владе и војске преко Албаније,

¹⁸⁴ О томе колико је Туцовићева књига утицајна речито говори број издања и превода. Током постојања комунистичке Југославије, овај несумњиво политички памфлет узиман је као врхунски научни резултат у чије резултате се не сме сумњати. По преузимању власти комунисти поново издају ову књигу на српском и на албанском 1946. године, са предговором једног од главних идеолога КПЈ, Милована Ђиласа. Тек после смрти Јосипа Броза објављени су прве критике ове „канонске“ књиге. Види: Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, (Београд: САНУ, 1985).

¹⁸⁵ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 215-216.

¹⁸⁶ Сви цитати према: Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 225-231.

¹⁸⁷ Тома Милenković, „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Evropi za vreme Prvog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, Vol XII, 1972, 199-201; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 227-233.

¹⁸⁸ Андрија Стојковић, „Туцовић и материјалистичка дијалектика револуције“, *Токови револуције*, Vol. XIV-XV, 1981, 137; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 236-237.

¹⁸⁹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 232-236.

део чланова је пратио владу а део је остао у Србији. Они који су избегли, а који нису били део војних јединица расули су се по свету, преваходно у Француској. У емиграцији придруживао им се све већи број социјалиста Југословена из Аустроугарске, који су напуштали земљу.

Избијање рата довело је до краја Друге интернационале, чији су чланови, са изузетком српских социјалдемократа, били недостојни „интернационалистичког становишта“ које су заступали. Ипак, појавили су позиви да се интернационала ипак обнови. Током 1914. и 1915. године било је више иницијатива. Седиште Интернационале пребачено је у Хаг у неутралној Холандији, док су право чланства имали само социјалисти оних земаља које нису биле у рату. Оваквој иницијативи контрирале су земље Антанте организујући фебруара 1915. године сопствену конференцију социјалиста. Међу делегатима из Француске, Велике Британије, Белгије и Русије није било представника ССДП. Убрзо након тога у априлу 1915. године одржана је аналогна конференција социјалдемократа централних сила. Поред „социјалпатриота“ или „социјалшовиниста“ окупљених на овим конференцијама, око Лењина и бољшевика почела се окупљати група „интернационалиста“, која је осуђивала империјалистички рат. Иако не увек у већини, „интернационалисти“ су успели да наметну резолуције о империјалистичком рату женској конференцији у Берну, марта 1915, као и омладинском конгресу одржаном у истом граду у априлу.¹⁹⁰ Овој групи, названој „Цимервалдска левица“, након конференције у септембру 1915. године почео се све више приближавати и Триша Кацлеровић, који је, избегавши са владом из Србије учествовао у раду неколико социјалистичких конференција.

У априлу 1916. године учествовао је на конференцији антиратних социјалиста у Кинталу.¹⁹¹ У свом реферату износио је ужасно стање у Србији и понављао старе мантре о српској кривици за рат. „Управљачи су тако водили српски народ, пролетере и сељаке из једне кланице у другу, а уништење народа за време европског рата достигло је невероватне размере“. Истрајавао је у томе да Србија у води освајачки а не одбрамбени рат, жестоко критикујући империјализам Антанте, а упадљиво мање критикујући Централне силе, пред чијом војском је избегао из земље.¹⁹² Ова одлука постаје јаснија, када се узме да је из Кинтала продужио у Аустрију, где су му тамошњи социјалисти приредили леп дочек, а одатле у окупирану Србију. Кацлеровићево иступање, које је било учињено у лично име, осудили су бројни српски и други „социјалпатриоти“ као служење Аустроугарској.¹⁹³ У окупираном Београду се окупила група од више лидера ССДП, којима аустријске власти нису дозвољавале политичку активност.¹⁹⁴ Ипак окупационе власти настојале су да их искористе за своје интересе. У том циљу наговарани су да учествују, уз аустријску подршку на социјалистичкој конференцији у Стокхолму септембра 1917. године. Драгиша Лапчевић, који је био предвиђен за делегата одбио је да отпутује, нежелевши да служи пропагандним интересима Аустроугарске. Ипак, упркос његовом противљењу у Штокхолму су, уз пуну

¹⁹⁰ Toma Milenković, „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Evropi za vreme Prvog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, Vol XII, 1972, 205-207.

¹⁹¹ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 247.

¹⁹² Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 248-252

¹⁹³ Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 252-253.

¹⁹⁴ О активностима српских социјалиста током Првог светског рата види: Властимир Лапчевић, Тома Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, (Београд: Народна књига/Институт за савремену историју, 1979).

подршку аустријских власти, отишли Душан Поповић¹⁹⁵ и Триша Кацлеровић. Иако су аустријске власти биле уверене у то да ће Кацлеровић и Поповић превасходно критиковати сопствену владу, као што су то чинили током боравка у Србији, у њиховом меморандуму су ипак критиковани стање у окупираној Србији и аустријска политка. Они нису прешли у табор „социјалпатриота“, јер није давана подршка Антанти нити српској влади, која је чак прекоревана због недовољне бриге за српски народ.¹⁹⁶ Пуно оштрији реферат поднели су „социјалпатриоти“ из социјалдемократских странка Хрватске и Славоније као и Босне и Херцеговине, који су, налазећи се ван домаћаја аустријске власти могли истицати етничко јединство Југословена, позивати на збацивање угњетачке аустријске власти и стварање Југославије, чији настанак не би био само у интересу југословенског већ и светског пролетаријата, како је навођено.¹⁹⁷

У целини, српска влада је имала амбивалентан однос према социјалдемократима. Са једне стране подозревала је од њиховог „подривачког“ рада у јединицама, било у оквиру Српског добровољачког корпуса у Русији, било у српској војсци на Солунском фронту. Многи социјалдемократи касније су тврдили да су намерно слати у прве редове како би погинули, мада је то тешко доказати. Чињеница је да су војне власти подозревале од контаката са бугарским војницима социјалдемократима, као и да су цензурисале њихову пошту.¹⁹⁸ Са друге стране, „социјалпатриоти“ су били од значаја за дипломатско пропагандну активност српске владе и остварење југословенског програма. Истовремено већина јужнословенских социјалдемократа који су се налазили у емиграцији и земљи подржала је оснивање нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и сарађивала у организацији Народног вијећа. Мада оптуживани за „министеријализам“ и „опортунизам“ допринели су консолидацији нове државе.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Душан Поповић преминуо је ускоро након повратка из Штокхолма. Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији*, (Београд: Геца Кон, 1922), 180.

¹⁹⁶ *Memorandum by the Serbian Socialist Party upon the Conditions in Occupied Serbia*, (Washington: Serbian Press Bureau, 1918), 32; Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 232, 240-241; Samuel Foster, „Reviving the Völkerabfälle: The South Slavonic Left, Balkan Federalism and the creation of the first Yugoslavia“, *Socialist History*, Vol. 53, 2018, 60-61.

¹⁹⁷ Mijo Radošević, Franjo Markić, *Memorandum addressed by The Yugoslav Socialists to the International Socialist Peace Conference in Stockholm*, (London: Yugoslav Workmen's Association, 1917), 3-4, 15-16; Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 47.

¹⁹⁸ Богумил Храбак, Климе Џамбазовски, „Српски социјалдемократи на Солунском фронту у Солуну и на Крфу 1916-1918“, *Историјски гласник*, бр. 1-2, 1961, 191-193; Bogumil Hrabak, „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“, *Istorija 20. veka*, Vol. III, 1962, 277-343.

¹⁹⁹ Уп. Енвер Реџић, „Становиште Српске социјалдемократске партије према балканском и југословенском питању“, *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 304; Нусрет Шехић, „Превирање на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог светског раата и у првој години новостворене Краљевине СХС“, *Прилози*, Vol. XXII, 1986, 173-174; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 29; Nikola Babić, „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 47; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, (Beograd: ISI, 1985), 17-18.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и комунизам до доношења Закона о заштити државе (1919–1921)

„Десет дана који су потресли свет“, како је догађаје у престоници Русије 1917. године назвао амерички новинар Џон Рид, утицали су и на развој догађаја у будућој држави Јужних Словена.²⁰⁰ Обрачун бољшевика са руским грађанским друштвом, монархијом и црквом, одигравао се, у другачијем облику и на југоистоку Европе. Овај процес окончан је 1945. године тријумфом комунистичке револуције и свргавањем монархије. Ипак, ма како је тријумф комунизма деловао неумитан онима који су с вером у њега похрлили у новонасталу Краљевину Срба Хрвата и Словенаца, децембра 1918. године, коначан исход борбе на смрт између грађанског и комунистичког друштва није морао тако да се одигра.

И пре него што ће српска војска ослободити земљу и створити Краљевину СХС, револуционарни пламен тињао је у Аустроугарској царевини. Распад централне власти и рушење ауторитета Беча погодовало је томе, као и економска криза и социјални проблеми. У јужнословенским земљама (поготово у Босни и Херцеговини) јавио се „зелени кадар“, разне хајдучке и разбојничке чете, групе побуњених сељака и радника.²⁰¹ Иако далеко од идеолошки профилисаних револуционара, међу разноврсним бунтовницима кружиле су вести о успесима бољшевика у далекој Русији. Будући вођа Мађарске совјетске републике Бела Кун је у московској *Правди* априла 1918. године најављивао да се „револуционарни бацил“ шири Европом, а да трули аустроугарски режим страхује од „инфекције“.²⁰² Заједно са „бацилом“ револуције шириле су се вести о бољшевичким (и стварним и измишљеним) зверствима и злочинима.²⁰³ За разлику од елита бројних европских држава, српска влада током 1918. године није превелику пажњу поклањала опасности од комунизма за остваривање пројекта и ратног циља Србије – југословенског уједињења.

За такав став имала је и довољно разлога. Упркос горком искуству саботирања ратних напора Србије, и де факто деловања српске социјалдемократије у аустријском интересу, на прелазу 1918. у 1919. годину, чинило се да ће се ситуација у потпуности променити и да ће то бити само пролазна епизода у односу социјалдемократије и државног врха. Део социјалдемократа, поготово у пречанским крајевима, пригрлио је идеју стварања Краљевине СХС и активно помагао напоре српске војске и владе за њено оснивање.²⁰⁴ На дан проглашења Државе Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу (29. октобар 1918), један од првака југословенске идеје у хрватским крајевима Будислав Грга Анђелиновић ће јавно изнети похвале на рачун социјалдемократа. „Зато апелирам на вас да се угледате на организације социјалне демократије. Оне су једине и прве веома добро организовале своје

²⁰⁰ О току Октобарске револуције, грађанског рата у Русији и односу српске/југословенске дипломатије према сукобима у Русији биће речи у наредној целини „Краљевина СХС и Совјетска Русија“.

²⁰¹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1985), 17-18; Џон Пол Њумен, „Заокруживање великог рата: порекло, одлике и наслеђе паравојног насиља на Балкану“, у: *Пат у миру*, Роберт Герварт, Џон Хорн (ур), (Београд: Архипелаг, 2013), 246.

²⁰² Текстови Беле Куна у *Правди* (26. 4. 1918; 8. 6. 1918; 4. 7. 1918), у: Bela Kun, *Revolutionary Essays*, (London: Carl Slienger, 1977), 5-6, 33, 40.

²⁰³ Роберт Герварт, Џон Хорн, „Бољшевизам као фантазија: Страх од револуције и контрареволуционарно насиље 1917-1923“, у: *Пат у миру*, 71-72.

²⁰⁴ Види: *Историја Савеза комуниста Југославије*, 48; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 17-18.

чете и чувају град, и зато се њихова црвена застава слободно и са пуним правом вије међу нашим редовима“.²⁰⁵ Анђелиновић ће касније бити један од првака Орјуне, организације која се „прославила“ сукобима са комунистима, док ће ово бити први и једини пут да су југословенске тробојке и црвене заставе Интернационале заједно лепршале. Додатни доказ који говори у прилог тези да су државни врх и регент били спремни да у новој држави настави политику толерисања социјалдемократије као легитимне опозиционе политичке опције, говори избор, као плод договора са хрватским странкама, социјалдемократског првака из Хрватске Витомира Кораћа у прву југословенску владу Стојана Протића 20. децембра 1918. године као министра социјалне политике.²⁰⁶ Осамнаестог фебруара 1919. године проглашено је осмочасовно радно време, испрва на територији Хрватске и Славоније а потом на територији целе земље крајем године, мада је питање колико је ова одлука поштована.²⁰⁷ Развој социјалдемократског покрета, у складу са постулатима Друге интернационале, могао се слободно наставити у новооснованој Краљевини СХС.

Ипак, бољшевичке вође из Кремља имале су друге планове. Још док је грађански рат у Русији био у пуном замаху, настајале су прве комунистичке организације Југословена. У Кијеву је још 1917. године одржан први комунистички састанак, којем су присуствовали углавном српски комунисти.²⁰⁸ На пролеће (март–мај) 1918. године основана је Југословенска комунистичка група при РКП (б), док је у новембру створена Комунистичка партија Срба, Хрвата и Словенаца, формално независна од руске партије.²⁰⁹ Задатак обе групације било је окупљање и упућивање у Југославију агитатора који би организовали партију по бољшевичком моделу и извели револуцију. Међу онима који су од децембра 1918. године упућивани у земљу било је мало предратних социјалдемократа, док су већину чинили нови „преобраћеници“ у науку марксизма-лењинизма, радикализовани ратом и револуцијом у којој су учествовали и решени да њен пламен пренесу на Балкан.²¹⁰ Велики број повратника и репатрираца из Русије улазио је тих дана у веома порозну Краљевину СХС, јер све до првих великих провала и открића револуционарних намера бољшевика током лета 1919. године није међу вођством земље сазрела идеја о потреби масовне интернације повратника.²¹¹

²⁰⁵ Цитирано према: Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 23.

²⁰⁶ Zorica Stipetić, „Uloga Augusta Cesarca i Miroslava Krleže u stvaranju Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. V, No. 3, 1973, 80;

Од стране радикалне леве фракције социјалдемократије, која ће касније се профилисати у виду Комунистичке партије Југославије жигосан је као издајник, „министеријалиста“ и крволок радничке класе. Види: Живко Топаловић, *Напад владе на Југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет*, (Нови Сад: без издавача, 1919).

²⁰⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, (Београд: Институт за савремену историју, 1985), 66.

²⁰⁸ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 36.

²⁰⁹ Постоје извесне несугласице око тачног датума оснивања југословенске групе при РКП(б). Уп. Славољуб Цветковић, „Коминтерна и југословенска држава“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, (Београд: ИСИ, 1999), 214; Bogumil Hrabak, „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. IX, 1968, 5-6.

²¹⁰ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 25-26; Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, (Zagreb: Stvarnost, 1976); *Историја Савеза комуниста Југославије*, 46.

²¹¹ Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 13-14; Тома Милenković, „Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije“, *Vojnoistorijski glasnik*, Vol. II, 1968, 205-215.

Година 1919. представља, према нашем мишљењу, веома важан моменат за разумевање односа режима према насцентном бољшевистичком покрету у земљи. У извесном смислу дешавања из 1919. године остала су у сенци касније забране Комунистичке партије и атентата на представнике државног врха током 1920–1921. Међутим, управо током лета 1919. године се показало да је мирна коегзистенција између бољшевика и грађанског друштва немогућа. Током овог периода одиграла су се два вишеструко испреплетана, али ипак аутономна, процеса. Са једне стране, обнављале су се предратне социјалдемократске политичке организације, у којима је све више превагу узимало револуционарније левичарско крило блиско идејама Октобра, и исказивана је жеља за њиховим укрупњавањем и остваривањем јединствене организације. Тако је крајем јануара одржана Земалска конференција СДСХиС, на којој је „лева група“ несклона компромису са грађанским странкама најавила скоро уједињење истомишљеника широм краљевине.²¹² И у другим социјалдемократским организацијама је у једној за другом побеђивала револуционарна опција.²¹³ Поред овог отвореног легалног рада на политичкој артикулацији захтева за бескомпромисном класном борбом, у илегали су новопридошли агитатори делили новац и инструкције из Москве.

Деветог јануара 1919. године у Загребу изашао је први број теоријско-књижевног комунистичког листа *Пламен*, чији су уредници били хрватски левичарски писци Аугуст Цесарец и Мирослав Крлежа. Настао као јасан омаж петровградском листу *Пламја*, који је уређивао бољшевички вођа Луначарски, почео је окупљати најзначајније левичарске интелектуалце у хрватским крајевима. Иако су Крлежа и Цесарец касније током истражног поступка порицали, новац за излазак часописа стигао је из Русије и Мађарске.²¹⁴ Поред текстова социјалне литературе, на страницама листа налазили су се и отворени позиви на револуцију и нескривено одушевљење бољшевицима. Тако је у другом броју Цесарец писао: „Да, скрајње је време да се циклоном заноса поруши европска модерна Бастиља! Пребацује се бољшевицима нихилизам, међутим је он све друго него то; он је активистичка негација старог друштва, руског и европског, и сав контраст његовог бившег пацифистичког дефетизма и класног рата, данас би се могло сабити у речи: Није још време мира и мировних Сибила, понајпре живот новог стила, па онда идила!“²¹⁵.

Док су током фебруара и марта 1919. године трајале прелиминарне радње за организацију првог конгреса целокупног социјалистичког покрета у Југославији, иза кулиса јачали су и заверенички кружоци комуниста.²¹⁶ Око десетог фебруара је одржан састанак у Будмипешти. председавао је вешти бољшевички агитатор Бела Кун, који ће свега месец дана након тога доћи на власт у Мађарској након пада дубоко непопуларног кабинета грофа Михаља Каролија. Међу окупљеним Југословенима били су Филип Филиповић, Лазар

Тако је између новембра 1918. и фебруара 1919. године у земљу стиглу око 150 револуционара из Русије, на челу са Лазаром Вукичевићем, предводником КПСХС. *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 65.*

²¹² *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 65.*

²¹³ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928, 27.*

²¹⁴ Enes Čengić, *Sa Krležom iz dana u dan: Trubač u pustinja duha*, (Zagreb: Globus, 1985), 94-97; Zorica Stipetić, „Uloga Augusta Cesarca i Miroslava Krleže u stvaranju Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. V, No. 3, 1973, 80-81.

²¹⁵ August Cesarec, „Dve orijentacije“, *Plamen*, Vol. II, 1919.

²¹⁶ Види: *Историја Савеза комуниста Југославије*, 62; Toma Milenković, „Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ“, *Socijalizam*, No. 1, 1979, 155-178.

Вукичевић (члан ЦК КПСХС), Иван Матузовић (војни референт ЦК КП Мађарске) и Никола Груловић (члан ЦК КПСХС), који ће свако на свој начин одиграти крупну улогу у револуционарним догађајима у Југославији 1919. године. Према појединим тумачењима већ тада је договорено финансирање југословенских комуниста из фондова мађарских болшевика у износу од 15 милиона круна, мада постоје и другачија виђења.²¹⁷ Финансије из Мађарске доиста су обезбеђење најкасније у марту, док је већ у фебруару курир мађарске партије носио писмо Спасоја Стејића, будућег атентатора на краља Александра, у Москву, што је јасан доказ да је сарадња са мађарским „друговима“ успостављена већ тада.²¹⁸ Деветог марта 1919. године на тајном састанку у Стражилову на Фрушкој гори настаје Југословенски комунистички револуционарни савез Пелагићеваца. Водећу улогу преузима Лазар Вукичевић, који је поднео реферат касније штампан у Будимпешти. Вукичевић и остали чланови били су повратници из Русије, који су дејствовали мање или више у складу са инструкцијама врха болшевичког режима. Пре поласка на мисију Вукичевића је примио лично Владимир Илич Лењин.²¹⁹ Декларативно су за почасне чланове савеза изабрани Лењин и Бела Кун. За разлику од легалног покрета, где је било пуно колебања око правца и стратегије политичке борбе, Пелагићевци су од настанка били решени да спроведу револуцију путем оружане побуне. Стога су преузели војно конспиративно устројство и почели да врбују раднике, сељаке и војнике за „Црвену гарду“, и да организују тројке, петорке и ударне групе.²²⁰

Државне власти нису биле несвесне револуционарног врења у земљи, и током фебруара учињени су први кораци на контроли и сузбијању субверзивног рада комуниста. Међутим, значај и опасност од комунизма вишеструко су потцењени. Током прве половине 1919. године комунизам је третиран од стране државних власти превасходно као епифеномен, подређен ревизионизму и територијалним аспирацијама југословенских суседа. Наиме, закупљени низом територијалних спорова, власти су у болшевичким агитаторима видели пуке пионе у рукама околних сила, а не аутономне политичке чиниоце. Тако су у Београд пристизали извештаји о томе да Италијани, Мађари, Бугари, Румуни и Аустријанци убацују болшевику у Краљевину СХС како би је дестабилизовали.²²¹ Један војни извештај из фебруара 1919. године садржао је информације „да се у Бечу организује једна група Југословена присталица спартаковских идеја у намери да са аустријским Немцима и Мађарима сруше форму садање владавине“.²²² Најбољи доказ овог става јесте став државног врха према револуционарним догађајима у Мађарској. Немогавши да

²¹⁷ Уп. Тома Милenković, „Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu“, u: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1978), 102; Коста Николић, *Болшевицизација КПЈ 1919-1929*, 38; Тома Милenković, „Nedoslednost u primeni istorijske metodologije“, *Istorija XX veka*, No. 1, 1994, 205; Kosta Nikolić, „Naličje jedne kritike“, *Istorija XX veka*, No. 2, 1994, 196.

²¹⁸ Вујица Ковачев, *Na zajedničkom frontu revolucije*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1987), 90; Контакти југословенских и мађарских комуниста било је и раније. Према Ивану Очаку још у децембру 1918. године основана је прва неформална група Југословена у Мађарској. Види: Исто, 25-47, 57-70; Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 255.

²¹⁹ Тома Милenković, „Утицај Октобарске револуције на концепције и делатност Југословенског комунистичког револуционарног савеза пелагићевца“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 233-234.

²²⁰ Тома Милenković, „Утицај Октобарске револуције на концепције и делатност Југословенског комунистичког револуционарног савеза пелагићевца“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 228-229; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 26; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 61.

²²¹ Тома Милenković, „Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije“, *Vojnoistorijski glasnik*, Vol. II, 1968, 208; Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 90-92.

²²² Цитирано према: Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 91.

пристане на нови ултиматум Антанте, гроф Карољи је предао власт левој коалицији (социјалдемократе и комунисти) на чијем је челу био Бела Кун 21. марта 1919. године. Рођена је Мађарска совјетска република, чији је настанак представљао де факто објаву рату силама Антанте.²²³ Београд је у први мах био потпуно миран. „Оперетска револуција“, како ју је назвао Светозар Прибићевић, била је посматрана као уперена против интереса Румуније и Чехословачке.²²⁴ Бољшевизам је био пука фасада, „средство“ мађарског реваншизма. Коментар београдске *Правде* био је: „Борећи се против, како они кажу `Антантина империјализма`, они би да социјализмом очувају мађарски империјализам“.²²⁵ Захтеви Антанте да се Краљевина СХС укључи својом војском у гушење револуције, нису прихваћени. Увлачити војску у рат против „државе Мађарске“, у циљу гушења „бољшевизма“ у њој, нису вредели крви намучене српске војске.²²⁶ У марту 1919, југословенска влада је била задовољна северним границама земље препуштајући Мађарима Барању. Природа режима у Мађарској играла је врло малу улогу у доношењу одлуке о уздржавању од интервенције. Од 17 докумената о овом питању размењених између Владе у Београду и југословенске делегације у Паризу, само један помиње бољшевизам.²²⁷ Југославија се стога није прикључила чешко румунској интервенцији која је почела средином априла 1919. године, нити је помагала мађарске „беле“ одреде, који су се под патронатом Француза окупљали у Сегедину.²²⁸

Ипак, то није значило да мађарске власти нису планирале интервенцију у Југославији. У Мађарској се налазило између 5000 и 8000 Југословена.²²⁹ Од њих је средином марта формирана Југословенска комунистичка фракција (ЈКФ), на чијем је челу био Иван Матузовић, агилни и одлучни бољшевик.²³⁰ Чланови ЈКФ били су и комунисти и социјалдемократе, који су се спорили око тога да ли се треба фокусирати на политички рад међу многобројним Југословенима у Мађарској (социјалдемократско становиште) или на ширење револуције у Краљевини СХС, што су желели комунисти.²³¹ Комунисти су врло брзо однели превагу, и донета је одлука да се што активније ради према Југославији. Задатак ЈКФ је био двострук: са једне стране требало је да организује оружане чете које би биле

²²³ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 97-100; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971), 48-49.

²²⁴ Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 91.

²²⁵ Аноним, „Догађаји у Маџарској“, *Правда*, 4. 4. 1919.

²²⁶ Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920*, (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975), 158.

²²⁷ Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920*, 138, 154-156; Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969), 143-145, 181.

²²⁸ Никола Пашић био је јасан: „Нама прети од стране Бугара, Арнаута, па и од Италије већа опасност него што је опасност од мађарског бољшевизма!“ Цитирано према: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, 55. О контактима са мађарском „белом гардом“ види: Исто, 70-73.

Посебно подозрење у овим контактима изазивало је постојање посебног хрватског одреда од 300 људи: Џон Пол Њумен, „Заокруживање великог рата: порекло, одлике и наслеђе паравојног насиља на Балкану“, у: *Пат у миру*, 246.

²²⁹ Danilo Kesić, „Mađarska sovjetska republika i radništvo Vojvodine“, *Polja*, Vol. 243, 1979, 1.

²³⁰ Већина истраживача датира настанак ЈКФ у средину марта, док Иван Очак сматра да је она основана 29. фебруара. Уп. Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 257; Toma Milenković, „Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VI, 1969, 332; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 102-104; Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 38.

²³¹ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 120-121; Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 259.

укључене у мађарску Црвену гарду, а са друге да пропагандно ради на подизању револуције у Краљевини СХС. С обзиром на то да су југословенски комунисти већ у марту имали 300 људи под оружјем у Мађарској, није било тешко организовати праве војне јединице. Тако је настао I југословенски (балкански) батаљон, формиран од стране повратника из Русије и дезертера из српске војске. Матузовић је био његов политички комесар, а јединица је упућена на границу са Југославијом, где је била спремна за напад, а истовремено деловала као „магнет“ за петогодишњим ратовањем изнурене српске војнике.²³² Убрзо је основан и II југословенски батаљон, који је упућен на фронт према Румунији. Главни Матузовићев сарадник у изради планова инвазије био је Ђула Хајду, ватрени мађарски националиста и обавештајац. Родом из Барање, „услед локалпатриотског заноса“, развијао је планове о дизању локалног мађарског становништва на устанак.²³³

Бела Кун је био свестан да ратом изморена, и другим проблемима заокупљена Краљевина СХС не жели сукоб са мађарском републиком. Декларативно је стога искључивао могућност рата са јужним суседом, док је потајно спонзорисао субверзивне активности у њој. План је био да се изазове револуција у земљи, а да тек онда Црвена гарда похрли преко границе. Заправо је болшевичка пропаганда и подстрекивање на побуну представљало много већу опасност за Краљевину СХС од југословенских батаљона, који су се показали као врло слаби у сукобима са Румунима и Чехословацима.²³⁴ Пуно успешнији били су чланови ЈКФ у пропаганди. Лист *Црвена застава* покренут је 5. априла 1919. године. Излазио је у огромних 25 000 примерака, од чега је 15 000 упућивано преко границе.²³⁵ У првом броју изложени су циљеви ЈКФ: „Ми југословенски социјалисти бранит ћемо до последње капи крви мађарску пролетерску републику пред сваком реакцијом, јер у тријумфу мађарскога пролетаријата гледамо победу југословенскога радништва.“²³⁶ Већ у следећем броју, са потпуном отвореношћу, изнет је најважнији циљ листа, и његових сарадника. „Црвени војници! Ваша је дужност, да на вулкану револуционарних покрета баците искру у Југославију, запалите пролетаријат Срба, Хрвата и Словенаца, и помогнете му оружаном силом у његовој револуционарној борби за социјално ослобођење!“²³⁷ Поред *Црвене заставе*, штампана је и огромна количина летака и брошура која је понекад убацивана мађарским авионима.²³⁸ Заједно са пропагандним материјалом границу су прелазили агитатори носећи велике свете новца,²³⁹ док је између српске војске и Црвене гарде долазило до повремених пушкарања.

²³² Toma Milenković, „Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VI, 1969, 334; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 198-199.

²³³ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 127;

²³⁴ Из строја је у окршајима избачено око 56% људства. Види: Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 219.

²³⁵ Ivan očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 259.

²³⁶ Аноним, „Мађарска совјетска република!“, *Црвена застава*, 5. 4. 1919.

²³⁷ Аноним, „Нашој Црвеној Армеји!“, *Црвена застава*, 9. 4. 1919.

Бројеви Црвене заставе излазили су наизменично ћирилицом и латиницом.

²³⁸ Аноним, „Напад код Печуја“, *Правда*, 2. 8. 1919; Аноним, „31. јул 1919“, *Време*, 31.7. 1929.

²³⁹ Често су агитатори били етнички Мађари, који нису говорили српски, већ су слали са циљем побуњивања мађарског становништва, а без знања ЈКФ. Југословенски комунисти су више пута протестовали против те праксе, сматрајући је погрешном. Види: Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 267; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 123; Toma Milenković, „Nedoslednost u primeni istorijske metodologije“, *Istorija XX veka*, No. 1, 1994, 206.

Период између фебруара и априла 1919. године био је прожет разнородном илегалном активношћу комуниста, са циљем стварања расположења у земљи за побуну. Паралелно са тиме заокруживао се и легални процес политичког организовања разнородне левице. Након низа локалних конференција и партикуларних састанака велики свејугословенски конгрес уједињења одржан је у Београду између 20. и 23. априла 1919. године. На конгресу у београдском хотелу Славија, присуствовало је 432 делегата из свих крајева Југославије сем Словеније, као и представници пелагићеваца. Конгрес је отпочео певањем Интернационале, а салу су красиле слике Маркса и Енгелса. Клицало се Лењину, руској и мађарској револуцији. Након три дана рада, током којих је долазило до бројних размимоилажења између разнородних струја у тадашњем социјалистичком покрету, коначно је усвојен главни документ конгреса „Подлога за уједињење“. Компромисно је прихваћен највећи део програма српске предратне социјалдемократије (Ерфуртски програм), усмерен на дугогодишњу политичку борбу насупрот револуцији пролетаријата, али је такође изражена жеља за приступање новооснованој Трећој интернационали, након што су констатоване слабости њене претходнице. Такође компромисно, новооснована јединствена партија понела је име Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Изабрано је Централно партијско веће од 31. члана, међу којима су били Филип Филиповић, Живко Топаловић, Сима Марковић, Душан Цекић, Лазар Вукичевић, Ђуро Цвијић и Владимир Чопић. Секретари су постали Филип Филиповић и Живко Топаловић, а организациони секретар Владимир Чопић.²⁴⁰ Уз главну расправу одржана је и конференција жена, као и синдикална конференција на основу чијих закључака је створено Централно радничко синдикално веће Југославије које је окупило готово све синдикате са простора Краљевине СХС, са изузетком словеначких који су тек после приступили.²⁴¹

Конгрес уједињења била је несумњиво демонстрација снаге легалног покрета у настајању. Међутим, пелагићевци, иако кооптирани у СРПЈ избором њиховог предводника Вукичевића у Централно партијско веће, нису престали са својим илегалним активностима.²⁴² Напротив, они настављају да стварају „борбена језгра“ и да припремају терен за револуцију са све већим ослоном на Мађарску.²⁴³ Цела Војводина врела је од гласина да је револуција близу. Полицијски и војни органи нису могли више немо пратити дешавања. Приближавао се 1. мај и традиционалне радничке демонстрације. Страхујући од тога да ће побуне почети тог дана, на основу исказа појединих ухапшеника, југословенске власти забраниле су 26. априла 1919. предстојећу прославу радничког празника. Уследио је одговор комуниста – генерални штрајк заказан за 30. април. Највећи сукоби са органима реда одиграли су се у Сарајеву и широм Босне и Херцеговине, али је штрајкова и манифестација било у Загребу, Београду, Нишу, Врању, Јагодини и по први пут у Црној Гори.²⁴⁴ Уследила је интервенција војске и први велики талас хапшења комуниста широм земље. Само у Босни и Херцеговини ухапшено је између 500 и 2000 људи, али је већина

²⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, (Београд: Nolit, 1981), 60; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 62-64; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 28-29; *Десет конгреса – од Првог до Десетог конгреса СКЈ 1919-1974*, (Београд: Привредни преглед, 1974), 15-23.

²⁴¹ Тома Миленковић, „Радничке организације у Југославији 1918-1929“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 417.

²⁴² Ljubomir Milin, *Beli teror*, 51.

²⁴³ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*,

²⁴⁴ Ibrahim Karabegović, „Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine“, *Prilozi*, vol. III, 1967, 81; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 71-73.

убрзо пуштена.²⁴⁵ Секретар СРПЈ Живко Топаловић бранио је партију од оптужби да је припремала револуцију првог маја, и наводио да је владу захватила параноја услед достава шпијуна. „Утисак се тај претворио у панични страх услед блискости владе совјета у Угарској. Ова близина несумњиво је моћно утицала и на психологију радника“.²⁴⁶ Тврдио је да су искази оптужених на основу којих је влада базирала своје оптужбе, изнуђени физичким малтретирањем и одлучно одбијао сваку одговорност политичке партије на чијем је челу био.²⁴⁷

Одговарајући на питање Витомира Кораћа због чега је влада забранила прославу 1. маја, председник владе Стојан Протић је у Привременом народном представништву дао експозе, који представља првокласни извор за размишљање државног врха у том тренутку. Почео је своје излагање навођењем да у самој прослави 1. маја нема ништа спорно, те да је она стога била дозвољена у Краљевини Србији. Међутим, 1919. године није се смела допустити јер је држава у несређеном, практично ратном стању, а истовремено се гранични са Мађарском совјетском републиком. Наводио је да се из Мађарске пребацује „семе болшевизма“ у земљу, да границу прелазе агитатори који раде против поретка међу војском и грађанством и припремају совјетску социјалну револуцију. Никакве гаранције болшевици нису могли дати да ће заказане манифестације бити мирне, а држава није смела ризиковати оружане сукобе током преговора у Паризу. Ослоњен несумњиво на податке добијене од полиције и војске, тачно је приказивао ситуацију. Настојао је пак да диференцира између ранијег социјализма и болшевизма, наводећи да су болшевици сада већина међу левичарима, као и да раније није било много потребе за цензурисањем социјалистичких новина, али да сада њихове новине потурају „опасне идеје“, те да се лично заложиио за њихово строго цензурисање. Закључио је своје излагање критиком „наказних идеја“ руског болшевизма.²⁴⁸ Талас хапшења с краја априла и почетка маја представљао је стихијски спроведен одговор власти на опасност, замишљен да у корену сасече могућност побуне, без настојања да се трајно онемогући развој социјалистичког покрета. Тако је већ 15. јула омогућен поновни рад распуштених радничких организација у Босни и Херцеговини, враћена им је конфискована имовина, а лист *Глас слободе* је поново добио дозволу за излажење. Сви ухапшени током немира 1. маја пуштени су средином августа по формирању кабинета Љубомира Давидовића.²⁴⁹

То није значило да је опасност сасвим прошла. Илегални рад пелагићеваца и мађарских агитатора на дизању револуције је настављен. Четвртог и петог јула 1919. у Новом Саду одржан је велики илегални састанак пелагићеваца, којем је присуствовало око 80 делегата. Тада је цела земља подељена у акциона подручја, за која су изабрани руководиоци. Међу делегатима је владао велики оптимизам, те су међу собом чак делили функције у будућој револуционарној влади.²⁵⁰ Оптимизам је потицао из чињенице да је

²⁴⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 47.

²⁴⁶ Живко Топаловић, *Напад владе на Југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет*, 8.

²⁴⁷ Исто, 10-12, 21-22, 26-28.

²⁴⁸ Документ бр. 121, Одговор председника владе Краљевине СХС С. Протића на интерпелацију народног посланика В. Кораћа због забране прослављања 1. маја. у одговору, изнетом на 26. редовном заседању Привременог народног представништва Краљевине СХС 27. маја 1919, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 726-730.

²⁴⁹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 74-78.

²⁵⁰ Тома Миленковић, „Утицај Октобарске револуције на концепције и делатност Југословенског комунистичког револуционарног савеза пелагићеваца“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 232,242.

договорена координација са ЈКФ и мађарском Црвеном гардом. Матузовић и Хајду били су одушевљене присталице интервенције, док је Бела Кун био ипак обазривији. Према плану требало је да I југословенски батаљон и 44. мађарска дивизија пређу границу у тренутку избијања револуције у Југославији.²⁵¹ Овакву авантуру Кун је могао одобрити само у случају успешне револуције у Краљевини СХС, јер је Мађарска совјетска република била у незавидном положају притиснута надирућим армијама са свих страна. Ипак, војницима I југословенског батаљона за сваки случај стигла је инструкција: „Шајкаче и мантиле српске војске чувајте пошто ћемо препад у њима правити тако да Срби буду мислили да се побунила њихова војска“.²⁵²

Током маја и јуна 1919. године апетити југословенске дипломатије у погледу потенцијалних територијалних добитака на северу су почели да расту. Са једне стране успешне војне операције румунске војске, ма колико слављене у штампи,²⁵³ изазивале су подозрење Београда, јер би победоносна Румунија могла бити награђена спорним територијама у Банату. Истовремено, крах Мађарске се чинио извесним, те се чинило да неће бити у стању да се адекватно супротстави војсци Краљевине СХС. У штампи су кружиле гласине да ће се Југославија прикључити међународној интервенцији.²⁵⁴ Истовремено, Краљевина СХС протестовала је због тога што је бољшевички режим запленио имовину будимпештанске филијале Српске банке из Загреба.²⁵⁵ Време је истицало за мађарске бољшевице. Било је потребно „бацити упаљену шибицу“.

У Загребу је тих дана на подизању оружане побуне радио лични емисар Беле Куна, југословенски Јеврејин Алфред Дијамантштајн (псеудоним Ненад).²⁵⁶ Он је почео да се повезује са локалним комунистима, дели новац и брошуре, подстиче на побуну обећавајући помоћ Мађара. С обзиром на то да је убрзо ухапшен, те да се на суђењу сломио и теретио многе другове, сами актери догађаја а и потоњи историчари умањивали су степен контаката које је остварио и настојали да прикажу како је Дијамантштајн радио потпуно независно од локалне комунистичке ћелије. Следећући исказима оновремених партијских вођа, он је називан „провокатором“, који је у Загребу „само лумповао“, те су га стога озбиљни

²⁵¹ Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 274; Toma Milenković, „Vladimir Čopić u jugoslovenskom radničkom pokretu“, *Život i djelo Vladimira Čopića*, 113; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 134-136.

²⁵² Toma Milenković, „Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VI, 1969, 342.

²⁵³ Аноним, „Пораз бољшевика“, *Правда*, 28. 4. 1919.

Румунија за разлику од Краљевине СХС није имала проблем да мотивише своје војнике за борбу против Мађарске. Види: Catherine Durandin, „Romania, the War and the Army, 1914-1930“, *War & Society*, Vol. III, No. 2, 1985, 54; Florin Nacu, „The Hungarian Soviet Republic of 1919 and the Romanian Intervention: A Historiographical Analysis“, *Revista de Științe Politice*, Vol. XLVI, 2020, 31-33.

²⁵⁴ Документ бр. 74, Телеграм НКВД Народном комесару иностраних дела Бели Куну, 30. 3. 1919, *ДВПС*, Vol. 2, (Москва: Политическая литература, 1958), 109; Аноним, „Опет против Пеште“, *Правда*, 3. 7. 1919.

²⁵⁵ Банка је тражила повратак средстава што није учињено, већ је постављен посебан комесар. Укупна вредност имовине била је 20 милиона круна, од чега 800 000 у готовом новцу. Игром случаја отприлике толико новца послато је различитим видовима за бољшевичку агитацију, те је у пренесеном смислу овај подухват био бесплатан за Мађаре. Ради разрешења овог спора Краљевина СХС тражила је посредовање шпанских власти, које су током рата штитиле интересе Србије у Аустроугарској. АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384), кутија 1, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 21. 5. 1919; Телеграм Стојана Протића Посланству у Мадриду, 16. 6. 1919; Аноним, „Бољшевички рај“, *Правда*, 17. 6. 1919; Аноним, „Против Кунове крађе“, *Правда*, 21. 7. 1919.

²⁵⁶ Детаљније о личности Алфреда Дијамантштајна, види: Rastko Lompar, „Afera "Tehnička unija" i veze JNP Zbora sa nacističkom Nemačkom 1935-1941“, *Istorija XX veka*, Vol. XXXVIII, No. 2, 2020, 85-102.

партијски кадрови заобилазили.²⁵⁷ Објективнији истраживачи су пак признавали да је посве невероватно да је он био провокатор, већ да је много извесније да се као необучени младић од 23 године, сломио током истраге и одао информације.²⁵⁸ У сваком случају, Дијамнштајн је остварио контакт са већином истакнутих загребачких комуниста, међу којима и са Мирославом Крлежом коме је предао једну своту новца за *Пламен*. Чланови СРПЈ су гомилали оружје код својих кућа јер је циљ било организовати побуну у Загребу. Још важнији је био контакт који је Дијаманштајн остварио са бившим аустроугарским официром и хрватским националистом Јосипом Мецгером, који је био на челу антијугословенске побуне 5. децембра 1918. године. Он је обећао да ће успети на оружје да дигне бивше аустроугарске војнике, који су у том тренутку били у јединицама југословенске војске у касарнама у Хрватској.²⁵⁹ Тежиште побуне требало је да буде у хрватским крајевима, што је било очекивано с обзиром на то да су се те области и поготово војне јединице у њима показале најпријемчивијим за комунистичку агитацију.²⁶⁰ Мађарско становништво у Барањи и Војводини такође је било спремно на побуну.

Паралелно са тајним припремама, јавно је позивано на штрајкове солидарности са револуцијама у Мађарској. За 21. јул заказан је генерални штрајк са слоганом „Даље руке од Мађарске и Русије!“. За исти дан договорен је почетак побуне у Загребу и у војним касарнама, након чијег успеха је мађарска војска требало да пређе границу. Ове припреме нису пролазиле неопажено. Југословенска полиција је већ током априла добила чврсте доказе да је припрема оружане побуне у току. Када су напори интензивирани, уследио је и оштрији одговор државних органа. Током јуна и јула 1919. године долази до низа хапшења комуниста под оптужбом да раде у служби Мађарске. Хапшење Симе Миљуша, једног од најистакнутијих загребачких комуниста 15. јула ставило је тачку на вреће у Загребу.²⁶¹ Планирани преврат сасечен је у корену. Убрзо је забрањен генерални штрајк. Штампa блиска режиму критиковала је радничке вође за издају земље: „Иако је јасно као дан, да смо ми још у рату са Маџарима, и да мере противу њих предузете од стране наших савезника су у првоме реду ради наше сигурности, један део нашег радништва рђаво обавештен од својих вођа показује тежњу да се придружи пројектованом штрајку“.²⁶² Упркос забрани, генерални штрајк, замишљен у Москви као демонстрација међународног радничког јединства, ипак је одржан. Према неким информацијама, у различитим протестним шетњама, манифестацијама и штрајковима учествовало је 450 000 радника широм земље.²⁶³ Позиву

²⁵⁷ Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1982), 110-113.

²⁵⁸ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 140.

²⁵⁹ Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 39; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 141; Тома Милenković, „Vladimir Čopić u jugoslovenskom radničkom pokretu“, *Život i djelo Vladimira Čopića*, 111.

²⁶⁰ Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, 110-112.

Након 1919. доста слаби агитација међу војском и пријемчивост војника на комунизам. Истовремено, незадовољници у хрватским крајевима све више се удаљавају од КПЈ и приближавају ХСС-у. Богумил Храбак, „Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921)“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 61-62; Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 93.

²⁶¹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 75.

²⁶² Аноним, „Генерални штрајк“, *Правда*, 20. 7. 1919.

²⁶³ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, 76; Ivan Očak, *U borbi za ideje Oktobra*, 280-281; Danilo Kecić, „Mađarska sovjetska republika i radništvo Vojvodine“, *Polja*, Vol. 243, 1979, 2; Ibrahim Karabegović, „Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine“, *Prilozi*, Vol. III, 1967, 82.

на штрајк одазвале су се чак и социјалдемократске радничке организације.²⁶⁴ Посебно опасан био је штрајк железничара који је парализовао саобраћајне комуникације у земљи. Како би се железница довела у најкраћем времену у ред, употребљена је војска.²⁶⁵

Осим генералног штрајка, комунисти су били укључени у припрему војничких побуна. Ћелије у војсци инструисане су да буду у приправности 21. јула, како би се спојиле са незадовољним грађанима. Накнадна истрага је утврдила да је циљ био заузети Загорје, спојити се са незадовољним грађанима и сељацима и кренути на Загреб.²⁶⁶ Талас народног незадовољства био је ипак мањи него што је очекивано, те кад су војне побуне избиле у Вараждину, Осијеку и Марибору, оне су остале изоловани инциденти, без потенцијала да се прошире на целу земљу. Војне власти убрзо су угушиле побуне незадовољних војника.²⁶⁷ Но чак и да су биле успешније, нису могле спасити Мађарску совјетску републику. Куну и његовим саборцима дани су били одбројани. Након отвореног избијања побуне, режим је одлучио да се чврсто обрачуна са онима које је сматрао одговорним за покушај преврата. Брзом реакцијом власти крајем јула и почетком августа похапшено је не само вођство пелагићеваца, већ и Алфред Дијамнтштајн.²⁶⁸ Он се убрзо сломио и почео да одаје саборце. На основу његових исказа ухапшено је још 65 комунистичких првака. Иза решетака нашли су се Владимир Чопић, Никола Ковачевић, Фрањо Дробни, Лазар Вукичевић (директно умешани у припрему устанка), али и прваци СРПЈ попут Филипа Филиповића и Симе Марковића за чије учешће није било непосредних доказа. Аугуст Цесарец и Ђуро Цвијић успели су да побегну из земље у Беч.²⁶⁹ За сумњиве Мађаре из Војводине, као и за оне који су по пропасти МСР бежали од „белих“ и склањали се у Краљевину СХС основани су логори за привремену интернацију у Петроварадину, Смедереву, Ваљево и Мостару.²⁷⁰ Већини ће убрзо бити омогућено да напусти Краљевину, на чему је истовремено радила и локална организација Црвене помоћи.²⁷¹ И сам Бела Кун ће напустити Будимпешту у августу 1919. године, у коју ће потом ући румунске трупе.²⁷²

Крах Мађарске совјетске републике, и два таласа хапшења југословенских комуниста, мање или више повезаних са њоме, означили су крај надања у брзу револуционарну смену власти. Влада Стојана Протића убрзо јесте пала, и на власт је дошао

²⁶⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 47.

²⁶⁵ Rastko Lompar, "'The Red Scare' in Yugoslavia: The Hungarian Soviet Republic and the Beginning of the Yugoslav Anti-Communism 1919-1921", in: *Central and Eastern Europe after the First World War*, Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz, Jan Rydel (eds), (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022), 117-124.

²⁶⁶ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Vojnička pobuna u Varaždinu 23. srpnja 1919.“, *Povjesni prilozi*, Vol. II, No. 2, 1983, 88-92.

²⁶⁷ Види: Toma Milenković, „Vladimir Čopić u jugoslovenskom radničkom pokretu“, *Život i djelo Vladimira Čopića*, 113-114; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije*, 144-150; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 31; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 66-67.

²⁶⁸ Toma Milenković, „Uticaj oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagićevaca“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 232; Коста Николић, *Бољшевицација 1919-1929*, 40.

²⁶⁹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 31.

²⁷⁰ Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 186-187, 194, 204-205, 208-219.

²⁷¹ Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, 114.

²⁷² Многим југословенским комунистима Кун је остао у сјајном сећању, због његове активности у Мађарској али и у Москви. Тако је Живојин Павловић наводио да је он „Важио као човек јаке руке те је слат увек тамо где су биле потребне изванредне организаторске способности“ као и да је „од свих емиграната у Москви он био најпопуларнија личност“. Цитирано према: Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*, (Београд: Evro-Giunti, 2011), 234.

кабинет Љубомира Давидовића који је у извесном смислу донео политичко олакшање. Бројни ухапшеници су пуштени, а у целој земљи је коначно уведено осмочасовно радно време.²⁷³ До краја 1919. године није било великих хапшења нити сукоба са властима. Већ у октобру је притисак режима значајно попустио.²⁷⁴ То су искористили млади комунисти, који су у Загребу 10. октобра 1919. године одржали први конгрес Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Оснивање партијске омалдинске организације није било у складу са Акционим планом и Статутом СРПЈ, али је један део вођства партије подржавао омладинску акцију.²⁷⁵ Делегација СКОЈ-а, додуше без права гласа, учествовала је на оснивачком конгресу Комунистичке омладинске интернационале (КОИ), који је одржан крајем новембра 1919. године у Берлину.²⁷⁶ У многим градовима широм земље одржане су током новембра спомен вечери у част двогодишњице Октобарске револуције и у спомен на петогодишњицу смрти Димитрија Туцовћа. На годишњицу југословенског уједињења, *Радничке новине* објавиле су жестоку критику режима.²⁷⁷ Последњи значајнији догађај током 1919. године био је штрајк глађу ухапшених комуниста у децембру, због тога што месецима нису предавани суду, већ су и даље били у истражном затвору. Почетком 1920. године из затвора су пуштени Филип Филиповић и бројни други ухапшеници чија се кривица није могла доказати.²⁷⁸

Прва година постојања Краљевине СХС била је обележена сукобом са легалним и илегалним комунистичким покретом у настајању. Упркос чињеници да су власти успеле да спрече неколико покушаја оружаних побуна, није дошло до великих судских процеса и оштрих санкција за виновнике немира. Чак супротно. Већина ухапшених је после неколико недеља или месеци пуштена, док је свега неколико добило сразмерно кратке казне затвора. То не значи да грубости или чак случајева мучења и убистава ухапшених није било, већ да је недостајало механизма како би се закон спроводио. Поготово је много жалби било на третман у затвору Лепоглава, у којем је била већина ухапшеника из хрватских крајева. Како би се жалбе испитале, крајем 1919. године покренута је истрага, која је утврдила да су услови у којима су хапшеници држани задовољавајући.²⁷⁹ Прва препрека формирању систематског одговора антидржавним активностима комуниста била је неуједначеност правних аката и непостајање одговарајућег закона који би прописивао кривична дела и казне за њих.²⁸⁰ Све до 1929. године, када је Краљевина Југославија унификовала правни

²⁷³ Након пада Давидовићевог кабинета, јавили су се гласови о потреби укидања осмочасовног радног времена. Бранећи ову меру, посланици демократа јасно су говорили да би њено укидање ишло на руку само комунистима. Branislav Gligoriјеviћ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju/Narodna knjiga, 1979), 313.; Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 325.

²⁷⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 48.

²⁷⁵ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1918-1928*, 50-51; Slavoljub Cvetković, „Prilog pitanju osnivanja Saveza komunističke omladine Jugoslavije“, *Istorija XX veka*, Vol. VI, 1964, 217-221.

²⁷⁶ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 81.

²⁷⁷ Милан Весовић, „Југословенски комунисти и први децембар 1918“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 547.

²⁷⁸ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 48; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1918-1928*, 31.

²⁷⁹ Постоји могућност да истрага није објективно спроведена. Управник казнионице Јосип Шабан није смењен и до 1926. године остао на том месту. Mario Stipančević, „Vampir iz Petrinjske: Obris portreta Janka Bedekovića“, *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 107-108.

²⁸⁰ Hodimir Sirotković, „Pravosudne strukture u hrvatskim zemljama od 1918. do 1945. godine“, *Vjesnik istarskog Arhiva*, Vol. I, No. 32, 1991, 17; Gordana Drakić, „Formiranje pravnog sistema u međunarodnoj jugoslovenskoj državi“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. I-II, 2008, 645-646.

систем, земља је била подељена на шест правних подручја, у којима су важили различити Кривични законици и Закони о кривичном поступку.²⁸¹ Најгора последица оваквог стања било је то што су потпуно различита политичка права била загарантована у сваком од управних правних подручја.²⁸² Самим тиме и судство је било одвојено. Врховни суд у Загребу, мада предвђен Видовданским уставом 1921. године, никада није формиран.²⁸³ Како би се иоле систематизовала ситуација, везана за најосетљивије типове злочина против државе, фебруара 1919. године донета је Уредба којом су главе IX и X српског Кривичног (Казнителног) закона из 1860. године постале правоснажне на целокупној територији земље.²⁸⁴ Једина новина била је то што је, након дужих полемика између правника, усвојена аустроугарска казна вешањем наместо српске казне стрељањем.²⁸⁵

Искуства из априла-маја и јула-августа 1919. године показала су међутим да тиме проблем није решен. Кривични законик био је у том тренутку стар 60 година, настао у потпуно другим политичким околностима. Глава IX (О злочинима и преступима против Отаџбине, владаоца и Устава), превасходно се бавила издајом земље у корист стране државе. Најприменљивији је био други став члана 86 који је предвиђао двадесетогодишњу казну затвора за насилни покашај промене уставног уређења.²⁸⁶ Још применљивији био је члан 92 X главе законика (О злочинима и преступима против закона власти и јавног поретка), који је предвиђао новчану казну као и казну затвора до једне године за

²⁸¹ У Хрватској и Славонији важио је аустријски кривични законик (КЗ) из 1852, који је реформисан 1861. године и прилагођен хрватским крајевима. Криминални процес регулисао је Закон о кривичном поступку (ЗКП) из 1875. године, направљен по угледу на аустријски ЗКП из 1873. У Далмацији и Словенији важили су аустријски КЗ из 1852. и ЗКП из 1873. У Војводини, Међуморју и Прекомурју вредео је мађарски КЗ из 1878. и мађарски ЗКП из 1896. У Босни и Херцеговини важио је посебни КЗ за Босну и Херцеговину из 1879, креиран по угледу на аустријски из 1852, као и ЗКП за Босну и Херцеговину из 1896. године. У Србији у границама из 1914, важио је КЗ из 1860, настао по узору на пруски КЗ из 1851. године, као и ЗКП из 1865. У Црној Гори су важили КЗ из 1905. и ЗКП из 1910, оба настала по узору на српске законе. Dunja Pastović, „Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918-1941)“, *Krakowskie Studia z Historii Panstva i Prawa*, Vol. XII, No. 4, 2019, 556-558.

²⁸² Ivan Kosnica, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Razvoj temeljnih obježljja“, *Pravni vjesnik*, br. 1, 2019, 146.

²⁸³ Де факто је постојало шест Врховних судова: Касациони суд, Одељење А (Београд) за територију Краљевине Србије пре 1914; Касациони суд, Одељење Б (Нови Сад) за Војводину, Прекомурје и Међумурје; Стол седморице, Одељење А (Загреб) за Хрватску и Славонију; Стол Седморице, Одељење Б (Загреб), за Далмацију и Словенију; Врховни суд (Сарајево) за Босну и Херцеговину; Велики суд (Подгорица) за Црну Гору. Hodimir Sirotković, „Pravosudne strukture u hrvatskim zemljama od 1918. do 1945. godine“, *Vjesnik istarskog Arhiva*, Vol. I, No. 32, 1991, 19; Marko Pavlović, „Problem izjednačenja zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji“, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, Vol. LXVIII, No. 3-4, 2018, 512.

²⁸⁴ Gordana Drakić, „Formiranje pravnog sistema u međunarodnoj jugoslovenskoj državi“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. I-II, 2008, 652; Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, „Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године“, *Zanuci*, Vol. VIII, 2019, 190; Dunja Pastović, „Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918-1941)“, *Krakowskie Studia z Historii Panstva i Prawa*, Vol. XII, No. 4, 2019, 559.

Ова одлука изазивала је незадовољство дела хрватских политичара који су сматрали да је тиме учињен опасан корак ка централизму. Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2019), 270.

²⁸⁵ Marko Pavlović, „Problem izjednačenja zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji“, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, Vol. LXVIII, No. 3-4, 2018, 511.

²⁸⁶ „Да се казни заточеништвом од двадесет година, ко преузме и покуша да целокупност Србије поремети или да насилним начином промени уставне и основне законе земаљске установе.“ (прилагођено савременом речнику), *Казнителни законик за Књажество Србију*, (Београд: Књажеско српска књигопечатња, 1860), 41.

подстрекавање на непокорност према законима.²⁸⁷ Већина осталих чланова тичала се различитих видова ометања и спречавања службених лица у обављању својих дужности. Самим тиме јасно је да је законска подлога за процесуирање бољшевика током 1919. године била недовољна. Стога су власти најчешће оптуживале ухапшенике за издају државе у корист Мађарске, у складу са IX главом закона. Тако тешко кривично дело, које је подразумевало и смртну казну није било лако доказати. Нешто лакше било је процесуирање сумњивих повратника из Русије, који су, са упитном правном аргументацијом, сумарно проглашени за војне обвезнике, за које је важило ратно а не мирнодопско право, и који су имали далеко мање правне заштите. Логори за интернацију били су посматрани као привремена мера, оправдана у полуратном стању.²⁸⁸ Тек доношењем Обзнане и потоњег Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави су постављени чврсти правни основи за обрачун са комунистима.

Поред правних проблема, и у организационом смислу органи безбедности нису били на адекватном нивоу како би се супротставили комунистичкој „опасности“. Институција државног тужиоца још није била формирана, те су јавне оптужбе вршиле полицијске власти, а судије у главној фази поступка. Правници су позивали на то да се уведе установа државних тужилаца „прокурата“ који би били у истом рангу као председник суда.²⁸⁹ Непостојање тужилаца један је од разлога за огромну дискрепанцу између ухапшених и изведених на суд током 1919. године, као и за предуго трајање истражног поступка. Нису само судови били дубоко регионализовани. Послове унутрашње управе у Србији водили су окружни и срески начелници, а у Хрватској, Славонији и Војводини велики жупани и котарски поглавари, у Словенији и Далмацији намесници и котарски поглавари.²⁹⁰ Цензура штампе била је такође рудиментарна и трома. За издавање новина није било потребно добити никакву дозволу. Уредник јесте одговарао за садржај, који је контролисан тако што би по закључењу броја а пре дистрибуције, један примерак слао у локално редарствено повереништво. Формално би одговор морао да стигне за најкасније два сата, али се то у пракси често није дешавало, већ би тек сутрадан била донета одлука, што је значило да су читаоци већ могли потпуно легално купити и читати „зобрањене“ новине.²⁹¹

Маја 1919. године усвојена је Уредба владе према којој је извршена прва систематизација Министарства унутрашњих дела.²⁹² Ова подела надлежности јасно сведочи

²⁸⁷ „Ко беседом на јавном месту, или штампаним саопштењима за распрострањивање намењеним подстрекава и подстиче људе на непокорност према законима, или на непослушност према законитим наредбама власти, биће кажњен у новцу од тридесет до сто талира, или затвором од једног месеца до једне године“. (прилагођено савременом речнику), *Казнителни законик за Књажество Србију*, 42-43.

²⁸⁸ Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 97-99.

²⁸⁹ Goran Ilkić, Marina Matić Bošković, *Javno tužilaštvo u Srbiji- Istorijski razvoj, međunarodni standardi, uporedni model i izazovi modernog društva*, (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019), 13.

²⁹⁰ Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“, *Безбедност*, Vol. III, 2010, 283.

²⁹¹ Ivana Šubić Kovačević, „Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921.-1929.“, *Radovi*, Vol. XLVIII, 2016, 333-335, 341.

²⁹² Први министар унутрашњих дела нове земље морао је бити из аустроугарских крајева по мишљењу већине. Само би човек из ових крајева могао да адекватно разуме стање у новим областима које су биле најугроженије. Јосип Смодлака био је најзаслужнији за именовање Светозара Прибићевића на ово место, који је током првих година био несумњиво најзначајнија личност у безбедносном систему земље, иако је био у личном сукобу са Стојаном Протићем. Hrvoje Šapo, „Svetozar Pribičević kao ministar unutarnjih poslova u prve tri vlade Kraljevstva

о томе колико су питања државне безбедности занемарена. Наиме за борбу против субверзивних акција (међу којима и комунистичке) надлежно је било Одељење јавне безбедности, а превасходно Одсек опште полиције у оквиру њега. Међу ингеренцијама Одсека биле су мере заштите безбедности државе, надзирање зборова и разних манифестација, надзор над штампом и вођење евиденције опасних елемената.²⁹³ Јасни недостатак специјализованих одсека за државну безбедност, који би се бавили питањима унутрашњег радикализма као и контраобавештајном делатношћу надомешћен је тек крајем 1920. године када је формирано Одељење за заштиту државе. Једина новина која је унета у оквиру систематизације јесте организација нове установе: Тајног редарства у Банату, Бачкој и Барањи, у оквиру посебног Одељења за ове територије у оквиру МУД-а. Основно образложење за оснивање тајног редарства пружила је „бољшевичка акција ширена од Мађара“.²⁹⁴ Иако би назив могао сугерисати да је у питању била права тајна полиција, статут и инструкције чланству откривају да је у питању била озакоњена и крајње бирократизована доушничка служба. Наиме, редарство је организовано са циљем обављања информативне и превентивне функције, те није имало никакве истражне и судске прерогативе, без права саслушања, узимања изјава, проваљивања у приватне станове, претреса а и у највећем броју случајева и без права ношења ватреног оружја. Циљ службе био је испитивање стања у широким народним масама, поготово „несрпским“ и идентификовање сумњивих елемената.²⁹⁵ Редари су могли бити мушкарци или „поздане озбиљне женске“, а морали су да раде у потпуној тајности. Њихов идентитет једино је смео да зна средњи начелник преко којег би добијали наређења. Нису смели да подстичу грађанство на непослушност, јер редар „ипошто не треба да одлази истима као тзв. агент провокатор тј. плаћеник који има човека у зло да ували“.²⁹⁶ Чини се да је редарство настало под притиском текућих догађаја, и да је од старта замишљено као прелазна институција. По свом карактеру било је необично, те је убрзо престала потреба за њиме. Није послужило као модел за оснивање тајног редарства за целу земљу. Већ 1923. године је било у дубокој кризи, јер је по мишљењу руководиоца „постало збориште проблематичних а често и криминалних типова“.²⁹⁷

Година 1920. обележена је процесом идеолошког раслојавања на левици. СРПЈ, основана на конгресу уједињења била је несумњиво прелазно решење. Сукоби између различитих струја у оквиру ње довели су до тријумфа комунистичких схватања и претварања КПЈ у партију лењинистичког типа крајем 1920. године. Први камен спотицања било је питање новооснованог СКОЈ-а, који је основан супротно жељама већине Централног партијског већа и самог програма СРПЈ. По својој природи, СКОЈ је био од почетка права комунистичка организација, без икакве везе са социјалдемократским традицијама, према којима је за омладину било предодређено идеолошко васпитање а не револуционарни рад. СКОЈ је међутим био за акцију. Времена за заморне расправе о појединостима марксизма није било. Комунистички део ЦПВ-а био је задовољан

Srba, Hrvata i Slovenaca (20. prosinca 1918 – 19. veljače 1920.)“, u: *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza*, (Beograd/Zagreb: Institut za savremenu istoriju/Hrvatski institut za povijest, 2022), 13, 24-25.

²⁹³ АЈ, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), 14-1-1, Уредба о устројству МУД, 8. 5. 1919.

²⁹⁴ АЈ, 14-1-1, Мотивација.

²⁹⁵ АЈ, 14-1-1, Штатут о привременој организацији тајног редарства у Банату, Бачкој и Барањи.

²⁹⁶ АЈ, 14-1-1, Упутство о служби тајних редара, њихових права и дужности, 10. 5. 1919.

²⁹⁷ Поглавар тајног редарства је стога предлагао да се изврши редукација непотребног особља, као и да се спрече све будуће злоупотребе. АЈ, 14-1-1, Предлог поглавара Државног тајног редарства за Банат, Бачку и Барању, 21. 7. 1923.

радикализмом омладинаца, које је планирао да искористи против режима али и политичких противника у СРПЈ. Неволју је представљала брзошетност и недовољна послушност вођства, поготово загребачког огранка СКОЈ-а (око Рудолфа Херцигоње), који је услед „авангардистичких“ заблуда настојао самостално да делује.²⁹⁸ Развој и даље јединствене партије текао је без већих застоја. Покрајинска руководства СРПЈ за Македонију и Војводину настала су током јануара 1920, а у априлу су укључене комунистичке организације из Словеније.²⁹⁹ Такође у јануару је у Софији на састанку комуниста из Краљевине СХС, Бугарске, Грчке и Румуније формирана Балканска комунистичка федерација као секција КИ на Балкану.³⁰⁰

Поред комунистичког крила око Симе Марковића, Филипа Филиповића, Ђура Цвијића, Моше Пијаде, Владимира Ћопића, биле су активне још две кохерентне идеолошке позиције. Нешто преосталих социјалдемократа старог кова, који се нису придружили Витомиру Кораћу и његовој Социјалдемократској странци Југославије (насталој априла 1920), окупљали су се око Драгише Лапчевића. Много јача од њих била је група, од стране комуниста називана центристи, „центрумаши“ или реформисти, око Живка Топаловића. Они су се са комунистима спорили око тога да ли је ситуација погодна за револуцију или прво мора да се сачека. Наводили су да је Октобарска револуција резултат „објективних околности“ у Русији, и одбацивали теорију о авангардној улози бољшевичке партије. Предлагали су успоравање револуционарне реторике наводећи да је потребно да се притисак режима смањи како би раднички покрет напредовао. Истовремено критиковали су идеју о револуцији путем савеза сељака и радника као напуштање марксизма.³⁰¹ Између социјалдемократа и комуниста није било помирења. Филип Филиповић био је одрешит: „Између Друге и Треће интернационале не може бити компромиса, као што је немогућан компромис између буржоазије и пролетаријата“.³⁰² Са друге стране центрумаши су имали већину у Централном партијском већу, и према њима је морало обазриво да се наступа и да се припрема обрачун на предстојећем II конгресу.

Други проблем представљала је недовољна послушност омладинске организације, која је понета револуционарним заносом одбила да помогне учешће партије на „буржоаским“ општинским изборима у Хрватској марта 1920. године. Како би угушио потенцијалну побуну, генерални секретар Извршног одбора ЦПВ Филип Филиповић морао је да дође у Загреб да приволи СКОЈ на сарадњу. Након избора и краха штрајка железничара у априлу 1920. године, појачани су сукоби комуниста и центрумаша. Циљ комуниста било је да прикажу центрумапе као издајнике револуције који се прикривају револуционарном фразеологијом. Са друге стране центристи су сматрали да прво треба придобити већину.³⁰³ Први конгрес СКОЈ-а у Београду, одржан између 10. и 12. јуна 1920, поново је довео до размимоилажења између комунистичке групе и скојеваца око питања учешћа на изборима.

²⁹⁸ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1929*, 72-73.

²⁹⁹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 82-83, 85, 88.

³⁰⁰ Иван Ристић, „Бољшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, No. 1-2, 2011, 69-70; Ар. А. Улуњан, „Коминтерн и Балканы: револуционарна геополитика“, у: *Историја Комунистическог Интернационала 1919-1943. Документалне очерки*, (Москва: Наука, 2002), 257, 261-264, 288.

³⁰¹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 71-72; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 62.

³⁰² Филип Филиповић, *Партија, синдикати и совјети*, (Београд: Социјалистичка књижара Туцовић, 1920), 54. Види: Anonim, „Сociјална демократија и комунизем“, *Птујски лист*, 25. 1. 1920.

³⁰³ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 59, 63-64.

Већина делегата, поготово из Хрватске, била је резолутно против учешћа на изборима. Филиповић је поново имао незахвалан задатак да промени мишљење конгреса. Искористио је свој велики утицај да наметне став делегатима. Донета је одлука да „револуционарни пролетаријат треба да користи буржоаски парламент у циљу комунистичке пропаганде при чему треба строго да води рачуна о томе да је то другоразредно средство борбе које мора да уступа пред револуционарним средствима борбе као што су генерални штрајк, демонстрације и оружани устанак“.³⁰⁴ Сима Марковић је такође уверавао чланство да „задатак једне комунистичке партије у доба социјалних револуција није да брани права парламента и политичку демократију против диктаторских тежњи буржоазије, него да насупрот диктатури буржоазије отворено и смело истакне диктатуру пролетаријата“.³⁰⁵

Коначни расплет уследио је на II (Вуковарском) конгресу, одржаном између 20. и 24. јуна 1920. Присутствовало је 374 делегата из целе земље. Филип Филиповић поднео је предлог да се партија преименује у Комунистичку партију Југославије (КПЈ), док је Живко Јовановић поднео допуну партијског програма у виду „Резолуције о политичкој ситуацији и задацима КПЈ“. Након дискусије и сукоба прешло се на пребројавање гласова. Овог пута комунисти су однели првагу и над социјалдемократима (Драгиша Лапчевић) и над центрумашима (Живко Топаловић). Одбачен је Ерфуртски програм усвојен 1919. године, а нови, револуционарни програм, био је у потпуности у складу са ставом Коминтерне, са изузетком односа према националном питању, јер је партија и даље проповедала централизам. На најугицајније партијске позиције изабрани су листом комунисти, али и даље један део центрумаша (Живко Топаловић, С. Јакшић и други).³⁰⁶ Иако поражени, део центрумаша је и даље остао у партији надајући се да ће у оквиру партијских тела моћи да утиче на промену курса. Међутим, дани су им били одбројани. У јулу 1920. године, на седници КИ Зиновјев је критиковао стање у КПЈ, наводећи да је и даље превише реформиста у партијским редовима и захтевајући да се дисиденти избаце из партије. Уследио је II конгрес Коминтерне, на којем је усвојен „21 услов“ за пријем у КИ.³⁰⁷ Свака партија је морала да се повинује и прихвати принципе диктатуре пролетаријата и илегалних метода борбе.³⁰⁸ Формално је КПЈ прихватила „21 услов“ у септембру 1920, наводећи да то представља предуслов за кандидовање на листи партије на изборима за Уставотворну скупштину. Тиме је прихватила и званично захтеве Коминтерне, одрекавши се аутономности у раду.³⁰⁹ Између Вуковарског конгреса и Обзване децембра 1920. године, одвијао се процес избацивања различитих центрумашких и социјалдемократских група.³¹⁰ Живко Топаловић и његови саборци који су у октобру објавили свој „Манифест опозиције“ у којем су критиковали Вуковарски конгрес, наводећи да сви сепаратисту подржавају овакав револуционарни програм, те да би се револуција претворила у „националистичке

³⁰⁴ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 60; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 92; *Десет конгреса – од Првог до Десетог конгреса СКЈ 1919-1974*, 25-28.

³⁰⁵ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 58.

³⁰⁶ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Vukovarski kongres KPJ“, *Povijesni prilozi*, Vol. III, No. 1, 1984, 129-166; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 71-72; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 63-64; Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1918-1928*, 42-43; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 93; *Десет конгреса – од Првог до Десетог конгреса СКЈ 1919-1974*, 28-35; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 60-64.

³⁰⁷ Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 43-53.

³⁰⁸ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 82-83.

³⁰⁹ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 338.

³¹⁰ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 73-74; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 65.

оргије“, искључени су из партије.³¹¹ Мијо Радошевић, један од првака из Хрватске, лични пријатељ Мирослава Крлеже, изашао је из странке, и водио оштру борбу са загребачким комунистима око избора за Уставотворну скупштину.³¹² Избацивањем већине предратних социјалдемократа, процес хомогенизације је завршен, те је КПЈ дочекала Обзнану као модерна болшевичка партија у сваком смислу.

Расплет догађаја у оквиру СРПЈ утицао је такође на однос власти према комунистичком покрету. Постепена победа комунистичке струје у оквиру СРПЈ представљала је јасан сигнал режиму да ће се револуционарна искуства из 1919. године поновити, те да споразумевање неће бити могуће. Већ у јануару 1920. Светозар Прибићевић, Министар унутрашњих дела, позвао је представнике партије и запретио им забраном *Радничких новина*, као и заузимањем Радничког дома и штампарије од стране војске. Нагласио је да постоји могућност забране целокупне партије.³¹³ Наредног месеца поново је формиран кабинет Стојана Протића, чиме је период попуштања стега окончан. Прави притисак уследио је након одличног резултата СРПЈ на општинским изборима у Хрватској и донекле у Црној Гори. Потпуно изненађујуће за режим, комунисти су побрали велики број гласова, добивши више стотина одборничких места. На основу изборних резултата комунистичке градоначелнике требало је да добију Загреб, Славонски Брод, Карловац, Осијек и други градови. У Црној Гори био је слабији резултат, али су ипак по броју гласова комунисти били први у Подгорици и Петровцу на Мору.³¹⁴ Најважнији резултат био је остварен у Загребу, где су комунисти били први по снази, али нису имали апсолутну већину. Након неколико недеља преговора, коначно је 15. априла донет договор према којем је предводник листе СРПЈ (каснији центрумаш) Светозар Делић добивши потребну већину требало да постане градоначелник. Централна власт није могла допустити да комунисти преузму власт у другом граду по величини у земљи. Покрајинска влада је спречила његов избор, а потом је 26. априла поништила заклетве комунистичких посланика. Уследио је судски процес против Делића, Камила Хорватина и преосталих 18 комунистичких заступника због избегавања да положи заклетву, али он није окончан.³¹⁵ Покрајинска влада је на њихово место делегирала нову управу. Упркос чињеници да се загребачка организација показала итекако бунтовно у протеклом периоду, никакав отпор није пружен овом потезу власти.³¹⁶ Партија је спречена да конкретизује своје резултате, а само у једном месту у Хрватској пошло јој је за руком да преузме општину. Уследили су прве стихијске забране комунистичких зборова и отежавање услова агитације.³¹⁷

Између 27. и 30. марта 1920. пред Војним судом у Загребу одржан је судски процес Алфреду Дијамнтштајну и друговима. Замишљен као крунски процес, прво суђење комунистима високог профила за тешка дела издаје, претворио се у потпуни фијаско. Не

³¹¹ Цитирано према: Коста Николић, *Болшевиизација КПЈ 1918-1928*, 44-45.

³¹² Мишко Радошевић, *Republika Svetu Svijetu Dika! H.R.S.S. i Treća Internacionala*, (Zagreb: Naša snaga, 1924), 8; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 81-82; VI. Во, „Радошевић, Мијо (Мишко)“, *Krležijana*, Лексикографски завод Мирослав Крлежа, Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2049>.

³¹³ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 32; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 49.

³¹⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 51.

³¹⁵ Mario Stipančević, „Poslušnik Karadorđevićevskoga režima Franjo Urbany“, *Časopis za suvremenu povijest*, br 2, 2020, 607.

³¹⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 51; *Хронологија Радничког покрета у СКЈ 1919-1979, Том I*, 87-89; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 68

³¹⁷ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 299.

само да оптужба није успела да докаже одговорност других оптужених, који су сви ослобођени, већ је и Дијамнтштајн осуђен на сиимболичку казну од три месеца. Из суда је ишетао као слободан човек јер му је урачанат боравак у истражном затвору. Мирослав Крлежа уместо на оптуженичкој клупи, из публике је извештавао са процеса за часопис *Нова истина*. Жигосао је Дијамнтштајна као „дегенерисаног кретена“ и „недвоумног агента провокатора“, свесно лажући не само о својој улози у целокупној афери, већ и о току суђења. Његово извештавање понављано је у осталој партијској штампи, која је ликовала због краха оптужнице.³¹⁸ Овај фијаско јасно је демонстрирао потребу доношења новог законодавства које би пружило солидну основу за будуће истраге и процесе. Након хапшења појединих загребачких студената комуниста, у Београду избијају насилне демонстрације почетком априла.³¹⁹ Сукоби протестаната са жандармеријом дуж Кнез Михаилове улице у центру Београда у којима је било рањених најавили су талас насиља који ће запљуснути Краљевину СХС након проглашења генералног железничког штрајка 15. априла.³²⁰ Позиву на штрајк одазвало се око 50 000 радника, а влада је била немоћна да приволи раднике на прекид штрајка. Уследили су сукоби и обрачуни штрајкача са жандармеријом и полицијом, поготово у Словенији, али и у Загребу. Влада је одговорила 20. априла милитаризацијом железнице. Сви железничари позвани су на војну вежбу, која је подразумевала да наставе са радом у својим местима. Ова мера омогућавала је примену војске против штрајкача, јер је непослушност постојала дезертерство. Усред метежа, 24. априла у Сарајеву одржана је свечана академија поводом Лењиновог педесетог рођендана, јасна манифестација непослушности.³²¹ Под претњом војне интервенције, железничарски штрајк је окончан крајем месеца.³²² Већ 1. маја приликом забрањених демонстрација, поново избијају сукоби полиције и комуниста широм земље.³²³

Било је јасно да Влада није у стању да обузда талас незадовољства и да је потребно чинити радикалније кораке. Њен рад био је паралисан и сукобима радикала и демократа. Како би ублажио латентну политичку кризу, краљ је нови мандат поверио Миленку Веснићу 17. маја, који као професионални дипломата није био експониран у међупартијским зађевицама.³²⁴ Као што је било већ евидентно, први корак у обрачуну са комунистима морао је бити доношење адекватног закона. Током јуна расправља се о закону о „реду и раду“ на основу којег би влада требало да добије овлашћења да казни оне које „шире опасне идеје о потреби или корисности мењања постојећег политичког или

³¹⁸Ivan Očak, *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1919)*, (Zagreb: Naprijed/Arhiv Hrvatske/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1988); I. Ok, „Afera Diamantstein“, *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1216>; VI. Bo, „Impresije sa jednog davno već zaboravljenog političkog procesa“, *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=409>.

³¹⁹*Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 88.*

³²⁰AJ, Мемоарска грађа (МГ), МГ-1917, Сећања др Душана Ђурђића за припремање и ток конгреса уједињења, 1960.

³²¹Ibrahim Karabegović, „Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine“, *Prilozi*, Vol. III, 1967, 84-85.

³²²*Историја Савеза комуниста Југославије*, 68; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 32; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 52-53; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 89*; Богумил Храбак, „Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921)“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 63.

³²³*Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 91*

³²⁴Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 248.

економског или социјалног стања“.³²⁵ На дневни ред Владе стигао је 2. јула нацрт закона, чији се велики број одредби тицао ограничавања права на штрајк, али је истовремено пружао могућност милитаризације рудника и других државних предузећа, и забрањивао неке манифестне симболе комунизма, попут истицања црвене заставе. Овако широко формулисан предлог закона није имао подршку ни већине министара, нити представника Привременог народног представништва.³²⁶ Сукоби унутар органа власти и даље су паралисали рад безбедносног апарата, док су комунисти бивали све смелији. Током августа одржан је низ протестних скупова подршке Совјетској Русији, од којих су се бројношћу издвајали зборови у Сарајеву и Љубљани.³²⁷ Представници новоосноване КПЈ давали су све неопрезније изјаве, док су документа II конгреса у Вуковару, јасно сведочила о програмском опредељењу комуниста за успостављање диктатуре пролетаријата и револуционарну смену власти. Филип Филиповић је тврдио: „Потпомагање Совјетске Русије образује полазну тачку у светској политици пролетеријата и активна одбрана руске револуције јесте највиша дужност радничких маса у свима земљама, коју имају да изврше без избора на жртве, које захтева борба“.³²⁸ На зборовима се све више појављују наоружане групе, попут „црвене гарде“, „црвених редара“, „црвених стражара“ који учествују у сукобима у Загребу (јануар-фебруар 1920), Вуковару (март 1920) и Београду (август 1920).³²⁹

На помолу су били општински избори у предратној Србији (са Македонијом). Уочи избора, на позицију министра унутрашњих дела дошао је енергични Милорад Драшковић који је заменио Љубомира Давидовића, сматраног исувише попустљивим према комунистима. До сада су изборни успеси комуниста, као и већина штрајкова, буна и демонстрација били локализовани на територијама бивше Аустроугарске. Наде режима да у ужој Србији, комунисти не могу очекивати добар резултат распршиле су на општинским изборима 22. августа. Листе комуниста победиле су на изборима у 37 општина, међу којима у Београду, Крагујевцу, Нишу, Пироту, Шапцу, Ваљево, Ужицу, Убу, Чукарици, Ђаковици, Лесковцу, Куманову, Велесу, Кавадарцу, Прилепу, Лешници, Скопљу и неким другим малим местима.³³⁰ Већ сутрадан стигла је инструкција судовима из министарства да новоизабрани одборници морају положити заклетве и да ће судови „најенергичније сузбити сваки акт оне општинске управе која би хтела радити мимо позитивних законских прописа“.³³¹ Од примарне важности било је стање у престоници Београду. Управа града Београда обавестила је 25. августа надлежни општински суд, да на основу инструкција Министарства унутрашњих дела, не сме прихватити никакве оградe приликом давања заклетве, те да у случају да комунистички одборници не понове заклетву, они не смеју преузети власт.³³² Наиме, пре него што ће се заклетви на поштовање поретка, носилац

³²⁵ Branislav Gligoriјеviћ, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919-1929)*, 299.

³²⁶ Branislav Gligoriјеviћ, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 249-250.

³²⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 96.

³²⁸ Филип Филиповић, *Партија, синдикати и совјети*, 54.

³²⁹ Богумил Храбак, „Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921)“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 62.

³³⁰ Slavoljub Cvetković, *Idejne борбе u KPJ 1919-1928*, 84-90.; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 65; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 74; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 97.

³³¹ Историјски архив Београда, Збирка грађе о револуционарном покрету града Београда (1883), Д-III, док. бр. 152, Министарство унутрашњих дела Суду општине београдске, 23. 8. 1920.

³³² ИАБ, 1883, Управа града Београда Суду општине београдске, 25. 8. 1920.

одборничке листе КПЈ Павле Павловић је рекао да „наше комунистичко гледиште на полагање заклетве врло добро је познато“. Ова наизглед демонстративна ограда послужила је као изговор министарству да прогласи целу заклетву нелегалном. Министарство је закључило да је Павловић тиме изиграо заклетву, „пошто је државној власти познато комунистичко гледиште на данашње државно и друштвено уређење“. Својим чином оглушио се о члан српског Закона о општинама из 1902. године, који је прописивао обавезност заклетве. У образложењу суду, који је ултимативно једини био надлежан да потврди или одбаци заклетву, министарство је по први пут приложило као доказе одлуке II конгреса КПЈ, програм и статут партије. Ова пракса касније ће бити коришћена приликом доношења других антикомунистичких законских предлога.³³³ Суд је био принуђен да поступи по наређењу Министарства унутрашњих послова, што је саопштено Филипу Филиповићу у присуству Управника града који је рекао да ће „свим средствима спречити да им се преда општинска управа“.³³⁴ У својој изјави, Филип Филиповић је тврдио да је заклетва била у реду и да је ова одлука противзаконита те да су упркос њој примили дужност и одржали прву седницу.³³⁵ Одлука суда ипак је остала на снази и комунисти нису формирали градску власт. Сам суд није ентузијастично прихватио тумачење министарства наводећи у допису низ правних проблема који су проистицали из оваквог тумачења.³³⁶ Примедбе суда нису биле уважене. Улози су били превелики.

Влада је била решена да у Београду, као ни у Загребу пре тога, не допусти даљу организацију комунистичког покрета. Међутим ова одредба није доследно спроведена. Исихитрено донета, правно упитна, имала је за циљ спречавање доласка комуниста на власт у Београду. Без ометања власти градоначелник Ниша постао је комуниста Павле Стојков (остао председник до јуна 1921), Ваљева Мирко Обрадовић (до јануара 1921) и Ужица Петар Ћеловић (до јуна 1921). У Скопљу је након понављања избора, градоначелник постао комуниста Коста Стефановић-Ерсеновски (остао до јануара 1921).³³⁷ Оваква недоследност јасно показује несистематичност дотадашњег приступа у обрачуну са комунистима. Влада је свугде деловала реактивно, некад исхитрено, неуспевајући да иде „испред“ догађаја и превентивно спречи успехе комуниста. Након њене одлуке, 29. августа одржан је митинг у Београду на којем су говорили Филип Филиповић, Сима Марковић и Алекса Ребић.³³⁸ Већ почетком септембра уследили су сељачки немири у Хрватској. На простору Бјеловара, Вараждина и Загреба побунили су се сељаци због жигосања стоке и реквирирања коња за потребе војске. Оваква пракса, нормална у предратној Србији, била је непозната у аустроугарским земљама. Сељачка буна угушена је у крви, поготово у околини Сиска.

³³³ ИАБ, 1883, Министар унутрашњих дела Управе града Београда, 26. 8. 1920; Министар унутрашњих дела Суду општину београдске, 26. 8. 1920.

³³⁴ ИАБ, 1883, Суд општине града Београда Управнику града Београда, 26. 8. 1920; Министарство унутрашњих дела Суду општине београдске, 15. 9. 1920; Министарство унутрашњих дела Суду општине београдске, 17. 9. 1920.

³³⁵ ИАБ, 1883, Изјава Филипа Филиповића, 26. 8. 1920.

³³⁶ Наиме, по поменутом Закону о општинама потребно је било увести у року од 5 дана увести у дужност нову управу. Истовремено оваква одлука није утицала на мандате некокомунистичких одборника, а формално чак и двојице комуниста одборника који нису присуствовали седници која је доведена у питање. Такође, суспендовањем избора суштински је суспендован избор и судских кметова а тиме практично онемогућен избор и нормалан рад општинског суда. ИАБ, 1883, Суд општине београдске Министру унутрашњих дела, без датума.

³³⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 97, 101.*

³³⁸ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 98.*

Живот је изгубило 14 сељака и 10 жандара и других чиновника. Иако у организационом смислу партија није имала удела у дизању буне, подршка сељачким захтевама само је подгревала антикомунистичко опредељење Владе.³³⁹

Поново је актуелизовано питање доношења „Закона о реду и раду“, са којим је због неслагања делова владе одуговлачено још од јуна. Након најаве у штампи о његовом скором доношењу, КПЈ је организовала протестне митинге у Скопљу, Сарејеву и другим деловима земље.³⁴⁰ У историографији је фигурирала тешко одржива оцена да су ови скупови спречили његово доношење. Много логичније делује да су људи чија је политичка култура обликована у оловима Краљевине Србије, попут и даље утицајног Министра припреме за Уставотворну скупштину и изједначење закона, Стојана Протића, тешко могли да „сваре“ овакав „реакционаран“ законски предлог.³⁴¹ Напокон је Влада усвојила предлог „Уредбе о реду и раду“ средином октобра. Међутим Привремено народно вијеће одуговлачило је са њеним усвајањем. Седнице су одлагане, или није било потребног кворума. Председник Владе Веснић био је незадовољан. Отворено је указивао на лоше стање јавне безбедности у држави.³⁴² На изборе за уставотворну скупштину, најважније представничко тело у младој краљевини, комунисти су кандидовали идеолошки монолитну листу, без иједног центрумаша. Власти су одговориле наређењем локалним властима да онемогуће сваку изборну кампању која доводи у питање постојеће државно уређење, де факто спроводећи неусвојену Уредбу у живот. На терену је на основу ове наредбе спречаван део предизборних активности комуниста.³⁴³ Најдрастичнији пример јесте случај делегата Обласног већа КПЈ у Скопљу, Зефа Љус Марка, који је ухапшен у Ђаковици 19. новембра. Две недеље касније у затвору је умро, наводно од последица мучења, тиме поставши прва жртва белог терора.³⁴⁴ Славољуб Цветковић оправдано је закључивао: „Политичко фразирање о непосредној револуцији на комунистичким зборовима коришћено је од владајућих кругова за стварање антикомунистичке атмосфере у којој су били могући прогони комуниста“.³⁴⁵

Ипак упркос свему КПЈ није ни у чему одступала од Вуковарског програма приликом предизборне агитације, отворено заступајући идеал диктатуре пролетаријата и величајући Совјетску Русију.³⁴⁶ На изборима је остварила сјајан резултат, поставши по

³³⁹ Ljubomir Milin, *Beli teror*, (Novi Sad: Naprijed, 1959), 10; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 84-85; Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 454; Богумил Храбак, „Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921)“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 62; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 98; Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 331.

³⁴⁰ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 99.

³⁴¹ Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 253.

³⁴² Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 253-254.

³⁴³ Једна од учесница тих догађаја сећала се да су се кандидати КПЈ крили пре избора, плашећи се хапшења. АЈ, МГ-1671, Персида Милошевић.

³⁴⁴ Ljubomir Milin, *Beli teror*, 28-29; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 85; Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 455; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 105; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 66.

³⁴⁵ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 90.

³⁴⁶ Данило Кецић, „Комунисти Војводине у изборима за Конституанту 1920“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 121-122.

снази трећа политичка опција у земљи, побравши око 198 000 гласова и добивши 58 мандата.³⁴⁷ Упркос разним критикама, ови избори били су најслободнији у дотадашњој историји југословенских народа.³⁴⁸ КПЈ се успешно позиционирала као странка незадовољника, посебно успешна у турбулентним деловима земље. У Војводини је освојила око 19 500 гласова, од укупних 150 000, као трећа по снази иза радикала и демократа.³⁴⁹ Међутим, најбољи резултат остварен је у Македонији. По мишљењу војних власти, КПЈ је проповрдала под маском „комунизма чист бугаризам“, мада је партијска историографија то порицала. У Македонији је добијено око 38% гласова, односно 15 мандата, што је довело до критике локалних управних и полицијских власти, које су допустиле такав резултат.³⁵⁰ Посланички клуб КПЈ формиран је дан након избора, и окупљао је, по верској стурктури 42 православна, 14 католика и 2 муслимана.³⁵¹ Приликом конститутивне седнице Уставотворне скупштине, настојећи да се не понови ситуација са београдских избора, представник КПЈ је изјавио да је Скупштина према краљу и влади суверена, па да зато комунистички посланици одбијају да положи заклетву краљу, јер би то значило прихватање подстојећег уређења.³⁵² Представник комуниста Сима Марковић врло је оштро полемисао са председником Владе Веснићем и привременим председником Конституанте Пашићем, који му је на крају одузео реч и запретио уклањањем из сале. Комунисти су у знак протеста напустили другу конститутивну седницу 22. децембра, гласно критикујући „насиље“ које се над њима спроводило.³⁵³ Тиме је последњи Рубикон пређен. Влада, иако у оставци, дала се у акцију након више месеци одуговлачења.³⁵⁴ Прво је донета Уредба о поступању у случајевима нереда, штајка и побуне на железници (15. децембра 1920), која је легализовала праксу милитаризације железница.³⁵⁵

Уследио је штрајк 7000 рудара у Босни и Херцеговини 21. децембра. Најжешћи сукоби одиграли су се након што је донета Уредба о поступању у случајевима нереда, штрајка и побуне у рудницама (24. децембра 1920), која је озаконила милитаризацију рудника. Револтирани, рудари из рудника Крека су се повукли у село Хусино у околини Тузле. „Хусинска буна“ угушена је интервенцијом жандармерије приликом које је убијено

³⁴⁷По броју гласова, КПЈ је заостајала иза Хрватске пучке странке, која је добила 230 000 гласова, али 50 мандата, док је КПЈ освојила осам мандата више. Види: Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 46; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 65; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 75.

³⁴⁸ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, Том I, 345.

³⁴⁹ Данило Кецић, „Комунисти Војводине у изборима за Конституанту 1920“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 121.

³⁵⁰ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 143; Nada Boškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, (London/New York: I. B. Tauris, 2017), 32-33; Ivan Katardžiev, *Prilog pitanju nastanka i razvitka komunističkog pokreta u Makedoniji i aktivnost KPJ u periodu od 1919. do 1920. godine*, (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968), 137-141.

³⁵¹ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 46; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979*, Том I, 105.

³⁵² *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 67.

³⁵³ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, Том I, 349.

³⁵⁴ Мирослав Николић, „Комунистичка партија Југославије од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 311.

³⁵⁵ Milovan Bosić, *Izvori za istoriju Komunističke partije Jugoslavije (1919-1941)*, (Beograd: Komunist, 1984), 298-303; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 69; Ahmed Hadžirović, „Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919-1920“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 154.

седам рудара и један жандарм, док је 700 људи ухапшено.³⁵⁶ Уследило је доношење Обзнане, 29. децембра 1920. године, којом је забрањен рад Комунистичке партије Југославије.³⁵⁷ По свом карактеру, Обзнана је била најближа уредби, али приликом њеног доношења није поштована правна процедура. Уместо да заједно са краљевим потписом буде објављена у *Службеним новинама*, она је осванула на бандерама широм земље, потписана од председника владе Миленка Веснића и свих министара.³⁵⁸ Овакав начин доношења потврђује хипотезу да је у питању био исхитрен потез, те да након догађаја у Хусину Влада није била спремна да и даље оклева. Нису само комунисти били изненађени њеним доношењем. Председник Конституанте Иван Рибар био је, по својим сећањима, потпуно затечен њеним доношењем.³⁵⁹ Немачки посланик у Београду обавештавао је своју владу да је у Краљевини СХС, крајње необично, „преко плаката“ забрањен преко ноћи комунизам, са којим је Влада чврсто решена да се обрачуна.³⁶⁰

Обзнана је била први правни акт који је се протезао на целу територију државе, а да је по свом карактеру био искључиво антикомунистички.³⁶¹ Свака од претходних уредби тичала се мање одређеног угрожавања безбедности државе, док је Обзнана јасно именовала бољшевизам и комунизам као предмете забране. Сам документ био је веома кратак и састојао се од два дела: образложења и седам одлука. Образложење је почињало реченицама: „Са више страна и из више поузданих извора, државне власти имају сазнање, да растројни и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред са задатком да по руском бољшевичком примеру, све сруше што данас постоји од закона, установа и добара јавних и приватних, а на место свега заведу као у Русији, власт, неколико људи који ће располагати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инвазији странаца. То они зову диктатуром пролетеријата.“³⁶² Оваква конструкција имала је двоструки циљ, с једне стране да дефинише диктатуру пролетаријата (свеприсутну у партијским документима) као издају земље, а са друге стране асоцирањем комунистичког рада са припремом инвазије странаца чињенице су јасне алузије на кажњива дела из главе IX српског Казнителног закона из 1860. године који је и даље био на снази. Потом је поновљена идеја о спрези реваншизма и комунизма „Комунистичком покрету су се придружли притворно и подмукло многи јавни

³⁵⁶ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 105; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 70; Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“, Istorija XX veka, Vol. VII, 1965, 455.*

³⁵⁷ *Историја Савеза комуниста Југославије, 76; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 70.*

³⁵⁸ Она је због тога што није испуњавала правну форму била предмет бројних критика током каснијег периода. Посебно ауторитативна била је критика водећег правног стручњака међуратне краљевине, Слободана Јовановића, према чијем мишљењу Обзнана у правном смислу није представљала ништа друго до „парче хартије“. Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I, 353.*

Сва југословенска представништва обавештена су о тексту Обзнане, како би информисале земљу домаћина. Архив Југославије (АЈ), Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу (414), 414-4, Посланство у Вашингтону Конзулату у Чикагу, 3. 1. 1921.

³⁵⁹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, (Zagreb: Stvarnost, 1967), 21-24.

³⁶⁰ РА АА, RAV Belgrad, 45/1, Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 30. 12. 1920; Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 31. 12. 1920.

³⁶¹ Ivan Kosnica, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Razvoj temeljnih obježljaja“, *Pravni vjesnik*, br. 1, 2019, 146.

³⁶²Текст Обзнане објављен је у: Милорад Драшковић, *У одбрану отаџбине*, (Београд: Млада демократија, 1921), 3-6; Народна библиотека Србије, Збирка плаката, огласа и летака, 106/15, Обзнана, 1920.

и тајни непријатељи наше земље и народа. Побеђени у рату, гледају да се после рата освете, овој земљи замећући у њој неред и подржавајући их и споља и изнутра.“³⁶³ Сматрало се да ће ови нереди довести до грађанског рата и разарања, те да би их спречила, Влада је донела неколико одлука.

До доношења Устава забрањена је „свака комунистичка и друга разорна пропаганда“, забрањени су скупови и листови комуниста, те онемогућена пропаганда „диктатуре, револуције или ма каквог насиља“. Сви позиви на генерални штрајк постали су илегални и кажњиви са до месец дана затвора. Уследила је забрана штампаних материјала комуниста, уз ограду да „остаје нетакнута слобода јавне речи и писања, ако се њима не вређа држава и не изазива јавна деморализација“. Посебно важна била је трећа тачка: „Да се у сваком случају нереди са разорним карактером прво предузимају оштре мере против вођа и моралних подбдача, били они ту или правили вештачки алиби“. Синтагмом „морални подбдачи“, омогућено је управо оно што је до тада било најтеже властима. Направљена је веза између руководства партије и активиста на терену, те „вештачки алибији“ више нису могли да штите „одговорне“. Наредне две тачке тичале су се обавезне пријаве оружја и протеривања странаца комуниста. Забрањене су „за све време рада Уставотворне скупштине у Београду сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера“, а они који се о забрану оглуше биће предати војном суду. Коначно, последњом тачком најављено је чишћење администрације: „Да се из државне службе отпусте сви чиновници виши и нижи, који би продужили пропаганду бољшевизма у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свим студентима комунистима“.³⁶⁴

Поред упитне правне заснованости Обзнане, највећа нелогичност у њеном доношењу представљала је чињеница да мандати посланика КПЈ у Конституанти нису одузети.³⁶⁵ Тиме је де јуре један аспект комунистичке делатности дозвољен. Логично делује да је влада очекивала да ће комунисти, који су пре тога одбијали да положе заклетву краљу, напустити сами рад Конституанте и тиме олакшати посао властима, јер би укидање мандата законодавцима уредбом извршне власти вероватно представљало превелико правно насиље. Међутим, то се није десило, већ су посланици комунисти решени да у оквиру Конституанте воде борбу за повлачење Обзнане, положили заклетву краљу крајем јануара.³⁶⁶ Најавивши ову одлуку, Сима Марковић је рекао да ће како би се борили против „насиља“, клуб КПЈ „подврћи и томе насиљу и положиће заклетву“, која је давана пред представницима верских заједница, а садржавала је заклетву Богу, Краљу и народу.³⁶⁷

Гледано у целини, комунисти су пружили веома слаб отпор након што је донета Обзнана. Полиција је без проблема упала у просторије партије и запленила архиву.³⁶⁸ У тунетку доношења Обзнане према неким подацима било је око 65 000 чланова КПЈ и 10 000 скојеваца. Највише комешања било је међу скојевцима, који су су поготово у Хрватској и

³⁶³ Исто.

³⁶⁴ Исто.

³⁶⁵ Ivan Kosnica, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Razvoj temeljnih obježljaja“, *Pravni vjesnik*, br. 1, 2019, 145.

³⁶⁶ Данило Кецић, „Комунисти Војводине у изборима за Конституанту 1920“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 121.

³⁶⁷ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 354.

³⁶⁸ Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godiine“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 457.

Словенији били спремни за акцију. У Загребу и Вуковару одржане су насилне демонстрације, током којих је дошло до сукоба са полицијом. У Вуковару је убијен један од најодлучнијих локалних комуниста и организатор „црвених стражара“ Стјепан Супанц. У Загребу је на протесту говорио Симо Миљуш, али није позвао на општи устанак, што су прижељкивале „усијане главе“ међу скојевцима.³⁶⁹ Из партијске централе није било јасних инструкција те је одговор скојеваца на забрану партије био неповезан, стихијски и ултимативно без икаквих резултата.³⁷⁰ Историографија је овај неуспех, у складу са каснијим интерпретацијама Коминтерне тумачила као резултат погрешне политике и заблуда руководства партије. „Одустајање од револуционарног отпора Обзнани и спречавање сваке борбене акције комуниста од стране руководства КПЈ откривају сву дубину уверења руководства КПЈ у искључиву моћ парламентарне борбе“, наводио је Славољуб Цветковић.³⁷¹ Оваква интерпретација се чини неодрживом, јер у руководству партије након изbacивања центрумаша, није било ниједног присталице парламентарне борбе. Сима Марковић и његови саборци, ма колико касније проказани као издајници партије, били су свесни да КПЈ нема снаге да изведе оружану револуцију. Само доношење Обзнане, ван уобичајених правних норми, сведочило је о дубокој решености режима да се са комунистичком партијом обрачуна. Позвати на устанак значило је одвести присталице партије у сигурну смрт или робију, као што ће то учинити Коминтерна 1929. године, док је останак у Конституанти омогућавао наставак политичког рада под окриљем посланичког имунитета.

Првог јануара 1921. године на чело државе вратио се искусни Никола Пашић. Према појединим изворима Пашић је свој долазак на место премијера условио доношењем енергичних мера против КПЈ. У сваком случају, његова влада кренула је да спроводи Обзнану у дело, а Милорад Драшковић наставио је да обавља дужност министра унутрашњих дела.³⁷² Он је у писму посланику у Великој Британији М. Гавриловићу изразио наду да ће након Обзнане да „спласне сасвим ова болест бољшевичка. Претпоставка је разуме се да ми продужимо доследно и разумно примењивати превентивне мере“.³⁷³ Првих месеци по доношењу, ове мере су најдоследније примењиване. Уследио је талас отпуштања из државне службе, протеривања, забране листова, заплене архива и просторија и други видови притиска.³⁷⁴ Посебна пажња посвећивана је учитељима комунистима, који су најчешће протеривани у Македонију, мада су бројни задржали посао одричући се комунизма.³⁷⁵ Резултати овог првог таласа репресије били су мешовити. Најуспешнији је

³⁶⁹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 91- 92; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 77; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 107; Slavoljub Cvetković, „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godiine“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 459-462.

³⁷⁰ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 93-94.

³⁷¹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 95.

³⁷² Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 350; Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 255.

³⁷³ Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 258.

³⁷⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 72.

³⁷⁵ Драгутин Прокић, *Из борбе за слободу школе и учитеља*, (Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971), 224-229, 234; Ljubomir Petrović, „Jugoslovenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti: Represija nad profesijom između dva svetska rata“, *Tokovi istorije*, No. 1-2, 2005, 45-49; Коста Николић, *Бољшевицизација КПЈ 1919-1929*, 93-94.

режим био на Косову и Метохији, где је ионако крхка партијска организација практично уништена и до 1941. године није остваривала никакав утицај на масе.³⁷⁶

Најнепосреднију корист од Обзнане имали су некомунистички левичари (социјалдемократе, реформисти, центрумаша итд...), који због одбијања Вуковарског конгреса нису сматрани антидржавним снагама. Најављено већ догађајима из 1920, приближавање центрумаша и социјалдемократа крунисано је децембра 1921. године настанком Социјалистичке партије Југославије (СПЈ), која ће као најзначајнија легална левичарска партија постојати током међуратног периода.³⁷⁷ Њене водеће личности биће Витомир Кораћ и Живко Топаловић, до тада љути непријатељи. Након Обзнане, социјалистима је предана већина имовина забрањене КПЈ, њене зграде попут Радничког дома, али и штампа. *Радничке новине*, под називом *Социјалистичке радничке новине*, постаће главни партијски орган. Најзначајнији комунистички лист у Босни и Херцеговини, *Глас Слободе*, такође је постао социјалистичко гласило.³⁷⁸ Од комуниста су због тога жигосани као издајници и слуге режима, који су уз помоћ полиције варали раднике. Неких конкретних доказа да је полиција свесно помагала социјалистички покрет нема, мада је јасно да је политичка снага у традицији II Интернационале свакако могла бити не само толерисана, већ и пожељна као противтежа радикализму комуниста. Ни социјалисти нису остајали дужни дотадашњим саборцима. Нападали су југословенске комунисте да су својим несмотреним деловањем помогли реакцију у Краљевини СХС, изазвали бес буржоазије без разлога и политичког циља. Истовремено су критиковали ослањање на сепаратисте и националисте, наводећи да не могу социјализам остварити „разни национални, верски и племенски незадовољници“.³⁷⁹ Нису се заустављали на томе, већ су критиковали и Совјетски Савез представљајући га као земљу глади и неслободе. Лењинизам, који познаје само прагматични „језуитски морал“, означаван је као раскид са марксизмом.³⁸⁰

Највећа нелогичност Обзнане, чињеница да су и даље легално постојали Комунистички посланички клуб у Конституанти, одборници комунисти у општинама као и поједине општинске управе, манифестовала се од почетка 1921. године.³⁸¹ Просторије

³⁷⁶ Види: Али Хадри, „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до Априлског рата 1941. године“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 359-409.

³⁷⁷ Тома Миленковић, „Радничке организације у Југославији 1918-1929“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 419-420; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 79; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 74-75.

³⁷⁸ Ibrahim Karabegović, „Konstituisanje reformističkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g“, *Prilozi*, Vol. X, No. 2, 1974, 311; Тома Миленковић, „Радничке организације у Југославији 1918-1929“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 419; Ibrahim Karabegović, „Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za poručavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, Vol. II, 1966, 70; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 73; Милица Миленковић, „Радничка штампа као извор за проучавање историје синдикалног покрета у Србији (1919-1929)“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 212-214.

³⁷⁹ Сава Музикавић, *Социјализам и комунизам*, (Београд: Социјалистичка књижара Туцовић, 1927), VI, 26-27, 30, 34-35, 52, 63-64, Текстови су оригинално објављен у *Социјалистичким радничким новинама* 1921. године.

³⁸⁰ Сава Музикавић, *Социјализам и комунизам*, VII, 4-8, 10, 16, 20, 55, 65, 71-74; Miško Radošević, *Republika Svemu Svijetu Dika! H.R.S.S. i Treća Internacionala*, 6-12.

Колико су поделе између комуниста и социјалиста биле дубоке, речито сведочи чињеница да су у наредном периоду организоване две одвојене и конкурентске прославе првог маја, који су баштиниле обе партије. Миленко Палић, „Првомајске прославе у Војводини од 1922. до 1928. године“, *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 185.

³⁸¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 73.

комунистичког посланичког клуба у Конституанти постале су импровизовани штаб комунистичке партије, што је олакшано чињеницом да је посланици углавном били и чланови ЦПВ, те да су, под заштитом посланичког имунитета, били безбедни од хапшења.³⁸² Већ 10. јануара поднели су представку Скупштини, тражећи да се изврши парламентарна истрага о Обзнани.³⁸³ Убрзо је и Сима Марковић предао своју познату интерпелацију. Назвао је акт владе „државним ударом“, и захтевао да се јавности предоче докази на којима је почивала одлука о забрани. Тон интерпелације било је изненађујуће оштар и обиловао је непарламентарним изразима.³⁸⁴ Иако су комунисти ургирали да Влада у најкраћем року одговори на њу, то се није догодило до почетка априла. У међувремену, током фебруара Стјепан Радић је након дугог колебања одбио захтеве КПЈ за сарадњом и заједнички наступ у Уставотворној скупштини, бојећи се, како је то образложио, италијанско-мађарског напада на Краљевину СХС. Напори Симе Марковића да приволи ХСС на сарадњу су се изјаловили.³⁸⁵

Док је фебруара 1921. у Загребу покренут чувени авангардни часопис *Зенит*, који ће често тестирати границе цензуре, иза кулиса настала је прва терористичка комунистичка ћелија „Црвена правда“. ³⁸⁶ Чланови СКОЈ-а из Загреба, Рудолф Херцигоња, Златко Шнајдер, Маријан Стилиновић и Јанко Мишић окупили су се са циљем да против „белог терора“ делују „црвеним терором“. На њих је утицало наслеђе политичких атентата из аустроугарског времена, а по неким изворима нису им биле далеке ни анархистичке идеје. У организационом смислу настали су ван партије, мада су сви припадници били истовремено чланови СКОЈ-а или КПЈ. Херцигоња је у заверу увео Родољуба Чолаковића који је у Новом Селу формирао бијељински огранак Црвене правде у којем су били Никола Петровић, Димитрије Лопандић, Алија Алијагић и Стева Ивановић.³⁸⁷ Иако је партија касније порицала икакву улогу у оснивању Црвене правде, њени чланови били су близу опозиционом крилу партије које се окупљало око Трише Кацлеровића, а које је сматрало да је курс који је Сима Марковић задао био погрешан, те да је потребно ступити у револуционарну борбу. По сећањима Родољуба Чолаковића, Ђука Цвијић, Сима Миљуш, Камило Хорватин и Аугуст Цесарец су знали, помагали и одобравали рад терориста.³⁸⁸

Током марта 1921. већина комунистичких посланика се разишла по земљи, под будним оком полиције како би организовали изборну агитацију на поновљеним општинским изборима.³⁸⁹ С обзиром на то да је партија била забрањена, листе није могла кандидовати под својим именом. Упркос томе остварен је сасвим солидан резултат у Београду и Словенији, много мањи него 1920. године, али имајући околности у виду изнад

³⁸² Наводно је Иван Рибар, као председник Конституанте спречио полицију да надзире просторије комунистичког клуба. Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 26-27.

³⁸³ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 107.

³⁸⁴ Текст интерпелације објављен у: Милорад Драшковић, *У одбрану отаџбине*, 6-8; Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 355.

³⁸⁵ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 100.

³⁸⁶ Горан Милорадовић, „Културне везе јаче од политичких: Срби и Руси 1917-1945. године“, *Москва – Србија Београд – Русија*, Том 4, 59-60.

³⁸⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 108-110; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 102-104.

³⁸⁸ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 104-110; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 79.

³⁸⁹ Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 256.

очекивања.³⁹⁰ Осмог априла напoкoн је у Скупштини било речи о Марковићевој интерпелацији. Прво је говорио Никола Пашић, председник Владе, који је рекао да ће на појединости одговарати ресорни министар, али је укратко нагласио „да се слажем са мерама, које су предузете, јер су отклониле једно зло од наше отаџбине“.³⁹¹ У свом излагању Драшковић је нашироко критиковао превратничке методе комуниста, наглашавајући да је Вуковарски конгрес и приступање КИ представљало доказ решености КПЈ да за рачун стране силе изведе крваву револуцију.³⁹² Више пута је алудирао на торбу коју је имао са собом наводећи да се у њој налазе конкретни докази, које не сме да покаже како не би открио изворе. Истовремено је наводио исказе ухапшеника о припремама државног удара.³⁹³ У својој реплици, Марковић је побијао наводе ухапшеника, тврдећи да су изнуђени батинама. Потом је настојао да покаже да чак и да међу комунистима има злочинаца („а ја допуштам да их је могло бити у броју од 200 000“), то не значи да је за њихове поступке одговорна партија као организација. Уследила је реченица, која је звучала као пророчанство. „Али по чему би се радикална и демократска партија могле да ставе ван закона, ако један њихов гласач сутра убије г. Драшковића или г. Пашића“.³⁹⁴ Након вишесатне дебате, Милорад Драшковић је признао да је Обзнана представљала кршење постојећих закона, али да ју је нужда наметнула. Пркосно је тврдио да би „сам самцит“ поново све учинио.³⁹⁵

Посланици су потом приступили гласању, тиме стављајући тачку на интерпелације поводом Обзнане. Према Ивану Рибару, било је колебања и у самој демократској странци,³⁹⁶ али су сви демократи и радикали гласали за потврду Обзнане. Она је тиме озваничена, те јој је парламент *post factum* дао легитимитет. Убрзо је уследило прво хапшење припадника Црвене правде. У Загребу су „пали“ један за другим Шнајдер, Мишић и Стилиновић, приликом чијих хапшења су биле пронађене ручне бомбе и револвери. Трећег маја, министар Драшковић излазио је са прославе у кафани Коларац у Београду. Ка њему је потрчао Никола Петровић извадивши револвер, који се међутим, заглавио. Министар је сео у аутомобил, а неуспешни атентатор побегао. Цела ћелија напустила је убрзано напустила Београд неосветивши се „крвнику“.³⁹⁷ Убрзо је почео процес ухапшеним загребачким члановима Црвене правде, којима је тужилац настојао да на терет стави и организовање атентата на Драшковића. Овај покушај није успео, те су сви ухапшени касније ослобођени, али се загребачка ћелија пасивизовала.³⁹⁸ Дешавања током маја доказала су да Обзнана није задала смртоносни ударац комунистима. У Словенији је под именом „Встајање“ обновљен рад СКОЈ-а, Моша Пијаде представљао је КПЈ на новој конференцији БКФ у Софији, а и

³⁹⁰ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 100; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 74.

³⁹¹ Цитирано према: Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 361.

³⁹² *Историја Савеза комуниста Југославије*, 77.

³⁹³ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*, 362-363; Милорад Драшковић, *У одбрану отаџбине*, 8-26.

³⁹⁴ Цитирано према: Исто, 364.

³⁹⁵ Исто, 366.

³⁹⁶ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*, 21-24.

³⁹⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 111-112; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 108-109.

³⁹⁸ Епилог овог процеса посебно је контроверзан јер су оптужени на суђењу признавали да су оружје набавили у циљу атентата на Драшковића.

београдски комунисти постајали су све уочљивији.³⁹⁹ Државни органи су подстицани да се „Владина Обзнана мора најстрожије примењивати“.⁴⁰⁰ Забрањен је увоз комунистичке литературе штампане у иностранству.⁴⁰¹

Средином месеца је дозвољен рад синдикатима, под условом да не буду повезани са било којом политичком партијом, већ да представљају радничка струковна удружења. Од тада се поново развија синдикални покрет, подељен у два табора. Са једне стране био је Главни раднички савез, 1925. преименован у Уједињени раднички синдикални савез Југославије, близак социјалистима и учлањен у Амстердамску синдикалну интернационалу, а са друге мања група револуционарних синдиката, која је 1923. понела име Независни синдикати Југославије. Ова група била је блиска комунистима и део Црвене синдикалне интернационале (Профитерне) у Москви. Између ова два покрета није било јединства, јер су се обе стране налазиле у непомирљивом сукобу и оптуживале једна другу за цепање радничког покрета.⁴⁰²

Вођству партије након прихватања Обзнане у Конституанти, било је јасно да је питање времена када ће им посланички мандати бити одузети. Стога је на седницама донето решење да се изабере Заменички извршни одбор у случају да чланови ЦПВ буду ухапшени. Договорено је такође да се појача илегални рад.⁴⁰³ Сима Марковић је са још 13 делегата напустио земљу како би учествовао на III конгресу Коминтерне у Москви (22. јун – 12. јул), где је полемисао са руководством Коминтерне о стању у југословенској партији након Обзнане.⁴⁰⁴ Ближио се час усвајања Устава, круне политичке каријере Николе Пашића а самим тиме и Обзнане која је орочена доношењем устава. У међувремену је влада радила на предлогу закона који би је заменио, али он и даље није био усвојен. Како би Обзнана била продужена, дан пре него што је Устав усвојен, додата је формулација којом је продужена правоснажност свих привремених закона и уредби.⁴⁰⁵ Видовдански устав је добио довољну количину гласова, а са његовим доношењем Обзнана је од привремене постала трајна уредба. Након доношења устава радник Спасоје Стејић, радикализован у руској и мађарској револуцији, бацио је бомбу на престонаследника Александра са

³⁹⁹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 101; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979*, Том I, 112.

⁴⁰⁰ ИАБ, 1883, Д-II, док. бр. 91, Одељење опште полиције УГБ – Кварту Теразијском, 18. 5. 1921.

⁴⁰¹ РА АА, RAV Belgrad, 45/1, Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 9. 5. 1921.

⁴⁰² Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 100; Мирослав Николић, „Комунистичка партија Југославије од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 312; Ibrahim Karabegović, „Konstituisanje reformističkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g“, *Prilozi*, Vol. X, No. 2, 1974, 309-316; Милица Миленковић, „Радничка штампа као извор за проучавање историје синдикалног покрета у Србији (1919-1929)“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 215; Милица Миленковић, „Односи југословенских синдиката с радничким партијама и њихове интернационалне везе (1919-1929)“, *Токови револуције*, Vol. XIX, 1986, 162-163; Тома Миленковић, „Радничке организације у Југославији 1918-1929“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 422.

⁴⁰³ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 74-75.

⁴⁰⁴ Мира Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941*, Том I, 369; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 75; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979*, Том I, 113.

⁴⁰⁵ „Привремени закони, уредбе, правилници и решења Министарског Савета и друга акта и одлуке са одређеним роком трајања, законског значаја издани у времену од 1. децембра 1918. год. до дана проглашења овога Устава, важе и даље као закон, док се не измене или укину“. Члан 130, *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. год.* (Београд: Геца Кон, 1927), 51; Branislav Gligoriјевић, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 261; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 77.

недовршене зграде Министарства грађевине.⁴⁰⁶ Иако бомба није пронашла мету, покушај атентата на престолонаследника одјекнуо је надалеко. Стејић је ухапшен, а Рудолф Херцигоња је почео да се колеба у науму да изврше атентат на Милорада Драшковића. Бијељинска група Црвене правде била је пак непоколебљива.⁴⁰⁷ Њихов члан Алија Алијагић је успео да у Делницама 21. јула 1921. године на годишњицу штрајка солидарности са Мађарском совјетском републиком убије Драшковића, који се налазио на лечењу. Након убиства Драшковића наочиглед деце, покренута је снажна антикомунистичка кампања у већини грађанске штампе. Београдска *Политика* писала је да се Алијагић не би усудио да тако хладнокрвно изведе атентат да „иза њега није стајала једна читава организација и да није био под утицајем својих навијачких вођа које су и њега и све остале њему равне беднике непрестано пујдале, дражиле, залуђивале и гониле у крв“.⁴⁰⁸ Уследио је талас демонстрација у целој земљи. На Теразијској чесми одржан је велики збор на којем је Коста Пећанац позвао да се комунистичким посланицима одузму мандати.⁴⁰⁹ У Загребу демонстранти су поред комуниста нападали и франковце које су налазили на улицама. У Сарајеву су демолирали Раднички дом. Новооснована Југословенска напредна национална омладина (будућа Орјуна) улазила је у велике уличне сукобе са комунистима, након којих је полиција похапсила већину партијског руководства у овом делу Далмације.⁴¹⁰ На таласу антикомунистичког расположења обновљен је рад Народне одбране.⁴¹¹

Под притиском јавности, Влада је убрзала доношење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави (колоквијално познатог као Закон о заштити државе).⁴¹² Први пут се термин „јавна безбедност“ јавио у српском Закону о јавној безбедности (1905) упереном против хајдучије и разбојништва.⁴¹³ Овај закон, међутим, био је сасвим јасно усмерен против комуниста, не само због тога што је први став првог члана криминализовао „комунистичку или анархистичку пропаганду“, већ и због тога што је већина описаних кривичних дела погађала управо оне аспекте комунистичких метода рада, који по претходним законским актима нису били илегални.⁴¹⁴ Тако је забрањено стварање било каквих илегалних удружења, примање новца из иностранства ради подизања револуције, организовање и подстрекивање штрајка, учествовање на забрањеним демонстрацијама и

⁴⁰⁶ Међу пелагићевцима фигурирале су још 1919. идеје о атентату на престолонаследника. Ljubomir Milin, *Beli teror*, 53; Мирослав Николић, „Комунистичка партија Југославије од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 312-313; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 114-115.

⁴⁰⁷ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 116-117.p

⁴⁰⁸ Аноним, „+Милорад Драшковић“, *Политика*, 22. 7. 1921.

⁴⁰⁹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 37.

⁴¹⁰ РА АА, RAV Belgrad, 45/1, Конзулат у Загребу Министарству иностраних послова Немачке, 23. 7. 1921; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 119-120; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 113*; Ibrahim Karabegović, „Konstituisanje reformističkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g“, *Prilozi*, Vol. X, No. 2, 1974, 311.

⁴¹¹ Branislav Gligoriјевић, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 263-265.

⁴¹² *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 78-79; Milovan Bosić, *Izvori za istoriju Komunističke partije Jugoslavije (1919-1941)*, 298-303.

⁴¹³ Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, „Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године“, *Zanuci*, Vol. VIII, 2019, 190.

⁴¹⁴ Ivan Kosnica, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Razvoj temeljnih obježlja“, *Pravni vjesnik*, br. 1, 2019, 150.

друго.⁴¹⁵ Прописано је отпуштање државних службеника комуниста, принудна интернација „лица која не могу доказати да се на поштен начин издржавају“ као и употреба војске против оних који покушају да наруше јавну безбедност. Као и Обзнана овај закон је критикован због чињенице да је легализовао смањивање уставом гарантованих слобода услед „државног разлога“.⁴¹⁶ У Парламенту јесте било дебате око закона, али мање од Обзнане, јер је након убиства Драшковића политичка ситуација била наелектрисана и без пуно симпатија за комунисте. Највише расправе било је око члана 18, којим је одузиман мандат посланицима комунистима, против чега су иступали земљорадници, социјалдемократе, републиканци и делови демократске странке.⁴¹⁷ Најбољи аргумент Владе било је цитирање Вуковарског програма и одлука II конгреса Коминтерне. Они су показивали да је за комунисте „коришћење грађанског парламентарног система у циљу његовог рушења“, као и да посланици комунисти „Користећи своје посланичке имунитете, они су се имали повезати са илегалним радом и узимати учешће у личним демонстрацијама и другим револуционарним иступањима на челу пролетерских маса“.⁴¹⁸ Министар правде тврдио је да закон није уперен против комунизма као доктрине нити марксизма као филозофије већ против агресивне револуционарне организације.⁴¹⁹ За усвајање закона гласало је 190 посланика, а 54 против, свеукупно 244 посланика од изабраних 315. Његовим изгласавањем су одузети мандати комунистичким посланицима, који су убрзо ухапшени, а преостале општинске управе су смењене.⁴²⁰ Нови министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић послао је локалним управама инструкције након доношења закона: „Овим законом дато је државним властима моћно оружје у борби против разорних елемената, али колко ће се успеха тим законом постићи зависи у првом реду од умешности државних органа који буду тај закон примењивати“.⁴²¹

Југословенска краљевина и илегална партија 1921–1928.

Доношењем Закона о заштити јавног безбедности и поретка у држави августа 1921. године заокружен је процес стављана ван закона и криминализације комунистичке партије. Задат је курс, који ће уз мале измене бити актуелан до проглашења шестојануарске диктатуре, када ће бити, под притиском других извора кризе, пооштрен. Укратко, све до 1929. године било је илегално организовати комунистичку партију, или организацију са комунистичким одређењем, активно промовисати комунизам и позивати на револуцију. Није илегално било пак бити комуниста, јавно то тврдити, нити организовати удружење или

⁴¹⁵ Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, (Београд: Геца Кон, 1921).

⁴¹⁶ Види: Мирослав Николић, „Комунистичка партија Југославије од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 354-355; Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 300, 302-303.

⁴¹⁷ Branislav Gligoriјевић, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 269.

⁴¹⁸ Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, 302-306.

⁴¹⁹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 46--47.

⁴²⁰ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 44-46; Branislav Gligoriјевић, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 270-271.

⁴²¹ Branislav Gligoriјевић, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 271-272.

политичку партију која није експлицитно исповедала комунизам. Доношењем Обзнане и Закона о заштити јавне безбедности властима је пружена законска основа, али је било потребно да протекне пуно година док се систем, заснован на њима, није уходао.

Било је потребно извршити реорганизацију полиције, која је била прва линија у борби против комунизма. У време доношења Обзнане, формирано је Одељење за државну заштиту (ОДЗ), које је замишљено као решење акутног недостатка политичке полиције. Локалне полицијске установе обавештене су да је ОДЗ преузело део преоргатива Одељења јавне безбедности.⁴²² У јануару 1921. усвојен је правилник о раду ОДЗ, које је подељено у четири одсека, и 27 реферата, а на чело одељења је ступио Васа Лазаревић. За питање комунизма најдиректније су били везани реферати 6 (Комунисти и анархисти) и 7 (Сумњиви Руси) другог одсека, као и реферати који су се бавили сумњивим држављанима Краљевине СХС.⁴²³ ОДЗ је као и Обзнана био „чедо“ Милорада Драшковића, чијим је оснивањем само загребана површина проблема.⁴²⁴ Након доношења Видовданског устава 1921. покренут је процес убрзане унификације полиције. Предлог реформе је израдио Арчибалд Рајс као и стручњаци из Француске и Велике Британије. У априлу 1922. донета је „Уредба о подели земље на области“ по којој унутрашња управа упада у надлежност великих жупана (области) и среских поглавара (срезови). У пракси је и даље постојала подела на шест различитих полицијских подручја.⁴²⁵ У септембру 1921. управник градске полиције Загреба (редарственог равнатељства) постао је Фрања Урбани, човек од поверења новог министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића. Његово постављење најавило је тренд постављања бескрупулозних и надасве прилагодљивих управника полиције у Загребу. Место главног полицијског чиновника у Загребу, било је после Београда најзначајније у земљи, али истовремено и јако захтевно, и то не само у контексту снаге и радикализма тамошњих комуниста. Урбани је био полицајац са „педигреом“, за време Аустроугарске задужен за сузбијање српске шпијунаже, потом за време окупације задужен за анализу докумената српске Владе. Са новим режимом брзо је нашао заједнички језик, поставши државни тужилац, који је водио процес против Стјепана Радића 1920. године, а неколико месеци касније против Камила Хорватина и комунистичких одборника у градској скупштини. На месту управника загребачке полиције руководио је реформом и професионализацијом полицијског кадра.⁴²⁶

Након доношења закона у августу 1921. године, одузет је мандат свим посланицима комунистима, а већина чланова Централног партијског већа је била ухапшена. Према партијским изворима до краја године кроз затворе је прошло око 70 000 људи под оптужбом

⁴²² АЈ, 14-1-1, Министарство унутрашњих дела, Одељење јавне безбедности - Комесару железничке полиције Осијек, 30. 12. 1920; Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 88.

⁴²³ У питању су били реферати 17, 18, 19 и 20 III одсека, који су се бавили сумњивим грађанима из бивших аустроугарских крајева (Хрватске и Славоније, Словеније, Војводине и Далмације, респективно), као и реферати 25, 26 и 27 IV одсека, који су се бавили сумњивим грађанима из Србије, Босне и Црне Горе, респективно. АЈ, 14-1-1, Правилник о раду у Одељењу државне безбедности, 10. 1. 1921.

⁴²⁴ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 96-97; Милан Милошевић, „Тајна полиција у Србији“, *Гласник*, Vol. XXXVII, 2003, 11-12.

⁴²⁵ Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“, *Безбедност*, Vol. III, 2010, 284-285.

⁴²⁶ Mario Stipančević, „Poslušnik Karađorđevićevskoga režima Franjo Urbany“, *Časopis za suvremenu povijest*, br 2, 2020, 597-615.

за комунизам.⁴²⁷ У затвору је поред руководства партије, био и велики број омладинаца, као и готово сви чланови обе ћелије Црвене правде, сем Рудолфа Херцигоње који је прокријумчарен из земље у Беч.⁴²⁸ Услови у којима су ухапшеници држани, као и њихов третман у полицији били су предмет скупштинске дебате. Посланици левог крила демократске странке, на челу са Жиком Рафајиловићем увели су током дебате 1922. године у Скупштину полуголог пребијеног радника, како би доказали колико је лош третман ухапшених комуниста.⁴²⁹

Током наредних година одржан је низ процеса у којима се судило комунистима. Први од њих, а уједино и јединствен био је такозвани Видовдански процес, против несуђеног атентатора на краља Александра, Спасоја Стејића, његових помагача из врха КПЈ. По свом карактеру био је замишљен као јавни демонстративни процес. Власти су иницијално подигле оптужницу против 53 лица, од којих је за тридесет троје потврђена оптужница. На основу исказа Стејића, који је у истрази теретио низ руководиоца КПЈ као учеснике у завери, скупштина је и пре доношења Закона о јавној безбедности укинула посланичке мандате Филипу Филиповћу, Владимиру Чопићу и Николи Ковачевићу. Они су ухапшени, а заједно са њима је оптужено још седам бивших комунистичких посланика.⁴³⁰ Оптужени су чинили две групе: „обичне“ чланове КПЈ са мањим или већим везама са Стејићем и врх партије чија је повезаност са атентатом била упитна. Они су били оптужени по Српском кривичном закону, а не по новоусвојеном Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави, што ће бити случај и у наредним судским процесима. Није до краја јасно због чега су тужиоци одбијали да своје оптужнице заснивају на закону посебно донетом за борбу са комунистима, чији су чланови боље одговарали опису кривичних дела за које су терећени него увелико застареле одредбе српског закона.

На самом претресу који је трајао 19 дана чини се да је најмање речи било управо о самом покушају атентата. Тужилац је имао двоструки приступ. Површински покушавао је да докаже инволвираност врха партије у организацију атентата, наводећи доласке Спасоја Стејића у Клуб комунистичких посланика као и наводни састанак вођства партије и завереника у Новом Саду. Много важније, сатима су читани различити материјали комунистичке партије, у којима се помињала револуција, насиље и преврат. Сваки од оптужених је питан је о томе шта подразумева револуција, диктатура пролетаријата, Вуковарски конгрес, 21 услов Коминтерне. Намера власти била је да стави целокупну комунистичку партију и *per consequentiam* доктрину комунизма на суђење.⁴³¹ Одговор оптужених комуниста и 11 адвоката одбран, био је јединствен. Сваки од оптуженика порицао је свој целокупни исказ у истрази и нашироко говорио о тортури и злостављању у затвору. Истовремено је побијан наратив оптужбе и нашироко се говорило о различитим питањима од којих већина није имала много додира са покушајем убиства регента. „Пандорину кутију“ отворила је сама оптужба уносећи у судске акте различите материјале који би у другим околностима били проглашени нерелевантним. Одбрана је настојала да контрира оптужби једнако широким приступом. Триша Кацлеровић, адвокат одбране, у

⁴²⁷ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 87.

⁴²⁸ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 123.

⁴²⁹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 48.

⁴³⁰ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom: Veliki sudski procesi komunistima u predratnoj Jugoslaviji*, (Beograd: Kultura, 1959), 60-61, 77.

⁴³¹ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 72-100.

завршној речи био је јасан „одвде оптужени дижу своје оптужбе“.⁴³² Највећи пропуст оптужбе била је недовољна припремљеност, која би омогућила да се оптужени ухвате у лажи у току самог претреса. И Спасоје Стејић и Филип Филиповић су лагали тврдећи да нису имали никаквих контаката са мађарским револуционарним властима 1919, те да су се у Мађарској нашли случајно. Стејић је цинично тврдио да је у сред грађанског рата у Будимпешти посећивао родитеље.⁴³³ Међутим, тужба није имала конкретних доказа, како би побила ове тврдње, а тиме и довела у питање целину исказа. Суд је, поштујући начело да се исказ у истражном поступку мора поклапати са исказом током претреса, одбацио већину пређашњих тврдњи оптужених, те поклонивши им веру одбацио велики део оптужнице.⁴³⁴ Процес је окончан 23. фебруара 1922. године, када је суд осудио Стејића на смрт, његовог јатака Лајоша Чакија на 20 година робије, Саву Николића на четири године робије, а деветоро првака КПЈ на 2 године робије.⁴³⁵

Суђење атентаторима на Милорада Драшковића било је потпуно другачији процес. Сви оптужени су сви имали директну везу са убиством као део терористичке ћелије која га је организовала. Постојало је прегршт доказа који су их теретили. Додуше, постојала је тенденција да се акт политичког убиства повеже са комунистичком идеологијом, те је тако суд закључио да је „њихов мотив било њихово расположење, њихова комунистичка идеологија“, осудивши Алију Алијагића на смрт, Родољуба Чолаковића, Димитрија Лопандића и Николу Петровића на по 15 година робије, а Стевана Ивановића на две године затвора.⁴³⁶ Комунисти су након тога покушали да покрену кампању за помиловање Алијагића покушавајући да докажу како је чланом 9 Видовданског устава онемогућено изрицање смртне казне за политичко убиство. Међутим, овај члан доиста јесте „чисто политичке кривице“ изузимао из смрћу кажњивих дела, али је јасно навођено да ће смртна казна бити извршена ако је „уз чисто политичку кривицу, учињено још неко кажњиво дело, за које је у кривичном законику одређена смртна казна“.⁴³⁷ Протести нису уродили плодом и Алијагић је обешен. Иста судбина чекала је и Јура Керошевића, који је током Хусинске буне убио жандарма. У фебруару 1922. године на процесу Хусинским рударима осуђен је на смрт, док је још 16 оптужених добило симболичне казне од једног месеца до годину дана затвора. Након медијске кампање, коју је посебно водила *Нова Европа*, Керошевић је помилован као и Спасоје Стејић. Обојици им је смртна казна преиначена у вишегодишње затворске казне.⁴³⁸

Широм земље одржан је низ судских процеса врху партије. Јула 1922. године одржан је у Сарајеву судски процес Ђури Ђаковићу, који је по повратку из Русије ухапшен на граници са Бугарском. На терет су му стављане политичке кривице. Коначно је након дугог предпретресног поступка осуђен на девет месеци затвора, које је већ одлежао у истражном затвору. У Осијеку је ухапшен Божидар Масларић заједно са групом комуниста због покушаја да обнове комунистичку штампарију, која је забрањена Обзномом. Осуђен је на

⁴³² Исто, 115.

⁴³³ Исто, 80, 91.

⁴³⁴ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 104-105.

⁴³⁵ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom, 133; Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 114.*

⁴³⁶ Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919-1929*, 105; Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 202-203.

⁴³⁷ Члан 9, *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 2.

⁴³⁸ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 167-169.

две године затвора.⁴³⁹ Крајем новембра 1922. године покренут је процес против Симе Марковића. У децембру је као „најистакнутији руководилац партије која је радила на остварењу својих циљева насилним путем“ осуђен на две године затвора. Новембра 1923. године на слчном процесу осуђен је Павле Павловић на годину дана затвора.⁴⁴⁰ Нису сви процеси завршавани затворским казнама за комунисте. Суд је одбацио тужбу против Крсте Тачевића, Милана Јовановића и Станка Славковића децембра 1921. године. Они су терећени да су слали писма комунистичке садржине. Сличан оптужни материјал теретио је јануара 1922. године Тришу Кацлеровића и Косту Новаковића. У оба случаја суд је стао на становиште да само чланство у партији, као и размењивање приватних писама не може бити предмет кривичног поступка. Тиме је потврђена у извесном смислу независност судства.⁴⁴¹

Поменути процеси (1921-1923) имали су доста сличности. Првенствено, донекле изненађујуће, ниједан од оптужених комуниста није терећен по новоусвојеном Закону о заштити државе, који је био донет управо из тог разлога, а који је био пуно рестриктивнији од претходног законодавства. Стога су сви оптужени за политичке прекршаје прошли са сразмерно благим казнама. Коста Николић сматрао је: „као да је суд младе државе желео да оне буду васпитне, превентивне да јавним процесима и великим публицитетом укаже на `штетност` комунистичке идеологије и да је максимално дискредитује“.⁴⁴² Овај приступ није био без недостатака. Наиме, пружао је могућност комунистима да користе јавна и медијски пропраћена суђења као трибину за агитацију, и да изричу жестоке оптужбе против режима, те је партија у целини била задовољна током суђења.⁴⁴³ Ову лекцију режим ће показати да је научио након 1929. године и настанка Државног суда за заштиту државе, на којем ће оптуженици имати врло мало простора за критику третмана у полицији.

Хапшењем Централног партијског већа 1921. године започет је вишегодишњи процес дубоке унутрашње кризе и трвења у Комунистичкој партији Југославије. Одлучним ударом режима партија је разбијена и друго неће бити у стању да угрози постојеће стање. По плану, ингеренције партијског вођства преузео је Заменички извршни одбор који су чинили Триша Кацлеровић, Коста Новаковић, Моша Пијаде, Славко Кахурић и Ловро Клеменчић, којима је припао тежак посао поновне изградње партије у условима илегалности.⁴⁴⁴ У септембру 1921. године у Бечу је Сима Марковић формирао Извршни одбор КПЈ у емиграцији (колоквијално називан Загранични комитет). Оваква установа није била предвиђена партијским плановима нити статутом, али је Марковић искористио свој велики ауторитет како у земљи, тако и при вођству комунистичке интернационале, како би Извршни одбор претворио у центар одлучивања. Ускоро су илегалним ћелијама у земљи почеле да стижу инструкције, често контрадикторне, из Беча и из Београда. Већина чланова партије била је наклоњенија Заменичком извршном одбору, али је „двовлашће“ додатно штетило и отежавало рад.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Исто, 221-232, 269.

⁴⁴⁰ Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 107.

⁴⁴¹ Исто, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 106.

⁴⁴² Исто, 107.

⁴⁴³ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 124.

⁴⁴⁴ Александар Милетић, „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“, *Токови*, Vol. I, 1991, 51.

⁴⁴⁵ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 65-67; Александар Милетић, „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“, *Токови*, Vol. I, 1991, 52-53, 57; *Историја*

Између два центра развио се огорчени сукоб, који ће најавити период „фракцијских борби“ које ће парализовати странку до краја 1928. године. У партијском речнику, Сима Марковић и његове присталице били су „десница“, а његови противници „левица“. У јулу 1922. године сазвана је I конференција у Бечу како би се сукоб између ове две групе превазишао, а дуализам вођства окончао. На готово двонедељним дискусијама, Марковићеве противници настојали су да покрену питање одговорности за пораз партије у судару са режимом, настојећи тиме да дисквалификују Симу Марковића. Он је међутим, одбијао да прихвати наметнуту одговорност, наводећи да се партија „у реду повукла“ под ударцима режима. Искористио је свој немали утицај да победи на гласању и да попуни ново, јединствено Централно партијско веће својим присталицама.⁴⁴⁶ Ударна песница партије, СКОЈ, који је уз помоћ партије обновио рад децембра 1921. године није се приклањао ниједној од страна у сукобу.⁴⁴⁷ Међутим био је итекако незадовољан радом партије. Скојевци у Хрватској су 1922. године покушали да преузму покрајинско партијско руководство незадовољни радом Ђура Цвијића и Камила Хорватина који су побегли из земље. На сваком кораку критиковали су недовољну ангажованост и одлучност руководства партије, показујући велику жељу за активним супротстављањем режиму.⁴⁴⁸ „Комуниста значи данас бити опасан човек, а то силно годи врућим мозговима“, примећивао је један посматрач тих дана.⁴⁴⁹

Клима у Москви постајала је све неповољнија по Симу Марковића и партијску „десницу“. На IV конгресу Коминтерне, децембра 1922. године, Лењин је упозоравао комунистичке партије да је наступила осека револуционарних активности те да је потребно припремити терен за дугогодишњи илегални рад у сељачким и радничким масама.⁴⁵⁰ Уследила је II конференција КПЈ у Бечу, између 9. и 12. маја 1923. године, на којем је највише речи било о „националном питању“, а на којем је уз благослов Москве, тријумфовала „левица“. Триша Кацлеровић постао је нови генерални секретар, а његови истомишљеници добили су већину места у ЦПП-у.⁴⁵¹ Први пут је идеја о националном јединству, наслеђена још из предратног периода, доведена у питање, отворено критикована и одбачена.⁴⁵² У дискусији на овој конференцији искристалисала су се два јасна гледишта на проблеме југословенске стварности и методологију борбе партије. Левичари су критиковали дотадашње схватање о јединствености југословенске нације, заступајући становиште не само о посебности народа, већ и о угњетавању осталих народа од стране „великосрпске буржоазије“. Дотадашња погрешна политика, сматрали су они, довела је до удаљавања маса потлачених народа од комунистичке партије. Национално ослобођење неодвојиво је од класне еманципације, и не може се остварити након ње. Ослањали су се на закључке IV конгреса КИ и као решење предлагали остваривање савеза са националним

Савеза комуниста Југославије, 90; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 127; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 89-90.

⁴⁴⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 68; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 90-91; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 91-92.

⁴⁴⁷ Александар Милетић, „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“, *Токови*, Vol. I, 1991, 55.

⁴⁴⁸ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 129-130, 141-142.

⁴⁴⁹ Drago Lumberski, „Komunizam u Istri“, *Pučki prijatelj*, 14. 12. 1922.

⁴⁵⁰ Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 88-90; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 87.

⁴⁵¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 68; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 95-97;

⁴⁵² Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, (Beograd: Komunist, 1985), 246.

революционарима, стварање сељачко-радничке владе и федерализам. Са друге стране, Сима Марковић је још у својој књизи *Национално питање у светлости марксизма* (1922) изнео мишљење о томе да је национално питање резултат конкурентских борби националних буржоазија. Иако је прихватио да су Срби, Хрвати и Словенци посебне нације, одбацивао је становиште о „националном угњетавању“ од стране Срба. Решење националног питања видео је у ревизији устава, након револуционарне смене власти.⁴⁵³ Партијска „десница“ истицала је да се савез са сељаштвом, мада свакако нужан, не сме остваривати на националним већ социјалним основама. Помагање ВМРО сматрали су служењем бугарским интересима и протествовали због „националистичке психозе“ која је захватила партију, упозоравајући да КПЈ не сме да поставља тежиште „своје класне борбе на терен националног незадовољства“.⁴⁵⁴ У практичном смислу, сукоб „деснице“ и „левице“ био је и сукоб између присталица како такве аутономије партијске политике и следбеника закључака Коминтерне.⁴⁵⁵ Временом ће Москва одбацити и „левичаре“, али их је у овом тренутку несумњиво подржавала. Филип Филиповић, дотада чврсто уз Марковића, почео се колебати и 1924. ће променити страну и постати огорчени противник „деснице“.⁴⁵⁶

Новину у методологији политичке борбе КПЈ представљао је покушај изградње паралелне легалне партије. У децембру 1922. донета је одлука да се приступи изградњи легалне партије под називом Независна радничка партија Југославије (НРПЈ), која је формално основана средином јануара 1923. године.⁴⁵⁷ Грађанска штампа, као и државни органи били су апсолутно свесни да је у питању комунистичка партија под другим именом.⁴⁵⁸ Забрана је избегнута тиме што је из програма партије, иако у основи преписаног Вуковарског програма КПЈ, избачено све што је експлицитно указивало на комунизам. Тако се у програму нигде није помињао комунизам, револуција, Коминтерна, Балканска комунистичка федерација. Уместо револуционарног освајања власти проповедана је парламентарна борба.⁴⁵⁹ Оваква рудиментарна „маскровка“, успела је само да одгоди забрану. Државним органима дата је поверљива инструкција да се отежава изборна агитација НРПЈ. На парламентарним изборима 1923. године није им дозвољено уопште да се кандидују у Далмацији, Хрватској, Славонији и Босни и Херцеговини. Изборне листе НРПЈ је истакла у 17 од 56 округа побравши око 24 000 гласова (1,1%). За изборну пропаганду НРПЈ је од Коминтерне добила 40 000 рубљи, од чега 10 000 у злату.⁴⁶⁰ Овакав резултат није био довољан ни за један мандат, те је авантура са НРПЈ оцењена као неуспех

⁴⁵³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 70.

⁴⁵⁴ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 156-160, 165-166, 173-174; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 92-95; Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 119; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 113-114.

⁴⁵⁵ Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 50-51.

⁴⁵⁶ Исто, 122.

⁴⁵⁷ Miroslav Nikolić, „Osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije“, u: *Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920-1950*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju/Narodna knjiga, 1979), 71-73.

⁴⁵⁸ Исто, 75; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 106; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 154.

⁴⁵⁹ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Nezavisna radnička partija Jugoslavije – politička radnička stranka“, *Časopis za savremenu povijest*, Vol. XV, No. 1, 1983, 3-7.

⁴⁶⁰ Документ бр. 169, „Из протокола бр. 42, заседања политбироа ЦКРКП(б), 24. 12. 1924.“, у: *Политбуро ЦКРКП(б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919-1943. Документи*, (Москва: РОССПЭН, 2004).

у Москви.⁴⁶¹ Нешто више успеха имала је партија на општинским изборима, на којима је освојила 13 општина и 35 одборника.⁴⁶²

Неуспех на изборима и раст популарности ХРСС-а и осталих националистичких странака, уверили су додатно вођство КПЈ да је потребно изградити другу стратегију према националном питању. Управо је највећи допринос НРПЈ развоју међуратног комунистичког покрета била дебата о националном и сељачком питању покренута у партијским гласилима маја 1923. године.⁴⁶³ Тада су хрватски комунисти први пут изнели читав низ ставова који ће касније постати партијско правоверје. Анте Цилига је у својим текстовима подвлачио потребу сарадње са ХРСС-ом, чак изикола критикујући да је југословенско уједињење извршено против жеља већине народа.⁴⁶⁴ Аугуст Цесарец је наводио да би КПЈ морала да подржи отцепљење Хрватске од Југославије уколико је то жеља хрватског народа. Ђука Цвијић се слагао са тим ставом, упозоравајући да независност Хрватске не треба да буде циљ пер се, већ само уколико је у корист радништва. Ставови Симе Марковића били су изложени великој критици као „служење српском империјализму“.⁴⁶⁵ Исте ставове износио је и Коста Новаковић позивајући ХРСС, ВМРО и црногорске федералисте у фронт против великосрпске буржоазије.⁴⁶⁶ Власт више није могла толерисати активности НРПЈ у чијим листовима је све отвореније расправљано о распаду државе, те је 12. јула 1924. истовремено забрањено деловање свим легалним организацијама КПЈ – НРПЈ, Независним синдикатима и Савезу радничке омладине Југославије (легални СКОЈ). Овај указ у историографији је познат као „мала Обзнана“.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 155.

Локалне власти задовољно су извештавале Београд о смањењу броја гласова за комунисте. Тако је у Врањском округу број гласова пао са 5000 на 1100. Према мишљењу војних обавештајаца, утицај комуниста на селу умногоме је сузбијен. „Да број комунистичких гласова овако много опадне, умногоме је поред народне свести, допринео и Закон о заштити јавне безбедности и правног поретка у држави“. АЈ, Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335), 335-15, Обавештајно одељење Главног генералштаба Првом ађутанту краља, 16. 5. 1923.

⁴⁶² Александар Милетић, „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“, *Токови*, Vol. I, 1991, 61-62; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 91; Коста Николић, *Болшевиизација КПЈ 1919-1929*, 52.

⁴⁶³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 68-69; Stanislava Koprivica-Oštrić, „Независна радничка партија Југославије и њена дјелатност у Хрватској“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1975, 35; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 107.

⁴⁶⁴ Сам Цилига је био у том тренутку највећи присталица сарадње ХРСС-а и КПЈ и човек са најбољим контактима међу хрватским националистима. Ти контакти одвешће га касније у усташки покрет. Petar Strčić, „Prilog za biografiju Ante Cilige“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XX, No. 3, 1988, 23.

⁴⁶⁵ Dušan Lukač, „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 1972, 32-39; Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 247-261; Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 123-128, 130-133.

⁴⁶⁶ Десанка Пешић, „Гледишта Косте Новаковића на национално питање у време дискусије у НРПЈ 1923. године“, у: *Коста Новаковић у радничком покрету Србије и Југославије*, (Чачак: Институт за историју радничког покрета/Међуопштински историјски архив, 1989), 237-238.

⁴⁶⁷ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 263; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 94; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 121;

Забраном Независних синдиката, комунисти у радничком покрету су прешли на политички рад међу реформистичким синдикатима (УРСС), што је окончано након IV конгреса 1928. и проглашења диктатуре. Uroš Nedimović, „Дјеловање Комуниста у синдикатима у Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine“, *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 183-184; Nadežda Jovanović, „О sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926/27“, *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 425-442.

Паралелно са настанком НРПЈ, трајао је процес који је много више узнемирио владајући режим. Хрватска републиканска сељачка странка, која се на изборима 1923. године потврдила као несумњиви политички представник Хрвата, почела је да заузима све снажнији опозициони курс, који се опасно почео приближавати комунистима. Преотевши им незадовољне хрватске масе у потпуности, ХРСС је 1923. године преко своје штампе почео све афирмативније да пише о Совјетском Савезу.⁴⁶⁸ Са друге стране, у НРПЈ су све гласнији били заговорници зближења са радићевцима, превасходно Анте Цилига. Радић се налазио у иностранству, тражећи страну подршку за политичке захтеве ХРСС-а. Пут га је, потпуно неочекивано, одвео у Москву. Одлазак предводника најснажније опозиционе партије у „бољшевичко легло“ изазвао је праву сензацију. Владина штампа је жестоко почела да напада ХРСС. Међутим, у томе није била усамљена. Социјалистички прваци такође су жигосали одлазак Радића у Москву као издају сељачких интереса, док је опозициона штампа, раније блиска ХРСС-у, изражавала чуђење и неслагање са овим потезом искусног хрватског политичара.⁴⁶⁹ У Москви је Радић потписао ступање ХРСС-а у Сељачку интернационалу (Крестинтерну), тиме се и организационо везавши за Совјетски Савез. Предосећају опасност од овог потеза, њему лојална штампа у Краљевини СХС чинила је велике напоре да се дистанцира од НРПЈ, константно подвлачећи дистинкцију између Коминтерне и Сељачке интернационале. Упркос жељама комуниста, никакве конкретне сарадње између ХРСС и НРПЈ на терену није било, а штампа блиска Радићу је остала потпуно нема на забрану легалних комунистичких организација.⁴⁷⁰

Влада Николе Пашића била је решена да се обрачуна са ХРСС-ом. Приступање Крестинтерни, мада несумњиво политички опасно, послужило је као одличан изговор, јер је пружало могућност употребе репресивних мера дотада резервисаних за комунисте. Ово неће бити први пут да је оптужба за комунизам употребљена против хрватских републиканаца. Још 1922. године дугодишњи секретар ХРСС-а Људевит (Лујо) Кежман је током свог агитационог пута по Сједињеним Америчким Државама, под оптужбом да је бољшевик, ухапшен и депортован.⁴⁷¹ Током наредне године у владиним круговима кружила је идеја о томе да треба применити Обзнану и Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави на ХРСС. За такав потез није било потребног изговора све док Радић није стигао у Москву. Тада наступа први талас хапшења и притисака на присталице ХРСС-а, под оптужбом за спровођење антидржавне бољшевичке пропаганде, мада сама странка није формално забрањена. На терену је ухапшен читав низ агитатора и страначких функционера, који су најчешће касније ослобађани на суђењима.⁴⁷² Стјепан Радић се у

⁴⁶⁸ Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923-1925. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 398.

⁴⁶⁹ Tomislav Išek, „Primjena „Obznane“ na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1971, 32; Miško Radošević, *Republika Svemu Svijetu Dika! H.R.S.S. i Treća Internacionala*, 3-6.

⁴⁷⁰ Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923-1925. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 398-399.

⁴⁷¹ Према извештају југословенског конзулата у Чикагу дојава о Кежману потекла је из кругова хрватских исељеника противника ХРСС-а, мада није искључено да је југословенски дипломатски апарат апеловао на америчке власти. Цела афера коришћена је у југословенској штампи како би се демонстрирао неуспех Радићеве пропаганде у САД. АЈ, 414-4, Конзулат у Чикагу Посланству у Вашингтону, 8. 7. 1922.

⁴⁷² Tomislav Išek, „Primjena „Obznane“ na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1971, 41-42; Bosiljka Janjatović, „Hrvatska 1928.-1934. godine: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“, *Povijesni prilozi*, Vol. XIII, 1994, 223-225.

земљу вратио током августа 1924. године, након што је на чело државе ступио Љубомир Давидовић, који је показивао жељу за споразумевањем са њиме. Радић је такође био рад за сарадњу, те су током наредних месеци текли преговори око уласка ХРСС-а у владу, а примена Обзнане је „стављена на лед“. Због преговора је Давидовићев кабинет био изложен огромним притисцима штампе блиске НРС и СДС, који су нападали гласине о скором уласку Радића у владу као издају државе. Немогавши да издржи притисак, Давидовић је поднео оставку, а Никола Пашић је поново оформио кабинет у новембру 1924.⁴⁷³ Одлука о примени Закона о заштити државе на ХРСС донета је крајем децембра 1924, а хапшења првака странке почела су у јануару наредне године.⁴⁷⁴ У питању је била очигледна злоупотреба Обзнане и Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, којом се компромитовала оправданост доношења тих прописа. Против Стјепана Радића покренут је поступак, на којем је главни доказ била преписка између Радића и представника Крестинтерне. Посебна отежавајућа околност била је чињеница да је у њој било речи о независној Хрватској ван Краљевине СХС.⁴⁷⁵ Оваква одлука власти била је вишеструко критикована, иако је ХРСС-ова штампа цензурисана. Против ње устали су и до тада непомирљиви супарници социјалисти и комунисти.⁴⁷⁶

Политичка клима у земљи се почела мењати. И Пашић и Радић, иако на површини непомирљиви противници, увиђали су да је једини излаз из кризе споразумевање. У том правцу чињени су обострани кораци. У марту 1925. су преостали посланици ХРСС-а у Скупштини, на челу са Павлом Радићем давали изјаве о оданости монархији и осуђивали комунизам.⁴⁷⁷ Странка је променила име у Хрватска сељачка странка, сигнализирајући спремност да прихвати монархију. Иза кулиса је са Радићем преговарао утицајни загребачки медијски магнат, Тони Шлегел. Он је обавештавао Драгомира Јанковића, тадашњег министра двора о току разговора. Радић се показао спремним за сарадњу, а чак је поручивао краљу да је ХРСС пригрлио републиканизам како би одбио масе од

⁴⁷³ Branislav Gligorijević, „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 345-406; Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923-1925. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 400.

⁴⁷⁴ Tomislav Išek, „Primjena „Obznane“ na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1971, 45-47; Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 50; Bogdan Krizman, „Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1974, 125-126;

Крестинтерна је обавештавала остале партије чланице да подрже Радића у штампи, наводећи да ће он бити убијен попут Стамболијског. АЈ, Министарство иностраних послова (334), 31-85, Превод писма Сељачке интернационале Иностраном представништву Бугарског земљорандичког народног савеза у Прагу, 7. 1. 1925.

⁴⁷⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, „Prepiska između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1972, 148-164.

⁴⁷⁶ Tomislav Išek, „Primjena „Obznane“ na HRSS i posljedice za njene pristaše u Bosni i Hercegovini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1971, 48-51;

О контактима Стјепана Радића и комуниста види: Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 163-167.

⁴⁷⁷ Немачки конзул у Загребу је извештавао Берлин о томе да је Стјепан Радић по уласку у владу почео жестоко да напада комунисте наводећи да хрватски сељаци немају ништа заједничко са Коминтерном. Истовремено је извештавао да је у целој Краљевини приметна снажна антикомунистичка кампања владе, као и низ хапшења комуниста. РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачки конзулат у Загребу Министарству иностраних послова Немачке, 2. 2. 1926.

большевизма.⁴⁷⁸ Договор је убрзо постигнут. Жртвован је Светозар Прибићевић, као најистакнутији противник ХСС-а у влади. Стјепан Радић постао је министар просвете у новембру 1925. године. Прибићевић није био једини жртвован у име историјског споразума. Новопостављени управник загребачке полиције, Јанко Бедковић, који је био представник режима „чврсте руке“ и непомирљив противник ХСС-а, смењен је након уласка Радића у владу. Премештен је у Министарство унутрашњих послова у Београд, где ће остати све до 1929. године, када ће бити враћен на старо место како би се обрачунао са загребачким комунистима. На његово место постављен је Јосип Враговић, који је, будући доктор права, требало да макар привремено заведе нешто блажи режим.⁴⁷⁹

Још више од повезивања са ХСС-ом, владу Краљевине СХС је бринуло зближавање комуниста са македонским револуционарном организацијом ВМРО. Претпоставке за то зближење пружиле су одлуке Коминтерне. Балканска комунистичка федерација, која се до неуспешног комунистичког устанка у Бугарској септембра 1923, састајала наизменично у Бечу и Софији, дефинитивно је пребачена у престоницу Аустрије крајем 1923. године. БКФ је у целини у том тренутку главни фокус свог рада усмерио на остваривање савеза са такозваним националним револуционарима, а у првом реду са ВМРО.⁴⁸⁰ Коминтерна је све отвореније критиковала недовољно посвећивање продубљивању националних подела у Југославији и недовољно ослањање на националисте из „потлачених“ нација. Независност Македоније, Хрватске и Словеније сматрана је императивом за остваривање Балканске комунистичке федерације. Овај став кодификован је одлукама V конгреса Коминтерне (јун-јул 1924), који је пред КПЈ ставио обавезу „ревизије конституисања КСХС“ и диктирао сарадњу са незадовољницима у њој.⁴⁸¹ Центар антијугословенске делатности постао је Беч, због чега је Краљевина СХС више пута протестовала код аустријских власти. Ту је заседао Балкански комитет, који је уз московску Балканску комисију (представници Револуционарног војног савета, ИНО ГПУ, Коминтерне, Комесаријата за иностране послове и ВКП) био најважнија полуга у дестабилизацији Краљевине СХС. Све до 1925. године, совјетске власти су полагале велике наде у рад на подручју Балкана, сматрајући да су услови ту најизгледнији за револуцију.⁴⁸²

⁴⁷⁸ Bogdan Krizman, „Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1974, 136; Душца Бојић, „Писма Тонија Шлегела из збирке архивске грађе Историјског музеја Србије“, *Архив*, No. 1-2, 2007, 183-187.

⁴⁷⁹ Mario Stipančević, „Vampir iz Petrinjske: Obrisi portreta Janka Bedekovića“, *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 115-118; Mario Stipančević, „Stranputice Joje Vragovića. Ulomci biografije jednoga zagrebačkog policajca“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2020, 104-107; Mario Stipančević, „Poslušnik Karađorđevićevskoga režima Franjo Urbany“, *Časopis za suvremenu povijest*, br 2, 2020, 616.

⁴⁸⁰ Branislav Gligorijević, *Kominterni, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 128-130; Stefan Gužvica, „Manifest Balkansko-podunavske komunističke federacije“, *Novi plamen*, 23. 4. 2020. Dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/manifest-balkansko-podunavske-komunisticke-federacije/>

⁴⁸¹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 165; Славољуб Цветковић, „Коминтерна и југословенска држава“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 215-216; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, (Београд: ИСИ, 1999), 27-29; Коста Николић, *Бољшевицизација КПЈ 1919-1929*, 120; Иван Ристић, „Бољшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, No. 1-2, 2011, 69; Вук Винавер, „Балканска сарадња у идеологији југословенских комуниста између два рата“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 129.

⁴⁸² Иван Ристић, „Бољшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, No. 1-2, 2011, 71.

КПЈ је пратила инструкције из прве земље социјализма. На трећој земаљској конференцији у Београду јануара 1924. највећа је дискусија управо вођена о националном питању. Прихваћене су оцене Коминтерне, критикована политика великосрпске буржоазије према Македонији и угњетавање других нација. Сима Марковић налазио се у мањини, док су победу однели левичари. Присталице леве фракције наводили су да онај који не гласа за њихов предлог резолуције заправо гласа „против Коминтерне“. ⁴⁸³ Проблем за развој партије представљали су и даље лоши односи са СКОЈ-ем, чији представници нису имали право гласа на III земаљској конференцији. Ма колико био у сукобу са врхом партије, II конгрес СКОЈ-а јуна 1923. године потврдио је закључке Комунистичке омладинске интернационале. ⁴⁸⁴

У практичном смислу ова одлука је спроведена у дело. Комунистички листови (легални и илегални) почели су све више пажње да посвећују Македонији, а одржавани су и конкретни састанци између представника ВМРО и КПЈ, на којима су комунисти обећавали помоћ за устанак. ⁴⁸⁵ Беч је био несумњиво центар закулиских активности. Власти Краљевине СХС биле су добро обавештене о договорима, споразумима и намерама тамошњих комуниста. Примећивали су настојања да се придобије ВМРО „не говорећи ништа о комунизму већ чисто за ослобођење од српског и грчког империјализма“. ⁴⁸⁶ Из редова македонских револуционара, којих је пуно било у Бечу, требало је да буду регрутовани атентатори. Према информацијама које су поседовали органи Краљевине СХС у плану су били атентати на краља Александра и Николу Пашића. ⁴⁸⁷ У Бечу се доиста налазила у том тренутку опасна група бољшевика, међу којима и бивши црнорукци Мустафа Голубић и Божин Симић, која је и извршила неколико атентата углавном оних комуниста које су сумњичили као издајце. ⁴⁸⁸ Међу члановима југословенске комунистичке колоније у Бечу владало је велико неповерење, појачано фракцијским борбама. Учесник тих догађаја Димитрије Станисављевић Крка оставио је сведочанство да се чланови Централног комитета међусобно оптужују „како су полицијски провокатори. Ужасна ствар“. ⁴⁸⁹

Параноја је ипак била оправдана. Службеницима посланства и Одељења за државну заштиту пошло је за руком да придобију двојицу комуниста. Преко њих добијана су тачна обавештења о раду и намерама Балканске комунистичке федерације. Студент медицине Магазиновић, који је био близак кружоку око Мустафе Голубића, убрзо је откривен, те му

⁴⁸³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 71; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 95; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 163-165.

⁴⁸⁴ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 170; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 97-98; Александар Милетић, „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“, *Токови*, Vol. I, 1991, 66.

⁴⁸⁵ Nada Boškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, 33-34, 45-46; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 83.

⁴⁸⁶ АЈ, 334-31-85, Резолуција, 8. 7. 1925.

⁴⁸⁷ АЈ, 334-31-85, Извештај са тајне конференције БКФ, 7. 7. 1925; Конгрес конспиративне секције БКФ у Трсту, 21. – 23. 10. 1925; АЈ, 335-15, Подаци прикупљени до 18. октобра 1927. године од органа Обавештајне службе Команде Београда.

⁴⁸⁸ Након што је посумњено да је шеф техничке дирекције у Бечу. Илија Шуматовац полицијски агент, био је ликвидиран, а уз њега и други „сумњиви“. АЈ, МГ-2254/9, Разговор са другом Димитријем Станисављевићем „Крком“.

⁴⁸⁹ АЈ, МГ-2254/4, Димитрије Станисављевић Крка, О Филипу Филиповићу, о раду руководства КПЈ у иностранству (1924-1932), о раду у Коминтерни.

је приступ састанцима ускраћен.⁴⁹⁰ Међутим он ће се показати вишеструко корисним јер је 1927. године препознао доктора Араничког, тада запосленог у Војној болници I армијске области, као припадника групе бечких комуниста. Пре тога је 1925. године открио у Народној Скупштини словеначког комунисту Владимира Мартеланца, старог „познаника“ из престонице Аустрије. Он је, будући рођени Тршћанин, у Југославију стигао као дописник италијанског листа *Коријере дела Сера*. Након што је ухапшен, волшебно је побегао из затвора и вратио се у Беч. Највероватније је Краљевина СХС желела да избегне дипломатски скандал хапшења италијанског новинара, те га је просто депортовала. По свему судећи је обавестила и аустријску полицију, јер је Мартеланцу ускраћено гостопримство у Аустрији, те се морао вратити у Италију.⁴⁹¹ Након „провале“ он није играо никакву значајнију улогу у Југославији.

Још важнији од Магазиновића, био је повереник бечког посланства, у документима вођен као „Х“ или „Југовић“. Његов руководилац известио је Београд „Мислим да сам Х потпуно убедио да се окане издаје према земљи, а да само тамо прати рад бољшевички. У једном моменту ми је казао: Већи сам ја Србин, него сви они патентирани београдски патриоти“. Истовремено је наводио да је „Х“ у јако лошем материјалном стању, „и да ће их новац дефинитивно за нас прибавити“.⁴⁹² Судећи по извештајима које је слао присуствовао је седницама конспиративне групе БКФ-а. На основу информација су добијали од њега, државни органи су заснивали акције. Након што је 1924. године јавио да је Мустафа Голубић „учинио предлог Москви да се за јули месец прогласи штрајк у руднику Трбовље“, уследио је чувени напад орјунаша на тамошње рударе, након којег је интервенисала полиција.⁴⁹³ Такође, он је у октобру 1925. године јавио да се Матерланц у Београду срео са Костом Новаковићем, који је ухапшен неколико месеци након тога.⁴⁹⁴

Још једно поље сукоба режима са комунистима, било је издавање легалних и илегалних комунистичких листова. Члан 13. Видовданског устава из 1921. године прокламовао је слободу штампе. Цензура и забрана излажења листа била је дозвољена у неколицини случајева. Поред увреде краља, „позивање грађана да силом мењају Устав и земаљске законе“, било је главни узрок забране комунистичких листова. Доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави мере су додатно је пооштрене. Међутим, како је судство задржало значајну независност од извршне власти, често се дешавало да полиција забрани лист, а да потом суд то поништи. Од „мале Обзнане“ цензура је драстично пооштрена, поготово у Београду, док је Загреб био најлибералнији регионални центар.⁴⁹⁵ Најзначајнији комунистички легални лист *Борба* излазио је стога у Загребу, мада

⁴⁹⁰ АЈ, 334-31-85, Извештај са тајне конференције БКФ, 7. 7. 1925.

⁴⁹¹ АЈ, 334-31-85, Конгрес конспиративне секције БКФ у Трсту, 21. – 23. 10. 1925; АЈ, 335-15, Извештај за 7. јуни 1926. године. Milica Kasin-Wohinz, „Martelanc, Vladimir“, *Primorski slovenski biografski leksikon*. Доступно на: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi923210/>

⁴⁹² АЈ, 334-31-85, „Г“, без датума [1924].

⁴⁹³ АЈ, 334-31-85, „Г“, без датума [1924].

⁴⁹⁴ АЈ, 334-31-85, Конгрес конспиративне секције БКФ у Трсту, 21. – 23. 10. 1925.

⁴⁹⁵ Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 261-266.

не без ометања.⁴⁹⁶ У мају 1922. ухапшено је целокупно уредништво листа.⁴⁹⁷ Поред *Борбе* краткотрајно су излазили тих година и листови *Радник*, *Оковани радник*, *Млада гарда*, *Млади бољшевик*, *Записи делавско-кметијске матице* као и прегршт краткотрајних илегалних листова. Посебну енигму за власти представљали су литерарни листови са јасном комунистичком или филокомунистичком тенденцијом, попут *Књижевне републике* Мирослава Крлеже или *Зенита* Љубомира Мицића.⁴⁹⁸

За разлику од дистрибуције легалне штампе (формално независне од КПЈ), растурање илегалне штампе сматрани је за злочин. Одлука да се јануара 1925. године покрене званични орган КПЈ у земљи, лист *Комунист*, скупо је коштала његовог уредника Мошу Пијаде. Након свега неколико бројева, београдска полиција открила је илегалну штампарију и ухапсила Мошу Пијаде и шесторо саучесника.⁴⁹⁹ Након судског процеса, који је вођен за разлику од претходних, по Закону о заштити јавног поретка и безбедности у држави, Пијаде је осуђен на 20 година (касније преиначено у 12 година) робије, док је Коста Чипчић у чијем се стану штампарија налазила добио десет година робије, а остали између две и шест година затвора.⁵⁰⁰ Непосредно након пресуде, која је први пут осудила неког од првака КПЈ на значајну затворску казну, у складу са одредбама закона из 1921. године донет је и први Закон о штампи августа 1925. године. Он је кодификовао постојећу законску праксу. Према 19 члану, кажњиво је било: увреда Владаоца или краљевског дома, увреда страних владара, увреда Народне скупштине, позив на насилну промену устава и државних закона, тешка повреда јавног морала. У бившим аустроугарским земљама овај закон заменио је стари аустроугарски закон из 1907, од којег је био умногоме либералнији. Државно тужилаштво постало је једино надлежно за цензуру, а Министарство унутрашњих послова могло је донети решење о трајној забрани листа уколико су три броја месечно садржавала недозвољене тврдње.⁵⁰¹ Његово доношење нехотично је могло олакшати положај Моше Пијаде, јер је према Закону о штампи недозвољена комунистичка пропаганда била кажњива са до пет година затвора. Касациони суд је поништио пресуду донету против Пијаде, али је након расправе у највишим правним телима заузет став да легална штампа подлеже одредбама Закона о штампи, док је илегална штампа третирана

⁴⁹⁶ То није значило да у Загребу није било забрана. Према истраживању Иване Шубић Ковачевић у периоду између 1921. и 1929. у Загребу је бло 471 забрањених бројева листова. Од тога је легални комунистички лист *Борба* био забрањен 64 пута, заостајући само иза ХСС-овог листа *Народни вал*. Ivana Šubić Kovačević, „Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921.-1929.“, *Radovi*, Vol. XLVIII, 2016, 338.

⁴⁹⁷ Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 277.

⁴⁹⁸ Милица Миленковић, „Радничка штампа као извор за проучавање историје синдикалног покрета у Србији (1919-1929)“, *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 215-216; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 95.

⁴⁹⁹ Према мишљењу самог Пијаде, до провале је дошло издајом једног сарадника. Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, (Београд: Просвета, 1968), 206-210.

⁵⁰⁰ Пијаде је покушавао на суђењу да докаже да је његова кривица искључиво штампарска, те да не може бити осуђен по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Суд није уважио његову аргументацију, те је осуђен на најтежу казну. Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, 211-219; Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 280; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 97; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 179; Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 304-306.

⁵⁰¹ Ivana Šubić Kovačević, „Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921.-1929.“, *Radovi*, Vol. XLVIII, 2016, 331-335; Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 271.

као писмена пропаганда за коју је надлежан и даље Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Пресуда Моши Пијаде и саучесницима је потврђена.⁵⁰²

Релативно брзо након доношења Закона о штампи, забрањен је и авангардни часопис *Зенит*, који је дуго одолевао цензури, због текста „Зентизам кроз призму марксизма“. Исте 1926. године забрањен је и совјетски филмски класик *Оклопњача Потемкин* чије су пројекције најављиване у новинама изазвавши немало интересовање јавности. Иако је филм Сергеја Ејзенштајна иницијално прошао полицијску и војну цензуру, ипак је забрањен.⁵⁰³ Комунистичка партија Југославије, изгубивши главни теоријски лист, била је принуђена да покрене нови. Због оштрине казне над уредништвом *Комуниста*, нови теоријски лист *Срп и чекић* покренут је у Бечу, изван домашаја полиције. Велику улогу у покретању листа имао је Филип Филиповић, а према поједињим сећањима и Мустафа Голубић. У земљу је убациван илегално замаскиран лажним аполитичним корицама, попут Виноградарства и Народног здравља. Најчешће је преношен бродовима који су Дунавом стизали у престоницу краљевине.⁵⁰⁴

Партија се у другој половини 20-их налазила у несумњивој кризи. Режим се показао довољно јаким и одлучним да стане на пут ширењу комунистичких идеја. Према мишљењу Надежде Јовановић наступају најтеже године у историји партије.⁵⁰⁵ Сима Марковић и десничари били су у опозицији према новом руководству. Коминтерна је све више почела да врши притисак на КПЈ. По њеном налогу десничар Живота Миљковић је искључен из партије. Међутим ситуација се није поправљала јер је већина руководства била дубоко посвађана, било лично било идеолошки. Седница одржана у јуну 1925. године у Београду, сазвана са циљем измирења две струје није донела никакво решење.⁵⁰⁶ У организационом смислу, десница је била у мањини, али је сукоб паралисао партију. Из Москве су стизале све јасније упуте да партија треба да заузме став о разбијању Краљевине СХС.⁵⁰⁷ На седници петог пленума Извршног комитета Коминтерне Симу Марковића и његове ставове о националном питању жестоко су критиковали Стаљин, Зиновјев и Манулиски.⁵⁰⁸ Партија се налазила у расулу, а генерални секретар СКОЈ-а за Хрватску и Славонију Вилим Хорвај почетком 1925. је закључио: „можемо констатовати да Партије немамо“.⁵⁰⁹ Чланови су се морали довијати. Тако су загребачки комунисти заједно са професионалним фалсификатором организовали операцију фалсификовања новца који је коришћен за

⁵⁰² Иста правна ситуација догодила се 1927. године, када је пред судом у Љубљани суђено тамошњим комунистима, овога пута по Закону о штампи. Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 108.

⁵⁰³ Горан Милорадовић, „Културне везе јаче од политичких: Срби и Руси 1917-1945. године“, *Москва – Србија Београд – Русија*, Том 4, 60-62; Милана Живановић, „Совјетски филмови на биоскопском репертоару у Краљевини СХС/Југославији“, *Токови историје*, No. 1, 2016, 123

⁵⁰⁴ АЈ, МГ-2254/9, Разговор са другом Димитријем Станисављевићем „Крком“; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 97-101; Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 287.

⁵⁰⁵ Надежда Јовановић, „Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926-1928.“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 320.

⁵⁰⁶ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 183-188.

⁵⁰⁷ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 99.

⁵⁰⁸ Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, Jugoslovensko i srpsko pitanje*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 170-175.

⁵⁰⁹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 178.

штампање летака и друге потребе у Загребу. Иако је 1926, група откривена и ухапшена, партија је искористила новац за своје потребе.⁵¹⁰

Трећи конгрес СКОЈ-а у Гуштању је јуна 1926. године протекао у великим критикама рада скојевске организације.⁵¹¹ Дугогодишњи секретар Комунистичке омладинске интернационале, Војислав Вујовић је, као критичар Стаљина и присталица Троцког, смењен са ове утицајне позиције.⁵¹² Како би се сукоби излгали сазван је III конгрес КПЈ у Бечу између 17. и 22. маја. Под притиском Коминтерне донет је низ компромисних одлука. „Покајник“ Сима Марковић је признао своје грешке и изабран је изнова за генералног секретара. Конгрес је пак потврдио одлуке III земаљске конференције и оцене Коминтерне о стању у Југославији, КПЈ је званично постала „секција Комунистичке интернационале“. Наглашено је антифракцијско расположење, а у вођство изабран је низ сукобима неоптерећених личности. Први пут је поменуто постојање македонске нације. Осуђене су све претходне легалистичке намере, авантура са НРПЈ и наглашена потреба за организацијом илегалних ћелија.⁵¹³ Трећи конгрес није довео до решења проблема унутар комунистичког покрета. Ускоро су делегати из Далмације одбили послушност централи. Преко Ђуре Цвијића су се повезали директно са Коминтерном, заобишавши ЦК КПЈ. Потом су, са благословом Москве, учествовали на изборима 1927. године у савезу са хрватским националистима у оквиру „Хрватског сељачко-радничког блока“. ⁵¹⁴ Ово дисидентство проистицало је из идеја о националном питању које је тада партија усвојила. Федерализација земље захтевала је федерализацију партије, смтрали су тада далматински комунисти. У децембру 1927. београдско, „десничарско“ руководство је отказало послушност партији, намеравајући чак да пошаље своје делегате на предстојећи IV конгрес.⁵¹⁵ Руководству КПЈ је требало доста времена да им наметне хијерархијско устројство.

Поред унутрашњих немира, партија је била под великим притиском полиције која јој је задавала ударац за ударцем. У септембру 1924. године, полиција је упала у књижару Николе Илића у којој је пронађена велика количина комунистичког материјала. Даља истрага утврдила је да се Лазар Вукичевић, вођа пелагићеваца и курир Коминтерне, крио под именом Илић.⁵¹⁶ Уследило је ново хапшење Божидара Масларића и групе осигачких комуниста око њега, као и хапшење Десанке Цветковић и Моше Пијаде. Десанка Цветковић била је на челу југословенског огранка Црвене помоћи, која је разбијена.⁵¹⁷ Хапшење функционера СКОЈ-а Николе Котура у септембру 1925. године најавило је нови талас

⁵¹⁰ АЈ, МГ-2174, Мустафа Бегич, трамвајски радник из Загреба.

⁵¹¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 128-129.

⁵¹² АЈ, МГ-2254/9, Разговор са другом Димитријем Станисављевићем „Крком“; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928, 197-198*; Александар Ватлин, *Коминтерн: идеи, решенија, судьбы*, (Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009), 152.

⁵¹³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 73; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928, 190*. Коста Николић, *Большевизација КПЈ 1919-1929*, 54-55.

⁵¹⁴ Критичари овог потеза, наводили су да су сељаци преварени и наведени да гласају за комунисте, противно сопственим интересима. Anonim, „Poljedelski komunizem“, *Slovenski gospodar*, 4. 8. 1927.

⁵¹⁵ Коста Николић, *Большевизација КПЈ 1919-1929*, 130-131; Ubavka Vujošević, „Četvrti kongres KPJ – obračun sa „levim“ i desnim frakcionaštvom“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2-3, 1979, 39-40; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928, 209*.

⁵¹⁶ Anonim, „Большевички конфидент под фирмом књижара“, *Време*, 10. 9. 1924.

⁵¹⁷ Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 288-295; Milan Vesović, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, 280; Иван Ристић, „Большевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив*, No. 1-2, 2011, 79-80; Коста Николић, *Большевизација КПЈ 1919-1929*, 109.

хапшења. Док су раније хапшења била истински масовна, у којима је овухваћен и великих број људи чија је веза са КПЈ била упитна, од 1925. југословенска полиција деловала је много прецизније. Јануара 1926. године, почео је низ хапшења врха партије. Међу ухапшенима били су Триша Кацлеровић и Коста Новаковић.⁵¹⁸ Новаковић ће се показати као ванредно вешт у конспиративним пословима, који ће пуно главобоље задати полицији и правосуђу. Приликом хапшења у јануару 1926. године извршен је и претрес стана у којем је био. Остајући прибран, наочиглед агената и полицијског писара бацио је са стола низ инкриминушићих хартија у пећ. Овај потез, иако је довео до батинања, обезбедио му је слободу. Иако је државно тужилаштво покушавало да тврди да су материјали који су изгорели морали бити инкриминушићи чим их је бацио у ватру, суд је оптужницу одбацио. Коста Новаковић је пуштен из затвора, али поново ухапшен неколико месеци касније. Овог пута није успео да се отараси компромитујућих докумената, те је осуђен на пет година. Искусни револуционар ипак је успео да побегне почетком 1927. године из болнице у коју је пребачен ради лечења.⁵¹⁹ Преобучен у жену мирно је ишетао из зграде и потом тајним комунистичким каналима напустио земљу. Партија је остала без одличног агитатора, али је и власт била понижена. Бекство овако искусног бољшевика далеко је одјекнуло.⁵²⁰

Током марта 1927. године одиграла се нова велика „провала“ у Београду. Преко 40 истакнутих скојевских функционера је, један за другим, „пало у руке“ агената београдске полиције. Међу ухапшеницима био је поново политички секретар ЦК СКОЈ-а, Никола Котур и чланови Централног, Покрајинског и Општинског комитета. Овиме је београдска скојевска организација де факто уништена. Током испитивања у полицији, неко од скојеваца се сломио и открио боравишта „старијих“ партијских кадрова. У јулу ухапшен је члан ЦК КПЈ Радомир Вујовић, а потом Јосип Броз и Благоје Паровић.⁵²¹ Полиција је потом у октобру 1927. године ухапсила још двадесет петорицу истакнутих комуниста, међу којима и Симу Марковића, Гргура Вујовића, Отокара Кершованија. Истрагу је водио најспособнији међуратни београдски полицајац, Милан Аћимовић, чија је каријера била у успону.⁵²² Коста Николић спекулисао је, имајући у виду касније догађаје у оквиру КПЈ, да је хапшење Марковића била свесна издаја његових непријатеља у партији. Иако је сам Аћимовић криптично изјавио за *Политику*, „да је ова афера необично занимљива с обзиром на извесне закулисне радње у самој комунистичкој партији“, других доказа за ту тврдњу нема. Њихово хапшење искоришћено је као изговор да се седиште партије пребаци из Београда у Загреб. Превирања у партији на прелазу из 1927. у 1928. годину, непосредно је пратио посебни

⁵¹⁸ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 30. 1. 1926; Anonim, „Verhaftung eines kommunistischen Sendlings in Skoplje“, *Deutsches Volksblatt*, 30. 1. 1926.

⁵¹⁹ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 4. 12. 1926; Anonim, „Kosta Novaković – entflohen“, 13. 1. 1927.

⁵²⁰ Надежда Јовановић, „Хапшења и суђења Кости Новаковићу 1926. године“, у: *Коста Новаковић у радничком покрету Србије и Југославије*, 261-289.

⁵²¹ Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, (Београд: Култура, 1953), 167-188; Stanislava Koprivica-Oštrić, „Razdoblje od povratka iz Sovjetske Rusije 1920. do izlaska s robije 1934. u revolucionarnoj biografiji Josipa Broza Tita“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 21; Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 342.

⁵²² Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 361-365, 375.

делегат Коминтерне, Совјет под псеудонимом „Мирковић“.⁵²³ Његово присуство сведочило је о благослову Коминтерне за промене у партији.

Док је Сима Марковић био у затвору, београдска десничарска организација „отцепљена“ од централе, а партија премештена у Загреб, Коминтерна је припремала обрачун и са левичарима у југословенској партији. На седници председништва КИ децембра 1927. они су отворено критиковани за скретање са правог пута. Најављене су смене у руководству КПЈ.⁵²⁴ Први „антифракцијски“ корак који је по налогу Коминтерне изведен, догодио се у Месном комитету у Загребу, на његовој Осмој конференцији 25-26. фебруара 1928. На њој је Јосип Броз, заједно са Андријом Хебрангом, и уз подршку тајанственог „Мирковића“, преузео контролу над Месним комитетом. Иако и сам раније близак левици у оквиру партије, Броз је препознао тренутак и појавио се као шампион „антифракцијског“ курса задатог из Москве. У свом реферату критиковао је обе стране у партијском сукобу, наводећи да фракцијске борбе штете и деморалишу чланство. Схватања деснице била су изложена потпуној критици, док је према левичарима заузет много благонаклонији став. Као највећа грешка узимано им је запостављање рада са масама због заокупираности сукобима на врху.⁵²⁵ Уследило је „Отворено писмо“ Комунистичке интернационале упућено члановима КПЈ у априлу 1928. у којем се набрајају грешке дотадашњег руководства и директивно излажу кораци за даљи рад. Његово усвајање, и пригодна критика и самокритика постали су услов за даљи партијски рад.⁵²⁶ Београдска организација остала је међутим месецима затворена за закључке „Отвореног писма“.

У том периоду обнављају се поново организације СКОЈ-а у главном граду. Одржавају се илегални састанци широм града. На Београдском универзитету организовано је друштво „Прогрес“ које је приређивало предавања левичарских интелектуалаца. Александар Ранковић, партијски кадар новог кова, долази на чело Покрајинског комитета за Србију. На пролеће 1928. године одржанана је Покрајинска конференција СКОЈ-а у Београду којом је финализован процес обнављања растурене организације. Значајније присуство партија је одржавала и на универзитету заостајући по снази, према оцени комунисте Банета Андрејева, само иза радикала и демократа. Управо ће београдски скојевци бити кључни за наметање закључака „Отвореног писма“ партијској организацији

⁵²³ Према Кости Николићу највероватније је „Мирковић“ био Владимир Николајевич Сакун. Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 60-61, 111.

⁵²⁴ Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 62.

⁵²⁵ Gordana Vlačić, *Osmo konferencija zagrebačkih komunista*, (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske/Školska knjiga, 1976); Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 62-64; Gordana Vlačić, „Antifrakcijske koncepcije Josipa Broza u 1928. godini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1972, 24-25; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 73; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 138; Stanislava Koprivica-Oštrić, „Razdoblje od povratka iz Sovjetske Rusije 1920. do izlaska s robije 1934. u revolucionarnoj biografiji Josipa Broza Tita“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 30.

⁵²⁶ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 216-229; Коста Николић, *Бољшевицација КПЈ 1919-1929*, 63; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 73.

у Београду.⁵²⁷ Броз и Ранковић представљали су нове партијске кадрове, изникле из радништва, слабог образовања али вредне и спремне да следе закључке Коминтерне.⁵²⁸

Јосип Броз, који је унапређен у организационог секретара Покрајинског комитета Хрватске, ухапшен је у августу 1928. године и осуђен на пет година робије.⁵²⁹ Друга половина 1928. протичала је у припремама за IV у конгрес, који је требало да буде круна напора Коминтерне на преобликовању југословенске партије. Због тога што је велики број делегата био предвиђен да учествује, уместо Беча, који је сматран небезбедним донета је одлука да се организује у немачком граду Дрездену, где су комунисти били неупоредиво снажнији. IV конгрес КПЈ трајао је између 6. и 12. новембра 1928. године. На њему је донет читав низ одлука, које ће пресудно утицати на даљи развој комунистичког покрета у земљи. Два паралелна процеса, најављена већ расправама у оквиру НРПЈ 1923. године, доведена су до краја. Партија је у потпуности прихватила закључке Коминтерне у погледу националног питања заложивши се отворено за рушење Краљевине СХС.⁵³⁰ Истовремено, напуштене су све претензије за иоле аутономно деловање. Од IV конгреса све одлуке које су се тичале КПЈ доношене су у Москви и директивно саопштаване руководству партије. Новоизабрани, раднички, фракцијским борбама неукаљани Политбиро (Ђуро Ђаковић, Ђуро Салај, Жика Пецарски, Лазар Пецарски, Лазар Стефановић и Јован Малишић) постао је само оперативни орган. Идеолошке расправе које су постојале у партији до тада, презриво су интерпретиране као претварање партије у „дебатни клуб“. Задатак комунисте постало је спровођење одлука Коминтерне. Промовисана је идеја о обнови црногорске државности и постојању црногорске нације. Окончане су „авантуре“ са партијским федерализмом, присиљене су „отцепљене“ организације у Далмацији и Београду да прихвате закључке конгреса. Партијски централизам је кодификован. Забрањено је даље учествовање комуниста у реформистичким синдикатима, у складу са све жешћом критиком социјалдемократије коју је Коминтерна на глобалном нивоу водила.⁵³¹ Сима Марковић био је присиљен да се сагласи са закључцима конгреса и да упути писмо „отцепљеној организацији града Х“, односно Београда, са захтевом да се врати у окриље партије.⁵³²

⁵²⁷ АЈ, МГ-2076, Бане Андрејевић, Београдски универзитет, 1958; АЈ, МГ-2076, Бане Андрејевић, Обновљање Скоја у Београду и Србији (1927-1929), 1958.

⁵²⁸ Уз њих, примат преузимају и кадрови формиран у Совјетском Савезу. До 1928. године кроз партијске школе у СССР-у прошло је 154 чланова КПЈ, од 2000 колико их је партија окупљала. Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 74-75.

⁵²⁹ Stanislava Koprivica-Oštrić, „Razdoblje od povratka iz Sovjetske Rusije 1920. do izlaska s robije 1934. u revolucionarnoj biografiji Josipa Broza Tita“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 32.

⁵³⁰ Током 1928. године комунисти су све више критиковали политику режима према Македонији штампајући бројне прогласе уперене према југу Краљевине СХС. Nada Boškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, 58; Милан Весовић, „Југословенски комунисти и први децембар 1918“, у: *Југословенска држава 1918-1998*, 548.

⁵³¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 74; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 144-145; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 105-107; Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919-1929*, 125-131; Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, 265-268; Ubavka Vujošević, „Četvrti kongres KPJ – obračun sa „levim“ i desnim frakcionaštvom“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2-3, 1979, 44-64.

⁵³² Надежда Јовановић, „Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926-1928.“, *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 317-318.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Совјетска Русија

Умногоне преломну годину 1917. дочекале су власти Србије и Русије веома уздрмане. Српско руководство и остаци војске налазили су се у Грчкој, Солунски фронт није био пробијен, а морал је био на незавидном ступњу. Са друге стране, пуно драматичније било је у Русији. Царски режим био је оптерећен ратним неуспесима, неомиљеним бирократским апаратом и унутрашњим незадовољством. Петровград је врвео од незадовољства. У марту су почели велики раднички штрајкови, а војска се све више почела окретати против цара и његовог окружења. У Думи се се чули гласови о томе да цара треба да замени његов рођак велики кнез Николај. Цар је реаговао распустивши Думу и наредивши да полицијске снаге отворе ватру на демонстранте, међу којима је било све више војних шињела. Незадовољство се више није дало обуздати, цар је био присиљен да абдицира, а на власт је дошла Привремена влада на челу са кнезом Георгијем Лавовом.⁵³³ Иако је формално влада била врховни орган, обновљени Петровградски совјет, први пут створен у току револуције 1905. године, постајао је све јачи неформални центар моћи.

Вести о абдикацији цара нису дочекане одушевљено у круговима српске владе и двора у Грчкој. Назглед најчвршћи стуб готово тридесетогодишње спољне политике Николе Пашића преко ноћи је нестао. Ипак, било је потребно осигурати не само подршку нових руских власти ратним циљевима Србије, већ и опстанак Русије и њене увелико деморалисане војске у рату. Након што су Лавова признале и његов долазак поздравиле владе Француске, Италије и Велике Британије, то је учинила и Србија.⁵³⁴ У ноти новим властима српски предсеник владе Никола Пашић изразио је захвалност и радост што је преврат извршен без крви, помињући „узвишен пример патриотизма“ али ипак хвалећи цара.⁵³⁵ У новим околностима, српска дипломатија је у будућим контактима са руским представницима истицала не више православну словенску идеју већ „демократски дух“ као оно што спаја Србију и Русију.⁵³⁶ Бриге је задавала личност новог министра иностраних послова, председника уставних демократа (кадета), Павела Миљукова. Он је у прошлости изражавао симпатије за бугарске аспирације према Македонији, те је био у очима српске владе представник „бугарофилске“ линије у руској елити.⁵³⁷ Његова „бугарофилија“ била је пре свега резултат убеђења у потребу за изласком на Босфор и Дарданеле, коју је делио са већином предреволуционарног дипломатског кора. Јавно исказавши да је ратни циљ нове,

⁵³³ Српски посланик Мирослав Спалајковић није у први мах придавао довољно значаја револуционарним догађајима. Види: Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, (Нови Сад: Прометеј, 2021), 169.

⁵³⁴ Документ бр. 102, Телеграм којим се престолонаследник Александар и председник српске владе Н. Пашић саглашавају да признају нову револуционарну владу у Русији, 15. 3. 1917, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 711*; Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 3-4.

⁵³⁵ Документ бр. 101, Нота српског министра иностраних дела Н. Пашића упућена као одговор на циркуларно писмо руског министра иностраних дела П. Н. Миљукова, којим је српска влада званично обавештена о промени власти у Русији, 10. 3. 1917, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 709-710*.

⁵³⁶ Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 38*; `

⁵³⁷ Документ бр. 100, Поверљиве инструкције српског министра иностраних дела Н. Пашића српском посланику у Петровграду М. Спалајковићу у вези са будућим односом према новом руском министру иностраних дела П. Миљукову, 10. 3. 1917, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 708*; Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 4, 9-11.

демократске, Русије излазак на Мраморно море, навукао је на себе бес Петровградског Совјета, који га је нападао као реакционара. У први план истицане су пацифистичке паролe, у том тренутку веома популарне у руској војсци и друштву.

Како би умирио страхове Србије, Миљуков је већ током марта јавно дао подршку српским ратним циљевима и стварању Југославије, а са послаником Спалајковићем настојао је, готово демонстративно, да одржава топле односе.⁵³⁸ Ипак, опозиција Миљукову је расла. Против њега био је не само Совјет, преваходно због његове резолутне подршке останку у рату, већ и добар део Привремене владе. Из дана у дан губио је упориште, а Петровградом су колале гласине о скором сепаратном миру. Српска дипломатија била је узнемирена. Спалајковић је извештавао, откривајући јасно своја антикомунистичка уверења, да је Совјет „опасност не само за Миљукова него и за [...] Србију, како за територијалне односе према Бугарској тако, и још више, за претензије према Аустро-Угарској“.⁵³⁹ Немогавши више да издржи притиске, премијер Лавов поднео је оставку у корист све утицајнијег министра рата Александра Керенског, а са њим пао је и Миљуков. Нови министар иностраних дела постао је Михаил Терешченко, који по мишљењу српске дипломатије није био добро упућен у српска питања. Смена Миљукова, иако је у почетку сумњичен због „бугарофилије“, није обрадовала српску владу. Још горе, дугоочекивана „офанзива Керенског“ јула 1917, замишљена као доказ да се Русија на велика врата враћа у рат, доживела је, након одлучне немачке интервенције, потпуни пораз.⁵⁴⁰ Уследила је нова криза привремене владе, а српска влада је одлучила да промени свог посланика у Петровграду. Мирослав Спалајковић, сматран је превише склоним царевом режиму, те је одлучено да пред новом владом Србију треба да представља „нови човек“. Премештен је у Рим, али у град на Апенинима никада није отишао јер му замена није стигла.⁵⁴¹

Петровградски Совјет, и у њему најгласнији бољшевици све више су „дизали главу“. Након великих антиратних демонстрација у априлу 1917. појачана је пропаганда међу радништвом и војском. Угрожен је положај и владе Керенског. Истовремено, унутрашњи немири потресају и српску емигрантску владу. У касарни Треће армије у Солуну тече током маја и јуна 1917. године, Солунски процес против Драгутина Димитријевића Аписа и његових сарадника, чланова тајне организације Црна рука, који су оптужени за припремање атентата на регента Александра. У српским војним и дипломатским представништвима у Русији у том тренутку налазио се велики број црнорукаца, што је вишеструко отежавало положај Спалајковића, који је настојао да домаћинима објасни мотиве процеса.⁵⁴² Мада је режим Керенског имао благонаклон однос према српским територијалним аспирацијама, на релацији Србија – Русија долази тих месеци до низа несугласица. Српска врховна команда била је против тога да се руска војска повуче са Солунског фронта.⁵⁴³ Истовремено, Српски добровољачки корпус упао је у велику кризу. Бољшевички агитатори потпиривали су

⁵³⁸ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 5, 14.

⁵³⁹ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, 174.

⁵⁴⁰ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 18-21.

⁵⁴¹ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, 177; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 45-47.

⁵⁴² Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, 178;

За активности црнорукаца у Русији у овом периоду види: Bogumil Hrabak, „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“, *Istorija 20. veka*, Vol. III, 1962, 282; Bogumil Hrabak, „Delatnost članova udruženja „Ujedinjenje ili smrt“ u Rusiji 1915-1918. godine“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 187-256.

⁵⁴³ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 30-31, 44-45.

социјално и национално незадовољство. У јединицама корпуса настају комитети, а Хрвати и Словенци све више дижу глас и захтевају посебна национална права. Чланство се осипа. Ипак, до маја 1917. године осипање корпуса се смањило, а дисциплина је делимично успостављена.⁵⁴⁴ Ипак, српске власти желеле су да се Српски добровољачки корпус пребаци на Солунски фронт, како би ојачао снаге тамо, али и како би се спречило даље ширење „разорних“ идеја. Руске власти сматрале су пак да би корпус требало да буде употребљен на румунском ратишту. Временом, у руским револуционарним круговима провејава утисак да Српски добровољачки корпус представља последњи реликт старе царистичке војске.⁵⁴⁵

Начет неуспехом јулске офанзиве, и константно нападан с левице, режим Керенског преузимао је све непопуларније кораке. Иако је победио у првом окршају са бољшевицима, током „јулских дана“, између 16. и 20. јула 1917, када је маса побуњеног света демонстрирала Петровградом, није успео да их и други пут победи. Чинило се да је јули месец који ће Керенског зацементирати као неспорног вођу демократске Русије, али ратни неуспеси, као и чињеница да бољшевичка партија није уништена, већ само разљућена,⁵⁴⁶ осујетила је његове намере. Он је ипак постао председник владе, коју су морили бројни проблеми. Почетком септембра главнокомандујући руске војске генерал Корнилов покушао је државни удар и повео своје трупе ка престоници. Због одлучности левих елемената и Петровградског Совјета, борбени елан Корниловљевих трупа је спласао пре доласка у Петровград, те је пуч пропао без метка. Под притиском одлучио се ипак Керенски на драстичан корак. Петнаестог септембра прогласио је Русију за републику, у супротности са прокламованим неутралним статусом до сазивања Уставотворне скупштине. Створен је директоријум петорице, међу којима је он био први. Ипак развој догађаја није било могуће обуздати. Шестог новембра почела је револуција, која је уз подршку маса као и морнара и војника из Петровградског гарнизона успешно преузела власт. Керенски је побегао из града, а бољшевици су прогласили војно-револуционарну власт комитета са Владимиром Лењином на челу. Већ тринаестог новембра освојили су Москву.

Као и приликом претходне револуције, српски посланик Мирослав Спалајковић није био убеђен у снагу њених носилаца. Према бољшевицима гајио је и дубок презир, што га је вероватно наводило да потцеђује Лењина и његове саборце.⁵⁴⁷ Са посланицима других земаља Антанте делио је незадовољство због доласка декларативно анти-ратне коалиције на власт у Русији. Британија, чије су дипломате не тако тајно подржавале и Корниловљев пуч, предводила је поклич непријатељства према бољшевичком режиму. Србија је пак гледала на целу ситуацију нешто благонаклоније, вероватно због деценијске русофилије њеног врха.⁵⁴⁸ Ипак, развој ситуације није давао повода оптимизму. Совјет народних

⁵⁴⁴ У тренутку Фебруарске револуције у корпусу је било 33 000 војника, а од марта, по угледу на руску војску, настају први комитети. Ипак комитети су по својој природи били другачији него у руским јединицама, мада су, поготово они илегално основани, задавали пуно мукама старешинама. До маја 1917. године већина бољшевичких агитатора протерано је из јединица. Bogumil Hrabak, „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“, *Istorija 20. veka*, Vol. III, 1962, 277-283, 339-341.

⁵⁴⁵ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 72-78.

⁵⁴⁶ Војници лојални Керенском растурили су седиште Централног комитета, штампарију *Правде*, ухапсили низ бољшевичких вођа, међу којима и Троцког. Међутим, Лењин је побегао у Финску, а партија је наставила да ради у илегалу.

⁵⁴⁷ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, 183-184.

⁵⁴⁸ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 28.

комесара, врховни изврши орган револуционарне власти, дао је 20. новембра инструкције главнокомандујућем генералу Духоњину да са представницима Централних сила започне преговоре о миру.⁵⁴⁹ Потом је упућена нота владама свих зараћених страна у којој су обавештене о намери власти Русије да ступе у мировне преговоре. Све владе позване су да им се прикључе. Истовремено је истицано да „победоносној револуцији“ нису потребна признања капиталистичких дипломатија, које су, ипак, позване да признају смену власти у земљи.⁵⁵⁰ Ниједна од земаља Антанте није одговорила на ову ноту. Аустроугарска и Немачка јесу, изразивши задовољство и спремност да се започну разговори о миру. Српска влада постала је уверена да се болшевички режим, који је и јавно прокламовао да нема намеру да поштује савезничке уговоре царске Русије, не треба признавати. Преговори о миру и изгледни излазак Русије из рата били су непосредни ударац за ратни напор Србије и доводили су у питање опстанак и васкрснуће државе. Проглас радном народу свих земаља, па и српском, да баци оружје и престане са „империјалистичким“ ратом, изазивао је додатан бес врха државе, чија је војска уз невиђене напоре једва сачувана од пропасти.⁵⁵¹

Трећег децембра 1917. године почели су мировни преговори. Српска влада гајила је и даље наду да се на болшевику може утицати. У том циљу се Спалајковић више пута сусрео са Лавом Троцким.⁵⁵² Троцки се показао сразмерно благонаклоњеним према српским циљевима, обећавајући извесну подршку.⁵⁵³ Поред контаката Троцки-Спалајковић на српској ствари радиле су и бројне југословенске социјалдемократе, такозвани „социјалпатриоти“ који су подржавали ратни напор српске државе. Спалајковић ће чак од своје владе тражити да му се пошаљу социјалисти који би могли да служе као српски заступници код болшевика.⁵⁵⁴ Све до фебруара 1918. године постојала је нада да до мира неће доћи.

Међутим, те наде су крајем месеца развејане, а Спалајковић је 28. фебруара 1918. године напустио Петровград, прешавши у Финску.⁵⁵⁵ Иако је одавао оптимизам да ће се вратити у престоницу нове препорођене Русије, више никад неће видети њене улице.⁵⁵⁶ Још крајем претходне године постигнуто је споразумевање Француза и Енглеза о подршци руској контрареволуцији, а финансијска и логистичка подршка пружена је разним антиболшевичким групама које су бујале диљем територије руске царевине. Први корак учинила је ипак Румунија, чије су снаге у децембру 1917. године прешле стару румунско-руску границу и почеле запоседати Бесарабију. Том приликом вршени су злочини над комунистима и руским становништвом. Након што су совјетски демарши игнорисани,⁵⁵⁷ Совјет народних комесара одлучује се за несвакидашњи покрет. У супротности са установљеном праксом, болшевици хапсе румунског посланика Диамандија јануара 1918.

⁵⁴⁹ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 88-89.

⁵⁵⁰ Документ бр. 13, Циркуларно писмо совјетске владе, 28. 11. 1917, *Документи внешней политики СССР* (у даљем тексту ДВПС), *Vol. I*, (Москва: Политическая литература, 1959), 28-29.

⁵⁵¹ Види: Документ бр. 32, Обраћање радним масама свих земаља, 22. 12. 1917, *ДВПС, Vol. I*, 58-59.

⁵⁵² Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 105.

⁵⁵³ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар, 190-191*; Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 93-99.

⁵⁵⁴ Види: Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*, 254-257.

⁵⁵⁵ Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 104.

⁵⁵⁶ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 131.

⁵⁵⁷ Документ бр. 37, Нота НКВД румунском посланику, 29. 12. 1917, *ДВПС, Vol. I*, 66-67.

године.⁵⁵⁸ Такав незаконит поступак додатно ће учврстити међу државама Антанте већ увелико формирану слику о бољшевицима као бескурпулозном олошу који ни од чега не преза. Међу делегацијом дипломатског кора која је посетила Лењина, захтевајући пуштање Диамандија из притвора, био је и посланик Србије Спалајковић. Саопштено им је да је румунска војска ушла на руску територију, те да је потез совјетских власти оправда како би се отворени војни сукоб спречио. Потом је, како је забележио совјетски извор, „веома страсним говором“ Спалајковић протестовао и захтевао да се румунски посланик пусти из затвора. Тврдио је да Србија није тако третирао непријатељског посланика када ју је напала Аустроугарска. Лењин је потом одговорио да у српском случају репресија над аустроугарским послаником није могла спречити рат, док ће у овом случају тим потезом бити спречен рат са Румунијом.⁵⁵⁹

Склапање Брест-литовског мира 3. марта, којим је Русија изашла из рата у замену за велике територијалне уступке Централним силама, српска влада оценила је као чин супротан њеним националним интересима.⁵⁶⁰ Де факто односи су прекинути, иако је дипломатских представника Србије, који су се првенствено бавили пословима репатријације Југословена, било на територији коју су бољшевици контролисали све до марта 1919. године.⁵⁶¹ Непријатељство земаља Антанте према совјетском режиму постајало је све очигледније, а војна интервенција почела је марта 1918. године. Под изговором заштите од Немаца, стране трупе запоседају луку Мурманск, а наредног месеца Јапанци улазе у Владивосток.⁵⁶² Мирослав Спалајковић давао је подршку антибољшевичким поступцима земаља Антанте, као и антибољшевичкој руској администрацији која је организована на територијама које су контролисале стране трупе. Након што се војна интервенција појачала јула 1918. године, британска војска запосела је 5. августа и луку Архангелск, који је постао неформална престоница антибољшевичке Русије, а у град је прешао и посланик Спалајковић.⁵⁶³

Иако су земље Антанте рачунале на то да се српске и чехословачке трупе, које су се налазиле у Русији употребе у циљу свргавања бољшевика, српска влада није делила њихова убеђења. Чехословачка легија доиста је коришћена у борби против бољшевика у Сибиру,

⁵⁵⁸ *История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, (Москва: Наука, 1980), 74-75.

⁵⁵⁹ Документ бр. 48, Посета дипломатског кора председавајућем НКВД, 14. 1. 1918, *ДВПС, Vol. I*, 82-84; Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 38-39.

⁵⁶⁰ Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 73; Gordana Jović-Krivokarić, „Rusija u Pašićevom projektu spoljnopoliitičke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen (decembar) 1918. godine“, *Tokovi*, Vol. I-II, 1992, 8.

⁵⁶¹ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР), 1918-1929*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2018), 45-47.

Тада је Југословенски совјет радничких и сељачких депутата, основан 20. марта 1919. године преузео српски конзулат у Москви. Замишљен је као „државна“ установа Југословена у СССР-у, како би заменила претходна дипломатска представништва Србије и сузила њихов „негативан“ утицај на Југословене које је требало репатрирати. Богумил Храбак, „Југословенски Совјети у Русији и Украјини 1919-1921“, *Токони револуције*, Vol. II, 1967, 3-55; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 107-108.

⁵⁶² *История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 73.

⁵⁶³ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар, 194-200; История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 79.

али Српски добровољачки корпус у целини није.⁵⁶⁴ Иако су симпатије српског врха несумњиво биле на страни такозваног белог покрета, односно руских антибољшевичких снага, употреба српске војске није сматрана могућом.⁵⁶⁵ Најбоље је разлоге сажео бивши командант Српског добровољачког корпуса, пуковник Драгутин Милутиновић, у свом меморандуму написавши да се српски војници против Руса борити не могу „па макар то била и црвена гарда, јер су и то Руси“.⁵⁶⁶ Иако начелно нису употребљиване у грађанском рату, бројних проблема са бољшевицима је било. Совјети су више пута протестовали због неких акција српских трупа и тражили да оне напусте територију Русије, што је био и циљ српске владе.⁵⁶⁷ Према мишљењу Николе Поповића, само се за Допунски батаљон, односно за око 1200 људи, може рећи да је директно учествовао у непријатељствима.⁵⁶⁸ Са друге стране, најраније од децембра 1918. године бољшевици су почели са слањем новца у јужнословенске земље са циљем дизања револуције.⁵⁶⁹

До краја године српска војска успела је да се врати у земљу коју је, под притиском здружене офанзиве Централних сила морала напустити 1915. године. Рат је добијен, Аустроугарска се распадала, а силе Антанте су тријумфовале. На рушевинама црно-жуте монархије настајала је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена 1. децембра 1918. године. Ипак, то није био крај проблема који су морили нову државу. Под притиском бројних конфликта на свим границама, и унутрашњој анархији и сукобима, ангажман Краљевине СХС у руском грађанском рату који се све више распламсавао, био је искључен. Ипак то није значило да је расплет ратних догађаја у потпуности игнорисан. Априла 1919. године, Спалајковић је званично напустио територију Русије прешавши на ново задужење у Паризу.⁵⁷⁰ Тада је и званично призната влада генерала Александра Колчака у Омску. Краљевина СХС је била једина држава која је то и званично учинила пославши и отправника послова.⁵⁷¹ Са Колчаковом владом одржаван је редовни контакт, а конзул Јован Миланковић остао је код Колчака све до 1920. године.⁵⁷² Истовремено, представници били су и код генерала Дењкина у Јужном Сибиру, као и у Владивостоку на крајњем Истоку.⁵⁷³

⁵⁶⁴ *История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 75.

⁵⁶⁵ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 45.

⁵⁶⁶ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 129; Алексеј Тимофејев, „Руска и српска традиција у новим околностима“, *Традиција и трансформација*, Vol. I, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2015), 86.

⁵⁶⁷ Документ бр. 23, Нота Народног комесаријата иностраних дела СССР (у даљем тексту НКИД) Посланику Србије, 17. 12. 1917, *ДВПС*, Vol. I, 52-53; Документ бр. 220, Телеграм Народног комесара иностраних дела опуномоћенику НКИД у Великој Британији, Литвинову, 6. 6. 1918, *ДВПС*, Vol. I, 347; Документ бр. 265, Нота НКИД-а посланику Велике Британије, Локарту, 12. 7. 1918, *ДВПС*, Vol. I, 389; Документ бр. 274, Нота НКИД-а дипломатском представнику Немачку, Рицлеру, 15. 7. 1918, *ДВПС*, Vol. I, 400-401.

⁵⁶⁸ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, 130; О учешћу југословена у антибољшевичкој борби, види: Ivan Očak, „О Jugoslavenima u bjelogardejskim jedinicama u Rusiji za vrijeme građanskog rata (1918-1920)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1974, 39-56; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 98-99.

⁵⁶⁹ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 59; Коста Николић, *Бољшевиција КПЈ 1919-1929*, 37; Slavoljub Svetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 19.

⁵⁷⁰ Зоран Бајин, *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*, 200.

⁵⁷¹ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 48; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 95.

⁵⁷² Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 74; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 86-87; Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*.

⁵⁷³ Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 40.

Поред тога обавештења су прикупљана и приликом тајних одлазака југословенских дипломата на руску територију. Тако је примера ради, службеник посланства у Штокхолму, Светислав Хођера, који је и до тада пратио ситуацију у Русији, октобра 1919. године упућен у штаб генерала Јуденича на северном фронту. По повратку у децембру 1919. обавестио је владу о развоју ратних дејстава и “политичком стању северозападне Русије”.⁵⁷⁴ Престолонаследник Александар одржавао је контакте са врло утицајним руским емигрантом Савинковим.⁵⁷⁵ Од њега добио је јуна 1919. године обавештења о току пољско-совјетског рата.⁵⁷⁶

Руски грађански рат није завршен исходом који је Краљевина СХС прижељкивала, није васкрсла „братска“ Русија, већ је на њеном месту успостављена Руска Совјетска Федеративна Социјалистичка Република (РСФСР). Десетине хиљада поражених белих ратника и њихових породица покуљало је у Краљевину СХС, а заједно са њима и хиљаде репатрираних Југословена. И међу једнима и другима било је оних који су са собом носили „отровну клицу болшевизма“, претећи да запале пожар у нестабилној земљи. Покушај ограничавања „увоза“ комунистичких идеја, није успео.⁵⁷⁷ У наредном периоду став Краљевине СХС према РСФСР био је одређен не само геополитичким реалностима и динамиком спољнополитичке оријентације југословенске државе, већ и антикомунистичким усмерењем њене дипломатије и државног врха.

Први значајнији контакти дипломатског особља нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са представницима совјетске власти одиграли су се 1920. године. Поприште првих разговора била је престоница Велике Британије. Тачка додира између два режима, упркос обостраном све видљивијем непријатељству представљала је одлука Краљевине СХС да не учествује у антиболшевичкој интервенцији у Русији. Истовремено се наметала и потреба да се реши питање репатријације преосталих Југословена широм бивше руске царевине, као и да се потенцијално уреде и дипломатски односи. Са совјетске стране жеља за успоставом нормалних односа исказана је још 1919. године, а поновљена и наредне године. Први корак учинио је, на своју руку директор српске трговачке агенције у Лондону, Чеда Мијатовић, обративши се свом совјетском колеги Красину јуна 1920. На њиховом састанку разговарано је о дипломатским и економским питањима.⁵⁷⁸ Овакво битно питање могло се међутим решити само разговорима на вишем нивоу. Међународна ситуација, међутим и даље није показивала знаке смиривања. Тињајући пољско-совјетски погранични сукоб прерастао је тих дана у правцати рат, у којем је у том тренутку Пољска имала иницијативу. Иако су земље Антанте помагале Пољску, а нови мађарски режим давао изјаве да ће „због обавеза према Западу“ помоћи пољску борбу, дипломатска представништва

⁵⁷⁴ Растко Ломпар, „Политичка биографија Светислава Хођере“, у: *Студенти и наука: Студкон 2*, (Ниш: Филозофски факултет, 2017), 41.

⁵⁷⁵ Борис Викторович Савинков (1879-1925) био је припадник социјалних револуционара (есера), који се борио против царске власти, организовао атентате. Осуђен је на смрт у царској Русији, па помилован. Био је прислица Фебруарске револуције, и сарадник Керенског. Учествовао је у Корниловљевом пучу и борио се против болшевика. Био је посланик Колчакове владе у Паризу, а између 1919. и 1921. године био је у Пољској током рата са Совјетима. Организовао је заробљенике из Црвене армије за беле снаге. Кампањом дезинформацијама совјетских безбедносних служби намамљен је у СССР и убијен 1925. године.

⁵⁷⁶ International Institute of Social History (IISH), Boris Viktorovič Savinkov Papers (ARCH01237), Inv. Br. 42, Телеграм Бориса Савинкова краљу Александру, 11. 6. 1919.

⁵⁷⁷ О установљењу логора за повратнике из Русије види: Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*.

⁵⁷⁸ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 104.

југословенске државе обавештена су да је „Наш интерес је да се очува мир, с тога нисмо ради улазити у никакву комбинацију која би нас могла непосредно или посредно увући у рат“.⁵⁷⁹ Став строге неутралности озваничен је у експозеу председника владе Миленка Веснића 31. августа.⁵⁸⁰

Министар иностраних дела Краљевине СХС се, такође у Лондону 19. августа срео са совјетским представником Красином, разговарајући превасходно о репатријацији и о будућој успостави односа. Као прелазно решење пре формализације односа предлагао је да се пошаље мисија Црвеног крста, која би служила као де факто посланство.⁵⁸¹ Овакво решење примењено је касније у Бугарској. Чини се да Трумбић у овом подухвату није имао пуну подршку владе у Београду и краља Александра, на чију је интервенцију даљи контакт прекинут без конкретних резултата.⁵⁸² Већ 27. августа Трумбић је јавио у Београд да је прекинуо сваки контакт са совјетским представницима.⁵⁸³

Пуно дискретније од југословенског министра иностраних послова, контакте са совјетским представницима у Естонији водио је Драгољуб Илић. Он се након службе у Русији (1917-1920) вратио у Београд, да би убрзо био послат као југословенски незванични агент у Ревел (Талин) августа 1920. године. Саопштио је тамошњем совјетском посланику да преноси жељу своје владе за успоставом дипломатских односа, а за место будућих преговора предложио је Москву или Праг. Из Москве је стигла нота да руска совјетска влада жели да успостави односе, као и да је задовољна због тога што је КСХС „ускратила даљу подршку руским контрареволуционарима“. Изражен је оптимизам да ће питање бити ускоро повољно решено.⁵⁸⁴ Након што је нота предата Илићу 15. октобра, он је сутрадан отпутовао у Београд, те даљи разговори нису вођени.⁵⁸⁵ Упркос доброј вољи совјетског режима, који се тада налазио у великој међународној изолацији, преговори са Краљевином СХС нису повољно решени те 1920. године. Упркос „ратоборним“ изјавама мађарског министра иностраних послова Телекија, паралелно са југословенско-совјетским текли су и мађарско-совјетски преговори у Женеви и Берлину који су такође завршени неуспешно, иако се чинило да је успех засигуран.⁵⁸⁶

Питање бројних руских избеглица, које су непрекидно стизале у Краљевину СХС, и чији је број је нарастао на 44 000 било је све актуелније. Оно је за краљевину било двоструки баласт. Са једне стране отежавало је будући договор са победницима у руском грађанском рату, а са друге представљало је велики финансијски издатак за ратом опустошену земљу.

⁵⁷⁹ АЈ, 388-12-31, Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 1920.

⁵⁸⁰ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 106.

⁵⁸¹ Документ бр. 51, „Политички дневник совјетске делегације у Лондону од 1. до 30. августа 1920. године“, у: *Советско-польские отношения в 1918-1945 гг.*, Vol. I, (Москва: Аспект пресс, 2017), 205.

⁵⁸² Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*, 75; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 49.

⁵⁸³ Документ бр. 124, Телеграм министра иностраних дела Краљевине СХС А. Трумбића председнику Владе Краљевине СХС М. Веснићу којим јавља да разговоре са представницима Совјетске Русије није настављао и да ће се вратити у земљу чим буде позван, 27. 8. 1920, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 732; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 70.

⁵⁸⁴ Документ бр. 135, Телеграм Народног комесара иностраних дела совјетском представнику у Естонији, да би се предао Д. Илићу, 13. 10. 1920, *ДВПС, Vol. III*, (Москва: Политическая литература, 1959), 262.

⁵⁸⁵ Фуснота бр. 45, *ДВПС, Vol. III*, 672.

⁵⁸⁶ Аттила Колонтари, „Переговоры по установлению дипломатических отношений между Советским Союзом и Венгерским королевством в 1934 году“, *Славяноведение*, No. 1, 2010, 19-30.

Молбе савезницима из Првог светског рата за финансијску помоћ на име издржавања руских избеглица, упућене током лета 1920 нису уродиле плодом.⁵⁸⁷ Стога, како би се даљи прилив избеглица онемогућио, од посланстава је тражено да се никакве визе, па ни транзитне, не дају више руским држављанима. Иако је Министарство иностраних дела у том погледу било стрикно, индивидуални случајеви издавање виза су се догађали због чега је министарство више пута реаговало.⁵⁸⁸

Крах преговора из 1920. условио је захлађење током наредне године.⁵⁸⁹ Гласови југословенских комуниста у Конституанти који су позивали на признање РСФР и осуду Антантиног империјализма, нису имали утицаја на владајуће кругова, који су се све више окретали против комунизма и припремали обрачун са КПЈ.⁵⁹⁰ Политика РСФСР према Версајском мировном уговору и сарадња са пораженим силама, превасходно Немачком, додатно је отежавала споразумевање.⁵⁹¹ Још погубније по југословенске интересе било је појачавање совјетског утицаја у Бугарској. Наиме, током јуна бугарски посланик у Чехословачкој посетио је председника тамошње совјетске трговинске делегације и пренео извињење због политике његове владе према РСФСР у прошлости објашњавајући то притиском Антанте на Бугарску. Совјетски дипломата видео је у овом кораку жељу Бугарске за успостављањем дипломатских односа, те сугерисао својој влади да пошаље преговарача у Софију, под изговором разговора о репатријацији. Додатни аргумент у корист оваквог бугарског корака пронађен је у југословенско-румунском зближењу.⁵⁹² Посматрајући са зебњом овакав развој догађаја *Политика* је водила кампању против Стамболијског као експонента бољшевичког утицаја на Балкану.⁵⁹³ Такође у јуну влада РСФСР упутила је протестну ноту Београду због хапшења и тамницења појединих руских држављана оптужених за комунистичку пропаганду. Навођено је да је подршка белогардејцима толерисана, али да се неће допустити малтретирање руских грађана. Захтевано је ослобађање свих ухапшених и дозвола репатријације. У супротном, ће сви

⁵⁸⁷ АЈ, 388-12-31, Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 10. 6. 1920; Посланство у Вашингтону Министарству иностраних послова, 2. 7. 1920.

Извесна материјална помоћ добијена је додуше од Велике Британије и Француске, али недовољна.

⁵⁸⁸ АЈ, 388-12-31, Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 24. 6. 1920; Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 5. 7. 1920;

Таквих случајева било је и 1923. године. Види: АЈ, 388-12-31, Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 30. 6. 1923.

⁵⁸⁹ Током 1921. године покренуте су акције за помоћ гладнима у Русији, које су биле формално аполитичне. Упућивана је помоћ у храни. Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 120.

Лепљени су плакати на којима је преношен апел Врховног комесара за помоћ гладнима у Русији, Фритјофа Нансена, са поруком „на нама је да спасавамо што се још спасти може!“. Библиотека Матице Српске, Дк IV 125, Плакат „Помозите гладној и болесној деци у Русији“.

Истовремено су акције за помоћ гладнима у Русији организовали и чланови тада илегалне КПЈ. Vladimir Svetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 128-129.

⁵⁹⁰ ?????????

⁵⁹¹ Сергей Случ, „Германо-советские орношения в 1918-1941. годах. Мотивы и последствия внешнеполитических решениы“, *Славяноведение*, No. 6, 1995, 19-20.

⁵⁹² Документ бр. 130, Телеграм председника трговинске делегације РСФСР у Чехословачкој Народном комесару иностраних дела, 25. 6. 1921, *ДВПС*, Vol. IV, 198.

⁵⁹³ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 110.

грађани КСХС у СССР бити узети у таоце.⁵⁹⁴ Да то није била празна претња, говори чињеница да је након краха Мађарске совјетске републике тај преседан учињен. Тада су сви грађани са мађарским држављанством узети за таоце како би се пустилим ухапшени мађарски комунисти.⁵⁹⁵

Управо ће питање репатријације постати централно током 1922. године како у односима РСФСР са Краљевином СХС тако и са Бугарском.⁵⁹⁶ Мотиви балканских држава били су другачији, иако су преговори трајали паралелно. Наиме, у Совјетској Русији налазило се те године и даље 11 000 Југословена, који су тражили начина да се врате у домовину, док је број Бугара био вишеструко мањи.⁵⁹⁷ За Бугарску је латентну опасност правила руска белоемигрантска армија, јер је у том тренутку у држави било 36 000 руских војника, док је, према одредбама мировног уговора, смела да има свега 6 500 активних војника. Односи између белоемиграната и бугарских власти били су далеко од идеалних, те је у циљу репатријације 1922. године стигла мисија Совјетског Црвеног крста, иако дипломатски односи између две државе нису били успостављени. Бугарска је тиме постала кључна тачка за репатријацију разочараних белоемиграната на Балкану.⁵⁹⁸ Влада Краљевине СХС помно је пратила развој догађаја у суседној Бугарској, где су заједно са хуманитарцима стигли су и официри совјетских тајних служби. Њихов први задатак било је разбијање руске војне емигрантске организације. Поред тога, бугарски комунисти и поједине друге политичке организације биле су укључене у припрему државног удара против владе Стамболијског. Пред совјетским руководством и обавештајцима на терену налазио се избор да ли да се подрже ти планови. Оценивши да су комунисти недовољно снажни да изнесу преврат, даља подршка је ускраћена. Фронтално сукобљавање са режимом у Краљевини СХС довео је до краха комунистичких планова и забране КПЈ, те је сматрано да се на Балкану не треба упуштати у нову авантуру. Планирани устанак на јесен 1922. године, није се догодио, а власт Стамболијског срушена је са десна наредне године.⁵⁹⁹

У Краљевини СХС забраном комунистичке партије, и агресивним суочеловањем са левичарским идејама у клими приметне антибољшевичке хистерије, утихнули су готово сви гласови који су позивали на нормализацију односа са РСФСР. Изузетак су представљале социјалдемократе, које су могле да иступају у корист признања.⁶⁰⁰ Истовремено су совјетске

⁵⁹⁴ Документ бр. 129, Нота владе РСФСР влади КСХС, 24. 6. 1921, *ДВПС, Vol. IV*, (Москва: Политическая литература, 1960), 196-197; Алексеј Тимофејев, „Руска и српска традиција у новим околностима“, *Традиција и трансформација*, Vol. I, 82.

⁵⁹⁵ *ДВПС, Vol. IV*, 639.

⁵⁹⁶ Те године установљен је редовни поштански саобраћај између КСХС и СССР-а. Тома Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, (Београд: TRACO, 1998), 75.

⁵⁹⁷ Документ бр. 310, Из писма заменика Народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Немачкој, 10. 11. 1922, *ДВПС, Vol. V*, 669-670; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 99.

⁵⁹⁸ Само из Краљевине СХС у РСФСР се преко Бугарске током 1922. године вратило око 5 000 људи. Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 114; Тома Миленковић, *Калмици у Србији 1920-1944*, 69-77.

⁵⁹⁹ Ритта Гришина, „Советские спецслужбы и несостоявшийся переворот. Болгария, сентябрь 1922 года“, *Славяноведение*, No. 5, 2002, 15-19.

⁶⁰⁰ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 103. Министар иностраних дела Нинчић је марта 1922. године изјавио да је Краљевина СХС потпуно неутрална према Совјетској Русији, те да не ради непријатељски према њој, „иако је ова терористичком акцијом хтела да изазове револуцију“ у краљевини. Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 117.

власти све отвореније почеле да нападају режим у Краљевини СХС. Неуспешна конференција у Ђенови, одржана на иницијативу британског премијера Дејвида Лојда Џорџа, током априла и маја 1922. године, била је поприште жестоких критика на рачун власти југословенске краљевине које су упутили совјетски делегати.⁶⁰¹ Сазвана како би се нормализовао положај Немачке и Совјетске Русије у оквиру послератног поретка, није довела ни до каквих решења, јер су две државе „парије“ склопиле сопствени Рапалски споразум о сарадњи.⁶⁰² Иако никаквог дугорочног споразума није било, конференција је била погодна међународна арена у којој је совјетска делегација могла критиковати „реакционарни режим“ у Краљевини СХС. Још током припремних састанака, тражено је да се на конференцију позове и Црна Гора, а на самој конференцији иступано је против „угњетавања“ Црногораца, Хрвата и Македонаца.⁶⁰³ У наставку конференције критиковано је толерисање Врангелове армије као и „агересивна“ спољна политика Краљевине СХС.⁶⁰⁴

Упркос свим неспоразумима, питање евакуације преосталих Југословена, и даље је било актуелно и након завршетка конференције у Ђенови. Овог пута дипломате Краљевине СХС су учиниле први корак. Берлински посланик Бранко Лазаревић је посетио свог совјетског колегу током октобра и са њим разговарао о модалитетима успоставе провизорних односа. Југословенској страни чинило се да је решење које је постигнуто са Бугарској, о отварању канцеларије Црвеног крста најприхватљивије.⁶⁰⁵ Иако је совјетска страна начелно прихватала такво решење у том тренутку, сугерисано је да би било боље када би се неформално представништво отворило у складу са праксом каква је постојала у државама које формално нису признале РСФСР, попут Норвешке, Италије, Велике Британије и Чехословачке.⁶⁰⁶ Средином новембра посланик Лазаревић је предао предлог пројекта према којем би представници Црвеног крста имали ранг и привилегије дипломатских службеника. Овакво решење било је само ради „спољашњег мира“, нагласио

⁶⁰¹ Југословенски и француски врх нису били задовољни због позива РСФСР, али је британска концепција тријумфовала. Вук Винавер, 116.

⁶⁰² На самом састанку је предводник совјетске делегације, народни комесар иностраних дела Чичерин, исказао спремност Совјета за економску сарадњу са западним капиталистичким силама, па чак помињао и могућности концесија у Сибиру. Међутим паралелно са сесијама конференције у Ђенови одржавани су тајни састанци са немачким представницима и постигнут је договор, потписан у Рапалу 16. априла 1922. године, који је торпедовао даљи успех конференције. Evgeny Chossudovsky, „Genoa Revisited: Russia and Coexistence“, *Foreign Affairs*, Vol. 50, No. 3, 1972, 554-577; Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1987), 10.

⁶⁰³ Документ бр. 110, Писмо заменика представника совјетске делегације у Ђенови НКИД-у, 10. 4. 1922, *ДВПС*, Vol. V, (Москва: Политическая литература, 1961), 206; Документ бр. 142, Писмо заменика представника совјетске делегације у Ђенови председнику подкомисије прве комисије, Шанцеру, 30. 4. 1922, *ДВПС*, Vol. V, 280-282; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 78-79; Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 117-118.

⁶⁰⁴ Документ бр. 160, Први експозе Чичерина на четвртном заседању подкомисије прве комисије Конференције у Ђенови, 17. 5. 1922, *ДВПС*, Vol. V, 386-387.

Са циљем разоружавања Врангелове армије РСФСР је упућивао ноте владама и након краја конференције: Документ бр. 264, Нота владе РСФСР владама Велике Британије, Француске, Италије, Краљевине СХС, Бугарске, Румуније, Грчке и Египта, 24. 9. 1922, *ДВПС*, Vol. V, 593-595; Документ бр. 283, Телеграм Народног комесара иностраних дела представницима РСФСР у Британији и Италији, 19. 10. 1922, *ДВПС*, Vol. V, 621-622.

⁶⁰⁵ Фуснота бр. 156, *ДВПС*, Vol. V, 763-764.

⁶⁰⁶ Документ бр. 294, Писмо заменика Народног комесара иностраних дела, Литвинова, опуномоћеном представнику у Немачкој, 28. 10. 1922, *ДВПС*, Vol. V, 643.

је он.⁶⁰⁷ Ово решење у том тренутку пропало је због промене мишљења совјетске стране. Према мишљењу Народног комесаријата иностраних дела, „Југославија се налази у другом положају од Бугарске, и од ње можемо очекивати више самосталности“, те стога РСФСР може да пристане само на трговачко представништво, а не на испоставу Црвеног крста.⁶⁰⁸ Истовремено је у Београду дошло до интервенције царског посланика Штрандмана на двору и код председника владе Никола Пашића, што је довело до променем климе и у Београду.⁶⁰⁹ Овакве околности осујетиле су успостављање макар провизорних односа између Краљевине СХС и РСФСР. Међутим нерешена питања и даље су захтевала пажњу. Крајем 1922. године формирано је Друго политичко одељење Министарства иностраних дела Краљевине СХС и том приликом је реорганизовано Прво политичко одељење. Тада је формиран Руски одсек, надлежан и за белоемигранте и за Совјетски Савез, који је преузео ингеренције ранијег XI одељења надлежног за Пољску, Русију и Украјину.⁶¹⁰

Контакти између 1920. и 1922. године показали су да јасне политичке линије у Краљевини СХС о политици према Совјетској Русији и даље није било. Одсудна антикомунистичка оријентација у унутрашњој политици јесте се репрезентовала у спољној политици према болшевичком режиму, али не пресудно, јер се РСФСР у том тренутку налазила и даље у дубокој међународној изолацији. Више пута током овог периода чинило се да ће Краљевина СХС учинити корак ка признању, али се то није десило. Присталице и противници признања били су често исти људи, зависно од тренутка. Током 1923. године присталице признања били су Светозар Прибићевић и министар иностраних послова Момчило Нинчић, који није имао подршку краља Александра и Николе Пашића.⁶¹¹ Добро упознат са ситуацијом, чехословачки министар иностраних послова Едуард Бенеш је у разговору са совјетским представником у Чехословачкој приметио да Краљевина СХС нема никакву политичку линију према Совјетској Русији, као и да је у погледу на руска питања на делу борба „каријериста из разних група“. Саветовао је Совјете да не журе и не притискају Краљевину СХС како би се успоставили дипломатски односи. Сматрао је да ће признање СССР-а доћи као последица признања од стране великих држава и Чехословачке.⁶¹² Доиста, Нинчићев експозе о спољној политици 1923. године није уопште помињао Совјетски савез, јасно сведочећи о томе да политички курс према првој земљи социјализма није постојао.⁶¹³

Поред недостатка јасне дугорочне стратегије, други проблем који је мучио врх југословенске краљевине био је изостанак поузданих обавештења. Краљевина СХС није имала систематску обавештајну службу која би прикупљала информације о стварним

⁶⁰⁷ Фуснота бр. 156, *ДВПС, Vol. V, 763-764.*

⁶⁰⁸ Документ бр. 310, Из писма заменика Народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Немачкој, 10. 11. 1922, *ДВПС, Vol. V, 669-670.*

⁶⁰⁹ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 123; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 109.

⁶¹⁰ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938), Докторска дисертација*, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 97-99.

⁶¹¹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938), Докторска дисертација*, 397; Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 40.

⁶¹² Документ бр. 4, Извештај представника СССР у Чехословачкој о разговору са Министру иностраних послова Чехословачке, Бенешом, 3. 1. 1924, *ДВПС, Vol. VII, 11-13.*

⁶¹³ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 125.

дешавањима у СССР-у, већ се морала ослонити на *ад хок* добијена обавештења од страних влада и појединаца. Тако је током 1923. године, на основу информација Посланства у Прагу Министарство иностраних дела било убеђено да је антибољшевички отпор, до тада вишеструко ослабљен, и даље веома јак, као и да је ситуација на ивици побуне.⁶¹⁴ Доста информација добијали су и из антикомунистички настројених кругова у иностранству, што је додатно утицало на стварање слике о дешавањима у Русији. Тако је из Финске стигла суморна анализа стања у тој држави након успоставе односа са СССР-ом. Неименовани информатор обавештавао је Генерални конзулат Краљевине СХС како Совјети увелико роваре по овој скандинавској земљи тражећи њене „слабе тачке“ и политичке сукобе, како би их искористили за пропаганду.⁶¹⁵ Чини се да су ови савети озбиљно схваћени, јер ће свест о томе да ће признање Совјетског Савеза и установљење дипломатских односа повећати комунистичку агитацију и унутрашње немире бити присутна код управљачке елите Краљевине СХС/Југославије до њеног нестанка.

Пазећи ипак да не провоцира превише СССР, Краљевина СХС је тек 1923. године признала независност балтичких република, сачекавши да то прво учини Москва.⁶¹⁶ Ипак, та година биће обележена неспоразумима око финансијских питања. Тако је између СССР-а и Краљевине СХС измењен низ нота због југословенског поступања у питању Руске заложне банке која се налазила у земљи. Иако је југословенска страна настојала да се постави као неутрална у спору између генерала Врангела и СССР-а, совјетска влада је одбијала да прихвати квалификацију белоимигрантске организације као „треће државе“. По њиховом мишљењу, одговорност за отуђивање имовине совјетских грађана била је искључиво југословенске власти, те је навођено да је у питању прекршај јавног права.⁶¹⁷ Иако је одбијала своју одговорност, власт Краљевине СХС дала је инструкције да се из Руске заложне банке не издају више средства, наводећи честе злоупотребе.⁶¹⁸ Вртлогом југословенско-совјетских односа била је тих дана захваћена још једна банка у којој су имовину имали руски емигранти. Руско-словенска банка променила је власника, а Београдом су колале гласине да се иза мистериозног купца крије Совјетска Русија. Иако су новине извештавале о тим гласинама, посланство беле Русије се није обазирало на те вести. Ипак, оне су задобиле пажњу немачког Министарства иностраних послова које је спровело сопствену истрагу и закључило да је прави купац банке бивши министар трговине Дењикинове владе Лебедев, као и да нема индиција да постоје закулисни аранжмани са Совјетима.⁶¹⁹

⁶¹⁴ АЈ, 388-12-31, Посланство у Прагу Министарство иностраних послова, 20. 5. 1923. Исти документ сачуван је у фонду посланства у Лондону (АЈ, 341-31-104).

⁶¹⁵ АЈ, 388-12-31, Генерални конзулат у Хелингфорсу (Хелсинкију) Министарству иностраних послова, 20. 8. 1923. Исти документ сачуван је и у фонду посланства у Лондону (АЈ, 341-31-104).

⁶¹⁶ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 112.

⁶¹⁷ Документ бр. 3, Телеграм министра иностраних послова М. Нинчића Народном комесару иностраних дела Чичерину, 22. 12. 1923, *ДВПС, Vol. VII*, (Москва: Политическая литература, 1963), 9-10; Документ бр. 3, Нота Народног комесара иностраних дела Министру иностраних послова М. Нинчићу, 3. 1. 1924, *ДВПС, Vol. VII*, 9-10.

⁶¹⁸ АЈ, 388-12-31, Посланство у Паризу Министарству иностраних послова, Политичком одељењу, 23. 3. 1923; Министарство иностраних послова Посланству у Паризу, 11. 8. 1923.

⁶¹⁹ РА АА, RAV Belgrad, 45/1, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 30. 4. 1923; Немачко Министарство иностраних послова Посланству у Београду, 23. 10. 1923; Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 21. 12. 1923;

Током 1924. године међународна ситуација се вишеструко поправила за Совјетски Савез. Долазак лабуриста на власт у Великој Британији крајем јануара 1924. чији је јасни политички циљ била успостава односа са СССР-ом, означио је почетак разговора. Званично признање обављено је у фебруару 1924, а одмах потом Совјетски Савез признала је и фашистичка Италија, са којом су вођени преговори од септембра претходне године.⁶²⁰ За Италијом следила је Француска која је након три месеца преговора успоставила односе са Совјетским Савезом октобра 1924. године. Француско признање повукло је са собом читав низ држава, те је у периоду 1924-1925. СССР признало 13 држава. До краја двадесетих година СССР се изборио за признање свих великих сила, сем Сједињених Америчких Држава.⁶²¹

Иако су претходни разговори са совјетским представницима пропали, то није значило да су покушаји споразумевања окончани. Краљевина СХС била је спремна и да учини извесне уступке совјетској страни. Тако је марта 1924. године формално укинито Штрандманово посланство у Београду, мада је де факто руски дипломата задржао своје привилегије.⁶²² Претходно године затворена је дипломатска мисија националне Русије у Софији, због сумњи да су поједини емигранти учествовали у припреми државног удара.⁶²³ Такође, 1924. године у Београду су основани, уз подршку делова југословенске владе, огранци есерског Земгора, који је суштински био део совјетске агентурне мреже у земљи.⁶²⁴ Могуће је да је то свесно толерисано, јер су прваци југословенског Земгора коришћени за незваничне контакте са Совјетима. Тако је Владимир Лебедев путовао у СССР 1925. и 1932. по налогу југословенских власти, као и шеф организације Фјодор Махин, који ће ступити крајем тридесетих година и у КПЈ.⁶²⁵

Почетком 1924. године поједини југословенски новинари коришћени су за контакте, као и стари социјалиста и комуниста, Триша Кацлеровић.⁶²⁶ Најзначајнији контакт пак био је остварен у Бечу, када се тамошњи југословенски посланик сусрео са совјетским колегом Левицким, који је у престоници Аустрије преговарао са Румунима о споразуму и признању.⁶²⁷ Током разговора двојице дипломата, Левицки се жалио на држање Румуна и њихову неспремност да се одрекну Бесарабије. Самоуверено је изјављивао како је Бугарска

⁶²⁰ *Историја внешнеј политике СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 187-196.

⁶²¹ *Историја внешнеј политике СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 201-216; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 82.

⁶²² Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 114; Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924“, *Tokovi istorije*, Vol. I-II, 1995, 109.

⁶²³ Цветана Кјосева, „Установление болгаро-советских дипломатических отношений в 1934 году и судьба посольской церкви в Софии“, *Славяноведение*, No. 4, 2007, 46-47.

⁶²⁴ Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 41.

⁶²⁵ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 887-888;

Полицајци Управе града Београда били су свесни тога да чланови Земгора раде одређене задатке за Министарство инстроних послова, које их је протежирало и штитило од хапшења због контакта са Совјетима. ИАБ, Безбедносно информативна агенција (БИА), Досије Николе Губарева, Наставак саслушања, 12. 5. 1948.

⁶²⁶ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 397.

⁶²⁷ Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 119; Živko Avramovski, „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za rumunsku spoljnopolitičku orijentaciju“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 5.

спремна за болшевизам, као и да ће преко ње СССР избити на мореузе. Извештај својој влади југословенски дипломата завршио је врло неповољним исказом о Левицком, који сликовито илуструје латентни презир према болшевицима присутан у тадашњој друштвеној елити Краљевине СХС: „Левицки је врло млад. Чини утисак несвршеног руског студента, тип револуционара. Окружен је неким јеврејима“.⁶²⁸ Контакти са совјетским дипломатама почетком године нису уродили плодом. Турски посланик у Бечу закључивао је да је зближавање СССР са Италијом главни разлог, док је у Краљевини СХС доминирало уверење да се совјетски режим не придржава никаквих међународних договора.⁶²⁹

Додатну препреку представљала је све агилнија и опаснија антијугословенска кампања совјетског режима покренута средином 1924. године. Центар како пропагандних, тако и обавештајно субверзивних активности био је Беч. У овом граду покренут је јула 1924. године часопис *La fédération balkanique* (Балканска федерација), који су уређивали и издавали бројни балкански комунисти емигранти, углавном Југословени и Бугари. Замишљен као глас „потлачених народа и мањина“ био је отворен и за поједине опозиционе југословенске политичаре, углавном чланове ХРСС-а. Такође окупљао је велики број бугарских и македонских емиграната, који су се након потписивања „Мајског манифеста“ определили за сарадњу са Коминтерном у борби против Краљевине СХС.⁶³⁰ Уредник часописа био је Лабуд Кусовац, црногорски комуниста који се налазио на докторским студијама у Бечу. Лист је у Краљевини СХС био забрањен, али је илегално уношен у земљу. Чини се да је утицао на повећање комунистичке агитације у земљи, јер је не само изазивао протесте југословенске власти код аустријских дипломата, већ и појачано интересовање немачког посланства. Немачке дипломате процењивале су да је Беч несумњиви центар болшевичке пропаганде на Балкану, као и да се одатле упућује новац у Краљевину СХС у циљу комунистичке агитације.⁶³¹ Ипак, преко свог представништва у Бечу сазнавали су да су протести Краљевине СХС и Бугарске уродили плодом, те да је бечка полиција почела да сузбија активности круга око часописа *Балканска федерација*, као и да отежава набавку оружја. Закључивали су да су протести против држања Аустрије, који су поготово у случају Југословена били условљени неповерљивошћу према ратним непријатељима и искуством Мађарске Совјетске Републике, ипак били у великој мери неоправдани. Према њиховом мишљењу, Аустрија се није држала непријатељски и није протежирала комунисте и

⁶²⁸ АЈ, 341-31-104, Посланство у Бечу Министарству иностраних послова, 27. 3. 1924.

⁶²⁹ Документ бр. 157, Писмо опуномоћеног представника у Аустрији НКИД-у, 11. 5. 1926, *ДВПС, Vol. IX*, 272-273; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 77.

⁶³⁰ Иако је формално уперен и против режима у Београду и у Софији, из текста самог манифеста јасно је да је овај споразум по својој суштини уперен против Краљевине СХС и српских интереса. Види: „Мајски манифест“, Виена, 15 мај 1924 г. Доступно на: [Revue d'histoire moderne et contemporaine, No. 3, 1987, 501-502; Oliver Jens Schmitt, „Balkan-Wien– Versuch einer Verflechtungsgeschichte der politischen Emigration aus den Balkanländern im Wien der Zwischenkriegszeit \(1918-1934\)“, *Südost-Forschungen*, Vol. 73, 2014, 278.](https://mk.wikisource.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%98%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82; Vladimir Claude Fišera, „Communisme et intégration supranationale: la Revue)

⁶³¹ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачки посланик у Бечу Министарству иностраних послова, 20. 9. 1924; Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 6. 11. 1924; Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 24. 12. 1924.

„националне револуционаре“. У пракси се то одликовало тиме што је центар за набавку оружја пребачен из Беча у Трст под притиском полиције.⁶³²

У јулу 1924. је поред оснивања *Балканске федерације*, дошло до још једног политичког заплета који ће се негативно одразити на југословенско-совјетске односе. Након што је у марту формирана влада Пашић-Прибићевић, која је жестоко нападала „антидржавну опозицију“, предводник најзначајније опозиционе групације у земљи, Стјепан Радић је заједно са својом Хрватском републиканском сељачком странком ступио у Сељачку интернационалу (Крестинтерну) 27. јула 1924.⁶³³ Овај „политички маневар“ био је пре резултат Радићевог разочарења у Запад и потребе за остваривањем додатног притиска на владу него проживљених филосовјетских осећања.⁶³⁴ Уследила је кампања полувзвичног *Времена* против совјетског режима, за коју је београдски немачки посланик сматрао да је диктирана од стране југословенског Министарства иностраних послова.⁶³⁵

По доласку кабинета Љубомира Давидовића, јула 1924. министар иностраних дела Војислав Маринковић најавио је скоро признање СССР-а, „када Руси ускладе своје погледе са међународним правом“. Против Давидовићеве владе поведена је жестока кампања самосталних демократа и радикала, који су оптуживали „владу наслона на Москву“ за издају државе.⁶³⁶ Истовремено, „Давидовић је примећивао да војне власти шаљу извештаје како сепаратисти и комунисти свуда дижу главу под његовом владом, потпуно као што је то писала Пашић-Прибићевићева штампа, као и да краљ отворено устаје против владине већине на чијем је челу он био“.⁶³⁷ На крилима жестоке медијске кампање, у којој је предњачила *Политика*, влада је пала у новембру, а Пашић је оформио нови кабинет, одлучно изјавивши да је спреман да настави борбу против бољшевизма.

Демонстративан антибољшевички курс нове југословенске владе одговарао је суседној Бугарској, у којој су од 1923. године примењене оштре мере против комунизма. Иако је постојало обострано задовољство због политике према комунизму, то није довело до трајнијег зближења услед других проблема који су оптерећивали односе између Краљевине СХС и Бугарске. И Румунија била је заинтересована за укључење у некакав антикомунистички пакт на Балкану, који је најављивао британски *Тајмс*.⁶³⁸ Посета

⁶³² РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачки посланство у Бечу Министарству иностраних послова, 27. 8. 1924; Немачко посланство у Бечу Министарству иностраних послова, 31. 10. 1924; Немачко Министарство иностраних послова Посланству у Београду, 31. 12. 1924.

⁶³³ А. А. Силкин, „Степан Радич и интернационализација хорватског вопроса (1918-1925)“, у: *Восточная Европа после Версаля*, 207.

⁶³⁴ Детаљније види: Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 132-133; Mira Kolar Dimitrijević, „Prepiska između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1972, 148-164; Mira Kolar Dimitrijević, „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 1972, 7-29; Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923-1925 godine“, *Istorija 20. veka*, Vol. XII, 1972, 375-402.

⁶³⁵ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 1. 12. 1924; Када се у Краљевину СХС вратио разочарани социјалиста Чедомир Јоксимовић, он је изјавио да је најважнији бољшевички агент у земљи у том тренутку Стјепан Радић. Он је тврдио да Радић одржава везу са Москвом преко немачког конзулата у Загребу. АЈ, 334-31-138, Без наслова, [1924].

⁶³⁶ Види: Branislav Gligorijević, „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 345-406.

⁶³⁷ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 135-136.

⁶³⁸ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 137-138.

бугарског председника владе Београду крајем 1924. године, која је требало да протекне у знаку зближења на фронту антикомунизма, није довела до неких трајних резултата.⁶³⁹ То није био крај антибољшевичким иступима Краљевине СХС на Балкану. Након што је Ахмед Зогу протеран из Албаније, и нова влада Фан Нолија заузела више демократски и условна схваћено „левичарскији“ политички курс, Албанија је успоставила дипломатске односе са Совјетским Савезом. Београдска штампа прозвала је Нолија бољшевичким агентом који води непријатељску политику према Краљевини СХС.⁶⁴⁰ Совјетски посланик стигао је 16. децембра у Тирану, а Краљевина СХС као и друге државе (Велика Британија и Италија) упутиле су ултиматум Нолијевој влади да неће толерисати присуство совјетског представника.⁶⁴¹ Иако је албанска влада попустила под притиском и протерала дипломату, уз југословенску помоћ и учешће руских емиграната присталице Ахмеда Зогуа су већ око католичког Божића биле у Тирану. Ноли је натеран на егзил, а Албанија није успоставила односе са Совјетским Савезом. Иако би било погрешно интерпретирати акцију југословенских власти на враћању Зогуа на власт искључиво антикомунизмом, јер је Краљевина СХС имала пуно важнијих разлога за то,⁶⁴² не треба сметнути ту димензију са ума. Наиме, јасно је да се опасност од рада бољшевика међу Албанцима, народу са значајном и иридентистички настројеном мањином у Краљевини СХС, није могао толерисати, поготово у светлу рада *Балканске федерације* међу „потлаченим мањинама“.⁶⁴³

Изборна кампања радикала почетком 1925. године протекла је у јасним антисовјетским тоновима. Прваци ХРСС-а су током јануара, због сарадње са Совјетским Савезом крунисаним уласком у Крестинтерну, ухапшени. Ипак, након што је дошло до споразума Радића и Пашића, одустајање од републиканства Хрватске сељачке странке и уласка њених првака у владу, кампања се постепено стишавала.⁶⁴⁴ Анализирајући новонасталу ситуацију, заменик Народног комесара иностраних дела, Максим Литвинов је закључио да је она била покренута у циљу изборне агитације, те да треба очекивати наставак контаката са југословенском страном. Дајући инструкције совјетском посланику у Варшави, који се сусретао са, за разговоре расположеним југословенским колегом Јевремом Симићем, он је нагласио да не треба исказивати претерани ентузијазам за успоставу односа, али да треба нагласити да не постоји размимоилажење између политичких интереса две државе, као и да СССР нема намеру да се меша у унутрашње ствари Југославије, што је

Иако животно угрожена, према анализама француског генералштаба, Румунија није била спремна за војни сукоб са Совјетским Савезом. Catherine Durandin, „Romania, the War and the Army, 1914-1930“, *War & Society*, Vol. III, No. 2, 1985, 56-57.

⁶³⁹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 341; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 117.

⁶⁴⁰ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 139.

⁶⁴¹ Документ бр. 293, Телеграм опуномоћеног представника у Албанији заменику Народног комесара иностраних дела, Литвинову, 22. 12. 1924, *ДВПС*, Vol. VII, 587.

⁶⁴² Види: Саша Мишић, *Албанија - пријатељ и противник: југословенска политика према Албанији 1924-1927*, (Београд: Службени гласник, 2009).

⁶⁴³ Велика Британија, која је имала дипломатске односе са СССР-ом, морала се касније правдати да није учествовала у протеривању совјетског представника у Албанији. Том приликом се совјетски дипломата жалио на агресивну политику Краљевине СХС у Албанији. Види: Документ бр. 17, Писмо опуномоћеног представника СССР у Великој Британији заменику Народног комесара иностраних дела, Литвинову, 10. 1. 1925, *ДВПС*, Vol. 8, (Москва: Политическая литература, 1963), 34-35.

⁶⁴⁴ Види: Bogdan Krizman, „Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1974, 125-138;

било питање на које је југословенска страна била најосетљивија.⁶⁴⁵ Чини се да је председник југословенске владе Никола Пашић био склон наставку разговора са Совјетима, али се током пролећних месеци догодило неколико инцидената који су претили да угрозе не само југословенско-совјетске већ и југословенско-аустријске односе. Шеснаестог априла 1925. у софијској цркви Свете недеље експлодирала је бомба коју су поставили бугарски комунисти, уз логистичку подршку совјетских обавештајаца. Животе је изгубило 130 људи, међу којима велики број припадника бугарске војне и политичке елите.⁶⁴⁶ Овај крвави догађај додатно је потпирио страхове југословенског врха од терористичких комунистичких акција. Јавно је обећана помоћ бугарској влади, против чега је југословенска опозиција иступала наводећи да нема потребе помагати борбу против комунизма у туђој држави.⁶⁴⁷

Иако је терористички чин у Бугарској био суштински контрапродуктиван за комунисте, јер није довео до смене власти, већ до оружаног одговора државе која се брутално обрачунала са бугарским комунистима, он је поново усмерио пажњу југословенских органа на Беч као несумњиви центар бољшевичке агентуре. Када је у том граду наредног месеца у главном бечком позоришту, Бургтеатеру, убијен вођа леве фракције ВМРО и један од потписника „Мајског манифеста“ Тодор Парица, југословенске власти биле су додатно узнемирене, како је извештавао немачки посланик.⁶⁴⁸ Парица, иако је једно време након убиства Стамболијског био у југословенској служби, у том тренутку био је истакнути вођа просовјетске линије међу македонским емигрантима, а његов убица била је присталица десног крила ВМРО и каснија супруга Ванче Михајлова, Менча Камичева. Чињеница да је убица осуђена на најмању могућу казну од 8 година, коју потом није ни одслужила због „лошег здравља“, појачавала је утисак о подршци Аустрије непријатељима југословенске државе. Аустријски посланик у Београду позван је код краља Александра, који га је, како ће Аустријанци касније извести Совјете, напао у „неприличној форми“ због тога што се допушта постојање „гнезда бољшевичких агитатора“ у главном граду Аустрије.⁶⁴⁹ Аустријски посланик објавио је чланак у *Политици* у којем је бранио рад бечке полиције, а аустријско министарство иностраних послова изразило је незадовољство путем критика код тамошњег југословенског посланика. Као одговор, 10. јуна упућена је нота Аустрији у којој су набрајане активности бољшевика и истицано како они уживају заштиту у Бечу. На њу је одговорено нотом у којем се протестовало због мешања у унутрашња питања Аустрије, а са садржајем целокупне контроверзе која није јењавала ни током јула, упознао је аустријски посланик у Москви руководство Совјетског

⁶⁴⁵ Документ бр. 83, Телеграм заменика Народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Пољској, Војкову, 6. 3. 1925, *ДВПС, Vol. 8*, 174.

⁶⁴⁶ R. J. Crampton, *Bulgaria*, (Oxford: Oxford University Press, 2007), 237-238.

⁶⁴⁷ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 145-146; Догађаји током 1924. и 1925. године јасно су осликали концепцијску разлику између Велике Британије и балканских држава према питању антибољшевичког фронта. Док су британци желели да створе ратни блок против Русије, конзервативни режими су у антикомунизму пре видели „прећутну сарадњу реакционарних режима против опозиционих снага у земљи“, како је закључивао Вук Винавер. Исто, 141.

⁶⁴⁸ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 23. 6. 1925.

⁶⁴⁹ Документ бр. 223, Записник са разговора Народног комесара иностраних дела са послаником Аустрије у СССР-у, Толем, 8. 7. 1925, *ДВПС, Vol. 8*, 418.

Савеза наводећи да његова влада не жели да се она негативно одрази на односе са СССР-ом.⁶⁵⁰

Упркос тешкоћама које су се појавиле, контакти су одржавани на више тачака широм Европе. Највећи присталица признања Совјетског Савеза у југословенској дипломатији, посланик у Берлину Живојин Балугџић, сусрео се са совјетским послаником. Контакти су такође одржавани и у Риму, Варшави и Прагу. Турски министар спољних послова Тефик Ружди протежирао је ове контакте, јер је Турска са Краљевином СХС делила подозрење од италијанског империјализма, сматрајући да добри односи са СССР-ом могу служити као противтежа.⁶⁵¹ Приликом Руждијеве посете Београду децембра 1925. године разговарано је и о модалитетима будућих односа Краљевине СХС и СССР-а. У каснијим контактима обављеним преко Турске, договорено је да се будући разговори одрже у овој земљи уз посредовање њене дипломатије. Краљевина СХС је обећавала да неће приступити никавом антисовјетском блоку, као и да неће допустити Врангеловој армији да са њене територије нападне СССР. Са друге стране пак, Совјетски Савез је пристајао само на потпуно признање и захтевао потпуно разоружавање беломигрантских формација. На овакве захтеве Краљевина није могла пристати у овом тренутку.⁶⁵²

Краљевина СХС интересовала се да ли постоји могућност да се у комплекс питања везаних за будуће признање укључи и питање финансијске компензације југословенских грађана који су оштећени услед Октобарске револуције, али то питање није покретано.⁶⁵³ Југословенски посланик у Варшави, Јеврем Симић, који је био веома заинтересован за „руско питање“, посетио је совјетског посланика нагласивши да је ту без формалних инструкција. Према мишљењу његовог сарадника, он је био послат да испита могућност совјетско-пољског зближења. Симић је тврдио да је својој влади пренео лучно уверење да треба признати СССР, јер уколико Краљевина СХС остане последња држава без односа, може се десити да у том случају Совјетски Савез неће желети да успостави односе.⁶⁵⁴ Када је Народни комесар иностраних дела СССР-а, Чичерин долазио у посету Варшави, организован је пријем у совјетском посланству. Јеврем Симић, као представник државе са којом нису постојали дипломатски односи, није добио позивницу, због чега је био незадовољан. Совјетски посланик сматрао је да је он, с обзиром на исказано интересовање за посредовање у преговорима, имао намеру да искористи ту прилику да разговара са

⁶⁵⁰ Документ бр. 223, Записник са разговора Народног комесара иностраних дела са послаником Аустрије у СССР-у, Толем, 8. 7. 1925, *ДВПС, Vol. 8*, 418; РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 23. 6. 1925.

⁶⁵¹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938), Докторска дисертација*, 396.

⁶⁵² Документ бр. 7, Записник са разговора Народног комесара иностраних дела са послаником Турске, Зеки бегом, 7. 1. 1926, *ДВПС, Vol. IX*, (Москва: Политическая литература, 1964), 13-14; Документ бр. 11, Телеграм Народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Турској, Л. Величку, 11. 1. 1926, *ДВПС, Vol. IX*, 18-19; Документ бр. 17, Телеграм представника у Турској Народног комесару иностраних дела, Чичерину, 14. 1. 1926, *ДВПС, Vol. IX*, 27.

⁶⁵³ АЈ, 341-31-104, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 5. 8. 1925; Британско министарство иностраних послова југословенском посланству у Лондону, 20. 8. 1925. Те године формиран је Одбор за оштећене у Русији. Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 147.

⁶⁵⁴ Документ бр. 82, Телеграм опуномоћеног представника у Пољској НКИД-у, 3. 3. 1925, *ДВПС, Vol. 8*, 173.

„другом комесаром“ о будућем признању.⁶⁵⁵ И у престоници Италије одржавали су се разговори, а тамошњи југословенски посланик изразио је уверење да ће ускоро доћи до успоставе односа. Наводио је да је становништво проруски расположено, али да владу брине активност Коминтерне.⁶⁵⁶ Совјети су истицали да су спремни за преговоре и предлагали као место или Берлин или Париз.⁶⁵⁷ Контакти ипак нису довели ни до каквих резултати ни током 1925. године. Поред страха од бољшевичке агитације у случају признања, на Краљевину СХС извршила је притисак и Британија која је у том тренутку спроводила све израженију антисовјетску спољну политику.⁶⁵⁸

Ситуација се није много променила ни наредне године. Од признања Совјетског Савеза режим Краљевине СХС удаљавао је не само притисак Велике Британије, већ и све очистија пропаганда из Беча. Југословенско Министарство иностраних послова константовало је да се активност бољшевика појачава на Балкану управо као последица настојања Велике Британије да створи антибољшевички блок држава на полуострву.⁶⁵⁹ Пуно бриге задавао је и даље часопис *Балканска федерација*.⁶⁶⁰ Стари страхови о спреси ревизионистичких немачких кругова и бољшевика и даље су били присутни. Сматрано је да СССР не само да помаже црногорске сепаратисте, већ да заједно са бившим послаником у Берлину, Милошем Богићевићем врши припрему атентата на краља. Богићевић и Божин Симић, двојица „издајника“, од којих је један пришао Немцима а други бољшевицима, развијали су медијску кампању која је за циљ имала утврђивање кривице престолонаследника Александра за убиство Франца Фердинанда и отпочињање рата.⁶⁶¹

Југословенска штампа преносила је оптужбе против СССР-а, у складу са промишљањима државног врха. Како би се ове оптужбе побиле, совјетска власт била је принуђена да изда званичан коминике у којем је тврђено да се не мешају у унутрашњу политику Краљевине СХС и да не организују атентате на њене званичнике.⁶⁶² Званичан орган Совјетске владе *Известија* је у новембру 1926. године објавио текст под називом „СССР и Југославија“ у којем се очитовала сва контрадикторност и комплексност југословенско-совјетских односа у дотадашњем периоду. Навођено је да нема државе са

⁶⁵⁵ Документ бр. 324, Из писма опуномоћеног представника у Пољској, члану колегија НКИД, С. И. Аралову, 3. 10. 1925, *ДВПС*, Vol. 8, 555-558.

⁶⁵⁶ Документ бр. 389, Телеграм опуномоћеног представника у Италији заменику народног комесара иностраних дела, Литвинову, 22. 11. 1925, *ДВПС*, Vol. 8, 677.

⁶⁵⁷ Документ бр. 396, Телеграм заменика народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Италији, П. М. Керженцеву, 25. 11. 1925, *ДВПС*, Vol. 8, 689.

⁶⁵⁸ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 544-545; 588; John P. Sontag, „The Soviet War Scare of 1926-27“, *Russian Review*, Vol. 34, No. 1, 1975, 66-77; Фуснота бр 4, *ДВПС*, Vol. IX, 713;

Са друге стране током разговора француског премијера Аристиде Бриана и Чичерина, Бриан је критиковао политику југословенске дипломатије и обећавао да ће вршити притисак на КЈ да призна СССР. Документ бр. 415, Писмо народног комесара иностраних дела НКИД-у, 16. 12. 1925, *ДВПС*, Vol. 8, 734.

⁶⁵⁹ АЈ, 341-31-104, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 12. 3. 1926.

⁶⁶⁰ АЈ, 341-31-104, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 15. 4. 1926; Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 25. 10. 1926; Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 3. 11. 1926.

⁶⁶¹ АЈ, 395-15, Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 12. 4. 1926; Драган Петровић, *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР) 1918-1929*, 254.

⁶⁶² Документ бр. 104, Изјава НКИД о антисовјетским лажима југословенских владајућих кругова, 23. 3. 1926, *ДВПС*, Vol. IX, 168; РА АА, RAV Belgrad, 45/1, Немачко посланство у Москви Министарству иностраних послова, 23. 3. 1926.

којом Совјетски Савез и даље нема односе, а да за такво стање има мање разлога од Краљевине СХС. Између две земље нема никаквих отворених политичких или територијалних спорова. Оцењено је да је дугогодишњи председник владе Никола Пашић најзаслужнији за такво стање, али и да Краљевину „лојалност према старој Русији“ спречава да ступи у било какав антисовјетски блок. У складу са тадашњом пропагандном матрицом Коминтерне навођено је да су све југословенске националности за признање СССР-а, сем Срба.⁶⁶³

Краљевина СХС пратила је помно развој међународне ситуације, поготово назнаке о немачко-пољском зближавању. С обзиром на то да је управо у Пољској вођен низ незваничних разговора са совјетским представницима, све већа политичка криза у земљи била је забрињавајућа. Маршал Пилсудски извршио је државни удар маја 1926. године, након чега су се совјетско-пољски односи погоршали, док је преврат према мишљењу британског Форин офиса била „најбоља опција која се могла догодити“.⁶⁶⁴ Погоршање пољско-совјетских односа било је констатовано у извештајима југословенских дипломата.⁶⁶⁵ Стога долази до промене посланика у Варшави. Дотадашњи посланик Симић је у опрштајном разговору совјетском посланику рекао да је због иницијативе у циљу нормализације односа са СССР-ом, опозван из Варшаве и упућен у „безначајни“ Ватикан.⁶⁶⁶ Нови посланик, није био склон контактима са Совјетима, те је Варшава престала да буде центар разговора о „руском“ питању.

Британски фактор наставиће да буде пресудан за питање признања Совјетског Савеза и у наредном периоду. Са друге стране, поред Турске подршку југословенско-совјетском споразумевању давала је и Француска. Генерални секретар Министарства иностраних послова Француске, Филип Бертел је маја 1927. године у разговору са Народним комесаром иностраних дела предвиђао скоро признање Совјетског Савеза од стране Краљевине СХС и Чехословачке, наводећи да је главна препрека томе био, у том тренутку преминули, Никола Пашић. Према његовом мишљењу, приликом посете Тефика Руждија Београду децембра 1925. Краљевина СХС је била врло близу признања, што су спречили Енглези.⁶⁶⁷ Британски притисак све више се пак манифестовао, како су се британско-совјетски односи погоршавали. У фебруару 1927. године британска штампа је почела да спекулише о скором раскиду односа, успостављених три године раније. Разлози за такву одлуку налажени су у политици совјетске владе у Кини и организовању револуционарне смене власти, као и у непоштовању англо-совјетског трговинског споразума. Посматрајући напредовање комуниста у Кини, Британија је све више стрепела

⁶⁶³ АЈ, 395-15, Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 20. 11. 1926. Исти текст упућен је и бројним другим посланствима КСХС у иностранству, попут Цариграда (АЈ, 370-34-95) и Лондона (АЈ, 341-31-104).

⁶⁶⁴ Документ бр. 50, Званичник британског Форин офиса, г. Ц. Д. Грегори, даје коментар државног удара Пилсудског, 21. 5. 1926, Peter D. Stachura, *Poland 1918-1945: An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*, (London/New York: Routledge, 2004), 72.

⁶⁶⁵ АЈ, 341-31-104, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 30. 9. 1926; АЈ, 395-15, Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 3. 11. 1926.

⁶⁶⁶⁶⁶⁶ Документ бр. 114, „Из извештаја посланика СССР у Варшави, П. Ј. Војкова члану колегијума НКИД СССР-а Б. С. Стомонјакову о разговору са министром иностраних послова Пољске А. Залеским о питањима спољне политике, 8. 6. 1926“, у: *Советско-пољские отношения в 1918-1945 гг. Vol. I*, 597.

⁶⁶⁷ Документ бр. 130, Запис разговора Народног комесара иностраних дела са генералним секретаром МИП Француске, Бертелом, 23. 5. 1927, *ДВПС, Vol. X*, 226.

од раста ове „разорне идеологије“ у сопственим колонијама, превасходно у Индији. Већ у априлу 1927. године, пекиншка полиција, уз свесрдну подршку Британаца, провалила је у тамошње совјетско посланство. Уследила је провала британске полиције у трговинско представништво СССР-а у земљи, које је неумитно довело до раскида односа 27. маја 1927.⁶⁶⁸ Краљевина СХС није била превише задовољна због оваквог развоја догађаја, јер се могло претпоставити да ће уследити зближавање Велике Британије и Италије на антибољшевичкој основи.⁶⁶⁹

Управо ће лош развој догађаја у односима са Италијом и страх од потенцијалне подршке Велике Британије италијанским захтевима, иницирати нови талас контаката са Совјетским Савезом.⁶⁷⁰ Прашки представник Совјетске Русије дао је тако изјаву за загребачки лист *Обзор*.⁶⁷¹ Посредством Турске долази до контаката у Бечу између совјетског и југословенског посланика током фебруара 1927. године. Управо је тамошњи турски посланик био веома ангажован на томе да придобије Краљевину СХС за признање, наводећи да Совјетски Савез не врши никакву комунистичку пропаганду у Турској, тиме настојећи да умири највећи страх југословенског врха. Такође, како би умирио други страх, уверавао је свог колегу како би тај корак довео до учвршћивања југословенске позиције према Италији.⁶⁷² Иако је југословенски посланик сматрао да његов саговорник претерује, те да је у одличним односима са тамошњим совјетским послаником, ипак је изјавио: „Ми смо убеђени да ће се, можда у скорој будућности, обновити наши односи са Москвом“. Додао је да је главна препрека унутрашњеполитичке природе.⁶⁷³ Потпуно другачије садржине био је разговор са британским послаником у Бечу, лордом Чилстоном. Он се распитивао о гласинама да је Краљевина СХС спремна да преорјентише своју спољну политику и удаљивши се од Велике Британије, окрене Совјетском Савезу. Југословенски посланик је одговорио: „Ми бисмо желели да успоставимо односе са московском владом, само кад бисмо имали гаранцију да она неће вршити бољшевичку пропаганду против нас.

⁶⁶⁸ АЈ, 341-31-105, Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 16. 8. 1929; *История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 237-243; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 41.

⁶⁶⁹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 444; Иако су у комунистичкој штампи биле присутне вести о томе да се Краљевина СХС спрема за војни поход на СССР, никакви планови за инвазију нису постојали. Mile Vjelajac, *Vojaska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, (Београд: INIS, 1994), 77-78.

⁶⁷⁰ Заједничка борба против режима у Италији, могла је довести до зближења италијанских комуниста и органа Краљевине СХС. У конзулату у Чикагу се јуна 1927. године појавио Ђовани Пипан, Словенац из Трста, комуниста, који је побегао из Италије због комунизма, отишао у Чикаго. У САД био је и даље активан у комунистичким листовима и раду партије. Питао је конзула да ли би влада Краљевине СХС хтела да помогне борбу против фашизма у Италији, и да финансира његов комунистички лист у циљу дестабилизације Италије. У свом одговору, конзул каже да су мале шансе да ће влада подржати његов подухват, том приликом рекавши: „нама је режим фашиста много мање опасан од режима радничке револуције у Италији“. Овакав исказ јасно потврђује колико је комунизам перципиран као опасан чак и у југословенском окружењу. (АЈ, 414-4-7, Конзулат у Чикагу Министарству иностраних послова, 27. 6. 1927). Постоји могућност да је некаква подршка упућена италијанским комунистима, ако се узме у обзир да је Краљевина СХС водила другачију политику према бугарским и мађарским комунистима који су се налазили на њеној територији. Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 970-971; Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 126.

⁶⁷¹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 442-443.

⁶⁷² Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 151-152.

⁶⁷³ АЈ, 370-34-95, Министарство иностраних послова Посланству у Цариграду, 23. 2. 1927.

Али искуство које ви имате у раду са бољшевичком владом, не анкуражира много“. Учвршћујући овакав став саговорника, британски се посланик жалио на понашање Совјета, који непоштујући никакве договоре неуморно раде против Британије и шире политичку пропаганду.⁶⁷⁴

Долазак у априлу 1927. новог министра иностраних дела, Војислава Маринковића, који је у јануару те године дао изјаву за један румунски лист, у којој је тврдио да је био присталица признања Совјетског Савеза, будио је наду у позитиван расплет ових контаката.⁶⁷⁵ Нова рунда преговора одигравала се у Женеви на маргинама економске конференције. Тада су разговарали југословенски и совјетски делегат, Славко Шећеров и Лев Хинчук, преко којих су владе размењивале ноте. Совјетска страна наводила је, да две земље немају никаквих политичких сукоба, као и да СССР може да служи као осигурање од Италије. Југословенски делегат истицао је да су у Краљевини СХС на делу озбиљни кораци како би дошло до признања, те да је народ који је раније „из политичких мотива“ био против Русије, схватио да је бољшевичка власт у Русији у складу са жељама руског народа.⁶⁷⁶ Војислав Маринковић је пак, преко Шећерова упутио званичан одговор, у којем је стајало да је Краљевина СХС спремна да призна и званично Совјетски Савез, по окончању спора који је имала са Италијом. Након састанака у Женеви, поново су у Цариграду одржавани контакти, док је југословенски посланик отворено рекао Тефику Руждију да је Британија била осујетила признање СССР-а у претходном периоду.⁶⁷⁷ Иако је и званично, али не и јавно, дато обећање о признању Совјетског савеза, 8. новембра 1927. године, југословенски посланик у Атини обавестио је совјетског да не могу учинити обећани корак, изговарајући се разлозима унутрашње политике.⁶⁷⁸

Оваква одлука довешће до јавне осуде југословенског министра иностраних послова од стране совјетске штампе. Тврђено је да он даје противречне изјаве, да је раније Совјетима наводио како је Британија спречила признање, док сада говори другачије.⁶⁷⁹ Ипак упркос несумњивој фрустрацији совјетских руководећих кругова, контакти су настављени. Наиме, током 1928. године главни ток совјетске европске политике увелико је одговарао Краљевини СХС, због опирања покушају Италије да створи осовину Атина-Рим-Анкара.⁶⁸⁰

⁶⁷⁴ АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 16. 2. 1927; Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 162.

⁶⁷⁵ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 442-443.

⁶⁷⁶ Документ бр. 121, Запис разговора члана совјетске делегације на Међународној економској конференцији у Женеви Л. М. Хинчука са председником југословенске делегације Шећеровим, 13. 5. 1927, *ДВПС, Vol. X*, (Москва: Политическая литература, 1965), 200-201; Документ бр. 122, Телеграм председника совјетске делегације на Међународној економској конференцији у Женеви заменику Народног комесара иностраних дела, Литвинову, 14. 5. 1927, *ДВПС, Vol. X*, 202; Документ бр. 124, Телеграм заменика Народног комесара иностраних дела СССР председнику совјетске делегације, В. В. Оснакому, 15. 5. 1927, *ДВПС, Vol. X*, 205.

⁶⁷⁷ Документ бр. 44, Телеграм опуномоћеног представника СССР у Турској НКИД-у, 14. 2. 1928, *ДВПС, Vol. XI*, (Москва: Политическая литература, 1966), 90; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 34;

⁶⁷⁸ Документ бр. 255, Телеграм привременог представника СССР у Грчкој НКИД СССР, 8. 11. 1927, *ДВПС, Vol. X*, 481-482; Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 445, 621.

⁶⁷⁹ Документ бр. 265, Саопштење совјетске штампе о совјетско-југословенским односима, 27. 7. 1928, *ДВПС, Vol. XI*, 452-453.

⁶⁸⁰ Пролећа 1928. године Италија је покренула своју балканску дипломатску иницијативу, која је забрињавала југословенску дипломатију. Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII,

Управо је то сугерисано југословенској страни приликом обновљених контаката у Варшави средином 1928. године. Ови преговори држани су у тајности, мада је *Политика* извештавала о њима.⁶⁸¹

Иако су чисто дипломатски контакти током првих десет година постојања Краљевине СХС били неуспешни, тих година (1927-1928) чинило се да се у узвесном смислу мења политичка и културна клима према Совјетском Савезу. Емигрантска Руска загранична црква раскида све контакте са Синодом Московске патријаршије, започињући тиме процес црквеног раскола који ће бити финализован 1936. године.⁶⁸² Први пут је марта 1927. године дозвољено приказивање совјетских филмова, мада су поједини делови филмова бивали цензурисани.⁶⁸³ Власти дозвољавају координисан одлазак читавог низа левичарских интелектуалаца у Совјетски Савез. Чинило се да се клима у држави мења, као и да се поправља однос према Русији и да признање није далеко.⁶⁸⁴ Ипак, унутрашњеполитички заплет и продубљивање политичке кризе у земљи одгодили су питање признања, које је потом стављено ад акта проглашењем Шестојануарске диктатуре.⁶⁸⁵

1965, 174; Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 31.

⁶⁸¹ Документ бр. 19, „Писмо члана колегијума НКИД СССР-а, Б. С. Стомонјакова посланику СССР-а у Пољској, Д. В. Богомолу, 26. 5. 1928“, у: *Советско-пољске одношенија в 1918-1945 гг, Vol. II, 312*; Документ бр. 34, „Писмо члана колегијума НКИД СССР-а, Б. С. Стомонјакова посланику СССР-а у Пољској, Д. В. Богомолу, 10. 11. 1928“, у: *Советско-пољске одношенија в 1918-1945 гг, Vol. II, 379-380*.

⁶⁸² Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 42*.

⁶⁸³ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 82-83; Милана Живановић, „Совјетски филмови на биоскопском репертоару у Краљевини СХС/Југославији“, *Токови историје*, бр. 1, 2016, 123-124.

⁶⁸⁴ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 68.

⁶⁸⁵ Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929“, *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 178.

РЕЖИМСКЕ СТРАНКЕ У БОРБИ ПРОТИВ КОМУНИЗМА

Обрачун личног режима краља Александра са комунистима 1929–1931.

Убиство хрватских посланика Ђуре Басаричека, Павла Радића и фатално рањавање Стјепана Радића у сали Народне Скупштине Краљевине СХС, представљало је последњи и најтрагичнији резултат деценијског размимоилажења Хрватске сељачке странке и хрватске политике уопште са српским политичким чиниоцима. Уследила је вишемесечна политичка криза, парламент је постао обесмишљен изласком хрватских представника, а ситуација је претила да ескалира у грађанске сукобе. Како би превазишао најдубљу кризу у којој се млада земља нашла од свог оснивања, краљ Александар је прогласио крај парламентаризма и почетак своје личне вануставне власти, 6. јануара 1929. године. Рођена је Краљевина Југославија, а са њом је идеологија интегралног југословенства, до тада релегирана на маргину десног политичког спектра, уздигнута на пиједестал државне политике. Председништво владе поверено је генералу Петру Живковићу, дугогодишњем краљевом конфиденту и представнику официрске групе познате као „Бела рука“. Живковићево ће име постати синоним за политику чврсте руке и лице репресије шестојануарског режима.

За разлику од догађаја на самом настанку Краљевине СХС, када је настајући комунистички покрет представљао несумњиво највећу опасност по државу, 1928/1929, забрањена, полицијским акцијама разбијена, унутрашњим трвењима оптерећена, КПЈ није никако била у могућности да озбиљно угрози државну целину. Стога у краљевој прокламацији, у којој су изнети разлози за државни удар, није било ни речи о комунистима.⁶⁸⁶ Ипак, комунистичка партија започела је најодсуднију борбу против режима, опасно преценивши са једне стране сопствену снагу, а са друге размере незадовољства у ширим масама.⁶⁸⁷ Одмах након скупштинских догађаја, ЦК КПЈ је заседајући у Загребу позвао „хрватски народ да разбије те срамне окове“ нагласивши потребу за „оружаним отпором“. Ослоњени на закључке VI конгреса КИ (лета 1928), као и IV конгреса КПЈ у Дрездену (новембар 1928), теза о „грађанском рату“ као средству доласка на власт комуниста почела је да фигурира у партијским оценама ситуације. Краљев удар 6. јануара затекао је партију у организационом смислу неприпремљену, те је било каква реакција првих дана новог режима изостала.⁶⁸⁸ Пуно активнији били су тих дана хрватски националисти окупљени око адвоката Анте Павелића, од којих ће касније настати терористичка, а потом фашистичка усташка организација, са којом ће – поготово током неколико наредних година комунисти одржавати контакте. У фебруару 1929. године, ЦК КПЈ је издао саопштење према којем: „Једини излаз из ове кризе за радничку калсу и

⁶⁸⁶ Краљ Александар I, „Моме драгом народу. Свима Србима, Хрватима и Словенцима“, *Службене новине*, б. 1. 1929.

⁶⁸⁷ Активно оружано супротстављање диктатури започели су само комунисти, усташе и ВМРО. Већина грађанских странака пружила је краљевом државном удару врло млак отпор. Деса Пешић, „Криза у партијској организацији у Србији 1929. године“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 4; Todor Stojkov, „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. IV, 1962, 303.

⁶⁸⁸ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 242-244.

сељаштво јесто оружана борба, грађански рат против владавине хегемонистичке србијанске буржоазије“.⁶⁸⁹ Исте оцене поновљене су на седници Политбироа ЦК маја 1929. и на пленуму ЦК октобра 1929.⁶⁹⁰ У партијској штампи лични режим краља Александра почео се називати „монархофашистичком“ или „војнофашистичком“ диктатуром.

Мартовски број *Класне борбе* донео је оштар напад на краља: „Политички ограничени педераста Александар Карађорђевић, са својим бонапартистичким расположењем, својим уображењем да ће постати 'цар свију Словена' активно је суделовао при образовању свију влада, енергично је сарађивао, у доношењу 'Обзнане' и Закона о заштити државе, заједно са најцрњим реакционерима стално се одупирао давању било какве амнестије комунистима, упорно спроводио систем фашизације у Југославији и тиме доказао да може бити одлично оруђе у рукама међународних империјалиста и југославенске крупне буржоазије при спровођењу отворене војно-фашистичке диктатуре“.⁶⁹¹ Називање краља и председника владе Петра Живковића у партијским публикацијама и лецима хомосексуалцем имало је дубљу политичку поруку од просте уличне увреде.⁶⁹² Ни гласине о хомосексуалној оријентацији председника владе које су се колале београдском „чаршијом“ нису биле разлог ове кампање. Наиме, у питању су били комплекснији разлози. Тих година, у складу са реинтерпретацијом социјалистичких вредности у Совјетском Савезу, као и политичком борбом левичарских (како комунистичких тако и социјалдемократских) кругова у Немачкој са нацистичком партијом у левој јавности приметно је све јаче повезивање фашизма са хомосексуализмом. Ослоњене на психоаналитичке теорије упитне научне вредности, расли су гласови о томе да девијантни сексуални импулси гоне људе у фашизам.⁶⁹³ Самим тиме овакви напади имали су функцију образлагања „извора“ фашистичког режима у Краљевини Југославији.

У складу са у одлукама Дрезденског конгреса о разбијању Југославије и подршци „угњетеним народима“ упућени су позиви свим непријатељима режима на оружани устанак.⁶⁹⁴ Партија се упустила у отворену борбу, следејући принципима које је 1920/1921, када су околности по њу биле кудикамо боље, одбацила и критиковала као „авангардизам“ и младићке заблуде скојеваца. Верујући да могу да подстакну масе на револуцију примерима саможртвовања, као и да хероизам појединаца може заменити хероизам маса, комунисти су подстицани да се оружано супротставе представницима режима. Вршени су атентати на полицију, жандармерију и представике власти. Они који су, попут нишког радника и члана ЦК Жике Пецарског демонстрирали колебање, жигосани су као „опортунисти“ и избацивани из партије.⁶⁹⁵ Приликом хапшења комунисти су охрабривани

⁶⁸⁹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 153; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, (Beograda: Institut za savremenu istoriju, 2006), 257.

⁶⁹⁰ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, (Beograd: Prosveta, 1969), 125.

⁶⁹¹ Anonim, „Vojnofašistička diktatura“, *Klasna borba*, mart–april 1929. Објављено у: *Komunisti o fašizmu*, Ivan Prpić (prir), (Zagreb: Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta, 1976), 37–38.

⁶⁹² ИАБ, 1883, Д I-12, Летак: Другови, без датума.

⁶⁹³ Оваква кампања довешће до рекриминализације хомосексуализма у СССР-у 1934. године. Тада ће Максим Горки тврдити „уништите хомосексуалност и фашизам ће нестати“. Laura Engelstein, „Soviet Policy Toward Male Homosexuality“, *Journal of Homosexuality*, Vol. XXIX, No. 2-3, 1995, 170; Harry Oosterhuis, „The 'Jews' of the Antifascist Left“, *Journal of Homosexuality*, Vol. XXIX, No. 2-3, 1995, 227-257.

⁶⁹⁴ Dušan Bojković, „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3, 2015, 70-75.

⁶⁹⁵ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 245.

да се не предају мирно већ да покушају бекство уз употребу оружја, које је требало да увек имају уза себе. Следујући инструкцијама из Москве партија је током 1929. и прве половине 1930. године гурнула своје присталице у земљи „у крв“ верујући да ће се режим, на који су терором своје врсте одговориле и усташе и ВМРО, срушити као кула од карата. Средином 1930. године те наде су се показале илузорним. Иако је у марту и даље на седницама Коминтерне изражавано уверење да је ситуација у Југославији зрела за избијање грађанског рата,⁶⁹⁶ маја 1930. КИ је КПЈ упутила критику. У писму је наведено да „парола оружаног устанка остаје на снази као парола широке масовне агитације, али она није акциона парола“.⁶⁹⁷ Пилатовски оправши руке од последица наређења која је давала југословенским комунистима, Коминтерна је наставила да критикује пропусте у раду партије.⁶⁹⁸ Позиви на оружани устанак тихо су нестали из партијских докумената након 1930. године.⁶⁹⁹

Последице овакве политике по КПЈ биле су вишеструко поразне. Из фазе „оружаног устанка“ партија је изашла десеткована преставши да функционише као јединствена организација.⁷⁰⁰ Режим, настао на идејама ауторитарне власти обрачунао се оштро као никада пре са комунистима. Са друге стране, подстакнути од партије да се што снажније сукобљавају са органима реда, комунисти су губили главе у потпуно безнадежним окршајима са полицијом. Иако су неки попут Стјепана Цвијића успели да убију полицијске службенике и да за то не одговарају, већина није била те среће.⁷⁰¹ Већ средином јануара 1929. „проваљен“ је део београдске организације.⁷⁰² Хапшења комуниста већег формата кренула су средином априла 1929. године у Загребу када су у рацији ухапшени међу осталим Ђуро Ђаковић, организациони секретар ЦК и Никола Хећимовић, секретар Црвене помоћи.⁷⁰³ Након седам дана њихова беживотна тела пронађена су са аустријске стране границе између две земље. Званична верзија гласила је да су обојица одведена на границу како би жандармерији показивала канале које је КПЈ користила за пребацивање материјала и људи из Аустрије, где су при покушају бекства устрељени.⁷⁰⁴ Од самог старта комунисти и њихови симпатизери у земљи и иностранству тврдили су да је званична верзија лажна и да су њих двојица жртве смишљеног убиства.⁷⁰⁵ Испрва су комунисти тврдили да су

⁶⁹⁶ Документ бр. 59, „Изолагање В. Коларова о грчком питању на заседању Политичког секретаријата ИККИ, 26. 3. 1930“, у: *Коминтерн против фашизма—Документи*.

⁶⁹⁷ Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 246.

⁶⁹⁸ Део инструкција КИ упућених СКОЈ-у током овог периода запленила је полиција Краљевине Југославије. АЈ, 14-24-58, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Краљевској банској управи, Сарајево, 3. 10. 1930.

⁶⁹⁹ Dušan Vojković, „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3, 2015, 79.

⁷⁰⁰ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 113.

⁷⁰¹ Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 128-129.

⁷⁰² Hronologija, 176; Деса Пешић, „Криза у партијској организацији у Србији 1929. године“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 101-102.

⁷⁰³ Сачуван је записник о саслушању Ђуре Ђаковића. *Ђуро Ђаковић, живот и дело. Грађа за монографију*, Ubavka Vujošević (prir), (Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1979), 288-296.

⁷⁰⁴ Према обдукцијском извештају устрељени су спреда и са не велике даљине, што демантује званичну верзију њихове погибије. *Ђуро Ђаковић, живот и дело. Грађа за монографију*, 297-302.

⁷⁰⁵ Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 27; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 259; Mario Stipančević, „Vampir iz Petrinjske: Obrisi portreta Janka Bedekovića“, *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 123-125.

издахнули од последица мучења у Загребачком затвору, те да су њихови лешеве однети на границу, мада је то касније напуштено. Случај њихове погибије привукао је велику медијску пажњу како домаће тако и иностране јавности.⁷⁰⁶ Иако ће и наредних месеци припадници КПЈ гинути у окршајима са полицијом и жандармеријом Краљевине Југославије, Ђаковић и Хећимовић ће остати симболи жртава „белог терора“.⁷⁰⁷

Иако најпознатије, нису били једине његове жртве. Убрзо након њих ухапшен је и секретар СКОЈ-а Паја Маргановић, који ће извршити самоубиство скоком са прозора у загребачком затвору.⁷⁰⁸ Током маја у нишкој организацији КПЈ долази до низа хапшења.⁷⁰⁹ Јуна 1929. одиграва се низ хапшења у Загребу, Нишу, Суботици, Великом Бечкерку и другим градовима земље.⁷¹⁰ У Сплиту је откривена велика пошиљка комунистичких летака.⁷¹¹ Полиција, према накнадним партијским оценама, имала је велики број доушника међу члановима КПЈ који су јој олакшавали посао.⁷¹² У јулу 1929. долази до нових ватрених окршаја. У Сарајеву је ухапшен комуниста који је пре тога убио двојицу жандара а једног ранио.⁷¹³ У Осијеку полиција проналази целокупну архиву Месног комитета, након чега хапси четрдесетак локалних комуниста.⁷¹⁴ У околини Загреба, у Самобору, гину у великој размени ватре тројица истакнутих функционера Јанко Мишић, члан бироа ЦК СКОЈ-а, Мијо Орешки секретар СКОЈ-а и Славко Орешки руководилац технике ЦК СКОЈ-а.⁷¹⁵ Након претреса куће у којој су боравили откривене су адресе комуниста из других крајева земље, након чега су уследила хапшења у Подгорици и Мостару.⁷¹⁶

Хапшења се одигравају и у Београду. Партијска организација по други пут бива разбијена. Августа 1929. године након хапшења у Београду умире секретар ПК КПЈ за Србију Брацан Брацановић као и руководилац технике Месног комитета Владимир Нешић, иначе генерални секретар Црвеног крста Југославије.⁷¹⁷ У Сарајеву приликом покушаја хапшења једног комунисте поново долази до ватреног обрачуна чији је епилог убијен

⁷⁰⁶ *Duro Đaković, život i djelo. Građa za monografiju*, 316-374.

⁷⁰⁷ Једног од двојице жандара који су означни као убице Ђаковића и Хећимовића, Николу Аралицу потказаће рођак 1950. године властима. Испоставило се да је он живео у Вршцу. Ухапшен је и суђено му је. Током истраге признао је своје учешће у убиству и навео да му је наређено да убије двојицу комуниста. По окончању суђења је стрељан. Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatim sudom*, 256-266.

⁷⁰⁸ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 156; Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, (Београд: Rad, 1962), 323-366.

⁷⁰⁹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 179.

⁷¹⁰ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Kommunistenverhaftungen in Jugoslawien“, *Neues Wiener Tagblatt*, 10. 7. 1929; Anonim, „Хапшење комуниста у Суботици“, *Правда*, 27. 6. 1929;

⁷¹¹ НДА, *Cenzura i zabrana tiska*, Група XVIII (1361), inv. br. 780, Министарство унутрашњих послова, Одељење јавне безбедности, Великом жупану у Загребу, 3. 6. 1929.

⁷¹² Tomica Nikčević, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937“, *Istorija XX veka*, Vol. III, 1962, 21.

⁷¹³ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Serbischer Kommunist erschießt Polizisten“, *Berliner Börsen-Kourier*, 26. 7. 1929

⁷¹⁴ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 181.

⁷¹⁵ АЈ, 38-355-505, Anonim, „La police carne a Zagreb une maison ocupee par les communists“, *L' Echo de Paris*, 28. 7. 1929; Anonim, „Feuerkampf zwischen Kommunisten und Polizei bei Agram“, *Neues Wiener Tagblatt*, 28. 7. 1929; Anonim, „Wieder drei jugoslawische Kommunisten erschossen“, *Arbeiter Zeitung*, 28. 7. 1929; Anonim, „Der Agramer Stadtpräfekt über das Feuergefecht zwischen Polizei und Kommunisten“, *Wiener Allgemeine Zeitung*, 31. 7. 1929; Ivana Dobrovojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 259; Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, 149-319.

⁷¹⁶ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 181-182.

⁷¹⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 156.

жандарм и комуниста чије је хапшење покушано.⁷¹⁸ У септембру београдска полиција даје саопштење о сензационалном хапшењу комунистичке банде у престоници, која је поред терористичких аката планирала и пљачке банака.⁷¹⁹

И наредна, 1930. година била је погубна за припаднике КПЈ. У сукобима са полицијом у априлу гине црногорски комуниста и члан ЦК КПЈ Марко Машановић, а у јулу члан ПК за Босну и Херцеговину Маријан Барун.⁷²⁰ Машановић је приликом хапшења убио једног жандарма, док је другог ранио. Током фебруара и априла 1930. године долази до првих масовних хапшења и у Словенији, чији су комунисти успевали најдуже да остану неоткривени. Међу ухапшенима био је и секретар ПК за Словенију, Едвард Кардељ.⁷²¹ Низ хапшења одиграва се у Загребу током августа.⁷²² Четрнаестог августа у ватреном обрачуна са полицијом гину организациони секретари СКОЈ-а, Перо Поповић Ага и Јосип Колумбо, који је стигао из СССР-а свега неколико месеци раније. Смртне хице обојица су задали сами себи, нежелевши да падну у руке полицији.⁷²³ Још један од повратника из СССР-а, Риста Самарцић Ринда, ухапшен почетком августа, издахнуо је у загребачком затвору средином октобра.⁷²⁴ Посматрајући са дистанце, чини се да је слање искусних комунистичких агитатора из Москве са циљем обнове разореног покрета у земљи било вишеструко контрапродуктивно. Партијске организације биле су до те мере компромитоване да нису могле обезбедити безбедан прихват и смештај придошлица. Септембра 1931. године у близини Бакра ухапшен је Божо Видас Вук, члан ЦК КПЈ, након што је прешао границу. Он је живот изгубио на југословенско-мађарској граници почетком новембра, под неразјашњеним околностима. Такође октобра 1931. године, у Загребу је прво убијен Јосип Адамић, секретар Месног комитета СКОЈ-а, а убрзо након њега и новог секретара СКОЈ-а Јосипа Дебељака који је стигао из Совјетског Савеза да преузме дужност обнове организација.⁷²⁵

Једина трајна корист коју је КПЈ извукла жртвовавши своје чланове, симпатизере и руководиоце било је трајно дифамирање режима краља Александра у међународној јавности. Већ прве вести о хапшењима и убиствима комуниста у земљи далеко су одјекнуле. Левичарска штампа широм света преносила је гласове о нечовечном поступању према

⁷¹⁸ AJ, 38-355-505, Anonim, „Mosakuer Umstürzler am Werk“, *Wiener Neuste Nachrichten*, 1. 8. 1929.

⁷¹⁹ AJ, 38-355-505, Anonim, „Aufdeckung einer Kommunistenverschwörung in Belgrad“, *Neues Wiener Journal*, 30. 9. 1930; Anonim, „Уапшење због комунистичке организације“, *Obzor*, 30. 9. 1929; Anonim, „Forty Reds Jailed in Belgrade Raid“, *Los Angeles Times*, 1. 10. 1929.

⁷²⁰ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 156.

⁷²¹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 160; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 187.

⁷²² AJ, 38-355-505, Anonim, „Zahlreiche Verhaftungen in Agram“, *Wiener Allgemeine Zeitung*, 2. 8. 1930.

⁷²³ AJ, 38-355-505, Anonim, „Feuerkampf zwischen Kommunisten und Polizei in Agram“, *Der Wiener Tag*, 16. 8. 1930; Anonim, „Blutiges Feuergefecht zwischen Kommunisten und der Polizei in Agram“, *Pester Lloyd*, 16. 8. 1930; Anonim, „Новые жертвы фашистского террора в юго-славии“, *Правда*, 5. 9. 1930; Anonim, „Погибшие на посту“, *Комсомольская правда*, 11. 9. 1930; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 259; Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, 369-483.

⁷²⁴ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 156.

⁷²⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 156; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 195; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 259; Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, 487-557.

комунистима.⁷²⁶ Петог октобра 1929. међународна група лево оријентисаних интелектуалаца, у којој су били Алберт Ајнштајн, Вили Минценберг, Анре Барбис, Дијего Ривера, Максим Горки и други, упутила је протестни телеграм председнику владе Петру Живковићу због прогона комуниста.⁷²⁷ У децембру је комунистичка група „Савез слободни Балкан“ поставила изложбу „Смрт и терор у Југославији“ у престоници Немачке.⁷²⁸ Материјале за изложбу припремили су југословенски емигранти на челу са искусним бољшевиком Костом Новаковићем. Након интервенције југословенског посланства, изложба је забрањена. На основу материјала са ње, емигранткиња Ивана Томљеновић Мелер, ћерка последњег хрватског бана Томислава Томљеновића, направила је плакат „Диктатура у Југославији“, на којем је монтажом поставила слику краља Александра на леш Славка Орешког, убијеног у сукобу са полицијом у Самобору.⁷²⁹ Врх краљеве сабље био је симболички заривен у крвави леш погинулог комунисте. Фотомонтажа је била веома добро примљена у комунистичким круговима и нашла се на корици истоимене брошуре објављене у Берлину 1930. године.⁷³⁰

У доношењу вести о размерама репресије у Југославији нису заостајали ни емигрантски листови других непријатеља Краљевине, међу којима се издваја штампа ВМРО-а и насцентног усташког покрета. Међу њима в ладало је потпуно сагласје у погледу размера злочина у земљи, мада су „македонствујушчи“ и хрватски емигранти сматрали да Живковићев режим убија најбоље синове хрватског и бугарског народа под паролом борбе против комунизма.⁷³¹ *Хрватски лист* је тврдио: „Познато је, да Београд по балкански пали свијету рог за свијећу, означавајући хрватске омладинце, борце као комунисте.“⁷³² На сличан начин је своју владу обавештавао немачки посланик у Београду, наводећи да се сви противници режима подводе под комунисте, како би се могли прогонити.⁷³³ Оваква пропаганда нашла је на плодно тле у иностранству, те је дневна штампа европских земаља извештавала врло неповољно по Краљевину Југославију. Понекад су оптужбе биле посве неосноване. Тако је страна штампа са великим интересовањем пратила вести о ликвидацији југословенског политичког емигранта Јосипа Вернера у Паризу марта

⁷²⁶ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Savage Sentences Against Communist Youth in Yugoslavia“, *The Daily Worker*, 25. 7. 1929; Anonim, „Ein Kommunist von der Sarajevoer Polizei ermordet“, *Die Rote Fahne*, 19. 8. 1929; Anonim, „Murders Daily in White Terror Reign in Serbia“, *The Daily Worker*, 31. 8. 1929; Anonim, „Die jugoslawische Mördermaschine and der Arbeit“, *Die Rote Fahne*, 2. 3. 1930; Anonim, „Аресты революционных рабочих в Югославии“, *Красная звезда*, 16. 3. 1930; Anonim, „Југославское средневековье“, *Комсомолская правда*, 1. 4. 1930.

⁷²⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 183.

⁷²⁸ *Tod und Terror in Jugoslawien: Führer durch die Ausstellung* (Berlin: Bund Freier Balkan, 1930); *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 159; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 113.

⁷²⁹ Barbara Šarić, „Doviđenja poslije revolucije“, Dostupno na: <https://vizkultura.hr/dovidjenja-poslije-revolucije/>, pristupljeno 16. 3. 2023.

⁷³⁰ *Diktatur in Jugoslawien: Dokumente, Tatsachen*, (Berlin: Bund Freier Balkan, 1930);

Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 185, 190.

⁷³¹ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Нови политически процес въ Сърбия“, *Македонија*, 11. 6. 1930; Anonim, „Прощетъ въ Югославия нѣмать край“, *Македонија*, 12. 6. 1930; АЈ, 38-356-506, Anonim, „Kakvi gospodari takve sluge“, *Svijet*, 18. 7. 1929.

⁷³² АЈ, 38-355-505, Anonim, „Krv u Zagrebu“, *Hrvatski list*, 21. 8. 1930.

⁷³³ РА АА, RAV Belgrad 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 16. 10. 1929.

1930. године.⁷³⁴ Сумњало се да је „бела рука“ режима стигла овог критичара и у престоници Француске. Истрага је показала да се иза овог имена крио бивши комуниста, Илија Шумановац, који је означен као полицијски агент и сумњичен за провале у Загребу.⁷³⁵ Његов убица био је из редова КПЈ. Према сећањима Димитрија Станисављевића Крке њега је ликвидирао убица НКВД-а, југословенски комуниста Андрија Бикловић.⁷³⁶

Ипак, учињена је трајна штета репутацији Краљевине Југославије. У иностраној, у првом реду британској и француској јавности, апеловано је да се краљевом режиму не одобре додатни кредити. Загребачка полиција, њен затвор у Петрињској улици и њен шеф Јанко Бедековић с добрим разлогом постали су лица краљеве диктатуре.⁷³⁷ Колико је међународни углед Краљевине био нарушен тих година речито говори чињеница да су америчке власти, и саме пословично антикомунистичке, пристале да укину одлуку о депортовању двојице југословенских комуниста у земљу, након што су њихови адвокати успешно тврдили у судници да би депортација била једнака смртној казни.⁷³⁸ Истини за вољу, ни југословенске власти нису биле много раде да приме осуђене комунисте у земљу. Тако је Министранство иностраних послова сугерисало посланству у Вашингтону да не прихвата одлуке о депортацији у земљу, поготово оних који немају југословенско држављанство.⁷³⁹ Слична кампања организована је у Бечу крајем 1931. године.⁷⁴⁰

Како би иоле умањили штету по углед државе, Централни пресбиро Министарског савета дао је званични деманти поводом алармантних натписа о репресији у иностраној штампи. О томе колико су антикомунистичка осећања била дубока, речито говори то што је највећи напор учињен да се побију оптужбе о прогону националиста под маском комунизма. Цитирани су некролози из совјетских листова убијеним комунистима како би се доказало да су убијени доиста припадали КПЈ. Главним разлогом за ванредан број смртних случајева сматране су инструкције комунистима да не падају живи у руке властима. Деманти је закључен тиме да: „Сви случајеви погибије терориста, којима се покушава наметнути карактер насиља власти, дошли су очигледно без кривње полицијских органа“.⁷⁴¹ Ипак овакви иступи нису могли значајније променити слику о новом режиму.

Имајући све наведено у виду, биланс фазе „оружаног устанка“ био је дубоко поразан по КПЈ. Током целокупног постојања међуратне југословенске државе комунистичка партија није била никад тако слаба као 1931. године. Близу стотину истакнутих партијских функционера, међу којима секретар партије Ђуро Ђаковић и шесторица секретара СКОЈ-а изгубили су живот у окршајима са полицијом.⁷⁴² Партијски функционери који се нису ни

⁷³⁴ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Ermordung eines jugoslawischen Journalisten in Paris“, *Neue Freie Presse*, 4. 3. 1930; Anonim, „Giornalista jugoslavo assassinato a Parigi“, *Gazzettino*, 4. 3. 1930; Anonim, „Mord an einem jugoslawischen Journalisten in Paris“, *Tagespost*, 4. 3. 1930.

⁷³⁵ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Убијени Југословен у Паризу зове се Илија Шумановац“, *Време*, 7. 3. 1930.

⁷³⁶ АЈ, МГ-2254/9, Разговор са другом Димитријем Станисављевићем „Крком“.

⁷³⁷ Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 115-116.

⁷³⁸ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Save Radikovich from Execution“, *The Daily Worker*, 7. 8. 1929.

⁷³⁹ АЈ, 414-4, Посланство Вашингтон Конзулату у Чикагу, 27. 6. 1931.

⁷⁴⁰ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Већ у служби Београда“, *Slobodna riječ*, 24. 11. 1931.

⁷⁴¹ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Tendenciozno pisanje inozemne štampe povodom pogibije komunista u Jugoslaviji“, *Hrvatski list*, 1. 12. 1929; А. А., „Na tendenciozne izveštaje“, *Večernja pošta*, 3. 11. 1929.

⁷⁴² Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, 197-198; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 112-113; Bosiljka Janjatović, „Hrvatska 1928.-1934. godine: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“,

вратили у земљу након Дрезденског конгреса, као и они који су успели да побегну из земље по проглашењу диктатуре створили су Загранични биро ЦК КПЈ. Међутим већ средином 1930. године он је остао без контаката са већином организација у земљи.⁷⁴³ Партијске организације биле су у расулу, са изузетком Словеније где је ситуација била нешто боља.⁷⁴⁴ Полиција је оправдано могла закључити још 1929. године: „Акција комунизма у Југославији, по свему изгледа, да је врло отежана услед благовремено предузетих мера од стране наше Владе.“⁷⁴⁵

Лични режим краља Александра се у сузбијању комунизма није ограничио на хапшења чланова КПЈ. Са проглашењем диктатуре забрањени су не само Независни синдикати Југославије у којима је утицај комуниста био јак већ и „реформистички“ Уједињени раднички синдикални савез Југославије, којем је ипак, након краткотрајне забране омогућен даљи рад.⁷⁴⁶ Југословенски национални раднички синдикати (ЈНРС), замишљени као средство класне сарадње основани су 1930. године. Били су блиски интегралнојугословенским организацијама попут Југословенске акције и Звезе словенских бојаков, а главни финансијер је био индустријалац Милан Вапа, каснији покровитељ Југословенског народног покрета Збор и Југословенског антимарксистичког комитета. У извесном смислу савез је био претеча Југословенског радничког савеза основаног за време владе Милана Стојадиновића, мада није окупљао велики број радника.⁷⁴⁷ У акцијама режима било је ипак и доста параноје и убеђења у већу снагу комуниста од њихове реалне. Посебно се страховало је од везе комуниста и франковаца/усташа под покровитељством Италије. Гласине о заједничким припремама за атентате на краља и врх државе узимане су веома озбиљно.⁷⁴⁸ Након што је откривено да се у иностранству комунисти увлаче у есперантска друштва, превентивно је забрањено оснивање таквих удружења у Краљевини Југославији.⁷⁴⁹ Преко штампе је јавност обавештавана о томе да је комунистичка опасност по Краљевину и даље актуелна. Тако је *Време* 1929. године доносило фељтон о дешавањима у Мађарској Совјетској Републици 1919. године и опасности која је тада претила Краљевини од болшевизма, повлачећи јасну паралелу са стањем у тренутку објављивања.⁷⁵⁰

Povijesni prilozi, Vol. XIII, 1994, 234-235; Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 247; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 126.

⁷⁴³ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 163; Dušan Bojković, „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“, *Tokovi istorije*, No. 3, 2015, 69-70; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 113-114.

⁷⁴⁴ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 261.

⁷⁴⁵ АЈ, 335-15, Политичка ситуација, 1929.

⁷⁴⁶ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 111.

⁷⁴⁷ Bosiljka Janjatić, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933-1936. s obzirom na politiku KPJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1-2, 1969, 51.

⁷⁴⁸ HDA, Režimske i reakcionarne organizacije, група VII (1354)/2, inv. br. 84, Срески начелник у Карловцу Великом жупану Приморско-крајишке области, 20. 9. 1929; inv. br. 133, Министарство унутрашњих послова Краљевској банској управи Савске бановине, 28. 11. 1930; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, 29. 11. 1930; Миле Бјелајац, „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, Vol. I, 1990, 240-245.

⁷⁴⁹ АЈ, 14-23-55, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 20. 1. 1930.

⁷⁵⁰ Аноним, „На данашњи дан, проглашена је совјетска република у Мађарској“, *Време*, 21. 3. 1929; Аноним, „1. април 1919“, *Време*, 1. 4. 1929; Аноним, „25. април 1919“, *Време*, 25. 4. 1929; Аноним, „11. јун 1919“, *Време*, 8. 6. 1929; Аноним, „26. јун 1919“, *Време*, 26. 6. 1929; Аноним, „31. јул 1919“, *Време*, 31. 7. 1929; Аноним, „12. август 1919“, *Време*, 12. 8. 1929; Опис догађаја у Мађарској се драстично разликовао од извештавања оновремене штапе. Нестало је инсистирање на мађарском реваншизму, на чије место је стављена

Највећи и најдуготрајнији печат које је време диктатуре краља Александра оставило на политички живот Краљевине Југославије у погледу сузбијања комунизма била је свеобухватна реформа закона и безбедносног апарата. Први ешалон у борби против комуниста била је свакако полиција и остали органи безбедности. Систем надзора и обавештавања драстично је повећан након 1929. године.⁷⁵¹ Потребно је било реформисати Министарство унутрашњих послова како би се јасно разграничила подручја рада и спречила конфузија. Уредбом донетом 25. јула 1929. министарство је подељено у четири одељења: Одељење за државну заштиту, Одељење јавне безбедности, Управно одељење и Самоуправно одељење. Од прворазредног значаја за све политичке преступе, Одељење за државну заштиту је подељено у пет одељака: Одсек за сузбијање унутрашње антидржавне пропаганде и акције са обавештајном службом, Одсек за сузбијање спољашње антидржавне пропаганде и акције са обавештајном службом, Одељак за полицијски надзор над странцима и путничким саобраћајем, Административни одељак и Одељак за штампу.⁷⁵² Тиме је смањен велики број одељака предвиђен претходном систематизацијом и прецизније дефинисане надлежности. Након што је целокупна земља подељена на девет бановина, у седишту сваке бановине организована је посебна подружница Одељења (у хрватским крајевима Одјела) за државну заштиту, која је представљала највиши орган државне безбедности на тлу бановине. Борба против комунизма на територији одговарајуће бановине поверена је превасходно њима, док је централа Одељења из Београда координисала акције и слала инструкције и обавештења. Одјел за државну заштиту Савске бановине донело је 20. маја 1930. године решење према којем су све локалне полицијске власти на територији бановине биле дужне да достављају периодичне извештаје о кретању комунистичке акције. Ова пракса трајала је до краја Краљевине Југославије, мада је неколико пута мењан интервал на који су извештаји слани.⁷⁵³ Вероватно је слично решење било на снази и у другим Бановинама, мада нисмо пронашли наређење самог Министарства унутрашњих послова којим се ова пракса прописује за целу земљу.

Локалне полицијске власти су такође реформисане. Ојачан је ауторитет министра унутрашњих послова који је постао надлежан за постављања свих шефова полиције широм земље. Две главне полицијске установе постале су Претстојништво градске полиције и Управе полиције. Претстојништво градске полиције дефинисано је као државна месна полицијска установа коју по потреби оснива министар унутрашњих послова у градовима ван седишта бановина. На њеном челу је претстојник градске полиције, који има сва овлашћења МУП-а на тој територији. Управа полиције била је државна месна полицијска установа коју у средишту бановине образује министар унутрашњих послова са истим овлашћењима као претстојник градске полиције. У обе установе постојала је основна

теорија о међународној завери вођеној из Москве, уз не тако скривене антисемитске тонове. Види: Rastko Lompar, "‘The Red Scare’ in Yugoslavia: The Hungarian Soviet Republic and the Beginning of the Yugoslav Anti-Communism 1919-1921", in: *Central and Eastern Europe after the First World War*, Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz, Jan Rydel (eds), (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022), 117-124.

⁷⁵¹ Christian Axboe Nielsen, „Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar’s Dictatorship 1929-1934“, *East European Politics and Societies*, Vol. XXIII, No. 1, 2009, 35-36.

⁷⁵² Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“, *Безбедност*, Vol. III, 2010, 289-291.

⁷⁵³ Највероватније су све време писани месечни извештаји, док су у краћим интервалима постојали седмични, двомесечни и тромесечни извештаји. Октобра 1939. године двомесечни извештаји су укинута, као и седмични уместо којих се уводе двонедељни, који је требало да буду послати сваког 1. и 15. у месецу. HDA, 1349/8, Окружница испоставе Банске власти у Сплиту, 29. 10. 1939.

подела радника. За јавну безбедност био је надлежан збор униформисане полицијске страже, док је за државну безбедност би задужен збор полицијских агената.⁷⁵⁴ Уз полицију, главни безбедносни орган била је жандармерија. Она је донекле дифузно дефинисана између војне и полицијске власти, са задатком бдења над јавном безбедношћу, миром и редом. Била је подређена Министарству унутрашњих послова, а првих година диктатуре бројала је између 18 и 20 000 чланова. Свака бановина имала је свој жандармеријски пук, који је најзначајнији био за безбедност у руралним срединама.⁷⁵⁵

Новина коју је нагласила диктатура, а која се поготово очитовала средином тридесетих јесте раст важности полицијских управа великих центара, превасходно Београда и Загреба, за сузбијање антидржавних, углавном комунистичких, акција на целокупној територији земље. С обзиром на то да Београд није био део ниједне бановине, већ посебна административна јединица и престоница земље, Управник града Београда био је особа од ванредног политичког значаја. Он је слао редовне извештаје не само министру којем је номинално подређен, већ и председнику владе и двору. Најважније Одељење у Управи града Београди, било је несумњиво Одељење опште полиције, чији је задатак била „државна безбедност и јавни поредак, сузбијање шпијунаже и сваке акције уперене против државног поретка“. Иако формално није имало јурисдикцију ван престонице, у пракси је делокруг овог одељења по потреби ширен на целокупну земљу.⁷⁵⁶ Поред униформисане полиције, постојале су три класе агената који су били задужени за важније задатке и истраге. Агентама се управљало преко поднадзорника агената. Одељења су даље дељења на одсеке. За сузбијање комунизма био је задужен четврти (антикомунистички) одсек, чији ће припадници током немачке окупације сачињавати злогласну Специјалну полицију. Први начелник четвртог одсека био је Анђелко Божиновић којег је наследио Светозар Вујковић. Све до 1939. године одсек је бројао само поднадзорника и 5-7 агената, након чега је број агената повећан.⁷⁵⁷ Руководиоци одсека нису били само административни чиновници већ су сами водили истраге, имали поверенике и активно руководили оперативним пословима. Према сећањима једног од агената четвртог одсека Сергија Голубијева, одсек је имао много повереника који су им достављали обавештења о кретању комуниста. „Неминовно је да је ту било много измишљених информација“, закључиће касније.⁷⁵⁸ Одсек је имао у извесном смислу већу слободу оперисања од других, веће ресурсе на располагању и директан контакт са Државним тужиоцем за заштиту државе. Највећи проблем у раду одсека било је, према миљењу Голубијева, то што је „знао да се послужи масовним хапшењима, а није могао да изврши детаљну истрагу, поготово што није имао ни стручне кадрове“.⁷⁵⁹

Са друге стране, загребачка полиција је „по злу гласу“ претекла београдску управу тих година. Након што су хрватски екстремисти убили краљевог конфиданта и директора *Новости* Антуна Тонија Шлегела 22. марта 1929. године, донето је решење да се дотадашњи шеф полиције Враговић замени Јанком Бедковићем. Враговић је био близак хрватским

⁷⁵⁴ Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“, *Безбедност*, Vol. III, 2010, 291-293.

⁷⁵⁵ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 156; Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 99.

⁷⁵⁶ АЈ, 14-23-56, Полицијске власти, без датума.

⁷⁵⁷ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949.

⁷⁵⁸ ИАБ, МГ, МГ 626, Сећања Сергија Голубијева, без датума.

⁷⁵⁹ ИАБ, МГ, МГ 626, Сећања Сергија Голубијева, без датума.

националистима, касније ће обављати дужност првог усташког шефа загребачке полиције, док се Бедековић врло оштро конфронтирао хрватским националним круговима око ХСС-а, због чега је и премештен по њиховом уласку у владу. Бедековић ће постати симбол репресије јер је за време његовог управљања убијен највећи број комуниста (укључујући и шест секретара СКОЈ-а). Међу ухапшенима био је јуна 1929. године и писац Мирослав Крлежа. Он га је описао као „врло углађеног и уљудног господина“, „најопаснијег полицајца којег је знао“ и „крвавог и окрутног“. ⁷⁶⁰ Крлежа ће убрзо бити пуштен, али ће касније прикупљати потписе како би Бедековић био кажњен. Загребачка полиција имала је такође антикомунистички реферат, односно „реферату“ као и мрежу својих повереника. Бедековић је био и политички покровитељ удружења радикалних југословенских националиста „Млада Југославија“, које се оштро сукобљавало са хрватским националистима у Загребу. ⁷⁶¹ Петрињска 18, у којој је био истражни затвор полиције, била је по свему судећи тих година место у којем је мучење комуниста било спровођено. Хрватска јавност тврдила је да је Бедековић те методе донео из Београда. Иако жестоко критикован, од стране владе добио је Орден Светог Саве и Орден Југословенске круне. ⁷⁶²

Велики допиринос диктатуре била је даља правна унификација земље. Првих десет година постојања југословенске краљевине владала је велика хетерогеност и неусклађеност правних норми. Са проглашењем диктатуре са послом сређивања закона кренуло се практично преко ноћи. У грозничавој атмосфери донесен је прегршт нових закона, измена и допуна постојећих закона, као и уредби. ⁷⁶³ Тридесет првог јануара основан је Врховни законодавни савет и Комисија стручњака при Министарству правде за припрему законодавства. ⁷⁶⁴ Истог дана када је прокламован краљев манифест, у Службеним новинама објављена су и два закона која су регулисала сектор државне безбедности. У питању су били нови Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, као и Закон о изменама и допунама Закона о штампи. Већина одлука оригиналног Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године су остале на снази, уз мање измене. Док је оригинални закон по свом садржају јасно био усмерен превасходно против КПЈ, нови закон је поједине конструкције изменио тако да је спектар тешких антидржавних дела проширен и на сепаратистичке, „племенске“ организације. ⁷⁶⁵ Ипак комунизам је и даље апострофиран као примарни антидржавни чинилац. Тако је други члан експлицитно помињао забрану

⁷⁶⁰ „Bedeković, Janko“, *Krležijana*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1290>

⁷⁶¹ Mario Stipančević, „Mlada Jugoslavija – teroristička ispostava Zagrebačke policije“, *Arhivski vjesnik*, Vol. LXII, 2019, 127-155.

⁷⁶² Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 122; Mario Stipančević, „Stranputice Joje Vragovića. Ulomci biografije jednoga zagrebačkog policajca“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2020, 107-108; Mario Stipančević, „Vampir iz Petrinjske: Obris portreta Janka Bedekovića“, *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 119-125.

⁷⁶³ Петар Живковић, *Сећања 1903–1946*, Александар Животић (прир), (Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 2016), 115–116; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 95-96; Christian Axboe Nielsen, „Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar's Dictatorship 1929-1934“, *East European Politics and Societies*, Vol. XXIII, No. 1, 2009, 34-35.

⁷⁶⁴ Gordana Drakić, „Formiranje pravnog sistema u međunarodnoj jugoslovenskoj državi“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. I-II, 2008, 652.

⁷⁶⁵ Hodimir Sirotković, „Pravosudne strukture u hrvatskim zemljama od 1918. do 1945. godine“, *Vjesnik istarskog Arhiva*, Vol. I, No. 32, 1991, 23; Martina Protega, „Politička prava i slobode na hrvatskim područjima u Prvoj Jugoslaviji u razdoblju od 1929. do 1941.“, *Pravnik*, Vol. L, No. 1, 2016, 139; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 99.

удружења које промовишу „комунизам, анархизам и тероризам“.⁷⁶⁶ Новину је представљала чињеница да је кажњиво постало и присуствовање демонстрацијама оцењеним као антидржавне. „Само учествовање при манифестацијама из предњег члана против организовања државне власти, казниће се затвором до годину дана и новчано до 3000 динара“ (чл 16). Овако ригорозан члан у пракси је био слабо применљив, те су углавном процесуирани они који су означени као организатори протеста а не и пасивни посматрачи. Како би се разрешиле постојеће неусглашености између старог закона из 1921. године и Закона о штампи из 1925. године, члан 18 је прописивао да се штампарске кривице које потпадају под одредбе овог закона морају процесуирати по њему.⁷⁶⁷

Према мишљењу правних стручњака, закон из 1929. године био је ослоњен на руску конзервативну правну теорију. Одступање од претходног закона било је то што кривична дела нису била дефинисана појединачно већ је у члану 1 набројано седам различитих облика кривичних дела. Тиме је остављена велика слобода правосудним органима да тумаче природу кривичних дела. Истовремено, и у погледу изрицања казни остављена је јако велика слобода судијама да одређују висину казне.⁷⁶⁸ Оваква одлука није била случајна, јер је низ закона донет на почетку диктатуре јасно прописивао велику слободу судијама за изрицање казни. Како би се одређене неусаглашености превазишле, већ 1. марта 1929. донет је Закон о изменама и допунама, којим су одређене формулације прецизиране.⁷⁶⁹ У погледу донетих измена и допуна Закона о штампи, учињене су извесне промене, одређене одредбе су пооштрене, укинута су оне које су забрањивале напад на институцију Скупштине, док је број личности које сачињавају Краљевски дом повећан.⁷⁷⁰

Процес унификације кривичног материјалног права окончан је 27. јануара 1929. године доношењем Кривичног законика, који је ступио на снагу почетком 1930. године.⁷⁷¹ У питању је био модеран законик, мада строжији од већине европских држава сем Француске.⁷⁷² Телесне казне су укинута. Малтретирање притвореника је најоштрије забрањено, а притвор је на ограничен на три дана, мада су случајеви злоупотребе и даље постојали.⁷⁷³ Прописано је постојање кривичних дела (злочинство и преступи) и иступа. Злочинства су кривична дела кажњива смрћу, робијом и заточењем, а преступи строгим

⁷⁶⁶ „Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави“, *Службене новине*, 6. 1. 1929.

⁷⁶⁷ „Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави“, *Службене новине*, 6. 1. 1929.

⁷⁶⁸ Милан Стевовић, Мартин Матијашевић, „Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године“, *Записи*, Vol. VIII, 2019, 191-194; Мартин Матијашевић, *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*, Докторска дисертација, (Ниш: Универзитет у Нишу, Правни факултет, 2020), 160.

⁷⁶⁹ Мартин Матијашевић, *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*, 165.

⁷⁷⁰ „Закон о изменама и допунама Закона о штампи од 26. августа 1925“, *Службене новине*, 6. 1. 1929; Мартин Матијашевић, *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*, 174.

⁷⁷¹ Dunja Pastović, „Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918-1941)“, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, Vol. XII, No. 4, 2019, 569-571; Gordana Drakić, „Formiranje pravnog sistema u međunarodnoj jugoslovenskoj državi“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. I-II, 2008, 652.

⁷⁷² Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 102-104.

⁷⁷³ Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 113-114.

затвором, затвором или новчаном казном.⁷⁷⁴ Са друге стране, иступи нису сматрани за кривична дела већ су кажњиви полицијским мерама. Претходни, српски Кривични законик је прецизно нормирао начин умањења казне за покушај, док нови Кривични законик из 1929. питање валоризације умањења казне стављао у домен судијске одлуке.⁷⁷⁵ Две врсте казни су предвиђене: главне и споредне. Главне су затворске казне које су подељење у четири групе: робија, заточење, строги затвор и затвор. Робија је најтежа врста казне у трајању од једне до двадесет година, која се служи у посебним казним затворима, затвореници обављају тешке послове, носе посебна одела, хране се затворском храном, не смеју да читају новине због тога што су „показали зао и поремећен карактер“ приликом извршења дела. Казна заточења се такође издржава у посебним казним затворима у трајању између једне и двадесет година, али су услови лакши. Заточеници обављају лакше послове, могу да купују храну, читају новине. Пуно лакши услови су у строгом затвору у трајању од седам дана до пет година. Уколико је казна краћа од годину дана одслужује се у судском затвору а ако је дужа од годину дана онда у посебним казним затворима. Једина разлика између строгог затвора и затвора је у томе што се уз казну затвора не могу изрећи споредне казне.⁷⁷⁶ Међу споредним казнама најважнија је губитак часних права која подразумева губитак државних или других јавних функција, академских степена, одличја, јавних почести и политичких права. Осуда на смрт и робија преко пет година подразумева трајни губитак часних права, робија у краћем трајању као и казна заточења подразумевају привремени губитак часних права током трајања казне. Строги затвор подразумева привремени губитак часних права током трајања казне само ако је изречено трајање казне веће од годину дана.⁷⁷⁷

Дела против државне безбедности обрађивана су у Глави XII, под називом „Кривична дела против опстанка државе и њеног уређења“.⁷⁷⁸ Чланови садржани у овој глави покривали су веома широк дијапазон кривичних дела попут увреде краља, позива на промену државног уређења, класичне шпијунаже у корист стране државе, војних прекршаја, саботирања војске, позива на дезертирање и других.⁷⁷⁹ Ниједан од чланова није експлицитно помињао комунизам, док су чланови 94 и 95 јасно указивали на кажњивост сепаратистичких идеја.⁷⁸⁰ Законик није до краја разграничио између издаје и велеиздаје, а читав спектар кривичних дела из Главе XII подударало се са онима описаним у Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. Самим тиме Кривични законик је постао *Lex generalis* а Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави *Lex specialis*, те стога представља „старији“ закон приликом тумачења пресуда.⁷⁸¹

⁷⁷⁴ Мартин Матијашевић, *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*, 184.

⁷⁷⁵ Милица Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Мастер рад, (Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2018), 36-37.

⁷⁷⁶ Милица Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 39-40.

⁷⁷⁷ Милица Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 40-41.

⁷⁷⁸ Након доношења Устава 1931. године, ова глава је преименована у: „Кривична дела против опстанка државе и уставног уређења“.

⁷⁷⁹ „Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца“, *Службене новине*, 9. 2. 1929.

⁷⁸⁰ „Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца“, *Службене новине*, 9. 2. 1929.

⁷⁸¹ Милица Анђелковић, *Шестојануарска диктатура и Кривични закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 51-52.

Издржавање казни регулисао је Закон о издржавању затворских казни од 16. фебруара 1929. године.⁷⁸² Он је увео такозвани „ирски“ односно прогресивни систем издржавања казне који је подразумевао уз пунитивну и рехабилитациону природу затворског боравка.⁷⁸³ Све временске казне дуже од годину дана имале су се издржавати у Казним заводима, наместо окружних затвора. Врховну власт над заводима, кућним редом у њима и распоредом осуђеника имао је министар правде, док је у самом заводу врховну власт вршио управник затвора, који је морао имати судијску квалификацију (чл. 6 и 9). По правилу до прва три месеца осуђеник је проводио у самици, а потом је усмераван у општу популацију. „По одлуци управника завода осуђеник се може оставити у ћелији и дуже, али непрекидно не дуже од једне године, изузевши ако би по свом владању био опасан по сигурности или морал других осуђеника или поред и дисциплину у заводу“. Ни у ком случају ухапшеник није смео у самици провести дуже од три године, сем по сопственом тражењу (чл 20). Новину је представљала чињеница да „сваки осуђеник мора радити“ те да се они могу упутити и на принудни рад, у циљу рехабилитације (чл. 23 и 36). Закон није познавао дистинкцију између политичких и „обичних“ затвореника.⁷⁸⁴

Донети су и закони који су регулисали унификацију органа државне власти. Државно тужилаштво је реорганизовано, при чему је оно дефинисано као орган извршне власти задужен за покретање извиђања и истраге. Све државне тужиоце и заменике поставља краљ на предлог министра правде. Највиши орган је Врховни државни тужилац изједначен по рангу са потпредседником Касационог суда. Тужилаштво је хијерархијски организовано, при чему су државни тужиоци задужени за предмете у окружном суду, виши државни тужиоци за предмете у Апелационом суду, а Врховни тужилац у Касационом.⁷⁸⁵ Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. систематизовао је локалну државну управу. Министар унутрашњих послова добијао је извештаје од великих жупана, а они од среских начелника. Након што је проглашена подела земље на бановине октобра 1929. године, у личности бана остварена је целокупна концентрација власти (управна и самоуправна) на подручју бановине. Створене су Банске управе подељене на одељења (начелник), одсеке (шеф одсека) и одељке/реферате (шеф одељка). Заменик бана имао је титулу Помоћника бана, док је Банско веће постало саветодавни орган бана.⁷⁸⁶

Законодавне иницијативе релевантне за питање борбе против комунизма окончане су доношењем Закона о удружењима, зборовима и договорима од 18. септембра 1931. који је допуњен марта 1933. године. Он је прописивао слободу удруживања „у границама закона“ уз добијање дозволе Министарства унутрашњих послова. У случају да је поједино удружење означено као противно државном уређењу и јавном моралу могло је бити забрањено одлуком извршних власти.⁷⁸⁷ Када је донет Устав 1931. године, њиме су

⁷⁸² Dunja Pastović, „Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918-1941)“, *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, Vol. XII, No. 4, 2019, 569.

⁷⁸³ Ivana Dobrovojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 203.

⁷⁸⁴ „Закон о извршавању казни лишења слободе“, *Службене новине*, 16. 2. 1929.

⁷⁸⁵ Goran Ilić, Marina Matić Bošković, *Javno tužilaštvo u Srbiji – Istorijski razvoj, međunarodni standardni, uporedni modeli i izazovi modernog društva*, 14.

⁷⁸⁶ Ивана Крстић-Мистрицеловић, „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“, *Безбедност*, Vol. III, 2010, 286-288.

⁷⁸⁷ Martina Protega, „Politička prava i slobode na hrvatskim područjima u Prvoj Jugoslaviji u razdoblju od 1929. do 1941.“, *Pravnik*, Vol. L, No. 1, 2016, 144; Мартин Матијашевић, *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*, 190-192.

гарантована сва основна политичка права, али ништа од закона донетих до тада није стављено ван снаге.⁷⁸⁸

Поред извршне власти темељна реформа спроведена је у пољу судске власти. Саображени су сви судови на тлу државе, те су након 1929. године постојали само окружни, срески, апелациони и Касациони судови. Основни судови за процесуирање политичких криваца мањег значаја, превасходно комуниста били су окружни судови. Према истраживањима, од проглашења диктатуре 1929. до доласка владе Милана Стојадиновића на власт у окружним судовима због кривичних дела учињених против опстанка државе и њеног уређења (Глава XII Кривичног законика), број осуђених годинама се кретао између 242 (1929) и 667 (1934). У просеку је било 480 осуђених годишње. Нису сви осуђени били комунисти. Иако њихов број није попримао огромне размере, представљао је јасан пораст у односу на претходни период, када није осуђивано више од 200 људи годишње. Већина осуђених добијала је мале казне до пет година робије, док је јако мали број осуђен на смрт и вечиту робију.⁷⁸⁹ Такав однос судова изазивао је неразумевање државних власти. Бројни срески начелници жалили су се да судови врло благо кажњавају политичке кривце, превасходно сепаратисте. Након низа жалби, министар правде Димитрије Љотић је 1931. године изјавио да судије суде по савести, те да он као министар не може да утиче на исход суђења.⁷⁹⁰

Права новина коју је диктатура донела у судску праксу Краљевине Југославије било је установљење потпуно новог суда – Државног суда за заштиту државе јануара 1929. године. Он је основан у Београду, при Касационом суду, мада је де факто функционисао као посебна судска јединица. Основан је како би процесуирао кривична дела из Главе IX Кривичног законика Србије (након доношења Кривичног законика Краљевине Југославије – Главе XII) као и неколико чланова (1, 9, 13 и 14) из Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године. Уз то, члан 1 прописивао је да „надлежност Државног суда за заштиту државе протеже се и на друга кривична дела која су у вези са поменутиим делима“.⁷⁹¹ Он је постао надлежан за територију целе државе, а било је могуће судити и за кривична дела учињена у иностранству. Судско веће чинило је осам судија и четири заменика, које је именовао краљ на предлог Министра правде из редова судија.⁷⁹² Именован је посебан Државни тужилац при Државном суду за заштиту државе, који је задужен да води истраге. С обзиром на то да је суд основан у рангу Касационог, за његове одлуке није било правног лека нити могућности жалбе. Од критичара проглашен је стога „инквизиторским“. Тужилац је могао по сопственом нахођењу предавати њему упућене предмете надлежним тужиоцима и окружним судовима уколико је процењивао да кривична дела нису изискивала расплет у највишем судском телу.⁷⁹³

Новину је представљало и установљење посебног истражног затвора за оптужене пред Државним судом за заштиту државе на Ади Циганлији. Према установљеном кућном

⁷⁸⁸ Hrvoje Čapo, „In company with offenders from the neighborhood: Polity of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes 1918-1941“, *Review of Croatian History*, Vol. IX, No. 1, 2013, 125-126.

⁷⁸⁹ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 135-149.

⁷⁹⁰ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 148-149.

⁷⁹¹ „Закон о Државном суду за заштиту државе“, *Службене новине*, 8. 1. 1929.

⁷⁹² Hodimir Sirotković, „Pravosudne strukture u hrvatskim zemljama od 1918. do 1945. godine“, *Vjesnik istarskog Arhiva*, Vol. I, No. 32, 1991, 24.

⁷⁹³ „Закон о Државном суду за заштиту државе“, *Службене новине*, 8. 1. 1929.

реду, оптуженике је у њега упућивао надзорни судија, који је био задужен и за отпусте, уз допуштење истражног судије. У притвору су притвореницима гарантована уобичајена права, мада је режим номинално био еквивалентан најстрожим казним заводима. У соби је дозвољено да буде само четири кревета, обезбеђен је један хлеб дневно и вода, док су осталу храну морали набављати укућани. Тиме су они притвореници који нису имали породице били у незавидном положају. Имали су право на лекарску посету једном недељно, шетње су биле дозвољене два пута дневно, као и дописне карте, док су писма била омогућена само једном недељно. Посете пунолетне родбине такође су биле дозвољене свега једанпут недељно, на десет минута. Притвореницима је наглашено да свако огрешење о овакав дневни ред повлачи укидање свих повластица.⁷⁹⁴ Режим у затвору све до 1932. године није био превише строг. Било је пуно јавашлука међу стражом, те су притвореници имали приступ бројним номинално забрањеним стварима. Атмосферу најбоље дочарава изјава заступника командира притвора који је након једног инцидента признао да „претресе није вршио због тога што притвореници надају дреку и буне се када им се претрес врши“.⁷⁹⁵

Највећи проблем у погледу третмана притвореника у затвору на Ади Циганлији била је чињеница да је Државни суд за заштиту државе био претрпан случајевима, те се дешавало да они проведу значајан временски период у притвору. Истовремено, контакти са браниоцем били су драстично смањени у односу на стандардни поступак. Наиме, оптужене комунисте бранили су само одређени адвокати, углавном из Београда, који су се прихватили оваквих осетљивих предмета. Били су то у првом реду партијски адвокати Бора Продановић, Драги Исаковић, Селимир Јефтић и Рајко Јовановић, као и симпатизери комуниста Иван Рибар, Владо Симић, Драги Исаковић и Јово Здравковић.⁷⁹⁶ Партијски адвокати де факто су штитили интересе партије а не својих клијената, што је јасно из случаја Петка Милетића и његовог браниоца Продановића. Од 1930. године дозвољено је имати само једног браниоца након што се за одбрану Влатка Мачека јавило 100 адвоката.⁷⁹⁷ Најважније од свега, разговор са адвокатом није допуштан све до тренутка када је против притвореника подигнута оптужница. Самим тиме, писаће касније Иван Рибар, „оптужница је била једини супстрат на основу којег је бранилац имао да разговара са оптуженим“.⁷⁹⁸ Разговори са адвокатом морали су се одвијати у присуству тужиоца или његовог заменика.⁷⁹⁹

Државни суд за заштиту државе показао се као ванредно ефикасно средство у борби против комунизма (до 1932. године огромна већина оптужених били су комунисти). Чини се да је приликом његовог устројства вођено рачуна о пракси и недостатцима претходних процеса комунистима. Многе од грешака које су доводиле до не претерано ефикасног процесуирања комуниста пре 1929. године отклоњене су. Првенствено, само чланство у комунистичкој организацији постало је кажњиво. Раније су комунисти пркосно могли изјављивати своје политичка уверења без бојазни да тиме могу отежати своју ситуацију. Правна пракса из периода пре 1929. године јасно је показала да се пуко чланство у

⁷⁹⁴ АЈ, 63-48-153, Кућни ред за затвор Државног суда за заштиту државе у Београду на Ади Циганлији, без датума.

⁷⁹⁵ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 155-156.

⁷⁹⁶ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 102.

⁷⁹⁷ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 151.

⁷⁹⁸ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 67-68, 72.

⁷⁹⁹ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 152.

комунистичкој организацији не може процесуирати. Државни суд за заштиту државе је то изменио.⁸⁰⁰ Истовремено, стало се на пут основној тактици комуниста приликом претреса. Уклоњена је публика, а оптужени више нису могли детаљно описивати злостављање у полицији. Судије новоустановљеног суда по правилу су прекидале оне који су у својем исказу настојали да сведоче о полицијској тортури.⁸⁰¹ Оваква одлука укидала је могућност утицаја на публику, која би гласно негодовала и вршила притисак на судије, што је пратило већину суђења у претходном периоду. Окружни судови, додуше, по правилу нису прибегавали овим мерама. Биланс рада Државног суда у прве две године његовог постојања било је 83 суђења комунистима на којима су казнама затвора осуђена 403 човека.⁸⁰² Највише осуђених били су комунисти, а дугачке судске пресуде објављиване су у штампи како би се демонстрирала одлучност режима.⁸⁰³

Последњу карику у казненем ланцу представљала је казнена политика. С обзиром на то да кривично право Краљевине Југославије није познавало никакву дефиницију „политичких кривица“ нити „политичких осуђеника“, осуђени комунисти били су у истом правном положају као и сви други криминалци на одслуживању својих казни. Једина дистинкција међу осуђеницима која је признавана јесте по типу казне на коју су били осуђени (робија, заточење, строги затвор или затвор).⁸⁰⁴ Основна борба комуниста у затворским установама била је стога за признавање посебног статуса и обезбеђивање лакших услова робијања од осталих криминалаца. Све теже казне у Краљевини Југославији морале су се одслуживати у Казненим и нарочитим Казненим Заводима, којих је у земљи било једанаест. У питању су били: Бегуње и Марибор у Дравској бановини, Загреб, Лепоглава и Стара Градишка у Савској бановини, Зеница у Дринској бановини, Ниш у Моравској бановини, Забела и Сремска Митровица у Дунавској бановини, Скопље у Вардарској бановини и Подгорица у Зетској бановини. Бегуње и Загреб су били женски затвори, док је Забела примала и мушке и женске затворенике. Најмодернији затвори су били Лепоглава, Сремска Митровица и Стара Градишка. Зеница је сматрана „нарочитим казним затвором“ у којем је већина затвореника одслуживала казну за најтежа кривична дела попут убиства.⁸⁰⁵ На дан проглашења краљеве прокламације, 6. јануара 1929. године комуниста је у Сремској Митровици било девет, у Лепоглави четири, три у Зеници и свега неколико у Забели.⁸⁰⁶

Већина осуђених комуниста на новоствореном Државном суду за заштиту државе у почетку је упућивана или у Сремску Митровицу, уколико су осуђени на казну робије, или у Забелу уколико им је пресуђен затвор.⁸⁰⁷ Тако је број комуниста у Забели током 1929.

⁸⁰⁰ Коста Николић, *Бољшевиизација Комунистичке партије Југославије 1919-1929*, 113-115.

⁸⁰¹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 72, 103.

⁸⁰² Christian Axboe Nielsen, „Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar's Dictatorship 1929-1934“, *East European Politics and Societies*, Vol. XXIII, No. 1, 2009, 39; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 126.

⁸⁰³ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Ljubljanski komunisti pred Držav. Sodišćem“, *Juto*, 5. 11. 1929; А. А, „Пресуда комунистима пред Судом за заштиту државе“, *Време*, 6. 11. 1929; Anonim, „Wieder 110 Jahre Zuchthaus in Belgrad verhängt“, *Die Rote Fahne*, 14. 12. 1929; Anonim, „Obsojeni komunisti“, *Prosveta*, 12. 2. 1930.

⁸⁰⁴ Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 241.

⁸⁰⁵ Vahidin Mahmutović, „Vojni osuđenici u Kaznenom zavodu Zenica u periodu 1918-1941. godine“, *Anali Pravnog Fakulteta u Zenici*, Vol. XXIII, 2019, 141-142.

⁸⁰⁶ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 257.

⁸⁰⁷ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 152.

године порастао на тридесет и пет. Осуђеници у овом затвору сачињавали су готово 20% свих осуђених за злочине против државе. Њима је наредне године придодато осамнаест комуниста из Сарајева, десет из Херцеговине као и једанаест скојеваца из Хрватске.⁸⁰⁸ Символи тамничења комуниста били су несумњиво Казнени завод Сремска Митровица и Казнени завод Лепоглава. У ова два завода, зависно од тренутка био је пропорционално највећи број политичких кажњеника, међу којима су углавном најбројнији били комунисти. У другим затворима био је сразмерно мали број комуниста. Примера ради, у Казненом заводу Зеница 1932/1933 било је 16 политичких осуђеника, односно мање од 6% укупног броја затвореника.⁸⁰⁹ По правилу су комунисти, као и остали затвореници, у почетку били у тромесечној изолацији, а онда би били укључени у општу популацију затвора. Пред крај казне имали би могућност да пређу у тзв „слободњаке“, којима је под надзором омогућаван одлазак на рад ван зидова затвора. Поједини комунисти високог профила, превасходно атентатори из 1921. године, држани су годинама у самицама.

Сремска Митровица била је место где је већина комуниста издржавала своју казну након проглашења диктатуре. Ту су услови за њих били значајно побољшани крајем двадесетих. Према каснијим сећањима затвореника, доласком Моше Пијаде међу затворенике започела је фаза активног супротстављања управи и борбе за бољи положај комуниста. Пијаде и Родољуб Чолаковић били су на челу једанаестодневног штрајка глађу у Сремској Митровици априла 1927. године, након ког је Министарство правде испунило низ њихових захтева.⁸¹⁰ Укинуте су самице као и физички рад и најважније од свега комунисти су измештени из опште популације и пребачени у посебну зграду, тзв „Младићку зграду“ која је убрзо постала „црвени универзитет“, односно петријева посуда за радикализацију.⁸¹¹ Када је 1929. године у затвор приспело шездесетак комуниста који нису смештени са „староседеоцима“, како они на њих не би утицали, наступио је нови талас незадовољства. У складу са новопрокламованом политиком „чврсте руке“ управа је одбила да изађе у сусрет комунистима и 1930. године разбила велику комунистичку групу у затвору. Део комуниста упућен је у Лепоглаву (међу којима и Пијаде), део у Марибор а део у Зеницу.⁸¹² До пролећа наредне године, услови издржавања робије у Лепоглави били су ванредно благи.⁸¹³ Тада је донета одлука да је потребно поштрити режим, што је довело до низа протеста. Део комуниста је премештен у Марибор, међу којима и секретар партијске организације Јосип Броз, који је у Лепоглави био чак у могућности да напушта завод.⁸¹⁴ Моши Пијаде одузет је сликарски прибор као и део превода.⁸¹⁵

⁸⁰⁸ Мартин Матијашевић, „Политички осуђеници у Забели 1929-1931. – контекст једног времена“, *Zanucu*, Vol. VII, 2018, 210-212.

⁸⁰⁹ Vahidin Mahmutović, „Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941“, *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, No. 12, 2013, 268.

⁸¹⁰ Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, 239-244.

⁸¹¹ Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 241-243.

⁸¹² AJ, 38-358-508, M. Vuković, „Uspomena na Mošu Pijade“, *Borba*, 27. 12. 1935; Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 244-245.

⁸¹³ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 274.

⁸¹⁴ Владимир Дедијер, *Josip Broz Tито. Прилози за биографију*, 202-203.

⁸¹⁵ Ivan Jelić, „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 32; Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 246-248.

Марибор је служио за казнионицу са најтежим режимом у том тренутку због чега је септембра 1930. године у њему избио штрајк глађу комуниста на челу са Родољубом Чолаковићем. Изборен је заједнички смештај као и начелно бољи услови.⁸¹⁶ Документа о боравку Јосипа Броза у Мариборској казнионици откривају да су ухапшеници ипак имали већину законом загарантованих права. Могли су поручивати храну за куповину коју су желели, у чему је управа углавном излазила у сусрет као и размењивати пошту, која је по закону наравно читана. Сам Броз се отворено дописивао са тадашњом супругом која се већ тада налазила у Совјетском Савезу.⁸¹⁷ У целини гледано иако су догађаји из 1929. године довели до пораста броја комуниста у затвору, нису драстично променили број ухапшеника у затворима. Статистике показују да је у периоду 1925-1935. број свих затвореника практично стагнирао, крећући се од од 10 800 до 11 310.⁸¹⁸ Комунисти су представљали убедљиву мањину, јер их је било свега неколико стотина, чак и у време када је партија била разбијена. Ипак, због посебности политичке организације којој су припадали представљали су „најгласнију“ фракцију затвореника, увек спремну за конфронтацију и покушаје да се избори што бољи положај. Прави сукоби одиграће се током наредног периода.

На плану спољне политике, краљева прокламација од 6. јануара 1929. окончала је све преговоре са Совјетским Савезом и умногоме вратила совјетско-југословенске односе на нулту тачку.⁸¹⁹ Све претходне иницијативе пале су у воду. Југословенско Министарство иностраних послова упутило је циркулар посланствима широм света тражећи да доставе информације о стању односа земље домаћина са СССР-ом.⁸²⁰ Став конзервативне британске владе посебно је одговарао режиму краља Александра. Посланик у Британији је извештавао Београд: „Из извора блиског данашњој влади сазнао сам да је тенденција да се преговори са Совјетима одлажу а под изговором, да они морају примити горе поменуте претходне услове/ плаћање дугова и обустава пропаганде/ за које се овде верује да их Совјети не могу лако примити“.⁸²¹ Важна тачка за информисање о стању у Совјетском Савезу била је Пољска. Из Варшаве стизале су информације о проблемима совјетског режима, као и о приближавању Италији, што је посебно бринуло Београд. Мучни утисак појачавала је и посета совјетске војне делегације италијанској индустрији торпеда и војним постројењима на самој граници Краљевине Југославије, у Трсту и Ријеци.⁸²² Совјети су се такође почели, према информацијама из Пољске, све више приближавати Немачкој и заузимати оштар антифранцуски, а самим тиме и антијугословенски став.⁸²³ Са друге

⁸¹⁶ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 191.*

⁸¹⁷ Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, 207-215; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Vol. II, 297-301, 307.

⁸¹⁸ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 211.

⁸¹⁹ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 31.

⁸²⁰ АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 12. 8. 1929.

⁸²¹ АЈ, 341-31-105, Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 16. 8. 1929.

⁸²² АЈ, 395-22, Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 26. 11. 1930.

⁸²³ АЈ, 395-22, Посланство у Варшави Министарству иностраних послова, 4. 3. 1930; Посланство у Варшави Министарству иностраних послова, 15. 4. 1930; Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 12. 4. 1930; Посланство у Варшави Министарству иностраних послова, 8. 4. 1930; Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 15. 8. 1930.

стране, совјетска страна је оцењивала да Краљевина Југославија у свему прати Француску те да се понаша као њен „сателит“.⁸²⁴

Контакти са Совјетима током периода потпуне суспензије устава (1929-1931) практично да нису ни одржавани. Изолованих случајева је било, попут организације примопредаје необјављене Пушкинове поезије пронађене у једном београдском антикваријату чиновницима Совјетског музеја у Паризу 1929. године.⁸²⁵ Турска је посредовала између две земље у циљу решавања заосталих имовинских питања, док је преко аустријских дипломата размењено обострано незадовољство непријатељским писањем штампе.⁸²⁶ У мањини били су гласови који су попут новинара *Народног гласника* октобра 1931. заговарали признање СССР-а, наводећи: „ако је узрок тога непризнања – страх од бољшевичке пропаганде, то је само изговор“.⁸²⁷ Спалајковићеви контрааргументи били су пуно гласнији.⁸²⁸

У том периоду, паралелно са ударима економске кризе, расло је уверење о томе да ће Совјетски Савез искористити прилику да додатно економски дестабилизује Европу.⁸²⁹ Уследила је веома активна кампања у југословенској штампи против такозваног совјетског дампинга. Привредне групе тражиле су забрану увоза совјетске робе.⁸³⁰ Када је откривено да је фирма „Негоциан“ из Цариграда, која је отворила своје представништво у Београду, заправо у совјетском власништву, хистерија је само појачана. Сматрајући да је циљ овог подухвата продавање робе испод цене, како би се финансирало и „изазивало анархистичко стање“ у Краљевини Југославији, Министарство унутрашњих послова ју је забранило и примиорало да напусти земљу.⁸³¹ У оваквим вестима било је зрнце истине, јер су на светским тржиштима совјетски пољопривредни производи били директна конкуренција

⁸²⁴ Документ бр. 28, Писмо Народног комесара иностраних дела СССР опуномоћеном представнику СССР у Норвешкој, Бекзадјану, 28. 1. 1931, *ДВПС, Vol. XIV*, (Москва: Политическая литература, 1968), 46; Документ бр. 324, Говор представника СССР на сесији специјалног комитета Комисије за питање европског савеза, 2. 11. 1931, *ДВПС, Vol. XIV*, 632; Документ бр. 351, Писмо представника СССР у Великој Британији Народног комесару иностраних дела, Литвинову, 21. 11. 1931, *ДВПС, Vol. XIV*, 672-674; Документ бр. 203, Саопштење совјетске штампе о Међународној конференцији о шумарству, 5. 5. 1932, *ДВПС, Vol. XV*, (Москва: Политическая литература, 1969), 300-301.

⁸²⁵ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 84.

⁸²⁶ Документ бр. 318, Телеграм заменика Народног комесара иностраних дела СССР-а, опуномоћеном представнику СССР у Турској, Ј. З. Сурицу, 15. 10. 1929, *ДВПС, Vol. XII*, (Москва: Политическая литература, 1967), 559; Документ бр. 324, Телеграм опуномоћеног представника СССР у Турској Ј. З. Сурица НКИД-у, 20. 10. 1929, *ДВПС, Vol. XII*, 566; Документ бр. 363, Саопштење представника СССР у Аустрији о разговору с Министром иностраних послова Аустрије, Зајпелом и генералним секретаром МИП Аустрије, Петером, 20. 10. 1930, *ДВПС, Vol. XIII*, (Москва: Политическая литература, 1967), 585

⁸²⁷ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Русија и Југославија“, *Narodni Glasnik*, 1. 10. 1931.

⁸²⁸ АЈ, 38-882-1067, Л. Л., „Енергичная речь г. Спалајковича“, *Возрождение*, 18. 3. 1931.

⁸²⁹ АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 15. 8. 1930.

⁸³⁰ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Mjere protiv ruskog dumpinga“, *Obzor*, 31. 1. 1931; Аноним, „Yugoslavs move to stop dumping“, *The New York Herald*, 7. 2. 1931; Аноним, „Yugoslav Van-No Soviet Goods“, *The Daily Telegraph*, 11. 3. 1931; Аноним, „Антисоветский сговор румынских и югославских лесопромышленников“, *Известия*, 21. 3. 1931; „Аноним, „Југословенска шумска индустрија и руски дампинг“, *Време*, 7. 7. 1931; Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 32.

⁸³¹ АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 7. 7. 1930.

југословенским.⁸³² Ипак, већина алармантних вести о приливу велике количине совјетске пшенице и других производа у луке Југославије, која ће упропастити домаћу пољопривреду нису одговарале стварности.⁸³³

Много оправданији, поготово у светлу крвавих окршаја комуниста са полицијом 1929-1931, био је страх од одлазака и долазака југословенских држављана из Совјетског Савеза. Видевши у свима који су желели да из СССР-а дођу или да у њега оду потенцијалне комунистичке атентаторе и обавештајце, Краљевина Југославија заузела је став нулте толеранције у погледу миграција у „прву земљу социјализма“. Тако је одбила да да излазне визе југословенским рударима који су тражили дозволу за одлазак на рад у СССР 1931. године.⁸³⁴ Истовремено, пратила је активност Совјета међу југословенским исељеништвом, сматрајући да их врбују за одлазак у СССР нудећи веома повољне услове рада, одакле би као бољшевички агитатори, шпијуни и диверзанти били упућивани у Краљевину Југославију.⁸³⁵ На америчке власти апеловано је да се забране скупови које су заједнички организовали југословенски комунисти и припадници ВМРО-а против диктатуре. Америчка полиција доиста је разбијала такве скупове у Детроиту и Чикагу, а тамошњи конзул је обавештавао Београд да је активирао националисте да се одупру комунистичким говорницима на скуповима.⁸³⁶ Највећи скандал везан за одлазак југословенских држављана у Совјетски Савез избио је јула 1930. године када је члан београдске опере Витинг, белоемигрант и бивши члан петровградске опере, неочекивано отпутовао у СССР. Истрага је показала да је пре одласка колегама говорио да одлази у „да приволи неке артисте који би желели да побегну из Русије“, као и да је у Краљевини Југославији оставио породицу. Ипак, повратак у земљу му је забрањен.⁸³⁷ Ту није био крај скандалима са комунизмом у Народном позоришту, јер је већ наредне године откривена комунистичка група у њему, након чега је оно стављено под строги надзор полиције, а свако ново запослење морало је да одобри УГБ.⁸³⁸

⁸³²Примера ради у извозу свиња главни конкуренти СССР-у, биле су Краљевина Југославија и Пољска. Документ бр. 35, „Писмо посланика СССР у Пољској, А. Ф. Уљанова члану колегијума НКВД СССР Б. С. Стомонјакову, 4. 7. 1927.“, у: *Советско-пољске одношения в 1918-1945 гг., Vol. II.*

⁸³³АЈ, 38-882-1067, „Советскій импортъ въ Югославиѣ“, *Наша Речъ*, 13. 9. 1930.

⁸³⁴Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 31-32.

⁸³⁵АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 22. 10. 1931.

⁸³⁶АЈ, 414-4, Писмо конзула у Чикагу полицијском комесару у Детроиту, 24. 1. 1929; Исечак из америчких новина „Five Arrested in Serb's Hall by Bomb Squad“; Конзулат у Чикагу, Министарство иностраних послова Главној политичкој дирекцији, 28. 1. 1929; Конзулат у Чикагу, Министарство иностраних послова Главној политичкој дирекцији, 8. 2. 1929; Конзулат у Чикагу, Министарство иностраних послова Главној политичкој дирекцији, 11. 5. 1929; Конзулат у Чикагу, Министарство иностраних послова Главној политичкој дирекцији, 15. 4. 1930; Посланство у Вашингтону Конзулату у Чикагу, 22. 7. 1930.

⁸³⁷АЈ, 66-73-196, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 23. 7. 1930; Министарство просвете управнику Народног позоришта, 25. 7. 1930; Управник Народног позоришта Министарству просвете, 27. 7. 1930; АЈ, 395-22, Министарство иностраних послова Посланству у Букурешту, 28. 7. 1930.

⁸³⁸АЈ, 66-73-196, Наредба министра просвете, 14. 2. 1931.

Антикомунистичко наслеђе Југословенске националне странке 1932–1935.

Иако је проглашење краљевог личног режима начелно позитивно примљено у почетку, како у ширим масама тако и у међународној јавности, искуство првих година диктатуре показало је да је одушевљење увелико спласло, као и да су традиционални савезници Југославије почели да сугеришу увођење „мекшег“ курса у политички живот земље. У самој Влади постојале су тих дана две струје. На челу једне био је председник Владе Петар Живковић који је сматрао да ситуација и даље није била зрела за промене, док је са друге стране био утицајни министар иностраних послова, бивши демократа, Војислав Маринковић. Чинило се да ће краљ превагнути на страну Маринковића и априла 1931. године прогласити Устав, када су се у далекој Шпанији одиграли догађаји који су одгодили проглашење за неколико месеци. На изборима је тријумфовала шаролика републиканска коалиција и краљ Алфонсо XII био је приморан да напусти земљу. Шпанија је постала република. Широм континента чули су се гласови да је време монархије прошло. У тим околностима доношење Устава могло се тумачити као знак слабости.

Одлука је одгођена, али не и напуштена. Након што је Влада реконструисана и број министара повећан, донет је Устав 3. септембра 1931. године. Познатији као октроисани, с обзиром на то да га је краљ прогласио без гласања, гарантовао је и даље широка овлашћења краља у све три гране власти.⁸³⁹ Након проглашења Устава расписани су избори за осми новембар. Најава избора затекла је представнике забрањених грађанских партија неспремне. Режим је активно настојао да привуче припаднике бивших партија за своју изборну листу, која је већином састављена од припадника радикала и демократа. Најагилнији је био ХСС, који је настојао да окупи око себе остале странке у циљу стварања заједничке изборне листе, која би могла да испуни веома рестриктивне изборне услове. Међутим, није постигнут никакав договор. Истовремено, покушај ХСС-а да заинтересује остале политичке опозиционе чиниоце за заједничку политичку декларацију о апстиненцији на изборима такође се изјаловио.⁸⁴⁰ Овакав развој догађаја додатно је учврстио вођство КПЈ у томе да је сарадња са грађанском опозицијом бескорисна, те да је курс сарадње са националним терористичким организацијама једини исправан.⁸⁴¹ У прогласу ЦК КПЈ поводом проглашења Устава изнете су оцене да је у питању покушај маскирања диктатуре. Чланству није сугерисан отворени устанак, али је наглашавано да се диктатуре никада својевољно не разоружавају. У погледу предстојећих избора чланству је сугерисано да се укључују у изборну кампању, истичу социјалне паролe, заинтересују масе за политку КПЈ како се не би предали апатији.⁸⁴²

Први опозициони покрет на тлу Југославије након шестог јануара 1929. године представљале су студентске демонстрације, превасходно у Београду, али и у Загребу и Љубљани крајем 1931. године. У овим дешавањима студенти комунисти, којих је почетком

⁸³⁹ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 111-113.

⁸⁴⁰ Todor Stojkov, „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine“, *Istorija XX veka*, Vol. IV, 1962, 303. 304.

⁸⁴¹ Деса Пешић, „Криза у партијској организацији у Србији 1929. године“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 102.

⁸⁴² AJ, 38-355-505, Anonim, „Nur die Revolution wird die faschistische Regierung stürzen“, *Die Rote Fahne*, 30. 10. 1931; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 129.

тридесетих на Београдском факултету било четрдесетак, имали су значајну улогу, иако је покрет био хетероген.⁸⁴³ Још у јануару 1931. године универзитетом је кружио летак у којем је навођено да је проглашење диктатуре било оправдано, али да „диктаторски режим“ није излечио ниједан проблем у друштву већ само погоршао ситуацију.⁸⁴⁴ Након догађаја у Шпанији реторика је пооштрена. Тако су након доношења Устава циркулисали леци у којима је навођено да је „Борба академске омладине била увек предзнак крупних политичких и социјалних промена.“ Студенти су позивани у борбу против „мрака и реакције“ и најављиван је шпански сценарио.⁸⁴⁵ Проглашено је да на предстојећим изборима не треба узимати учешћа,⁸⁴⁶ а најкуражнији међу њима ометали су предизборне конференције. Тако је осамдесетак студената ометало конференцију у једном београдском локалу са покличима „живела Шпанија“, „живела Република“, „на оружје“ и „на топове“. Такве пароле биле су веома опасне и годинама се нису могле чути београдским улицама. Нису сви студенти који су тих дана демонстрирали тако мислили, јер је на Студентском дому истакнута државна застава са натписом „Живео краљ, живела слобода“. ⁸⁴⁷ Колики је утицај КПЈ био на побуњене студенте тешко је утврдити. Део студентских вођа попут Милована Ђиласа, који је означен као коловођа поменути акције против предизборне конференције, нису били чланови партије, али ће ускоро у њу ступити. Радикализам комуниста деловао је магнетички на студенте жељне протеста.⁸⁴⁸

Најдраматичнији догађаји одигравали су се београдским улицама између 5. и 8. новембра 1931, када се полиција „играла мачке и миша“ са студентима који су бежали у Студентски дом, формално заштићени аутономијом универзитета. У циљу смиривања ситуације до дома био је присиљен да дође ректор Универзитета. Упркос обећањима да даљих демонстрација неће бити, дан пред изборе поново су се одиграле, а маса је наизменично викала „Доле Петар Живковић“ и „Живео Краљ“. ⁸⁴⁹ На дан првог заседања новоизабране Скупштине, 7. децембра 1931. године, поново су избиле демонстрације на Правном факултету. У њима је учешћа узело преко 2000 студената, а дошло је до сукоба са жандармеријом која је разбила демонстрације и привела око стотину студената, након чега је универзитет затворен на три дана.⁸⁵⁰ Уследило је доношење Опште уредбе о универзитетима, која је за циљ имала између осталог и ограничење политичке акције на

⁸⁴³ На Београдском универзитету студирало је тих година око 7 000 студената. Ђорђе Stanković, „Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavijena Beogradskom univerzitetu 1929-1932“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 19; Драгомир Бонцић, „Историјска ветикала утицаја левице – студентске демонстрације пре 1968. и „Црвени универзитет“ пре „Универзитета Карл Маркс“, *Политичка ревија*, Vol. LIX, No. 1, 2019, 46.

⁸⁴⁴ ИАБ, 1883, Д I-8, Проглас студената и студенткиња Београдског универзитета, 10. 1. 1931.

⁸⁴⁵ ИАБ, 1883, Д XLI-1487, Солидарност и организација 1931.

⁸⁴⁶ ИАБ, 1883, Д XLI-1485, Студентима Београдског универзитета, 1931.

⁸⁴⁷ ИАБ, 1883, Д XLI-1488, Акт Министарства просвете Ректору Београдског универзитета поводом покушаја студената да омету предизборну конференцију у кафани „Жагубица“, 5. 12. 1931; Ђорђе Stanković, „Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavijena Beogradskom univerzitetu 1929-1932“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, (Beograd: Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ-a, 1970), 41.

⁸⁴⁸ АЈ, 335-15, Б-Комунизам, без датума.

⁸⁴⁹ ИАБ, 1883, Д XLI-1486, Студентске демонстрације, 5-8. 11. 1931; Драгомир Бонцић, „Историјска ветикала утицаја левице – студентске демонстрације пре 1968. и „Црвени универзитет“ пре „Универзитета Карл Маркс“, *Политичка ревија*, Vol. LIX, No. 1, 2019, 46; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 130-131.

⁸⁵⁰ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 198.

универзитету. Њоме су Универзитети и Студентски домови директно потчињени Министру просвете, што је у појединим круговима тумачено као угрожавање аутономије универзитета.⁸⁵¹

Ипак избори су спроведени, а с обзиром на то да је учествовала само владина листа, резултати су унапред били познати. Кандидата је било више него мандата те је једина политичка борба вођена око тога ко ће добити мандат. Од изабраних посланика формирана је 1932. године Југословенска радикално сељачка демократија (ЈРСД), која ће наредне године бити преименована у Југословенску националну странку. Почетком 1932. године Студентски дом у Београду постао је центар опозиционе делатности, а након што је од стране Министарства просвете уведена нова управа, студенти су је избацили из дома.⁸⁵² Уследила је практично опсада дома од стране полиције, након чега су универзитетске власти једва смириле ситуацију. Нереди је било и у Љубљани и Загребу.⁸⁵³ Универзитетско веће два пута је узимало студенте у заштиту пишући представке Министарству просвете. У једној од њих је изражавано жаљење због стања духа међу студентима које задаје бриге не само родитељима већ и наставницима. Оцењено је да су политички зборови држани на Универзитету незаконито, па потом преношени на улице. Ипак, протестовано је због „сувише наглих наступа полиције“ који су пресекали „путеве нормалне интервенције Универзитета“. Навођено је да је преострога реакција државних органа главни узрок раздражености студената међу којима влада психоза о полицијским доушницима који се избацују из домова. На крају је тврђено да иако Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави прописује протеривање у место становања као казну за учињени преступ, по закону о универзитету иступе студената кажњава универзитет, те да управна полицијска власт не може кажњавати иступе студената.⁸⁵⁴ Оваква аргументација чини се тешко одрживом јер је Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави јасно дефинисан као закон чије одредбе имају првенство у односу на друге законске прописе.

Студентски немири 1931-1932. године најавили су ренесансу опозиционог деловања. По први пут је режим отворено нападан, а да они који су на демонстрацијама нису били драконски кажњени. Чини се да КПЈ није била несвесна ове чињенице с обзиром на то да је током тридесетих година партија стављала велики акценат на рад на Универзитету. Донекле заштићени младим годинама и аутономијом универзитета, студенти су се показали као весник промена. Априла 1932. године Петра Живковића је на челу државе сменио Војислав Маринковић, присталица блажег курса. Грађанске странке почеле су све више да „дижу

⁸⁵¹ Đorđe Stanković, „Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavijena Beogradskom univerzitetu 1929-1932“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 51; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 159-160;

Међу тековинама ове Уредбе било је и проглашење „Социологије са статистике“ за обавезни предмет на свим Правним факултетима у земљи. Слободан Антонић, „Оснивање Социолошког прегледа 1938. године“, *Социолошки преглед*, Vol. LII, No. 1, 2018, 8.

⁸⁵² Đorđe Stanković, „Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavijena Beogradskom univerzitetu 1929-1932“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 44-45.

⁸⁵³ Đorđe Stanković, „Komunistička partija i Savez komunističke omladine Jugoslavijena Beogradskom univerzitetu 1929-1932“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 57; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 160-162; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 117.

⁸⁵⁴ ИАБ, 1883, Д I-9, Универзитетско веће министру просвете, 16. 2. 1932.

главу“.⁸⁵⁵ Под притиском јавности јула 1932. године компромитовани Јанко Бедковић смењен је са места шефа загребачке полиције.⁸⁵⁶ Његова смена била је превасходно симболички чин, јер је његов наследник Станоје Михалцић наставио са врло строгим режимом, што је поједине посматраче навело да закључе да се ситуација нимало није побољшала.⁸⁵⁷

Попуштање стега диктатуре за обнову организација нису само искористиле грађанске партије, већ и КПЈ. Светска економска криза почела је све више да се осећа у Краљевини Југославији 1931. године, што је додатно уздрмало темеље диктатуре.⁸⁵⁸ Социјални положај радника, који су чинили већи удео у популацији градова него икада раније, био је поготово погођен.⁸⁵⁹ Поједине банкарске установе доживеле су крах. Тако је 1931. године пропала значајна Прва хрватска штедионица.⁸⁶⁰ Социјално незадовољство олакшало је реорганизацију партије. Ипак, процес поновног окупљања сукобима са полицијом и судским процесима десеткованих ћелија КПЈ у земљи споро је текао. Додатно су га отежавали сукоби унутар саме партије, који су непрекидно трајали између 1929. и 1933. године. „Десничарска“ група око Симе Марковића, која је, изгубивши подршку Коминтерне, натерана на признавање грешака крајем 1928. године, са проглашењем диктатуре глатко је одбила да следи инструкције о дизању „оружаног устанка“. Критиковала је политику Ки и новог руководства КПЈ која је живота стајала бројне партијске кадрова, а друге одвела у дугогодишње затворске казне. Ђорђе Пиљевић ће приметити: „Даљи развој догађаја у покрету и земљи показао је да су били у праву“.⁸⁶¹ Ипак, колико год критикујући загранично руководство КПЈ, десничарска опозиција није никад показивала жељу за стварањем паралелне партијске организације или прикључивање социјалдемократима. Одбијајући да се повинују инструкцијама из емиграције, остали су блиски позицијама КПЈ, не искључујући могућност повратка у партију.⁸⁶² Истовремено, Политбиро и Загранични биро били су у сукобу, који је превазиђен тек сменом Јована Малишића лета 1930. године и стварањем Централне руководеће инстанце.⁸⁶³ Међутим, ни

⁸⁵⁵ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 163.

⁸⁵⁶ Сам Бедковић је био уверен у то да су двојица његових подређених, Станоје Михалцић и Драгомир Јовановић почела да сплеткаре против њега и да шаљу неповолне извештаје у Београд. У сваком случају, он је као лице шестојануарске репресије једноставно постао баласт, којег се власт, решена да донекле нормализује ситуацију, морала решити. Бедковић је преузео потом дужност шефа полиције у Скопљу, места са много мањим значајем од Загреба, након чега је постао председник управног суда у Цељу 1934. године, где је и пензионисан. Иако је Мирослав Крлежа скупљао потписе како би му се судило, умро је природном смрћу 1938. године. Mario Stipančević, „Vampir iz Petrinjske: Obrisi portreta Janka Bedekovića“, *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 127.

⁸⁵⁷ Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 122.

⁸⁵⁸ А. А. Силкин, „Делегитимизација сербских правящих кругов (1930-е – начало 1940-х гг.) как внутриполитическая предпосылка „социалистической революции“ в Югославии“, *Славянский альманах*, 2011, 169-170.

⁸⁵⁹ Само је у Загребу било 1931. године 55 000 радника и чиновника. Ljubica Petrović, „Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929-1931. godine“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 242.

⁸⁶⁰ Bosiljka Janjatović, „Revolucionarni pokret u Zagrebu 1929-1934. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. XV, No. 2, 1983, 2-4.

⁸⁶¹ Ђорђе Пиљевић, „Сукоби и чистке у КПЈ 1929-1935. године и Коминтерна“, *Токви*, No. 1-2, 1992, 65.

⁸⁶² Деса Пешић, „Криза у партијској организацији у Србији 1929. године“, *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 103.

⁸⁶³ Малишић је проглашен за кривца због неуспешне политике „оружаног устанка“. Branislav Gligoriјевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, 251.

стварање овог новог тела није спречило даље спорове, овога пута између Филипа Филиповића и Антуна Маврака. Са једне стране Маврак, идејно припадајући левој фракцији, сматрао је да је потребно извршити најоштрију осуду претходне политике „спонтаних устанака“ и приступити темељној реформи партије изграђујући је „изнова“, док је Филиповић био за обнову организација ослањајући се на постојеће кадрове.⁸⁶⁴ У позадини свих сукоба у КПЈ тих година надвијала се све злокобнија сенка Коминтерне, од које су сви актери тражили подршку и црпели легитимитет. Након што је формирана посебна комисија Коминтерне марта 1932. године са задатком реформе партије и давања оцене о минулом раду КПЈ, Филиповић је смењен са места секретара и формиран је Привремени организациони комитет у трочланом саставу: Милан Горкић (Јосип Чижински), Владимир Ћопић и Благоје Паровић. Они су сви сматрани људима Коминтерне, са вишегодишњим искуством рада у оквиру ове међународне организације.⁸⁶⁵

Иако нису сви проблеми решени овим потезом, рад на обнови партије могао је напакон почети.⁸⁶⁶ Током 1932. године долази до обнове организација у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Македонији.⁸⁶⁷ Посебно успешна била је обнова у Црној Гори, где је током октобра 1932. године у Котору одржана Шеста покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору на којој је изабран нови Покрајински комитет (Божо Љумовић, Адолф Мук и Василије Раичевић).⁸⁶⁸ Највећа новина у партијској методологији била је пак укључивање средњошколаца у рад партије. Под утиском успеха студентских протеста 1931. године, комунистички покрет се почео ширити у средње школе.⁸⁶⁹ Политички рад је био камуфлиран радом литерарних друштава. Током 1932. године створен је Савез литерарних друштава београдских гимназија, на чијем је челу био Вељко Влаховић, будући првак КПЈ. Он је инструкције добијао од студената комуниста. Крајем године формиран је први скојевски актив, чије се чланство у великој мери поклапало са чланством литерарних друштава.⁸⁷⁰ Средњошколски комунистички покрет био је тек у повоју, али ће се због вишегодишњег занемаривања ове опасности од стране државних органа, средином тридесетих вишеструко увећати.

Паралелно са обновом организација расли су и апетити комуниста. Након што су провели пар година у дефанзиви, разрађени су планови за контраудар. Комунистичка акција током 1932. године развијала се примарно у два правца: рад у војсци и сарадња са усташким покретом. Оба ова правца веома су бринула власти. Рад међу војском представљен је као

⁸⁶⁴ Исто.

⁸⁶⁵ Ђорђе Пилјевић, „Sukobi i čistke u KPJ 1929-1935. godine i Kominternu“, *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 65-68.

⁸⁶⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 171-172; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 113-119.

Привремени организациони комитет убрзо је дошао у сукоб са представником КПЈ у Москви, Гргуром Вујовићем, који је трајао све док он није био замењен Ћопићем на чије је место у ПОК-у ступио Камило Хорватин. Током 1932. и 1933. године спроведена је прва велика чистка у КПЈ, која ће навестити догађаје средином тридесетих. На основу низа достава, које су биле обележене личним сукобима, у Сибир је послат низ чланова партије. Из партије су избачени или кажњени Филиповић, Малишић, Маврак, Никола Ковачевић и Коста Новаковић између осталих. Ђорђе Пилјевић, „Sukobi i čistke u KPJ 1929-1935. godine i Kominternu“, *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 71-73; “: Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 256.

⁸⁶⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 174.

⁸⁶⁸ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 203.

⁸⁶⁹ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-21; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 263.

⁸⁷⁰ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-21.

„сламање зуба буржоазије“.⁸⁷¹ Априла 1932. године откривена је комунистичка завера у Мариборском гарнизону (45 пешадијски пук). Група официра панирала је, по налозима југословенских комуниста из Беча, да преузме власт у гарнизону. Главни осумњичени поручник Мирослав Милојковић се убио пре изрицања пресуде,⁸⁷² док је другооптужени поручник Миладиновић успео да побегне у Аустрију.⁸⁷³ Укупно је девет официра и подофицира осуђено, двојица на смрт, тројица на робију у трајању од 15 и 10 година, док су остали ослобођени.⁸⁷⁴ Овим хапшењем филокомунистичка осећања у војсци Краљевине Југославије нису искорењена. Посебно је пуно симпатизера комуниста било у авијацији, где је генерал Душан Симовић отворено 1933. године заговарао признање СССР-а.⁸⁷⁵

У вези са војском стајала је и бихаћка група суплента тамошње гимназије, Оскара Давича, која је такође откривена 1932. године. Они су намеравали да заузму гарнизон, али су откривени и ухапшено је четрдесетак комуниста. Колико је ова претња озбиљно схваћена говори да је шеф антикомунистичког одсека УГБ-а Светозар Вујковић упућен да врши саслушања, као и делегат Министарства војске и морнарице.⁸⁷⁶ На основу добијених обавештења, државним органима полази за руком да открију читав низ комунистичких организација на тлу Босне и Херцеговине. Уследила су хапшења у Сарајеву, где је откривена група Влајка Беговића који је успео да побегне из земље, а потом и у Тузли, Брчком и Бијељини. Ухапшени се нису добро држали у полицији откривајући шта су знали, што је олакшало посао истражитељима.⁸⁷⁷ Ухапшено је преко 160 комуниста, од којих је већина држана је у истражном затвору у Тузли под врло строгим режимом, све док шездесет четворо није предато Окружном суду.⁸⁷⁸ Осуђени су углавном на трогодишње затворске казне, а њиховим одласком на робију у неким местима, попут Брчка потпуно је нестала партијска организација која се није обнављала све до њиховог повратка са робије.⁸⁷⁹ Хапшења је било тих дана и у Суботици.⁸⁸⁰

⁸⁷¹ “. Branislav Gligoriјеviћ, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 257

⁸⁷² Комунисти су тврдили да је он убијен у затвору.

⁸⁷³⁸⁷³ Миладиновића је партија послала на Антимилитаристички конгрес у Амстердаму где је нападао политике Краљевине Југославије наводећи да постоје планови за напад на Бугарску, Мађарску и Аустрију. Branislav Gligoriјеviћ, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 257

⁸⁷⁴ Иван Миладиновић, *Кад говори мртав краљ. Политичка позадина атентата на краља Александра I Карађорђевића у светлу нових и старих чињеница*, (Београд: Јасен, 2019), 49; Ivana Dobrivoјеviћ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 266; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1935*, (Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 79, 171-173; Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 181-182.

⁸⁷⁵ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1935*, 79, 171-173; Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 180-181.

⁸⁷⁶ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949; Branislav Gligoriјеviћ, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 247.

⁸⁷⁷ АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

⁸⁷⁸ АЈ, 516, МГ 2551, Макс Лебеничник, У Тузланском затвору 1938;

Dubravka Škarica, „Djelatnost Kluba akademičara Banje Luke pred II svjetski rat“, *Prilozi*, No. 1, 1965, 111.

⁸⁷⁹ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949; АЈ, 516, МГ 1368, Подгрупа Брчко, Изјава друга Мујкића Асима 1951; АЈ, 38-356-506, Anonim, „Osuda komunistima u Tuzli“, *Jugoslovenska pošta*, 28. 8. 1932; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 173.

⁸⁸⁰ АЈ, 38-356-506, Anonim, „Proces protiv subotičkih komunista“, *Novosti*, 24. 6. 1932.

Лош опасније од рада комуниста у војсци била је спона комуниста са хрватском терористичком организацијом усташа. Није лако утврдити праве размере сарадње ова два покрета, која су ма колико идеолошки различита, делила сан о разбијању земље и стварању независне Хрватске. У пропагандном смислу КПЈ је подржавала усташке акције. Комунистичка штампа је осудила смртне казне које је у одсуству југословенски суд изрекао вођама усташа Анти Павелићу и Густаву Перчецу.⁸⁸¹ Иако је декларативно ЦК КПЈ осуђивао фашистичку природу врха усташког покрета, део чланова био је за отворену сарадњу са хрватским „националним револуционарима“. Из скојевских кругова лансирана је анализа према којој усташки покрет представља „објективно револуционарни“ чинилац супротстављен истинском фашизму режима. Изједначавање фашизма угњетених нација са фашизмом владајуће ишло би само на руку великосрпском фашизму.⁸⁸² У јулу 1932. године Сарајевска полиција је издала саопштење у којем је упозоравала на то да комунисти шире сепаратистичку пропаганду и подстичу националне сукобе и неспоразуме.⁸⁸³ Након што је група усташа 6. септембра 1932. године из италијанског Задра напала жандармеријску касарну у селу Брушане код Госпића, штампа КПЈ изнова је позвала своје присталице да подрже усташки покрет, уз ограду од фашистичке природе покрета.⁸⁸⁴ Тог дана, према сећању учесника, усташе су у Брушану клицале Италији, Павелићу али и Совјетском Савезу.⁸⁸⁵ Значајан део ухапшених усташа касније ће постати комунисти, а неки од њих чак и комунистички функционери.⁸⁸⁶ Упућени су комунисти међу усташе у Мађарској и Италији како би се укључили у покрет и настојали да чланство одоздо приближе КПЈ. Милан Горкић одржавао је тих дана „индиректну“ везу са Младеном Лорковићем.⁸⁸⁷ Од „Велебитског устанка“ није било ништа, али је режим озбиљно схватио опасност. Ухапшеним усташама судило се прво у Окружном суду у Госпићу, где су добили врло благе казне. Државни тужилац се жалио, а предмет је пребачен у Стол седморице у Загребу, који је изрекао драстично строже казне.⁸⁸⁸ Осуђеним усташама комунисти су приредили херојски дочек у Сремској Митровици.⁸⁸⁹

Намерене да истраже све аспекте комунистичко-усташке сарадње и да је сасеку у корену, полицијске власти извршиле су низ хапшења у Далмацији. Откривена је комунистичка ћелија у Шибенику на челу са Павлом Поповићем, која је врбовала младе хрватске сепаратисте. Према писању штампе, они су настојали да каналишу борбу

⁸⁸¹ Никола Жутић, „Коминтерна и Краљевина Југославија у извештајима Евгенија Жукова“, *Balkanica*, Vol. XXII, 1991, 164.

⁸⁸² Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 258-259, 262.

⁸⁸³ АЈ, 38-356-506, Anonim, „Upozorenje sarajevske policije građanstvu“, *Hrvatski list*, 9. 7. 1932.

⁸⁸⁴ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 202; Ljubomir Tadić, „The Comintern and the National Question in Yugoslavia“, *Serbian Heritage Academy Occasional Papers*, No. 2, 1989, 7.

⁸⁸⁵ «Ја сам стајао иза моје авлије, а ти су усташе ишли цестом и викали : »Живио Анте Павелић, живјела слободна Хрватска«, а онај пискутави глас који сам описао, Јоцкета Рукавина, викао је ; »Живјела револуција, живјела Русија«.“ Ivica Abramović, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXII, No. 1-2, 1990, 194.

⁸⁸⁶ „Узмимо само случај Јерка Судара. Он је учествовао у брушанској акцији, подметнуо паклену машину на праг жандармерије, али усташа никада није био. Био је у рату партизан. Предсједник Народно-ослободилачког одбора за Лику, а послје рата функционер у органима социјалистичке власти. Па случај браће Дошен — Мишка и Стипића. Они су носиоци Партизанске споменице“. Исто, 197.

⁸⁸⁷ Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 261.

⁸⁸⁸ Vahidin Mahmutović, „Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941“, *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, No. 12, 2013, 272.

⁸⁸⁹ Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 262.

сепаратиста. На суду су се Поповић и други оптужени бранили да нису комунисти и да нису организовали илегалне комитете у граду.⁸⁹⁰ Уследила су хапшења комуниста у Сплиту, а поново су откривене везе са хрватским сепаратистима.⁸⁹¹ Потом је пресечен канал којиме су из Трста у земљу, са благословом италијанских власти, убацивани комунистички леци.⁸⁹² Додатну потврду спреге екстремних хрватских емиграната и комуниста давало је понашање утицајног хрватског емигранта, бившег члана ХСС-а, Људевита Лује Кежмана. Он је крајем 1932. године постао комуниста и наводно добио совјетски пасош.⁸⁹³ Према информацијама југословенске полиције које је *Време* објавило он се у иностранству срео и са усташком делегацијом. У земљу је упутио летак у којем је позивао хрватске масе да се приклоне КПЈ. Писац текста закључио је „да постоји кооперација или пакт о ненападању између хрватских емиграната у служби ревизионистичких држава и емиграната у служби Коминтерна“.⁸⁹⁴ У Берлину су 1932. године комунисти створили центар Групе хрватских националних револуционара, на чему су радили Димитров, Ђука Цвијић и Људевит Кежман⁸⁹⁵ Социјалистичка штампа нападала је КПЈ због подршке свима сепаратистичким покретима.⁸⁹⁶

Колико у оваквим вестима има истине, није лако рећи. Засигурно је да је КПЈ посматрала усташке акције са симпатијама, сматрајући да сви кораци који воде даљој дестабилизацији Краљевине Југославије њој иду у прилог. Ипак, чини се да у оперативном смислу на терену није долазило до дубље сарадње између два, ипак идеолошки супротстављена покрета. Другачија ситуација била је у Црној Гори, где је 1932. године планирана федералистичко-комунистичка побуна уз подршку Италије. Главни организатор и набављач оружја био је Которанин Адолф Мук који ће касније бити кооптиран у партијско руководство.⁸⁹⁷

Током 1932. године одиграла се борба и за слику о Совјетском Савезу. Док су комунисти активно радили на подизању угледа «прве земље социјализма», у штампи блиској режиму јављали су се разочарани повратници из СССР-а. Тако је један од бивших аустроугарских затвореника у Русији, који се вратио након 15 година затвора извештавао

⁸⁹⁰ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Комунистичка ћелија у Шибенику врбовала је и хрватске омладинце – сепаратисте“, *Политика*, 4. 11. 1932; Аноним, „Хрватске сепаратисте радиле су за рачун комуниста“, *Време*, 4. 11. 1932; Аноним, „Sodelovanje hrvatskih separatistov in komunistov“, *Jutro*, 4. 11. 1932; Аноним, „Otkrivena komunistička ćelija u šibeniku“, *Nova Doba*, 4. 11. 1932; Аноним, „Otkrivena komunistička ćelija u Šibeniku“, *Jadranska pošta*, 5. 11. 1932; Аноним, „Saradnja komunista i separatista“, *Novi list*, 6. 11. 1932; Аноним, „Rasprava po zakonu o zaštiti države“, *Novo Doba*, 26. 10. 1933.

⁸⁹¹ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Хапшење комуниста у Сплиту“, *Novo Doba*, 17. 11. 1932.

⁸⁹² АЈ, 38-356-506, Аноним, „Otkrivena komunistička organizacija“, *Večernja pošta*, 17. 11. 1932; Аноним, „Централа за убацивање комунистичких летак у нашу земљу налази се у Трсту“, *Време*, 16. 11. 1932.

⁸⁹³ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Metamorfoza dr. Kežmana“, *Jugoslavenski list*, 6. 11. 1932; Аноним, „Komunistička akcija dra. L. Kežmana“, *Novi List*, 9. 11. 1932; Аноним, „Šta to radi dr. Kežman u inostranstvu?“, *Jugoslovenska zastava*, 15. 11. 1932;

Још 1929. године Кежман је посредовао у неким контактима између комуниста, усташа и ХСС-а. Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 267.

⁸⁹⁴ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Хрватски емигранти и Трећа интернационала“, *Време*, 6. 11. 1932.

⁸⁹⁵ Кежман је 1934. одустао од рада на овом послу незадовољан због недовољне количине новца коју је добијао. Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 272-273.

⁸⁹⁶ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Међу сепаратистима“, *Слободна мисао*, 4. 12. 1932.

⁸⁹⁷ Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 247.

јавност да су и даље хиљаде Југословена на присилном раду у СССР-у.⁸⁹⁸ Други повратник, разочарани комуниста писао је о беди и немаштини у којој живи већина совјетских становника.⁸⁹⁹ Свакако најзначајнији моменат у односу према комунизму у домену културе раних тридесетих година представљала је полемика српског писца Милоша Црњанског са Миланом Богдановићем, уредником *Српског књижевног гласника*, и левичарске издавачке куће Нолит марта 1932. године. Полемика са Нолитом, како је позната у јавности, изазвала је велику пажњу југословенске културне јавности и представљала је прворазредни барометар антикомунизма тадашње интелигенције. Црњански се у њој нашао сам, покренувши дебату у којој се нашао без подршке књижевне околина, која се листом солидарисала са његовим левичарским опонентима. Црњански се још 1919. године, док су бројни писци у земљи били одушевљени „идејама Октобра“ негативно одредио према комунизму и идеји револуције. Њој је супротстављао идеју васпитања, превасходно имајући у виду социјално и културно уздизање маса.⁹⁰⁰ Пишући предговор књизи совјетског писца Валентина Петровића Катајева *Распикуће* (1927), преведеној на српски 1930. године, Црњански је критиковао ранију совјетску књижевност, сматрајући је уметнички безвредном, чија је једина сврха била да служи као јефтине пропагандни материјал. Катајева и Иљу Еренбурга сматрао је представницима новог таласа у њој, чија књижевност идући трагом Гогоља, жигосући безначаљност совјетских бирократа и исмевајући тужну слику руске паланке осликава праву слику стања у Совјетском Савезу много боље од пропагандистичких памфлета. Истовремено је у њој видео одраз исконског руског духа, сматрајући чак и да „револуција у руској књижевности није истовремена, ни истоветна са намерама совјетског режима“. Препоручујући читаоцима ову књигу наводио је да издавач Савремена библиотека „своју пажњу обраћа и на најновију књижевност Русије, Русије која не припада једном фанатичном и крволочном политичком режиму, већ човечанству и, пре свега, Славенству“.⁹⁰¹

Оштрица његове критике померила се 1932. године, на издавачко предузеће Нолит, часопис *Нова литература* и истоимену издавачку кућу. Часопис су 1928. године покренула двојица браће, комунисти Павле Бихаљи и Ото Бихаљи-Мерин. Обојица су имали дубоке контакте са немачким левичарским круговима. Ото је чак 1930. године ишао на Харковску конференцију у оквиру немачке делегације.⁹⁰² Часопис је због веза са КПЈ забрањен 1930. године, али је издавачко предузеће наставило да објављује наслове, углавном левичарских књижевника. Још 1929. године у писму Марку Ристићу Црњански ће му пребацити то што сарађује са Нолитом. Полемиком је отворио сам Милош Црњански текстом „Постајемо колонија стране књиге“, у којем је иступао у одбрану југословенске књижевности и подређеног положаја у којем се налазила.⁹⁰³ Ток полемике са Богдановићем открио је међутим да је Црњански под „страном књигом“ превасходно подразумевао левичарску

⁸⁹⁸ АЈ, 38-882-1067, А. М., „Бекство из Совјетске Русије после петнаестогодишњег ропства“, *Политика*, 16. 9. 1932; Anonim, „Stotine zarobljenih Jugoslovena u Rusiji“, *Novosti*, 15. 9. 1932.

⁸⁹⁹ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Са доларима кроз земљу червонаца“, *Време*, 22. 1. 1933.

⁹⁰⁰ „Васпитање и револуције“, у: Милош Црњански, *Политички чланци 1919-1939*, (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2017), 7–10.

⁹⁰¹ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, I, (Београд/Лозана: Задужбина Милоша Црњанског/L'Age d'Homme, 1999), 256-260.

⁹⁰² Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, (Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 1999), 70-71; Slobodan Ž. Marković, *Književni pokreti i tokovi između dva rata*, (Beograd: Obelisk, 1970), 76-104.

⁹⁰³ Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, 156-164; Мило Ломпар, *Црњански – биографија једног осећања*, (Нови Сад: Православна реч, 2019), 117-142.

„социјалну“ књижевност која је била заступљена међу Нолитовим издањима. Изрекао је јавну тајну о везама Нолитових оснивача и комунистичке партије, тиме кршећи норму грађанског друштва. У својим одговорима Богдановић је наводио да Црњански говори „официозним језиком“ именујући га човеком режима, који јавно денунцира противнике. Истовремено је писао да ће се Црњанском „сутрашњица“ осветити. Реплицирајући, Црњански је поновио јасну алузију на то да су његови супарници прикривени комунисти. „Сутрашњица којом г. Богдановић у последњем свом одговору јавно прети, нама је врло добро позната. Ми смо је видели на руском фронту и у Бечу, пре петнаест година“.⁹⁰⁴

Епилог полемике био је двострук. Са једне стране, Милоша Црњанског су због клевете тужили Нолит и Милан Богдановић. Иако је на процесу Црњански износио низ чињеница о контактима Нолита са комунистичким круговима у иностранству, није могао поткрепити све своје тврдње неупитним чињеницама. Образлажући то чињеницом да је до појединих информација дошао обављајући службену функцију аташеа за штампу у Берлину крајем двадесетих, Црњански је истрајавао на истинитости својих информација. Процеси су завршени мешовитим резултатом, по тужби Нолита Црњански је ослобођен, али је осуђен због клевете Милана Богдановића, мада га је Касациони суд ослободио казне, због тога што је „дело учинио у извињавању заблуди“.⁹⁰⁵ Још погубнији по њега био је *Апел јавним радницима* који је жестоко критиковао његове поступке наводећи да „апсолутно није било допуштено инсинуирати, сумњичити и целу ствар постављати на један план на коме се противна страна не може бранити, и то баш у правцу који указује да то ради свесно“.⁹⁰⁶ Подтекст је био јасан. Нападајући их као комунисте, Црњански је морао знати да они не смеју то признати како се не би изложили државној репресији. Апел је потписало укупно 132 припадника културне елите Краљевине Југославије. Међу њима било је природно значајан број левичара, понеки хрватски националиста (Миле Будак) али и изненађујуће велики број српских грађанских интелектуалаца. Своје потписе ставили су Нико Бартуловић, Григорије Божовић, Владимир Вујић, Милан Кашанин, Десанка Максимовић, Светислав Стефановић и Вељко Петровић солидарисујући се са комунистима.⁹⁰⁷

Иако је полемика трајала свега месец дана током марта 1932. године, она је својим значајем представљала једну од најважнијих идејних сучељавања у културној сфери. Имајући тему нашег истраживања у виду она представља јасан показатељ колики је јаз био приметан између жестоког антикомунистичког опредељења режима, извршних власти и филокомунизма културне елите. Милош Црњански, обарајући се на „социјалну књижевност“ као катализатор комунистичке револуције и указујући на „опасност“ коју легална, а тенденциозна, наизглед аполитична књижевност може представљати, ишао је испред времена. Свега пет година касније, такве анализе могу се наћи у извештајима среских начелника у југословенској провинцији, чиновника Министарства просвете и агената београдске полиције. Југословенски антимајмаркситички комитет, прва права антикомунистичка приватна организација у Краљевини Југославији, у чијем је раду Црњански и учествовао, „прославиће“ се именовањем сличних криптокомунистичких

⁹⁰⁴ ТЕКСТОВИ

⁹⁰⁵ Мило Ломпар, *Црњански – биографија једног осећања*, 130-131.

⁹⁰⁶ Nikola Bertolino, „Crnjanski protiv levice“, *Vreme*, 29.09.2016; доступно на: <https://www.vreme.com/mozaik/crnjanski-protiv-levice/>

⁹⁰⁷ Мило Ломпар, *Црњански – биографија једног осећања*, 138.

часописа и издавачких кућа. Међутим, 1932. године Милош Црњански био је усамљен. Социјални миље којем је по свом опредељу припадао није могао прихватити та тумачења.

У оваквим околностима није било места за даљу либерализацију режима. Милан Сршкић који је у јулу 1932. године наследио Војислава Маринковића на челу владе заговарао је оштрији курс према опозицији. Он је издао посебно наређење полицијским властима да строго инсистирају на примени Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Смисао овог чина била је демонстрација снаге државе и покушај да се поврати пољуљано поверење органа безбедности у решеност режима да се стане на пут политичким противницима.⁹⁰⁸ Повећана је употреба жандармерије за разбијање политичких скупова, уз бројне злоупотребе и претерану употребу силе што је доводило до протеста врло различитих политичких актера. Такође, крајем 1932. године оштрица Државног суда за заштиту државе оборила се на прваке грађанских партија. Посебно интригантан кроз призму антикомунизма био је процес професору Драгољубу Јовановићу, једном од првака земљорадничке странке.⁹⁰⁹ Његова критика режима у склопу предавања „О социјалној револуцији“ довела је до хапшења под оптужбом да је позивао на насилну измену државног уређења. Дobar показатељ антикомунистичке атмосфере у полицијском апарату у том тренутку представљао је полицијски извештај према којем је један од првака Земљорадничке странке Милош Тупањанин изјављивао да су земљорадници спремни за побуну и да ће они „одмах иступити са отпором развијајући прави бољшевизам у земљи“.⁹¹⁰ Јовановић је настојао да докаже да није комуниста, закључивши своју одбрану речима: „Ако нећете убрзану еволуцију имаћете насилну револуцију!“.⁹¹¹ Октобра 1932. осуђен је на годину дана затвора. Након што су прваци Сељачко-демократске коалиције донели закључке познате као „Загребачке пунктације“ седмог новембра 1932. године у којима су позивали на повратак на 1918. годину, крај „србијанске хегемоније“ и федералистичко уређење државе, уследили су процеси против првака ХСС-а, СДС-а, СЛС-а и других странака.⁹¹² Са режимом чврсте руке настављено је и након што је на месту председника владе Милана Сршкића сменио Никола Узуновић у јануару 1934. године.

Хапшења комуниста одигривала су се и даље. Поново је ухапшен Сима Марковић који је годинама био прилично пасиван у раду и потом протеран у Пљевља. Левичарске новине јављале су о томе да га је полиција брутално претукла.⁹¹³ Крајем априла 1933. године одигравају се хапшења у Београду, где је ухапшено двадесетак комуниста заједно са Милованом Ђиласом. Приликом хапшења откривено је оружје и машине за умножавање, те је полиција сумњала да је у питању била штампарија КПЈ.⁹¹⁴ Процеси комунистима пред Државним судом за заштиту државе одигривали су се и даље, мада је тежина казни на које су били осуђени била нешто нижа него првих година диктатуре. Тако је Жарко Зрењанин добио три године робије, а група словеначких комуниста између 6 месеци и четири године

⁹⁰⁸ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 177-178.

⁹⁰⁹ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 41.

⁹¹⁰ АЈ, 335-15, Политичка ситуација, без датума.

⁹¹¹ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 181-182; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене: Сазнања*, Књ. 2, (Београд: Архив Југославије/Култура, 1997), 252-274.

⁹¹² Ljubo Boban, „Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. III, No. 1, 1971, 175-176; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 184.

⁹¹³ АЈ, 38-356-506, Anonim, „Yugo-Slav Police Brutality“, *The Manchester Guardian*, 17. 1. 1933.

⁹¹⁴ РА АА, RAV Belgrad 45/2, Немачки конзулат у Загребу Министарству иностраних послова Немачке, 9. 5. 1933; АЈ, 38-356-506, Anonim, „У Београду је откривена комунистичка партијска група“, *Време*, 29. 4. 1933.

због ширења комунистичке пропаганде.⁹¹⁵ Упркос успесима на пољу сузбијања комунизма и даље је био присутна параноја и преувеличан осећај опасности. Комунистички покрет се и даље опорављао од удараца, те није био у стању да организује било какве масовне демонстрације. Ипак, властима на локалу је пред било који симболични датум у календару (1. децембар, 6. јануар, 2. фебруар или 1. септембар) стизала инструкција да је ОДЗ обавештено да ће комунисти покушати да организују демонстрације на тај дан. Захтевано је да се превентивним мерама спречи било какво јавно исказивање незадовољства и организације комунистичких зборова.⁹¹⁶

Приликом једне рације аустријској полицији пошло је за руком 22. јуна 1933. године да ухапси Благоја Паровића и Милоша Марковића, чланове привременог руководства КПЈ. Да су их изручили југословенским властима које су их потраживале КПЈ би била поново обезглављена. Међутим, попустивши пред медијском кампањом коју је водила левичарска штампа, пуштени су из затвора.⁹¹⁷ Горко наслеђе из времена „оружаног устанка“ поново је нашкодило Краљевини Југославији и њеним органима безбедности. Међутим, последњих дана 1933. године полицији је пошло за руком да практично истовремено разбије Месне комитете у Загребу и Београду. У Загребу је ухапшен Никола Стиховић, руководилац технике, а са њим низ других агитатора међу којима и искусни Маријан Стилиновић.⁹¹⁸ У Београду је „провала“ почела споро, хапшењем осморице младих радника шегрта. Један за другим одавали су своје другове. Према писму Благоја Паровића, због хапшења престао је да ради Месни комитет, од којег су само два члана и даље остала на слободи. Други део организације (техничка ћелија, синдикална комисија) се „пасивизирала“ иако нико није ухапшен. Свака веза између комитета и врха партије је прекинута. Паровић је закључивао да су узроци „провале“ били непосредна веза чланова са непровереним омладинцима, алкавост у руковању материјалима, издаја неких чланова као и чињеница да су поједини људи знали готово цео актив.⁹¹⁹ Током лета 1934. године поново је било хапшења у Београду,⁹²⁰ али и на острву Раб, где је откривена комунистичка организација, која није много била активна од 1929. године. Откривени су чланови након што су покушали да се „увуку“ у тамошњу организацију Југословенске националне странке.⁹²¹

Ипак до краја 1934. године КПЈ је, упркос свим проблемима и хапшењима, успела да консолидује своје редове. Према партијским документима, већина организација је поново обновљена већ крајем 1933. године.⁹²² Покренут је низ илегалних листова. Само у Србији у том периоду су почели да излазе *Ударник* (децембра 1932), *Лењинист* (фебруара

⁹¹⁵ АЈ, 38-356-506, Аноним, „Осуђени словеначки комунисти“, *Политика*, 22. 6. 1933; Аноним, „Пресуда комунистима из Словеначке у Државном суду“, *Правда*, 22. 6. 1933; Аноним, „Осуђени због комунистичке пропаганде“, *Политика*, 13. 7. 1933.

⁹¹⁶ НДА, Робуне, *štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, grupa V (1352)/10*, inv. br. 456, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 30. 12. 1933; inv. br. 457, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 29. 10. 1933; inv. br. 459, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 24. 1. 1933; inv. br. 460, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 28. 8. 1933.

⁹¹⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 209.

⁹¹⁸ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 213.

⁹¹⁹ ИАБ, 1883, Д IV-224, Писмо Сретена (Благоја Паровића) бр. 1 од 1. 1. 1934.

⁹²⁰ АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

⁹²¹ НДА, *Periodička izvješća o kretanju komunizma, Grupa II (1349)/7*, Среско начелство у Рабу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 1. 7. 1934.

⁹²² *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Том II*, 227.

1933) и *Комунист* (јануара 1934), као орган Обласног комитета КПЈ за Србију.⁹²³ У септембру 1933. у издању Космоса изашао је из штампе превод првог тома Марксовог *Капитала*, на којем су годинама радили комунисти робијаша на челу са Мошом Пијаде. Из разумљивих разлога превод је потписан псеудонимима. Други том угледаће светло дана наредне године.⁹²⁴ Јула 1934. године обновљен је рад Месног комитета у Београду, који је до тад више пута „проваљиван“. Годинама ЦК није ефективно управљао радом партијског актива у престоници. У тренутку обнове рада Месни комитет је према извештају, имао пет група, које су биле активне међу синдикацима, културним и спортским друштвима.

Најактивнији су тих година комунисти били на факултетима. Уједињена студентска омладина као формално неполитична кровна студентска организација основана је 1934. године на Београдском универзитету. Међутим, у друштву је било највише комуниста, који су га де факто преузели. Када је наредне године група студената присталица демократске странке основала Студентски демократски клуб, у њему је доминирала филокомунистичка група младих демократа, а клуб је постао део УСО. Покушај њима супротстављене антикомунистичке групе да преузму удружење није уродио плодом.⁹²⁵ Вељко Влаховић, један од најистакнутијих комуниста на универзитету сматрао је да је до тада међу комунистима владао екстремизам и секташтво. Према његовом мишљењу, окупљени у групе које су „живеле у затвореним теоријским дискусијама“, комунисти на универзитету нису успевали да каналишу шире студентско незадовољство. Када је 1934. године основан Акциони одбор свих студентских удружења, најзначајније студентско удружење на Београдском универзитету комунисти су га преузели. Први председник Акционог одбора постао је управо Влаховић, који ће на челу остати до 1936. године. Иза кулиса акцијом је руководио партијски секретар на Београдском универзитету Ђока Ковачевић, који се није експонирао у демонстрацијама из конспиративних разлога.⁹²⁶ Научивши леције из претходног периода о примању недовољно изграђених кадрова у партију, акција је усмерена на придобијање присталица, а не на стварање масовног чланства. Тако је 1935. године било 74 члана КПЈ и СКОЈ-а на универзитету у Београду, а комунистичким акцијама присуствовало је око 600 студената. Партији је пошло за руком да оствари тоталну доминацију над политичким и студентским групама и акцијама на највећем универзитету у држави.⁹²⁷

Једна од најчешће примењиваних акција било је, поред истицања социјалних захтева, прекидање предавања политичких противника. Осећајући се снажнима, заштићени аутономијом универзитета, комунисти нису презали од тога да ометају и чисто научна предавања која нису била у складу са „науком“ марксизма лењинизма. Тако су ометали предавање професора медицинског факултета који је окупљенима на Пучком свеучилишту у Загребу предавао о хромозомима и њиховој наследној функцији. Присутни комунисти негодовали су јасно наводећи да професор износи лажи, те да главну улогу у развоју човека има социјални миље, околина у којој одраста. Доносећи коментар о овом догађају, Хрватска

⁹²³ Ђорђе Пиљевећ, «Штампа КПЈ у Србији у време диктатуре краља Александра 1929-1934», *Токови историје*, Vol. XVIII, 1984, 278-293.

⁹²⁴ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 211.

⁹²⁵ Десимир Тошић, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат – личне белешке из 1941. године“, *Токови историје*, No. 3, 2006, 229-232.

⁹²⁶ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-20.

⁹²⁷ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-21.

стража је приметила да је ова акција служила као „јасан доказ дрскости марксистичких инфилтрираних младата, који мисле да су њихове преписане пароле управо задња ријеч науке.“⁹²⁸ И сам Вељко Влаховић је потврдио да су ометана предавања оних који су перципирани као противници по партијском диктату, а да они који су демонстрирали нису знали много ни о предавачу ни о разлозима због којих су ометали његово предавање. Тако су покушали да спрече предавање једног од најзнаменитијих интелектуалаца руске емиграције Петра Бернгардовича Струвеа, незнајући готово ништа о њему. „Ми смо само знали да је Лењин био против Струве и то нам је било доста“, сећаће се касније Влаховић.⁹²⁹

Поред београдског, комунисти су били веома активни у једном другом универзитету, оном иза решетака. У политичким казнионицама одржавани су курсеви, а колебаљиви и недовољно изграђени кадрови постајали су изграђени болшевици. Из решетака годинама је неоспорни ауторитет за комунисте представљао Моша Пијаде.⁹³⁰ Међутим, његов положај почео се „љуљати“ након што је у Сремску Митровицу пребачен из Лепоглаве Петко Милетић. Милетић је био такође болшевик са дугогодишњом партијском каријером, мада потпуно другачијом од Пијаде. Сиромашни столар из најруралнијих предела Црне Горе „трбухом за крухом“ отишао је у Мађарску уочи Првог светског рата. Учествовао је у Мађарској револуцији, након чега се вратио у Црну Гору да њен пламен пренесе у завичај. Ступио је у комунистичку одметничку, „комитску“ чету Вукашина Марковића, која се годинама (1921-1924) по шумама скривала од југословенских власти, водећи борбу против полиције. У Совјетски Савез отишао је 1926. године. Тамо је био близак групи око Анте Цилиге, означене као троцкистичке. Иако сумњичен, због способности и искуства рада као агент Коминтерне, послат је више пута у земљу током периода „оружаног устанка“ (април-септембар 1930, јануар-децембар 1931), како би поново организовао разбијене ћелије КПЈ. Приликом трећег уласка у земљу јуна 1932. године ухапшен је у Хоргошу.⁹³¹ У истражном поступку, у којем је учествовао један од најталентованијих међуратних београдских полицајаца, каснији шеф УГБ-а и Министар унутрашњих послова, Милан Аћимовић, признао је своју улогу у организацији партије и одао имена појединих сарадника.⁹³²

Иако се у истрази држао, као и већина ухапшеника тих година, сразмерно слабо, откривши, вероватно под утицајем и физичког насиља, пуно информација о раду партије, та информација није стигла до Централног комитета. Напротив ЦК КПЈ решио је да управо од Милетића направи симбол непоколебљиве жртве комуниста и одлучности да се пред „класним непријатељем“ не узмакне. Осуђен на седам година робије, постао је жива легенда међу југословенским комунистима у затворима и ван њих. Објављивани су леци са његовим ликом и „подвизима“, а у органу КПЈ *Пролетеру* могли су се читати хлавоспеви њему.⁹³³ Присталице партије на Београдском универзитету организовале су прикупљање потписа за

⁹²⁸ АЈ, 38-356-506, Anonim, „Marksisti izazivaju predavača u Pučkom sveučilištu“, *Hrvatska straža*, 25. 2. 1933.

⁹²⁹ АЈ, 512/3, Док. бр. П/1-20.

⁹³⁰ Branislav Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 250.

⁹³¹ Јелена Ковачевић, «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`», *Токови историје*, No. 1, 2017, 48-52.

⁹³² ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949; Pero Damjanović, „Držanje komunista pred klasnim neprijateljem kao moralno-politički i socijalni fenomen“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol.VII, 1970, 326.

⁹³³ Јелена Ковачевић, «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`», *Токови историје*, No. 1, 2017, 53-54.

ослобађање Петка Милетића и других затвореника.⁹³⁴ Посебно велика кампања била је у исељеништву. У Сједињеним Америчким Државама тамошњи југословенски комунисти основали су федерацију југословенских просветних клубова „Петко Милетић“.⁹³⁵ У Канади су организоване акције скупљања помоћи за политичке затворенике у Краљевини Југославији користећи „мучеништво“ Петка Милетића и алармантне неистините вести о тортури над њиме у југословенским казаматима. Према противницима комуниста, уредници *Борбе* у Канади који су стајали иза те акције „трговали су са кожом Петка Милетића“, при томе зарађујући велику количину новца.⁹³⁶

Одлуком Министра правде сви комунисти и усташе груписани су априла 1933. године у Сремску Митровицу. Комуниста је било око 250, а углавном су били груписани у оквиру посебне јединице у затвору – Младићке зграде. Овај потез имао је за циљ удаљавање комуниста од опште затворске популације, због страха од њиховог погубног утицаја.⁹³⁷ Између Моше Пијаде и Петка Милетића распламсао се сукоб, који по Браниславу Глигоријевићу „није био никакав концепцијски и идеолошки спор, већ одраз фракцијских борби на робији“.⁹³⁸ Њих двојица представљали су два различита архетипа комунистичких агитатора. Пијаде је био интелектуалац бољшевик, који је своју улогу као интелектуалног вође казнионице озбиљно схватао. Његова идеја била је да искористи робију за идеолошко изграђивање комуниста, како би из „Црвеног универзитета“ изашли много одлучнији и припремљенији за партијски рад. Милетић је био хајдук и авантуриста, који не само да није поседовао никакво, па ни партијско, образовање већ је отворено презирао интелектуалце. За њега се комунистом постајало са револвером у руци. Свој вртоглави успех у партији дуговао је управо антиинтелектуалном импулсу који је Коминтерна задала претходних година постављајући низ радника у руководеће позиције. На робији је сматрао да је примарни задатак сукоб са управом, чиме се доказивала правоверност. Постао је секретар партијског Комитета у казнионици. Убрзо су због радикализма, њега и његове присталице, којих је било већина, остали комунисти прогласили „вахабитима“.⁹³⁹

Овај сукоб тињао је тих година, док су услови робије били сасвим задовољавајући. Комунистима је било дозвољено чак да поручују књиге и организују библиотеку у Казненом заводу, која је 1936. године бројала 4500 књига и 2000 различитих часописа.⁹⁴⁰ Ипак, током марта и априла 1934. године трајао је штрајк политичких затвореника у Сремској Митровици. Повод за демонстрације било је то што су поједине ћелије у којима су држани поједини политички затвореници биле хладне и тамне. Овога пута Министарство правде није желело да изађе у сусрет штрајкачким захтевима, који су сматрани претераним те је штрајк угушен. Коловође, њих двадесет шесторица, међу којима и Моша Пијаде, због непослушности и певања комунистичких песама осуђени су на додатне затворске казне од

⁹³⁴ ИАБ, 1883, Д I-17, За спас живота антифашистичког борца Ђ. Халабарца; ИАБ, 1883, Д I-34, Писмо политичких затвореника београдским студентима, без датума; ИАБ, 1883, Д I-46, Слобода Петку Милетићу!

⁹³⁵ АЈ, 414-4, Конзулат у Чикагу Министарству иностраних послова, 1. 5. 1934.

⁹³⁶ АЈ, 38-357-507, Пија М. Adžić, „Zločin prema državi i narodi“, *Glas Kanade*, 11. 3. 1936.

⁹³⁷ Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 246.

⁹³⁸ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 250-251.

⁹³⁹ Јелена Ковачевић, «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`», *Токови историје*, No. 1, 2017, 55-56.

⁹⁴⁰ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 272-278.

две или три године.⁹⁴¹ Иако су демонстрирали, комунисти су кући писали да њихов положај у казнионици „ипак није тако тежак“. ⁹⁴² У круговима Владе јављали су се све више гласови да је потребно поштрити услове у којима су комунисти издржавали робију.

Деветог октобра 1934. године убијен је краљ Александар. Атентатори су били припадници усташког покрета и ВМРО, док је питање налогодаваца и „политичке позадине“ атентата остало до данас контроверзно. Током година нуђене су бројне теорије, међу којима и да су совјетске службе организовали атентат.⁹⁴³ Тезе о учешћу комуниста у атентату на „Александра Последњег“, како је називан у партијским прогласима, не делују много вероватно. КПЈ је након атентата ублажила и проусташку реторику.⁹⁴⁴ Убиство краља довело је до темељног преиспитивања пропуста како у његовом личном обезбеђењу,⁹⁴⁵ тако и генералне политике Владе. Никола Узуновић је прво у октобру 1934. године реконструисао свој кабинет да би потом у децембру био смењен. Председник Владе постао је Богољуб Јевтић, дотадашњи министар иностраних послова (1932-1934) и министар двора (1929-1932), рођак генерала Петра Живковића, близак двору и новом најмоћнијем човеку у држави, кнезу Павлу. Први пут на чело Владе дошао је човек који није био у врху Југословенске националне странке. У његовом кабинету није било многих људи који су до тада били незаменљиви у пост-шестојануарским владама. Посматрачи су закључивали да избор Богољуба Јевтића сигнализира тиху ликвидацију ЈНС-а и отвара могућност даље либерализације земље.⁹⁴⁶ Већ у јануару 1935. године проглашена је ограничена политичка амнестија. Обухваћени њоме били су они који су били осуђени на затворске казне од три месеца и краће, и ниједан од оних које је Државни суд за заштиту државе осудио.⁹⁴⁷

Свега неколико дана након што је Јевтић преузео дужност, у Љубљани је у потпуној илегалности 24. и 25. фебруара одржана IV земаљска конференција КПЈ. Био је то први значајнији састанак вођства КПЈ од Дрезденског IV конгреса 1928. године, али још важније био је прва земаљска конференција након једанаест година. Окупљени су били сагласни да је Јевтићева влада доказ „неуспијеха читавог режима војно-фашистичке диктатуре“, те да је ЈНС на умору.⁹⁴⁸ Конференција је критиковала политику претходних руководстава и акцију током 1929-1931, али је понављала већину закључака о фашистичком карактеру диктатуре у Краљевини Југославији, која не израбљује само радничку класу већ и друге нације.⁹⁴⁹ Сматрано је да је ситуација за рад вишеструко повољнија у том тренутку, јер „у

⁹⁴¹ Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, 270-285.

⁹⁴² Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 272-278.

⁹⁴³ О реакцијама СССР-а на атентат, као и теоријама о совјетском учешћу у атентату биће речи у наредном поглављу.

⁹⁴⁴ Ljubomir Tadić, „The Comintern and the National Question in Yugoslavia“, *Serbian Heritage Academy Occasional Papers*, No. 2, 1989, 8-9.

⁹⁴⁵ Детаљни извештаји особа задужених за краљево обезбеђење у Марсеју налазе се у: AJ, 335-15.

⁹⁴⁶ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 277-279.

⁹⁴⁷ AJ, 38-49-571, Anonim, „Limited Amnesty in Jugo-slavia“, *The Manchester Guardian*, 8. 1. 1935.

⁹⁴⁸ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 306-308; *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, Том II, 222; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 74; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 192.

⁹⁴⁹ Nadežda Jovanović, „Je li u razdoblju 1934-1937. M. Gorkić bio protiv jedinstvene jugoslovenske države?“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XV, No. 1, 1983, 80-82;

Горкићу је било блиско схватање о комплементарности националних са социјалним осећањима, како се не би допустило фашистима да у потпуности доминирају националним позицијама. По његовом схватању за

табору изабљиваних и угњетених све више расте револуционарна борба маса против експлоатације, терора и угњетавања“.⁹⁵⁰ Задачи партије били су: претварање социјалног незадовољства у политичку борбу, револуционарни рад у војсци и морнарици, поправљање стања КПЈ на селу, пораст чланства партије, изградња бољшевичког кадра, оснивање Комунистичке партије Хрватске и Комунистичке партије Словеније под окриљем КПЈ,⁹⁵¹ непомирљив обрачун са издајцима партије пред полицијом и оштра критика десних погрешака. Званично је прокламован нови Централни комитет са Миланом Горкићем на челу у који је по изласку са робије кооптиран Јосип Броз.⁹⁵² Тиме је процес обнове партије заокружен.

Провера закључака IV земаљске конференције уследила је фебруара 1935. године када је Благоје Паровић бранио на седници Коминтерне завршне документе конференције. Присутни представници Коминтерне имали су бројна питања и критике одређених ставова југословенских комуниста. Оцене о катастрофалном стању југословенске економије процењене су као претеране, јер је Коминтерна сматрала да су последице економске кризе спласнуле. Критици је изложено и претерано „секташтво“ КПЈ и удаљавање од широких маса. Утицало се на њено руководство да више не инсистира на разбијању Краљевине Југославије, већ да би циљ морало бити њено преуређење на демократској бази.⁹⁵³ За Коминтерну је партија и даље показивала превелику самосталност у раду, те је захтевана од ње опрезнија политика у будућности уз спровођење најшире агитације уместо импулсивних акција.⁹⁵⁴

Иако перципирана као влада попуштања стега у погледу борбе против комунизма, влада Богољуба Јевтића није учинила неки драматичан заокрет, већ је напротив у извесном смислу појачала притисак на КПЈ и њене присталице. Нови министар унутрашњих дела Велимир Поповић заговарао је оштрији курс према комунистима.⁹⁵⁵ Када су на Београдском универзитету средином јануара 1935. године избили сукоби студената комуниста и националиста уочи избора за Студентско правничко друштво, полиција је интервенисала, а универзитет је затворен на пет дана.⁹⁵⁶ Тада је донета одлука да се коловође комунисти из редова студената ухапсе и удаље из Београда. Деветнаестог јануара 1935. године прва група

комунисту, поготово у Хрватској, било је погрешно бити „национални нихилиста“, већ је требало имати „национални понос“. Исто, 83-84.

⁹⁵⁰ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 225.

⁹⁵¹ У тренутку прокламовања стварања КП Хрватске и КП Словеније још није била разрађена свеобухватна политичка линија према националном питању. Било је потребно још времена да прође да би по мишљењу руководства ЦК КПЈ били остварени услови. Ivan Jelić, „Značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. II, No. 1, 1970, 11.

⁹⁵² Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 229-231; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 119 -126; Ivan Jelić, „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 34; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1978), 73-74; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 189-190.

⁹⁵³ Ђорђе Пиљевић, «Реаговање Коминтерне на одлуке Четврте земаљске конференције КПЈ», Токови, No. 1, 1991, 134-140.

⁹⁵⁴ Документ бр. 99, „Писмо Политкомисије Политичког секретаријата ИККИ упућено ЦК КПЈ, 17. 4. 1935“, у: *Коминтерн против фашизма—Документи*, 389-390.

⁹⁵⁵ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 272-278.

⁹⁵⁶ Milica Damjanović, „Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine“, у: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 81-84.

је стражарно упућена у Вишеград на принудни рад.⁹⁵⁷ Оваква одлука представља несумњив пример безакоња, јер њима није суђено нити им је каква пресуда уручена. Присилни рад био је обавезан за осуђенике, али за слање бунтовника на принудни рад није постојао правни основ. По доласку у Вишеград, смештени су у стару аустроугарску касарну и прочитано им је решење према којем су упућени на петнаестодневни принудни рад вађења шљунка из Дрине. У првом маху у логору налазило се 18 студената, док ће тај број током фебруара порастати на 46 студената, међу којима је било 36 чланова Акционог одбора студентских удружења.⁹⁵⁸

Њих је у Вишеграду надзирала жандармерија, а у логору је владала строга војничка дисциплина. Студенти су подвргнути режиму који се налазио између служења војног рока и радног логора. Они су оправдано тражили од управе да буду изведени пред редовне судове који би потом могли утврдити постојање њихове кривице. Када управа није изашла у сусрет њиховим захтевима, ступили су у штрајк глађу, омиљени метод борбе комуниста иза решетака. Међутим, за разлику од уобичајеног, управа није поклекла. Комбинација рада и одбијања хране претила је да озбиљно наруши здравље штрајкача, те је након пар дана он обустављен.⁹⁵⁹

Иако је примање и слање поште било најстроже забрањено, из логора је ипак прокријумчарено писмо у којем су изношене алармантне вести о тортури над студентима и тврђено да је циљ режима њихова ликвидација. Након што је писмо јавно прочитано на Правном факултету избиле су демонстрације 1. фебруара 1935. године. Након што су демонстранти почели да постављају барикаде у згради факултета, жандармерија је извршила јуриш на здање приликом ког је погинуо један од демонстраната, студент права Мирко Срзентић.⁹⁶⁰ Након тога ухапшено је шездесетак студената, од којих је готово половина упућена у Вишеград. Међу њима био је и Вељко Влаховић.⁹⁶¹ Њиховим доласком број интернираца и жандара који су их чували практично се изједначио, те су, охрабрени, студенти ступили у нови штрајк. Саботирајући радне обавезе које су извршавали издејствовали су њихово укидање, док је управа овог пута изашла у сусрет њиховим захтевима. Услови заточеништва су драстично релаксирани, све непопуларне мере су укинуте. Било је јасно да је након погибије Срзентића, коју су пратиле демонстрације широм његове родне Црне Горе, одлучност Владе попустила.⁹⁶² Истовремено, формално изречени рок од петнаест дана боравка у логору био је увелико истекао. У тим околностима

⁹⁵⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 208-209; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 225; Јелена Ковачевић, «Студенти Београдског универзитета у логору у Вишеграду 1935. Године», *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, No. 8, 2016, 152-153.

⁹⁵⁸ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-21; Todor Stojkov, *Опозиција и време šestojanuarske diktature*, 308-309.

⁹⁵⁹ Јелена Ковачевић, «Студенти Београдског универзитета у логору у Вишеграду 1935. Године», *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, No. 8, 2016, 153-155.

⁹⁶⁰ ИАБ, 1883, Д I-11, Истина о крвавим догађајима, без датума; ИАБ, 1883, Д I-12, Летак: Другови, без датума; Milica Damjanović, „Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 96-101; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 225.

⁹⁶¹ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-20.

⁹⁶² Поготово су оштре демонстрације биле у Подгорици, због којих је низ средњошколаца избачен из тамошње гимназије. АЈ, 38-356-506, Anonim, „Službena saopćenja o događajima u Cetinju i Podgorici“, *Hrvatski list*, 19. 2. 1935; Anonim, „Нереди на Цетињу“, *Политика*, 19. 2. 1935; Milica Damjanović, „Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 111; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 225.

тихо је ликвидиран. Студенти су у три транше пуштени током марта (17-20. март), проведши затворени око два месеца.⁹⁶³

Приближавали су се избори, заказани за 5. мај 1935. године, а за режим је њихов принудни боравак био извор пуно непријатности. Уколико је циљ њиховог упућивања на принудни рад било сламање непокорних комуниста на Београдском универзитету, то овим кратким боравком није било остварено. Постигнуто је управо супротно. Студенти комунисти били су додатно радикализовани, побравши ловорике победе над режимом, који је несумњиво незаконито покушао да их пацификује. Ни на другим универзитетима, комунисти нису престајали са радом. На Загребачком универзитету априла 1935. године скојевци из Македоније формирали су удружење „Вардар“ које је промовисало идеје партије у погледу Македоније. Удружењу је забрањен рад тек 1937. године.⁹⁶⁴

Више успеха имале су полицијске власти у откривању комунистичких организација. По проглашењу Јевтићеве владе, у Београду је циркулисао велики број летака против власти. Део Владе био је уверен да су иза тих летака стајали Јевтићеви супарници из ЈНС, док је шеф антикомунистичког одсека УГБ, Светозар Вујковић у њима препознао „рукопис“ КПЈ. Истрага којом је руководио открила је илегалну штампарију Исака Караоглановића која је штампала летак. Од њега је откривено да је наручилац летка био сликар комуниста Дида Демаја (Де Маја). Невичан у партијском раду, сам је полицајцима признао да поседује сакривену бележницу у којој је била евиденција подељеног пропагандног материјала. На испитивању открио је све чланове КПЈ које је знао. Према Вујковићу, од срамоте због тога што је издао другове, у затвору је неуспешно покушао самоубиство.⁹⁶⁵ Званична партијска историографија атрибуирала је његов покушај самоубиства терору у полицији. У сваком случају, на основу његових обавештења током јануара и фебруара 1935. године ухапшено је дванаест комуниста у Београду. У априлу су истовремено откривени Покрајински комитет за Србију и Месни комитет за Београд и ухапшено 57 људи, од којих је 41 оптужен.⁹⁶⁶

Један од ухапшеника открио је име особе преко које се упућују инструкције у Шабац. Агенти УГБ отпутовали су у тај град током априла и врло брзо открили руководиоца партијске технике столара Станимира Косјера. Он је испрва покушавао да прикаже да су писма која је примао од његовог љубавника, а не партијска упутства. Оваквим лажима није успео да завара агенте који су га натерали на признање. Уследио је низ хапшења чији је епилог био да је ухапшен готово целокупан Месни комитет међу којима су били уједно и оснивачи локалног Абрашевића. Заједно са њима откривена је и комитетска архива.⁹⁶⁷ Уочи првог маја ухапшено је шездесетак скојеваца у Загребу, од којих је 30 предато Државном

⁹⁶³ Јелена Ковачевић, «Студенти Београдског универзитета у логору у Вишеграду 1935. Године», *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, No. 8, 2016, 156-157; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 225.

⁹⁶⁴ Nada Boškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, 85, 246.

⁹⁶⁵ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, С. Вујковић, „Случај Диде Демаја и провала његове организације у Београду“, без датума; ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949.

⁹⁶⁶ ИАБ, 1883, Д III-147, Стање комунистичке акције у 1935. години и њено сузбијање, без датума.

⁹⁶⁷ Видети кривичне испите (записнике са саслушања) чланова Меског комитета у Шапцу рађене крајем априла 1935, у: АЈ, 14-24-61.

суду за заштиту државе. Према сећањима једног од ухапшених, организацију је „провалио“ један радник којег су агенти загребачке полиције претходно заврбовали.⁹⁶⁸

Највећи печат Богољуб Јевтић оставио је у пољу спољне политике. На челу тог министарства био је од јула 1932. године до јуна 1935. године, јер је задржао ресор иностраних послова и као председник Владе. Током његовог председавања југословенском спољном политиком остварен је највећи помак ка признању Совјетског Савеза. Након пар година (1929-1931) када никаквих корака у том правцу није било, посета његовог претходника Војислава Маринковића Варшави јануара 1932. године изазвала је интересовање јавности, јер је престоница Пољске више пута служила претходних година као место сусрета представника Југославије и Совјетског Савеза. У штампи се могло прочитати да су близу признања истовремено и Бугарска и Краљевина Југославија.⁹⁶⁹ Исте гласине поново су проношене у новембру 1932. године када је југословенски амбасадор у Берлину, Живојин Балугџић, познат као присталица признања позван у Београд на консултације. Новине су преносиле да у промењеним политичким околностима потребна промена политике према Москви, као и да би успостава односа са њоме економски обезбедила Краљевину Југославију од совјетског дампинга.⁹⁷⁰ Реагујући на овакве натписе, румунски министар иностраних послова Николаје Титулеску тражио је од југословенске стране да не призна Совјетски Савез, са којим је Румунија имала нерешени територијални спор у Бесарабији (Молдавији), иако се у круговима југословенске владе није то питање у том тренутку озбиљно ни разматрало.⁹⁷¹

С обзиром на природу Мале Антанте, тако крупна одлука попут признања СССР-а, је требало да буде донета споразумно. Највећи пропонент приближавања Совјетском Савезу у оквиру савеза била је Чехословачка, док је у том тренутку највећи отпор давала Румунија. Током марта 1933. године совјетске дипломате обавиле су низ разговора са чехословачким колегама настојећи да испитају да ли би Мала Антанта у целини, или само Чехословачка и Југославија биле спремне на тај корак. Према мишљењу Едварда Бенеша највећу препреку би несумњиво могла представљати Румунија.⁹⁷² Чинило се у том тренутку да је Краљевина Југославија на корак од признања СССР-а, те је у марту 1933. године израђен и први пројекат трговинског споразума између две земље.⁹⁷³ Развој међународне ситуације погодовао је повољном исходу преговора. Након доласка нациста на власт у Немачкој, традиционално добри немачко-совјетски односи, засновани на заједничком отпору Версајском систему су доведени у питање, док је на помолу било француско-совјетско

⁹⁶⁸ АЈ, 516, МГ 2311/2, Фрањо Бален, „Пјевај, пролетеру ..“.

⁹⁶⁹ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и СССР“, *Последня Новости*, 3. 1. 1932; Аноним, „Слух о переговорахъ СССР съ Югославіей“, *Возрождение*, 4. 1. 1932.

⁹⁷⁰ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Односи Југославије и Русије“, *Novo Doba*, 30. 11. 1931; Аноним, „Наши одношаји з Русије“, *Slovenec*, 29. 11. 1932;

⁹⁷¹ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 34.

⁹⁷² Документ бр. 71, Телеграм Народног комесара иностраних дела члану совјетске делегације на Конференцији о ограничењу наоружања В. С. Добгалевском, у Женеви, 10. 3. 1933, *ДВПС*, Vol. XVI, (Москва: Политическая литература, 1970), 159; Документ бр. 77, Телеграм члана совјетске делегације на Конференцији о ограничавању наоружања НКВД-у, 12. 3. 1933, *ДВПС*, Vol. XVI, 166; Документ бр. 84, Телеграм Народног комесара иностраних дела члану совјетске делегације Довгалевском, 17. 3. 1933, *ДВПС*, Vol. XVI, 174.

⁹⁷³ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 35.

зближење. Француска је стога почела да врши притисак на Краљевину Југославију да призна Совјетски Савез.⁹⁷⁴

Први конкретни корак који је у том правцу учинила Југославија било је потписивање конвенције о дефинисању нападача који је саставио Совјетски Савез у јулу 1933. године.⁹⁷⁵ Упркос чињеници да није имала дипломатске односе, као и противљењу Пољске,⁹⁷⁶ Краљевина Југославија је заједно са Чехословачком, Румунијом и Турском потписала совјетску декларацију тиме де факто признавши СССР.⁹⁷⁷ Отклон је донекле учињен тиме што је потписник у име Краљевине Југославије, као и Турске, био посланик у Лондону, док су у име осталих потписника документ верификовали представници државног врха, Максим Литвинов, Народни комесар иностраних дела СССР, председник Чехословачке републике Масарик и министар иностраних послова Румуније Титулеску.⁹⁷⁸ Марта 1934. године конвенција је и званично ратификована, након чега су размењене по први пут званичне дипломатске ноте између две земље.⁹⁷⁹ Након потписивања конвенције штампа блиска режиму почела је да пише обазривије о Совјетском Савезу, предосећајући скоро признање.⁹⁸⁰ У посланичким клупама вођена је жива дебата. Утицајни бивши министар иностраних послова Војислав Маринковић је и даље иступао против признања СССР-а наводећи да Русија Југославији ништа сем „забрањене литературе“ не може понудити.⁹⁸¹ Ипак, било је и другачијих мишљења међу посланицима.⁹⁸² И социјалдемократска штампа водила је кампању за признање СССР-а.⁹⁸³ Реагујући на промену духова у Београду, први премијер Чехословачке Карел Крамарж је у свом листу напао власти Краљевине Југославије, оптужујући их за „издају словенства“.⁹⁸⁴ Упркос оваквим вестима, утицајни париски белоимигрантски лист *Возрождение* још у јулу 1933. године тврдио је да Краљевина Југославија ипак неће признати СССР.⁹⁸⁵

Питање признања никад није било актуелније него на прелазу из 1933. у 1934. годину. Чинило се да и даље највећи отпор пружа Румунија, те је Бенеш у разговору са совјетским дипломатама најављивао да ће ставити питање колективног признања

⁹⁷⁴ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 35.

⁹⁷⁵ В. Ј. Сиполс, *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны*, (Москва: Международные отношения, 1989), 38; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 91.

⁹⁷⁶ Документ бр. 14, „Извод из дневника члана колегијума НКИД СССР Б. С. Стомонјакова о пријему пољског посланика Ј. Лукасевича, 29. 6. 1933“, у: *Советско-пољске одношенија в 1918-1945 гг.*, Vol. III, 104; Документ бр. 16, „Писмо члана колегијума НКИД СССР Б. С. Стомонјакова посланику у Пољској В. А. Антонову-Овсенку, 19. 7. 1933“, у: *Советско-пољске одношенија в 1918-1945 гг.*, Vol. III, 110.

⁹⁷⁷ Документ бр. 218, Конвенција о дефинисању нападача, 4. 7. 1933, *ДВПС*, Vol. XVI, 403-406; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, 76-77.

⁹⁷⁸ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 88.

⁹⁷⁹ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Са Совјетима је извршена ратификација конвенције о одређивању нападача“, *Политика*, 2. 3. 1934; Аноним, „Један значајан међународни акт“, *Narodne Novine*, 2. 3. 1934; Аноним, „Југославија и СССР“, *Возрождение*, 3. 3. 1934.

⁹⁸⁰ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и Русија“, *Svijet*, 13. 7. 1933.

⁹⁸¹ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и Русија“, *Svijet*, 13. 7. 1933.

⁹⁸² АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и Совјетска Русија“, *Slovenski Narod*, 25. 7. 1933; Аноним, „Југославија и СССР“, *Возрождение*, 26. 7. 1933; Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 132.

⁹⁸³ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „За признање Совјетске Русије“, *Delavska Politika*, 9. 12. 1933.

⁹⁸⁴ АЈ, 38-882-1067, Конспи. Б, „Не могу молчать“, *Харбинское Время*, 11. 8. 1933.

⁹⁸⁵ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и большевики“, *Возрождение*, 13. 7. 1933.

Совјетског Савеза пред састанак Сталног савет-а Мале Антанте у Загребу јануара 1934. године, а да ће у најгорем случају дипломатске односе успоставити Чехословачка и Југославија.⁹⁸⁶ Француска је преко југословенског посланика у Паризу Спалајковића јављала да се она залаже за укључивање СССР-а у рад Лиге Народа, тиме подстичући Краљевину Југославију на признање. Спалајковић је своју владу обавештавао о француским ставовима, препоручујући ипак да се са признањем СССР-а не жури, како Совјети не би помислили „да ми то чинимо зато што су они нама потребни, а не ми њима“.⁹⁸⁷ Када је дошао час састанка у Загребу (22-23. 1. 1934), испоставило се да је главна препрека најављиваном кораку краљ Александар. Према информацијама које су допрле до Москве, он је био и даље под утицајем „својих успомена и руских емиграната“.⁹⁸⁸ Ипак, донета је одлука да се државе чланице припреме на скору успоставу односа.⁹⁸⁹

Наредних месеци вођена је интензивна дипломатска акција о проналажењу решења које би било прихватљиво за све стране. За Краљевину Југославију кључно је било питање унутрашњег мешања Совјета и подстицање комунистичке агитације, док је за Румунију најзначајније било питање Бесарабије. Совјетске дипломате су из Турске и Чехословачке добијале оптимистичне извештаје да је министар иностраних послова Јевтић свим срцем за признање, а и да краљ Александар све више томе нагиње.⁹⁹⁰ Јевтић је фебруара 1934. упутио допис свим југословенским посланствима о понашању према совјетским дипломатама у иностранству. Закључио је: „Не треба избегавати контакт и упознавање са њима, али их не позивати нити ићи на њихове позиве“.⁹⁹¹ Поново су се у југословенском парламенту чули гласови присталица признања Совјетског Савеза, чија је иступања преносио и московски радио.⁹⁹²

У априлу 1934. године министар спољних послова Француске Луј Барту посетио је Варшаву (22-25.4) и Праг (26-28.4). Циљ посете било је осигурање антинемачког пакта између Париза, Прага, Варшаве и Москве. Његова посета међутим није уродила плодом јер је шеф пољске државе Јозеф Плисудски рекао да сматра Совјетски Савез већом опасношћу

⁹⁸⁶ Документ бр. 390, Писмо саветника опуномоћеног представника у Француској заменику Народног комесара иностраних дела, Н. Н. Крестинском, 25. 11. 1933, *ДВПС, Vol. XVI, 684-685*.

⁹⁸⁷ АЈ, 341-31-105, Препис писма Краљ. Посланства у Паризу, Пов. Бр. 26 од 15. јануара 1934. године; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 137.

⁹⁸⁸ Документ бр. 33, Писмо представника СССР-а у Чехословачкој заменику Народног комесара иностраних дела, Крестинском, 27. 1. 1934, *ДВПС, Vol. XVII*, (Москва: Политическая литература, 1971), 95-96.

⁹⁸⁹ Документ бр. 45, Запис разговора опуномоћеног представника СССР у Великој Британији с послаником Чехословачке, Јаном Масариком, 6. 2. 1934, *ДВПС, Vol. XVII, 114-115*; Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938), Докторска дисертација*, 774; Živko Avramovski, „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za Rumunsku spoljnopolitičku orijentaciju“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 8.

⁹⁹⁰ Документ бр. 47, Запис разговора опуномоћеног представника СССР у Грчкој с министром иностраних дела Турске, Тефиком Руждијем, 6. 2. 1934, *ДВПС, Vol. XVII*, 118-119; Документ бр. 48, Запис разговора опуномоћеног представника СССР у Чехословачкој са министром иностраних послова Чехословачке, Бенешом, 7. 2. 1934, *ДВПС, Vol. XVII*, 121; Документ бр. 80, Телеграм опуномоћеног представника СССР у Чехословачкој заменику Народног комесара иностраних дела, Крестинском, 15. 3. 1934, *ДВПС, Vol. XVII*, 190.

⁹⁹¹ АЈ, 370-34-95, Министарство иностраних послова Посланству у Анкари, 13. 2. 1934.

⁹⁹² АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и СССР“, *Зоря*, 15. 3. 1934; Аноним, „СССР и Југославија“, *Известия*, 16. 3. 1934; Аноним, „Парламентари Југославији за установление отношений с СССР“, *Економическая жизнь*, 16. 3. 1934; Anonim, „Radio Moskva o Jugoslaviji“, *Jugoslovenski list*, 17. 3. 1934.

од Немачке, са којом је имао потписан споразум о ненападању из јануара 1934. године.⁹⁹³ Уследио је француско-совјетски споразум маја 1934. године,⁹⁹⁴ након кога је Луј Барту почео да врши притисак на Краљевину Југославију како би се превазишло оклевање и коначно признао Совјетски Савез.⁹⁹⁵

До расплета дошло је приликом следећег састанка Сталног савета Мале Антанте у Женеви 9. јуна 1934, којем су присуствовали сви министри иностраних послова, као и посланици у Лиги народа.⁹⁹⁶ Иако су сви присутни изразили слагање са тиме да се коначно, након вишегодишњих преговора, призна Совјетски Савез, у последњем часу краљ Александар је поново повукао свој пристанак. Одлучено је да Румунија и Чехословачка ипак признају СССР, а да ће Југославија то накнадно учинити.⁹⁹⁷ Међународна штампа подвлачила је чињеницу да је Краљевина Југославија једина одбила да успостави дипломатске односе.⁹⁹⁸ Бенеш је уверавао Совјете да ће југословенска страна то учинити у септембру 1934. године при гласању за пријем СССР-а у Лигу народа.⁹⁹⁹ Краљевина Југославија све више је постајала усамљена у ставу непризнавања Совјетског Савеза. Њене најближе савезнице су то учиниле, али и околне државе са претензијама на њену територију. Након вишемесечних преговора у Риму (јануар-април 1934) под патронатом Италије Мађарска је нормализовала своје односе са СССР-ом. На врло сличан начин као и представници Југославије, регент Хорти је највећом препреком признању сматрао опасност од повећања комунистичке пропаганде у земљи, те чак није желео да дозволи да се у Будимпешти уопште отвори совјетско посланство, већ да се само прошире надлежности бечког посланства. Ипак, под великим притиском Италије пристао је на оснивање посланстава у престоницама (април-мај 1935. године).¹⁰⁰⁰ Паралелно су текли и совјетско-бугарски преговори у Истанбулу након доласка Кимона Георгијева на чело владе маја 1934. године. Највише је речи било око судбине руске цркве у престоници Бугарске.¹⁰⁰¹ Договор

⁹⁹³ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 36; А. Е. Кузьмичева, „Варшава или Москва ? Зондажни визит Луи Барту в Польшу в 1934 г.“, *Славјанский альманах*, Vol. 1-2, 2016, 126-135.

⁹⁹⁴ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 137.

⁹⁹⁵ Документ бр. 239, Телеграм привременог опуномоћеног представника СССР у Француској НКИД-у, 7. 7. 1934, *ДВПС*, Vol. XVII, 458; Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 36-37; Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 835.

⁹⁹⁶ Živko Avramovski, „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za Rumunsku spoljopolitičku orijentaciju“, *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 8.

⁹⁹⁷ Документ бр. 190, Телеграм Народног комесара иностраних дела из Женеви НКИД-у, 7. 6. 1934, *ДВПС*, Vol. XVII, 376; Документ бр. 192, Телеграм Народног комесара иностраних дела из Женеви НКИД-у, 8. 6. 1934, *ДВПС*, Vol. XVII, 378-379;

⁹⁹⁸ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и СССР“, *Известия*, 12. 6. 1934; Аноним, „Mala Antanta i SSSR“, *Hrvatska straža*, 13. 6. 1934; Аноним, „Jugoslawien lehnt ab“, *Tagepost*, 26. 6. 1934.

⁹⁹⁹ Документ бр. 281, Записник разговора опуномоћеног представника СССР у Чехословачкој са министром иностраних послова, Бенешом, 29. 7. 1934, *ДВПС*, Vol. XVII, 518.

¹⁰⁰⁰ Аттила Колонтари, „Преговори по установљеном дипломатических одношениј между Советским Союзом и Венгерским королевством в 1934 году“, *Славяноведение*, No. 1, 2010, 20-28; Peter Pastor, „Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935-1941: A Failed Rapprochement“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, 2004, 732.

¹⁰⁰¹ Црква се налазила у оквиру комплекса старог руског посланства у Софији, те би требало да буде предата совјетским властима. Бугарске власти желеле су да избегну скандал какав се десио у Бечу када је руска црква по признању СССР од совјетских власти претворена у музеј атеизма. Овакво решење било би крајње непопуларно у православној земљи каква је била Бугарска. За совјетску страну било је неприхватљиво да се црква остави руским емигрантима како је урађено у Паризу, јер је тамошња црква по њиховом мишљењу

је постигнут коначно у јулу 1934. године, а црква је предата Бугарској православној цркви у септембру 1934. године.¹⁰⁰²

У септембру 1934. године дошло је до гласања о пријему Совјетског Савеза у Лигу Народа, што је прихваћено са 39 гласова за и 7 уздржаних. Међу државама које су подржале улазак Совјетског Савеза у ово међународно тело била је и Краљевина Југославија, чији је министар иностраних послова лично гласао.¹⁰⁰³ До најављиваног признања СССР-а ипак није дошло. Када је након убиства краља Александра мандат за састав Владе поверен Богољубу Јевтићу, препознатом у јавности као присталица признања СССР-а, многи посматрачи видели су управо тај корак као један од кључних спољнополитичких маневара нове владе.¹⁰⁰⁴ Совјетска страна је то такође очекивала, одредивши чак и будућег представника у Југославији.¹⁰⁰⁵ Међутим, као и у унутрашњој политици долазак Богољуба Јевтића на власт није донео неку драстичну промену ни на спољнополитичком плану. Присталице признања Совјетског Савеза биле су разочаране.¹⁰⁰⁶ У време док су у Краљевини Југославији организовани мајски избори 1935. године, који ће коначно запечатити судбину Јевтићеве владе, дошло је до француско-совјетског и чехословачко-совјетског споразума о узајамној помоћи уперених против Немачке.¹⁰⁰⁷ Са последицама ових споразума по југословенску спољнополитичку оријентацију морала је да рачуна влада Милана Стојадиновића.

Главни испит чврстине владе Богољуба Јевтића били су избори петог маја 1935. године. У питању су били први вишестраначки избори од 1929. године. Главна борба водила се између листе Богољуба Јевтића и листе Удружене опозиције око Владимира Мачека (СДК, Демократска странка, Савез земљорадника, Југословенска муслиманска организација), док листе Божидара Максимовића и Димитрија Љотића нису могле очекивати неки запаженији резултат. На листи Владимира Мачека било је и неколико комуниста, док је ЦК КПЈ позвао присталице да гласају за највећу опозициону листу.¹⁰⁰⁸ Резултат је представљао отрежњење за Владу. Иако је очекивана убедљива победа, однос снага у гласовима износио је око 60% наспрам 40% у корист Владе. Изборни закон био је

постала центар антисовјетске пропаганде. Компромисно решење је нађено у томе да се црква преда Бугарској православној цркви.

¹⁰⁰² Цветана Кљосева, „Установление болгаро-советских дипломатических отношений в 1934 году и судьба посольской церкви в Софии“, *Славяноведение*, No. 4, 2007, 47-51; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 134.

¹⁰⁰³ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*, 89-90, 139.

¹⁰⁰⁴ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија и признање СССР“, *Возрођење*, 12. 6. 1934; Anonim, „Yugoslav Recognition of Soviet Hinted“, *New York Post*, 20. 12. 1934.

¹⁰⁰⁵ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 47.

¹⁰⁰⁶ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, (Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2017), 47.

¹⁰⁰⁷ Peter Pastor, „Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935-1941: A Failed Rapprochement“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, 2004, 733.

¹⁰⁰⁸ Todor Stojkov, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре*, 310-311; Душан Живковић, *Народни фронт Југославије 1935-1945*, 76; Branislav Gligoriјевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, 268; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 195; Mira Radoјевић, „Удружена опозиција и комунисти“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 42-43.

Уочи избора у Црној Гори вођени су преговори комуниста и федералиста о заједничком наступу на листи Владимира Мачека. АЈ, 14-24-59, Записник са саслушања Блажа Раичевића, 23. 3. 1936.

тако формулисан да је драстично фаворисао победника избора обезбеђујући му двотрећинску већину места у парламенту. Тако је са листе Богољуба Јевтића у Народну Скупштину ушло 303 посланика (82%), а са листе Владимира Мачека 67 посланика (18%). ХСС је и пре проглашења изборних резултата донела одлуку да бојкотије рад Скупштине, са којом су се, уз негодовање, солидарисале и српске опозиционе партије.¹⁰⁰⁹ Влада, иако је победила на изборима, била је на „танком леду“. Упутила је локалним властима наредбу да сви државни службеници који су гласали и агитовали против ње на изборима морају бити отпуштени.¹⁰¹⁰ Ипак, поверење кнеза Павла у Јевтића је било пољуљано. Убрзо након избора оставке су поднели министри Хрвати, које су пратили министар војске Петар Живковић и финансија Милан Стојадиновић, који је добио мандат за састав нове Владе, а нови избори нису расписани.¹⁰¹¹

Антикомунистички ставови и пракса Југословенске радикалне заједнице 1935-1939

Након пада кабинета Богољуба Јевтића по важећем Уставу из 1931. мандат за састав нове владе давао је кнез намесник. У погледу новог премијера фигурирали су министри војске генерал Живковић и финансија Милан Стојадиновић. Потоњи је био много бољи кандидат, са једне стране као политички неоптерећена личност, а са друге као радикал погодан за привлачење остатка НРС-а. Управо је Стојадиновић саставио нову владу 24. јуна 1935, у коју су ушле Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација, као и део чланова ЈНС-а. Крупне политичке личности биле су министар унутрашњих послова Антон Корошец, министар војске и морнарице Петар Живковић и министар саобраћаја Мехмед Спахо. Иако су у њој били заступљени чланови ЈНС-а па и „злогласни“ бивши председник владе, ова влада је представљана као постепено удаљавање од тековина шестог јануара, остављајући простора за историјско споразумевање са ХСС-ом. Од радикала који су у нову „комбинацију“ пратили Стојадиновића, ЈМО и СЛС средином августа 1935. године настала је нова политичка странка – Југословенска радикална заједница која ће на челу државе остати све до догађаја 27. марта 1941. године.¹⁰¹²

Комунисти су на терену, поготово у Црној Гори, организовали демонстрације против доласка Милана Стојадиновића на власт. Власт је одговорила хапшењима организатора. Иза решетака завршило је педесетак особа.¹⁰¹³ Ипак, руководство КПЈ није било до краја незадовољно променом режима. Према њиховој анализи, ма колико била реакционарна „ЈРЗ није јединствена фашистичка странка. Она је истовремено мешавина демократских, полуфашистичких и фашистичких елемената, који се међусобно боре око власти, утицаја и правца целокупне политике режима. Одступање од извесних метода фашистичке владавине не значи никакву самоликвидацију фашизма.“ Закључено је да против „Јевтићеве банде“

¹⁰⁰⁹ Mira Radojević, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“, *Istorija XX veka*, No. 2, 1997, 32-33; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 315-316.

¹⁰¹⁰ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 192.

¹⁰¹¹ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, (Buenos Aires: El economista, 1963), 332–338; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 318-320.

¹⁰¹² Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, 31-39.

¹⁰¹³ АЈ, 14-24-59, Извештај Зембиљу [Земаљском бироу] за Покрајински комитет Црне Горе, Горанин [Никола Лекић], 2. 11. 1935.

ипак треба подржати ЈРЗ.¹⁰¹⁴ Доиста, у оквиру саме Владе било је размимоилажења у погледу комунизма. Министар физичког васпитања Мирко Комненовић је у писму председнику владе заговарао амнестију за студенте који су учествовали у нередима на универзитету током јануара и фебруара. Отворено је оптуживао бившег министра унутрашњих послова Велимира Поповића да је осујетио истрагу око смрти Мирка Срзентића. Писао је: „Уосталом и да је репресија била иоле оправдана – било је пре сувише него мање“ и апеловао да се „монстр процес“ против студената ликвидира. Према његовом мишљењу, студентска омладина имала је само избор између тога да постану полтрони или левичари, те да стога „није дакле никакво чудо што је омладина у знак протеста своје младе душе пошла у лево“.¹⁰¹⁵ Свом писму приложио је меморандум према којем је од априла до краја јуна 1935. полиција ухапсила још 64 студента, наводећи њихов лош третман у притвору.¹⁰¹⁶ Потпуни контраст представљао је министар Антон Корошец, који је као лидер словеначких клерикалаца и католички свештеник био пламени антикомуниста. Будући министар унутрашњих послова, његова решеност да се комунизам скрши имаће велике реперкусије на однос према КПЈ. Он ће предводити етапу најсистематичније и најдалекосежније антикомунистичке кампање која је својим обимом и методама увелико превазилазила дотадашње примере. Према мишљењу комуниста: „Он хоће на тај начин да поправи свој јако уздрмани положај у влади. Хоће да прикаже како је клерикализам једини прави и достојни борац против комунизма.“¹⁰¹⁷

Ставши на ноге током 1934. године, Централни комитет схватао је да је потребно ојачати присуство врха КПЈ у земљи, како би наређења до ћелија у земљи стизала брже. У том циљу ЦК КПЈ је крајем јуна основао Земаљски биро (Зембил) са задатком оперативног спровођења одлука централног комитета на терену. Зембил су сачињавали секретар Ђорђе Митровић, Срђан Прица, Драго Марушић и Борис Кидрич.¹⁰¹⁸ Током лета одржане су Покрајинске конференције СКОЈ-а у Подгорици (за Црну Гору), Загребу (за Хрватску) и у околини Солина (за Далмацију) на којима су изабрани делегати за предстојећу IV земаљску конференцију СКОЈ-а.¹⁰¹⁹ Она је одржана 30. и 31. августа 1935. године у Загребу. Изабран је нови Централни комитет од петнаест чланова, док је Борис Кидрич, који је од маја био на челу Привременог руководства, и званично постао секретар.¹⁰²⁰

Најважнији партијски скуп током 1935. године био је такозвани Сплитски пленум ЦК КПЈ (9-11. јун), на којем је присутних петнаест делегата, међу којима и Милан Горкић, Благоје Паровић и Карло Худомал, дискутовало о стању партије и припремала партијски реферат за предстојећи VII конгрес Коминтерне. На њему је Паровић поднео свој реферат о фронту народне слободе, у којем је оцењено да је фашизам највећи непријатељ Краљевине Југославије и свих демократских снага у њој. Након ове конференције позиви на растурање Краљевине Југославије су смањени, а током наредног периода у партијским документима неретко ће радничка класа бити замењена речју народ. Поновљена је потреба за оснивањем

¹⁰¹⁴ АЈ, 14-24-59, Зембил [Земаљски биро] Покрајинском комитету Србије, 4. 11. 1935.

¹⁰¹⁵ АЈ, 14-24-58, Министар физичког васпитања народа М. Комненовић Милану Стојадиновићу, без датума.

¹⁰¹⁶ АЈ, 14-24-58, Како је полиција поступала са ухапшеним студентима, без датума.

¹⁰¹⁷ АЈ, 14-24-59, Писмо Олгице [Ђорђа Митровића] бр. 21, 8. 11. 1935.

¹⁰¹⁸ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 229; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 216.

¹⁰¹⁹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 229-230.

¹⁰²⁰ АЈ, 516, МГ 2133, Лојзе Оцепек, Кратак преглед СКОЈ-а у 1935. години; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 233.

КП Хрватске и Словеније, док је у погледу рада СКОЈ-а закључено да тежиште треба ставити на легални рад.¹⁰²¹ Иако се неке од оцена присутних током Сплитског пленума могу наћи у партијским окружницама још крајем априла 1935,¹⁰²² ово саветовање сведочило је о јасном опредељењу партије за тактику „народног фронта“ коју ће задати предстојећи конгрес Коминтерне.

Седми конгрес Коминтерне (25. јул – 20. август 1935) највише период најуспешније тактике комуниста током међуратног периода. Посвећен феномену фашизма као резултату кризе капиталистичког поретка потврдио је раније оцене пленума Коминтерне о фашизму као отвореној диктатури најреакционарних и најшовинистичкијих елемената финансијског капитала.¹⁰²³ Напуштена је дотадашња осуда социјалне демократије као „социјалфашизма“ и проглашена потреба за заједничком антифашистичком платформом свих демократских снага у оквиру народног фронта.¹⁰²⁴ У погледу Краљевине Југославије конгрес је стао на становиште да је у земљи на власти „фашизирани“ режим, али да државно јединство не би требало цепати, већ инструисати КПЈ да у земљи спроведе идеју о народном фронту свих опозиционих демократских елемената.¹⁰²⁵ Схватајући Народни фронт слободе „као политичку платформу у којој ће она имати улогу организатора и предводника“, партија је требало да испуни два кључна задатка: акционо јединство радничке класе са свим класним организацијама и акционо јединство радничке класе са сељаштвом.¹⁰²⁶ Остварујући партијски жаргон по страни, циљ је са једне стране било преузимање контроле над целокупним синдикалним покретом у земљи (у првом реду над реформистичким односно социјалдемократским Уједињеним радничким синдикалним савезом Југославије) а са друге сарадња са опозиционим политичким опцијама (у првом реду са Сељачко демократском коалицијом и Удруженом опозицијом). Као подлога за сарадњу узимана је врло широка политичка платформа која је подразумевала ликвидирање шестојануарских тековина, обезбеђивање равноправности свих народа и побољшање економског положаја.¹⁰²⁷ Партијска штампа почела је доследно да спроводи ове задатке.¹⁰²⁸

С обзиром на то да је под маском народног фронта партија требало да искорачи из илегале, августа 1935. године издат је оснивачки проглас Јединствене радничке партије Југославије (ЈРП) која је замишљена као легална филијала КПЈ, по моделу НРПЈ. Ипак, државни органи, извукавши поуке из ранијих сличних покушаја комуниста, спречили су њено оснивање.¹⁰²⁹ Реакције потенцијалних партнера из опозиције биле су мешовите. Присталице сарадње били су у првом реду Светозар Прибићевић и Драгољуб Јовановић. Прибићевић, иако је првих година постојања Краљевине СХС био непомирљиви противник

¹⁰²¹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 229; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 76; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 200-201, 215-216.

¹⁰²² Nadežda Jovanović, „Je li u razdoblju 1934-1937. M. Gorkić bio protiv jedinstvene jugoslavenske države?“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XV, No. 1, 1983, 79.

¹⁰²³ К. К. Шириня, *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны*, (Москва: Издательство Политической литературы, 1979), 67-68.

¹⁰²⁴ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 130.

¹⁰²⁵ К. К. Шириня, *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны*, 183; Славољуб Цветковић, „Коминтерна и југословенска држава“, *Југословенска држава 1918-1998*, 217.

¹⁰²⁶ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 75,80-81.

¹⁰²⁷ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 82.

¹⁰²⁸ АЈ, 38-355-505, Balkan Korespondenz, „Front Narodne slobode u Jugoslaviji“, *Borba*, 27. 12. 1935.

¹⁰²⁹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 132-133; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 202; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 79-80.

комуниста и човек који је председавао спровођењем Обзнане и Закона о заштити јавног поретка и безбедности у држави, средином тридесетих је променио став. Почео је да заговара признање СССР-а и поновно озакоњење рада КПЈ. Када је преминуо у Прагу 1936. године, на његов гроб положен је и венац од ожалашћене Комунистичке партије Југославије.¹⁰³⁰ Са друге стране, професор и предводник леве фракције у оквиру Савеза земљорадника, Драгољуб Јовановић, био је познат јавности као оштар критичар диктатуре и стања у држави. У својој критици често је био „на граници“ комунистичке, што га је доводило у неприлике не само у оквиру сопствене партије, већ и са режимом.

Показавши се добро на петемајским изборима, опозиција је током лета 1935. године била најснажнија још од 1929. године. Српски чиниоци заказали су велики манифестациони збор у Крагујевцу 25. августа 1935. За КПЈ ово је била прилика за демонстрирање нарастајућег Народног фронта слободе. Врх партија чланица Удружене опозиције био је против учешћа комуниста на њему. Ово је јасно наглашено у излагању првака демократа Драгољуба Миловановића који је позвао присталице опозиције „да одрже ред и дисциплину, како би меродавним факторима показали да су способни да приме власт“.¹⁰³¹ Упркос њиховим напорима, на маргинама протеста говоре су држали и поједини комунисти, док је платно са натписом „Живео Народни фронт слободе“ било упадљиво истакнуто.¹⁰³² Још запаженије било је учешће комуниста на зборовима које је организова сам Драгољуб Јовановић у Кикинди и Петровграду.¹⁰³³ За идеју Народног фронта још није била придобијена већина опозиционара, али се у оквиру постојећих странака почела помањати лева фракција спремна на сарадњу са КПЈ. У октобру 1935. године одржана су два састанка на Цетињу и у Подгорици посвећена заједничком политичком наступу, на којима су били присутни представници тамошњих демократа, комуниста и црногорских федералиста. Присутни нису успели да се договоре, највише због тога што су погледи федералиста и демократа на будући статус Црне Горе били превише супротстављени.¹⁰³⁴

На тактику народног фронта Влада Милана Стојадиновића одговориће врло жестоко. Прва опомена комунистима стигла је већ у јулу 1936. када је откривена резервна штампарија *Пролетера*, а са њом и седморо чланова КПЈ. У августу им се иза решетака придружило још четворо.¹⁰³⁵ Масовна хапшења широм земље кренула су у октобру 1935. године. Позната као „Зембилева провала“, хапшења нису јењавала све до краја марта 1936. године.¹⁰³⁶ Крајем године откривен је целокупни Месни комитет Београда и Покрајински комитет за Србију као и штампарија *Комуниста*. Откривањем штампарије ухапшена је група око студента Радована Вуковића, као и низ сарадника листа у унутрањости Србије

¹⁰³⁰ Снежана Илић, *Светозар Прибићевић – стварање и очување југословенске државе*, (Београд: Задужбина Андрејевић, 2018), 74-81; Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973), 191-192.

¹⁰³¹ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 53; Mira Radojević, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“, *Istorija XX veka*, No. 2, 1997, 32.

¹⁰³² Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Проповеди*, Књ. 3, (Београд: Култура/Архив Југославије, 1997), 153-160; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 205-206*; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 82.

¹⁰³³ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 96.

¹⁰³⁴ АЈ, 14-24-60, Записник о саслушању Божицара Радановића, 8. 5. 1936.

¹⁰³⁵ ИАБ, 1883, Д III-147, Стање комунистичке акције у 1935. години и њено сузбијање, без датума.

¹⁰³⁶ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 143-144; Pero Damjanović, „Držanje komunista pred klasnim neprijateljem kao moralno-politički i socijalni fenomen“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 325.

(Пожаревац, Шабац, Ваљево, Јагодина).¹⁰³⁷ Међу ухапшенима била су двојица инструктора стигла из Совјетског Савеза, као и двојица новинара *Политике*.¹⁰³⁸ Након тога Управа Града Београда је позвала власнике *Политике* и обавестила их о раду њихових запослених. Према извештају УГБ-а, након овог састанка су национално расположени сарадници листа „енергично тражили“ да сви комунисти у предузећу буду отпуштени.¹⁰³⁹ Уследило је спектакуларно хапшење руских емиграната који су ступили у службу совјетских обавештајних служби. Агенти управе града упали су током одржавања позоришне представе у Руски дом и одвели шесторо осумњичених.¹⁰⁴⁰ Према саопштењу УГБ датом у децембру 1935. године, комунисти су настојали да изазову неред у држави. Објављујући нека од заплених докумената, београдска полиција је упозоравала грађанство да не наседај на провокације комуниста.¹⁰⁴¹

Паралелно са Београдом, хапшења су се одигравала и у Загребу. Извештавајући са нескривеним задовољством о таквом развоју догађаја Берлин, добро обавештени немачки посланик Виктор фон Херен закључивао је да су хапшења резултат несмотрености комуниста који су, због моменталног попуштања стега након пада Јевтића постали самоуверенији и сувише „дигли главу“. Уследио је низ хапшења у Загребу, поготово на универзитету. Анализирајући имена ухапшених, фон Херен је у складу са матрицом нацистичког режима извештавао да међу њима преовладавају Јевреји.¹⁰⁴² Готово традиционално у првом таласу ухапшено је највише скојеваца. Секретар Земаљског бироа Ђорђе Митровић је Централном комитету поднео извештај о хапшењу скојеваца, односно о „болести Добрићевих [Кидричевих] пријатеља“. Врло оштро критикујући пропусте у конспирацији, обарао се на грешке скојеваца, који нису уништили архиву пред хапшење. Тако су полицајци „нашли врло конспиративна писма Добр. [Кидричу] у којима се траже костими. Човеку се коса јежи.“ Захтевао је да се формира „специјална комисија“ која би проучила читаву „провалу“. Није пропустио да дода да се ухапшени лоше држе у полицији. „Изгледа да су се младићи распричали. Нарочито они из провинције. Говоре и што их питају и што их не питају.“¹⁰⁴³

Иронијом судбине, кратко пошто је написао ове редове ухапшен је и сам Митровић. Агенти загребачке полиције пратили су човека са којим се он сусрео и потом их ухапсили обојицу. У првом тренутку им није било познато ко је човек којег су ухапсили, али када су му у актен ташни пронашли извештаје ЦК КПЈ (међу којима и наведени извештај о хапшењима скојеваца) постало је јасно да је пред њима високи партијски функционер.

¹⁰³⁷ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949.

¹⁰³⁸ ИАБ, 1883, Д III-147, Стање комунистичке акције у 1935. години и њено сузбијање, без датума.

¹⁰³⁹ ИАБ, 1883, Д III-145, Извештај од 25. 12. 1935.

¹⁰⁴⁰ Аноним, „Арестъ рускихъ въ Бѣлградѣ“, *Возрожденіе*, 12. 12. 1935;

Откриће лекара Леонида Леничког и његове групе која је прикупљала информације у корист СССР-а, представља резултат рада Драгомира Јовановића, шефа Одсека опште полиције Управе града Београда. Међу ухапшенима било је и чланова РОВС-а. ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева, Наставак саслушања, 12. 5. 1948.

¹⁰⁴¹ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Саопштење Управе града Београда о акције комуниста“, *Jugoslovenska pošta*, 31. 12. 1935;

Слично саопштење издала је и загребачка полиција током децембра, апострофирајући посебно разорни рад комуниста у средњим школама.

АЈ, 38-355-505, Anonim, „Саопштење загребачке полиције“, *Hrvatski list*, 18. 12. 1935.

¹⁰⁴² РА АА, RAV Belgrad 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 19. 12. 1935; Немачки конзулат у Загребу Министарству иностраних послова Немачке, 28. 12. 1935.

¹⁰⁴³ АЈ, 14-24-59, Писмо Олгице [Ђорђа Митровића] бр. 21, 8. 11. 1935.

Упућен је у Београд где је на саслушању дао низ података о партијској организацији што ће омогућити наставак хапшења током наредне године.¹⁰⁴⁴ Преко сто педесет комуниста ухапшено је у само у Загребу до краја 1935. године.¹⁰⁴⁵ У децембру 1935. године проглашена је највећа амнестија од 1919. године. Иако навођена као амнестија за политичке осуђенике, од готово 15 000 помилованих, огромна већина од око 10 000 били су затвореници који су робили због „шумских кривица“, углавном криволова и нелегалне сече дрва, осуђених за кривична дела по Закону о шумама. Око 2700 помилованих било је осуђено због кривичних дела из Закона о штампи, док је око 1300 било кажњено по Закону о заштити безбедности. Ипак помиловани су само они који су учинили штампарске прекршаје обухваћене одредбама овог закона (чл 3, 6, 19 и 20).¹⁰⁴⁶ Министарство иностраних послова обавестило је посланства Краљевине Југославије у свету да најтежи осуђеници, односно комунисти, неће бити обухваћени амнестијом.¹⁰⁴⁷ Овим указом о амнестији установљена је пракса давања амнестије након великог таласа хапшења, која ће се готово закономерно понављати током владе Милана Стојадиновића. Тиме се утисак о појачаној репресији неутралисао гестом добре воље, биланс затвореника остајао готово непромењен или смањен, а број ухапшених који су одслуживали кратке временске казне смањиван. У затвору остајали су сви „озбиљни“ политички кривци, за које никаква амнестија није давана.

На основу информација добијених од ухапшених, београдска полиција развила је тактику која ће се касније показати као јако успешна. Наиме, добивши идентитет „јавке“ у одређеном месту, УГБ би упутио свог агента који би се представио као ухапшени курир и остварио контакт са месном организацијом идентификујући њене чланове. Конспирација у партији, која је нормално отежавала рад полицији, у том случају ишла је у корист властима, јер се курир и „јавка“ односно особа задужена за контакт, нису познавали. Услов за успех било је брзо деловање, пре него што вести о „провали“ допру до места сусрета. Прва делимично успешна примена ове тактике била је у фебруару 1936. године када је један од ухапшених београдских комуниста открио идентитет контакта у Ужицу. Тамо је упућен агент УГБ-а који се састао са тамошњим контактом наводећи да га шаље ухапшени у Београду. Задобио је његово поверење, успевши да изнуди признање да је комуниста, али није успео да сазна идентите осталих чланова КПЈ у Ужицу. Уследило је хапшење и претрес стана. У стану је откривено оружје али не и партијски материјал који би одавао идентитет осталих чланова ћелије.¹⁰⁴⁸ Права примена ове тактике догодиће се током разбијања покрајинског комитета у Црној Гори.

¹⁰⁴⁴ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, С. Вујковић, „Случај Ђорђа Митровића и његова провала“, без датума; ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949.

¹⁰⁴⁵ АЈ, 38-358-508, Аноним, „Масовне аресты комунистов в Југославији“, *Правда*, 3. 2. 1936

¹⁰⁴⁶ АЈ, 38-49-571, Аноним, „Amnestija“, *Delavska politika*, 1. 12. 1935; Аноним, „За које је кажњиве чине из Kaznenog zakona дана орца amnestija“, *Jadranski dnevnik*, 2. 12. 1935; Аноним, „Ukaz о amnestiji i pomilovanju“, *Novosti*, 2. 12. 1935; Аноним, „Указ о амнестији и помиловању обухвата око 15 000 лица“, *Политика*, 3. 12. 1935; Аноним, „Кривична дела, која су обухваћена Указом о амнестији и помиловању“, *Време*, 3. 12. 1935; Аноним, „Ukaz о amnestiji“, *Slovenec*, 2. 12. 1935.

¹⁰⁴⁷ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384), 3, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 23. 12. 1935.

¹⁰⁴⁸ АЈ, 14-24-60, Извештај полицијског агента [нечитко] начелнику среза Ужице, 21. 2. 1936; Протокол претреса стана Драгутина Мартиновића, 21. 2. 1936; Записник о саслушању Драгутина Мартиновића, 21. 2. 1936.

Пре „провале“ на простору Црне Горе партија је имала једну од најразгранатијих организација у целој земљи. Од септембра 1934. године трајао је процес убрзане организације дезоријентисаних постојећих и привлачења нових чланова. Велики напор учињен је да се КПЈ приближе федералисти, који су разбијени 1929. године, што се показало веома успешним. Партији је пошло за руком да многе разочаране федералисте „претопимо у комунисте“, поготово омладину. Највеће упориште КПЈ била је Ријечка нахија, традиционално наклоњена Петровићима, односно федералистима.¹⁰⁴⁹ Највећу заслугу за то имао је Адолф Мук, који је имао несумњиви утицај у тамошњим опозиционим круговима. О степену изграђености партијске организацију у Црној Гори речито сведочи чињеница да је уочи провала на њеној територији постојало осам Окружних комитета, двадесет Месних комитета, 143 ћелије са укупно 610 чланова. У том тренутку у целој Србији чланова КПЈ било је око 500, а у Македонији свега стотину.¹⁰⁵⁰ Прoитв њих стајала је превасходно цетињска полиција, која је била међу најслабијим у земљи.¹⁰⁵¹

Припреме за разбијање организација почеле су крајем 1935. године. Тада је полиција у Дубровнику пронашла документа која су откивала да партијски материјал иде линијом Сплит-Дубровник-Цетиње. У Сплиту и Дубровнику распуштена су удружења која су комунисти користили као параване, а сви познати комунисти стављени су под дискретни надзор.¹⁰⁵² Донета је одлука да се на основу ових обавештења крене у откривање илегалних канала. Ова акција представља технички најбоље изведену полицијску антикомунистичку акцију међуратне Југославије. Истовремено представља редак пример акције из које су примарни извори сачувани, те која се са великом прецизношћу може реконструисати. Оформљен је тим из целе земље, који је окупљао најiskusније полицајце у борби против комунизма. Крајем фебруара сви они су се окупили у Сарајеву. Тамо је шеф полиције био веома талентовани Рикард Викерт, који ће због темељног обрачуна са комунистима и усташама постати касније управник полиције у Загребу.¹⁰⁵³ Формално је целом акцијом руководио делегат Министарства унутрашњих послова, инспектор Драгослав Обрадовић.¹⁰⁵⁴ У оперативном смислу акцијом је руководио руководилац антикомунистичког одсека УГБ, Светозар Вујковић, који је стигао у Сарајево крајем фебруара заједно са својим тимом од пет агената.¹⁰⁵⁵ Групом од четири агента из Загреба руководио је пристав Цветковић, који је био подређен Вујковићу.¹⁰⁵⁶

Док се полицијски тим окупљао, почела су хапшења у Дубровнику. Тада је ухапшена група око Саломона Финција. С обзиром на то да је на основу прикупљених обавештења требало да почну хапшења сарадника широм Зетске бановине, од Државног суда за заштиту државе тражена је дозвола да се притвореници држе у притвору месец дана пре подизања

¹⁰⁴⁹ АЈ, 14-24-59, Извештај Зембиљу за Покрајински комитет Црне Горе, Горанин [Никола Лекић], 2. 11. 1935.

¹⁰⁵⁰ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 213-214.

¹⁰⁵¹ Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.-1935.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 112.

¹⁰⁵² АЈ, 14-24-59, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Управи града Београда, 3. 12. 1935.

¹⁰⁵³ Mario Stipančević, „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjeg međuratnog upravitelja zagrebačke policije“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2021, 185-201.

¹⁰⁵⁴ АЈ, 14-24-59, Извештај Драгославу Обрадовићу, делегату МУП-а, 17. 3. 1936.

¹⁰⁵⁵ АЈ, 14-24-59, Управа града Београда, Одељење опште полиције Управнику полиције у Сарајеву, 28. 2. 1936.

¹⁰⁵⁶ АЈ, 14-24-59, Светозар Вујковић Цветковићу, приставу Управе полиције у Загребу, 13. 3. 1936.

оптужнице, како не би могли да упозоре сараднике.¹⁰⁵⁷ Хашпења су истовремено извођена и у Сплиту, а већина ухапшених интернирана је на острво Галешник.¹⁰⁵⁸ Месни комитети КПЈ у Дубровнику и Сплиту су уништени, а са њима и организација у Макарској.¹⁰⁵⁹ Потом су уследила хашпења у Црној Гори. Методологија рада полиције била је следећа: „провалењим каналима“ послато је у Цетиње и Подгорицу неколико агената београдске полиције који су асистирали локалној полицији у хашпењу људи на терену.¹⁰⁶⁰ Ухапшеници су одмах по хашпењу спровођени заједно са заплењеним материјалом у Дубровник, где је Светозар Вујковић са преосталим сарадницима вршио иницијална испитивања и прву анализу докумената. Циљ је било што пре добити информације о другим члановима ћелија, увидети ко је спреман на сарадњу а ко одбија да да било каква обавештења. Није било времена ни за тортуру ни за дуготрајна испитивања. Након прве „руке“ испитивања и анализе докумената, Вујковић би ухапшене слао у Сарајево, где се налазио трећи пункт. Тамо су загребачки и сарајевски агенти вршили детаљна испитивања, настојећи да извуку све информације од ухапшених. Вујковић би Цветковићу понаособ за свакога ухапшеника слао посебну белешку на којој је писало његово држање, шта је до тада признао, да ли је спреман на сарадњу и о чему би га требало даље испитивати.¹⁰⁶¹ Овакав метод рада осигуравао је истовремено брзину рада и темељност испитивања. Због неочекиваног успеха акције, сарајевски тим је крајем марта добио појачање од још три агента из Београда на челу са Николом Губаревим.¹⁰⁶² Колико су истражитељи били добро припремљени за испитивања речито говори опсервација једног од оних који су у Сарајеву испитивани, Владе Дапчевића, о томе да је полицајац који га је саслушавао боље познавао одлуке Коминтерне од њега.¹⁰⁶³

Инфилтрација је успешно извршена у комунистичке ћелије у Цетињу и Подгорици, те су агенти врло брзо стигли до адресе техничара Месног комитета на Цетињу, пекара Косте Ћуфке.¹⁰⁶⁴ Паралелно, с обзиром на то да је полицији било познато да је Адолф Мук главни комунистички организатор у Црној Гори, одмах је дат налог за хашпење његове породице.¹⁰⁶⁵ Његова супруга Катица била је руководилац технике Месног комитета у Котору, чији су чланови били њен брат Антон Матковић и Муков рођени брат Трипо. Све троје сарађивали су са полицијом откривајући шта су знали о ћелијама КПЈ у Црној Гори и свом најближем окружењу.¹⁰⁶⁶ У томе нису били усамљени. Огромна већина ухапшених није ни настојала да пориче или сакрива своју улогу у партији нити да сакрива друге комунисте. Управо у лошем држању комуниста лежи и разлог због којег се провала ширила попут пожара. Ретки су примери оних који су попут пекара Душана Лазовића одбили да

¹⁰⁵⁷ АЈ, 14-24-60, Иво Античевић, предстојник градске полиције у Дубровнику Државном тужиоцу при Државном суду за заштиту државе, 24. 2. 1936.

¹⁰⁵⁸ АЈ, 516, МГ 2189/3, Сибе Душевић, Одговор Институту за изучавање радничког покрета у Београду по питању Галешника, 15. 10. 1966.

¹⁰⁵⁹ АЈ, 516, МГ 2687, Иво Рафанели „Млађи“, Макарски комунисти у затвору 1936. године.

¹⁰⁶⁰ АЈ, 14-24-59, Извештај шефу Одељења опште полиције Управе града Београда, 12. 3. 1936.

¹⁰⁶¹ АЈ, 14-24-59, Светозар Вујковић Цветковићу, приставу Управе полиције у Загребу, 13. 3. 1936.

¹⁰⁶² АЈ, 14-24-59, Светозар Вујковић Цветковићу, приставу Управе полиције у Загребу, 18. 3. 1936.

¹⁰⁶³ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević*, (Beograd: Filip Višnjić, 1990), 34-35.

¹⁰⁶⁴ АЈ, 14-24-59, Ћуфка Коста, без датума; АЈ, 14-24-60, Светозар Вуковић Цветковићу, приставу Управе полиције у Загребу, 11. 3. 1936.

¹⁰⁶⁵ АЈ, 14-24-60, Драгослав Обрадовић Среском начелнику у Котору, 5. 3. 1936.

¹⁰⁶⁶ АЈ, 14-24-60, Записник о саслушању Трипа Мука, 7. 3. 1936; Записник о саслушању Антона Матковића, 8. 3. 1936.

признају било какву умешаност у комунистички покрет.¹⁰⁶⁷ На Цетињу је истрага врло брзо завршена, откривен је целокупни састав Покрајинског комитета, као и његова потпуна архива, која се налазила у кући техничара Покрајинског комитета, столара Панте Вушуровића.¹⁰⁶⁸ Ухапшено је тридесет троје комуниста.¹⁰⁶⁹ Уследила су хапшења у Подгорици, где је ухапшено још тридесетак лица. Потом је тежиште рада пребачено у Никшић где је откривен не сам Окружни архив са целокупном архивом, већ је на основу пронађеног материјала полицији пошло за руком да идентификује и ухапси чланове месних комитета у Никшићу, Требињу, Грахову, Горњем Пољу, Острогу, Богетићу као и ћелије на Жабљаку, Пиви и Шавнику. Биланс истраге у Никшићу био је педесет и један ухапшени комуниста.¹⁰⁷⁰ Тиме је полицијска акција завршена. Ухапшено је око 200 људи, уништен Покрајински комитет, Окружни комитети у Котору, Цетињу, Подгорици и Никшићу, као и низ месних комитета и ћелија. Партијској организацији у Црној Гори задат је ударац од којег ће се опорављати годинама.¹⁰⁷¹

Поред великог броја ухапшених комунста, полиција је дошла до неколико крупних открића. Тако је сазнала да је Василије Ранковић, бивши судија Окружног суда у Подгорици, који је у том тренутку обављао дужност заменика Државног тужиоца у Нишу, члан КПЈ од 1932. године.¹⁰⁷² Такође, открила је план Милутина Велимира, чиновника поштанске штедионице у Скопљу, о пљачки филијале у којој је радио како би уступио новац Покрајинском комитету и потом побегао у СССР.¹⁰⁷³

Током истраге према затвореницима понашало се строго. У изворима, будући да су полицијског порекла, нема помена физичке тортуре. Чини се да се полиција није понашала сасвим сурово. Тако је Вујковић обавештавао колеге у Сарајеву „Имајте у виду Маринић Олгу и са њеним саслушањем чим пре – одмах завршити у току дана, нагнати је на потпуно признање свега што је у истрази терети, ... па је одмах пустити на слободу због малог детета, јер јој је дете старо свега два и по месеца Њу ћемо оптужити суду из слободе“. ¹⁰⁷⁴ У Сарајеву је са друге стране један од ухапшених покушао самоубиство у затвору, након чега је упућен у болницу.¹⁰⁷⁵ Било је и оних који су желели да сарађују. Након хапшења у Никшићу Вуковић је успео да заврбује зидарског радника Митра Граховца. У његовој белешци је стајало: „Њега је потребно безусловно одвојити од свију и маскирати га јер је самном постигао споразум и пристао је да каже све што зна, он је одао све и он ће вам послужити за све потребно о покрету окружног комитета у Никшићу. Кад год вам нешто затреба питајте њега“. ¹⁰⁷⁶ Поново је након овог таласа хапшења донет нови указ о амнестији,

¹⁰⁶⁷ АЈ, 14-24-60.

¹⁰⁶⁸ Заплењена архива је до данас недоступна, јер је највероватније страдала током Другог светског рата. Tomica Nikčević, „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937“, *Istorija XX veka*, Vol. III, 1962, 6.

¹⁰⁶⁹ АЈ, 14-24-59, Извештај шефу Одељења опште полиције Управе града Београда, 12. 3. 1936; Кратак преглед рада и откривених организација Комунистичке партије у Црној Гори, 9. 5. 1936.

¹⁰⁷⁰ АЈ, 14-24-59, Подаци о окружном комитету КПЈ у Никшићу, 24. 3. 1936; Кратак преглед рада и откривених организација Комунистичке партије у Црној Гори, 9. 5. 1936.

¹⁰⁷¹ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, Записник о саслушању Светозара Вујковића, 5. 7. 1949; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 144.

¹⁰⁷² АЈ, 14-24-59, Ранковић Василије, заменик Државног тужиоца у Нишу, без датума.

¹⁰⁷³ АЈ, 14-24-59, Записник о саслушању Милутина Велимира, 20. 3. 1936.

¹⁰⁷⁴ АЈ, 14-24-59, Светозар Вујковић Цветковићу, приставу Управе полиције у Загребу, 18. 3. 1936.

¹⁰⁷⁵ АЈ, 14-24-59, Референт Управе града Београда Рикарду Викерту, управнику полиције у Сарајеву, без датума.

¹⁰⁷⁶ АЈ, 14-24-59, Светозар Вујковић Органима у Сарајеву, 24. 3. 1936.

којим су помилована 172 осуђеника по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави.¹⁰⁷⁷

Биланс „провала“ између октобра 1935. године и марта 1936. године био је крајње поразан за КПЈ. Ухапшен је готово сваки трећи члан партије (950 од око 3000 чланова), чију је судбину поделило још хиљаду симпатизера КПЈ. Међу њима били су сви чланови Зембиља на челу са секретаром Ђорђем Митровићем, као и већина чланова Покрајинских комитета и пет од седам чланова ЦК СКОЈ-а изабраних на Четвртој конференцији.¹⁰⁷⁸ Разлику у односу на претходни период великих хапшења (1929-1931) представљало је то што је Централни комитет остао практично неокрњен, јер већина његових чланова није ни долазила у земљу.

Последицама хапшења комуниста бавио се 1936. Априлски пленум ЦК КПЈ у Бечу. На њему су испливали сукоби у руководству. Баук фракцијских борби поново се надвио над партијом. Милан Горкић и Аполф Мук жестоко су полемисали са „левичарима“ око Владимира Ђопића.¹⁰⁷⁹ Пленум је оценио да, иако су комунисти подржавали пад Јевтићеве владе коју је срушио „вал протуфашистичког народног покрета“, режим Милана Стојадиновића није променио политику према КПЈ. Оцењено је да је потребно појачати рад на остваривању народног фронта, наводећи да партија: „Ни из далека није искористила све могућности и средства на које је Седми конгрес Коминтерне указао за остварење акционог јединства пролетаријата и протуфашистичке народне фронте.“ Истовремено, критикована је политика ХСС-а који настоји да удаљи хрватске масе од комунизма и кроз дискурс о „националној целини“ приближи их капиталистима и клерикално-фашистичким круговима. Такође, „Пленум ЦК констатује да се није водила дослиједна идеолошка борба с гледиштима која лију воду на млин хрв. фашизма.“¹⁰⁸⁰

Одлукама пленума није била задовољна Коминтерна, која је оцењивала да постоји опасност од повратка фракцијских борби у КПЈ и даље самосталности у раду. Стога је Централни комитет позван на саветовање у Москву у јуну 1936. године, где је критикована партијска политика. Највећој критици изложен је био сам секретар Горкић, али је он и даље уживао подршку Манулиског и других првака КИ. Политбиро ЦК је проширен и њега су сачињавали Милан Горкић, Јосип Броз, Франц Лескошек, Сретен Жујовић и Родољуб Чолаковић. Отворено је затражено од КПЈ да иступа против разбијања Краљевине Југославије и позива на на „разобличавање“ усташа и ВМРО.¹⁰⁸¹ Горкићева звезда почела

¹⁰⁷⁷ Овај указ односио се на 172 затвореника осуђена у складу са Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Даљег издржавања казне ослобођено је 99 лица, трајање казне умањено је за 65 лица, у случају пет осуђеника кривични поступак је укинут а за тројицу је дата појединачна амнестија. Из Сремске Митровице пуштено је тридесет и четири политичка затвореника, а из Зенице тридесет и седам. АЈ, 38-49-571, Аноним, „Потписан је указ о амнестији, аболицији и помиловању извесног броја лица осуђених по закону о заштити државе“, *Политика*, 22. 3. 1936; Аноним, „37 политичких криваца напушта Зеницу“, *Jugoslovenski list*, 25. 3. 1936; Аноним, „Из казног завода у Сремској Митровици пуштено је 34 политичких осуђеника“, *Време*, 26. 3. 1936.

¹⁰⁷⁸ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 217; Војо Рајчевић, „Титова улога у реорганизацији СКОЈ-а 1937“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IX, No. 3, 1977, 25.

¹⁰⁷⁹ Stefan Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge*, 56-57.

¹⁰⁸⁰ АЈ, 14-23-55, Положај у земљи и задаће КПЈ, одлуке Пленума ЦК од априла 1936; К. К. Ширина, *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны*, 202-203.

¹⁰⁸¹ Документ бр. 100, „Шифровани телеграм Политкомисије Политичког секретаријата ИККИ упућен ЦК КПЈ, 3. 7. 1935“, у: *Коминтерн против фашизма—Документы*, 391-392; К. К. Ширина, *Стратегија и тактика*

је да тамни, док је Јосип Броз постао све важнија спона између Коминтерне и КПЈ на терену. Августа 1936. у Москви је постао организациони секретар КПЈ, док је крајем године упућен у земљу како би руководио реорганизацијом и обновом ћелија.¹⁰⁸² Од августа се у земљи налазио и Благоје Паровић, чега је била свесна и полиција којој додуше није пошло за руком да га пронађе и ухапси. Према мишљењу Управе града Београда његов долазак представља знак да ЦК „намерава да обнови покрет у земљи и да га постави бар на прошлогодишњу висину“.¹⁰⁸³

Пред Јосипом Брозом било је више задатака. Требало је коначно спровести одлуке IV земаљске конференције о стварању КП Хрватске и Словеније у дело.¹⁰⁸⁴ Први и важнији задатак било је међутим извршити реорганизацију скојевских организација, које су биле значајно покидане током минулих „провала“. Стигавши у Загреб, Броз је оценио да је међу скојевцима „дисциплина страховито попустила“, поготово на универзитету где су франковци значајно ојачали.¹⁰⁸⁵ Главни сарадник на послу реорганизације СКОЈ-а (1936-1937) био му је Иво Лола Рибар, син првака демократске странке Ивана Рибара. Он је средином 1937. године постављен на чело новоосноване Омладинске комисије ЦК КПЈ из које ће наредне године настати ЦК СКОЈ-а. У складу са политиком Народног фронта тежиште рада СКОЈ-а померено је на легални рад.¹⁰⁸⁶

Преговори КПЈ са Удруженом опозицијом током 1936. године одвијали су кроз четири међусобна састанака.¹⁰⁸⁷ У формалном смислу резултата није било, али су идеје о заједничком наступу комуниста и демократске опозиције постајале све популарније у левим крилима странака. Тај журиш предводио је Драгољуб Јовановић, на чијим су зборовима се редовно појављивали комунисти са црвеним барјацима. Најбољи пример представљао је збор у Јагодини, када је Јовановић поздравио комунисте и позвао да се демонстрације наставе на гробу Светозара Марковића.¹⁰⁸⁸ Полиција је овакве скупове помно пратила, те је након јагодинских манифестација Министарству просвете достављен списак свих професора који су присуствовали збору. Оцењено је да је професор тамошње Учитељске школе „духовни вођа“ јагодинских комуниста и захтевано његово отпуштање.¹⁰⁸⁹ У децембру 1936. Управа града Београда издала је коминике у којем је потврђено да група око Драгољуба Јовановића одржава контакте са комунистима.¹⁰⁹⁰

Коминтерна в борбе против фашизма и войны, 196; Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 218-219; Stefan Gužvica, Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge, 59-62.

¹⁰⁸² Ivan Jelić, „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 35-36; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 223.

¹⁰⁸³ ИАБ, 1883, Д III-142, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 6. 8. 1936.

¹⁰⁸⁴ Ivan Jelić, „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 37.

¹⁰⁸⁵ Vojo Rajčević, „Titova uloga u reorganizaciji SKOJ-a 1937“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IX, No. 3, 1977, 25.

¹⁰⁸⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, 230; Vojo Rajčević, „Tito i mladi između dva svjetska rata“, Časopis za suvremenu povijest, Vol. XII, No. 2, 1980, 84-86.*

¹⁰⁸⁷ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 86-89.

¹⁰⁸⁸ АЈ, 512/3, Док. бр. II/1-20; Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 55.

¹⁰⁸⁹ АЈ, 66-99-284, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 4. 6. 1936.

¹⁰⁹⁰ АЈ, 38-358-508, А. А, „Саопштење Управе града Београда“, *Време*, 24. 12. 1936; Anonim, „Komunistička akcija u Jugoslaviji“, *Novo Doba*, 25. 12. 1936; Anonim, „Yougoslavie“, *Le Temps*, 26. 12. 1936.

На сличан начин понашала се група политичара из редова демократа, око Ивана Рибара и Драгољуба Миловановића. Познатија као „демократска левица“, иако малобројна, критиковала је антикомунизам и конзервативизам врха Демократске странке. Са прећутном сагласношћу партијског шефа, Љубомира Давидовића, одржавала је илегалне контакте са комунистима, временом постајући им све ближа. Тако је Рибар чак и хвалио совјетски устав из 1936. године као врхунски пример демократије.¹⁰⁹¹ Део страначког врха, на челу са Миланом Гролом био је против тога, а Грол је Рибара оптуживао да ради по налозима сина, истакнутог скојевца.¹⁰⁹² На иницијативу КПЈ о народном фронту, остале су глуве не само ХСС, већ и већина Удружене опозиције.¹⁰⁹³ Већина је сматрала комунизам ипак већом опасношћу од фашизма. Поготово су против сарадње са комунистима били радикали.¹⁰⁹⁴ Више успеха партија је имала у Словенији, где је основана Људска фронта, као и у Македонији где је деловао новоосновани Македонски национални покрет, чији су оснивачи били студенти комунисти из друштва „Вардар“.¹⁰⁹⁵ Општински избори широм земље одржани лета и јесени 1936. године представљали су проверу успеха тактике народног фронта. На њима је истакнут велики број народнофронтовских листа, које су доживеле извесне успехе, углавном у Словенији и Македонији.¹⁰⁹⁶ Тамо где нису успели да истакну листу, а где су се осећали снажним, комунисти су разбијали изборне кутије. Највише је тих случајева било у Чачанском округу, због чега су упућени агенти УГБ у Чачак.¹⁰⁹⁷

Нови методи комунистичке акције нису остали непримећени. Од почетка 1936. године у штампи блиској режиму појачана је антикомунистичка кампања и стално упозоравање на опасности од ове нове „прикривене“ комунистичке инфилтрације.¹⁰⁹⁸ У јануару је на конференцији у Ћуприји министар шума и рудника Ђура Јанковић нагласио да комунисти свесно погоршавају српско-хрватске односе и настоје да се прикажу као заштитници Хрвата. У борби против њих морају бити уједињени сви Југословени, сматрао је он.¹⁰⁹⁹ У марту 1936. године министар унутрашњих послова Антон Корошец је у Скупштини говорио о потреби свеобухватније борбе против комунизма, која не сме бити ограничена на полицију. Против идеја мора се борити другим идејама, наводио је он. „Најприје треба створити живи одбрамбени зид који никаква духовна зараза не може пробити“.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹¹ Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 143.

¹⁰⁹² Mira Radojević, „Demokratska levica i međupartijski odnosi u Udruženoj opoziciji (1935-1941)“, *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 114; Надежда Јовановић, „Аранђеловачка акција левих демократа и комунисти“, *Токови*, No. 1, 1991, 53-57.

¹⁰⁹³ Било је и одушевљених присталица идеје о Народном фронту међу демократама. Види: Богомир Богић, *Народна демократија и Хрватско питање*, (Вршац: без издавача, 1936).

¹⁰⁹⁴ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 46-55.

¹⁰⁹⁵ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 92-93, 99-100.

¹⁰⁹⁶ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 207.

¹⁰⁹⁷ АЈ, 516, МГ 1577, Округ чачански, 1957.

¹⁰⁹⁸ АЈ, 38-358-508, Аноним, „На политичким зборовима и конференцијама комунисти узимају учешћа да би их искористили у своје сврхе“, *Вардар*, 31. 1. 1936; Др. Ц, „Нова метода комунистичке акције“, *Дан*, 14. 2. 1938; Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 138;

¹⁰⁹⁹ АЈ, 38-358-508, Аноним, „G. ministar Gjuro Janković o hrvatskom pitanju i komunističkim spletkama“, *Jutarnji List*, 16. 1. 1936.

¹¹⁰⁰ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Отворимо очи“, *Народни лист*, 23. 3. 1936.

Уследила је кампања у штампи којој су се одазвали и католички и православни свештеници и катихете.¹¹⁰¹ По диктату ЦПБ-а, излазили су читави фељтони у штампи намерени да раскринкају право лице болшевизма и да покажу да „највећи број комуниста су обичне каријеристе, шићарције, авантуристе и плаћеници“.¹¹⁰² Влада Милана Стојадиновића настојала је да се позиционира као централно место борбе против комунизма, која ће остварити заједништво свих националних, културних и социјалних установа и спречити покушаје легализације КПЈ. Пружена је рука свим невладиним чиниоцима радим да се ухвате у коштац са комунизмом, наводећи да ће им влада бити најсигурнији савезник. „Дужност је свих националних елемената да овакву Владу морално подупру, било појединачно, било организованом акцијом“, наводило се у штампи.¹¹⁰³ Велики публицист дат је ренегату КПЈ, Анти Цилиги који је као троцкиста био утамничен у Совјетском Савезу између 1930. и 1935. године. По изласку са робије и емигрирању из СССР-а, Цилига је децембра 1935. године почео да пише о прогону присталица Троцког у „првој земљи социјализма“ у француским листовима. Уследили су његови текстови у левичарској Новој Европи током марта 1936. године, због којих је уредништво трпело велике критике комуниста.¹¹⁰⁴ Препознавши значај Цилигиног писања, дописник ЦПБ-а у Берлину, у априлу 1936. године је упутио текст његовог прогласа комунистичким организацијама у иностранству и сугерисао да се његове оптужбе против СССР-а искористе у пропагандне сврхе.¹¹⁰⁵ Уследило је понављање његових оптужби у штампи блиској влади.¹¹⁰⁶

Иако је у свом програмском говору у Скупштини Корошец истицао да се против комунизма не може борити само полиција, он није занемаривао важност активне полицијске истраге комунистичке акције. Са терена стизали су стално периодични извештаји о кретању комунизма. Константовано је да је главни задатак комуниста укључивање у легалне токове те да стога њихова акција није много приметна јер се одвија „испод површине“.¹¹⁰⁷ Срески начелник у Зелинском сретзу констатовао је у септембру 1936. године да комунисти тренутно нису активни, али да је комунистичка опасност увек присутна. „Међутим не може се рећи да он неби и у овом срезу нашао присташа, особито међу сиромашнијим свијетом код кога се стално примећује неко нерасположење не само према тзв. „господи“ већ и према имућнијим сељацима. Ови то примјећују и траже ослон у национализму. Овај је јак и за сада овдије нема комунистичке опасности“.¹¹⁰⁸ У јуну 1936. године дошло је до сукоба комуниста, који су покушали да одрже непријављени збор у близини Цетиња и полиције,

¹¹⁰¹ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Katehete protiv materializma i komunizma“, *Jugoslovenski list*, 20. 3. 1936; Božidar Brale, „Materializam u biti i primjeni na život“, *Jugoslovenski list*, 8. 4. 1936.

¹¹⁰² АЈ, 38-357-507, Аноним, „Шта је болшевизам?“, *Наша усток*, 25. 2. 1936.

¹¹⁰³ АЈ, 38-358-508, Аноним, „Нова комунистичка тактика“, *Врбаске новине*, 3. 12. 1937.

¹¹⁰⁴ Ivan Očak, „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. XXII, No. 1, 1989, 278-279.

¹¹⁰⁵ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*, Александар Стојановић, Растко Ломпар (прир), (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019), 39-40.

¹¹⁰⁶ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Mostarac Mustafa Dedić žrtva sibirске pustinja“, *Jugoslovenska pošta*, 4. 4. 1936; Аноним, „Međusobna razračunavanja boljševika“, *Jugosloven*, 23. 5. 1936; Аноним, „Što piše jedan naš čovjek o Rusiji“, *Istina*, 3. 5. 1936; АЈ, 38-358-508, Аноним, „Dr. Anton Ciliga o užasnom progonu pristalica Trockoga“, *Tribuna*, 11. 5. 1936;

¹¹⁰⁷ ИАБ, 1883, Д I-15, Из извештаја Управе града Београда од 30. 7. 1936; ИАБ, 1883, Д III-141, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 30. 7. 1936.

¹¹⁰⁸ НДА, 1349/7, Начелство Среза Зелинског Краљевској банској управи Савске Бановине, Одјелу за државну заштиту, 1. 9. 1936.

што је редак пример јавних комунистичких манифестација средином године. У окршају са полицијом погинуло је двоје, а рањено шеснаесторо људи, док је 55 демонстраната ухапшено.¹¹⁰⁹

У новембру 1936. поново је дошло до откривања низа комунистичких организација. Провала је почела у Загребу, где је према сећањима једног од ухапшеника Митра Бакића, дошло до откривања чланова Месног комитета на основу обавештења добијених из Беча.¹¹¹⁰ Таласом хапшења која су трајала до децембра обухваћено је стотинак загребачких комуниста.¹¹¹¹ На основу обавештења добијених испитивањем ухапшених, агенти Загребачке полиције су успели да, искористивши тактику која се показала добро у претходним провалама, разбију комитете у Горским Котарима и Делницама. Агенти су се појављивали у тим местима представљајући се као делегати Покрајинског комитета. Посебно је важна била акција у Делницама. Према сећањима Митра Бакића, „У Делницама је тада извршен полицијски претрес, па је поред политичког материјала пронађена и извесна количина оружја, пушака и револвера. Један део ових људи био је умешан у припреме за некакав устанак у Лици, али то је у ствари била акција франковаца“. ¹¹¹² Хапшења је током новембра 1936. године било и у Београду и широм Србије, као и у Војводини. Више стотина комуниста завршило је иза решетака.¹¹¹³ Након ових хапшења донета је одлука на седници Владе да „се за борбу противу комунизма и свих осталих дефетистичких акција и струја образује комитет министара и један саветодавни одбор као помоћни и извршни орган овог комитета на чијем би челу стајао управник града Београда“. Овај комитет био је задужен да координише антикомунистичку акцију у целој земљи, док би свако министарство било дужно да делегира своје представнике у њему. Представник Министарства унутрашњих послова постао је начелник Одељења за државну заштиту Драгослав Лазић.¹¹¹⁴ Том одлуком статус Милана Аћимовића, Управника града Београда, као највећег ауторитета у полицији у питању комунизма је кодификован.

Ухапшени комунисти у Загребу били су под бољим режиимом него раније. Са једне стране, Михалцић је 1936. године постао подбан, а његово место добио је поново Јосип Враговић, пословично попустљивији према политичким непријатељима режима.¹¹¹⁵ Са друге стране, за ухапшене комунисте интервенисало је вођство СДС-а, које је имало одређени утицај на тамошњу полицију.¹¹¹⁶ Државни тужилац стао је на становиште да превише предмета чека свој епилог пред Државним судом за заштиту државе, те је у циљу

¹¹⁰⁹ АЈ, 38-358-508, Anonim, „Krvavi sukob na Cetinju“, *Hrvatska Straža*, 28. 6. 1936; Anonim, „Недајмо се заварати“, *Зетски гласник*, 4. 7. 1936; Anonim, „Поводом немилих догађаја“, *Народни лист*, 14. 7. 1936; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 207.

¹¹¹⁰ АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

¹¹¹¹ АЈ, 38-357-507, Centralno Patronatsko Rukovodstvo, „Masovna hapšenja u Zagrebu“, *Slobodna Riječ*, 24. 11. 1936; АЈ, 38-358-508, Anonim, „У Загребу је пре извесног времена ухапшен већи број комунистичких агитатора“, *Политика*, 27. 11. 1936; Anonim, „У Загребу је откривена велика комунистичка организација“, *Врбаске Новине*, 28. 11. 1936; Anonim, „Држава мора да се брани“, *Американски Србобран*, 16. 12. 1936.

¹¹¹² АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

¹¹¹³ ИАБ, 1883, Д III-146, Стање комунистичке акције у току 1936. године, Управа града Београда, без датума; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 224.

¹¹¹⁴ АЈ, 14-24-58, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, министру за физичко васпитање народа Јосипу Рогићу, 29. 12. 1936.

¹¹¹⁵ Mario Stipančević, „Stranputice Joje Vragovića. Ulomci biografije jednoga zagrebačkog policajca“, *Časops za savremenu povijest*, br. 1, 2020, 108.

¹¹¹⁶ АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

експедитивности решено да се већина ухапшених казни полицијским мерама казне.¹¹¹⁷ У пракси је то значило да је већина ухапшених пуштена на слободу, јер су у истражном затвору већ одслужили досуђену казну.¹¹¹⁸ Поново се показало да је у ланцу антикомунистичке борбе судство најслабија карика. У јануару 1937. године донета је поново ограничена политичка амнестија, која је погађала углавном штампарске кривице. Казне до 12 месеци су бивале укинуте, а дуже су биле скраћене.¹¹¹⁹

Милан Стојадиновић обављао је истовремено функцију председника владе и министра иностраних послова. Деловало је да ће након што је током мандата Богољуба Јевтића умало дошло до признања СССР-а од стране Краљевине Југославије, то напоскон бити учињено за време Стојадиновића. Сам председник владе се раније јавно декларисао као присталица признања анализирајући разлоге због којих су САД учиниле тај корак. У складу са сопственим афинитетима предност је давао економским разлозима. Као и многи у том тренутку веровао је у то да се „све више увиђа, да болшевизам није роба за извоз“, те да се СССР окреће руском национализму.¹¹²⁰ Ипак, као председник владе, није одмах иступио у корист признања, због чега је трпео критике.¹¹²¹ За време његовог руковођења Југославијом, земља се постепено све више окретала Немачкој и Италији, док је традиционално савезништво са Француском и Малом антантом слабило.¹¹²² Истовремено, Совјетски Савез је постигао значајне споразуме са Паризом и Прагом.¹¹²³ Приближавање Краљевине Југославије Немачкој посматрано је с подозрењем,¹¹²⁴ али је и даље постојала нада да ће процес признавања СССР-а започет за време покојног краља Александра, бити настављен. Француска и Чехословачка вршиле су притисак на Београд у том правцу.¹¹²⁵ Јула 1935. године посланик у Турској Бранко Лазаревић обавештавао је своју владу да „Совјети желе да ступе у односе са нама“.¹¹²⁶

То питање покренуто је поново током заседања Сталног савета Мале Антанте на Бледу 29/30. августа 1935. године. Бенеш и Титулеску су се залагали за то да и Југославија успостави дипломатске односе са СССР-ом, док Стојадиновић није био децидирано против

¹¹¹⁷ ИАБ, МГ, МГ 626, Сећања Сергија Голубијева, без датума.

¹¹¹⁸ Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 32.

¹¹¹⁹ АЈ, 38-49-571, Аноним, „Указ о општој амнестији и помиловању“, *Време*, 12. 1. 1937.

¹¹²⁰ АЈ, 37-93-514, Милан Стојадиновић, Америка је признала Совјете, без датума; Милан Стојадиновић, „Шта је руководило Сједињене Америчке Државе да признају Совјете“, *Политика*, 6. 1. 1934; Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 132-133.

¹¹²¹ Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 135.

¹¹²² Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 52-56.

¹¹²³ *История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.*, 312-316.

¹¹²⁴ Документ бр. 15, Телеграм Народног комесара иностраних дела из Женева НКИД-у, 12. 1. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, (Москва: Политическая литература, 1973), 26; Документ бр. 22, Телеграм Народног комесара иностраних дела из Женева НКИД-у, 19. 1. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, 33; Документ бр. 221, Телеграм опуномоћеног представника у Румунији Народног комесару иностраних дела, Литвинову, 13. 5. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, 331.

¹¹²⁵ АЈ, 38-882-1067, Anonim, „Belgrad-Prag-Moskau“, *Berliner Tageblatt*, 19. 6. 1935; Anonim, „Око односа са Совјетском Русијом“, *Novo Doba*, 30. 8. 1935; Я. Месснер, „Югославия отложила вопрос о признании СССР“, *Сегодня*, 6. 9. 1935.

¹¹²⁶ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 51.

тога, ипак изразивши бојазан од напуштања политике покојног краља.¹¹²⁷ У разговору са совјетским дипломатама румунски министар иностраних послова Титулеску је изражавао уверење да долазак Стојадиновића на власт може довести до распада Мале Антанте, истовремено наглашавајући да без обзира на непостојање односа, власт Краљевине Југославије нема посве негативно виђење СССР-а, али да се влада све више удаљава од признања.¹¹²⁸

У фебруару 1936. године се Титулеску жалио да је на питању односа са Совјетским Савезом Београд разбио Малу Антанту.¹¹²⁹ Несугласице су постајале све евидентније. Планирани састанак лидера Мале Антанте умало је отказан јуна 1936. године због југословенско-румунских несугласица.¹¹³⁰ Према Совјетима чехословачки министар иностраних послова Камил Крофта настојао је да прикаже како Југославија у потпуности подржава курс Чехословачке и Румуније према СССР-у.¹¹³¹ Ипак, совјетске дипломате примећивале су и даље сукобе и несугласице између чланица Мале Антанте и током 1937. године.¹¹³² Временом је и у Румунији превладала скептичнија линија према Совјетима, с обзиром на то да питање Бесарабије и даље није било решено. Приликом посете Југославији румунски краљ Карол почео је да преиспитује политику коју је земља водила према Совјетском Савезу, а коју је персонификовао министар иностраних послова Титулеску.¹¹³³ Он је са совјетским колегом Литвиновом успео да постигне споразум и да парафира Пакт о узајамној помоћи, 21. јула 1936. године. Румунска десница била је разбешњена. Премијер Татареску је свега неколико дана након потписивања споразума нагласио совјетским дипломатама да у Румунији постоји круг људи који сматра да је југословенска политика исправна.¹¹³⁴ Титулеску је пао са власти крајем августа, пре него што је румунски парламент

¹¹²⁷ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 858-859.

На исти начин пренео је југословенски посланик у Аустрији свом совјетском колеги поруку од председника владе. Документ бр. 406, Записник разговора опуномоћеног представника у Аустрији са послаником Краљевине Југославије у Аустрији, Настасијевићем, 14. 11. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, 556.

¹¹²⁸ Документ бр. 244, Писмо Народног комесара иностраних дела опуномоћеном представнику у Румунији, Островском, 1. 6. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, 363; Документ бр. 283, Телеграм опуномоћеног представника у Румунији Народног комесару иностраних дела, Литвинову, 24. 6. 1935, *ДВПС, Vol. XVIII*, 406;

¹¹²⁹ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 54.

¹¹³⁰ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, Докторска дисертација, 861.

¹¹³¹ Документ бр. 181, Телеграм опуномоћеног представника СССР у Румунији НКИД-у, 7. 6. 1936, *ДВПС, Vol. XIX*, (Москва: Политическая литература, 1974), 292-293; Документ бр. 338, Записник разговора опуномоћеног представника у Чехословачкој са председником Чехословачке, Бенешом, 30. 10. 1936, *ДВПС, Vol. XIX*, 529.

¹¹³² Документ бр. 41, Телеграм опуномоћеног представника у Француској, В. Потемкина, НКИД-у, 9. 2. 1937, *ДВПС, Vol. XX*, (Москва: Политическая литература, 1976), 76; Документ бр. 55, Записник разговора опуномоћеног представника СССР у Румунији са Министром иностраних послова Румуније, Антонескуом, 1. 3. 1937; *ДВПС, Vol. XX*, 95-97; Документ бр. 118, Записник разговора опуномоћеног представника СССР у Чехословачкој са министром иностраних послова Чехословачке, Крофтом, 21. 4. 1937, *ДВПС, Vol. XX*, 183.

¹¹³³ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 57-61.

¹¹³⁴ Документ бр. 270, Записник разговора опуномоћеног представника у Румунији са премијером Татарескуом, 29. 7. 1937, *ДВПС, Vol. XX*, 423.

ратификовао споразум, који је након тога проглашен ништавним.¹¹³⁵ Краљевина Југославија била је на страни његових противника.¹¹³⁶

Иако је Краљевина Југославија убирала похвале нацистичке штампе као „једина земља у Европи која није признала СССР“,¹¹³⁷ а режиму блиска штампа повољно извештавала о Антикоминтерн пакту (Немачка, Италија и Јапан),¹¹³⁸ одржавани су контакти са Совјетима током 1936. и 1937. године. Приликом посете Анкари лета 1936. Стојадиновић се сусрео са совјетским дипломатама.¹¹³⁹ Са совјетским представницима у Женеви и Риму се током 1936. и 1937. године више пута сретао југословенски представник у Лиги народа, Иван Суботић. Током тих састанака преносио је исту поруку, коју ће Стојадиновићева влада понављати као мантру приликом расправе о стању југословенско-совјетских односа. Краљевина Југославија се није сматрала противником СССР-а, нити је била спремна да се упусти у било какве антисовјетске пактове, али је сматрала совјетски утицај на унутрашњу политику штетним и најоштрије критиковала акцију Комунистичке партије Југославије.¹¹⁴⁰

Ипак, у Југославији су се и даље чули гласови у корист признања.¹¹⁴¹ Мирко Косић је закључивао да „Човек долази код нас у сумњу да је комуниста ако захтева признање Совјетске Русије, иако то признање Совјетске Русије и какви такви односи са Совјетском Русијом могу да буди диктовани и потребама војног снабдевања“.¹¹⁴² Добро обавештени немачки посланик Виктор фон Херен, дао је хируршки прецизну анализу стања југословенско-совјетских односа крајем 1936. године. Сматрао је да је парадоксално то што се у Краљевини Југославији тако жестоко напада СССР, када се узме да је српски, традиционално русофилни, чинилац доминантан.¹¹⁴³ Оценио је да за државни врх питање признања Совјетског Савеза није од животне важности. Елита према њему сматра болшевизам „опасношћу“ и „болешћу“, док већина народа или има индиферентан став, или чак позитивно посматра „Мајку Русију“, заштитницу Словенства. Оваква осећања посебно су јака међу Србима, док у другим крајевима то спречава пресудан утицај римокатоличке цркве. Закључио је да, кад би јавно мњење диктирало спољну политику, односи са Совјетским Савезом би већ увелико били нормализовани. Према његовом мишљењу, кнез

¹¹³⁵ Peter Pastor, „Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935-1941: A Failed Rapprochement“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, 2004, 733.

¹¹³⁶ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, 41.

¹¹³⁷ VArch, R 4902/4283, Anonim, „Moskaus Maske“, *Völkischer Beobachter*, 18. 1. 1936.

¹¹³⁸ АЈ, 334-31-85, Извод из извештаја о пакту између Немачке, Јапана и Италије против Коминтерна.

¹¹³⁹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, *Докторска дисертација*, 867-868; Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, 45.

¹¹⁴⁰ АЈ, 341-31-105, Краљевска стална делегација при Друштву народа Посланству у Лондону, 2. 12. 1936; Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 65-74.

¹¹⁴¹ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, 51.

¹¹⁴² Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 136.

¹¹⁴³ Због антикомунистичке и антисовјетске кампање београдске штампе, посредством турске дипломатије, предат је демарш Совјетског Савеза Југославији. У свом одговору југословенска страна је поново истакла да земља нема никаквих антисовјетских претензија, већ да је кампања диктирана унутрашњеполитичким разлозима. Документ бр. 207, Записник разговора опуномоћеног представника у Турској са министром иностраних послова Турске Арасом и министром унутрашњих послова Турске Кајом, 18. 6. 1937, *ДВПС, Vol. XX, 321-322*.

Павле видео је у Немачкој штит од болшевизма, док је утицајни Антон Корошец сматрао да би совјетска амбасада постала проапгандна централа.¹¹⁴⁴

У склопу дебате о буџету у Сенату Краљевине Југославије, председнику Владе упућено је више пута питање односа са СССР-ом током марта 1937. године. Наводећи да је принуђен да говори на ову тему, Стојадиновић је тражио мишљење од кнеза намесника.¹¹⁴⁵ У Сенату је бранио своју владу од оптужби за разбијање Мале Антанте, наводећи да свака од земаља има право на сопствену спољнополитичку оријентацију и приступ Совјетском Савезу. Осврћући се на саме југословенско-совјетске односе слагао се са мишљењем присталица признања да СССР доиста води мирољубиву политику која није у колизији са интересима Југославије. Разлог због којег није могуће признати СССР био је, према његовом програмском говору, штетан уплив „прве земље социјализма“ у југословенску унутрашњу политику те неспремност Совјета да пружи чврсте гаранције о уздржавању од даљег мешања.¹¹⁴⁶ Из његовог излагања јасно је да је превасходни разлог непризнавања Совјетског Савеза био страх од комунизма, а не спољнополитички императиви, јер се земља налазила увелико усамљена у својој принципијелној политици према СССР-у. Њега су признали не само дотадашњи савезници и спољнополитички ослонци Краљевине Југославије (Чехословачка, Румунија, Француска и Британија) већ и ранији непријатељи и суседи са претензијама на југословенске територије (Немачка, Италија, Бугарска, Мађарска и Албанија). Тиме је питање признања Совјетског Савеза стављено практично ад акта и није поново актуелизовано све до пада Стојадиновића.¹¹⁴⁷

Један од највећих спољнополитичких изазова за владу Милана Стојадиновића представљало је избијање Шпанског грађанског рата.¹¹⁴⁸ У овој земљи догађали су се током тридесетих бројни потреси, од проглашења републике 1931. године, велике побуне рудара у Астурији угушене у крви 1934, па све до јако напете изборне кампање 1936. године у којој је коалиција левице однела тесну победу. Још средином године југословенске новине биле су пуне написа о томе да је опасност од болшевизације Шпаније велика, против чега је протествовао амбасадор у Београду Торихос.¹¹⁴⁹ Југословенска дипломатија није била

¹¹⁴⁴ РА АА, RAV Belgrad 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 15. 9. 1936.

¹¹⁴⁵ АЈ, 797, Ролна 4, фотографија 385, Писмо Милана Стојадиновића кнезу Павлу, 22. 3. 1937.

¹¹⁴⁶ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIII редовни састанак, 22. 3. 1937*, 304-306.

¹¹⁴⁷ Документ бр. 98, Записник разговора представника СССР-а у Чехословачкој са министром иностраних послова Чехословачке, 21. 3. 1938, *ДВПС, Vol. XXI*, (Москва: Политическая литература, 1977), 146-147.

Према сећањима совјетског обавештајца Павела Судоплатова, у Совјетском врху постојала је идеја о организацији пуча против Стојадиновића током 1938. године. Помоћ би у том чину пружила и Чехословачка. Судоплатовљеве тврдње немају потврде у другим историјским изворима. Уп. Павел Судоплатов, *Спецоперации. Лубјанка и Кремљ*, 39, 69; Павел Судоплатов, *Разные дни тайной войны и дипломатии, 1941 г.*, (Москва: Олма-Пресс, 2001); Славомир Дембски, *Между Берлином и Москвой: Германско-советские отношения в 1939-1941 гг.*, (Москва: Политическая энциклопедия, 2018), 671.

¹¹⁴⁸ За детаљнији приказ политике Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату види: Растко Ломпар, Јасна Поповић, «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма», *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 321-339; Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939“, u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, Milo Petrović (ur), (Beograd: Udruženje Španski Borci 1936–1939/Fakultet političkih nauka, 2014), 199–222.

¹¹⁴⁹ Уп. АЈ, 38-357-507, Anonim, „Španija pred komunističkom opasnošću“, *Tribuna*, 1. 4. 1936; Anonim, „Шпанија пред комунистичком опасношћу“, *Југословенска стручна штампа*, 13. 3. 1936; АЈ, 38-1337, Anonim, „У Šпанјолској основани први совјети“, *Jutarnji List*, 4.4.1936; Anonim, „Шпански посланик гроф од Торихоса сматра

превише узнемирана због победе левице на изборима у Шпанији. Торихос је додуше у мају 1936. био откривен у срцу корупционашке афере службеника Министарства иностраних послова Алесандра Бодија, што је довело до његовог уклањања из престонице.¹¹⁵⁰ Значај војне побуне шпанских националистичких трупа јула 1936. године у први мах је потцењен. Дописник Централног пресбироа из Мадрида Првислав Вајсенбергер је у својем извештају председнику Владе наводио да се одиграва један чисто шпански сукоб, каквих је током двадесетог века било неколико.¹¹⁵¹ Време је показало да дописник није био у праву.

Влада је одлучила да према грађанском рату у Шпанији поступа неутрално. Другим речима, републиканска влада сматрана је легитимном, односи са њом нису ремећени, док са побуњеницима није одржаван никакав контакт. Трговачки односи са републиканцима нису прекинути. Истовремено је Југославија одлучила да прихвати француски предлог о немешању у рат у Шпанији, дајући изјаву да то чини под условом да се очува начело да једна влада може затражити помоћ друге у случају побуне.¹¹⁵² Курс политике задат овом изјавом доследно је поштован. Југословенски бродови упозорени су да се морају повинovati одлуци шпанске владе да су све луке у којима су побуњеници на власти сматрају ратном зоном и да се у њих не сме пловити.¹¹⁵³ Краљевина Југославија учествовала је у раду Комитета за немешање у Лондону¹¹⁵⁴ и одбијала да снабдева било каквим ратним материјалом иједну од зараћених страна. Министарство иностраних послова оцењивало је да то питање „интересује искључиво велике поморске силе” и настојала је да се у сукобе у оквиру Комитета „не меша ни у каквом виду”.¹¹⁵⁵ Југословенски бродови повиновали су се одлукама Одбора, а југословенски посматрачи били су стационарни на контролним пунктovima.

Главни проблем за Владу Милана Стојадиновића било је учешће око 1700 Југословена, већином комуниста, у рату. Они су се у Шпанији борили на страни републиканске владе, углавном у оквиру Интернационалних бригада. У очима режима сви добровољци који су у Шпанију отишли сматрани су комунистима, што је у основи гледано било исправно становиште.¹¹⁵⁶ Опасност је била двострука. Са једне стране, учествовање антидржавних елемената у оружаном сукобу ван земље у којем стичу искуство и даље се радикализују представља несумњиви безбедносни изазов. Са друге стране, дешавања у Шпанији и систематска кампања подршке републиканцима коју су левичарске организације спроводиле широм света, додатно су подстицале бројне комунисте у Југославији на акцију. Стога је деловало да ангажовање добровољаца на страни републике представља прворазредни политички проблем за Краљевину Југославију и врло вероватно извор будуће нестабилности. Оваква анализа бивала је поткрепљена како извештајима посланства у Мадриду (на републиканској страни), тако и државних власти Краљевине Југославије на

да је садашње немирно стање у Шпанији реакција на седмогодишњу владу Директоријума и да ће се ускоро постићи консолидовање”, *Правда*, 9.5.1934.

¹¹⁵⁰ Срђан Мићић, *Од бирократије до дипломатије: историја југословенске дипломатске службе 1918-1939*, (Београд: ИНИС, 2018), 219.

¹¹⁵¹ АЈ, 37- 31–225, Писмо Првослава Вајсенбергера Милану Стојадиновићу, 7. 11.1936.

¹¹⁵² АЈ, 334- 19, Милан Стојадиновић Француском посланству у Београду, 22. 8. 1936; Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 141.

¹¹⁵³ АЈ, 384-4, Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 21. 8. 1936.

¹¹⁵⁴ Детаљније о томе: АЈ, 334, 19–51 и АЈ, 334, 24–59.

¹¹⁵⁵ АЈ, 334, 19–50.

¹¹⁵⁶ АЈ, 334-19, Забелешка о питању добровољаца, 1.8.1937.

локалу. С краја јесени 1937. године посланство у Мадриду почиње да шаље у Југославију низ извештаја о „бољшевизацији” републиканске Шпаније. Истицане су манифестације захвалности СССР-у, попут прославе 20-годишњице Октобарске револуције, када је читав град био окићен сликама Стаљина, Лењина и црвеним заставама. Изјаве појединих политичара о дугу Шпаније према Совјетском Савезу су преношене, као и то да су шпанске масе бољшевизоване.¹¹⁵⁷ Док је октобра 1937. године МИП у Шпанију упутио умирујуће обавештење да Москва не жели нагли заокрет улево у тој земљи,¹¹⁵⁸ посланство је одговарало да је на делу управо супротно. Док извештаји из Југославије користе израз легитимна влада, извештаји посланства стављају републиканска Шпанија под наводнике, подвлачећи њен наводно комунистички карактер.¹¹⁵⁹ Годину дана касније, републиканске власти се у извештајима посланства јасно називају „анархокомунистичким” и жали се због тога што не желе да дају икаква обавештења о југословенским добровољцима у њиховој војсци.¹¹⁶⁰

Идентична обавештења стизала су и са терена. Још у августу 1936. године Управа града Београда обавестила је Стојадиновића да се у социјалистичким и комунистичким круговима живо коментаришу догађаји у Шпанији, те да комунисти „не крију да је победом владиних трупа у Шпанији осигуран долазак на власт комунистима“. У том циљу се организују акције помоћи за републиканску Шпанију, јер верују да ће победа у Шпанији допринети комунизму у свету.¹¹⁶¹ Доиста, по питању помоћи републиканцима у земљи су били врло активни комунисти што су примећивали и неутрални посматрачи, попут чехословачког војног аташеа.¹¹⁶² Та подршка често је превазилазила границе које су се могле толерисати. Током 1937. године више пута су хапшени људи по Далмацији који су узвикивали „Живео Стаљин“ и „Живео Кабаљеро“. Како су изгредници најчешће били на путу кући из кафане, могло би се претпоставити да је разлог за овакве провокације пре која „чашица вишка“ него идеолошка убеђеност. У сваком случају овакви ексцеси озбиљно су схватани. Најдрастичнији пример догодио се у месту Свети Матеј у Хрватској, када је дошло до комунистичких демонстрација. Окупљени су махали црвеним заставама, клицали Стаљину, Кабаљеру, а потом офарбали у црвено кипове Св. Петра и Павла испред локалне цркве.¹¹⁶³ Као резултат ових извештаја код државних органа усађује се свест о томе да Москва руководи свиме што се у републиканској Шпанији догађа. Шпанија је полазиште из кога ће револуционарни вихор захватити Југославију. Локални органи били су упозоравани да ће левичарско јавно мњење бити пета колона у тренутку револуције, а да ће

¹¹⁵⁷ АЈ, 384- 6, Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 4. 11. 1937; Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 8. 11. 1937; Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 11. 11. 1937.

¹¹⁵⁸ АЈ, 384 -6, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 21.10.1937.

¹¹⁵⁹ Уп. АЈ, 384- 6, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 19.10.1937; Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 8.11.1937.

¹¹⁶⁰ АЈ, 384- 8, Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 3.11. 1938.

¹¹⁶¹ ИАБ, 1883, Д III-143, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 6. 8. 1936.

¹¹⁶² Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, (Бања Лука: Филозофски факултет, 2022), 130.

¹¹⁶³ НДА, 1352/10, inv. br. 478, Среско начелство Раб, Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 3. 5. 1937; inv. br. 483, Краљевска банска управа Савске бановине, Одјел за државну заштиту, Среском начелнику Кастав, 13. 5. 1937; Жандармеријска станица Свети Матеј Среском начелству Кастав, 31. 5. 1937.

војни део побуне извршити Југословени повратници из Шпаније.¹¹⁶⁴ Перципирана „большевизација” републиканске Шпаније, борбени ангажман више стотина Југословена у њој, као и оптужбе против Југославије, навели су владу да преиспита своју политику потпуне неутралности.

Иако се у историографији често наводило да је одлука о постепеном приближавању националистима резултат усклађивања политике Владе Милана Стојадиновића са силама Осовине, главни подстицај и узор у овом питању била је несумњиво Велика Британија.¹¹⁶⁵ Након што је Велика Британија де факто уредила своје односе са националистичком Шпанијом 11. новембра 1937, врх Краљевине Југославије одлучио је да поступи идентично.¹¹⁶⁶ Велики напор је такође учињен да се у признање владе генерала Франка укључе и савезници из Мале Антанте и Балканског пакта. Крајем новембра 1937. године у Саламанку (престоницу националне Шпаније) упућен је као незванични дипломатски представник капетан фрегате Божидар Мажуранић, брат председника Сената Желимира Мажуранића, који је био истакнути присталица шпанских националиста.¹¹⁶⁷ Иако је тим чином Краљевина Југославија постала прва балканска земља која се одлучила на тај корак, настојала је да остале земље савезнице ускладе своју политику са њом. Коначан расплет догодио се након седнице Балканског споразума у Анкари фебруара 1938. године. Коначан резултат састанка било је де факто признање владе генерала Франка од стране свих земаља чланица. Стога је амбасадор у Риму већ 28. фебруара тражио дозволу да у Београд дође дон Едуардо Гарсија Комин као представник националиста.¹¹⁶⁸ Истог дана му је одобрен долазак у Југославију, али је до тога, услед компликација, дошло тек пет месеци касније.¹¹⁶⁹ Односи са републиканском Шпанијом нису прекинути, али су вишеструко поремећени. Њихово посланство у Београду сматрано је врло опасним због настојања да координише прорепубликанским активностима у земљи. Према исказу Николе Губарева, током Шпанском грађанског рата надзор над посланством републиканске Шпаније поверен је IV антикомунистичком одсеку УГБ, иако то није спадало у њихово подручје рада.¹¹⁷⁰ Ова чињеница представља још један у низу доказа повезаности односа према југословенским комунистима и спољнополитичког односа према републиканској Шпанији. Из протеста амбасадор Монтиља напустио је Београд марта 1938. године.¹¹⁷¹ Тиме је курс постепеног приближавања шпанским националистима јасно демонстриран, мада ће до коначног

¹¹⁶⁴ АЈ, 724, X-1a/25.

¹¹⁶⁵ АЈ, 341-32-114, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 27. 8. 1937; Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 14. 12. 1937; АЈ, 384-6, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 17.9.1937; Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду 19.10.1937; АЈ, 797, р. 12 ф. 335.

¹¹⁶⁶ Овим актом достављене су копије нота између Велике Британије и националистичке Шпаније. АЈ, 341-32-114, Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 27. 11. 1937; АЈ, 334-19, Питање Шпаније, 19.11.1937; Питање Шпаније, 10.12.1937

¹¹⁶⁷ Детаљније: Растко Ломпар, Јасна Поповић, «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма», *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 330-331.

¹¹⁶⁸ Комин је био каријерни дипломата, који је августа 1936. године прешао националистима и постао њихов незванични агент у Бечу. Види: АЈ, 74, 4

¹¹⁶⁹ АЈ, 74, 191, Без наслова, 14.9.1938.

¹¹⁷⁰ ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева, Наставак саслушања 12. 5. 1948.

¹¹⁷¹ АЈ, 74-191, Министарство иностраних послова Канцеларији краља, 19. 3. 1938.

признања националистичке Шпаније и прекидања свих односа са републиканцима доћи тек првих дана владе Драгише Цветковића.

Док је у Шпанији буктао грађански рат хапшења комуниста у Југославији одиграла су се и током 1937. године. У марту је откривен и спречен масовни покушај пребацивања добровољаца у Шпанију у режији КПЈ. Потом су током априла и маја вршена хапшења комуниста по Македонији. Број ухапшених био је толики да зграда затвора у Велесу није могла примити све затворенике. Стога је затвору придодата импровизирана тамница у оближњој згради.¹¹⁷² Уследила су хапшења и у Далмацији, након чега су се у тамошњем Покрајинском комитету јавиле, партијским речником изражене „ликвидаторске тенденције“. Група око далматинског комунистичког првака Вицка Јеласке, у вишегодишњем спору са врхом партије, одбила је да обнови рад ПК за Далмацију.¹¹⁷³ Пуно пажње посвећивано је сузбијању комунистичке пропаганде поготово у светлу догађаја у Шпанији. Тако је среским начелствима издата инструкција да није потребно слати примерке комунистичке пропаганде у седиште бановине на просуђивање оправданости цензуре. Како би се процедура упростила, оцењено је да све што подпада под комунистичку пропаганду је забрањено по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави, те да среске власти имају права да забране растурање тих материјала, без тражења дозволе из центра бановине.¹¹⁷⁴ У мају 1937. године откривена је комунистичка штампарија у Загребу, док је *Политика* била присиљена да отпусти низ левичара новинара (Живојина Балугџића, Владимира Дедијера) упркос жељама власника.¹¹⁷⁵ Тиме међутим нису одстрањени сви прикривени комунисти међу београдском штампом. Бројни дописници *Времена*, поготово из унутрашњости припадали су КПЈ.¹¹⁷⁶ Највећи успех полиције у овом периоду било је откривање и хапшење чланова Обласног комитета за ужу Србију. Хапшења су се одиграла у Крагујевцу, Крушевцу, Краљеву, Алексинцу, Ужицу, Лесковцу, Јагодини, Ћуприји. Месни комитети су уништени. Саслушавања ухапшених одиграла су се у Нишу а њима су руководили агенти УГБ, као и новосадске полиције. Међу ухапшенима били су и партијски руководиоци Крсто Попивода и Спасенија Бабовић, који су због доброг држања приликом испитивања, задобили славу у комунистичким круговима.¹¹⁷⁷

Готово исто колико су југословенске власти пратиле комунистички покрет у земљи, интересовале су се за њега и у Шпанији. Развој ситуације давао им је повода за муку. Након уласка комуниста у владу Ларга Кабаљера септембра 1936, Политбиро ЦК СКП(б) донео је указ о војној помоћи. У земљу су похрлили комунисти целог света како би се борили против фашизма. Из редова пристиглих формиране су Интернационалне бригаде октобра 1936.

¹¹⁷² АЈ, 516, МГ 2518, Перо Коробар, Град затвореника, без датума; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 224.

¹¹⁷³ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 225.

¹¹⁷⁴ НДА, 1361, inv. br. 1753, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 9. 3. 1937.

¹¹⁷⁵ НДА, 1361, inv. br. 1756, Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 9. 6. 1937; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Vol. II, 417.

¹¹⁷⁶ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Vol. III, 488.

¹¹⁷⁷ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 224; Pero Damjanović, „Držanje komunista pred klasnim neprijateljem kao moralno-politički i socijalni fenomen“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 318; Krsto Popivoda, „Izjava o držanju na policiji i sudu“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 337–354.

године.¹¹⁷⁸ Међу њима било је већ Југословена, чији се број увећао након доласка групе емиграната из Совјетског Савеза марта 1937. године. У септембру 1937. године почела је совјетска „Операција Х“ која је подразумевала драстично повећање војне помоћи.¹¹⁷⁹ До краја рата у добровољачким одредима републиканске владе бориће се око 1700 Југословена. Део њих у Шпанију стигло је из исељеништва, углавном из Француске, део из Совјетског Савеза а део из Југославије. Из земље су одлазили најчешће или пешке преко аустријске границе или укрцани на неке од бродова који су и даље саобраћали са Шпанијом.¹¹⁸⁰ Временом од њих ће бити формиран добровољачки батаљон „Ђуро Ђаковић“, по имену секретара КПЈ који је убијен 1929. године од југословенске полиције.¹¹⁸¹ Борбени ангажман југословенских комуниста представљао је прворазредни безбедносни ризик за Краљевину Југославију. Власти нису имале дилему где ће они уперити своје пушке по окончању рата у Шпанији. „Наши добровољци спремају се од стране совјетских политичких комесара за комунистичку акцију по повратку у земљу, а онима који су се већ до сада сувише експонирали, па им је немогућ повратак и рад у отаџбини, осигурано је совјетско држављанство.“¹¹⁸²

Већ у септембру 1936. године бан Савске бановине известио је Београд да примећује појачану агитацију комуниста у вези са Шпанијом, а прве вести о Југословенима у редовима републиканске војске стигле су до главног града у децембру исте године.¹¹⁸³ Реагујући, влада је крајем фебруара 1937. године прогласила забрану врбовања и одласка добровољаца у Шпански грађански рат, као и пропагандне или новчане подршке некој од зараћених страна у њему.¹¹⁸⁴ Сви органи реда имали су два задатка: надзор над добровољцима у Шпанији и спречавање даљих одласака добровољаца из Краљевине Југославије. За информације о онима који су се налазили у Шпанији било је неколико извора: југословенско дипломатско особље на републиканској страни, од фебруара 1938. године и незванични агент Мажуранић код националиста, и двојица делегата Министарства унутрашњих послова на француско-шпанској граници. У питању су били Драго Цудениго (Зудениго), ангажован већ неко време на сузбијању комунизма,¹¹⁸⁵ и агент Управе града Београда Анђелко Божиновић. Њих двојица били су делегати у контролној комисији за немешање, али су користили свој положај и да би прикупљали информације о југословенским комунистима.¹¹⁸⁶ Први и најважнији задатак било је вођење што прецизније евиденције о југословенским комунистима који се налазе у Шпанији. Кроз различите евиденције тог типа регистровано је око 700 југословенских држављана који су се борили у редовима

¹¹⁷⁸ С. П. Пожарская, А. И. Саплин, «Коминтерн и гражданская война в Испании», у: *История Коммунистического интернационала 1919-1943. Документальные очерки*, 129-130.

¹¹⁷⁹ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 96-103.

¹¹⁸⁰ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 137.

¹¹⁸¹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 148-150; Stevan Belić, „Stvaranje bataljona 'Đaković' u Španiji”, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. I, 1964, 307-335.

¹¹⁸² НДА, 145/585, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 23. 2. 1938.

¹¹⁸³ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 129.

¹¹⁸⁴ АЈ, Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724), X-1a/4; Аноним, „Министарски савет донео је одлуку да се у нашој Краљевини забрани врбовање и одлазак добровољаца у Шпанију”, *Политика*, 26.2.1937.

¹¹⁸⁵ О Цудениговој улози у међународној антикомунистичкој сарадњи биће речи у наредном поглављу.

¹¹⁸⁶ ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева, Наставак саслушања, 12. 5. 1948.

републиканских снага.¹¹⁸⁷ Иако је стварни број био за хиљаду људи већи, овакве процене нису биле далеке од броја оних који су из земље отпутовали на шпанско ратиште. Власти нису имале ефективне могућности да надзиру стање у југословенској емиграцији или СССР-у.¹¹⁸⁸ Сваки срески начелник био је дужан да достави извештај о онима који су са територије среза отпутовали у Шпанију.¹¹⁸⁹ Републиканске новине, као и штампа југословенских интербригадиста, пажљиво је проучавана. Искусни београдски полицајци су на основу слика објављених у њима могли препознати комунисте које су пре тога хапсили и испитивали. На тај начин идентификован је један број југословенских добровољаца у Шпанији.¹¹⁹⁰

Комуникације породица идентификованих добровољаца стављане су под надзор. Прислушкивани су телефонски разговори које су обављали.¹¹⁹¹ Истовремено посебно интензивно је надзирана пошта.¹¹⁹² Властима је било јасно да писма неће бити упућивана из Шпаније, већ да ће комунистичким каналима бити преусмерена из Француске. Стога је највећа пажња током 1937. године посвећена пошти из Француске. Свако писмо које је породици добровољца стизало из те земље је отварано.¹¹⁹³ Тако су полицијски органи стизали до оперативних информација. Примера ради, откривено је да један добровољац намерава да се врати у земљу почетком 1938. године, па су граничне службе информисане да га ухапсе приликом уласка у земљу.¹¹⁹⁴ Ипак у том погледу било је и пуно параноје. Тако су власти информисане како: „Сви наши добровољци добијају повремено одсуство, како би из Француске преко тамошњих банака, могли слати новац својим кућама било то за комунистичку пропаганду или домаћу употребу.“¹¹⁹⁵

Од 1938. године примећено је да поред Француске комунисти писма породици шаљу све чешће и преко Чехословачке. Појачан је надзор над поштом из те земље, што је довело

¹¹⁸⁷ Уп. АЈ, 724, X-1a/5; АЈ, 14, 23–55

¹¹⁸⁸ Посебно је интензивно праћено пребацивање преко и из Француске. Према мишљењу полиције, комунисти су искоришћавали „незапосленост радника и немаштину“ како би привукли добровољце обећавајући посао у Француској. НДА, 145/585, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 21. 2. 1938; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 11. 10. 1937; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 19. 2. 1937; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 13. 3. 1938.

¹¹⁸⁹ НДА, 145/535, Окружница Краљевске банске управе Савске Бановине, Одјела за државну заштиту, 9. 2. 1938; Окружница Краљевске банске управе Савске Бановине, Одјела за државну заштиту, 8. 2. 1938.

¹¹⁹⁰ НДА, 145/585, Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 17. 3. 1938.

¹¹⁹¹ НДА, 145/585, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 8. 2. 1938.

¹¹⁹² НДА, 1361, inv. br. 1753, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, 27. 8. 1937; Предстојништво Градске полиције у Копривици Краљевској банској управи Савске бановине, 9. 9. 1937.

¹¹⁹³ НДА, Savska banovina, Odjel za državnu zaštitu (145)/535, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 11. 10. 1937; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 28. 2. 1937; Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 5. 11. 1937.

¹¹⁹⁴ НДА, 145/535, Среско начелство Чаковец Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 21. 1. 1938.

¹¹⁹⁵ НДА, 145/535, Окружница Краљевске банске управе Савске Бановине, Одјела за државну заштиту, 23. 2. 1938;

Већ у децембру 1937. године државне власти примећивале су да комунистичким каналима стиже новац у Југославију из Шпаније. НДА, 145/585, Окружница Краљевске банске управе Савске бановине, Одјела за државну заштиту, 28. 12. 1937.

до проналажења пропагандног материјала и фотографија из Шпаније.¹¹⁹⁶ У погледу Чехословачке, одакле је велики број југословенских студента отишао у Шпанију, прецизније информације добијане су и личним контактима. Тако су прве информације о броју студената из Чехословачке који су отишли у рат стигле након повратка бившег ректора Ђоровића из те земље.¹¹⁹⁷ Још важнија била су обавештења која је шефу антикомунистичког одсека УГБ-а Светозару Вујковићу дао његов информатор из Прага по имену Јозеф Вербицка. Он је слао писма Вујковићу под лажним именом, добијајући одговоре такође под лажним именом и на ћирилици, како би правога пошиљаоца било теже открити у случају да неко примети писмо. Вербицка је био близак са бројним југословенским комунистима у престоници Чехословачке. Уверавао је Београд да ће се добровољци по окончању рата вратити у своје земље како би организовали „конспиративне ударе против своје владе“.¹¹⁹⁸ Такође је обавештавао да се за слање поште углавном користе Чехословачка и Француска и сугерисао да се надзор над поштом из ових земаља поштри, што је и учињено.¹¹⁹⁹ Давао је и оперативне податке о кретању Владимира Чопића и његове супруге, као и о политици Совјета у Чехословачкој. Вуковић је путовао у Праг како би се са својим информатором и лично састао, али о даљим резултатима тих контаката нису сачувани извори.¹²⁰⁰

Други задатак, поред надзора, била је и превенција одлазака добровољаца из земље на шпанско ратиште. То није био лак задатак јер је огромна већина добровољаца одлазила у малим групама, наводећи неку другу земљу, најчешће Француску, као крајње одредиште свог пута. Осећајући се самоуверено, врх КПЈ решио је да покуша да организује масовно пребацивање добровољаца. Тај посао посао поверен је Адолфу Муку који је од Горкића добио значајну суму од 390 000 франака како би изнајмио брод.¹²⁰¹ Након извесне потраге, закупљен је француски брод „Ла Корс“ (Корзика). План је био једноставан. Адолф Мук и његов пратилац Антон Франовић је требало да на изнајмљеном броду отплове у Краљевину Југославију и покупе у две „туре“ добровољце, једном у околини Будве у Муковој родној Црној Гори, а други пут у близини Хвара.¹²⁰² Врбовање добровољаца и њихово окупљање вршили би Љубомир Вушовић за Црну Гору и Стеван Лилић за Далмацију. Сигнал за почињање акције требало је да да курир Коминтерне Браина Рудин Фос. Међутим, иако је на први поглед план деловао једноставно, он се врло брзо изјаловио.¹²⁰³ Недељама унапред југословенске власти знале су да се обављају припреме за одлазак добровољаца на француском броду. Једино им није било познато име лађе.¹²⁰⁴ Посебно невероватно делује

¹¹⁹⁶ НДА, 145/585, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Краљевској банској управи Савске бановине, 18. 3. 1938; НДА, 145/535, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Краљевској банској управи Савске бановине, 18. 3. 1938; Краљевска банска управа Савске бановине, Одјел за државну заштиту, Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 23. 3. 1938; Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Краљевскох банској управи Савске бановине, 18. 4. 1938.

¹¹⁹⁷ АЈ, 797, р. 12 ф. 301–302.

¹¹⁹⁸ АЈ, 14-24-57, Јозеф Вербицка Светозару Вујковићу, 25. 1. 1938.

¹¹⁹⁹ АЈ, 14-24-57, Јозеф Вербицка Светозару Вујковићу, 11. 2. 1938.

¹²⁰⁰ АЈ, 14-24-57, Јозеф Вербицка Светозару Вујковићу, 30. 4. 1938.

¹²⁰¹ АЈ, 334-31-85, Оптужница против Адолфа Мука и другова, 28. 9. 1937.

¹²⁰² Члан КПЈ од 1925, део Сплитске ћелије, који је завршио „студије“ на КУНМЗ у Москви.

¹²⁰³ Најдетаљнији преглед целокупне афере налази се у: Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 145-159.

¹²⁰⁴ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 152.

да је Мук лично руководио акцијом, ако се узме да је његова улога у комунистичком покрету у Црној Гори била апсолутно позната полицији. Свега годину дана раније разбијена је целокупна покрајинска организација КПЈ у Црној Гори, а међу ухапшенима били су његов рођени брат, супруга и шурак. Сви они су сарађивали са полицијом приликом испитивања.

Ипак, Рудин Фос је преко Трста стигла у земљу и алармирала организаторе како би припремили добровољце за скори полазак. Врло вероватно делује да је она праћена, јер су одмах уследила хапшења и пре него што су се укрцали на брод. Прво је похапшена група која је укрцавање чекала у Далмацији, а након тога, 3. марта 1937. ухапшена је црногорска група од око стотину лица у Чању међу којима и Љубомир Вушовић.¹²⁰⁵ Од ухапшених сазнало се да су очекивали сваког тренутка да се укрцају на француску лађу. Сутрадан ујутру мистерија је решена. У питању је био брод „Ла Корс“. Приликом укрцавања на њега, према накнадним сећањима капетан, Француз, је чак потегао пиштољ на полицајце и захтевао да француски конзул буде присутан приликом претреса.¹²⁰⁶ Према оптужници против Мука капетан је сам рекао да се на броду налази двојица Југословена без пасоша који су се укрцали на Корзици. Истог дана, у околини Петровца ухапшена је Браина Рудин Фос са тројицом пратилаца.¹²⁰⁷ Тиме је први, и последњи, покушај партије да организује масован транспорт добровољаца за Шпанију осујећен, а у руке полиције допао је један од најзначајнијих људи у тадашњој КПЈ.

Приликом испитивања, које је према Вујковићу водио лично његов шеф Драгомир Јовановић,¹²⁰⁸ Адолф Мук се врло лоше „држао“. ¹²⁰⁹ Пружио је бројне информације о раду КПЈ и открио први пут право име Милана Горкића. Његов исказ коришћен је у другим судским процесима као доказни материјал о постојању комунистичке завере за пребацивање добровољаца у Шпанију.¹²¹⁰ У првом тренутку, партија није била свесна његове „издаје“, већ је покренула акцију за његово ослобађање ширећи алармантне вести о мучењу које је издржавао у београдској Главњачи.¹²¹¹ Полиција је била принуђена да изда службени коминике како би демантовала овакве натписе.¹²¹² Према осврту Светозара Вујковића на испитивање Мука, које је наводно у четири ока водио Јовановић, канцеларијама београдске полиције шириле су се гласине да постоји план да се Мукови контакти искористе како би се републиканској Шпанији, каналима КПЈ, продало 5000 старих митраљеза из војних резерви.¹²¹³ Овакво сензационалистичко тврђење могло би се одбацивати као неистинито, да не постоји извесна подударност у изворима око испорука оружја републиканцима у том тренутку. У марту 1937. године шпански националисти су упутили протест влади Краљевине Југославије због наводног лифровања оружја

¹²⁰⁵ АЈ, 334-31-85, Оптужница против Адолфа Мука и другова, 28. 9. 1937.

¹²⁰⁶ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 157.

¹²⁰⁷ АЈ, 334-31-85, Оптужница против Адолфа Мука и другова, 28. 9. 1937.

¹²⁰⁸ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, С. Вујковић, „Случај Мука Адолфа, секретара ЦК КПЈ“, без датума.

¹²⁰⁹ Pero Damjanović, „Držanje komunista pred klasnim neprijateljem kao moralno-politički i socijalni fenomen“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 325.

¹²¹⁰ ИАБ, 1883, Д III-155, Пресуда Државног суда за заштиту државе Драгославу Радовановићу и друговима, 10/38, 28. 9. 1938.

¹²¹¹ ИАБ, 1883, Д I-18, Спасимо живот Адолфу Муку, без датума; АЈ, 38-358-508, Вук Горски, „Трагедија Адолфа Мука“, *Слободна рјеч*, 1. 9. 1937.

¹²¹² АЈ, 38-358-508, Anonim, „Саопштење министарства унутрашњих послова“, *Jadranski dnevnik*, 19. 5. 1937.

¹²¹³ ИАБ, БИА, Досије Светозара Вујковића, С. Вујковић, „Случај Мука Адолфа, секретара ЦК КПЈ“, без датума.

республиканцима преко фирме за увоз агрума из Сушака.¹²¹⁴ Такође у том периоду један југословенски брод из Сплита је упловио у Барселону, избегавши инспекцијску контролу.¹²¹⁵ Годину дана касније представник шпанских националиста поново упућује протест због слања оружја и муниције републиканцима.¹²¹⁶ Уколико у овим информацијама има истине, таква одлука би се тешко могла објаснити државним разлозима, ако се динамика југословенско-шпанско-шпанских односа има у виду. Много вероватније би било да је у питању била приватна иницијатива дела југословенског државног врха, мотивисана преваходно монетарним разлозима. У сваком случају, посредством Муковог адвоката, који је био ангажован од стране КПЈ, до врха партије стигле су информације о његовој „издаји“. Он је стога искључен из КПЈ у децембру 1937. године и више му никаква помоћ није пружана.¹²¹⁷

Случај „Ла Корса“ био је најдрастичнији пример спречавања одлазака добровољаца у Шпанију, али не и једини. Током 1937. године у граничном подручју Сушака спречено је неколико покушаја преласка границе оних који су планирали да се прикључе рату у Шпанији.¹²¹⁸ Између септембра и децембра 1937. из Аустрије је изручено тридесетак југословенских комуниста који су илегално прешли границу како би отишли у Шпанију. Део њих је разоткривен и ухапшен са југословенске стране границе, на основу информација добијених од повереника загребачке полиције. Већину, од 22 човека, изручила је аустријска полиција. Приликом саслушања већина, међу којима и комунистички првак Павле Грегорић, давала је информације о рутама којим су добровољци напуштали земље. На основу информација откривен је и растурен центар за регрутацију добровољаца у Дравској бановини. Ухапшени су кажњени полицијском мером од тридесет дана затвора.¹²¹⁹ Било је случајева и да се сами несудођени добровољци предомисле и одустану од пута. Тако се полицији у Делницама јануара 1938. године пријавило двоје средњошколаца, који су одустали од одласка у Шпанију. Бојећи се казне због покушаја да напусте земљу уверавали су полицајце да у Шпанију нису били привучени идеолошким уверењима већ обећањем запослења.¹²²⁰ Током октобра и новембра 1937. године откривена је ћелија која је фалсификовала југословенске путне исправе како би омогућила добровољцима легални прелазак граница. Суђење овој групи завршено је потпуно неочекиваним епилогом. Иако је суд у образложењу пресуде навео да је КПЈ доиста организовала пребацивање добровољаца у Шпанију, за оптужене нема доказа да су били део ове кампање. Стога су одбачени делови оптужнице који су их теретирили по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у

¹²¹⁴ АЈ, 797, р. 12 ф. 45–46.

¹²¹⁵ Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 376.

¹²¹⁶ АЈ, 797, р. 14, ф. 665-667.

¹²¹⁷ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 251; Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*, 292.

¹²¹⁸ Mladen Plovanić, „Gradsko redarstvo u Sušaku o komunistički nastrojenim srednjoškolcima 1937. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XIX, No. 2, 1987, 126-131.

¹²¹⁹ HDA, 145/535, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 8. 2. 1938; Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 5. 1. 1938; Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 8. 3. 1938; HDA, 145/585, Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 5. 1. 1938; Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 8. 3. 1938; Окружница Краљевске банске управе Савске Бановине, Одјела за државну заштиту, 8. 2. 1938.

¹²²⁰ HDA, 145/585, Среско начелство у Делницама Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 26. 1. 1938.

држави, док је потврђен део из Кривичног законика који је дефинисао кривична дела фалсификовања службених докумената. Парадоксално, Државни суд за заштиту државе стао је на становиште: „Само пак врбовање добровољаца и одлазак у добровољце Републиканске шпанске владе није никакво кривично дело“.¹²²¹

Успеси југословенске полиције у борби против комуниста пољуљали су поверење Москве у партијско руководство инсталирано 1932. године. У Совјетском Савезу увелико су трајале чистке. Хиљаде људи осуђивано је на смрт или затвор у монтираним процесима, под оптужбама за издају, троцкизам или шпијунажу. У Великој чистки (1936-1940) живот је изгубило око 600 југословенских комуниста. Парадоксално, совјетска полиција и тајне службе убиле су више комуниста него њихови југословенски пандани. Страдали су корифеји комунизма на јужнословенском подручју, попут Симе Марковића, Филипа Филиповића, Ђура и Стјепана Цвијића, Косте Новаковића, Симе Миљуша, Гргура, Радомира и Војислава Вујовића.¹²²² Ретки су били они попут Карла Штајнера који је осуђен на затворску казну 1937. године, преживео и потом био рехабилитован након смрти Стаљина.¹²²³ За КПЈ највећи ударац било је позивање секретара партије Милана Горкића у Москву, где је ухапшен, сумњичен за издају СССР-а, попустљивост према троцкизму и пропусте у организацији партије који су довели до „провала“.¹²²⁴ Осуђен је на смрт и стрељан првог новембра 1937. године.¹²²⁵

Заједно са секретаром „сумњива“ је постала и целокупна партија. Совјетски органи „претресали“ су биографије партијских кадрова. Било је то мучно време када су чланови КПЈ једни друге оптуживали за различите грехове, пишући по злу чувене партијске карактеристике. Наступио је вакуум власти. Најзначајнија личност био је несумњиво Јосип Броз који се показао као ванредно спретан и способан да маневрише лавиринтом потказивања и сплеткарења, какав је тих година била Коминтерна. Ипак, његов положај након хапшења Горкића није био тако сигуран како је партијска историографија приказивала.¹²²⁶ Према новијим истраживањима, у том тренутку постојале су четири фракције у борби за место партијског секретара. Привремено вођство око Броза, Паралелни центар у Паризу око Лабуда Кусовца и Ива Марића, казнионички комитет око Петка Милетића, као и Камило Хорватин. Руководство Коминтерне било је такође нејединствено. Георги Димитров протежирао је Броза, а Вилхелм Пик Хорватина, док су личности

¹²²¹ ИАБ, 1883, Д III-155, Пресуда Државног суда за заштиту државе Драгославу Радовановићу и друговима, 10/38, 28. 9. 1938;

Овакво тумачење делује посве невероватно када се узме да су у том тренутку издаване потернице за комунистима који су врбовали добровољце за Шпански грађански рат. НДА, Teror vladajućeg režima, група XVI (1359)/38, inv. br. 1865, Среско начелство у Кутини Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 14. 7. 1938.

¹²²² Stefan Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)*, 62; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 237.

Детаљније о југословенским комунистима жртвама Велике чистке: Petar Požar, *Jugoslaveni - žrtve staljinskih čistki: (dokumentarna kronika)*, (Београд: Nova knjiga, 1989); Ubavka Vujošević, *Nestajali netragom: Jugoslaveni - žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927-1953*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2019).

¹²²³ О освртима самих комуниста на Велику чистку види: Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*, (Zagreb: Globus, 1971); Живојин Павловић, *Биланс Совјетског термидора*, (Београд: Д. Т. Поповић, 1940).

¹²²⁴ Stefan Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)*, 78-88.

¹²²⁵ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 258.

¹²²⁶ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 155-156.

Паралелног центра у Паризу уживале подршку КП Француске и утицајног Мустафе Голубића. Иза кулиса наводно јединствене партије трајали су фракцијске борбе све до 1939. године.¹²²⁷

На основу одлука IV земаљске конференције, након три године одуговлачења, у месту Чебине код Трбовља 17. априла 1937. одржан је оснивачки конгрес Комунистичке партије Словеније. Уследио је првог августа у Аниндолу код Самобора оснивачки конгрес КП Хрватске.¹²²⁸ Реакције на оснивање ових партија у оквиру КПЈ биле су разнородне. ОДЗ је упутило окружницу обавештавајући локалне власти да комунисти настоје да се прикажу као браниоци „националне слободе“ Хрватске и Словеније.¹²²⁹ Орган словеначких клерикалаца, *Словенец*, нападао је лажно представљање комуниста као спасилаца словеначке нације, истовремено се обрушавајући на „Југословене“, односно ЈНС и њихову критику комунизма закључујући да они чији је национализам „никакав“ не могу се адекватно борити против комунизма.¹²³⁰ Југословенска пошта тумачила је ову одлуку КПЈ као доказ њене слабости. „Нема више комуниста – има само антифашиста. Не говори се више о диктатури пролетаријата, већ о заштити демократије. Нема више ни помена о пролетерској револуцији – већ о борби за мир. Ни интернационализма нема више – југославенски комунисти су данас најватренији покрајински шовинисти“.¹²³¹

Партија је доиста тих дана, поготово у светлу грађанског рата у Шпанији, чинила све да се укључи у шири антифашистички покрет и да га координише и временом преузме. Чланови партије били су приметни у бројним антифашистичким демонстрацијама широм земље, поготово током посета страних државника. Протестовано је против доласка немачког министра иностраних послова Константина фон Нојрата и ширени леци који су позивали на признање СССР-а.¹²³² Сличних демонстрација било је приликом доласка грофа Ђана, али и Едварда Бенеша и Ивона Делбоса, које је маса поздрављала.¹²³³ Највеће подозрење изазивале су демонстрације попут оних у Сушаку септембру 1938. године када су демонстранти међу којима је било присталица КПЈ и УО, манифестирали солидарност са Чехословачком која је проживала последње дане. Државне власти биле су алармиране због поклича Ларгу Кабаљеру и Јосифу Стаљину који су се такође могли чути из масе.¹²³⁴

Споразум српске опозиције и Сељачко-демократске коалиције из октобра 1937. године, којим је формализована изборна сарадња наредне године, КПЈ је свесрдно поздравила. Поново је актуелизовано питање стварања легалне параван партије, овога пута назване Странка радног народа (СРН), која би се прикључила изборној коалицији опозиције. Владимир Мачек и његово окружење није прихватило званично учешће СРН на

¹²²⁷ Stefan Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)*, 95-148.

¹²²⁸ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 258; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 152-153; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 226-227.

¹²²⁹ АЈ, 14-23-55, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 6. 11. 1937.

¹²³⁰ Овај текст у Словенецу изазвао је велику пажњу. АЈ, 38-358-508, Anonim, „Jugoslaveni-komunisti“, *Istina*, 24. 1. 1937; Anonim, „O komunizmu in še kaj“, *Jutro*, 5. 11. 1937; Anonim, „Novinski glasovi“, *Obzor*, 5. 11. 1937.

¹²³¹ АЈ, 38-358-508, I. A. K., „Komunizam bije posljednju bitku“, *Jugoslovenska pošta*, 16. 12. 1937.

¹²³² ИАБ, 1883, Д I-7, Летак: Нојрат у Београду, 8. 7. 1937; ИАБ, 1883, Д I-26, Поштеној и родољубивој јавности, без датума.

¹²³³ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 231; К. К. Шириня, *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны*, 351.

¹²³⁴ НДА, 1352/10, inv. br. 493, Предстојништво градске полиције у Сушаку Краљевскох банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 23. 9. 1938.

сопственој листи, а власти су је промптно забраниле.¹²³⁵ На терену партија је обновила организације, смањила илегалне активности и поставила чврсте ослоње за даљи рад током 1938. године.¹²³⁶

Промене у КПЈ нису се догодиле мимо очију југословенске полиције као ни напори партије да се спрече даље „провале“. Оцењено је да су евидентни кораци ка спречавању хапшења и окретање ка легалном раду. Констатовано је да ће ЦК ускоро прећи у земљу.¹²³⁷ Примећено је да се илегалне ћелије стављају „на лед“, као и да се револуционарна фразеологија ублажава. Поред тога, примећен је појачан антимилиитаристички рад у војсци, позиви на дезертирање, штрајкове и непослушност.¹²³⁸ Деловало је као да у предвечерје нових избора треба олакшати репресију. Искусни обавештајац Танасије Динић је сугерисао марта 1938. године да се контрола штампе олакша, при томе подвлачећи да ипак треба задржати обавезни кратки судски поступак за противдржавне написе, увреде и клевете.¹²³⁹ Министарство унутрашњих послова организовало је курс за своје службенике како би их упознало са најновијим развојем комунистичке акције.¹²⁴⁰ Оваква тактика КПЈ ипак је уродила плодом, јер је број ухапшених комуниста током последње године власти Милана Стојадиновића вишеструко смањен. Појединачних случајева откривања комунистичких ћелија је било, попут Осијечке Црвене помоћи маја 1938,¹²⁴¹ али су огромне „провале“ које су обележиле мандат Антона Корощца на месту министра унутрашњих послова, изостале.

Током 1938. године Државни суд за заштиту државе је осудио 78 лица због комунизма, док су сви остали судови изrekli пресуде само петнаесторици комуниста.¹²⁴² Ова статистика јасно показује да је Државни суд за заштиту државе био једини како тако ефикасан правни механизам, док је рад окружних судова у погледу суђења комунистима и даље био паралисан истим разлозима као и двадесетак година раније. То је било јасно и чиновницима Одељења за државну заштиту. У свом извештају о једном процесу комунистима у Окружном суду у Белој Цркви, ОДЗ је прецизно набрајао проблеме. Иако је тужилац тражио да процес буде тајан, судско веће није изашло у сусрет том захтеву. Сала је стога била дупке пуна посматрача, од којих велика већина није имала никакву сродничку везу са окривљенима. Према мишљењу полиције сви „субверзивни појединци“ из округа сјатили су се у судницу. Током претреса оптужени су „порицале су све исказе дате код полицијских власти, па и неке исказе код истражног судије, наводећи као разлог да су код полиције биле тучене, премлаћене, злостављане и да су ради тога раније исказе морале дати теретећи себе и друге оптужене. Све то наравно је на мистифицирани начин одбрана у свом

¹²³⁵ АЈ, 334-31-85, Комунике Централног комитета КПЈ; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 232-233; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 101; К. К. Шириня, *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны*, 206.

¹²³⁶ Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 38.

¹²³⁷ АЈ, 14-23-56, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 28. 7. 1938.

¹²³⁸ Миле Бјелајац, „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, Vol. I, 1990, 237-238.

¹²³⁹ ИАБ, БИА, Досије Танасија Динића, Утисци о општој ситуацији у земљи, Танасије Динић, март 1938.

¹²⁴⁰ АЈ, 14-25-64, Извештај о комунистичкој делатности и пропаганди и рад полицијских власти на сузбијању комунизма, без датума.

¹²⁴¹ НДА, 1349/8, Предстојништво Градске полиције у Осијеку Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 1. 5. 1938.

¹²⁴² АЈ, 14-25-64, Извештај о комунистичкој делатности и пропаганди и рад полицијских власти на сузбијању комунизма, без датума.

пледоајеу искористила у циљу да на присутну масу сугестивно делује и окривљене прикаже као поборнике демократизма и слободе противу силе и насиља данашњег режима“. Оптужени су ослобођени.¹²⁴³

По доласку Милана Стојадиновића на власт огромна већина комуниста налазила се у казнионицама Сремској Митровици и Лепоглави, где је издржавала казну под веома благим режимом. За време Стојадиновићеве владе учињени су кораци да се пооштри режим и да се поврати пољуљана државна контрола над казнионицама. У питању није била систематски спровођена одлука централних власти, већ лична иницијатива једног човека – Душана Петровића, који се у јуну 1935. године налазио на месту управника казног завода у Старој Градишки. Тих дана у Лепоглави је ситуација полако измицала контроли. Управа је у априлу 1935. године одвојила хрватске терористе од комуниста, што је довело до заједничких демонстрација. Петко Милетић предводио је комунисте у сукобу са властима, оглушивши се о наређење ЦК КПЈ да се на робији не изазивају непотребно власти.¹²⁴⁴ У Лепоглави је у том тренутку било око 1200 затвореника, од којих је комуниста било шездесетак и још око тридесет хрватских сепаратиста. Под притиском затвореника, управа је попустила и омогућила комунистима и сепаратистима да заједнички посматрају из соба окренутих ка друму демонстрације становника околних места у част рођендана Владимира Мачека двадесетог јула 1935. Показавши слабост, управа није успела да поново заведе ред, а политички затвореници успешно су подбунили остатак криминалаца. У затвору је кључало, данима су постављани нови захтеви. Средином августа (17-20. 8) избила је практично отворена побуна у којој су затвореници готово преузели власт над казнионицом. Управник је отишао у Загреб наводно ради лечења, те је из Министарства правде упућен један начелник како би преговарао са затвореницима и повратио контролу над ситуацијом. Његова мисија се завршила фијаском, те је за новог управника именован дотадашњи управник Старе Градишке Душан Петровић.

Стигавши у казнени завод, затекао је тешко стање. „Чим сам стигао одмах сам дошао у додир са овим комунистима и терористима и са њима отпочео преговоре за стишавање ових догађаја, а једновремено предузео мере да се поврати ред и поредак у затвору. Али уместо да нађем на осуђеничку покорност и послушност за компромисно решење, ја сам одмах осетио невероватну отпорност, безобзирност и дрскост код ових осуђеника која се испољавала још и претњом како према мени, тако и према читавом државно-политичком режиму“. Иза релативно малог броја политичких осуђеника стајали су криминалци, који су се солидарисали са њима.¹²⁴⁵ Захтеви које су штрајкачи изнели нису могли бити испуњени, те је Петровић сматрао да је једино решење да се бунције, односно комунисти и хрватски терористи, преместе у Сремску Митровицу, а да ће се њиховим одласком ствари врло брзо стишати. С обзиром на то да су политички затвореници одбили да се повинују овом наређењу, стављена му је на располагање жандармеријска чета од шездесет људи. Жандарми су дословно морали да проваљују у ћелије које су комунисти забаракирали.

¹²⁴³ АЈ, 66-99-284, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Министарству просвете, 4. 4. 1938.

¹²⁴⁴ Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 253-256.

¹²⁴⁵ „Комунисти већином интелектуалци вешти у оперисању комунистичке фразеологије, а при том необично изграђени и способни у агитовању и пропаганди своје идеологије, врло брзо и врло лако освојили су срца доброћудног сељака, из кога су сталежа готово сви осуђеници“. ДАС, БИА, III-110, Елаборат управника Душана Петровића о стању комунистичке акције у казним заводима, 31. 12. 1936.

Потом је уследио физички обрачун који је окончан тек након што је један комуниста убијен из револвера. Изгубивши друга претучени комунисти и хрватски терористи упућени су у Сремску Митровицу, а у Лепоглави је успостављена контрола. У левичарској штампи дат је велики публицитет овим догађајима, а „Крвавог Петровића“ комунисти су из Сремске Митровице чак тужили суду. Министарство правде спровело је истрагу о целом догађају, која је закључила да приликом жандармеријске интервенције није прекршен закон.

У Сремској Митровици проблеми су настављени. Комунисти су прогласили штрајк глађу током марта 1936. године. Штрајку су се придружили и хрватски терористи, од којих је један, Стјепан Стипе Јавор, будући нарушеног здравља убрзо преминуо. Обдукција је утврдила да је он умро од абцеса плућа,¹²⁴⁶ али то није спречило противнике режима да тврде како је преминуо од последица тортуре. Приликом његовог погреб у Загребу уследиле су крваве демонстрације. Маса од око две хиљаде људи у којој је полиција препознала бројне франковце и комунисте почела је да демолира радње на централном Јелачићевом тргу. Уследила је интервенција полиције и масовна туча. Биланс крвавих демонстрација било је 34 рањених (23 протестанта и 11 полицајаца) и материјална штета од око пола милиона тадашњих динара.¹²⁴⁷ Поред загребачких улица било је немира у оквиру Сремске Митровице. Министарство правде одлучило се да поново позове Душана Петровића. Стигавши у Сремску Митровицу, уочио је да комунисти функционишу потпуно сепаратно од осталих затвореника. „Сав њихов живот у заводу тече у знаку комуне“, сматрао је он примећујући да се налазе у вишеструко бољем положају од обичних криминалаца. Имали су посебну зграду, у којој је била библиотека са преко 6500 књига на разним језицима, сопствену кухињу и оставу за храну, редовно су добијали пакете од илегалне Црвене помоћи, цензура писама била је „прилично либерална“, у посету су им могли долазити не само чланови породице већ и „присни пријатељи“, имају право да се дописују са ухапшенима у другим казним заводима па чак и да шаљу књиге. „Сви осуђеници ослобођени су сваког физичког рада због чега и имају могућност за своје усавршавање у духу марксизма. Сами између себе начинили су и распоред рада преко дана који је обавезан за све њих. Поред удобне собе и постељних ствари, управа им је ставила на расположење и електрично осветљење преко целе ноћи када и траје главни њихов рад на студијама“.¹²⁴⁸

Петровићу није промакла парадоксалност ситуације у којој су услови партијског рада најбезбеднији управо на робији. «Зна се да је њихов рад у слободи илегалан, да подлеже надлежној власти и да сваку организацију и акцију предузимају подземно и тајним

¹²⁴⁶ АЈ, 38-357-507, А. А, „Од чега је умро осуђени Јавор“, *Novo doba*, 31. 3. 1936.

¹²⁴⁷ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Ernster Character der Unruhen in Agram“, *Reichpost*, 1. 4. 1936; Аноним, „Gefährliche Spannung in Agram“, *Wiener Neuste Nachrichten*, 1. 4. 1936; Аноним, „Izgredi u Zagrebu“, *Jutro*, 31. 3. 1936; Аноним, „Teški izgredi u Zagrebu“, *Jugoslovenska pošta*, 1. 4. 1936; Аноним, „У сукобу демонстраната и полиције у Загребу било је више рањених лица“, *Дан*, 1. 4. 1936; Аноним, „Frankovačko-komunističke demonstracije u Zagrebu“, *Primorske novine*, 31. 3. 1936; Аноним, „Саопштење загребачке полиције о јучерашњим демонстрацијама у Загребу“, *Политика*, 31. 3. 1936; Аноним, „Појединости о изгредима у Загребу“, *Jugoslovenski list*, 1. 4. 1936; Аноним, „У демонстрацијама се и отимало“, *Jugoslovenski list*, 2. 4. 1936; Аноним, „Događaji u Zagrebu“, *Novo Doba*, 2. 4. 1936; Аноним, „Још о демонстрацијама у Загребу“, *Hrvatska straža*, 3. 4. 1936; Аноним, „Samouprava o događajima u Zagrebu“, *Hrvatska straža*, 3. 4. 1936; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest/Školska knjiga, 2006), 461-462.

¹²⁴⁸ ДАС, БИА, III-110, Елаборат управника Душана Петровића о стању комунистичке акције у казним заводима, 31. 12. 1936.

каналима. Међутим њихов рад у заводи врши се наочиглед саме управе, која је покадшто немоћна да стане на пут оваквој њиховој акцији. Сав надзор управе ограничава се на контролу, али и то без осетне санкције».¹²⁴⁹ Како би се таквом развоју ситуације стало на пут, Петровић је предузео читав низ мера. Правилно је идентификовао главног снабдевача комуниста намирницама, осијечког комунисту Белу Фридмана чији је син Бранимир био у заводу. Њега је означио као руководиоца Црвене помоћи, али је властима требало готово две године да га напоскон ухапсе након што је прошверцовао одређену количину летака из Сремске Митровице приликом посете сину. Заједно са њим ухапшена је и петочлана ћелија Црвене помоћи у Осијеку.¹²⁵⁰ Такође, након што је запленио једно писмо Петку Милетићу из Париза, успело му је да открије да је писано невидљивим мастилом. Оно је послато шифрантском одељењу Генералштаба, те је напоскон након два месеца откривен систем шифровања који су користили југословенски комунисти, обучени у Совјетском Савезу.¹²⁵¹ Министарству правде сугерисао је читав низ мера које би омогућиле појачану контролу над комунистима. Правилно идентификујући да комунисти настоје да се зближе са хрватским терористима, који уживају подршку Владимира Мачека, тражио је да сви Хрвати буду враћени у Лепоглаву. Такође, сматрао је потпуно погубним политику да се сваки новоосуђени комуниста, након обавезног тромесечног боравка у тамници ставља у Младићку зграду са осталим комунистима. Тиме се, сматрао је он, само постиже да се он додатном радикализује и учврсти у својим комунистичким опредељењима, уместо да се искористи период након тромесечног боравка у изолацији, да се са њим ради и приволи се да промени ставове.¹²⁵² Предлагао је да се новопридошли комунисти у завод не стављају у Младићку зграду. Коначно тражио је да се институција „присног пријатеља“ укине, јер не постоји прави начин да се квалификује ко припада тој категорији. У пракси је то значило да право посете било ком затворенику имају сви који желе да га посете.¹²⁵³

Десетог августа 1936. године Министарство правде одобрило је све његове мере. Напоскон је започет процес ограничавања „аутономије“ комуниста у затвору. Уследила је велика медијска кампања, како у земљи тако и ван ње. Затвореници су били ионако незадовољни због тога што је „Крвави Петровић“ постао управник, а поштравање мера у августу схватили су као питање живота и смрти. Судбина „Црвеног универзитета“ иза решетака била је доведена у питање. У Загребу је објављена књига Николе Рубичића *Робија: записи хрватских народних бораца*, која је жестоко критиковала Душана Петровића оптужујући га за нечовечно поступање према затвореницима. У корист утамничених комуниста ангажовао се и Владимир Мачек објављујући летак против управника. Набрајао

¹²⁴⁹ ДАС, БИА, III-110, Елаборат управника Душана Петровића о стању комунистичке акције у казним заводима, 31. 12. 1936.

¹²⁵⁰ НДА, 1349/8, Предстојништво Градске полиције у Осијеку Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 1. 5. 1938.

¹²⁵¹ ДАС, БИА, III-110, Елаборат управника Душана Петровића о стању комунистичке акције у казним заводима, 31. 12. 1936.

¹²⁵² Душан Петровић наводи је: «Усамљен живот у ћелији тако је тежак да душевно многе препороди. Ту се и најокорелији зликовац покаје и омекша. Под утицајем оваквог живота у ћелији ја сам имао прилике да видим овакве комунисте да плачу предамно и покајнички моле за моју интервенцију за њихов скори излазак из завода». Исто.

¹²⁵³ Посете затвореницима су иначе, због лабавог претреса биле најчешћи метод шверца материјала у и изван завода. Полиција је знала да у томе учествују и поједини лекари и адвокати, превасходно Бора Продановић. ИАБ, 1883, Д III-131, Из допуне извештаја о комунистима и хрватским терористима у Казненом заводу у Сремској Митровици, без датума.

је начине на који је положај затвореника погоршан након његовог доласка на чело казнионице. Закључио је свој летак речима: „Па Вас питали, какву сврху имају и могу имати овакви поступци са људима, па макар они били и – комунисти“. ¹²⁵⁴ Министарство правде засипано је петицијама са захтевом да се управник смени. Делегација левичарских интелектуалаца (Живојин Балугџић, Иван Рибар, Божидар Марковић) посетила је министра у том циљу. Политички притисак уродио је плодом, Душан Петровић је премештен поново у Стару Градишку у новембру 1936. године, ¹²⁵⁵ а режим издржавања казне у Сремској Митровици је релаксиран. ¹²⁵⁶

Влада Милана Стојадиновића учинила је прве, мада доста ограничене кораке ка сузбијању комунистичке доминације на Београдском универзитету. У томе су јој ишле на руку промене у ректорату. Од фебруара 1935. године нови ректор универзитета био је историчар Владимир Ћоровић, који се показао као највећи противник комунизма међу свим ректорима током међуратног периода. ¹²⁵⁷ У децембру 1935. године основан је клуб ЈРЗ „Словенски југ“ на универзитету. Међу циљевима клуба била је борба против комунизма. ¹²⁵⁸ Поред њега, била је активна и група радикалних студента националиста позната под именом Организација националних студента (ОРНАС). За разлику од њих, чланови „Словенског југа“ нису били тако спремни ни орни за сукобе са комунистима. Милош Црњански упутио је председнику владе веома оштар извештај о припадницима клуба који су били у посети Италији, приказујући их као недисциплиноване и идеолошки неизграђене опортунисте. „Када се међутим говори са њима о акцији коју би требало повести против комуниста на београдском Универзитету, сви су сложни да треба бити обазрив. Сви изјављују да кад иду на Универзитет, богами, скидају значку ЈРЗ“. ¹²⁵⁹ Поушај да се преко „Словенског југа“ сузбије комунизам на универзитету пропао је.

¹²⁵⁴ АЈ, Политичке странке у Краљевини Југославији (730), Документ бр. 14, Др Влатко Мачек, О нечовјечном поступку према политичким осуђеницима, 23. 10. 1936.

¹²⁵⁵ ДАС, БИА, III-110, Елаборат управника Душана Петровића о стању комунистичке акције у казним заводима, 31. 12. 1936.

¹²⁵⁶ Комунисти у казнионици постали су све заокупљенији фракцијским борбама између Петка Милетића и Моше Пијаде. Након убиства Горкића ове борбе представљале су између осталог и сукоб око вођства КПЈ. Већ од 1936. ЦК је критиковао Петка Милетића због радикализма, док је његово окружење критиковало политику Народног фронта као „опортунизам који преувеличава опасност од фашизма како би се оправдала сарадња са буржоазијом“. Његови противници покушали су 1937. године да покрену питање његовог држања у полицији, али је и даље врх партије био против раскринкавања „хероја“ отпора режиму. Милетић је уживао подршку Брозових противника, Лабуда Кусовца и Ивана Марића. У децембру 1937. године до затвореника у Сремској Митровици стигло је писмо Централног комитета у којем се критиковало „фракцијско деловање Казнионичког комитета који има претензије на вођење партије“. Јелена Ковачевић, «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`», *Токови историје*, No. 1, 2017, 57-60; Stefan Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge*, 115.

¹²⁵⁷ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941. Hronologija političkog života*, (Beograd: Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, 1971), 224;

О контактима Владимира Ћоровића са Југословенским антимакистичким комитетом биће речи у наредном поглављу.

¹²⁵⁸ Драгомир Бонџић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 198; Раде Ристановић, „Идеолошка оријентација чланова Клуба студената ЈРЗ Словенски југ“, *Токови историје*, No. 1, 2016, 143-164.

¹²⁵⁹ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1935-1941*, Александар Стојановић, Растко Ломпар (прир), (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019), 280-282.

Када је „Словенски југ“ осниван, припадници ОРНАС-а жестоко су се сукобили са комунистима у Студентском дому, након чега су се комунисти забаракадирали у дому. Тек интервенцијом полиције били су истерани из њега, а дом је испражњен. Акциони одбор оптужио је ректора Ђоровића да протезира ОРНАС и изнео низ других захтева.¹²⁶⁰ Тиме је покренут ланац сукоба комунистичке групе студената око Акционог одбора и државних власти, као и управе на челу са ректором Ђоровићем. Међу захтевима студената значајно место заузимало је укидање студентске страже.¹²⁶¹ Након што није дошло до споразумевања, током марта долази до договора левих фракција на универзитетима у Београду, Загребу и Љубљани о покретању генералног студентског штрајка.¹²⁶² Први генерални штрајк студената у историји Југославије почео је 3. априла. Штрајкачки одбор у Београду био је у чврстим рукама комуниста, јер су руководећа места у Штрајкачком одбору припала студентима комунистима (Вељку Влаховићу, Ђоки Ковачевићу, Милошу Минићу и другима). Већ сутрадан долази до крвавог окршаја у којем је припадник ОРНАС-а, Слободан Недељковић ножем убио Жарка Мариновића и ранио још двојицу штрајкача.¹²⁶³ Штрајк је трајао 25 дана, и окончан је након што је Владимир Ђоровић поднео оставку и након што је испуњен део захтева штрајкача.¹²⁶⁴ Нове велике демонстрације одиграле су се након хапшења комуниста широм земље у децембру 1936. када је захтевано да се ухапшени студенти комунисти пусте из затвора.¹²⁶⁵

Искуства из 1935-1936. године представљале су јасан пораз владе Милана Стојадиновића у овом аспекту борбе против комунизма. Идеја о активном сузбијању комунизма на највећој образовној институцији у земљи је тихо замењена старом тактиком власти о полицијском надзору над универзитетима, уз повремене интервенције. Комунистичка акција одвијала се практично несметано. Остварена је додуше сарадња између управе студентских домова и Управе града Београда, договорено је да у случају хапшења студената корисника дома полицијске власти аутоматски обавештавају управу како би могла водити евиденцију. Таква пракса омогућила би њихово кажњавање у случају да су прекршили правила управе дома, чак и када немају крувице пред законом.¹²⁶⁶ Праћене су активности комуниста на универзитету. Тако је Министарство унутрашњих послова тражило од Министарства просвете да се професор Филозофског факултета у Скопљу, дела Београдског универзитета, Душан Недељковић отпусти због организације комунистичких ћелија. Ово је учињено јер полицијске власти и даље нису имале довољно доказа како би га извеле на суд.¹²⁶⁷

¹²⁶⁰ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941. Hronologija političkog života*, 237-239.

¹²⁶¹ Драгомир Бонцић, „Историјска вертикала утицаја левике – студентске демонстрације пре 1968. и `Црвени универзитет` пре `Универзитета Карл Маркс`“, *Политичка ревија*, Vol. LIX, No. 1, 2019, 46.

¹²⁶² АЈ, 512-3, Док. бр. П/1-19.

¹²⁶³ ИАБ, 1883, Д I-16, Шта је с нашим универзитетом?, без датума; Lazar Ivanović, Mladen Vukomanović, „Štrajk studenata Beogradskog univerzitetu aprila 1936. godine“, u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 127-149.

Више речи о убиству Мариновића и улози Југословенског антимакистичког комитета биће у наредном поглављу.

¹²⁶⁴ *Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941. Hronologija političkog života*, 261-262.

¹²⁶⁵ АС, Г-25, ф-14, Управа града Београда Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 6. 12. 1936.

¹²⁶⁶ ИАБ, 1883, Д I-19, Министарство просвете Управнику града Београда, 20. 4. 1937.

¹²⁶⁷ АЈ, 66-99-284, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Министарству просвете, 7. 5. 1938.

Вршен је и надзор над Студентским летовалишним савезом, основаним током школске 1934/1935. године као аполитична феријална организација. Уверени у то да је у питању комунистичка организација наређено је свим локалним властима да строго надзиру одмаралишта у које одлази припадници савеза. Резултати истраге били су мешовити. Неки срески начелници извештавали су о томе да нису приметили никакве сумњиве активности, док су други јављали о састанцима туриста са локалним комунистима. Највећи успех истраге било је хапшење комунисте Светозара Вукомановића Темпа у оквиру надзора групе у Бару.¹²⁶⁸ Складиште комунистичког пропагандног материјала УГБ је открила на Техничком факултету маја 1938. године. Полиција је упала на факултет и извршила претрес наставши велику количину материјала, од којег је део штампан и ван земље. Уследиле су демонстрације комуниста који су сматрали да је аутономија универзитета овиме погажена.¹²⁶⁹ Тврђено је да је полиција пронашла само „студентске летке које су нашој родољубивој јавности добро познати, а које издаје Уједињена студентска омладина“.¹²⁷⁰

Влада Милана Стојадиновића учинила је прве значајне кораке на сузбијању комунизма у средњим школама. Упркос томе што су од времена Обзнане на снази била решења о уклањању свих наставника комуниста из службе, средином тридесетих немали број наставника комуниста и даље је службовао широм земље.¹²⁷¹ По доласку Стојадиновићевог кабинета на власт учињени су кораци да се из службе отусте сви наставници сумњичени за комунизам.¹²⁷² Локалним властима сугерисано је да обрате пажњу на средњошколске летовалишне колоније, у којима се сумњало да комунисти регрутују будуће скојеце.¹²⁷³ У децембру 1935. године загребачка полиција издала је саопштење у којем је упозоравала на активности комуниста у средњим школама.¹²⁷⁴ Према сећањима Сергија Голубијева полиција је имала доста муке тих година у спречавању комунистичке пропаганде међу средњошколцима.¹²⁷⁵ Једино решење било је организовање контрапропаганде. Међутим било је потребно да прође неколико година пре него што су иоле конкретни кораци учињени како би се сузбила ова опасна агитација. У почетку је све препуштано директорима и професорима, који су зависно од сопствених убеђења и елана, држали предавања против комунизма.¹²⁷⁶ Међутим, 1937. године одлучено је да се у свакој средњој школи оснује одбор за сузбијање комунистичке и друге разорне пропаганде. Одбор су сачињавали директор и два наставника. У погледу инструкција зависили су од одговарајућих одбора у министарству.¹²⁷⁷ Оснивањем антикомунистичких одбора међутим није ситуација драстично поправљена, јер су они постојали углавном само на папиру.

¹²⁶⁸ АЈ, 14-24-60, Реферат о Студентском летовалишном савезу, 15. 7. 1938.

¹²⁶⁹ ИАБ, 1883, Д II-75, Из Билтена Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова за месец мај 1938.

¹²⁷⁰ ИАБ, 1883, Д I-21, Лаж, подметање и провокација – средства борбе београдске полиције против универзитета, без датума.

¹²⁷¹ Jovanka Kecman, „O naprednom učiteljskom pokretu u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na položaj i delatnost učiteljica“, *Istorija XX veka*, Vol. XI, 1970, 271-318.

¹²⁷² АЈ, 66-75-207, Министарство унутрашњих послова Министарству просвете, 26. 7. 1935; Министарство просвете Ректору Београдског универзитета, 2. 8. 1935.

¹²⁷³ АЈ, 66-75-207, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 26. 7. 1935.

¹²⁷⁴ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Саопћење загребачке полиције“, *Hrvatski list*, 18. 12. 1935.

¹²⁷⁵ ИАБ, МГ, МГ 626, Сећања Сергија Голубијева, без датума.

¹²⁷⁶ АЈ, 38-357-507, Prisutnik, „Predavanje o komunizmu na roditeljskom sastanku Zajednice doma i škole na našoj gimnaziji“, *Hrvatske novine*, 14. 3. 1936.

¹²⁷⁷ АЈ, 66-99-286, Одлука Министарства просвете, 21. 1. 1937.

Истраживањем комунизма у школама бавило се и Обавештајно одељење Генералштаба, које је имало посебан досије „Комунизам“. Сачувани су примери истрага о стању комунизма у средњим школама које је управо водио Генералштаб.¹²⁷⁸

Како би се ситуација поправила Министарство просвете израдило је „Правилник о сузбијању комунистичке и друге разорне пропаганде међу школском омладином“ у ком се предвиђа низ мера како би се средњошколска омладина „спасла“ од комунистичких агитатора у и ван школа. Предвиђају се строге санкције према свим ученицима за које се утврди да су у школи или ван ње ширили комунистичке идеје или сарађивали са комунистима. Директорима, старешинама и наставницима стављено на дужност да врше надзор над кретањем и радом ученика. „Разредне старешине водиће посебну бригу код кога и у каквим становима њихови ученици станују, где се хране, с ким се друже, какву литературу читају и чиме се баве у слободно ваншколско време.“ Прописано је спровођење строгог надзора над ђачким књижицама како би се избациле књиге „негативне пропагандне и неморалне садржине“. Десети члан Правилника предвиђао је да ученици не могу становати код лица која за то немају посебну дозволу од надлежне месне управно-полицијске власти како би се избегла опасност да ученик упадне у штетну средину. У члану шеснаест дефинисана је дужност директора да на тражење истражне власти стављају на располагање све податке којима школа располаже о ученицима. Истовремено полиција и судови дужни су да директорима доставе сав материјал који се односи на кривицу дотичног ученика како би био адекватно кажњен и у школском систему.¹²⁷⁹ Како Министарство просвете није било надлежно за све школе, овај правилник морала су ускоро да усвоје и остала министарства која су управљала сопственим школским установама.¹²⁸⁰

Усвајање правилника подразумевало је активније супротстављање комунизму у школским клупама. Из Министарства унутрашњих послова стизала су конкретна упутства школским властима како идентификовати комунисте међу ученицима. Тако је дојављено да комунистичке често носе накит „црвено срце“, који продају соколске жупе. Иако је његово значење потпуно другачије, „црвено срце“ постало је знак препознавања комунистичкиња.¹²⁸¹ Циљ ове акције није било драконско кажњавање ђака, већ покушај да се након релативно благих казни они разувере и обесхрабре за даљу комунистичку акцију. Дobar пример оваквог става представља мишљење Одељења за државну заштиту након што је откривена комунистичка завера у школи у Сиску. „Како су коначно ти дјечаци углавном прилично наивни, а понеки међу њима и сразмерно добри, али заведени, а ако ипак нема довољно материјала да их се преда суду, јер предати их суду значило би за увек запечатити њихово школовање и судбину и тако их дефинитивно предати улици и разним криминалним и комунистичким типовима у руке, то сам мишљења да би им била довољна казна кад би их

¹²⁷⁸ ИАБ, 1883, Д Ш-132, Главни ђенералштаб, Обавештајно одељење II, Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 11. 11. 1937.

¹²⁷⁹ АС, Г-25, ф-14, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 8. 4. 1938.

¹²⁸⁰ АЈ, 66-75-207, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 28. 4. 1938; АЈ, 66-99-286, Министарство социјалне политике и народног здравља Министарству просвете, 16. 6. 1938; Министарство просвете Министарству социјалне политике и народног здравља, 17. 6. 1938.

¹²⁸¹ АЈ, 66-75-207, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 12. 5. 1938.

се полицијски казнило и то оне, које нису из Сиска евентуално и изгоном и предало их се њиховим школским властима на даљи поступак.¹²⁸²

Влада Милана Стојадиновића била је врло успешна у погледу остваривања међународне полицијске антикомунистичке сарадње. Њена спољнополитичка оријентација ка силама Осовине ју је свакако олакшавала. Истине ради, идеја о међународној антикомунистичкој полицијској сарадњи старија је од времена Милана Стојадиновића. Још 1919. године, по паду Мађарске Совјетске Републике, у престоницу Мађарске отпутовао је делегат југословенског Министарства унутрашњих дела да истражује улогу југословенских комуниста у мађарској револуцији. Између Бугарске и Румуније склопљен је 1925. године споразум о полицијској сарадњи у сузбијању комунизма. Према мишљењу немачке дипломатије Румунија се није бојала комунизма у својој земљи, али је била „животно заинтересована“ да комунизам не успе у Бугарској.¹²⁸³ У том периоду остварен је, посредством дипломатских канала, контакт са политичком полицијом у Румунији, одакле су добијана различита обавештења о комунизму, Совјетском Савезу и југословенским комунистима.¹²⁸⁴ Значајна сарадња током двадесетих остварена је са полицијом у САД и Аустрији, где је годинама била централа КПЈ ван земље, мада југословенске власти нису никада до краја биле задовољне степеном сарадње са аустријском полицијом.¹²⁸⁵ Посредством дописника ЦПБ-а у Швајцарској успостављен је контакт са женевском политичком полицијом, што је довело до протеривања из Швајцарске одређених Албанаца чланова комунистичке групације Балканска федерација.¹²⁸⁶

Ипак долазак нациста на власт 1933. године убрзао је процес полицијске координације на пољу сузбијања комунизма. Те године је МУП Краљевине Југославије сматрао да је потребно створити међународни полицијски центар за борбу против комунизма, да би се могло парирати средствима Коминтерне.¹²⁸⁷ Исте године упућен је Министарству иностраних послова списак од 66 немачких комуниста са њиховим генералијама, како би била издата упутства свим југословенским представништвима у иностранству да им се не дозволи улазак у земљу. Ова обавештења по свему судећи потекла су из немачких извора, јер не делује вероватно да је југословенска полиција била тако добро обавештена о стању КП Немачке.¹²⁸⁸ Са доласком Милана Стојадиновића сарадња је формализована учешћем југословенске полиције у Међународној комисији криминалистичке полиције, основане 1923. године у Бечу (од 1938. у Берлину). Њен председник био је Рајнхард Хајдрих, један од лидера безбедносног апарата Трећег Рајха, а потпредседник постао је 1936. године Милан Аћимовић.¹²⁸⁹ На маргинама састанака овог

¹²⁸² АЈ, 66-99-286, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 22. 2. 1938.

¹²⁸³ РА АА, RAV Belgrad 45/2, Министарство иностраних послова Немачке Посланству у Београду, 7. 1. 1925.

¹²⁸⁴ О контактима са румунском полицијом види: АЈ, 385-15; АЈ, 385-18.

¹²⁸⁵ О контактима са полицијом у САД, види: АЈ, 414-4-7.

¹²⁸⁶ АЈ, 38-96-228, Дописник Централног пресбиороу у Женеви Централном пресбиороу, 6. 8. 1931.

¹²⁸⁷ Никола Жутић, „Коминтерна и Краљевина Југославија у извештајима Евгенија Жукова“, *Balkanica*, Vol. XXII, 1991, 174.

¹²⁸⁸ АЈ, 341-31-105, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 15. 11. 1933; Листа немачких комуниста, шефова ћелија, који сада бораве у иностранству и тамо настављају свој рад.

¹²⁸⁹ ИАБ, БИА, Досије Милана Аћимовића, Биографија Милана Аћимовића, *Ново Време*, 30. 8. 1941; Радосав Туцовић, *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941-1944)*, Докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 66.

међународног тела постигнут је договор о немачко-југословенској сарадњи. Аћимовић је гостовао у Немачкој на конгресу на којем је говорио о југословенском искуству у сузбијању комунизма.¹²⁹⁰ Крајем 1937, у складу са немачком политиком премрежавања континента билатералним полицијским споразумима против комунизма,¹²⁹¹ склопљен је југословенско-немачки споразум о полицијској сарадњи. Тиме је постојеће садејство формализовано. Размењени су полицијски аташеи, са задатком да посредују између својих влада у пољу антикомунистичке сарадње. У Краљевину Југославију је јануара 1938. године стигао СС Штурмбанфирер (СС мајор) Ханс Хелм, док је у Берлин упућен Богдан Банковић.¹²⁹² Њега ће касније сменити Фрања Ујчић, а потом Ђуро Сарапа.¹²⁹³ Ханс Хелм радиће у престоници Краљевине све до Априлског рата, убрзо напредујући до чина СС Оберштурмбанфирера (СС потпуковника).¹²⁹⁴ Поред Аћимовића у контактима са Немачким полицајцима велику и крајње контроверзну улогу имао је и начелник Одељења опште полиције УГБ, Драгомир Драги Јовановић.¹²⁹⁵

Поред предвиђених задатака, оба аташеа настојала су да прошире поље рада на друга подручја која су била важна за државе чије су интересе заступали. Тако је Хелм прикупљао информације о политичкој ситуацији у земљи, давао анализе југословенске спољне политике, често улазећи у сукоб са послаником Виктором фон Хереном, који је сматрао да је једино он надлежан за ту врсту извештаја.¹²⁹⁶ Такође он је развио и широку мрежу сарадника, те се поред легалног посла полицијског аташеа, де факто бавио и шпијунажом.¹²⁹⁷ Са друге стране, југословенска страна настојала је да на основу овог споразума сузбије активност усташких емиграната у Немачкој. Драгомир Јовановић путовао је 1938. године у Немачку како би истраживао заплена усташка документа.¹²⁹⁸ На тражење југословенског аташеа, у јануару 1939. године је издејствована краткотрајна конфирмација познатог првака усташке емиграције Бранимира Јелића. Међутим, већ у јулу је Јелић стигао у САД са великим финансијским средствима која су му по процени Одељења за државну заштиту стављена на располагање у Немачкој. Самим тиме, јасно је да је полицијски споразум био превасходно уперен против комунизма, док су обе стране имале

¹²⁹⁰ АЈ, 14-23-54, Рајнхард Хајдрих Милану Аћимовићу, 23. 7. 1937.

¹²⁹¹ О овој немачкој тактици биће речи у наредном поглављу.

¹²⁹² ИАБ, БИА, Досије Милана Аћимовића, Аћимовић Милан – податке дао Димитрије Лазаревић, „Мита Бифтек“.

¹²⁹³ Радосав Туцовић, *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941-1944)*, 66.

¹²⁹⁴ ИАБ, БИА, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Оцена БДС-акта Драгомир Јовановић J-55.

¹²⁹⁵ О природи његове сарадње са немачким органима пре рата остало је много контрадикторних сведочанстава и сећања. Уп. ИАБ, БИА, Досије Милана Аћимовића, Др. Георг Кисел, Милан Аћимовић; ИАБ, МГ, 1783/МГ-XXI-226, Злочиначка организација Гестапо, без датума; ИАБ, БИА, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Белешка, Предмет – Драги Јовановић, без датума; Извод из извештаја једног повереника, 12. 11. 1943; Извор: Из аката Управе града, 1. 10. 1943; Оцена БДС-акта Драгомир Јовановић J-55; „Такође слободни зидари...“; „Већ подавно посматрам ...“; Белешка, 3. 5. 1941; Радосав Туцовић, н. д.

¹²⁹⁶ Види: РА АА, RZ 214, R100779.

¹²⁹⁷ Rastko Lompar, "Devil at the Gates: German Intelligence Services and Propaganda in the Kingdom of Yugoslavia 1938-1941", in: *The Balkans in the Age of New Imperialism and Beyond*, Vojislav G. Pavlović (ed), (Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2021), 100-101.

¹²⁹⁸ Радосав Туцовић, *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941-1944)*, 67.

сопствене агенде у другим питањима.¹²⁹⁹ Сарадња је ипак позитивно оцењена како у Београду тако у Берлину. Читав низ високих немачких СС и полицијских званичника понео је југословенска ордења.¹³⁰⁰

Иако је формално институција полицијских аташеа установљена у јануару 1938. године, парцијално сачувана документа у фонду Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије смештају почетак размене информација о комунизму између Београда и Берлина у септембар 1937.¹³⁰¹ Накасније тада појављује се у Београду особа која служи као посредник између две престонице. С обзиром на то да је грађа шифрована није могуће дати тачан одговор о погледу лица за везу које се потписивало псеудонимом „Иванка“. Оно је на немачком писало „Хајнриху“ у престоници и од њега добијало информације, такође на немачком. „Иванка“ је на вези била са Управом града Београда, која је по потреби контактирала остале југословенске полицијске установе тражећи додатна обавештења. Подаци који су размењивани били су оперативне природе. Најчешће су тражене информацијама о југословенским емигрантима у Немачкој или немачким емигрантима у Југославији који су сумњичени за комунизам. Након избијања Шпанског грађанског рата, „Хајнрих“ је преко „Иванке“ обавештавао Београд о југословенским комунистима који су из Прага одлазили у Шпанију. Те вести су биле врло прецизне и у складу са сазнањима југословенске полиције, што потврђује преписка између Управе града Београда која је информације из Берлина прослеђивала Одељењу за државну заштиту.¹³⁰² Било је и алармантних вести и погрешних обавештења, попут тога да југословенски комунисти имају илегалну производњу запаљивих бомби на острву Крк.¹³⁰³ Иако не можемо са сигурношћу то тврдити, наша је претпоставка да је „Иванка“ био управо Ханс Хелм, који је вероватно неформално преузео задатак у Београду и пре формалне ратификације споразума 3. јануара 1938. године. Иако је током владе Милана Стојадиновића било контаката и са полицијама других држава, полицијска сарадња са нацистичком Немачком показала се не само као најдубља већ је најкориснија јер су бројна важна обавештења о кретањима југословенских комуниста потекла управо из Берлина.¹³⁰⁴

¹²⁹⁹ АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви билтен Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова за месец јануар 1939. године; АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви билтен Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова за месец јул 1939. године.

¹³⁰⁰ Орден Југословенске круне првог реда добио је Хајнрих Химлер, предводник СС-а, Високи функционер МУП Немачке Вернер Бест Орден Југословенске круне другог реда. Орден Светог Саве првог реда добио је Рајнхард Хајнрих, а још 8 полицијских СС официра добило је Орден Светог Саве петог степена. АЈ, Краљев Двор (74), 74-7, Канцеларији краљевских ордена, 12. 6. 1939; Канцеларији краљевских ордена, 22. 11. 1939; Министар Двора Канцеларији краљевских ордена, 12. 12. 1939.

¹³⁰¹ Према информацијама британског посланства хапшења комуниста у Босни и Херцеговини марта 1936. године, догодила су се на основу података добијених из Берлина. То би значило да је макар неформална сарадња између полиција Немачке и Југославије остварена још почетком 1936. године. Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Tom. II, (Zagreb/Beograd: Globus/Arhiv Jugoslavije, 1986), 474.*

¹³⁰² АЈ, 14-23-54, Управа града Београда Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 5. 11. 1937; Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Управи града Београда, 6. 11. 1937.

¹³⁰³ АЈ, 14-23-54, Хајнрих Иванци, 19. 11. 1937; Иванка Хајнриху, 7. 12. 1937.

¹³⁰⁴ Након великих провала 1936. године Дирекција опште полиције МУП-а Румуније контактирала је Управу града Београда тражећи информације да ли је у току истраге откривена нека веза ухапшених комуниста са Румунијом или неки подаци о активностима Коминтерне у овој земљи. АЈ, 14-23-54, Министарство унутрашњих послова Румуније, Дирекција опште полиције Управи града Београда, 24. 11. 1936;

С обзиром на то да је 1938. била изборна година, Влада Милана Стојадиновића је чинила све да прикаже биланс своје трогодишње власти у што повољнијем светлу. Изборна кампања коју је ЈРЗ водила те године била је најмодернија у историји Краљевине Југославије.¹³⁰⁵ У њој је велико место заузимало истицање повећаних политичких слобода током мандата владе. Према предизборном материјалу током његове владе помиловано је око 18 000 осуђеника, док је на темељу политичких кривица ухапшено свега 2100 људи, значајно мање него готово 19 000 ухапшених током власти ЈНС-а. Такође, ниједан од опозиционих првака није био интерниран.¹³⁰⁶ Ови подаци, поготово у погледу репресије према српским демократским странкама и ХСС-у били су истинити. У затворима је било много мање политичких затвореника него за време личне власти краља Александра. Примера ради, 1936. године удео политичких затвореника у КЗ Зеница смањен је са око 6% популације на 1, 3%. У затвору је остало свега десет комуниста и усташа.¹³⁰⁷ Према ХСС-у поготово заузет је много толерантнији приступ. Тако, када је посланик ове странке Људевит Томашић због позивања на стварање „Слободне Хрватске“ дошао под удар одредби Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави“, режим није инсистирао на суђењу. Будући да је био народни посланик, пре отпочињања процеса морао му је бити укинут посланички имунитет, што није учињено. Иако је Влада имала већину у парламенту, са тиме се одуговлачило, да би 1939. године тужилац одустао од гоњења.¹³⁰⁸ Такву попустљивост током претходног периода режим није пружао ХСС-у. Управо је на тој разлици инсистирао је Милан Стојадиновић током кампање. Њему блиске публикације отворено су критиковале политку Богољуба Јевтића, помињале убиство студента Срзентића (додуше не и Мариновића), логор у Вишеграду и наводиле да је са Стојадиновићевим доласком на власт наступио период политичких слобода.¹³⁰⁹

Поново је против владине стајала листа коју је предводио Владимир Мачек. На њој су били укупљени готово сви опозиционари у држави. На изнађење многих, на листи се нашла поред Удружене опозиције и ЈНС, која је свој улазак у изборну сарадњу са онима које је годима напдала као сепаратисте и издајнике, образложила тиме да је у питању чисто

Један од београдских полицајаца, Сергије Голубијев тврдио је да је југословенских полицијских аташеа било и у Риму и Софији, за шта немамо других података. ИАБ, МГ, МГ 626, Сећања Сергеја Голубијева, без датума; Краљевина Југославија успоставила је средином 1938. године полицијску сарадњу са националистичком Шпанијом. Емисари генерала Франка нудили су такав споразум још крајем 1937, али је Краљевина Југославија оклевала да пристане на договор до успостављања де факто односа са националистичком Шпанијом. По остваривању споразума полицијска картотека комуниста обогаћена је низом шпанских комуниста и анархиста. АЈ, 334, 19, Питање Шпаније, 1.11.1937; АЈ, 14, 246.

¹³⁰⁵ Види: Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007).

¹³⁰⁶ ИАБ, Збирка Штампаних ствари Живка Јовановића (ЗШСЖЈ), 218, Аноним, *Са светим истинама и делима на изборе*, (Београд: приватно издање, 1938), 16.

¹³⁰⁷ Vahidin Mahmutović, „Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941“, *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, No. 12, 2013, 268.

Према неким истраживањима јануара 1936. године у затворима у целој земљи било је 444 политичка заробљеника, међу којима највише (192) комуниста, потом хрватских сепаратиста (172), чланова ВМРО (66) и неколицина осталих. Nada Boškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, 84.

¹³⁰⁸ Ivica Golec, „Kazneni postupak protiv prvaka HSS-a Ljudevita Tomašića“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1997, 292-295.

¹³⁰⁹ М. А, *Istorijat političkih događaja od stupanja na vlast Dr. Milana Stojadinovića*, (Novi Sad: Velika štamparija Đorđa Ivkovića, b. g), 3-4, 20.

техничка сарадња са циљем демократизације земље.¹³¹⁰ Истовремено загребачка цензура је пропустила летак наредбе Анте Павелића присталицама да се гласа за Владимира Мачека.¹³¹¹ Комунисти нису имали дилема кога треба подржати. Међутим, њихова претходна активност на успостављању народног фронта донекле је отежавала положај УО. Јануара 1938. године у Аранђеловцу одржан је састанак свих левичарских елемената у оквиру УО, којем су присуствовали између осталих и делегати комуниста. Аранђеловачка акција, како је постала позната, представљала је корак ка даљој формализацији политичког савеза између левих фракција УО. Одмах је дошла на удар вођства странака из коалиције. Своју подршку врло брзо ускратили су и комунисти сматрајући да она цепа јединство УО и посредно служи интересима Стојадиновића.¹³¹² Партија је подржавала УО, а њени чланови учествовали су у покушају спречавања Стојадиновићевог предизборног митинга приликом шездесетогодишњице ослобођења Никшића од Турака 11. септембра 1938. године.¹³¹³

Избори су представљали отрежњење за самоувереног Стојадиновића, који је био уверен у убедљиву победу сопствене листе. Владина листа освојила је свега 54% гласова, док је опозиција добила 45% убедљиво победивши у Савској и Приморској бановини. У односу на добијене мандате, као и 1935. године, због изборног закона двотрећинска већина у парламенту за владину листу је била осигурана. Ипак поверење кнеза Павла у Стојадиновића било је пољуљано. Највећи допринос резултату УО комунисти су пружили у Македонији, где је Македонски народни покрет, под њиховом контролом, успешно мобилисао део бирача за листу Владимира Мачека.¹³¹⁴ Избори су представљали и јасан показатељ опадања снаге државе у хрватским крајевима, где је и државна администрација почела да се окреће Мачеку и ХСС-у, схвативши „одакле ветар дува“. Полиција је немо посматрала предизборне активности, па и застрашивања противника које су спроводиле паравојне формације ХСС-а.

У реконструкцији владе, која је извршена 21. децембра, промене су учињене и у ресору унутрашњих послова. Нови министар постао је, дотадашњи управник града Београда, Милан Аћимовић. Замена Корошца Аћимовићем није сигнализирала неку промену у односу према комунистима, чији су обојица били непомирљиви противници. Аћимовић је доведен како би појачао притисак на ХСС, јер је Корошец по мишљењу многих био одвећ попустљив према њима.¹³¹⁵ По преузимању ресора, он је упутио шефовима свих одсека инстуркције у којима је наводио да је благовремено и тачно обавештавање кључ полицијске службе, те да неће толерисати никакве грешке. Врло оштро критиковао је то

¹³¹⁰ АЈ, 14-22-52, Изборна сарадња ЈНС са Блоком народног споразума, без датума.

¹³¹¹ ИАБ, БИА, Досије Танасија Динића, Поверљиво писмо под називом: Драги Тасо, 3. 12. 1938.

¹³¹² Надежда Јовановић, „Аранђеловачка акција левих демократа и комунисти“, *Токони*, No. 1, 1991, 57-62; Мира Рadojević, „Demokratska levica i međupartijski odnosi u Udruženoj opoziciji (1935-1941)“, *Токони*, No. 1-2, 1992, 114-116; Мира Рadojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 56.

¹³¹³ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 266; Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 113-115.

¹³¹⁴ Nada Voškova, *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*, 86, 105.

¹³¹⁵ Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србију 1935-1939*, 390-391; Петар Живковић, *Сећања 1903-1946*, 146.

Римокатоличка црква била је незадовољна овом сменом, сматрајући да ће Аћимовићевим доласком њен положај бити погоршан. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934. – 1945, iz arhiva UDBA-e*, Željko Karaula (prir), (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 307-308.

што је премало криваца за политичке злочине око избора ухапшено, те да се полиција држала сувише пасивно што одаје утисак да су државне власти слабе и неспособне и урушава углед државе. Наређивао је повећање мера превенције са циљем да се политички криминал смањи на најмању могућу меру. Истовремено је наводио да је поступање полиције према онима који ремете јавни ред и мир било врло лабаво. Резултат такве политике било је да грађанство није одговорено од сличних акција, већ охрабрено. Кривци морају одмах бити кажњени и то по закону, закључивао је Аћимовић.¹³¹⁶

У погледу комунизма, Одељење за државну заштиту је пратило развој покушаја да се организује ЈРП, чији су састанци надзирани. Током јануара 1939. године ухапшена је неколицина чланова КПЈ у Савској, Дравској и Дринској бановини. Оцењено је да комунисти „стварају злонамерну психозу о угрожености земље с поља“ и представљају СССР као једини спас. Праћени су покушаји комуниста да камуфлирају партијску пропаганду у оквиру књига, новинских натписа, брошура и друге јавне речи. Одлучено је да се цензура појача, поготово оних предузећа које штампају левичарске књиге попут *Нолита*, *Популарне библиотеке*, *Књиге за свакога*, *Бинозе* и *Космоса*. Оцењено је да поједине књиге које они штампају, мада легалне, су дубоко штетне за друштво. Како би се то сузбило, учињена је иницијатива да се промени поступак цензуре књига. Према дотадашњем закону књига се могла слободно продавати од оног тренутка када је достављена органу који врши цензуру. Међутим, у случају да има више стотина страна, потребно је било доста времена да се њен садржај прочита и анализира. До тренутка доношења одлуке о цензури, већина тиража била би стога потпуно легално продата. Такође, оцењено је да би у новинским текстовима требало спречити сензационално објављивање сексуалних деликата који су штетни по јавни морал. Истовремено, требало је поштрити надзор над биоскопима и позориштима. Примећено је да позоришни редитељи „убацују социјалне ноте“ у представе које номинално немају ту тематику попут комада Штефана Цвајга.¹³¹⁷ Преглед предстојећих мера које је у погледу сузбијања комунизма дало Одељење за државну заштиту завршен је суморном анализом стања на универзитету. „У погледу наше академске омладине, која је под заштитом аутономије Универзитета, постала управо жариште комунистичког деструктивног рада, требало би ангажовати универзитетске власти, које до сада нису нажалост показале довољно разумевања према опасности ширења комунистичких идеја на нашим Универзитетима, и које често сентиментално прелазе преко ових и оваквих појава.“¹³¹⁸

Током јануара 1939. године објављена је потерница за Драгишом Мишовићем, лекаром и прваком КПЈ, који је био највише експониран у преговорима са левим крилом УО током претходног периода. Приликом превоза у истражни затвор на Ади Циганлији, возило у којем је био сударило се са трамвајем 16. јануара 1939. У тешком стању пребачен је у болницу, док су лакше била повређена још тројица путника у возилу. Два дана касније

¹³¹⁶ АЈ, 14-1-1, Милан Аћимовић шефу Одсека I/1, 25. 12. 1938.

¹³¹⁷ Пример овакве праксе био је случај када је Министарство просвете тражило обавештење од МИП-а поводом тога да ли треба дозволити да Прашко позориште „Вивадло 39“ гостује у Краљевини Југославији. Министарство иностраних послова било је против, јер ово позориште поставља совјетске комаде као и авангардна тумачења постојећих комада, попут Севиљског берберина, којег доводи у везу са Шпанским грађанским ратом, а власник позоришта је комуниста. АЈ, 66-99-284, Министарство иностраних послова Министарству просвете, 8. 3. 1939.

¹³¹⁸ АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви Билтен Одељења државне заштите Министарства унутрашњих послова за месец јануар 1939. године.

Мишовић је издахнуо. Комунисти су одмах по несрећи тврдили да је судар са трамвајем исцениран а да је Мишовића насмрт пребила полиција. Тело му је пренето у родни Чачак, где је сахрани присуствовало више хиљада људи.¹³¹⁹ Других хапшења комуниста високог профила није било, а партија је, након што је коначно у јануару 1939. године Јосип Броз потврђен као секретар, дочекала пад Стојадиновићеве владе као јединствена организација са око 4 500 чланова.¹³²⁰

Иако је Милан Стојадиновић победоносно на седници Клуба народних посланика ЈРЗ 16. јануара 1939. узвикнуо «Народна скупштина, то смо ми», његов положај није био тако сигуран како би сугерисао број посланика.¹³²¹ Кнез Павле донео је одлуку да је потребна промена на челу државе и на сличан начин као што је дошао на власт, Стојадиновић је смењен. Неочекивано, а у договору са кнезом, оставке су поднели министри Драгиша Цветковић, Мехмед Спахо, Франц Сној, Миха Крек и Џафер Куленовић, након чега је цео кабинет демисионирао. Мандат за састав нове владе добио је дотадашњи министар социјалне политике и народног здравља Драгиша Цветковић 5. фебруара 1939. године.¹³²²

Противуречности антикомунизма владајућег режима 1939–1941.

Председник владе, Драгиша Цветковић истовремено је обављао и функцију министра унутрашњих послова. У погледу борбе против комунизма, пад Стојадиновића није довео до неког попуштања. Чак напротив курс режима против комуниста је пооштрен. У фебруару 1939. долази до смене руководства у студентској организацији ЈРЗ, „Словенски југ“, која се показала неспремном и невољном да стане на пут ширењу комунизма на Београдском универзитету. На чело је доведен „ветеран“ антикомунистичке борбе на универзитету, Омиљен Милић бивши предводник ОРНАС-а, а дотад близак ЈНП Збору.¹³²³ Извештај градске полиције у Карловцу маја 1939. године осветљава задатке који су били задати полицији у погледу комунизма: „Сва лица, која су се раније испољавала као склона комунизму или која су у бившим радничким синдикатима заузимала видна мјеста, уколико се још налазе на овдашњој територији стоје под сталном дискретном присмотром, а нарочито се мотри на њихово кретање и одлажење изван мјеста сталног становања.“¹³²⁴ Током јула долази до хапшења појединаца у Савској бановини оптужених за комунизам. У јулу 1939. ухапшена је група комуниста из Трстеника и Ниша, а у августу су спречене демонстрације поводом смрти Драгише Мишовића.¹³²⁵ Откривена је и „комунистичка

¹³¹⁹ АЈ, 516, МГ 2948, Станојка Ђурић, Сећања на трагичну смрт доктора Драгише Мишовића 1939. године, 25. 11. 1974; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 269.

¹³²⁰ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 157-158.

¹³²¹ Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, 389

¹³²² Dušan Biber, „О паду Stojadinovićeve vlade“, *Istorija XX veka*, Vol. VIII, 1966, 5-71; Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Knj. 1, (Zagreb: Liber, 1974), 461-475.

¹³²³ Драгомир Бонцић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 200.

¹³²⁴ НДА, 1349/8, Предстојништво Градске полиције у Карловцу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 1. 5. 1939.

¹³²⁵ АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви билтен Одељења државне заштите Министарства унутрашњих послова за месец август 1939. године.

завера“ у једном соколском друштву у Дунавској бановини. Чланови удружења отпутовали су у Софију у оквиру активности удружења. Међутим, тамо су посетили совјетско посланство и преузели комунистички материјал који су по повратку понели у земљу. Како је пак совјетско посланство у престоници Бугарске било посматрано од стране југословенских органа, соколи-комунисти су примећени и ухапшени по преласку границе.¹³²⁶ Совјетско посланство у Софији задаваће пуно брига југословенским властима током наредног периода. У очима Одељења за државну заштиту представљало је једно од руководећих места за большевичку пропаганду на Балкану. Од граничне службе захтевано је да врши најстрожи претрес придошлица из Бугарске.¹³²⁷ Главни проблем режиму представљао је недостатак политичког легитимитета, што се одразило и на сузбијање комунизма. Критичарима власти оправдано је изгледало као да Драгиша Цветковић нема права ни да представља вољу Срба, а камоли осталих народа у Југославији. Према поверљивом извештају из Загреба марта 1939. године, целокупне полицијске и банске власти у Савској и Приморској бановини окренуле су се према Владимиру Мачеку и ХСС-у. Мачек је добијао све извештаје, а његове присталице постале су недодирљиве. То се одразило и на немали број комуниста „притајеним“ у редовима ХСС-а. Огрнути „јарећим кожицама“ хрватске националне политике уживали су заштиту врха странке. Информатор из Загреба јављао је: „Полиција није толико активна у спречавању илегалног рада јер су безмало сви под високим покровитељством вођства ХСС“.¹³²⁸

Један од првих спољнополитичких потеза које је повукао кабинет Драгише Цветковића било је коначно признање националистичке Шпаније и прекидање контаката са републиканцима. Још у мају 1938. године, тадашњи председник Владе Стојадиновић је представнику шпанских националиста обећао да ће Краљевина Југославија де јуре признати националисте када буду заузели Мадрид или Барселону, тиме суштински окончавши рат.¹³²⁹ На лето су напоскон успостављене „генералне агенције“ две земље. У Југославију је стигао дон Гарсија Комин, док је „незваничног агента“ Мажуранића у Саламанци сменио искусни дипломата Александар Авакумовић. Падом Барселоне у руке националиста 26. јануара 1939, последњи формални услов био је испуњен. Признање је, у сагласности са савезницима из Балканског пакта, прокламовано 27. фебруара 1939. године.¹³³⁰ Посланство у Београду предато је националистима. Падом Мадрида крајем марта, рат је и формално завршен.

Многи комунисти били су утучени. У Паризу Вељко Влаховић је писао „Мадрид је пао. То знање пече, болно одјекује до дна срца, до сржи костију. Фашизам игра побједничко коло на рушевинама херојског рада.“¹³³¹ Део југословенских добровољаца који је успео да утекне пред Франковим трупама нашао је спас у Француској, где су заједно са осталим добровољцима у републиканској војсци интернирани у логоре. За њихово пуштање било је потребно да се ангажује држава чији су били држављани. Пред властима Краљевине Југославије налазила се дилема. Са једне стране начело државне бригае за своје грађане диктирало је да се свим Југословенима пружи конзуларна и друга дипломатска помоћ. Са

¹³²⁶ АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви билтен Одељења државне заштите Министарства унутрашњих послова за месец јул 1939. године.

¹³²⁷ АЈ, 14-26-68, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 26. 1. 1940.

¹³²⁸ АЈ, 335-107, Накнадни извештај из Загреба, март 1939.

¹³²⁹ Растко Ломпар, Јасна Поповић, «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма», *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 334.

¹³³⁰ АЈ, 341-32-114, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 28. 2. 1939.

¹³³¹ АЈ, 512-4, Док. бр. П/2-107, Вељко Влаховић, „Пад Мадрида“, Париз 1939.

друге, то би значило да се у земљу враћају радикализовани припадници антидржавне политичке партије са трогодишњим борбеним искуством. Пред таквим избором, власти су одлучиле да се оглуше о прво начело. Никакви кораци нису чињени како би се обезбедио њихов повратак у земљу, иако су југословенска представништа у Француској била затрпана молбама за помоћ при репатријацији бивших добровољаца.¹³³² Одговор дипломатских представништава био је увек исти. Без решења Министарства унутрашњих послова није могуће заузети се за лица у логорима „пошто наше власти нису још донеле никакву одлуку по питању“ добровољаца.¹³³³ Таква решења давана су само у индивидуалним случајевима када је МУП сматрао да постоји потреба да се одређени бивши добровољац репатрира. Један од оних који је добио такву дозволу био је Илија Микличанин. У замену за слободу држао је антикомунистичка предавања, причајући о својим утисцима из Шпаније.¹³³⁴ Они који су попут Марије Лукић-Хабулин успели другим каналима да се избеаве из концентрационих логора и врате у земљу, били су хапшени и предавани Државном суду за заштиту државе.¹³³⁵ Како би се зауставило непотребно слање молби дипломатским представништвима земље у Француској, тражено је од Министарства иностраних послова да јасно пропише да без дозволе МУП-а није могуће се ангажовати у корист било ког од интернираца.¹³³⁶

Самим тиме, до капитулације Француске у Другом светском рату, број Југословена који су пуштени из логора био је веома мали. Почетком рата они су присилно коришћени за радове у корист француске војске, а свеопшти услови живота у логорима били су доста слаби.¹³³⁷ Немачку окупацију иза жица француских логора дочекало је око четири стотине бивших добровољаца републиканске армије.¹³³⁸ У наредном периоду број пуштених из логора се повећао. Југословенске дипломате, превасходно конзул у Марсеју, су се показале предусретљивијим, а о њиховој судбини више нису одлучивали француски већ немачки органи, који су имали другачије планове. Део добровољаца обавезао се да ће у замену за слободу сарађивати са немачким обавештајним службама. Стога су оне које су пристали да

¹³³² Уп. АЈ, 388-21-54, Писмо Иве Мркоњић Краљевском посланству у Паризу, 13. 2. 1940; Писмо Изсељенске зборнице Краљевском посланству у Паризу, 19. 4. 1940; Краљевско посланство у Паризу Изсељенској зборници, 14. 5. 1940; Писмо Краљевског посланства у Паризу Вицку Живковићу, 15. 5. 1940.

¹³³³ АЈ, 388-21-54, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Риједи Краљевском посланству у Паризу, 30. 12. 1939.

¹³³⁴ АЈ, 14-23-56, Строго поверљиви билтен Одељења државне заштите Министарства унутрашњих послова за месец август 1939. године.

¹³³⁵ НДА, 1349/8, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 29. 12. 1939.

¹³³⁶ АЈ, 388-21-54, Краљевско посланство у Паризу Министарству иностраних послова, Правном одељењу, 16. 5. 1940.

¹³³⁷ АЈ, 388-21-54, Краљевско посланство у Паризу Министарству иностраних послова, Одељењу за државну заштиту, 19. 2. 1940.

¹³³⁸ Олга Манолковић Пинтар, «Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата», у: *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 126-131; Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 188.

постану шпијуни, Немци ослободили и својим каналима послали у Југославију.¹³³⁹ Остали ће иза жице дочекати и окупацију сопствене земље.¹³⁴⁰

Током 1939. године у развоју партије није било већих промена. Током пролећа и лета одржано је неколико консултационих састанака КПЈ уз учешће већине чланова Централног комитета и генералног секретара Јосипа Броза.¹³⁴¹ Партија је под својом контролом држала нарастајући женски покрет, поготово у Загребу, чији је часопис *Женски свијет*, покренут 1939. године, де факто функционисао као легално гласило КПЈ.¹³⁴² Такође, чланови КПЈ настојали су да помогну партијским саборцима који су због комунизма остали без државног посла. Најдрастичнији пример овакве праксе догодио се маја 1939. године када у Клиничку болницу, посредством комунисте Петра Ускоковића, бива за надничаре примљен низ осуђених комуниста. Једини критеријум за њихов пријем била је припадност партији, те је посао добила шаролика група професора, шофера, студената, инжењера, правника и филозофа. Готово нико од примљених није био мануелни радник. С обзиром на то да су примани за надничаре, а не пуноправне запослене, није била потребна потврда о политичком држању, те је законски услов успешно ескивиран. „Те су се жигосани морали тако сналазити и запослити тамо где не морају да полагају много рачуна о прошлости“, записао је један од тада примљених.¹³⁴³ Дуготрајни сукоб ЦК са Петком Милетићем и његовим присталицама у Сремској Митровици, успешно је окончан победом партијског врха. Он је у марту 1939. године искључен из партије, а како му је казна ускоро истекла и пуштен на слободу.¹³⁴⁴ Отишао је на Косово и Метохију и потом у Црну Гору где је својим деловањем задавао пуно брига партијском руководству. Одлучивши да се не преда у борби за руковођење партијом, отпутовао је у СССР тражећи подршку Коминтерне. Уместо подршке добио је затворску казну, а умро је приликом издржавања робије 1943. године.¹³⁴⁵ Бранислав Глигоријевић је закључивао "Петка Милетића је са врха партије уклонило наступајуће време у којем се више нису тражили јуришници на класног непријатеља, већ они који ће умети пропагирати привремени мир и сарадњу".¹³⁴⁶

¹³³⁹ О овом питању су послератне комунистичке власти спровеле истрагу. Међу онима за које је службеник Удбе, састављач овог елабората сматрао да су пристали да раде у корист немачке обавештајне службе био је и Чедо Капор. Игром судбине управо ће он бити уредник петотомног зборника сећања учесника Шпанског грађанског рата. ИАБ, БИА, Досије Божидара Бећаревића, Неке примедбе о врбовању шпанских добровољаца од француске и немачке обавештајне службе, без датума.

¹³⁴⁰ Њихове судбине биле су различите. Део је остао у Француској и учествовао у тамошњем покрету отпора, док су остали пуштени посредством немачких или усташких власти.

¹³⁴¹ У питању су били састанци у Бохињској Бистрици (15-18. март), Тацену крај Љубљане (9-10. јун) и Врху изнад Трбовља (17. јун). *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I, 270-272.*

¹³⁴² Jelena Petrović, *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*, (New York: Palgrave Macmillan, 2019), 73-74; Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 40.

¹³⁴³ ИАБ, МГ, 552/МГ-XXX-308, Службеници Клиничке болнице припадници Народноослободилачког покрета, без датума.

¹³⁴⁴ Сви пуштени комунисти из Сремске Митровице по доласку у место становања бивали би стављени под дискретан надзор. НДА, 1349/8, Предстојништво Градске полиције у Осијеку Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 9. 1939.

¹³⁴⁵ Јелена Ковачевић, «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`», *Токони историје*, No. 1, 2017, 63-66; Ivan Jelić, „Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 39.

¹³⁴⁶ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 251.

Пад Стојадиновића и долазак Цветковићеве владе образложени су превасходно потребом споразумевања са Хрватима.¹³⁴⁷ Сам Цветковићев кабинет је перципиран као прелазни, са ограниченим мандатом да би се постигао споразум, а стање у земљи нормализовано. У почетку је Владимир Мачек желео да преговара само са кнезом Павлом, са којим је и раније водио разговоре о будућности земље.¹³⁴⁸ Ипак након извесног времена пристао је на преговоре са председником владе. Након вишемесечних преговора постигнут је споразум 26. августа 1939. године.¹³⁴⁹ Настала је Бановина Хрватска, која је обухватала велику територију Савске, Приморске и делова других бановина, а Мачек је ушао у владу као њен подпредседник.¹³⁵⁰ ХСС је постао доминантна политичка сила западно од Дрине, а присталице ЈРЗ, па и Срби као народ, били су изложени притиску.¹³⁵¹ Један од најгласнијих критичара режима Драгољуб Јовановић наводио је да се уласком ХСС-а у владу ситуација нимало није побољшала, да полиција није променила своје методе, да су логори и затвори и даље пуни противника режима, те да је само „чиновништво у Хрватској измењено, поглавито на штету Срба“.¹³⁵²

Ипак, уласком Мачека и ХСС-а у владу Драгише Цветковића први пут од 1929. године промењена је из корена морфологија владајућег режима. Најјача политичка групација била је партија која је била у опозицији према свима режима готово колико и КПЈ. На моменте између ове две групације успостављани су савези, споразуми, договори. На двама претходним изборима комунисти, као и бројни други незадовољници, подржали су листу Владимира Мачека. У односу КПЈ и ХСС-а током две деценије које су претходиле уласку Мачека у владу било је пуно обрта и турбуленција. Начелно гледано, годинама је постојао својеврстан пакт о ненападању, уз уважавање обостране опозиционе оријентације. Иако првих дана Краљевине СХС то није био случај, ХСС је значајем врло брзо претекао КПЈ. Након неколико година успео је да чврсто веже за себе незадовољне хрватске масе, истиснувши комунистичке и франковце/ушаше. У тренутку проглашења диктатуре 1929. године био је увелико најзначајнија опозициона политичка опција у земљи без које никаквог ширег савеза непријатеља шестог јануара није могло бити. Стога је у период динамичних дешавања средином тридесетих, ХСС ушао као „старији“ партнер којем подршка комуниста није требала.¹³⁵³ За КПЈ је ХСС играо двоструку улогу. Са једне стране пружао је какву такву заштиту од режима, а са друге њихово бирачко тело представљало је погодно тле за агитацију. За ХСС су од користи били превасходно хрватски комунисти, због тога што је странка претендовала на то да постане надпартијски политички покрет хрватског бирачког тела у свом тоталитету, обједињујући све од клерикалаца до комуниста.

¹³⁴⁷ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Knj. 1, 461.

¹³⁴⁸ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Knj. 1, 193-217.

¹³⁴⁹ Jacob Noptner, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, (Rijeka: Otokar Keršovani, 1972), 170–172.

¹³⁵⁰ Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Knj. 2, 29-62, 143-284.

¹³⁵¹ ИАБ, БИА, Досије Танасија Динића, Марјан Клајић-Фурсић, Главном одбору странке ЈРЗ, 28. 2. 1939; Марјан Клајић-Фурсић, Прича о терору и неморалу политичком који спроводи ХСС; НДА, 158/9, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 21. 10. 1939; НДА, 158/35, Среско начелство у Даровару Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 27. 1. 1940; Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније: прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934-1939. и Бановини Хрватској 1939-1941. године*, (Београд: приватно издање, 2004).

¹³⁵² АЈ, 730, Документ бр. 49, Драгољуб Јовановић, 11-то писмо пријатељима, септембра 1940; АЈ, 730, Документ бр. 50., Став Главног одбора Народне сељачке странке, 10. 11. 1940.

¹³⁵³ Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 270.

Комунисти су стога приступали ХСС-у „у рукавицама“ пуни хвале за њено опозиционо деловање. Таквим апологетским ставом била је незадовољна чак и Москва, која је сугерисала већу уздржаност, превасходно према врху странке, неспремном за револуционарно деловање.¹³⁵⁴ Улазак, односно „легализација“, комуниста у партијске и парадржавне организације ХСС-а ипак је подржавана. У самом ХСС-у постојала су размимоилажења око приступа према прикривеним комунистима у сопственим редовима. Још 1933. године могли су се чути гласови у оквиру странке, да комунисти користе диктаторски режим како би привукли хрватске масе и удаљили их ХСС-а.¹³⁵⁵ Од почетка 1935. године КПЈ добија инструкције за веће повезивање са Хрватском сељачком странком, у складу са политиком народног фронта која је била на помолу. Током фебруара одигравају се преговори између две стране, између осталог и о предстојећој изборној сарадњи.¹³⁵⁶ У очима партије ХСС није само демократска партија, већ „прије свега масовни милијунски националноослободилачки покрет, који се бори против великосрпског фашизма“.¹³⁵⁷ Према документима Зембиља, комунистима се новембра 1935. поверљиво приближио „један угледни радићевац“ са молбом да им дају „савјете и упуте“ за стварање ћелија. Они нису били уверени у искреност намера ХСС-а, али нису желели да пропусте прилику да „одоздо“ продиру у најснажнију хрватску странку. Додатно је ситуацију компликовало то што су омладинци ХСС-а на универзитету повели снажну антикомунистичку кампању тих дана.

Заправо крајем 1935. године у односу комуниста и присталица ХСС-а, постоје два колосека.¹³⁵⁸ Иза кулиса долази до контаката и сарадње. Мачек се залаже за пуштање комуниста из затвора истовремено смањујући контакте са усташама и Италијанима.¹³⁵⁹ Најплодоноснија је била сарадња комуниста и присталица ХСС у Далмацији.¹³⁶⁰ Са друге стране, за јавност децембра 1935. године почиње антикомунистичка кампања вођства странке, коју предводи један од њених лидера Иван Пернар.¹³⁶¹ Он, као бројни други прваци и посланици ХСС-а, на зборовима ће тих дана иступати врло оштро против комунизма. Тако ће Шол бранити хрватски народ од оптужби да нагиње комунизму. Он такође „изјављује, како је вођама србијанске опозиције рекао, да ће Хрвати кидати с њима, ако они буду ишли с комунизмом“.¹³⁶² Комунизам је приказиван као „туђа“ идеологија чији су циљеви супротни жељама и потребама хрватских сељака.¹³⁶³ Хрватски раднички савез, основан 1935. године под контролом Мачека, није сарађивао са УРССЈ и другим синдикатима у којима су комунисти имали утицаја.¹³⁶⁴ Говорећи на скупштинама ХРС, Мачек је истицао

¹³⁵⁴ Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 264-265.

¹³⁵⁵ АЈ, 38-356-506, Anonim, „Србијанска краљевска диктатура и комунизам“, *Hrvatski Glas*, 24. 8. 1933.

¹³⁵⁶ Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 268; Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 75.

¹³⁵⁷ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 78.

¹³⁵⁸ АЈ, 14-24-59, Писмо Олгице [Ђорђа Митровића] бр. 21, 8. 11. 1935.

¹³⁵⁹ АЈ, 14-24-59, Писмо Олгице [Ђорђа Митровића] бр. 22, 14. 11. 1935; АЈ, 516, МГ –1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958; Sabrina P. Ramet, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 143-149.

¹³⁶⁰ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 85.

¹³⁶¹ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Ofenziva dr. Mačka proti komunizmu“, *Jutro*, 18. 12. 1935.

¹³⁶² АЈ, 38-355-505, Anonim, „G. dr Šol o komunizmu, klerikalizmu i fašizmu“, *Jadranski Dnevnik*, 18. 12. 1935.

¹³⁶³ АЈ, 38-355-505, Anonim, „Hrvatski seljački pokret protiv komunizma“, *Hrvatska straža*, 18. 12. 1935; Anonim, „HSS in komunizem“, *Slovenec*, 18. 12. 1935; Никола Жутић, „Коминтерна и Краљевина Југославија у извештајима Евгенија Жукова“, *Balkanica*, Vol. XXII, 1991, 176.

¹³⁶⁴ Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 28.

да хрватски сељак није и не може бити комуниста јер су они „добро плаћена господа“ која не хају за интересе сељака.¹³⁶⁵ Ипак, не желећи да продубљавају јаз, комунисти нису много нападали ХРС.¹³⁶⁶

Антикомунистичка кампања штампе блиске ХСС-у настављена је и наредне 1936. године. Стално је потенцирано да су се комунисти превише инфилтрирали у хрватски национални покрет, да се њихов „подривачки рад“ више не може трпети, те да је потребно разобличавање њихових тактика.¹³⁶⁷ У том погледу и обавештајни органи војске Краљевине Југославије примећивали су да су комунисти развили велику активност у хрватском националном покрету.¹³⁶⁸ Донекле је то признавано и на априлском пленуму КПЈ. „Пленум ЦК констатује да се није водила дослиједна идеолошка борба с гледиштима која лију воду на млин хрв. фашизма.“¹³⁶⁹ Иако је у оваквим натписима било и претеривања, током наредног периода забележени су примери „преврата“ и преузимања организација ХСС-а „одоздо“ од стране комуниста, попут преузимања читаонице Сељачке слоге у Велој Луци 1937. године.¹³⁷⁰ Против такве политике прваци ХСС-а су иступали и у наредном периоду.¹³⁷¹

Након потписивања споразума Цветковић-Мачек, који је КПЈ критиковала као „издају сељаштва“, ¹³⁷² почели су се одвијати сукоби „у дубини“ партијских организација ХСС-а. Полиција је извештавала да су „комунисти до сада увијек наступали као Хрвати, али их је вођство ХСС-а до споразума донекле толерирало.“¹³⁷³ Након споразума, долази до врења унутар организација ХСС-а. Годинама прикривени комунисти покушавају да „одоздо“ преузму страначке организације.¹³⁷⁴ У оквиру организација Господарске слоге такође је било унутрашњих сукоба, што су примећивали и немачки дипломати.¹³⁷⁵ Највеће

¹³⁶⁵ АЈ, 38-357-507, Н. Шкргић, „Против комунизма и лажних вођа, за боље услове рада и достојнију надницу“, *Правда*, 20. 3. 1936; Ivan Jelić, „Značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. II, No. 1, 1970, 18.

¹³⁶⁶ Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 270.

¹³⁶⁷ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Nacionalizam i komunizam“, *Hrvatske novine*, 2. 5. 1936; АЈ, 38-358-508, Anonim, „Crvenima nema mjesta u našim redovima“, *Hrvatske Novine*, 29. 8. 1936; Anonim, „Hrvatski seljački pokret i marksisti“, *Hrvatski Dnevnik*, 25. 3. 1936; Anonim, „Perfidna taktika komunista“, *Istina*, 21. 6. 1936; Anonim, „Hrvatski radnici protiv komunista“, *Hrvatska straža*, 23. 6. 1936.

¹³⁶⁸ Горан Милорадовић, „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје*, No. 1, 2020, 14-15.

¹³⁶⁹ АЈ, 14-23-55, Положај у земљи и задаће КПЈ, одлуке Пленума ЦК од априла 1936.

¹³⁷⁰ АЈ, 516, МГ 2314/2, Иван Барчот, Како су комунисти преузели читаоницу Сељачка слога у Велој Луци од ХСС-а.

¹³⁷¹ АЈ, 38-358-508, Anonim, „Prikriveni ciljevi komunista“, *Istina*, 11. 11. 1937; Mato Jagatić, „Hrvatsko selo neće komunizma“, *Hrvatski List*, 25. 2. 1937.

¹³⁷² Ivan Jelić, „Tito – graditelj partije revolucije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XII, No. 2, 1980, 39.

¹³⁷³ HDA, 1363, inv. br. 5735, Среско начелство Сплит Испостави Банске власти у Сплиту, 10. 10. 1939.

¹³⁷⁴ HDA, Politička situacija Grupa XXI (1363), inv. br. 5735, Начелство Среза бенковачког Испостави Банске власти у Сплиту, 9. 10. 1939; Среско начелство у Бугојну Испостави Банске власти у Сплиту, 10. 10. 1939; Среско начелство Хвар Испостави Банске власти у Сплиту, 8. 10. 1939; Среско начелство Корчула Испостави Банске власти у Сплиту, 10. 10. 1939; Среско начелство у Шибенику Испостави Банске власти у Сплиту, 12. 10. 1939; Среска испостава Вис Испостави Банске власти у Сплиту, 9. 10. 1939.

¹³⁷⁵ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Забелешка о Југославији, 29. 11. 1939.

поприште сукоба био је Хрватски раднички савез, који комунисти први пут настоје да сузбију поистовећују га са Југорас-ом.¹³⁷⁶

Споразум Цветковић-Мачек још није ни био потписан, када су нацистичка Немачка и Совјетски Савез постигли споразум о ненападању познатији као Молотов-Рибентроп пакт 23. августа 1939. Овај пакт, до тада горко супротстављених непријатеља, до коске је изменио морфологију политичког активизма широм света. Симпатизери нациста и комуниста били су у први мах збуњени, али су потом почели да прате „партијску линију“ и да се уздржавају од међусобних напада, окрећући оштрицу своје критике према демократијама. Изузетак нису били ни југословенски комунисти. У први мах збуњени, брзо су се ускладили са партијском политиком. Штавише, овај споразум улио им је и наду да ће ускоро доћи до разрачунавања са режимом. Полиција је извештавала: „Примећује се да комунистичке идеје у народу узимају маха што се нарочито очитује иза споразума Њемаца и Руса. Хвали се Хитлер, а мисли се на руски бољшевизам.“¹³⁷⁷ Када је избио Други светски рат, након напада Немачке на Пољску 1. септембра КПЈ је стала на становиште да у новом „империјалистичком рату“ нема праведне стране. Активно је спровођена антимилитаристичка пропаганда у војсци и у ширим масама и навођено да се не сме дозволити да Југославија увуче у рат у интересу Француза и Енглеза.¹³⁷⁸ Додатни подстрек пружио је напад Совјетског Савеза на Пољску 17. септембра, чиме је Совјетски Савез демонстрирао своју војну силу, те су комунисти почели све више да помињу да ће се совјетски тенкови ускоро појавити и на југословенским границама.¹³⁷⁹ Истицано је да само СССР може пружити заштиту земљи, те да га влада мора неодложно признати.¹³⁸⁰ Комунисти су се доста ангажовали и око придобијања активних официра и војника. У том послу најактивнији су били Митар Бакић и Владо Поповић, који су лично полагали извештаје Брозу. Са секретаром партије упознавали су оне официре који су се показали заинтересованим. „У раду с официрима нама је било важно да пропагирамо војничку снагу Совјетског Савеза, јер је то за официрски менталитет било најприкладније“, наводио је касније Бакић.¹³⁸¹ Први комитети у оружаним снагама настали су 1939. године, али праве размере просовјетских сентимената у војсци није лако измерити. Ипак, војска је била осетљива на исказивање претераних симпатија за СССР, те је тако ваздухопловни пуковник Душан Радовић, превремено пензионисан 1937. године под оптужбом да „пропагира идеје Совјетске Русије“. Сам Радовић тврдио је касније да је у питању била интрига генерала

¹³⁷⁶ HDA, 1349/8, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 6. 11. 1939; Предстојништво Градске полиције Дубровник Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 5. 11. 1939; Среска испостава Вис Банској власти Бановине Хрватске, 31. 12. 1939; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 204-205.

¹³⁷⁷ HDA, 1363, inv. br. 5735, Среско начелство Сињ Испостави Банске власти у Сплиту, 9. 10. 1939.

¹³⁷⁸ Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 185.

¹³⁷⁹ HDA, 1349/8, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 28. 10. 1939; HDA, 1363, inv. br. 5735, Среско начелство Хвар Испостави Банске власти у Сплиту, 8. 10. 1939; Среско начелство Сплит Испостави Банске власти у Сплиту, 10. 10. 1939; Среско начелство Супетар Испостави Банске власти у Сплиту, 10. 10. 1939; Среско начелство у Шибенику Испостави Банске власти у Сплиту, 12. 10. 1939.

¹³⁸⁰ ИАБ, 1883, Д I-42, Млада браћа и другови!, 17. 10. 1939.

¹³⁸¹ АЈ, 516, МГ-1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937-1940, Митар Бакић, 1958; АЈ, 516, МГ 2015, Стенографске белешке са састанка са другом Владимиром Поповићем одржаног 29. јуна 1960. године у СИВ-у у Београду.

Душана Симовића са којим је био у личном сукобу, а да се совјетском војском бавио чисто из стручних разлога.¹³⁸²

Власти су посебно озбиљно схватиле појачан рад комуниста у војсци. У том тренутку Министар војске и морнарице био је генерал Милан Недић, чији је шеф кабинета био пуковник Милош Масаловић члан ЈНП Збора. Он је спровео врло строгу антикомунистичку кампању у војсци крајем 1939. године.¹³⁸³ Од Димитрија Љотића је, посредством Масаловића, добијао информације о официрима који су према мишљењу Збора били комунисти или франковци.¹³⁸⁴ Министарство унутрашњих послова обавештавало је власти на локалу да је примећено повећање дефетистичке и пацифистичке пропаганде, као и убацивање летака у касарне. Тражено је да буду у приправности и да најоштрије пазе на сумњива лица око касарна, транспорте оружја, експлозива, као и на кретања војника у слободно време. Према онима који буду ухваћени у саботирању војне спремности земље требало је да буду примењене мере прописане војним закоником.¹³⁸⁵

Установљење режима Цветковић-Мачек није довело до драстичне промене у одлучности или методима полицијске борбе против комунизма. Додуше, почели су се јављати гласови да је антикомунистички рад, превасходно у малим срединама, отежан услед недостатка школованих полицајаца. „Рад државних органа на сузбијању комунистичке акције отежан је помањкањем стручно спремљених службеника тако, да се рад врши са жандармима на терену.“¹³⁸⁶ Међутим, било је и другачијих примера. У Пећи је на чело полиције постављен писар Света Поповић. Факултетски образован, убеђен у важност сузбијања комунизма, радио је, према сведочењу самих комуниста, „у рукавицама“ али веома пажљиво. Развио је мрежу повереника, укључивши у њу и поједине Албанце. Захваљујући једном од њих пошло му је за руком да ухапси целокупан Месни комитет у Пећи.¹³⁸⁷ Велика хапшења крајем 1939. године долазила су најчешће као резултат провокативних акција комуниста. Након што су Дравском бановином почели да се шире леци социјалистичке Звезе делавнега људства уследила је акција полиције. Од осамдесет потписника летка, ухапшено је било двадесет. Ухапшени су они који су сматрани прикривеним комунистима. Према информацијама немачког конзулата у Љубљани, ухапшени су се држали пркосно, уверени да након склапања Рибенроп Молотов пакта полиција неће смети да их малтретира, те да ће ускоро доћи час за револуцију.¹³⁸⁸ Доиста, тих месеци комунисти су били веома самоуверени. Тако су 27. новембра прекинули комеморацију француском адмиралу Емилу Гепрату на Београдском универзитету.¹³⁸⁹ Ова

¹³⁸² ИАБ, БИА, Досије Танасија Динића, Писмо Душана Радовића генералу Милану Недићу, 26. 2. 1940.

¹³⁸³ Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 186-188.

¹³⁸⁴ АЈ, Збор Димитрија Љотића (115), Писмо Димитрија Љотића Милану Недићу, 25. 6. 1940; Писмо Димитрија Љотића Милану Недићу, 11. 9. 1940;

¹³⁸⁵ АЈ, 14-26-68, Министар унутрашњих послова бану Бановине Хрватске, 30. 9. 1939; АЈ, 14-26-68, Окружница Министарства унутрашњих послова, 5. 10. 1939; АЈ, 14-26-68, Окружница Министарства унутрашњих послова, 18. 10. 1939; НДА, *Vanovina Hrvatska, Odjel za zaštitu države* (158)/9, Окружница Банске власти Бановине Хрватске, Одјела за државну заштиту, 24. 11. 1939.

¹³⁸⁶ НДА, 1349/8, Среско начелство у Копривници Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 4. 9. 1939.

¹³⁸⁷ АЈ, 516, МГ 2605.

¹³⁸⁸ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Конзулат у Љубљани Министарству иностраних послова Немачке, 27. 11. 1939.

¹³⁸⁹ ИАБ, 1883, Д I-3, Студентима Београдског универзитета и свој поштеној јавности, АОСС, без датума; ИАБ, 1883, Д I-4, Против освајачког рата и ратног терора, без датума; Драгомир Бонцић, Раде Ристановић,

провокација далеко је одјекнула, због пијетета које је француско оружје уживало у Краљевини Југославији. Осуде тог чина стигле су са најразличитијих адреса: од Љотићевог Збора до Демократске странке. Након тога, антикомунистичко крило студената демократа однело је превагу у оквиру страначке организације на универзитету, те је њихов лист *Демократ* почео да напада комунисте.¹³⁹⁰ Пажљиво посматрајући догађања на универзитету импресионирани Виктор фон Херен извештавао је своју владу о дисциплини са којом комунисти примењују пароле и инструкције из Москве. Наводио је да су ти исти који су спречили одржавање комеморације Гепрату, доскора величали Француску и Енглеску као „истинске демократије“. Међутим, сада их називају империјалистима и ратним хушкачима.¹³⁹¹ Свега неколико дана комунисти на универзитету напали су чланове националног удружења Свети Сава и пребили тројицу студената.¹³⁹²

Када је 13. децембра уследио напад студената националиста на комунисте у студентском дому у Београду, избиле су велике демонстрације. У својим лецима комунисти су наводили да је полиција помагала националисте. Сутрадан су организоване насилне демонстрације које су почеле на Славији, потом се преливши на Булевар краља Александра. У вишесатним сукобима са полицијом било је више повређених.¹³⁹³ Поново извештавајући о сукобима на београдском универзитету, фон Херен је наводио да ма колико незадовољство постоји у земљи, опасности од бољшевизације нема.¹³⁹⁴ Реагујући на притиске на комунисте на београдском универзитету делегација Уједињене студентске омладине посетила је Мачека децембра 1939. године. Том приликом подпредседник владе критикован је због тога што његов долазак на власт није довео до смањења репресије. У свом одговору Мачек је наводио да историјски гледано долазак демократа на власт доводи до бујања марксистичке агитације која узрокује јачање реакције и смањење демократије. Обећавао је да неће дозволити такав развој догађаја у Југославији и студентској делегацији поручио: «То су све марксистичка посла. Окренимо се на њих. Да дођу на власт милом – нема изгледа, да дођу силом – још мање».¹³⁹⁵ Полиција у Бановини Хрватској, под његовом директном контролом несмањеном снагом се обрачунавала са комунистима. Састанци СРН су растурани, а ускоро је по захтеву банских власти Дравске бановине забрањен лист који је Звеза деловнега људства покренула у Загребу.¹³⁹⁶ Као и раније биле су честе денунцијације, од којих је било много лажних. Тако је истрага утврдила да су оптужбе које

„Београдски студенти и политичке организације 1935-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 203; Драгомир Бондић, „Историјска вертикала утицаја левице – студентске демонстрације пре 1968. и `Црвени универзитет` пре `Универзитета Карл Маркс`“, *Политичка ревија*, Vol. LIX, No. 1, 2019, 46.

¹³⁹⁰ Десимир Тошић, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат – личне белешке из 1941. године“, *Токови историје*, No. 3, 2006, 232-238.

¹³⁹¹ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 6. 12. 1939.

¹³⁹² Драгомир Бондић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 204.

¹³⁹³ ИАБ, 1883, Д I-45, Студенти и студенткиње, 13. 12. 1939; ИАБ, 1883, Д I-44, Друговима рањеним 14. 12, 21. 1. 1940; ИАБ, 1883, Д II-63, Радни народе!, без датума; Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 122-123; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 279.

¹³⁹⁴ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 13. 12. 1939.

¹³⁹⁵ ИАБ, 1883, Д I-39, Саопштење Уједињене студентске омладине о посети г. др. Влатку Ст. Мачеку, 21. 12. 1939.

¹³⁹⁶ НДА, 1349/8, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 29. 12. 1939; НДА, 158/35, Министарство правде бану Бановине Хрватске, 28. 12. 1939.

су становници предали полицији денунцирајући наводну комунистичку организацију у суседном селу биле резултат личних сукоба.¹³⁹⁷

Влада Драгише Цветковића и Владимира Мачека реактуелизовала је идеју о концентрационим логорима, односно о принудној интернацији радикалних елемената. У првом реду у питању су били комунисти, али и припадници екстремних хрватских покрета (ушаше и националсоцијалисти). За разлику од „авантуре“ са логором за студенте у Вишеграду 1935. године, овај покушај окретања ка тоталитарним методама сузбијања политичког радикализма, требало је да буде утемељен у одговарајућој законској регулативи. Први корак била је уредба из септембра 1939. године која је проширивала члан 12 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Према њој лица протерана у друго место нису имала право на накнаду материјалних трошкова узрокованих том наредбом.¹³⁹⁸ Уследиле су нове допуне Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави у децембру, као и Уредба о радним јединицама и Уредба о редарственим прекршајима. Ове уредбе важиле су и за територију Бановине Хрватске, чиме је на територији целокупне државе постављена законска основа за принудну интернацију непожељних.¹³⁹⁹ Извештавајући о овим догађајима, немачки посланик предвиђао је скорашње интернирање комуниста у концентрационе логоре.¹⁴⁰⁰ У целој земљи издавана су решења о упућивању у центре за принудни боравак.

Логор за интернацију отворен је 18. јануара 1940. године у Билећи за целу земљу сем Бановине Хрватске, одакле су интернирци одвођени у Лепоглаву.¹⁴⁰¹ Међу интерниранима били су Иво Лола Рибар (ухапшен у родитељској кући приликом прославе нове године), Моша Пијаде и Иван Милутиновић, који су чинили затворски комитет у Билећи. Међутим, упркос свему над њима није био вођен довољно строг надзор, јер су интернирци успевали да буду у контакту са спољашњим светом посредством неколико запослених у логору, у првом реду куvara Лазе Капора.¹⁴⁰² Њиховом заслугом у јавност је процурео строги кућни ред,¹⁴⁰³ након чега је покренута кампања за затварање логора крајем јануара.¹⁴⁰⁴ На челу

¹³⁹⁷ Примера ради: „Становници села Кокорића су пристахе прошлих режима, а становници села Котеза већином пристахе ХСС па се не искључује могућност да је пријава учињена из политичке нетрпељивости“. НДА, 1349/8, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 14. 12. 1939.

¹³⁹⁸ АЈ, 63-48-153, Уредба о допуни члана 12а Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, 16. 9. 1939.

¹³⁹⁹ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Најка на crvene u Hrvatskoj“, *Slobodna misao*, 18. 1. 1940; Milovan Bosić, *Izvori za istoriju Komunističke partije Jugoslavije (1919-1941)*, 298-303; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 189.

¹⁴⁰⁰ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 21. 12. 1939.

¹⁴⁰¹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 280; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 145-146.

¹⁴⁰² Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam*, 127-145; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 189-210.

¹⁴⁰³ Кућни ред је некада врло строго спровођен. Тако је једној осуђеници у Лепоглави ускраћена могућност примања посета и пакета јер је другом осуђенику дала нешто своје хране. Њен муж се жалио против такве одлуке, али му је одговорено да је дељење хране правилником забрањено и да то сви интернирци знају, те да му је жалба одбијена. НДА, 1362/1, inv. br. 13.

¹⁴⁰⁴ ИАБ, ЗШСЖЈ, 194, Летак: Пријатељи интернираних, цијелој поштованој хрватској јавности.

ове кампање стајао је Иван Рибар, чији је син био интерниран. Адвокатска комора изнела је мишљење да је Уредба на којој је одлука о интернацији почивала неуставна.

Са овим мишљењем слагале су се и поједине судије. Управни судови у Цељу и Подгорици решавали су у корист интернираних у Билећи. Посебно се цељски суд ставио на страну интернираних и накратко *де факто* спречио даље пребацивање комуниста из тог дела земље.¹⁴⁰⁵ Банска управа жалила се због овога председнику владе, након чега је он писао министру правде Лазару Марковићу, обавештавајући га о томе да судови помажу непријатеље државе. Писму је био приложен списак одговорних судија уз питање да ли могу они остати на својим местима након оваквих одлука. Уследила је јасна инструкција: „Молим Вас да ову ствар најхитније уредите и да ревидирате све управне судове, како би се у оваквим одлукама онемогућило солидарисање судова са екстремним, деструктивним и комунистичким елементима.“¹⁴⁰⁶

Прва пуштања комуниста, углавном на основу лекарских сведочанстава о болести, из Лепоглаве су се догодила у јануару 1940. године. Како би се избегло плаћање одштете за проведено време у интернацији, одлуке нису укидане, већ су оснаживане а потом суспендоване због здравственог стања.¹⁴⁰⁷ На тај начин из Лепоглаве је, додуше нешто касније, пуштен Божидар Аџија.¹⁴⁰⁸ Посебно индикативан био је случај Павла Грегорића. Његова породица настојала је на сваки начин да га ослободи даље интернације. Са друге стране, шеф загребачке полиције Јосип Враговић лично се заложиио да се Грегорић као „опасан комуниста“ не пусти. Његова вереница била је неуморна. Прво је тражила дозволу да се пусти како би се венчали, што је глатко одбијено. Потом је поднет захтев због Грегорићевог лошег здравственог стања. Лекар у Лепоглави потврдио је да је Грегорић тешки бубрежни болесник након чега је отпуштен, а чак му је резервисана соба у лечилишту Топушко.¹⁴⁰⁹ Било је и других начина да се добије дозвола за пуштање из логора. Тако је један комуниста из Омиша, трговац по занимању пуштен зато што су његовим одласком у логор његове две радње затворене, што је угрозило економију места. Срески начелник у Омишу тражио је да се он пусти, како радње не би пропале у његовом одсуству. Ова молба је одобрена и он је пуштен кући, под условом да буде под надзором, да не прима забрањену кореспонденцију, да не излази ноћу ван куће и да не одржаве политичке састанке. У случају да се оглуши о било коју од ових одредби, био би враћен у Лепоглаву.¹⁴¹⁰ Под притиском јавности, мера о интернацији и „концентрациони логори“ у Билећи и Лепоглави су укинута

¹⁴⁰⁵ АЈ, 14-24-60, Извештај представништва градске полиције у Цељу [1940].

¹⁴⁰⁶ АЈ, 63-48-153, Краљевска банска управа Дравске бановине Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 11. 11. 1940; Краљевска банска управа Дравске бановине Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 14. 11. 1940; Драгиша Цветковић Лазару Марковићу, 23. 11. 1940; Драгиша Цветковић Лазару Марковићу, 14. 12. 1940.

¹⁴⁰⁷ НДА, Robija, politički kažnjenici (1362)/1, inv. br. 9, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 28. 1. 1940; Конфинирани комунисти које би се могло пустити на слободу, без датума.

¹⁴⁰⁸ НДА, 1362/1, inv. br. 7.

¹⁴⁰⁹ НДА, 1362/1, inv. br. 6.

¹⁴¹⁰ НДА, 1362/1, Среско начелство Сплит Редарственом равнатељству Загреб, 26. 9. 1940; Среско начелство Сплит командиру жандармеријске станице Омиш, 6. 11. 1940.

у новембру 1940. године. У том тренутку у Лепоглави се налазило 62 комуниста, 7 хрватских националсоцијалиста и 35 франковаца-усташа.¹⁴¹¹

Сви ослобођени држани су под „строгом паском“.¹⁴¹² Извештаји органа који су их пратили откривају контрапродуктивност мере о принудној интернацији током 1940. године. Локалне власти извештавале су да: „Повратком комунистичких првака и функционера УРСС-а са присилног боравка у Лепоглави запажа се дневно већа активност у раду синдикалног покрета УРСС-а, који је досадањим њиховим одсуствовањем био сведен на најмању мјеру.“¹⁴¹³ Посебно индикативан је био случај сплитског комунисте Вјекослава Арманда Папареле који је по повратку из Лепоглаве разговарао са једним полицијским конфидентом. Према његовом исказу стање у овом логору није било лоше, те су затвореници из загребачке Петрињске тражили да буду пребачени у Лепоглаву. „Сада нам је било добро. Од Мирослава Крлеже, писца, добили смо сви топле вунене маје, пошто је тамо било хладно ...“. И други интернирци жалили су се углавном на хладноћу. Папарела је говорио о политичким курсевима који су искусни „робџијаш“ међу интернирцима држали и наводио да се у Сплит вратио научивши о марксизму пуно више него што је знао пре логора.¹⁴¹⁴

Поред Билеће и Лепоглаве током 1940. године комунисти су били интернирани у такозване „војне концентрационе логоре“. У питању нису били логори у класичном смислу речи, већ су власти изашле у сусрет захтевима појединих полицијских постаја које су још крајем 1939. године сугерисале да би било корисно позивати комунисте са њиховог терена на војне вежбе. „Ово претстојништво ставило је предлоге војним властима, да се најопасније комунисте позове на војну вјежбу и да их се стави под најстрожији надзор“, писало је у извештају дубровачке полиције октобра 1939. године.¹⁴¹⁵ У исте јединице са комунистима су позивани и жандари који је требало да их надзиру. Након протеста левичарске јавности и са овом праксом се престало током октобра 1940. године.¹⁴¹⁶

Влада Цветковић-Мачек учинила је крупан спољнополитички заокрет који је имао јасне реперкусије на унутрашњу политику. Развој догађаја од 1918. године показао је да је питање признања Совјетског Савеза било нераскидиво увезано са односом према КПЈ. Након што је током власти Стојадиновића ово питање практично стављено *ад акта*, поново је актуелизовано током 1939. године.¹⁴¹⁷ Југословенске дипломате пажљиво су пратиле развој преговора између Совјетског Савеза, Француске и Велике Британије, који су

¹⁴¹¹ НДА, 1362/1, Исказ, лица – „комуниста“ – налазећих се на присилном боравку у Лепоглави, 11. 11. 1940; Исказ, лица – Хрватске национал-социјалистичке странке рада – налазећих се на присилном боравку у Лепоглави, 11. 11. 1940; Франковци, без датума.

¹⁴¹² НДА, 1359/38, inv. br. 1921, Окружница Банске власти Бановине Хрватске, Одјела за државну заштиту, 3. 1. 1941.

¹⁴¹³ НДА, 1349/9, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 8. 1940.

¹⁴¹⁴ НДА, 1362/1, inv. br. 15, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 29. 3. 1940.

¹⁴¹⁵ НДА, 1349/8, Предстојништво Градске полиције у Дубровнику Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 24. 10. 1939.

¹⁴¹⁶ ИАБ, 1883, Д III-121, Сви у борбу против војних концентрационих логора, без датума; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 221-228.

¹⁴¹⁷ АЈ, 38-882-1067, Аноним, „Југославија не признала СССР“, *Возрођење*, 16. 6. 1939.

завршени без резулата.¹⁴¹⁸ Уследило је потписивање Молотов-Рибентроп пакта. Упркос овом савезу, Совјетска страна је са подозрењем посматрала раст немачког утицаја на Балкану. Југославија је сматрана једном од земаља са највећим немачким присуством.¹⁴¹⁹ Након избијања Другог светског рата, у којем је Краљевина Југославија 5. септембра прогласила неутралност, као и већина осталих балканских држава, потребно је било водити активнију спољну политику. У први мах деловало је могуће да ће доћи до балканског антисовјетског блока под покровитељство Италије. У питању је била румунска иницијатива. Румунија и Краљевина Југославија кретале су се тих месеци супротним путањама. Док је југословенска дипломатија показивала све више разумевања за СССР, румунска влада се држала све непријатељскије према Совјетском Савезу.¹⁴²⁰ Комбинаторика око балканског антисовјетског блока је одбачена јер Краљевина Југославија није била спремна да прихвати патронат Италије, а Румунија није била и даље спремна на територијалне уступке Мађарској и Бугарској.¹⁴²¹

Током септембра 1939. југословенске дипломате одржале су низ састанака са совјетским колегама. Совјети су давали врло помирљиве изјаве, наводећи да СССР нема никакве претензије према Балкану, те да је главни циљ совјетске политике остати ван рата.¹⁴²² У погледу Југославије совјетска влада била је заинтересована само за успоставу односа.¹⁴²³ Ови контакти нису прошли непримећено, те је министар иностраних послова Цинцар-Марковић морао да демантује вести о обнови односа са СССР-ом.¹⁴²⁴ Иако и даље није успоставила односе са Совјетским Савезом влада је заузимала све очитије позитивнији став. Након што је 30. новембра 1939. године СССР напао Финску, Краљевина Југославија није била међу оним државама које су гласале за искључивање Совјетског Савеза из Лиге Народа.¹⁴²⁵ Напад на Финску донекле је успорио признање Совјетског Савеза, мада није

¹⁴¹⁸ Види: АЈ, 341-31-106.

¹⁴¹⁹ АЈ, 341-31-106, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 17. 7. 1939; АЈ, 74-3-8, Извештај о француској штампи, 24. 11. 1939; К. К. Шириня, *Стратегија и тактика Коминтерна у борби против фашизма и војне*, 370; Г. Х. Севостьянов, *Москва-Вашигтон: Дипломатические отношения*, (Москва: Наука, 2002), 156; Славомир Дембски, *Между Берлином и Москвой: Германско-советские отношения в 1939-1941 гг.*, 397.

¹⁴²⁰ Чак је и Комунистичка партија Румунија подржала Пољску након немачког напада, тиме изазивајући бес Коминтерне.

Татјана Покивайлова, „Коминтерн и Комунистическа партија Румыније, 1939-1940 године (по документима из архива Коминтерна)“, *Славяноведение*, 1994, 3-9.

¹⁴²¹ Документ бр. 121, Телеграм представника СССР-а у Турској, А. В. Терентијева НКВД СССР, 6. 3. 1939, *ДВПС, Vol. XXII, No 1*, (Москва: Международные отношения, 1992), 165-166; Документ бр. 804, Телеграм представника СССР-а у Румунији, П. Г. Кукољева НКВД СССР, 22. 11. 1939, *ДВПС, Vol. XXII, No 2*, (Москва: Международные отношения, 1992), 328; Б. М. Колкер, И. Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939 – июнь 1941)*, (Москва: Наука, 1971), 20-51.

¹⁴²² АЈ, 341-31-106, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 9. 9. 1939; Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 11. 9. 1939; АЈ, 341-31-106, Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 13. 9. 1939; Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 14. 10. 1939; Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 23. 12. 1939; Документ бр. 847, Из дневника представника СССР-а у Великој Британији, И. М. Мајског, 8. 12. 1939, *ДВПС, Vol. XXII, No 2*, 385-386.

¹⁴²³ АЈ, 341-31-106, Министарство иностраних послова Посланству у Лондону, 29. 11. 1939.

¹⁴²⁴ АЈ, 370-34-95, Шифровани телеграм Цинцар-Марковића посланику у Анкари, 21. 9. 1939.

¹⁴²⁵ АЈ, 341-31-106, Посланство у Лондону Министарству иностраних послова, 24. 12. 1939.

трајно обесхрабрио југословенски врх.¹⁴²⁶ У земљи је толерисана подршка Финцима у сукобу, која је била посебно изражена у хрватским националистичким круговима.¹⁴²⁷ Са друге стране, жандармерија је константовала одушевљење комуниста због совјетског напада на Финску, као и због сваке друге манифестације снаге „прве земље социјализма“.¹⁴²⁸

У својим белешкама кнез Павле је изнео свој став о признању СССР-а. Према његовом мишљењу требало је што више одуговлачити са коначним признањем. На тај корак требало би се одлучити само уколико је то посве неопходно и уколико је стање у земљи мирно. Он је рачунао на то да би совјетско посланство постало „језгро“ свих незадовољника и опозиционара, као и да би вешто користило „православље и словенство“ у пропаганди комунизма.¹⁴²⁹ Ипак упркос његовом ставу, у престоници Турске текли су током 1940. године тајни југословенско-совјетски преговори између тамошњих дипломата Шуменковића и Терентијева.¹⁴³⁰ У Москву је убрзо, крајем априла 1940. отпутовала трговинска делегација, на чијем је челу био Милорад Ђорђевић бивши министар финансија и директор Београдске задруге. Највећи резултат ове посете било је склапање Уговор о трговини и пловидби (11. маја), који су потписали су Анастас Микојан и Милорад Ђорђевић.¹⁴³¹ По повратку у земљу делегација је давала оптимистичне изјаве и „ружичасто“ сликали стање у Совјетском Савезу. У погледу самих преговора оценили су да је резултат „скроман“, те да је договорена размена у износу од 1 600 000 долара. Из СССР-а ће Југославија увозити сиров памук, нафту и њене деривате, аутомобиле, машине, а извозити сточарске производе, руде и метале.¹⁴³² Полиција је примећивала појачану активност комуниста и чинила кораке да се спрече демонстрације у част успешног окончања преговора.¹⁴³³ „Путовање наше трговинске делегације у Москву, склапање уговора са Русијом, писање штампе о томе како ће Совјетска Русија гарантирати Балкан и

¹⁴²⁶ Уп. Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 101; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 131-133.

¹⁴²⁷ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Borba proti komunizmu svugdje i uvijek“, *Hrvatska straža*, 14. 3. 1940.

¹⁴²⁸ НДА, 1363, inv. br. 6070, Приморски жандармеријски пук Банској власти Бановине Хрватске, 24. 2. 1940.

¹⁴²⁹ АЈ, 797, ролна 15, фотографије 408-410, кнез Павле, Према Русији, [1940].

¹⁴³⁰ АЈ, 370-34-95, Посланство у Анкари Министарству иностраних послова, 8. 1. 1940; Шифровани телеграм Цинцар-Марковића, 22. 3. 1940; Шифровани телеграм Шуменковића, 23. 3. 1940; Шифровани телеграм Шуменковића, 26. 3. 1940; Шифровани телеграм Шуменковића, 27. 3. 1940. Шифровани телеграм Цинцар-Марковића, 6. 4. 1940; Шифровани телеграм Шуменковића, 10. 4. 1940.

¹⁴³¹ Документ бр. 148, Уговор о трговини и пловидби између СССР и Краљевине Југославије, 11. 5. 1940, *ДВПС, Vol. XXIII, No 2*, (Москва: Международные отношения, 1995), 260-267; Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 109-110; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 157-188; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 148.

¹⁴³² Аноним, „Совјетском савезу није свеједно да ли ће бити поремећен мир и Статус кво на Балкану“, *Трговински гласник*, 17. 5. 1940; Аноним, „Ново и старо у Совјетском савезу – утисци наше делегације са пута по Русији“, *Трговински гласник*, 18. 5. 1940.

¹⁴³³ НДА, 1352/10, inv. br. 503, Окружница Кабинета бана Бановине Хрватске, 1. 6. 1940; НДА, 1349/9, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 30. 6. 1940.

Југославију, дало је повода комунистима, а и пучанству уопће да слободније и са симпатијом говори о Русији.¹⁴³⁴

Догађаји су се међутим одигравали веома брзо. Јуна 1940. године совјетска војска умарширала је у Бесарабију, а совјетска дипломатија подржала је ревизионистичке тежње бугарске и мађарске према Румунији.¹⁴³⁵ Совјетско-румунски односи трајно су нарушени.¹⁴³⁶ Након двадесет година оклевања, Краљевина Југославија напокон се одлучила да призна Совјетски Савез и са њиме ступи у дипломатске односе.¹⁴³⁷ За југословенског представника у СССР-у изабран је Милан Гавриловић, представник десног крила Савеза земљорадника, који је годинама заговарао признање Совјетског Савеза. Он је своје акредитиве предао у Москви 9. јула 1940. године.¹⁴³⁸ Према мемоарима официра НКВД-а, Павела Судоплатова, Гавриловић је почео да ради за совјетску обавештајну службу.¹⁴³⁹ Мачеков представник у Москви био је трговински аташе Фрањо Гажи, који је према каснијим доставама био критичар СССР-а.¹⁴⁴⁰ У Београду је заступник интереса Совјетског савеза постао Виктор Плотњиков, бивши дипломата у Норвешкој. Комунисти и други левичари приредили су манифестацију приликом његовог приспећа у Београд, на којој је присуствовало више хиљада грађана.¹⁴⁴¹ Много хладније га је 12. јула у Крању примио први и једини пут кнез Павле.¹⁴⁴² Отварањем совјетског посланства, у земљи је организована и прва резидентура совјетске обавештајне службе (НКВД-а). До тада је Краљевина Југославија била једна од ретких земаља у којима су обавештајне могућности Коминтерне далеко премашивале капацитете цивилне и војне обавештајне службе.¹⁴⁴³

Совјетска страна била је врло свесна пропагандне димензије чина признања. Такође настојала је да „добру вољу“ југословенских власти искористи за сузбијање антикомунистичког јавног мњења. Тако је совјетски представник Плотњиков промптно захтевао од југословенске стране да се интервенише на читав низ антикомунистичких листова (*Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, *Билтен ЈНП Збора*, *Словенец*, *За националну Русију*, текстови Данила Грегорића) како би променили начин писања о Совјетском Савезу.¹⁴⁴⁴ Већина набројаних листова убрзо је забрањена. Искористивши промену климе у држави, комунисти су покренули огромну пропагандну

¹⁴³⁴ НДА, 1349/9, Среско начелство Сплит Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 6. 1940.

¹⁴³⁵ Елена Любомирновна Валева, „Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г.“, у: *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах*, (Москва: ИСПАН, 2017), 452-470.

¹⁴³⁶ Б. М. Колкер, И. Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939 – июнь 1941)*, 105, 181.

¹⁴³⁷ Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 189-236; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 148.

¹⁴³⁸ Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 122-123.

¹⁴³⁹ Павел Судоплатов, *Спецоперации. Лубянка и Кремль, 73-76*; Павел Судоплатов, *Разные дни тайной войны и дипломатии, 1941 г.*

¹⁴⁴⁰ ИАБ, БИА, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Фрањо Гажи, без датума.

¹⁴⁴¹ ИАБ, 1883, Д II-78, Сви до једног на дочек совјетског посланика, 7. 7. 1940; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 286.

¹⁴⁴² Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 122-123.

¹⁴⁴³ Бернхард Байерляйн, *Предатель – ты Сталин!*, (Москва: РОССПЭН, 2011), 130-131.

¹⁴⁴⁴ Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 258, 291.

иницијативу, у којој су напрасно учествовали и бројни листови блиски власти. Готово да су се утркивали у томе ко ће донети позитивнији текст о Совјетском Савезу.¹⁴⁴⁵ У таквој атмосфери, руски емигрант Ползов писао је свом сународнику Смирнову: „Одвратни дани, по целој држави иде активна комунистичка пропаганда, а наша полудела браћа са нестрпљењем очекују великог Словена – Стаљина“.¹⁴⁴⁶

Београдске књижаре биле су преплављене формално информативним, аполитичним брошурама, које су представљале нескривену совјетску пропаганду. Међу књигама штампаним тих дана било је и дело сарадника московске *Правде*, Лава Бронтмана, под називом *Совјети освајају северни пол*. Књига је садржавала много похвала на рачун совјетског режима и његових достигнућа, а на корицама је била велика црвена звезда. Оваква публикација током ранијег периода не би никада прошла цензуру. У истој едицији објављене су књиге Фјодора Махина и Алексеја Стаханова, као и британских и америчких просовјетских аутора.¹⁴⁴⁷ Други пример овог тренда била је књига Димитрија Михалчева, професора Софијског универзитета и убеђеног левичара који је био први бугарски посланик у Москви (1934-1936). Михалчев је у њој бранио СССР од оптужби да у њему пропада породица и наводио да је жена ослобођења, неписменост икореењена а културни живот унапређен. Закључивао је да је диктатура оправдана јер без ње не би било Совјетског Савеза.¹⁴⁴⁸ Ефекат оваквих публикација као и написа у штампи био је велики. Сплитска полиција на најбољи начин је сажела успехе комунистичке пропагандне офанзиве током 1940. године: „Опажа се да симпатије за Совјетску Русију све више изражавају и таква лица која су до сада била позната као најјачи противници комунизма. Узрок пораста тих симпатија за Совјетску Русију је повољно писање штампе о приликама у Совјетској Русији и њезиној војној снази и увјеравање да ће Совјетска Русија осигурати мир и сигурност на Балкану као и успостава дипломатских односа између наше државе и Совјетске Русија. Главни узрок јачања комунизма и симпатија за Совјетску Русију је јака комунистичка пропаганда која је у последње вријеме развијена помоћу брошура и слика којима су преплављени излози књижара. Премда растурање тих слика и брошура није забрањено, имају се сматрати исто пропагандистичким.“¹⁴⁴⁹

У таквим околностима комунисти су постајали све активнији све мање се скривајући. Различити посматрачи били су сагласни у томе колико се појачала комунистичка активности након признања Совјетског Савета.¹⁴⁵⁰ Окружница Кабинета

¹⁴⁴⁵ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Одјаци и мишљења“, *Дан*, 10. 9. 1940; Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“, *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 141-142; Vuk Vinaver, „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IX, 1974, 127; Десимир Тошић, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат – личне белешке из 1941. године“, *Токови историје*, No. 3, 2006, 254.

¹⁴⁴⁶ Алексеј Тимофејев, „Српско-руски друштвено политички односи у раздобљу националне трагедије, 1917-1945“, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 43.

¹⁴⁴⁷ Лав Бронтман, *Совјети освајају северни пол*, (Београд: Савремена књига, 1940).

¹⁴⁴⁸ Димитрије Михалчев, *Живот у С.С.С.Р.*, (Београд: Седма сила, 1940), 12-54.

¹⁴⁴⁹ НДА, 1349/9, Испостава Банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 8. 1940.

¹⁴⁵⁰ НДА, 1349/9, Предстојништво Градског редарства у Дубровнику Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 29. 7. 1940; Среска испостава Вис Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 30. 7. 1940; Среско начелство Книн Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 31. 7. 1940; АЈ, 38-357-507, Аноним, „Stranačko kretanje“, *Obzor*, 14. 9. 1940; Министарство војске и

бана Бановине Хрватске преносила је да „у задње вријеме у градовима напосе, а врло често и у селима на јавним мјестима [комунисти Р. Л.] исписују комунистичке натписе као `живио СССР`, `живио Стаљин`, `доље рат`, `доље влада скупоће`“.¹⁴⁵¹ Савски жандармеријски пук у Загребу извештавао је да „се међу сељацима јавно поговара да нас само Русија може спасити и заштитити пред Њемцима и Италијанима“.¹⁴⁵² Група хрватских комуниста, и њихових симпатизера, предвођена Иваном Рибаром предала је загребачкој полицији захтев 23. јула 1940. године за одобрење правила Друштва пријатеља СССР. Иако су се критичари подсмевали да су међу оснивачима само „вишеструки милијунаши“, овај чин представљао је јавну демонстрацију моћи.¹⁴⁵³ Ипак, полиција није одобрила правила овог друштва.¹⁴⁵⁴ „Пријатељи“ Совјетског Савеза утркивали су се у томе ко ће се више приближити совјетским дипломатама. Први дописник совјетске агенције ТАСС одсео је по доласку у Београд код политичког уредника *Времена*, Мише Брашића.¹⁴⁵⁵ Чести гост у совјетској амбасади, према каснијим доставама, био је и председник Савеза земљорадничких задруга, Војислав Ђорђевић.¹⁴⁵⁶ Виктор Плотњиков састајао се са Драгољубом Јовановићем и Драгишом Васићем.¹⁴⁵⁷

КПЈ је настављала са организацијом партије. Активности партије, сем на универзитету, нису биле тако очите. Јануара 1940. године послата су протестна писма немачком и француском амбасадору у којем су политике обе земље изложене критици. Немачка је нападана због угрожавања мира, а Француска због угњетавања француских радних маса и ратнохучкаштва.¹⁴⁵⁸ Припреман је терен за одржавање нове, велике земаљске конференције. Крајем марта 1940. по наређењу ЦК КПЈ Светозар Вукомановић Темпо формирао Покрајински комитет за Македонију.¹⁴⁵⁹ У Београду је крајем маја одржана V покрајинска конференција за Србију, изабран нови Покрајински комитет са Александром Ранковићем, и делегати за предстојећу конференцију.¹⁴⁶⁰ Потом је крајем јула у Вињу код Љубљане одржана Трећа конференција КП Словеније, изабран нови Централни комитет као и делегати за партијску конференцију.¹⁴⁶¹ У измењеној политичкој клими након признања Совјетског Савеза, рад је био олакшан. Једна за другом одржаване су и остале припремне

морнарице Краљевине Југославије председнику владе Драгиши Цветковићу, 16. 10. 1940. Цитирано према: Миле Бјелајац, „Делатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, Vol. I, 1990, 233-234.

¹⁴⁵¹ HDA, 1352/10, inv. br. 504, Окружница Кабинета бана Бановине Хрватске, 10. 9. 1940.

¹⁴⁵² HDA, 1363, inv. br. 6071, Савски жандармеријски пук Банској власти Бановине Хрватске, 25. 10. 1940.

¹⁴⁵³ AJ, 38-357-507, Anonim, „Buržuji – prijatelji SSSR“, *Hrvatska garda*, 27. 7. 1940.

¹⁴⁵⁴ HDA, 1349/9, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 8. 1940; Горан Милорадовић, „Културне везе јаче од политичких: Срби и Руси 1917-1945. године“, *Москва–Србија Београд–Русија*, Том 4, 58; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 261-262.

¹⁴⁵⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Vol. III, 488;

Сам Брашић је био совјетски агент, док је дописник ТАСС-а ускоро ухваћен у шпијунажи на албанској граници и протеран из земље. Инцидент је заташкан. Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 308-311.

¹⁴⁵⁶ ИАБ, Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BDS), Досије Војислава Ђорђевића (D-35), Политичко лице Војислава В. Ђорђевића, председника Главног савеза земљорадничке задруге, [1942.]

¹⁴⁵⁷ Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 277-282.

¹⁴⁵⁸ ИАБ, 1883, Д I-49, Писмо Виктору фон Херену, јануар 1940; ИАБ, 1883, Д I-51, Писмо Рејмуну Брижеру, 21. 1. 1940.

¹⁴⁵⁹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 282.

¹⁴⁶⁰ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 284.

¹⁴⁶¹ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 285.

конференције. Крајем октобра (19-23. октобар) у Загребу одржана је V земаљска конференција, која је по броју учесника практично представљала конгресно окупљање. До пре пар месеци овакав скуп био би крајње невероватан. Конференција је критиковала споразум Цветковић-Мачек као „трговину“ српске и хрватске буржоазије.¹⁴⁶² Истовремено, констатована је опасност од напада фашистичких земаља на Југославију. Изабран је нови Централни комитет, Јосип Броз потврђен за секретара, а стање у партији оцењено као задовољавајуће.¹⁴⁶³ Новину је представљало учешће „делегата војске“, који додуше нису били војници (Митар Бакић и Владо Поповић). Планирано је било иницијално да реферат о стању у војсци држи активни официр члан партије Блажо Ковачевић, али се услед опасности од откривања од тог плана одустало.¹⁴⁶⁴ Током 1940. године на располагању партији било је седам илегалних штампарија, које су штампале *Пролетер* (орган ЦК КПЈ), *Срп и чекић* (ЦК КПХ), *Дело* (ЦК КПС), *Комунист* (ПК Србије) и *Искру* (ПК Македоније).¹⁴⁶⁵

Осећајући се снажном, партија се обрачунавала са идеолошким непријатељима и на левици. Тако је група партијских „правовераца“ око Божидара Ације полемисала са сарадницима листа *Печат*, Мирослава Крлеже.¹⁴⁶⁶ Јосип Броз стао је на страну Крлежених противника оптужујући *Печат* за вођење „ревизионистичке кампање“, а уредништво именујући прикривеним троцкистима, што је оптужба која је у том тренутку имала снагу смртне пресуде. Парадоксално *Печату* је пружила подршку штампа блиска режиму. Тако је београдска *Правда* фељтонизирала један Крлежин текст.¹⁴⁶⁷ КПЈ се такође сукобљавала са Драгољубом Јовановићем и његовом новооснованом Народном сељачком странком иако је он у својим иступањима отворено позивао на савез са Совјетским Савезом.¹⁴⁶⁸ Због својих иступања од полиције је посматран као комуниста, иако то није био.¹⁴⁶⁹ Међутим, *Пролетер* је његов рад жигосао као „ултралево фразерство“.¹⁴⁷⁰

Пратећи нову линију партије, која је подразумевала не више саботирање ратног напора, већ подизање (квази)патриотске атмосфере и позивање на одбрану земље, комунисти на универзитету започели су током 1940. врло снажну кампању. Након што су се месецима обарали на „ратноучкачку“ политику режима, практично преко ноћи комунисти су постајали убеђени патриоти, решени да ни педаљ земље не предају Хитлеру и Силама Осовине. Учесник тих догађаја, Владимир Поповић сећаће се касније: „Хоћу да кажем како је и полиција осетила како се нешто на терену мења у држању“.¹⁴⁷¹ Формиран је Студентски одбор за одбрану земље, који је чак организовао стрељачке курсеве. Студенти

¹⁴⁶² Mira Radojević, „Удружена опозиција и комунисти“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 43-44.

¹⁴⁶³ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 168-170.

¹⁴⁶⁴ АЈ, 516, МГ 2015, Стенографске белешке са састанка са другом Владимиром Поповићем одржаног 29. јуна 1960. године у СИВ-у у Београду; АЈ, 516, МГ – 1980, О раду Партије у војсци у периоду 1937–1940, Митар Бакић, 1958.

¹⁴⁶⁵ Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 149; *Историја Савеза комуниста Југославије*, 171.

¹⁴⁶⁶ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 165-166.

¹⁴⁶⁷ VI. Во, „Pečat“, *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1978>

¹⁴⁶⁸ Драгољуб Јовановић, *Земља и рад*, (Београд: М. Прелић, 1940), 13, 29-30.

¹⁴⁶⁹ Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941. Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 254-257.

¹⁴⁷⁰ Mira Radojević, „Удружена опозиција и комунисти“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 51.

¹⁴⁷¹ АЈ, 516, МГ 2015, Стенографске белешке са састанка са другом Владимиром Поповићем одржаног 29. јуна 1960. године у СИВ-у у Београду.

чланови „Студентског добровољачког батаљона“ марширали су београдским улицама, уживајући чак и подршку војног врха.¹⁴⁷² Хрватска штампа писала је тих дана о необичној снажној активности комуниста на Београдском универзитету.¹⁴⁷³ У том тренутку било је 85 чланова партије и 220 чланова СКОЈ-а на Београдском универзитету, који су били изузети из осталих организација КПЈ и директно подређени Месном комитету у Београду.¹⁴⁷⁴

Нису сви били импресионирани новом тактиком комуниста. Широм земље на универзитетима одигравају се и физички сукоби између националиста и комуниста. Још у априлу 1940. године словеначки католички студенти су организовали контрадемонстрације поводом „мировног конгреса“ марксиста на Београдском универзитету, када је испред статуе краља Александра у аули Љубљанског универзитета одржан низ антикомунистичких говора.¹⁴⁷⁵ Уследили су и физички сукоби на тамошњем универзитету.¹⁴⁷⁶ Током октобра 1940. године хрватска национална друштва су одржала заједничку скупштину на којој је донета резолуција да се мора борити свим средствима против комунизма.¹⁴⁷⁷ „Најврелије“ било је по обичају у Београду. Вишемесечни крвави сукоби студената комуниста и збораша¹⁴⁷⁸ кулминирали су нападом чланова Збора на комунисте на Техничком универзитету. Овога пута, режим је, подозревајући од радикализма Збора, реаговао пуно оштрије према студентима националистима него комунистима. Овај сукоб послужио је као повод за забрану Збора, чији су чланови хапшени и отпуштани из државне службе. Тиме је најборбенија антикомунистичка група на универзитету ефективно разбијена.¹⁴⁷⁹

Иако је признањем Совјетског Савеза у извесном смислу отежан посао државним властима у погледу сузбијања комунизма, то није значило да су комунисти имали у потпуности одрешене руке за своје активности. У пропагандном смислу важна чињеница била је повратак разочараног комунисте Живојина Павловића почетком фебруара 1940. у земљу. Према документима МУП-а на интервенцију Милана Гавриловића, будућег посланика у СССР-у, добио је запослење у Централном пресбируу.¹⁴⁸⁰ Ускоро ће објавити књигу *Биланс совјетског термидора*, у којој ће као разочарани комуниста, изнети вредне информације и сећања на Велику чистку. Међутим, због промене климе и признања СССР-

¹⁴⁷² ИАБ, 1883, Д I-28, Студенти и студенткиње, без датума; Душан Бојковић, „У ишчекивању `новог империјалистичког рата': ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935-1941“, *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 191.

¹⁴⁷³ АЈ, 38-357-507, RYS, „Komunizam na sveučilištima u Jugoslaviji“, *Hrvatska straža*, 29. 9. 1940; Anonim, „Obzor“, *Obzor*, 1. 10. 1940; Anonim, „Komunistička agitacija među sveučilištarcima u Beogradu“, *Hrvatska straža*, 3. 10. 1940.

¹⁴⁷⁴ Драгомир Бондић, Раде Ристановић, „Београдски студенти и политичке организације 1935-1941“, *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 190-195.

¹⁴⁷⁵ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Slovenski akademiki manifestirajo za kralja in državo“, *Slovenec*, 9. 4. 1940; Anonim, „Slovenski katolički akademičari protiv mirovnog kongresa u Beogradu“, *Obzor*, 10. 4. 1940.

¹⁴⁷⁶ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Oster obračun z levičarji na ljubljanski univerzi“, *Jutro*, 25. 4. 1940; Anonim, „Slovenec o ponovnim komunističkim neredima na ljubljanskoj univerzi“, *Novosti*, 26. 4. 1940.

¹⁴⁷⁷ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Rezolucija hrvatskih društava u Sl. Brodu protiv komunističke djelatnosti“, *Obzor*, 4. 10. 1940; Anonim, „Tuđinska propaganda“, *Hrvatska straža*, 5. 10. 1940.

¹⁴⁷⁸ Види: Slavko Ćuruvija, *Ibeovac: Ja, Vlado Dapčević*, 38-39.

¹⁴⁷⁹ Branislav Gligorijević, „Napad Ljotičevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu, u oktobru 1940. i rasturanje Ljotičevog Zbora“, *Istorijski glasnik*, Vol. II, 1963, 52-81.

¹⁴⁸⁰ АЈ, 14-24-61, Павловић Живојин, без датума; Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора: Политичка биографија*, (Београд: Evro Giunti, 2011), 78-81.

а, како се не би односи компромитовали влада је забранила дистрибуцију ове књиге. Пропуштена је ванредно добра прилика за убедљиву, али и надасве истиниту критику комунизма.¹⁴⁸¹ Признањем Совјетског Савеза пропагандна антикомунистичка делатност, ионако испод потребног нивоа, драстично је смањена.¹⁴⁸² Борба против комунизма сведена је на полицијске мере. Локалним органима државне управе наређено је да воде најстрожи надзор над комунистима, франковцима и члановима ВМРО, као и да посебно пажљиво воде рачуна о повратницима из иностранства.¹⁴⁸³ Опасност од субверзивног комунистичког рада у војсци и даље је била актуелна.¹⁴⁸⁴ Шефови одсека Одељења за државну заштиту морали су да реферишу директно помоћнику министра унутрашњих дела о свим питањима усташке, качачке и комунистичке пропаганде и акције.¹⁴⁸⁵ Активности комунистичке филијале Странке радног народа су помно праћене. Након што је откривено да присталице СРН покушавају да се инфилтрирају у врх СДС-а, остварен је контакт са врхом те странке.¹⁴⁸⁶

Маја 1940. године одржани су општински избори у Бановини Хрватској. На њима је ХСС однео убедљиву победу освојивши готово 90 % општина, док је ЈРЗ изгубио готово све своје општине.¹⁴⁸⁷ Међу општинским одборницима било је и комуниста, иако ХСС није имао намеру да улази у предизборну сарадњу са КПЈ.¹⁴⁸⁸ Истог месеца одиграо се редак случај хапшења веће групе комуниста из Војводине. Заједно са Жарком Зрењанином ухапшено је двадесетак чланова партије. Овај процес међутим вођен је тако лоше, да би се чак могло спекулисати да је, у околностима нормализације односа са СССР-ом, свесно саботиран. На сваком кораку чињени су некарактеристични пропусти. Прво је истражни судија Крунислав Бећаревић, иначе симпатизер комуниста, омогућио оптуженима да се консултују међусобно и да буду смештени у заједничку собу. Потом је Државни суд за заштиту државе одбио да преузме предмет и пребацио га у Окружни суд у Петровграду. Захтев тужиоца да се судски процес прогласи тајним, како публика не би вршила притисак на веће, одбијен је. У сали петровградског суда, оптужени су један за другим изрицали оптужбе против полиције и негирали своје раније исказе, тиме евоцирајући успомене на неуспешне процесе комунистима из раних двадестих. Епилог судског процеса било је да су свега тројица оптужених осуђени на симболичне казне. Жарко Зрењанин је ослобођен, те ускоро учествовао на V земаљској конференцији.¹⁴⁸⁹

У јуну 1940. године се у владу вратио непомирљиви противник комуниста Антон Корошец као министар просвете. Уочи његовог доласка на ову позицију штампа блиска словеначким клерикалцима водила је врло оштру антикомунистичку кампању.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸¹ Слободан Гавриловић, н. д, 259.

¹⁴⁸² О забрани антикомунистичких удружења након признања СССР-а, биће више речи у наредном поглављу.

¹⁴⁸³ АЈ, 14-26-68, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 21. 3. 1940.

¹⁴⁸⁴ АЈ, 14-23-55, Окружница Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту, 21. 10. 1940.

¹⁴⁸⁵ АЈ, 14-1-1, Наредба помоћника министра унутрашњих послова, 25. 9. 1940.

¹⁴⁸⁶ НДА, 1349/8, Среско начелство у Кореници Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 1. 1940; НДА, 1349/9, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, Одјелу за државну заштиту, 1. 7. 1940.

¹⁴⁸⁷ Stipica Grgić, Tomislav Kardum, *Maček nam je vođa! Općinski izbori u Banovini Hrvatskoj*, (Zagreb: Srednja Evropa, 2023).

¹⁴⁸⁸ АЈ, АЈ, 516, МГ 2307/2, Максим Бајало, Комунисти у опћини Вргорац на изборима.

¹⁴⁸⁹ АЈ, 516, МГ 2601/2, Анђа Милићевић, Бечкеречки процес; Anđa Milićević, Ljubomir Milin, *Žarko Zrenjanin*, (Beograd: Rad, 1965), 64-74.

¹⁴⁹⁰ РА АА, RAV Belgrad 62/3, Немачки конзулат у Љубљани Министарству иностраних послова, 26. 3. 1940.

Реагујући на његово постављење комунисти су издали летак у којем је тврђено да су професори инструзисани да воде антикомунистичку кампању у школама износећи „давно раскринкане лажи“ по допису „попа Корошца“.¹⁴⁹¹ Корошец јесте издао инструкцију да се поштри контрола над наставницима и ђацима комунистима, али је антикомунистички рад у средњим школама старији од његовог постављења.¹⁴⁹² Још 21. марта 1939. године у Љубљани је одржан састанак директора свих средњих школа. Договорено је да се постојећи правилник о сузбијању комунизма допуни. Одлучено је да се појача контрола станодаваца код којих ученици живе, као и да се поштри надзор над ђачким инструкторима, да се ђачке библиотеке боље снабдеју књигама како они не би позајмљивали књиге из јавне библиотеке, где могу доћи у контакт са „опасним“ штивом. Апострофирана је потреба за учвршћивањем веза школских власти с полицијом, која мора бити обавештена о свакој појави комунизма.¹⁴⁹³ Поред полицијских власти надзор над комунизмом у школама вршила је и даље војска. Министарство војске достављало је Министарству просвете податке о запосленима и ђацима комунистима са формулацијом „изволите наредити потребне мере за коренито сузбијање штетне и што јаче подизање корисне делатности школе“.¹⁴⁹⁴ У фебруару и марту 1940. године одиграла су се хапшења средњошколаца у Дравској бановини. Према мишљењу полицијских органа највећа опасност била је у црногорским школама. Одељење за државну заштиту извештавало је да је комунистичка пропаганда најоучљивија „нарочито у облику пропаганде слободне љубави. Ова последња форма комунистичке пропаганде показала је до сада нарочито успешне резултате.“ У оваквим околностима и саме полицијске власти биле су свесне да често њихова акција изазива контра ефекат од жељеног. Након хапшења комунистичке ћелије у Учитељској школи на Цетињу децембра 1939. године избио је штрајк ђака. Како полиција није могла да изађе у сусрет штрајкачким захтевима да се ухапшени пусте, марта 1940. године силом је разбијен штрајк, што је довело до даљих демонстрација.¹⁴⁹⁵

Комунисти су планирали да годишњицу почетка Другог светског рата обележе низом демонстрација широм Бановине Хрватске. Истовремено, оне су служиле и као демонстрација снаге према режиму ХСС-а који је владао у њој. Првог септембра 1940. избио је низ комунистичких нереда и демонстрација широм Далмације, у Шибенику, Затону, Книну, Солину, Трогиру, Сплиту, Макарској, Дубровнику, Биограду као и у Мостару. Окупљени су узвикивали антимилитаристичке пароле и клицали Стаљину. Након интервенције полиције уследили су крвави сукоби полиције и демонстраната у Сплиту и Шибенику. У њима је било рањених. Демонстранти су полицији гађали каменицама а са обе

¹⁴⁹¹ ИАБ, 1883, Д II-81, На почетку нове школске године, без датума.

¹⁴⁹² АЈ, 66-99-285, Министарство просвете Начелнику Одељења за народне школе, 3. 6. 1940; Министарство просвете Начелнику Одељења за народне школе, 25. 4. 1940.

¹⁴⁹³ АЈ, 66-75-207, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту Министарству просвете, 28. 3. 1939.

¹⁴⁹⁴ АЈ, 66-99-286, Главни Генералштаб, Обавештајно одељење, Министарству просвете, 29. 12. 1939; Министарство војске и морнарице Министарству просвете, 2. 2. 1940; Министарство просвете свим начелницима министарства, 29. 2. 1940; Министарство војске и морнарице Министарству просвете, 26. 2. 1940.

¹⁴⁹⁵ АЈ, 66-99-286, Краљевска банска управа Дравске бановине Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 3. 2. 1940; Краљевска банска управа Дравске бановине Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 13. 3. 1940; Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 12. 4. 1940; Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, Министарству просвете, 15. 4. 1940.

стране је пуцано. Према полицијским извештајима међу демонстрантима било је и чланова ХСС-а, односно прикривених комуниста.¹⁴⁹⁶ Планиране демонстрације биле су осујећене у Метковићу, превентивном акцијом државних органа а организатори су похапшени.¹⁴⁹⁷ Нереди нису тиме окончани. Са истим паролама комунисти су демонстрирали у Загребу. Због учешћа у њима ухапшено је 76 лица, који су полицијски кажњени са 10 дана затвора или 500 динара глобе.¹⁴⁹⁸ У Београду је полиција разбила „пикник пролетера“ у Кошутњаку.¹⁴⁹⁹ До краја месеца одиграле су се демонстрације поново у Сплиту и у Сиску. У њиховом сузбијању учествовала је и Хрватска грађанска заштита.¹⁵⁰⁰ Готово по правилу, уследила је амнестија у октобру 1940. године.¹⁵⁰¹ У децембру је са места шефа загребачке полиције смењен Јосип Враговић, због тога што је протезирао усташе. Немогавши то више да трпи, на предлог Јураја Шутеја, ХСС је довео способног Рикарда Викерта, дотадашњег шефа полиције у Сарајеву и Бања Луци. Он је као приоритет своје службе, поред очекиване борбе против комуниста, ставио сузбијање усташа. Десна рука му је био шеф антитерористичког реферата, искусни Ладислав Шопрек.¹⁵⁰²

Последњи велики корак који је у погледу сузбијања комунизма учинио режим Цветковић-Мачек током 1940. године била је забрана Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије 28. децембра. Значај комунистичког рада у социјалдемократским, „реформистичким“ синдикатима годинама је занемариван. Након што су комунистички Независни синдикати Југославије забрањени, једини пут за остваривање контроле над синдикалним покретом било је продирање у социјалидемократске синдикате.¹⁵⁰³ Међутим, ни сами комунисти нису дуго искоришћавали могућност која им се пружала. Тек 1934. године партијски документи помињу да се напоскон организује „црвена синдикална опозиција“. Према једном од њих у Београду „осим тога, потпуно у својим рукама имамо управе радн. културних и радн. просветног друштва“.¹⁵⁰⁴ Након што се број штрајкова током 1935. и 1936. повећао, комунисти су почели више енергије да посвећују инфилтрацији у УРССЈ. Чланство у УРССЈ порасло је са 30 на 54 хиљаде радника током 1936. године, међу којима је било све више комуниста.¹⁵⁰⁵ Сплитски пленум КПЈ озваничио

¹⁴⁹⁶ НДА, 1352/10, inv. br. 514, Приморски жандармеријски пук Бановинској власти Бановине Хрватске, 2. 9. 1940; Извештај Испоставе банске власти у Сплиту, 2. 9. 1940; Редарствено равнатељство у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, 2. 9. 1940.

¹⁴⁹⁷ НДА, 1352/10, inv. br. 510, Среско начелство у Метковићу Банској власти Бановине Хрватске, 3. 9. 1940.

¹⁴⁹⁸ НДА, 1352/10, inv. br. 507, Редствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, 8. 9. 1940; Редствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, 18. 9. 1940

¹⁴⁹⁹ ИАБ, 1883, Д I-1, Саопштење Месног комитета КПЈ о догађајима у Кошутњаку од 8. септембра, 9. 9. 1940.

¹⁵⁰⁰ НДА, 1352/10, inv. br. 506, Предстојништво градског редарства у Сиску Банској власти Бановине Хрватске, 20. 9. 1940; Савски жандармеријски пук Банској власти Бановине Хрватске, 25. 9. 1940; НДА, 1352/10, inv. br. 508, Испостава банске власти у Сплиту Банској власти Бановине Хрватске, 25. 9. 1940.

¹⁵⁰¹ АЈ, 38-49-571, Агенција Авала, 1. 6. 1940; Агенција Авала, 12. 9. 1940; Аноним, „Указ о амнестији“, *Време*, 13. 9. 1940; Аноним, „Указ о помиловању на приједлог бана Хрватске“, *Хрватски Дневник*, 15. 10. 1940.

¹⁵⁰² Жестоко се замјеривши усташама, морао је да бежи из Загреба априла 1941. Немогавши да побегне извршио је самоубиство 30. априла 1941. године у Сарајеву. Mario Stipančević, „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjeg međuratnog upravitelja zagrebačke policije“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2021, 185-201.

¹⁵⁰³ Ljubica Petrović, „Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929-1931. godine“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 245-248.

¹⁵⁰⁴ ИАБ, 1883, Д IV-225, Партијски извештај Месног комитета Београд Покрајинском комитету Хрватске, крајем децембра 1934.

¹⁵⁰⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 203-205.

је ову политику.¹⁵⁰⁶ Полиција је такође почела да примећује већу активност комуниста. Посматрајући штрајк молерских радника 1936. године, УГБ је обавештавала председника владе да у њему учествују раме уз раме социјалисти и комунисти.¹⁵⁰⁷

Победа комунистичке линије у УРССЈ одиграло се на четвртом конгресу априла 1938. године. У борби за „јединство радничке класе“ комунисти су успели да наметну своја гледишта.¹⁵⁰⁸ Тада комунисти улазе и у редакцију *Радничких новина*, листа овог синдикалног савеза.¹⁵⁰⁹ Ове промене нису остале непримећене од стране државних органа. Одељење за државну заштиту оцењивало је да су синдикалне, номинално ванпартијске, организације постале жариште илегалног рада. Примећена су настојања комуниста да синдикално организују раднице и да оснују њихова удружења у оквиру УРССЈ.¹⁵¹⁰ Стога је маја 1938. године ОДЗ распустио низ синдикалних организација при УРССЈ укључујући женску секцију.¹⁵¹¹ У децембру 1940. године донета је одлука да се синдикални савез у целини забрани. Тиме су у земљи од великих синдикалних савеза остали само Југорас и Хрватски раднички савез.¹⁵¹² Заједно са УРССЈ-ом забрањена је и Задружна омладина Југославије, комунистичка задружна организација малог значаја. Она је основана 1937. године како би се парирало утицају Збора и Савеза земљорадника на задружни покрет. Највеће упориште имала је у Црној Гори.¹⁵¹³ Након забране УРССЈ-а, уследиле су демонстрације које су најмасовније биле у Ужицу (1. јануара 1941), Загребу (2-4. јануара 1941) и Суботици (3-5. јануар 1941). Најкрвавији сукоби одиграли су се у Ужицу где је у сукобу са полицијом убијен Радоје Марић секретар Окружног комитета СКОЈ-а.¹⁵¹⁴

Ратни вихор се све више приближавао Југославији. Током 1941. године готово целокупан политички живот у земљи сводио се на то којем ће се „царству“ приклонити земља, силама Осовине или западним Савезницима. Обавештајне службе зараћених земаља водиле су прави рат на тлу Југославије, настојећи не само да осујете намере противника већ и да приволе Краљевину Југославију у свој табор. На државни врх вршени су и снажни дипломатски притисци. На преласку из 1940. у 1941. годину, немачко-совјетски односи су

¹⁵⁰⁶ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*, 81.

¹⁵⁰⁷ ИАБ, 1883, Д III-138, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 6. 8. 1936; ИАБ, 1883, Д III-139, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 27. 8. 1936; ИАБ, 1883, Д III-137, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 27. 8. 1936; ИАБ, 1883, Д III-136, Извештај Управе града Београда Милану Стојадиновићу, 18. 9. 1936.

¹⁵⁰⁸ Bosiljka Janjatić, „Četvrti kongres URSSJ-a i pitanje jedinstva radničke klase“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XX, No. 1-2, 1988, 25, 51-52; Bosiljka Janjatić, „Tito i sindikalno organizovanje radničke klase“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 49-76; Ivan Jelić, „Tito – graditelj partije revolucije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XII, No. 2, 1980, 35; Đorđe Milanović, „Teze o primeni i rezultatima taktike jedinstvenog proleterskog fronta u Vojvodini od 1929. do 1937. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. X, 1976, 65-94; Bosiljka Janjatić, „O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933-41. godine“, *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 255-285.

¹⁵⁰⁹ Надежда Јовановић, „Прогресивна штампа Србије у борби против рата и фашизма пред Други светски рат (1933-1939)“, *Токови револуције*, Vol. IX, 1986, 43.

¹⁵¹⁰ Види: Jovanka Kecman, „Žene u sindikalnim organizacijama i štrajkovima u Jugoslaviji (1935-1941)“, *Istorija XX veka*, Vol. XIII, 1975, 257-322.

¹⁵¹¹ ИАБ, 1883, Д II-74, Из Билтена Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова за месец мај 1938; ИАБ, 1883, Д II-75, Из Билтена Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова за месец мај 1938.

¹⁵¹² Ivan Jelić, „Tito – graditelj partije revolucije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XII, No. 2, 1980, 36.

¹⁵¹³ ИАБ, МГ, 4743/МГ-853, Блажо Ломпар о задружној омладини Југославије „ЗОЈ“, без датума.

¹⁵¹⁴ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 296-297.

се све више кварили. У складу са тиме југословенски комунисти су све више почели да иступају против Немачке а у корист војног савеза са Совјетским Савезом.¹⁵¹⁵ Државне власти осујетиле су неколико акција комуниста током 1941. године. Разбијен је илегалан састанак комуниста у Београду у јануару,¹⁵¹⁶ а следећег месеца осујећен је штрајк у фабрици авиона „Рогожарски“ и забрањене одређене просовјетске публикације.¹⁵¹⁷ Надзором службеника совјетског посланства откривен је словачки држављанин Михаљ Зибрин, који је вероватно радио у обавештајној служби СССР-а и протеран из земље.¹⁵¹⁸

Најдрастичнији пример комунистичких демонстрација уследио је након што је Краљевина Југославија потписала приступање Тројном пакту 25. марта 1941. године. Два дана након тога извршен је државни удар у којем је оборен Драгиша Цветковић и кнез-намесник Павле. Краљ Петар II проглашен је пунолетним, а владу је саставио ваздухопловни генерал Душан Симовић. У почетку се Владимир Мачек колебао, а шеф загребачке полиције Викерт био је спреман да полицију стави у службу сузбијања државног удара.¹⁵¹⁹ Ипак, Мачек је пристао да уђе у нову владу, добивши чврсте гаранције да неће бити великих заокрета у спољној или унутрашњој политици. Државни удар пратиле су велике демонстрације народног антиосовинског става у Београду. Међу окупљеним грађанима који су скандирали „боље рат него пакт“ било је и комуниста, који се нису трудили да сакрију своје присуство. Оваква отворена манифестација заслуга је београдске ћелије, која је не сачекавши инструкције из партијске централе у Загребу, одлучила да се укључи у демонстрације.¹⁵²⁰ Комунисти су и дан раније демонстрирали улицама Земуна скандирајући против пакта и у корист савеза са СССР-ом. Део тих демонстраната је ухапшен.¹⁵²¹ Ипак, тог 27. марта полиција се није усуђивала да хапси комунисте који су били уочљиви у маси демонстраната. Хапшења оних који су се превише експонирали одиграла су се наредних дана.¹⁵²²

У Београду одржано је 29. марта покрајинско саветовање ПК КПЈ за Србију. Присутан је био и секретар Јосип Броз. Донета је одлука да се чланство КПЈ одазове

¹⁵¹⁵ АЈ, 14-23-54, Међународна политичка ситуација за време другог империјалистичког рата у Југославији, 1. 3. 1941; Vuk Vinaver, „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939-1941. godine“, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IX, 1974, 128-129.

¹⁵¹⁶ АЈ, 14-24-60, Извештај Одељењу опште полиције Управе града Београда, 18. 1. 1941.

¹⁵¹⁷ ИАБ, УГБ, 2318, Државно тужилаштво за Град Београд, 4. 2. 1941; Управа града Београда Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 8. 2. 1941.

¹⁵¹⁸ ИАБ, УГБ, 2318, Централној пријавници Управе града Београда, 2. 2. 1941; Одељењу опште полиције, Управе града Београда, 15. 2. 1941;

Наредног месеца откривено је да је белоемигрант Иван Глотов, који се представљао као делегат једног антикомунистичког удружења заправо у британској служби. Под маском борбе против болшевизма прикупљао је обавештења у корист Велике Британије. ИАБ, УГБ, 2318, Управа града Београда, Одељење опште полиције Министарству унутрашњих послова, Управном одељењу, 25. 3. 1941; Глотов Иван, прив. чиновник Словенске књижарнице.

¹⁵¹⁹ Mario Stipančević, „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjeg međuratnog upravitelja zagrebačke policije“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2021, 204-205.

¹⁵²⁰ Раде Ристановић, *Београдски равногорци: ЈВУО и равногорски покрет у окупираном Београду*, (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 46.

¹⁵²¹ ИАБ, УГБ, 2318, Извештај Кварту XVII Управе града Београда, 27. 3. 1941.

¹⁵²² ИАБ, УГБ, 2318, Извештај Старешини Кварту XVII Управе града Београда, 27. 3. 1941; Старешина кварту XVII Управи града Београда, Одељењу опште полиције, 28. 3. 1941; АЈ, 14-24-60, Извештај Одељењу опште полиције Управе града Београда, 28. 3. 1941; Извештај Одељењу опште полиције Управе града Београда, 30. 3. 1941.

позивима на мобилизацију, како би политички радило међу војницима и најављено пребацивање ЦК из Загреба за Београд.¹⁵²³ Истог дана у Загребу долази до сукоба комуниста са полицијом. Том приликом бачен је камен на стражарницу Хрватске грађанске заштите у дворишту куће Владимира Мачека.¹⁵²⁴ Немачки напад био је неизбежан. У предвечерје рата југословенска дипломатија грозничаво је покушавала да увери Силе Осовине у своје добре намере. Истовремено учињен је и последњи очајнички потез. Југословенска делегација отпутовала је у Москву у нади да ће Совјетски Савез пристати на војни савез са Краљевином Југославијом, као и да ће јој пружити војну помоћ.¹⁵²⁵ Енглеска дипломатија пружила је подршку југословенско-совјетском зближењу. И Совјетски Савез и Велика Британија сматрале су корисним даље војно ангажовање Немачке на Балкану, чиме је везиван један део немачких јединица.¹⁵²⁶ Совјетски врх није имао много разлога нити могућности да помогне Југославији у освит немачког напора, те је потписан само безначајни Споразум о пријатељству и ненападању у ноћи између 5. и 6. априла 1941.¹⁵²⁷ Његов други члан гласио је: „У случају да једна од страна уговорница буде нападнута од стране треће државе, друга страна уговорница обавезује се очувати према њој политику пријатељских односа“.¹⁵²⁸ Сутрадан су немачки бомбадери напали Београд, чиме је судбина међуратне југословенске краљевине запечаћена.¹⁵²⁹ Комунисти ће на њеним рушевинама победити у грађанском рату и преузети власт у Југославији обрачунавши се немилосрдно са носиоцима „старог поретка“.

¹⁵²³ *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 301.

¹⁵²⁴ НДА, 1352/10, inv. br. 528, Редарствено равнатељство у Загребу Банској власти Бановине Хрватске, 30. 3. 1941.

¹⁵²⁵ Детаљније: Миле Бјелајац, «Покушај стратешког ослоњања Југославије на СССР 1939-1941», *Војноисторијски гласник*, Vol. I-II, 2006, 41-66.

¹⁵²⁶ Славомир Дембски, *Между Берлином и Москвой: Германско-советские отношения в 1939-1941 гг.*, 670-674.

¹⁵²⁷ Драгослав Ђорђевић, *На раскрсници: прилози за српску историју Другог светског рата*, (Торонто: Братство, 1988), 162-169, 175-186.

¹⁵²⁸ АЈ, 370-34-95, Посланство у Анкари Посланству у Атини, 13. 4. 1941.

¹⁵²⁹ Совјетски амбасадор Плотњиков није био од јануара 1941. године у Београду. Посланство је пратило владу до 9. априла, а потом се вратило у Београд. Под притиском Немачке совјетско-југословенски односи су прекинути у мају 1941, а биће обновљени тек по немачком нападу на СССР. Александар Животић, „Совјетска дипломатија о првим данима окупације Србије (април-јун 1941)“, *Токови историје*, No. 1, 2020, 136-137.

МЕЂУНАРОДНА АНТИКОМУНИСТИЧКА САРАДЊА

Међународни антикомунизам: почеци, струје и организације

Колевку организованог антикомунизма представља несумњиво Велика Британија.¹⁵³⁰ Једна од првих координисаних антикомунистичких кампања која се чак догодила пре објављивања Комунистичког манифеста (1847), одиграла се у Великој Британији као одговор на растућу популарност велшког реформатора и идеолога раног социјализма Роберта Овена (1771–1858). Након Наполеонових ратова и економске кризе коју су изазвали, Овен се окренуо социјализму (1817) и почео заговарати потпуну реорганизацију друштва у складу са принципима које је назвао „Новим моралним светом“. Почео је са организацијом „овенитских“ заједница, имајући највише успеха у САД-у. Карл Маркс и Фридрих Енгелс критиковали су га као „утопијског социјалисту“, који је настојао да еманципује целокупно човечанство.¹⁵³¹

Жестока критика религије и хришћанства, довела га је у сукоб са црквеном хијерархијом, из чијих кругова је кампања и покренута. Поготово жестока та кампања била је 1839–1840, када су један за другим против Овена проповедали знаменити представници Англиканске цркве, почев од бискупа од Ексетера. У свом говору бискуп је наводио да је примио петицију 4000 грађана Бирмингема против Овена и његових следбеника, те да се чуди због тога што власти ништа не предузимају против овог друштва. Настојећи да оправда позиве на забрану ове организацију, доказивао је да је само друштво нелегално, те да стога није покривено слободом говора.¹⁵³² Такође је указивао на то да друштво не заступа интересе Енглеске и британског царства, већ целог човечанства, и да заговара промену поретка и издају царства.¹⁵³³ Други свештеници који су проповедали против Овена фокусирали су се на моралну проблематичност његовог учења, поготово на идеје о заједничком образовању деце и комуналном животу, као и његово виђење брака.¹⁵³⁴ Критикујући Овену ароганцију, који мислећи да зна боље од Бога, спроводи своје „сулуде“ идеје у дело, настојали су да покажу да се цео његов систем заправо базира на принуди.¹⁵³⁵ Учењу о „људима као машинама“ контрастирали су хришћанско поимање

¹⁵³⁰ Поједини марксисти настојали су да докажу да је антикомунизам у корену либерализма Томаса Хобса и енглеске револуције 1640-1660, јер је настао као реакција на преткапиталистичко колективистичко уређење. Те тезе нам се пак, чине телеолошким и неодрживим. Види: Michael Brie, „Der Garten Eden und der Krieg aller gegen alle: An der Quelle des bürgerlichen Antikommunismus“, in: *Anti! Kommunismus: Struktur einer Ideologie*, 56-79.

¹⁵³¹ Упореди: Karl Marx, Friedrich Engels, „Manifest Komunističke partije“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 389; Frederick Engels, „Socialism: Utopian and Scientific“, *Marx/Engels Internet Archive*. Доступно на <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1880/soc-utop/index.htm>

¹⁵³² *Socialism. Speech of the Right Reverend the Lord Bishop of Exeter on Socialism*, (London: Walter and Co, 1840), 3.

¹⁵³³ Исто, 4.

¹⁵³⁴ Види фусноту б у: *Selected Works of Robert Owen: The Development of Socialism*, Gregory Claeys (ed), (London: Routledge, 2016), 318.

¹⁵³⁵ Anonim, *Socialism Exposed*, (London: W. Cloves and sons, 1839), 2-3.

слободе. Нужном последицом оваквог уређења сматрали су аморалност.¹⁵³⁶ Чак и они који су имали више симпатије за његову критику лошег стања у којем се налазила радничка класа, наводили су да је социјализам спој истине и апсурдности, при чему истине служе као малтер и држе апсурдну конструкцију заједно. Издалека делујући као монолитан зид, он не може да издржи проверу изблиза када се цела структура разобличава у својој гротескности, тврдили су критичари.¹⁵³⁷ Кампања, иако није била институционално вођена, ипак је уродила плодом и Овенове идеје нису узеле већег маха. Ипак, социјални немири нису нестали. Тридесете и четрдесете године 19. века у Британији биле су обележене успоном синдикалног (трејдунионистичког) и чартистичког покрета.

Ипак тежиште немира ширило се све више на европски континент. У Немачкој је писао Карл Маркс развијајући своју „научну“ теорију марксизма. Иако је левичарски/социјалистички покрет у том тренутку био у повоју и далеко од интернационализације, оперишући углавном у оквиру царстава одакле су потицали чланови, идеје су почеле да пробијају порозне међудржавне границе. Тако је лист *Рајншише цајтунг*, у којем је Маркс сарађивао, угашен након захтева руског цара, који је био честа мета критика. Под притиском режима он прелази у Париз, где сарађује са *Дојч-французише јарбихер*, листом немачких емиграната у француској престоници усмереном ка повезивању са француским радикалним круговима. Поред њега, у листу је сарађивао и изгнани руски анархиста Бакуњин. У Паризу се упознао са Фридрихом Енгелсом, још једним немачким емигрантом, са којим ће до краја живота сарађивати.¹⁵³⁸ Око Марска ће се тих година окупути група прозвана „Савез праведних“, а већ 1840. ће полиција у немачким државама ухапсити неке чланове.¹⁵³⁹ У Лондону је 1847. године основана прва марксистичка интернационалистичка партија под називом Савез комуниста. Суочени са појачаном репресијом над припадницима насцентног радничког покрета, у *Комунистичком манифесту* (1847) ће написати да су се у „свету хајку“ против њих укључили „римски папа и руски цар, Метерних и Гизо, француски радикали и њемачки полицајци“.¹⁵⁴⁰ Иако претерана у том тренутку, ова мисао ће се показати пророчком.

Наредне 1848. године Европу ће заплуснути талас револуција. Иако ће у неким државама, попут Француске, социјалисти први пут ући у парламент, овај револуционарни талас ипак није имао много везе са социјализмом. Маркс и Енгелс ће касније бити веома критични према буржоазији која га је предводила, сматрајући да је она изневерила радикализам маса и злоупотребивши пролетаријат, довела до тријумфа контрареволуције.¹⁵⁴¹ Иако на маргинама револуционарног таласа, социјалисти су својим радикализмом изазвали подозрење државних органа.¹⁵⁴² Будући директор пруске полиције, Вилхелм Штибер, послат је 1851. године у Лондон са задатком да прикупља доказе о

¹⁵³⁶ Rev. William John Kidd, *Socialism Denounced as an Outrage Against the Laws of God and Man*, (London: Hatchard and sons, 1840), 8.

¹⁵³⁷ Rev. Edward Birch, *Remarks on Socialism*, (London: The Religious Tract Society, 1839), 2.

¹⁵³⁸ Глигорије Зајечарановић, *Филозофија марксизма*, (Ниш: Градина, 1974), 25.

¹⁵³⁹ Friedrich Engels, „Prilog historiji saveza komunista“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 1321.

¹⁵⁴⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, „Manifest Komunističke partije“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 367.

¹⁵⁴¹ Karl Marx, „Buržoazija i kontrarevolucija“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 420-421; Karl Marx, „Inauguralna adresa međunarodnog radničkog udruženja“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 799-800; Karl Marx, „Gradanski rat u Francuskoj“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 958-959; Friedrich Engels, „Predgovor za njemački seljački rat“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 1080.

¹⁵⁴² Глигорије Зајечарановић, *Филозофија марксизма*, 30.

комунистичкој завери, чије је постојање откривено те године у Келну. Његови извештаји, добијени у сарадњи са енглеском и француском полицијом, као и делимично фалсификовани документи, довели су до хапшења 11 припадника Савеза комуниста у Келну, који су оптужени за организовање завере, рушење поретка и подстрекивање на непослушност. Октобра 1852. године почео је «Келнски комунистички процес». Улози за обе стране били су велики. Углед политичке полиције је био у игри, али и легалност комунистичких идеја.¹⁵⁴³ Иако докази нису били до краја убедљиви, осморица припадника Савеза комуниста осуђени су на затворске казне од 3 до 6 година, чиме је партија и формално укинута. Како би се појачао утисак, 1853. године објављена је књига *Комунистичка завера деветнаестог века*, чији су аутори били помињани пруски полицајац Штибер и директор ханOVERске полиције Вермут. Хапшења и судски процес из 1852. године, стављени су у контекст вишедеценијског разорног рада комуниста, а целокупна њихова активност названа је завером.¹⁵⁴⁴ По први пут, на светској позорници, изронила је синтагма „комунистичка завера“, која ће касније постати готово незаобилазна у антикомунистичком дискурсу. Стога ће Енгелс са правом написати да је ова књига служила свим „некомунистичким списима као извор“.¹⁵⁴⁵

И у другим европским државама погођеним револуцијом из 1848. године било је напада и критике комунизма. Адолф Тјер, вишегодишњи председник француске владе, који ће се прославити гушењем Париске комуне 1871. године, те 1848. је објавио свој есеј «Право својине». У њему је полемисао са комунистичким схватањем универзалности, те проглашавао социјализам недобровољним «монаштвом», које закопава живе људе у гробнице.¹⁵⁴⁶ Упркос свему, социјалистички покрет је напредовао. Прва интернационала основана је у Лондону 1864. године.¹⁵⁴⁷ Главни проблем представљале су фракцијске борбе и недовољна хомогеност покрета, те постојање различитих идејних струја. Услед тога Интернационала се распала 1876. године.¹⁵⁴⁸ Чинило се као да ће плодно тло за развој комунизма бити Сједињене америчке државе, где су постојали легални услови рада. На старом континенту ређале су се забране рада левичарских странака. Након краха француске војске у рату са Прусом 1871. године, Паризом је два месеца власт била у рукама комуне. Након што је у крви угушена „прва диктатура пролетаријата“, тежиште комунистичког рада пренело се на тло новопроглашене Немачке царевине.¹⁵⁴⁹ Већ наредне године одржан је још један процес комунистима, овај пут у Лајпцигу, а након два атентата на цара Вилхелма I, Социјалистичка радничка партија Немачке (која је имала око 9% бирачког тела) забрањена

¹⁵⁴³ Martin Hundt, „Zu Kölner Kommunistenprozeß von 1852“, in: *Antikommunismus: vom Kölner Kommunistenprozeß 1852 zu den Berufsverboten heute*, (Frankfurt am Main: Marxistische Blätter, 1972), 12-18; Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologiegeschichte des Antikommunismus*, 9-10; Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom I*, (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980), 279.

¹⁵⁴⁴ Karl Wermuth, Wilhelm Stieber, *Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts*, (Berlin: Hayn, 1853).

¹⁵⁴⁵ Friedrich Engels, „Prilog historiji saveza komunista“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa, 1321*.

¹⁵⁴⁶ Adolphe Thiers, *Rights of Property: A Refutation of Communism and Socialism*, (London: R. Groombridge, 1848), 153.

¹⁵⁴⁷ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom I*, 290-291.

¹⁵⁴⁸ Gavin Bowd et al, „A century of anti-communisms: a roundtable discussion“, *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 24-25.

¹⁵⁴⁹ Karl Marx, „Klasne borbe u Francuskoj od 1848 do 1850“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa, 437*.

је 1878. године.¹⁵⁵⁰ Изборни успеси социјалиста, нису били ограничени на Немачку. Широм Европе крајем 19. века догађао се успон левице коју су пратили прогони. Енгелс ће у предговору Марксовим „Класним борбама у Француској“ 1895. године записати: „Ми револуционари, превратници, ми напредујемо кудикамо боље служећи се законитим средствима него незаконитим средствима и превратом“.¹⁵⁵¹ У Британији 1881. године настаје Социјалдемократска федерација, 1884. Фабијанско друштво а лабуристички покрет постаје сви видљивији у оквиру либерала.¹⁵⁵² Према Лешеку Колаковском, период између 1889. и 1914. године, представљао је „златно доба“ марксизма.¹⁵⁵³ Ипак, британски конзервативци су се све јаче противили „појачано колективистичким струјама касног 19. вековног либерализма и социјализма, тај став се касније пребацио на болшевице“.¹⁵⁵⁴ С обзиром на то колика је била привлачност социјалистичких идеја, критичари су најчешће признавали оправданост дела критике, истичући истовремено и опасност од спровођења тих идеја у дело. „Ваши циљеви и жеље су сјајни, али ваше методи садрже клице горег зла од онога на које ропћете“, написаће један критичар социјалиста.¹⁵⁵⁵ Тих година праве методе за решење социјалних проблема виђене су у хришћанској солидарности.¹⁵⁵⁶

Као одговор на растући лабуристички покрет основана је 1882. године прва „група за притисак“ против комунизма, Лига за одбрану слободе и имовине. У основи идеологије ове лиге био је индивидуализам Херберта Спенсера.¹⁵⁵⁷ Главно поље рада било је лобирање против проширивања социјалног законодавства. Помало неочекивано, лига је имала савезника у делу феминистичког покрета, али и остварену сарадњу са организацијама у Француској, Немачкој и Аустралији. Штампане су различите брошуре и листови, понекад чак и у тиражима од 150 000 примерака.¹⁵⁵⁸ Председник лиге, ерл од Вемиса, је у говору присталицама 1895. годину упозорио на опасност која прети Британији, наводећи да конзервативци и либерали издају своје идеале постајући све ближи социјализму.¹⁵⁵⁹ Њихов орган лист *Либерти ривју* прекинуо је излажење 1909. године. Иако није дато објашњење, одговор се вероватно крио у растућој популарности *Анти-Социјалиста*, листа који је издавала конкурентска Анти-социјалистичка унија, а чији је тираж у марту 1909. године

¹⁵⁵⁰ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologieggeschichte des Antikommunismus*, 14; Fitz Krause, „Sozialisten vor Schwurgericht und unter Ausnahmerecht (1872-1890)“, in: *Antikommunismus: vom Kölner Kommunistenprozeß 1852 zu den Berufsverboten heute*, 26-33; Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom I*, 16.

¹⁵⁵¹ Karl Marx, „Klasne borbe u Francuskoj od 1848 do 1850“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 443.

¹⁵⁵² Adam Ulam, *Nedovršena revolucija*, (Beograd: Prosveta, 1990), 35.

¹⁵⁵³ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom II*, 5.

¹⁵⁵⁴ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, Martin Durham, Margaret Power (eds), (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 12-14.

¹⁵⁵⁵ John Smith, *England's Ruin or John Smith's Answer to Mr Blatchford's Plea for Socialism*, (London: Walter Scott, 1895), 19.

¹⁵⁵⁶ Исто, 15; Rev. Joseph Rickaby, *Socialism: A Reply to Lawrence Grönlund*, (London: Catholic Truth Society, ?), 22; Samuel Smith, *Fallacies of Socialism Exposed: Being a Reply to the Manifesto of The Democratic Federation*, (London: William Reeves, 1884), 3; Dudley Cosby, *The Menace of Socialism*, (Middleton: John Bagot, ?), 3.

¹⁵⁵⁷ N. Soldon, „Laissez-Faire as Dogma: The Liberty and Property Defence League, 1882-1914“, in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, Kenneth D. Brown (ed), (London: Palgrave Macmillan, 1974), 210.

¹⁵⁵⁸ Исто, 218.

¹⁵⁵⁹ Earl of Wemyss, *The Socialist Spectre*, (London: Watts and co, 1907), 3.

достигао седамдесет хиљада примерака.¹⁵⁶⁰ Опадање лиге се наставило, а практично је престала са радом већ 1913, а формално 1920. године.

Најуспешнија и најдуговечнија антикомунистичка организација у Британији, настала је из окриља конзервативне странке након изборних успеха новонастале Лабуристичке странке 1906/1907. Конзервативци и либерали изгубили су неколико кључних избора тих година. Један од вођа конзервативаца на терену обавештавао је лондонску централу 1907. године: „није довољно вређати социјалисте, требају нам аргументи!“.¹⁵⁶¹ Лига за одбрану слободе и имовине није била дорасла том задатку. Један од оснивача Анти-социјалистичке уније је те 1907. године тврдио „Сматрамо да је Лига за одбрану слободе и имовине опасна реакционарна група која током једне недеље породи више социјализма, него што га спречи за годину дана, због своје потпуне опозиције свим предлозима за добробит људи“.¹⁵⁶² За разлику од осталих друштава Анти-социјалистичка унија основана је са циљем модерног побијања комунизма. Њен циљ није била само критика социјализма, већ изградња алтернативног социјалног система, који ће омогућити благостање за ниже класе. У том циљу агитовано је за већи удео радника у дељењу профита, а оснивани су „контрасиндикати“ међу удружењима поштара, учитеља итд.¹⁵⁶³ Како би се пропаганда приказала позитивнијом, главни орган преименован је из *Анти-социјалиста у Либерти* 1912. године.¹⁵⁶⁴ Главни метод пропаганде удружења било је обучавање говорника, као и дистрибуција штампаног материјала, билтена итд. Школе за говорнике, који је требало да буду антисоцијалистички агитатори међу радништвом дилем Британије, осниване су у бројним градовима. Само је у лондонској школи током 1910. године обучено преко 770 агитатора.¹⁵⁶⁵

Годишњи тираж штампаних публикација Анти-социјалистичке уније достигао је милион примерака, поготово у годинама избора. Социјализам, поготово првих година постојања уније, често је критикован као погрешан одговор на легитимне захтеве и потребе друштва. Говорници уније су наглашавали да ће социјализам довести до незапослености и сиромаштва.¹⁵⁶⁶ Победа социјализма у Британији представљана је као мрачан догађај. „Грађанин у социјализму нема избора професије, плате, уживања, нема начина да исказе своје незадовољство, осим гунђајући на ћошковима улица, због чега би вероватно брзо био ухапшен“.¹⁵⁶⁷ Као и раније, велика пажња посвећена је расту популарности социјалиста међу религиозним људима, поготово након отворене појаве свештеника социјалиста у Шкотској протестантској цркви.¹⁵⁶⁸ Амбициозно замишљени циљеви и методи уније, међутим, нису могли да буду испуњени до краја. Много теже било је понудити радништву

¹⁵⁶⁰ N. Soldon, „Laissez-Faire as Dogma: The Liberty and Property Defence League, 1882-1914“, in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, 219.

¹⁵⁶¹ Kenneth D. Brown, „The Anti-Socialist Union, 1908-49“, in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, 234-235.

¹⁵⁶² Исто, 239.

¹⁵⁶³ Исто, 243-249.

¹⁵⁶⁴ Исто, 247.

¹⁵⁶⁵ Исто, 248.

¹⁵⁶⁶ *The Case against Socialism: A Handbook for Speakers and Candidates*, (London: George Allen and sons, 1908), 526-529.

¹⁵⁶⁷ Sidney Dark, *The Tyranny of Socialism*, (London: ASU, 1909), 6.

¹⁵⁶⁸ Види: W. B. Faraday, *Socialism and The United Free Church of Scotland*, (London: ASU, 1911); Rev. Arthur Goldring, *Socialism and Religion*, (London: ASU, 1915); M. D O'Brian, *Socialism Means the Abolition of Family Life*, (London: ASU, 1910).

алтернативу, него указивати на мањкавости социјализма. Инсистирањем на таквој тактици, Анти-социјалистичка унија удаљила је од себе друга друштва и спречила њихово окупљање, али није имало довољно снаге и финансија да формулише потпуно другачији приступ. „Само у јединственој и резолутној опозицији може социјализам бити спречен да уништи нашу националну и империјалну добробит“, тврдили су чланови 1911. године.¹⁵⁶⁹ Срж критике комунизма померао се ближе осталим антисоцијалистичким друштвима и страху краха британске империје.¹⁵⁷⁰ Унија је запала у проблеме, а 1912. године престао је са излажењем лист *Либерти*. Током Првог светског рата Анти-социјалистичка унија углавном није била активна, али је доживела ренесансу током међуратног периода, угасивши се тек 1949. године.¹⁵⁷¹

Ових година, поред Анти-социјалистичке уније, у англосфери осниване су бројне организације са циљем борбе против комунизма. У Сједињеним државама настају, Национална грађанска федерација (1900), Лига за националну безбедност (1914) и Америчко одбрамбено друштво (1915). У Британији такође постоје Британска уставна асоцијација (1905) и Британска империјална унија (1915).¹⁵⁷² Упркос свему, социјалистички покрет све више напредује. Друга интернационала, основана у Паризу 1889. године окупљала је све важније социјалистичке партије. Главно питање пред њеним члановима било је однос према нацији. Рат се помаљао на хоризонту и наводио социјалисте да преиспитају своја интернационалистичка начела. Они који су, попут немачког социјалисте Карла Либкнехта, остали верни циљевима Друге интернационале, и одбијали да подрже мобилзацију, били су под ударом. Већина се пак, повиновала. Тако је вођство социјалиста у Рајхстагу још 1907. године дало изјаву да ће подржати рат уколико га буде, а Либкнехт је ухапшен. Први светски рат ће довести до краха Друге интернационале.¹⁵⁷³

На прелазу векова долази и до све јачег повезивања Јевреја са комунистичким односно социјалистичким покретом. Потичући превасходно из кругова цркава, ове гласине и теорије нису стизале до тако широке публике као у каснијим периодима.¹⁵⁷⁴ Чак ни већина антисемита није била превише заинтересована за улогу Јевреја у социјалистичком покрету. Тако статут Немачког антисемитског савеза, основаног са циљем борбе против „Јеврејства и њиховог штетног утицаја“, не помиње уопште социјализам.¹⁵⁷⁵ Заправо, у Немачкој у том тренутку антисемитизам представља пуно снажнији мобилизациони фактор од антикомунизма. Бројна антисемитска удружења бујају широм Немачке.¹⁵⁷⁶ Тек након

¹⁵⁶⁹ John Marsh, *The Truth about the Paris Commune*, (London: ASU, 1911), 25.

¹⁵⁷⁰ Види: Stewart Grahame, *Socialism: An Actual Experiment*, (London: ASU, 1910); *Exposure of the Socialist Conspiracy: The Socialist Secret Plan of Campaign*, (London: ASU, 1911); The Anti-Socialist Union, *Where Socialism has Failed: 24 Examples*, (London: ASU, 1913).

¹⁵⁷¹ Kenneth D. Brown, „The Anti-Socialist Union, 1908-49“, in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, 249-251.

¹⁵⁷² Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 16.

¹⁵⁷³ Annelies Laschitz, „Trotz alledem!“, in: *Antikommunismus: vom Kölner Kommunistenprozeß 1852 zu den Berufsverboten heute*, 48; Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom II*, 36.

¹⁵⁷⁴ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologiegeschichte des Antikommunismus*, 16.

¹⁵⁷⁵ Bundesarchiv Koblenz (BAK), Druckschriften von Parteien und Verbänden (ZSg 1), Deutschen Antisemiten Bund (101), Statut Немачког антисемитског савеза, 1884.

¹⁵⁷⁶ Види: Johannes Leicht, „Alldeutscher Verband“, in: *Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, Band 5*, Wolfgang Benz (hsg), (Berlin: De Gruyter Saur, 2012), 9-12; Isabel Enzenbach, „Allgemeine Vereinigung zur Bekämpfung des Judentums“, in: *Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in*

Октобарске револуције ће тезе о спрези комунизма и Јевреја постати свеprisутне. Још једна одлика антикомунистичке мобилизације током овог периода била је чињеница да су све антикомунистичке иницијативе и организације по свом карактеру биле националне. Иако су извесни међународни контакти постојали, поготово између британских и америчких организација, већина удружења била је усмерена на ону социјалистичку организацију која је постојала у њиховој држави. Док се левица све више интернационализовала, њени противници нису. Разлог је двострук. Са једне стране није постојала свеprisутна свест о глобалној завери, већ је опасност перципирана национално, а са друге десничари су по свом политичком светоназору несклонији интернационализму. Размишљајући о овом проблему, амерички републикански политичар и утицајни декан универзитета Колумбија, Николас Мареј Батлер разликовао је између присилног и деструктивног интернационализма левице и добровољног удруживања са циљем промовисања патриотских и националистичких осећања. Он ће касније одиграти значајну улогу у организовању међународне антибољшевичке интервенције у Русији током грађанског рата.¹⁵⁷⁷

Већ почетком 1918 вести о (истинитим и лажним) злочинима бољшевика почињу да круже Европом. Убиство немачког амбасадора у Москви грофа Мирбаха, којег су додуше убили есери, Николаја II Романова са породицом и мађарског државника грофа Тисе, додатно појачавају утисак да са бољшевичким „дивљацима“ нема никаквих договора и да је потребно припремити друштво за борбу са њима.¹⁵⁷⁸ Прва попришта сукоба биле су Немачка и Мађарска. У Немачкој је симбол антиратног отпора социјалиста, Карл Либкнехт пуштен из затвора. Одмах по доласку у Берлин организовао је демонстрације испред бољшевичког посланства у Берлину, које су поздравили тамошњи дипломати. Револуционарна смена власти из царевине у републику извршена је без много крви, али је стање у новопротеклаваној Немачкој републици било далеко од сређеног. Комунисти су се окупљали око Спартаковог савеза, на чијем су челу били Карл Либкнехт и Роза Луксембург. Према владиној верзији догађаја, у новембру 1918. године је откривен сандук са материјалима совјетског посланства у Берлину, међу којима су се налазиле инструкције о подизању оружаног устанка. Иако су материјали по свему били фалсификовани, совјетска мисија је протерана из Берлина.¹⁵⁷⁹ Међутим, као самоиспуњавајуће пророчанство, Спартаков савез је подигао устанак у јануару 1919. године. Уследила је мобилизација „Фрајкора“, добровољачких паравојних јединица, већином повратника са ратишта. Током крваве недеље између 5. и 12. јануара 1919. године, устанак је угушен. Убијени су Либкнехт и Луксембург, као и око 200 спартаковаца.

Geschichte und Gegenwart, Band 5, 13; Ulrich Wyrwa, „Antisemiten-Liga“, in: Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, Band 5, 31-33; Werner Bergmann, „Antisemitische Bewegung“, in: Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, Band 5, 36-38; Werner Bergmann, „Deutscher Antisemitismus“, in: Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, Band 5, 173.

¹⁵⁷⁷ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 16.

¹⁵⁷⁸ Роберт Герварт, Џон Хорн, „Бољшевизам као фантазија: Страх од револуције и контрареволуционарно насиље 1917-1923“, у: *Пам у муру, 71-72; Robert Gerwarth, „Die Geburt des Antibolschewismus“, in: Der Antikommunismus in seiner Epoche: Weltanschauung und Politik in Deutschland, Europa und den USA, Norbert Frei, Dominik Rigoll (Hsg), (Berlin: Wallstein Verlag, 2017), 52.*

¹⁵⁷⁹ Hubert Reichel, *Die Russen kommen – punktllich: Antikommunistische Legenden und Kreuzzüge von den 20er Jahren bis zu Reagan und Strauß*, (Frankfurt am Main: Marksistische Blätter, 1983), 12-14; Reiner Diederich, Richard Grübling, Max Bartholl, *Die Rote Gefahr: Antisozialistische Bildagitation 1918-1976*, 15.

Док су још сукоби беснели у престоници Немачке, у јануару 1919. године долази до састанка врха немачке индустрије. Донета је одлука да се оснује посебан фонд који ће финансирати антикомунистичка удружења, како би се Немачка заштитила од „комунистичке опасности“.¹⁵⁸⁰ Међу удружењима која су финансирана значајем се издвајају Удружење за борбу против бољшевизма, као и Удружење за студирање и борбу против бољшевизма, познато и као Антибољшевичка лига или Лига за заштиту немачке културе. На челу Антибољшевичке лиге био је један од значајнијих десничарских идеолога и будући члан нацистичке странке, Едуард Штадтлер. У својој пропаганди оба удружења представљала су Спартаков савез као бољшевичке плаћенике, које за рачун Москве дижу устанак у Немачкој и уништавају земљу. Оштрим речима позивани су повратници са ратишта, и други „елементи реда“ да се обрачунају са бољшевицима. „У самоодбрани морамо уништити бољшевизам“, наводили су леци удружења.¹⁵⁸¹ Објављиване су бројне брошуре које су описивале тешко стање у Совјетском Савезу, безакоње и злочине који тамо бујају, често у форми исповести повратника из Русије. Такође, навођено је да је комунистички устанак служи Антанти, која ће искористити стање у Немачкој како би извршила инвазију и поробила Немце.¹⁵⁸² Истовремено, позивано је вођство Антанте да не поставља претеране захтеве за ратном одштетом, како не би поспешивали социјално незадовољство.¹⁵⁸³ Са друге стране у земљама Антанте (па и Краљевини СХС) владало је уверење да бољшевизам у ствари користи интересима поражених Централних сила.¹⁵⁸⁴ Размишљајући о овом проблему, Роберт Герварт је закључивао: „Тамо где је победа у Великом рату ојачала државу и њене институције антибољшевичка митологија служила је да учврсти постојећи систем путем мобилисања оних који су били спремни да га бране од `хаоса`. У пораженим европским државама антибољшевизам је послужио како би се објаснило зашто је рат изгубљен, зашто су стари режими нестали и зашто је хаос владао у већем делу источне и средње Европе“.¹⁵⁸⁵

Ни Јапан није био постеђен немира као последица Октобарске револуције. Као и бројне друге земље, влада Јапана позитивно је реаговала на Фебруарску револуцију. Ипак, када је избила Октобарска револуција реакција је била посве другачија. Током 1918. године у јапанско јавном мњењу су присутне исте теорије о комунизму као оруђу Немачке или изуму тајне јеврејске организације, као у Европи. Потом су уследили „пиринчани немири“,

¹⁵⁸⁰ Hubert Reichel, *Die Russen kommen – punktlіch: Antikommunistische Legenden und Kreuzzüge von den 20er Jahren bis zu Reagan und Strauß*, 12-14; Reiner Diederich, Richard Grübling, Max Bartholl, *Die Rote Gefahr: Antisozialistische Bildagitation 1918-1976*, 14-15.

¹⁵⁸¹ Bundesarchiv Koblenz (BAK), Druckschriften von Parteien und Verbänden (ZSg 1), Vereinigung zur Bekämpfung des Bolschewismus (E 113), Летак: Будите слободни следећег уторка!; Летак: Немачке жене!; Плакат: Доле са бољшевизмом!; Летак: У борбу против бољшевизма; Летак: Смернице; BAK, ZSg 1, Vereinigung zum Studium und zur Bekämpfung des Bolschewismus (104/1), Летак: 80 000 марака руског мита!; Летак: Грађани, жене!; Летак: Другови!; Reiner Diederich, Richard Grübling, Max Bartholl, *Die Rote Gefahr: Antisozialistische Bildagitation 1918-1976*, 15-38; Robert Gerwarth, „Die Geburt des Antibolschewismus“, in: *Der Antikommunismus in seiner Epoche: Weltanschauung und Politik in Deutschland, Europa und den USA*, 52.

¹⁵⁸² BAK, ZSg 1, E113, Летак: Спартак, оруђе Антанте!

¹⁵⁸³ BAK, ZSg 1, 104/1, Едуард Штадтлер, Нацрт акционог програма за превазилажење бољшевичке анархије, 10. 3. 1919.

¹⁵⁸⁴ Rastko Lompar, "‘The Red Scare’ in Yugoslavia: The Hungarian Soviet Republic and the Beginning of the Yugoslav Anti-Communism 1919-1921", in: *Central and Eastern Europe after the First World War*, Burkhard Olschowsky, Piotr Juskiewicz, Jan Rydel (eds), (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022), 117-124.

¹⁵⁸⁵ Роберт Герварт, Џон Хорн, „Бољшевизам као фантазија: Страх од револуције и контрареволуционарно насиље 1917-1923“, у: *Рат у миру*, 86.

покрет сељака осиромашених ратом, који су угушени у крви. Вођство земље започелу је велику борбу против „страних идеја“ које настоје да униште, односно „зацрвене“ Јапан. Донети су и први антикомунистички закони (1921. и 1925).¹⁵⁸⁶ Ипак, антикомунистичка борба перципирана је и даље национално, као одбрамбени механизам државе од „страних“ идеја, које најчешће служе интересима неке непријатељске силе.

Прва озбиљна интернационализација антикомунизма догодила се током кампање за интервенцију у Руском грађанском рату, поготово у англосфери. Кључни актери који су вршили притисак на владе својих држава да се војно супротставе бољшевицима били су у САД бивши председници Вилијем Хауард Тафт и Теодор Рузвелт, многи конгресмени републиканци и понеки демократа, а у Британији конзервативци попут Хенрија Пејџа Крофта и Семјуела Хора, члана АСУ. Хор је основао утицајну Коалициону групу за спољне послове у британском парламенту, која је окупљала заговорнике интервенције.¹⁵⁸⁷ Доиста, интервенција у Руском грађанском рату, представљала је у извесном смислу интернационални подухват. Против бољшевика су се борили британски, амерички, јапански војници, јединице Чеха, донекле и Срба и бројних других народа са тла руске царевине. Ипак, када су бољшевици победили, међународни контакти, чак и они преко Атлантика, углавном су замрли.¹⁵⁸⁸

Фашистичка странка у Италији је од самих почетака у Милану 1919. године била вирулентно антикомунистичка. „Чистећи“ улице нападала је левичаре (комунисте и социјалисте без разлике) као највећу претњу за успех и напредак италијанске нације. Представљајући себе као једину политичку снагу довољно снажну да се обрачуна са непријатељима нације, успела је да освоји власт 1922. године.¹⁵⁸⁹ Иако је Мусолини најавио, смиривање терора по доласку на власт, обрачун са комунистима је настављен. Један од истакнутих првака Коминтерне, Карл Радек је у марту 1923. године био приморан да констатује да је фашизам практично уништио италијанску комунистичку партију.¹⁵⁹⁰ Многим је тих година деловало као да је фашизам једини пружио одговор на комунистичку опасност. Велики удео своје привлачности фашизам је дуговао непомирљивом антикомунизму. Ипак, фашистички режим никада није настојао да „изведе“ само тај аспект своје идеологије. Сви интернационални подухвати фашистичког режима, били су фокусирани на промоцију фашизма, што је ограничавало њихов домет. У Краљевини Југославији стога није било великих контаката са италијанским антикомунистичким организацијама. Додатну препреку представљало је везивање Словенства за комунизам, присутно у италијанском фашизму преко израза „славо-комунизма“.¹⁵⁹¹

Највећи утицај фашистички антикомунизам остварио је у Великој Британији. Тамо је довео до појаве британских фашиста. Првих година након настанка Британске уније

¹⁵⁸⁶ Tatiana Linkhoeva, „The Russian Revolution and the Emergence of Japanese Anticommunism“, *Revolutionary Russia*, Vol. XXXI, No. 2, 2018, 263-270.

¹⁵⁸⁷Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 17-20.

¹⁵⁸⁸Исто, 22.

¹⁵⁸⁹Marla Stone, „Italian Fascism’s Soviet Enemy and the Propaganda of Hate, 1941 – 1943“, *Journal of Hate Studies*, Vol. X, No. 1, 2012, 74-75.

¹⁵⁹⁰ Karl Radek, „Mussolini’s campaign against the Italian Communists“, *International Press Correspondence*, Vol. 3 No. 25, 13 March 1923, 195–196. доступно на: <https://www.marxists.org/archive/radek/1923/03/mussolini.htm>

¹⁵⁹¹ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologiegeschichte des Antikommunismus*, 75-77.

фашиста, термин фашиста био је практично синониман антикомунисти у британској јавности. Стога, као ни у италијанском узору, ни код Освалда Мозлија и његових следбеника није било наглашеног антисемитизма.¹⁵⁹² Међутим, радикални антикомунизам британских фашиста није био доминантан у британском политичком животу. Већина британских конзервативаца, попут Винстона Черчила, пригрлила је антикомунизам из жеље за очувањем британске империје.¹⁵⁹³ Још је Лојд Џорџ на Конференцији мира рекао француском колеги Клемансоу да сматра большевизам највећим непријатељем Британије, а не Немачку.¹⁵⁹⁴

Исте године створена је организација Национална пропаганда (1919/1920), касније преименована у Економску лигу. Организација је добила подршку крупног капитала, а већина њене антикомунистичке пропаганде била је усмерена на економске аспекте.¹⁵⁹⁵ Истовремено, иако је током рата Антисоцијалистичка унија морала да суспендује своје активности, одмах по његовом окончању рад је настављен. Само у току 1919. године унија је одржала 10 000 агитационих састанака. Школа за говорнике је обновљена 1924, а наредне године Антисоцијалистичка унија је свом имену додала и епитет антикомунистичка, тиме подвлачећи новог главног непријатеља удружења.¹⁵⁹⁶ Од 1926. године унија је издавала билтен *Информација*, као и велику количину летака. Њихови леци стизали су и до Краљевине СХС.¹⁵⁹⁷ Октобра 1924. године, у листу *Дејли Мејл* објављено је наводно писмо Григорија Зиновјева упућено британском пролетаријату којим га позива на устанак. Писмо, доказани фалсификат, било је обилато коришћено у изборној пропаганди, и било је најзаслужније за пад прве лабуристичке владе Ремзија Мекдоналда.¹⁵⁹⁸ Колико је антикомунизам био прихваћен од британске елите тог времена речито говори разговор новог премијера Невила Чемберлена са замеником Народног комесара иностраних дела Максимом Литвиновом. Чемберлен је совјетском представнику јасно ставио до знања да ће нормализација британско-совјетски односа моћи да наступи ако се инциденти попут „Зиновјевог писма“ не буду понављали, и ако се совјетска влада дистанцира од Коминтерне. Није желео да слуша контра-аргументе, нити да се опширно задржава на целој афери, закључивши да је за британску владу овај документ несумњиво аутентичан.¹⁵⁹⁹ На том трагу развијала је АСУ своју даљу пропаганду. Међутим, током тридесетих њен утицај био је у опадању, јер су је засениле радикалније антикомунистичке организације, у првом реду Британска империјална унија. Она је добијала већу финансијску потпору, и била је утицајнија међу државним врхом. *Информације* су престале да излазе 1935. године, а

¹⁵⁹² Gavin Bowd et al, „A century of anti-communisms: a roundtable discussion“, *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 38-3919.

¹⁵⁹³ *Anatomy of Anti-Communism: A Report Prepared for the Peace Education Division of the American Friends Service Committee*, (New York: Hill and Wang, 1969), 4.

¹⁵⁹⁴ Роберт Герварт, Џон Хорн, „Большевизам као фантазија: Страх од револуције и контрареволуционарно насиље 1917-1923“, у: *Рат у миру*, 74.

¹⁵⁹⁵ Kathryn Olmsted, „British and US Anticommunism Between the World Wars“, *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2016, 93-94.

¹⁵⁹⁶ Kenneth D. Brown, „The Anti-socialist Union, 1908-49“, „ in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, 251-252.

¹⁵⁹⁷ АЈ, 341-91-256, Летак Антисоцијалистичка и антикомунистичка унија.

¹⁵⁹⁸ Hubert Reichel, *Die Russen kommen – punktlich*, 18.

¹⁵⁹⁹ Документ бр. 17, Писмо представника СССР-а у Великој Британији заменику Народног комесара иностраних дела Литвинову, 10. 1. 1925, *ДВПС, Vol. VIII*.

званични совјетски лист *Известија* је 1936. године као највећег противника СССР-а на британском острву означио управо Британску империјалну унију.¹⁶⁰⁰

Са друге стране Атлантика, у политичком животу Сједињених америчких држава атмосфера је била још снажније антикомунистичка. У Америци је током 1919. и 1920. у јавности била присутна велика антикомунистичка хистерија, која је била у великој диспропорцији са slabим комунистичким покретом. „Црвени страх“, како је познат у америчкој јавности, довео је до сузбијања комунизма у корену. Председник Вилсон је 1919. године основао Комитет за јавно информисање, са циљем борбе против свих непријатеља „американства“, односно присталица политички радикалних теорија.¹⁶⁰¹ По сразмери обрачуна са комунистима и онима који су сумњичени за комунизам, период „црвеног страха“ 1919-1920. се могао упоредити једино са хладноратовском антикомунистичком хистеријом.¹⁶⁰² Ипак, у САД, као ни у већини света, није постојао хомогени и централизовани антикомунистички покрет. Потпуно парадоксално део крупног капитала подржавао је успоставу односа са Совјетским Савезом, сматрајући да економске користи надгласавају потенцијалну опасност, док је организовани синдикални покрет био одлучно против. Једна од посебности политичког живота у САД била је чињеница да су синдикати и генерално организовани раднички покрет били екстремно антикомунистички, те је домет Совјета на радништво у оквиру организованих синдиката био врло слаб.¹⁶⁰³ У отпору признању ујединиле су се синдикалне организације, десно крило републиканске странке и верске организације стварајући врло хетероген наткласни савез противника комунизма.¹⁶⁰⁴ У практичном смислу, борба против комунизма поверена је Федералном истражном бироу, најутицајнијој безбедносној служби САД.

Велику антикомунистичку кампању у Америци водио је Едмунд Валш, који је био на челу католичке мисије за хуманитарну помоћ гладнима у Совјетском Савезу (1921-1923). Сведочећи прогонима религије, по повратку у САД постао је жестоки непријатељ Совјета, чак критикујући протестанте због недовољног антикомунизма. Сматрао је да су они запоставили праву америчку мисију, те да је на америчким католицима да преузму бакљу у борби за хришћанске вредности и одбрану породице, вере, расе и морала. Одржао је око 2000 предавања широм САД, иступајући против признања СССР.¹⁶⁰⁵ Када је сенатор Вилијем Бора покренуо кампању за признање Совјетског Савеза 1928-1929. године на кожи је осетио снагу антикомунистичких групација и њихове међународне везе. У јавност су процурели документи према којима је Бора примио 100 000 долара од Совјета. Уследила је у јавности веома праћена истрага у Сенату. Иако је на крају истрага утврдила да су

¹⁶⁰⁰ Kenneth D. Brown, „The Anti-socialist Union, 1908-49“, in: *Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, 253-257.

¹⁶⁰¹ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologieggeschichte des Antikommunismus*, 49-51.

¹⁶⁰² *Anatomy of Anti-Communism: A Report Prepared for the Peace Education Division of the American Friends Service Committee*, 5.

¹⁶⁰³ Jennifer Luff, „Labor Anticommunism in the United States of America and the United Kingdom 1920-1949“, *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 109-133.

¹⁶⁰⁴ George Sirgiovanni, *An Undercurrent of Suspicion: Anticommunism in America During World War II*, (New Jersey: Transaction, 1990), 1-25; Kathryn Olmsted, „British and US Anticommunism Between the World Wars“, *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2016, 99-106.

¹⁶⁰⁵ Patrick McNamara, „Russia, Rome and Recognition: American Catholics and Anticommunism in the 1920s“, *U.S. Catholic Historian*, Vol. XXIV, No. 2, 2006, 71-88.

документи фалсификати настали у берлинским круговима руске емиграције, Борина каријера била је уништена.¹⁶⁰⁶

Са успоном нацизма, утицај немачке партије на амерички антикомунизам био је свеприсутнији. Тако је Универзална антибољшевичка лига, са седиштем у „Аријевској палати“ у Њујорку пропагирала изразито антисемитску форму антикомунизма.¹⁶⁰⁷ Ипак временом је амерички режим све више подозревао од интелектуалаца и организација са значајнијим везама са Немачком. Тако је 1938. године створен Конгресни комитет за антиамеричке активности, који ће се „прославити“ каснијим истрагама комуниста. И Конгресни комитет и ФБИ ће пажљиво мотрити на симпатизере и комунизма и фашизма.¹⁶⁰⁸ Како би превазишла тај проблем, Национална грађанска федерација, која је од 1900. окупујала представнике крупног капитала и организованог радништва, покушала је да посредује између филонциста и конзервативних антикомуниста. Вођство федерације се колебало, јер су им методи немачког режима у обачунима са комуниста импоновали, али их је истовремено дубоко укорењена свест о америчкој изузетности чинила подозривим према „увозу“ идеја. Федерација је ипак 1934. објавила књигу Адолфа Ерта, вође немачког Антикоминтерна о наводном покушају комуниста да подигну оружани устанак у Немачкој. У предговору, који су писали руководиоци федерације написано је да ова „књига није одбрана Хитлерове владе“ а целокупни антисемитски наноси књиге су одстрањени. Њено објављивање веома је штетило Националној грађанској федерацији. Синдикати су је напуштали, чланови Јевреји давали оставке, а број присталица се смањивао. Комитет за антиамеричке активности је почео да испитује њене везе са нацистима.¹⁶⁰⁹ Како би се искупила федерација је покушала да посредује у измирењу америчких Немаца и Јевреја и да организује комитет од сто чланова, од којих би била трећина Немаца, трећина Јевреја и трећина Американаца. Овај план није успео, као и целокупан покушај измирења конзервативних и фашистичких антикомуниста.¹⁶¹⁰

Француска је у многим аспектима јако много утицала на развој политичког и културног живота међуратне Југославије. Међутим, у димензији антикомунизма, утицај из Француске био је сразмерно мали. Најдуговечнија антикомунистичка француска организација била је Грађанска унија основана у Лиону током разбијања првомојских штрајкова 1920. године. Иако иницијално замишљено као штрајкбрехерско удружење, временом се померало у десно и ширило диљем Француске и Швајцарске.¹⁶¹¹ У борби против комунизма истицала се Француска акција, најзначајнија радикално десничарска политичка странка. Велики утицај на развој антикомунистичких организација у Француској

¹⁶⁰⁶ Hubert Reichel, *Die Russen kommen – punktlich*, 19-20.

¹⁶⁰⁷ *Commercial and Industrial Organizations of the United States*, (Washington: Department of Commerce, 1929), 87; Nick Toczek, *Haiters, Baiters and would-be Dictators: Anti-Semitism and the UK Far Right*, (London/New York: Routledge, 2016), 35-36.

¹⁶⁰⁸ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologieggeschichte des Antikommunismus*, 53.

¹⁶⁰⁹ Alex Goodall, „Diverging Paths: Nazism, the National Civic Federation, and American Anticommunism, 1933-9“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLIV, No. 1, 2009, 52-62.

¹⁶¹⁰ Alex Goodall, „Diverging Paths: Nazism, the National Civic Federation, and American Anticommunism, 1933-9“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLIV, No. 1, 2009, 64-66.

¹⁶¹¹ Kevin Passmore, *From Liberalism to Fascism: The Right in a French Province, 1928-1939*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 49; Maurice Moissonnier, Andre Boulmier, „La Bourgeoisie Lyonnaise aux Origines de L'Union Civique de 1920?“, *Cahiers de l'histoire de l'institute de recherches Marxistes*, Vol. XXXVIII, No. 4, 1980-1981, 106-131; Kevin Passmore, *The Right in France from the Third Republic to Vichy*, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 209.

имали су руски емигранти. Они су се налазили међу оснивачима Међународног центра за активну борбу против комунизма 1929. и Међународног антибољшевичког иницијативног комитета 1930. Најрадикалнија од свих организација била је ипак Међународна антикомунистичка лига, чије се руководство хвалило постојањем секција у Аргентини, Белгији, Италији, Пољској, Швајцарској и САД. Лига је била блиска нацизму и фашизму, али је њен утицај на међународни антикомунистички покрет ипак био минималан.¹⁶¹² Из руске колоније у Француској потекао је Борис Суворин, један од најзначајнијих међуратних критичара комунизма. Он ће пуно сарађивати са антикомунистичким организацијама у Краљевини СХС. Родио се у јеврејској породици која се 1897. из Кијева преселила у Француску. Он је постао социјалиста, учествовао је у оснивању Комунистичке партије Француске, након чега се преселио у Москву и радио у Коминтерни. Ипак, убрзо се развишао са руководством Совјетског Савеза, и постао критичар негативних појава у земљи. Избачен је из комунистичке партије 1924. године, а наредне године напустио је СССР. Иако иницијално близак троцкистима, временом је све више критиковао Совјетски Савез, постајући лице интелектуалног и нијансираног антикомунизма, мада је сам одбијао ту квалификацију.¹⁶¹³

Већину побројаних организација у земљама развијеног Запада у борби против комунизма уједињавао је страх од подривачког рада Коминтерне у колонијама. У Француској, Албер Саро, дугогодишњи министар за колоније и експерт за колонијална питања предводио је јуриш против комунизма. Још 1927. године је назвао комунизам највећим непријатељем Француске.¹⁶¹⁴ Његове страхове делили су Британци, поготово након што су у Индији открили бољшевичког агента Џона Вилсона Џонстона 1928. године. Америчке колонијалне власти 1931. године биле су убеђене да Коминтерна стоји иза побуне филипинских сељака. Јапанци су подозревали од рада бољшевика међу кинеским и корејским територијама јапанског царства.¹⁶¹⁵ Будући да Краљевина СХС није имала колоније, тих страхова међу државним врхом није било. За разлику од побројаних организација и појединаца, на ток и развој антикомунистичких организација у Југославији пресудно су утицале швајцарска Међународна антикомунистичка антанта и немачки Антикоминтерн.

У почетку Међународне антикомунистичке антанте било је убиство. Десетог маја 1923. године, у сали женевошког хотела „Сесил“ вечерао је совјетски дипломата Вацлав Вацлавович Воровски¹⁶¹⁶ са двојицом колега. Он је стигао у Женеву као први представник

¹⁶¹² Nicholas Lebourg, „White Russian Emigres and the International Anti-Communism in France (1918-1939)“, *IERES Occasional Papers*, No. 9, December 2020, 9-11.

¹⁶¹³ Andre Liebich, „Boris Souvarine (1895-1984): A Biographical Portrait“, in: *From Communism to Anti-Communism: Photographs from the Boris Souvarine Collection at the Graduate Institute*, (Geneva: Graduate Institute, 2016), e book, 1-13.

¹⁶¹⁴ Martin Thomas, Albert Sarraut, „French Colonial Development and the Communist Threat, 1919-1930“, *The Journal of Modern History*, Vol. LXXVII, No. 4, 2005, 919-920.

¹⁶¹⁵ Tatiana Linkhova, „The Russian Revolution and the Emergence of Japanese Anticommunism“, *Revolutionary Russia*, Vol. XXXI, No. 2, 2018, 263-270; Michele Louro, „The Johnstone Affair and Anti-Communism in Interwar India“, *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 38-60; Colleen Woods, „Seditious Crimes and Rebelious Conspiracies: Anti-communism and US Empire in the Philippines“, *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 61-88.

¹⁶¹⁶ Вацлав Вацлавович Воровски је био руски револуционар, публициста и литерарни критичар. Један од првих совјетских дипломата, који је 1918. године учествовао у необавезним преговорима са Немцима у

большевничког режима да учествује на конференцији о закључењу мира са Турском. Како је био у својству посматрача, а не учесника није имао никакво обезбеђење. Њиховом столу пришао је руски Швајцарац Морис Конради и хладнокрвно упуцао сву тројицу, потом одложивши оружје и мирно сачекавши полицију. Након што је упитан за мотив рекао је „ово ће бити од користи целом свету!“. Истрагом је утврђено да је Конради, којем су болшевици убили оца, брата, тетку и течу и национализовали сву имовину, још у априлу 1923. године планирао атентат на Георгија Васиљевича Чичерина у Берлину, али да није успео да се приближи првом Народном комесару иностраних дела. Воровски је био много лакша мета. У извршењу атентата помогао му је саборац из Грађанског рата, Аркадиј Павлович Полуњин, који је радио у Црвеном крсту у Швајцарској. Обојица су ухапшени и изведени на суд.¹⁶¹⁷

Утицајни припадник белоруске емиграције у Швајцарској, хирург Јуриј Илич Лодиженски, који је и сам био осумњичен за помагање атентата, био је задужен за одбрану оптужених. За одбрану ангажовао је двојицу женевских адвоката које је познавао. Тако је Алберт Пико, који се ангажовао око обезбеђивања виза за руске емигранте, постао бранилац Конрадија, а Теодор Обер, који је након што је 1918. био у Немачкој током револуција, постао огорчени непријатељ комунизма, заступао је Полуњина.¹⁶¹⁸ Јасно је било да одбрана мора да буде потпуно несвакидашња, зато што никакве дилеме око кривице није могло бити. Самим тиме Обер и Пико су одлучили да током целокупног суђења уопште не расправљају о детаљима злочина, већ да докажу да је криминални режим болшевика својим злочинима и насиљем изазвао то да Конрадија запоседне „неодољива сила“ и наведе на убиство.¹⁶¹⁹ На оптуженичку клупу намеравали су да поставе целокупни режим у Русији. Бројним извештачима стране и домаће штампе та намера је била јасна.¹⁶²⁰ *Журнал де Женев*, главни женевски лист који је уређивао Оберов лични пријатељ водио је кампању за ослобађање оптужених поредећи атентатора са модерним Виљемом Телом.¹⁶²¹ Целокупна руска емиграција (Керенски, Буњин, Шмелев, Мерешковски) ангажовала се у одбрани, а заклетву је положило је око седамдесет сведока. Они су углавном говорили о ужасима грађанског рата у Русији, прогонима цркве и злочинима болшевика.¹⁶²² Обер, који је све више долазио у први план, одржао је емотиван говор о патњама руског народа. Девет сати говорио је женевски адвокат убеђујући пороту да би ослобођујућа пресуда Конрадију и

Шведској. Потом је учествовао у преговорима око признања независности Естоније 1920. Био је први представник СССР-а у Риму 1921. године. Максим Токарев, „Пуля для полпреда“, *Известия*, 7. 5. 2003.

¹⁶¹⁷ Иван Грезин, „Убийство Воровского и процесс Конради: жертвы, палачи и герои“, *Наша газета*, 18. 01. 2012; К. А. Чистяков, „Покушение М. Конради на главу советской делегации В. В. Воровского в Лозанне 10 мая 1923. г“, *Новый исторический вестник*, Vol. I, No. 6, 2002.

¹⁶¹⁸ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, (Москва: Айрис Пресс, 2013), 242-245.

¹⁶¹⁹ Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, (London/New York: Routledge, 2002), 148-152.

¹⁶²⁰ Anonim, „Conradi Trial. Amazing Evidence. Counsel in Evening Dress“, *The Brisbane Courier*, 10. 11. 1923.

¹⁶²¹ Anonim, „Getting Away with Murder“, *The Lausanne Project*, 15. 11. 2021.

¹⁶²² К. А. Чистяков, „Покушение М. Конради на главу советской делегации В. В. Воровского в Лозанне 10 мая 1923. г“, *Новый исторический вестник*, Vol. I, No. 6, 2002.

Полуњину представљала ударац болшевизму.¹⁶²³ Коначно, 14. новембра 1923. године његови вапаји су услишени и донета је ослобађајућа пресуда.¹⁶²⁴

По завршетку судског процеса адвокатска канцеларија Теодора Обера била је затрпана писмима подршке из целог света. Његов деветосатни говор је у форми брошуре штампан у низу држава, међу којима је била и Краљевина СХС. Британска конзервативна странка је издала енглески превод и користила у изборној кампањи. По сведочењу Лодиженског, Обер је постајао све опседнутији идејом да је његов прави позив борба против комунизма. Одлучио је да затвори канцеларију и да отвори центар међународне невладине организације која би за циљ имала сузбијање комунизма у целом свету. Марта 1924. године у његовом дому окупила се група сарадника из Швајцарске, међу којим су били војници, банкар, хемичари и припадници женевске руске колоније. Донета је одлука да се упути позив заинтересованим борцима против комунизма широм света. Јуна 1924. одржан је оснивачки састанак у Паризу. Делегати су представљали десет земаља (Француска, Британија, Белгија, Холандија, Норвешка, Шведска, Краљевина СХС, Швајцарска, Финска и руски емигранти). Рођена је Међународна антанта за борбу против III интернационале, познатија као Међународна антикомунистичка антанта (Entente Internationale Anticommuniste, у даљем тексту ЕИА).¹⁶²⁵

Централа је смештена у Женеви, а организацијом је управљао десеточлани Стални биро на челу са Теодором Обером. Антанта је замишљена као федерација антикомунистичких удружења, „националних центара“, док је женевска централа истовремено функционисала као швајцарски национални центар и место састајања и координације осталих центара. Они су задржавали потпуну слободу деловања, а Женева се обавезала на снабдевање пропагандним материјалима и саветима.¹⁶²⁶ До краја међуратног периода, националних центара ЕИА било је у готово свакој држави Европе, а поред тога и у САД, Аустралији, Новом Зеланду, Египту и државама у Латинској Америци (Аргентини, Бразилу, Уругвају, Венецуели, Парагвају и Чилеу). Ипак, домаћа Антанте ван Европе, није био тако јак. Поготово је тешко било остварити упориште у САД, где је постојало деценијско подозрење према европским политичким актерима. Стога до краја постојања ЕИА, значајније присуство овеорганизације није се осећало на америчком континенту.¹⁶²⁷ На пролеће 1925 створена је Руска секција ЕИА под слоганом „све за националну Русију и

¹⁶²³ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 255-256.

¹⁶²⁴ Сличан случај догодио се 1921. године у Берлину, када је млади Јерменин убио бившег турског великог везира Талат пашу, сматрајући га одговорним за геноцид над Јерменима. Берлински суд је ослободио убицу. Максим Токарев, „Пуля для полпреда“, *Известия*, 7. 5. 2003; Сергей Тюляков, „Почему был оправдан судом убийца Воровского“, *Независимая газета*, 29. 09. 2006; Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 148.

¹⁶²⁵ Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 155-159; Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 17; Даша Чернова-Бургер, „Юра, я сделаю то о чем ты просил“, *Наша газета*, 10. 06. 2009; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 261-265.

¹⁶²⁶ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 280-281.

¹⁶²⁷ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 26 -28; Luc van Dongen, Stephanie Roulin, Giles Scott-Smith, „Introduction“, in: *Transnational Anti-communism and the Cold War*, 4.

због ње“. Она је функционисала као посебан националан центар, иако је имала своје филијале у преко двадесет држава, међу којима и у Краљевини СХС.¹⁶²⁸

Прокламовани политички циљеви ЕИА били су: сузбијање большевичке агитације у целом свету, спречавање даљих признања Совјетског Савеза, настојање да државе раскину односе са њим, док би коначни циљ било уништење Коминтерне и васкрс демократске Русије. Сама организација је наводила да се најважније акције изводе „дискретно“, далеко од очију јавности.¹⁶²⁹ У основи њена методологија политичког рада била је двострука. Са једне стране Антанта се бавила стварањем и дистрибуисањем антикомунистичке пропаганде. Иако је била намењена за широку дистрибуцију, јасно је да је ЕИА најважнијим сматрала да допре до политичке елите. Други метод борбе било је вршење притиска на владе држава како би их одговориле од признања СССР, раскинуле постојеће односе или забраниле рад комунистичке партије у земљи. ЕИА је „затрпавала“ Министарства иностраних послова низом меморандума, нота, информација о субверзивним намерама большевика.¹⁶³⁰ На пропагандно-информативном пољу ЕИА је објављивала дневни билтен, економски билтен неколико пута месечно, као и најзначајнији месечни билтен *Документација*.¹⁶³¹

Организација Антанте, у чијем редовима се налазио велики број руских емиграната, одвијала се под будним оком совјетских обавештајних органа. Посебно су помно праћене активности припадника Антанте на придобијању руских емиграната, и развој руске секције.¹⁶³² Главни совјетски *Известија* је отворено нападао ЕИА као терористичку и полицијску организацију „насталу из крви друга Воровског“.¹⁶³³ У априлу 1926. године покушан је атентат на Обера у његовом дому у Женеви. Руководство ЕИА је наводило да је иза неуспешног атентата стајала совјетска обавештајна служба.¹⁶³⁴ Антанта се развијала и напредовала током двадесетих, избегавајући замку везивања за фашизам и прихватања антисемитизма, које је морило бројне сличне организације и смањивало им домет. Задржавајући јасан продемократски тон, ЕИА је имала могућност повезивања са елитама у Француској и Британији, док су јој врата у Италији била углавном затворена. Са доласком

¹⁶²⁸ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 20.

¹⁶²⁹ Bibliothèque de Genève (BdG), Entente Internationale Anticomuniste (EIA), 3029/2, Активности ЕИА.

¹⁶³⁰ На пример: BdG, EIA, 3013/1, Нота ЕИА британској влади о принудном раду у СССР-у, 7. 3. 1931; Писмо ЕИА швајцарском Савезном већу, 8. 6. 1932. Посебно јака кампања била је током приступа СССР-а Лиги Народа 1933/1934. Види: BdG, EIA, 3013/14–16.

О притисцима на владу Краљевине СХС/Југославије биће речи у наредној целини.

¹⁶³¹ BdG, EIA, 3013/10, ЕИА, април 1933.

¹⁶³² „Агентурное донесение из Каунаса (Ковно) в Иностранный отдел ОГПУ о вступлении бывших военслужачих белых армий в Лигу Обера. 21 июля 1924 г.“, у: *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5. Раскол, 1924-1925 гг.* (Москва: ИЦРГХУ, 2010), 24; „Циркулярное письмо генерала П.А. Кусонского генералу Е.К. Миллеру о вступлении офицеров в международную Лигу Обера. 7 июля 1924 г.“, у: *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5*, 21; „Информация лондонской резидентуры Иностранного отдела ОГПУ о деятельности Лиги Обера. 3 июля 1924 г.“, у: *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5*, 20-21; „Информация римской резидентуры Иностранного отдела ОГПУ о деятельности антикоминтерновской Лиги Обера в Европе. 18 ноября 1924 г.“, *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т.*, 26-28.

¹⁶³³ BdG, EIA, 3009/1, Anonim, „Das Komplott gegen dem Genossen Bersin“, *Basler Vorwärtz*, 6. 10. 1925.

¹⁶³⁴ Anonim, „Attempt to Assassinate Theodore Aubert, Anti-Bolshevik Leader, Fails in Geneva“, *The New York Times*, 27. 4. 1926; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 292.

нациста на власт у Немачкој 1933. године, ситуација се донекле променила. До 1933. године ЕИА практично није имала никаквих контаката са Немцима.¹⁶³⁵ Те године, на иницијативу Лодиженског остварени су контакти са немачким религиозним организацијама (католичким и протестантским) у оквиру иницијативе Про део.¹⁶³⁶ Међутим, врло брзо је на састанцима Сталног бироа почело да провејава уверење да се у новој Немачкој догађају позитивне промене. Навођено је да је „захваљујући новој влади централа Коминтерне избачена из земље“. Донета је одлука да се повежу са нацистичком антикомунистичком организацијом Антикоминтерн, о којој ће бити касније речи.¹⁶³⁷

Профил ЕИА у Швајцарској додатно је повећан октобра 1935. године, када је Теодор Обер изабран у швајцарски парламент као ванпартијска личност.¹⁶³⁸ Њихов глас био је све јачи у земљи, али се глобални антикомунистички покрет почео осипати. Коначни ударац представљало је избијање Другог светског рата, након чега се ЕИА практично потпуно посветила лобирању у самој Швајцарској. Успех није изостао, не само да Швајцарска није признала СССР већ је у новембру 1940. године забранила и рад Комунистичке партије Швајцарске.¹⁶³⁹ ЕИА је наставила са радом током рата, мада је агитација била далеко умеренија него раније. Политичка клима рапидно се мењала, те је тле за антикомунистички рад постајало све мање плодно. Након 1945. руководство ЕИА је постајало убеђено да борбу против комунизма морају водити државе, у првом реду САД. ЕИА је формално укинута 1950. године, мада је након рата животарила.¹⁶⁴⁰

Пажљиво изучивши методе рада комуниста, руководство ЕИА постало је свесно сврсисходности стварања других организација у склопу кишобрана Антанте. Тако је 1927. године основана Правничка лига против комунизма на челу са женевским адвокатом Жаком ле Форсом, са циљем организације међународне правне борбе против комунизма, и израде нових правних аката против комунизма. Кључна иницијатива било је заговарање проглашења критике стања у другој држави као „преступништво против иностраних држава“, са циљем пружања правног основа за изручење комуниста емиграната државама из којих су побегли. Совјетски критичари примећивали су да би по тој логици и напади на СССР могли бити кажњиви.¹⁶⁴¹ Правничка лига пажљиво је скупљала информације о постојећем антикомунистичком законодавству широм света. ЕИА је 1927. године учествовала у оснивању Међународног бироа за одбрану колонија у Хагу на чијем челу је био професор Тројб, бивши холандски министар финансија и човек са великим утицајем у Индонезији. Главно поље рада бироа било је истраживање и сузбијање болшевичког

¹⁶³⁵ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 315, 404-405.

¹⁶³⁶ BdG, EIA, 3059/1, Писмо Централне Народног савеза католичке Немачке Георгију Иличу Лодиженском, 3. 3. 1933; Писмо централног одељења за унутрашњу мисију Немачке евангелистичке цркве Секретаријату ЕИА, 6. 3. 1933; BdG, EIA, 3059/2, Писмо Антиболшевичког савеза у Берлину ЕИА, 3. 4. 1933; Писмо Хермана Кинцера Теодору Оберу, 23. 4. 1933.

¹⁶³⁷ BdG, EIA, 3013/12, Девето заседање савета ЕИА (кратак извештај).

¹⁶³⁸ BdG, EIA, 3013/16, Циркулар свим пријатељима и сарадницима у Швајцарској, новембар 1935.

¹⁶³⁹ BdG, EIA, 3014/13, Писмо Теодора Обера швајцарским члановима ЕИА, 9. 10. 1939; BdG, EIA, 3015/2, Писмо Теодора Обера уреднику, 17. 12. 1940.

¹⁶⁴⁰ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 29-30; Даша Чернова-Бургер, „Юра, я сделаю то о чем ты просил“, *Наша газета*, 10. 06. 2009.

¹⁶⁴¹ Г. Волков, „Лига Обера и ее уголовно- законодательная инициатива в борьбе с большевизмом“, *Вестник советской юстиции*, 22. 12. 1928.

утицаја у колонијама, а велики утицај имало је у Француској, Британији и Белгији.¹⁶⁴² Јуриј Илич Лодыженски је августа 1931. године у Сен Жилијену основао Покрет руских хришћанских радника (*Рускоје трудовоје хришћанскоје движенције* – РТХД), које се бавило питањима ширим од антикомунизма попут побољшања услова рада и социјалне заштите руских радника. Коначни циљ било је остваривање сарадње класа путем ублажавања разлика међу њима. За разлику од већине руских емигрантских организација имало је јасне екуменистичке црте.¹⁶⁴³ Током тридесетих настала је омладинска секција ЕИА са задатком одржавања антикомунистичких семинара за студенте. На челу је био млади правник Рене Гампер, а потом Оберов син Едуар.¹⁶⁴⁴ Током 1935. формиран је Међународни антимарксистички институт, са циљем стварања алтернативе марксизму. У образложењу оснивања института, његов председник Теодор Обер, је навео: „Иако није пука копија, институт ће имати велике сличности са марксистичким организацијама“ које су биле јако корисне за доктрину марксизма.¹⁶⁴⁵ У освит Шпанског грађанског рата, настала је Међународна лига жена против болшевизма и рата, коју је преводила Швајцаркиња Едит Хенч.¹⁶⁴⁶

Најважнија филијала ЕИА била је иницијатива Про део (За бога), замишљена као интерконфесионална хришћанска организација. Основана је у Женеви уз учешће протестаната, православца и католика. Према речима главног представника Про део иницијативе у Ирској, Ајлин о`Конор, у питању је био „хришћански фронт против светске кампање милитантних атеиста“. Главни непријатељ иницијативе била је совјетска Лига (милитантних) безбожника.¹⁶⁴⁷ Истицан је екуменистички карактер иницијативе, мада су поједини агитатори наглашавали удео сопствене конфесије. Тако је о`Конор објашњавала да Про део изложба у Британији није успела јер је нису организовали католици већ протестанти. Истина је била пак да је Про део најмању подршку имала од католичких кругова, традиционално неповерљивих према иницијативама које нису контролисали.¹⁶⁴⁸ Ипак наглашавала је да је чланство разнородно и да се састоји „од руских хирурга, југословенских чланова Католичке акције и језуита до француских протестантских свештеника“. Најважнија акција Про део иницијативе било је организоване путујуће изложбе о прогону религије у Совјетском Савезу, која је обилазила Европу. Настојали су да објасне да се не баве пуком „антикомунистичком пропагандом“, већ да се „бавимо комунизмом јер је анти-религиозан, а не анти-религијом јер је комунистичка“.¹⁶⁴⁹

Иако су многи истраживачи потцењивали утицај ЕИА, те наводили да је организација била неуспешна у свом науму, Херберт Саутворд је на примеру Шпанског

¹⁶⁴² Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 161.

¹⁶⁴³ Михаил Назаров, *Миссия русской эмиграции, Том II*, (Москва: Русская идея, 2020); Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 452.

¹⁶⁴⁴ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 333-334.

¹⁶⁴⁵ VdG, EIA, 3013/16, Циркуларно писмо Теодора Обера, 15. 1. 1935; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 329.

¹⁶⁴⁶ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 334; Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 27.

¹⁶⁴⁷ Stephanie Roulin, „A martyr factory? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 156.

¹⁶⁴⁸ Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 164-165; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 349-352.

¹⁶⁴⁹ Aileen O'Brien, „What is the Pro Deo?“, *The Irish Monthly*, Vol. LXIV, No. 757, July 1936, 446-451.

грађанског рата јасно показао да се прави допринос ЕИА победи националиста одиграо пре него што је иједан метак испаљен. Права корист била је у радикализацији шпанског официрског кора и појачавању њихових антикомунистичких осећања.¹⁶⁵⁰ Генерал Примо де Ривера је још 1928. године на Билтене ЕИА претплатио низ млађих официра, међу којима и генерале Франка и Молу. Сам Франко ће се у претплатнике ЕИА уписати својеручно 1934. године, касније упоређујући по значају тај тренутак са рођењем ћерке.¹⁶⁵¹ Други претплатници били су француски маршал Петен, немачки канцелар Франц фон Папен, принц Лихтенштајна Жан, генерал и председник Финске Ерих Манерхајм као и председници Костарике и Гватемале.¹⁶⁵²

Поред ЕИА, велики утицај на антикомунистички покрет у Краљевини Југославији имала је немачка нацистичка организација Антикоминтерн. Већ смо истакли како организације из Вајмарске Немачке нису имале велику улогу у међународном антикомунистичком покрету током двадесетих година. Штавише након краткотрајног узлета 1919-1920. већина постојећих организација је престала са радом. Борба против комунизма у Немачкој постајала је временом све синонимнија са Националсоцијалистичком радничком партијом Немачке. Од самог почетка НСДАП, чак и пре уласка Адолфа Хитлера у странку, антикомунизам је постао неодвојив од антисемитизма. Чланови мистериозног удружења Туле, из којег је потекао низ будућих нациста били су вирулентни антисемити.¹⁶⁵³ Међу њима су се истицали власник партијског листа *Фелкишер Беобахтер* Дитрих Екарт, аутор значајне књиге *Бољшевизам од Мојсија до Лењина* (1924) и Аполф Розенберг, балтички Немац, који је учествовао у промоцији превода *Протокола сионских мудраца* (1920) на немачки.¹⁶⁵⁴ Розенберг се брзо наметнуо као главни ауторитет у партији за Русију и комунизам. У његовим раним текстовима (1921-1922) тврдио је да у бољшевизму нема ничег руског, те да је етнички Рус угрожен у Совјетском Савезу у којем владају неруски народи, превасходно Јевреји и Јермени.¹⁶⁵⁵ Он је значајно утицао на Хитлера током писања *Мајн кампфа*, у којем је преузео многе Розенбергове постулате, иако самог Хитлера није много интересовао Совјетски Савез ван геополитичког контекста.¹⁶⁵⁶ У својом необјављеном рукопису у којем је размишљао о спољној политици, Адолф Хитлер је наводио да је у пракси немогућ немачко-руски савез. У тадашњим условима он би послужио само као полигон за бољшевизацију Немачке.

¹⁶⁵⁰ Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 169.

¹⁶⁵¹ Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 27; Jesús Palacios, *La España totalitaria: Las raíces del franquismo*, (Barcelona: La España plural, 1999), 235-237; Herbert R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*, 130-138.

¹⁶⁵² BdG, EIA, 3009/2, Писмо председника Костарике Теодору Оберу, 4. 1. 1926; Писмо председника Гватемале Теодору Оберу, 7. 1. 1927; Markku Ruotsila, „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“, in: *New Perspectives on the Transnational Right*, 27.

¹⁶⁵³ Jan-Philipp Pomplun, „Thule-Gesellschaft“, in: *Handbuch des Antisemitismus, Band 5*, 597-598.

¹⁶⁵⁴ Wolfgang Wippermann, *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologiegeschichte des Antikommunismus*, 9, 16-19.

¹⁶⁵⁵ Alfred Rosenberg, „The Jewish Bolshevism“, in: *The Grave diggers of Russia*, (Arabi: Sons of Liberty, 1971), 3-6; Walter Laquer, „Anti-Komintern“, *Survey*, No. 48, July 1963, 146.

¹⁶⁵⁶ Jan Behrends, „Back from the USSR: The Anti-Comintern Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935-41)“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. X, No. 3, 2009, 530-531.

Међутим, у складу са расно детерминистичким погледом на историју света, Хитлер је био уверен да би и национална Русија природно нагињала Француској уместо Немачкој.¹⁶⁵⁷

У странци је пак постојала фракција која је позитивније гледала на комунизам. Окупљајући се око браће Штрасер, такозвано „лево крило“ партије сматрало је комунисте у извесном смислу браћом по оружју. Јозеф Гебелс, будући пропагандни маг Трећег рајха био је међу њима. У свом памфлету *Друга револуција* хвалио је револуционарни импулс комуниста, и изражавао дивљење према њиховим пропагандним методама. Међутим око 1926. године Гебелс је раскрстио са Штрасером, записавши да ипак мање спаја националсоцијализам са „бољшевиизмом са истока“, него са „западним корупционашима“.¹⁶⁵⁸ Међу партијским ударним уличним одредима било је све мање колебања. Хајнрих „Гестапо“ Милер био је фанатични антикомуниста. Први случај на којем је радио када је постао полицајац, било је убиство цивила од стране „Црвене армије“ у Минхену, а касније је водио антикомунистички реферат минхенске полиције.¹⁶⁵⁹ Уличним обрачунима са комунистима, у којима је пао партијски „мученик“ Хорст Везел, била је посвећена редовна рубрика у листу *Ангриф*, који је уређивао сам Гебелс.¹⁶⁶⁰ У својој борби против комунизма, није много пажње поклањано нијансама. Тако су термини „марксистички“ и „бољшевици“ примењивани на све врсте непријатеља од социјалдемократа до конзервативаца противника нацизма.¹⁶⁶¹

Иако је Розенберг био сматран експертом за комунизам, по доласку нациста на власт у Немачкој пропагандни обрачун са комунистима поверен је Јозефу Гебелсу, новом министру пропаганде. За настанак Антикоминтерне најзаслужнији је његов близак сарадник Еберхард Тауберт. Од почетка тридесетих водио је антибољшевички реферат при месној организацији НСДАП у Берлину. Потом је постао руководилац реферата П 4 (борба против идеолошких противника) у Министарству пропаганде. Још 1932. истицао је потребу за уједињавањем свих антикомунистичких удружења како би се борба централизовала и професионализовала, али је то било могуће тек по доласку нациста на власт. Тауберт је био међу најталентованијим Гебелсовим сардницима одговоран за израду сценарија за по злу најчувенијем антисемитском филму *Вечни Јеврејин*.¹⁶⁶² Марта 1933. створен је Централни савез немачких антикомунистичких удружења, који је крајем године назван Антикоминтерном, како би се поједноставио назив. По методологији рада удружење се драстично разликовало од Међународне антикомунистичке антенте. Док је ЕИА била истински невладина организација, која је настојала да се наметне као фактор у међудржавним односима и да утиче на рад влада, Антикоминтерн је био де факто државни

¹⁶⁵⁷ Adolf Hitler, *Hitler's Second Book: German Foreign Policy*, Artur Kemp (ed), (E book: Ostara publications, 2014), 197-212.

¹⁶⁵⁸ Ian Kershaw, *Hitler*, (London: Penguin Books, 2008), 211-229; Manfred Weißbecker, „Russlandbilder des deutschen Faschismus – auferstehend aus Ruinen?“, *Marxistische Blätter*, No. 3, 2015; E. Bramsted, „Joseph Goebbels and national socialist propaganda 1926-1939: Some aspects“, *Australian Outlook*, Vol. VIII, No. 2, 1954, 68; Jan Behrends, „Back from the USSR: The Anti-Comintern Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935-41)“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. X, No. 3, 2009, 532.

¹⁶⁵⁹ Richard J. Evans, *The Third Reich in Power 1933-1939*, (London: Allen Lane, 2005), 97.

¹⁶⁶⁰ Russel Lemmons, *Goebbels and Der Angriff*, (Lexington: The University Press of Kentucky, 1994), 2, 67-71.

¹⁶⁶¹ Walter Laquer, „Anti-Komintern“, *Survey*, No. 48, July 1963, 146.

¹⁶⁶² ВАК, Nachlass Eberhard Taubert (1738), Еберхад Тауберт, Антисовјетски апарат немачког Министарства пропаганде; Horst Junginger, „Gerhard Kittel – Tübinger Theologe und Spiritus rector der nationalsozialistischen Judenforschung“, in: *Täter und Komplizen in Theologie und Kirchen 1933-1945*, Manfred Gailus (Hg), (Göttingen: Wallstein, 2015), 100; Martin Finkenberger, „Antikomintern“, in: *Handbuch des Antisemitismus*, Vol. V, 28-30.

орган Министарства пропаганде, који је камуфлиран као невладина организација.¹⁶⁶³ У пракси је пак финансирање Антикоминтерне било вођено преко рачуна Министарства пропаганде. ЕИА је настојала да организује своје филијале које би надопуњавале рад антанте, без централизоване контроле. Са друге стране Антикоминтерн је замишљен као кишобран организација која је „прогутала“ низ мањих организација, остваривши контролу над њима. Женевски стални биро био је потпуно спреман да својим националним центрима препусти велику аутономију у раду, док је Антикоминтерна настојала да што више веже организације са којима је сарађивала у иностранству за себе.

С обзиром на то да је Антикоминтерн фиктивно морао да буде приказан као независна организација било је потребно наћи харизматичног и прихватљивог руководиоца. Иза сцене организацијом је руководио Еберхард Тауберт. Ипак, избор је пао на публицисту Адолфа Ерта. Он није био случајно изабран. Руски Немац, рођен у Саратову на Волги емигрирао је након избијања Октобарске револуције. Научно се бавио историјом менонитске протестантске заједнице, којој је и сам припадао.¹⁶⁶⁴ Организовао је 1932. године хуманитарну организацију „Браћа у нужди“, која је настојала да помогне Немцима из долине Волге који су се и даље налазили у Совјетском Савезу. Организација, као и сам Ерт, имала је блиске везе са протестантским црквама. Након што је ступио на чело Антикоминтерна, совјетске власти су забраниле даљи рад „Браће у нужди“.¹⁶⁶⁵ У својим програмским текстовима, Ерт је наводио да марксизам није никаква научна теорија, која се може објективно третирати, већ идеологија присиле, за коју је материјализам само пропагандна флоскула.¹⁶⁶⁶ Током целог постојања Антикоминтерна у њему су се одвијала, ван очију јавности, два сукоба. Борба за власт између Гебелса и Розенберга, као и идеолошки између Розенберга и његовог „пулена“ Георга Лајбранта, задуженог за антикомунистичку пропаганду у оквиру саме партије. Иако су односи између Ерта, Розенберга и Лајбранта, који су сви рођени на тлу царске Русије, били добри у почетку временом су се све више удаљавали. Ерт је критикован због касног уласка у нацистичку партију и због превеликог ослоњања на хришћанство.

Ерт је у Антикоминтерну око себе окупио групу младих Немаца (између 20 и 30 година живота), већином пореклом из Русије, као и групу белих Руса. Референт за Балкан, био је панчевачки Немац, Адалберт Кунгел. Они су имали двострук задатак. Са једне стране било је потребно прикупљати информације о стварним дешавањима у СССР-у и међународном комунистичком покрету, а са друге требало је производити пропагандне брошуре, филмове и изложбе.¹⁶⁶⁷ Основано је издавачко предузеће „Нибелунген ферлаг“

¹⁶⁶³ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch), Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (R55), R55/369, Статут Антикоминтерна, 1. 8. 1934.

¹⁶⁶⁴ Charlotte Thausing, *Die Emigration der Mennoniten aus der Sowjetunion*, Diplomarbeit, Wien:Universität Wien, 2010), 11-12.

¹⁶⁶⁵ David Irving, *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*, (London: Focal Point Publishing, 1996), 323; Stephanie Roulin, „A martyr factory? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 161-162.

¹⁶⁶⁶ Adolf Ehrt, „Kritik oder Überwindung des Marxismus in der Wissenschaft?“, *Das Volk: Kampfblatt für Völkische Kultur und Politik*, Mai 1936.

¹⁶⁶⁷ ¹⁶⁶⁷ ВАР, 1738, Еберхад Тауберт, Антисовјетски апарат немачког Министарства пропаганде; Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLII, No. 4, 2007, 577.

које је објављивало публикације организације.¹⁶⁶⁸ Антикоминтерна је издавала *УДССР Динст*, билтен о стању у СССР намењен за интерну употребу, *Антикоминтерн нахрихтендинст*, антикомунистички билтен намењен иностранству на немачком, енглеском, шпанском, португалском и француском као и лист *Дас Фолк*, као идеолошко гласило нацистичког антикомунизма.¹⁶⁶⁹ Први крупни задатак пред Антикоминтерном било је издавање књиге о наводном комунистичком устанку који је предупредио долазак нацистичке партије на власт.¹⁶⁷⁰ Овај подухват био је резултат успеха *Браон књиге о пожару у Рајхстагу и Хитлеровом терору*, комунистичког агитатора Вилија Минценберга.¹⁶⁷¹ Ертов одговор штампан је на низу језика међу којима на шведском, холандском, енглеском и француском и слан широм света. У Краљевину Југославију послато је француско издање.¹⁶⁷² Колико је ова кампања била детаљна речито говори чињеница да је јавна библиотека у граду Гринвилу у америчкој држави Јужној Каролини, који је у том тренутку имао 29 000 становника, добила примерак књиге од Антикоминтерне.¹⁶⁷³

Задовољан радом Антикоминтерне, Хитлерм је 1934. године јавно изјавио да је борба против комунизма интерна немачка ствар, те да неће утицати на однос према СССР-у. Јавним службеницима је сугерисано да се уздрже од отворених напада на Совјетски Савез.¹⁶⁷⁴ Немачки министар иностраних послова, Константин фон Нојрат покушао је исти сентимент да пренесе током састанка са совјетским колегом Литвиновом. Наводио је да Немачка нема агресивне намере према СССР-у, али да „постоји могуће, неколико глупака у Немачкој“, који тако не мисле. У одговору Литвинов је напоменуо да нису „глупаци“ говорили о томе, већ вође нацистичког режима. Иако су се такви иступи могли игнорисати пре доласка нациста на власт, то више није могуће.¹⁶⁷⁵ Немачко-совјетски односи су се све више погоршавали, а Антикоминтерна је добијала све одрешеније руке. Широм света отварају се њена представништа, а септембра 1935. године, као одговор на VII конгрес Коминтерне, Гебелс држи свој програмски говор о бољшевизму. Критикујући оштро бољшевизам, први пут је прокламовао да нацистичка Немачка има „свету мисију“ да сруши комунизам, пошто му се једина успешно одупрла. Према Гебелсу, Немачка стоји на бранику светску културе насупрот бољшевичком насиљу.¹⁶⁷⁶ Те 1935. године и Москва и Берлин

¹⁶⁶⁸Од свих књига које је издавачко предузеће Нибелунген ферлаг објавило највећу популарност и огроман тираж достигла је књига *Издани социјализам* (1938), разочараног немачког комунисте Карла Ивановича Албрехта. Klaus Körner, „Eberhard Taubert und der Nibelungen-Verlag“, *Berlinische Monatsschrift*, No. 12, 1997, 45; Jan Behrends, „Back from the USSR: The Anti-Comintern Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935-41)“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. X, No. 3, 2009, 539-546.

¹⁶⁶⁹ Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLII, No. 4, 2007, 579.

¹⁶⁷⁰ Adolf Ehrt, *Bewaffneter Aufstand! Enthüllungen über den kommunistischen Umsturzversuch am Vorabend der nationalen Revolution*, (Berlin/Leipzig: Eckert Verlag, 1933).

¹⁶⁷¹ Klaus Körner, „Eberhard Taubert und der Nibelungen-Verlag“, *Berlinische Monatsschrift*, No. 12, 1997, 44-45.

¹⁶⁷² Adolf Ehrt, *Révolution armée: révélations sur le tentative d'insurrection communiste à la veille de la Révolution nationale*, (Berlin: Eckart, 1933).

¹⁶⁷³ Anonim, „Public Library is Still Adding New Book Stock“, *The Greenville News*, 11. 2. 1934.

¹⁶⁷⁴ Jutta Sywottek, *Mobiilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den zweiten Weltkrieg*, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1976), 104-105.

¹⁶⁷⁵ Записник са разговора Народног комесара иностраних дела са Министром иностраних послова Немачке, Нојратом, 13. 6. 1934, *ДВПС*, Vol. XVII, 386-387.

¹⁶⁷⁶Jutta Sywottek, *Mobiilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den zweiten Weltkrieg*, 106-107; E. Bramsted, „Joseph Goebbels and national socialist propaganda 1926-1939: Some aspects“, *Australian Outlook*, Vol. VIII, No. 2, 1954, 81-82.

почели су да шаљу помирљивије сигнале према демократским земљама, нудећи као политичку основу споразумевања или антифашизам (Народни фронт) или антикомунизам (Антикоминтерна).

Током наредне године Немачка ће покренути неколико иницијатива у овом циљу. Конгрес партије 1936. проитекао је у снажном антисовјетском тону. Један за другим, нацистички прваци су са говорнице нападали бољшевизам и позивали на међународну антикомунистичку сарадњу. Рудолф Хес је изјавио да ће Немачка постати кључан чинилац у антикомунистичкој борби, а Гебелс је „разоткрио“ бољшевизам, његову пропаганду и намере.¹⁶⁷⁷ Иза кулиса склапају се билатерални полицијски споразуми уперени против ширења комунизма. На том питању долазило је до сарадње између Министарства иностраних послова (Реферата Немачка), Гестапоа и Антикоминтерне са циљем да „Берлин постане центар полицијског одбрамбеног фронта цивилизованих европских држава од политичког преступништва“.¹⁶⁷⁸ У новембру је потписан Антикоминтерна пакт између Немачке и Јапана, формално уперен против Коминтерне и светског комунизма, а де факто против Совјетског Савеза.¹⁶⁷⁹ Циљ овако формулисаног савеза било је прикључивање других држава, заинтересованих за одбрану од комунизма. Превасходно је рачунано на Велику Британију, где је као амбасадор упућен Јоаким фон Рибентроп велики присталица англо-немачког зближења. Овај маневар био је примећен и у Краљевини Југославији. Тако је на седници Сената Јово Бањанин јавно позвао да се Југославија не прикључи овом савезу, наводећи да је борба коју они воде против комунизма лажна. „Када би та борба била вођена од држава које доста представљају напредак Европе, и када би те државе позвале у истинску борбу против бољшевизма, онда би Југославија могла да се нађе с њима раме уз раме. Али борба, која под паролом борбе против бољшевизма, треба да отвори Немачкој пут на исток, то не може да буде југословенска национална политика“.¹⁶⁸⁰ Слично су размишљали и многи у САД. Тако је један посматрач написао „упркос смртном непријатељству између следбеника комунизма и фашизма међу њима нема никаквих разлика, у очима америчких посматрача“.¹⁶⁸¹

Избијање Шпанског грађанског рата, у којем је Немачка врло активно помагала шпанске националисте, пружио је додатну прилику за рад Антикоминтерна. Шеф обавештајног одсека у Врховној Команди генерала Франка постао је шпански делегат у Антикоминтерну.¹⁶⁸² Истовремено, у земљу новембра 1936. године је упућен агент организације, Марија де Сметх, која се задржала све до априла 1937. године боравећи не само као путописац, већ као обавештајац. На основу материјала које је прикупила и добила

¹⁶⁷⁷ Јозеф Гебелс, *Бољшевизам у теорији и пракси: говор Гебелс-а у Нирнбергу 1936 год*, (Берлин: М. Милер и син, 1936); Писмо представника СССР у Немачкој заменику Народног комесара иностраних дела, Н. Н. Крестинском, *ДВПС, Vol. XIX*, 423-424; David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, Second Edition, (London/New York: Routledge, 2002), 130.

¹⁶⁷⁸ Gerhard Krebs, *Japans Deutschlandpolitik 1935-1941. Eine Studie zur Vorgeschichte des Pazifischen Krieges*, (Hamburg: MOAG, 1984), 53.

¹⁶⁷⁹ Г. Х. Севостьянов, *Москва-Вашигтон: Дипломатические отношения*, (Москва: Наука, 2002), 452.

¹⁶⁸⁰ *Стенографске белешке Сената, 13. редовни састанак, 22. 3. 1937*, 303-304.

¹⁶⁸¹ Anonim, „The Pot and the Kettle“, *Hinton Daily News*, 8. 7. 1937.

¹⁶⁸² О томе је Милош Црњански, који је и сам посетио Шпанију у том периоду обавестио председника југословенске владе, Милана Стојадновића. АЈ, 37-30-217, Милош Црњански, Могућност трговачких односа са генералом Франком.

од штаба шпанских националиста објавила је своју књигу о Шпанском грађанском рату.¹⁶⁸³ Исти материјали чинили су основу Црвене књиге о Шпанији, публикације Антикоминтерне посвећене злочинима републиканаца и доказивању учешћа Совјета у рату. Због великог интересовања, друго издање је одштампано свега три месеца након првог. Укупни тираж достигао је 100 000 примерака.¹⁶⁸⁴ Уследила је изложба, *Бољшевизам без маске*, за коју је, због вирулентног антисемитизма, амерички амбасадор Виљем Дод записао да је „најсрамотнија изложба коју је видео“.¹⁶⁸⁵

Најзначајнија иницијатива коју је Антикоминтерна организовала била је покретање иницијативе за организовање Светског антикомунистичког конгреса. Организован је поверљиви састанак новембра 1936. године, на којем су били присутни делегати из целог света.¹⁶⁸⁶ Предлог за овакав потез дао је по свему судећи Алфред Розенберг, чији се утицај све више осећао током 1936. године. Он је сматрао да би требало организовати конгрес, на чисто антикомунистичким основама, без уплитања антисемитизма, критике масонерије, не инсистирајући и намећући сопствене методе већ уважавајући посебности сваке државе.¹⁶⁸⁷ Иако то није отворено написано, у питању је било подражавање методологије ЕИА. На поменутом састанку новембра 1936. одлучено је да се организује Организациони биро који би требало да припреми терен за одржавање конгреса. Антикоминтерна је покренула нови лист *Контра Коминтерн: Борбени орган светског антибољшевичког покрета*, са слоганом „антибољшевици свих земаља уједините се!“, на више језика. Како би се подвукла независност бироа за председника је изабран Швеђанин, Нилс фон Бар, добровољац у Финском грађанском рату (1917-1918) и убеђени антикомуниста. Он је тврдио да биро ради потпуно независно, додуше у Немачкој, и без икаквих притисака. Подвлачио је потребу за „слободним окупљањем“ угрожених држава, наводећи да „нема општег рецепта за одбрану од комунизма“.¹⁶⁸⁸ У пракси је пак целокупним подухватом руководио Антикоминтерн, односно Еберхард Тауберт.

Притисак Розенберга на Антикоминтерн довео је до смене Адолфа Ерта јануара 1937. године.¹⁶⁸⁹ Оперативну контролу и даље је задржао Тауберт, али је реторика Антикоминтерна почела да поприма „правоверније“ нацистичке тонове.¹⁶⁹⁰ У периоду

¹⁶⁸³ Maria de Smeth, *Viva España! Arriba España!*, (Berlin: Nibelungen Verlag, 1937).

¹⁶⁸⁴ Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLII, No. 4, 2007, 579; Günther Schmigale, „Deutsche schreiben für Hitler und Franco: Vierzig bio-bibliographische Porträts“, in: *Der Spanische Bürgerkrieg: Literatur und Geschichte*, Günther Schmigale (Hg), (Frankfurt am Main: Vervuert, 1986), 204-232; Reinhold Münster, *Raum – Reise – Sinn. Spanien in der Reiseliteratur, Band II*, (Berlin: Königshausen und Neumann, 2017), 226-227;

¹⁶⁸⁵ Klaus Körner, „Eberhard Taubert und der Nibelungen-Verlag“, *Berlinische Monatsschrift*, No. 12, 1997, 46.

¹⁶⁸⁶ PA AA, RZ 211, R 104549b, Строго поверљиво! Протокол прве поверљиве међународне антикомунистичке конференције у Фелдафлингу код Минхена, 4– 10. новембра 1936,

¹⁶⁸⁷ ВАК, Sammlung Jacobsen zur NS-Außenpolitik (ZSg 133), 55, Предлог Фиреру о организацији светског антибољшевичког конгреса; Документ бр. 2, Alfred Rosenberg, *Die Tagebücher von 1934 bis 1944*, (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2015).

¹⁶⁸⁸ Anonim, „Contra Komintern – Ein Gespräch mit dem Generalsekretär Nils von Bahr“, *Contra Komintern: Kampfforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, April 1937; Anonim, „Wer ist Kapitän Nils von Bahr“, *Contra Komintern: Kampfforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, April 1937.

¹⁶⁸⁹ ВАК, ZSg 133, 55, Алфред Розенберг Министарству пропаганде, 28. 10. 1936; Забелешка о Антикоминтерну, 18. 12. 1936; Забелешка о Афолфу Ерту, 15. 2. 1937.

¹⁶⁹⁰ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Јурија Илича Лодиженског Теодору Оберу, 28. 1. 1937.

између 1933. и 1939. остварени су значајни помаци у међународној антикомунистичкој сарадњи, иако главни циљ није остварен. Велики утицај је остварен на ЕИА, поготово на Про Део иницијативу, чији је материјал већином настао у Немачкој. Истовремено је Антанта, а можда и Лодигенски лично, био дискретно финансиран из Немачке.¹⁶⁹¹ У Великој Британији остварен је пуно мањи утицај, упркос приоритетном статусу ове државе у стратегији Антикоминтерне. Главни резултат постигнут је када је АСУ организовала изложбу материјала Антикоминтерне 1938. године, која је између осталог обишла Манчестер, Лидс и Глазгов.¹⁶⁹² Утицај се осећао и у Јапану. Када је режим организовао пропагандну изложбу о „Рату мислима“ 1938. године која је позивала Јапанце да „узврате метком јапанског духа на раст комунизма“, на панелима је било присутно много материјала насталих у Антикоминтерни. Представа о Шпанском грађанском рату, као и антисемитски панели били су преношени из публикација попут *Црвене књиге о Шпанији*.¹⁶⁹³

Развој међународне ситуације није погодовао Антикоминтерни. Идеје о британско-немачком савезу су се показале илузорним, а са њима и сврсисходност организовања светског антикомунистичког конгреса. Штавише долазило је до зближења са Совјетима. Овај процес, који ће довести до потписивања пакта Рибентроп-Молотов августа 1939. године потпуно је изненадио Јозефа Гебелса, док је Алфред Розенберг по сведочењима био ван себе. Нису били једини. На дан проглашења споразума у башту „Браон куће“, седишта НСДАП у Минхену, из протеста побацили су бројне партијске значке.¹⁶⁹⁴ Тауберту је стигла наредба да се рад Антикоминтерна стави на „тиху ватру“. Број запослених је драстично смањен, даља публикација антикомунистичке пропаганде је обустављена, а организација се бавила само информативним пословима. Преостали запослени објављивали су материјале о јеврејско-британској спреси.¹⁶⁹⁵ Овакво стање потрајало је све до априла 1941. године, када је након инвазије на Југославију и предстојећег рата са СССР-ом, донета одлука да се рад Антикоминтерне дискретно обнови. Након објаве рата Совјетском Савезу, уследила је прва велика публикација Антикоминтерне, *Зашто рат против Стаљина ?* (1941), која је преведена на низ језика, међу којима и на хрватски.¹⁶⁹⁶ Током Другог светског рата организација се бавила антикомунистичком пропагандом, организујући и велику изложбу „Совјетски рај“ (1942).¹⁶⁹⁷

Розенберг ће касније у дневнику записати како је пре његовог преузимања Антикоминтерна, у њеном врху били људи који нису разумели важност украјинског питања и који су промовисали „јединствену националну Русију“. Запис од 18. децембра 1938, Alfred Rosenberg, *Die Tagebücher von 1934 bis 1944*.

¹⁶⁹¹ Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. XLII, No. 4, 2007, 578.

¹⁶⁹² Исто, 590.

¹⁶⁹³ Max Ward, „Displaying the Worldview of Japanese Fascism: The Tokyo Thought War Exhibition of 1938“, *Critical Asian Studies*, Vol. XLVII, No. 3, 2015, 420-428.

¹⁶⁹⁴ David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, 130; Richard J. Evans, *The Third Reich in Power 1933-1939*, 695.

¹⁶⁹⁵ ВАК, 1738, Еберхад Тауберт, Антисовјетски апарат немачког Министарства пропаганде; Klaus Körner, „Eberhard Taubert und der Nibelungen-Verlag“, *Berlinische Monatsschrift*, No. 12, 1997, 47-48.

¹⁶⁹⁶ *Zašto rat protiv Staljina? Uzroci, koji su doveli do rata između Njemačke i SSSR: crvena knjiga antikomite, (Zagreb: b. I, 1941)*; David Irving, *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*, 633; Jan Behrends, „Back from the USSR: The Anti-Comintern Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935-41)“, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. X, No. 3, 2009, 549-550;

¹⁶⁹⁷ Oliver Lorenz, „Die Ausstellung Das Sowjetparadies: nationalsozialistische Propaganda und kolonialer Diskurs“, *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*, Vol. XLVIII, No. 1, 2016, 121-139.

Покушаји оснивања југословенског центра Међународне антикомунистичке антанте

Током 1923. године широм Европе проносили су се гласови да женевски адвокат Теодор Обер, успешно ослободивши убице совјетског дипломате Воровског,¹⁶⁹⁸ планира оснивање организације за борбу против комунизма. Мрежа потенцијалних сарадника протезала се широм старог континента. Пролећа 1924. године Обер је био у интензивној преписци са бројним личностима, настојећи да привуче делегате из што више држава за планирану оснивачку конференцију ЕИА у француској престоници. Посебно заинтересовани били су војни и полицијски кругови.¹⁶⁹⁹ Изузетак није била ни Краљевина Југославија. Први контакт Теодора Обера у земљи био је пензионисани дивизијски генерал Драгутин Окановић, који је те године напустио активну војну службу и руководио новооснованим „Удружењем српских четника Петар Мркоњић“.¹⁷⁰⁰ Није до краја јасно шта је препоручило искусног војсковођу и црнорукца женевском адвокату. Највероватније су посредовали француски војни кругови. Обер се Окановићу обратио са молбом да буде представник Краљевине СХС на предстојећој оснивачкој конференцији. Иако је подржао идеју, Окановић је упутио Организациони биро на југословенског дипломату у Паризу, будућег Министра иностраних послова и Председника владе, Богољуба Јевтића.¹⁷⁰¹ Тим потезом најављена је пракса која ће доминирати у контактима ЕИА са Југославијом. Наиме, током 20-их година ови контакти биће превасходно у рукама југословенских дипломатских представника и надлежног министарства. Најважнију улогу у тим контактима све до 1941. играо је почасни генерални конзул у Женеви, Никола Петровић.¹⁷⁰² Са њим су се крајем 1924. године лично упознали Теодор Обер и Јуриј Илич Лодиженски и они ће, судећи по преписци, одржавати врло присне односе. Петровић ће бити највећи заступник и пропагатор ЕИА у Краљевини СХС и незаобилазни посредник.¹⁷⁰³

¹⁶⁹⁸ И јавност у Краљевини Југославији била је у току са развојем процеса Конрадију и Полуњину. Међу 80 акредитованих новинара у Лозанској судници био је и швајцарски дописник *Самоуправе*, Милан Јовановић Стојимировић. Тада на почетку новинарске каријере, није био превише импресиониран током судског процеса сматрајући га сензационалистичким, а презентовани доказни материјал «салатом». Историјски архив Смедерево (ИАС), Збирка Милана Јовановића Стојимировића, кутија 13, Милан Јовановић, «Конрадијев процес», *Самоуправа*, 15. 13. 1924.

Такође, у Београду је објављена на руском и завршна реч Теодора Обера на овом процесу. Види: *Рѣчь Обера произнесенная въ защитѣ Полунина передъ судомъ присяжныхъ въ Лозаннѣ: по дѣлу объ убійствѣ Воровскаго : переводъ съ французскаго*, (Бѣлградъ : Издательство М. А. Суворина Новое Время, 1924).

¹⁶⁹⁹ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 262-265.

¹⁷⁰⁰ Ово удружење било је блиско Народној радикалној странци, а 1925. године се формално укључило у Српску националну омладину. Branislav Gligoriјеviћ, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 8-9; Владимир Виријевић, „Делатност Удружења четника у Дежевском, Студеничком и Штавничком срезу тридесетих година 20. века“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, Vol. 30, 2000, 386; Миле Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, (Београд: ИНИС, 2004).

¹⁷⁰¹ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Драгутина Окановића Теодору Оберу, ? јуна 1924.

¹⁷⁰² Почасни конзулат Краљевине Србије у Женеви отворен је 1909. године, а Никола Петровић обављао је функцију почасног конзула од 1917. године. Конзулат је 1918. године преименован у Почасни конзулат Краљевине СХС, а био је подређен Посланству Краљевине СХС у Берну.

¹⁷⁰³ Први сачувани документ упућен Николи Петровићу датиран је 30. јануаром 1925. године, мада је јасно да су контакти морали бити старији. VdG, EIA, 3164/1, Нота за г. Петровића, 30. 1. 1925.

Послушавши савет генерала, Обер се обратио Јевтићу пославши му и званичну позивницу за оснивачку конференцију.¹⁷⁰⁴ Тако је Краљевина СХС била међу 10 земаља заступљених на њој.¹⁷⁰⁵ Делегати су били Богољуб Јевтић и извесни Жунић. Делује вероватно да је Јевтић, у том тренутку активни дипломата, морао имати и званичну дозволу.¹⁷⁰⁶ И пре званичног оснивања ЕИА, акција адвоката Обера и његовог помоћника Лодиженског била је позната у одређеним круговима у Краљевини СХС, поготово међу руским емигрантима. Тако је један руски пуковник у Загребу о акцији обавестио руководство Организације југословенских националиста, не само живо заинтересовано за сузбијање комунизма, већ и веома искусно у борби са њиме. Представник Орјуне упутио је стога писмо Оберу у којем је истицао значај своје организације и њене циљеве. Тражили су правила и Статут ЕИА желећи да се упознају са њима. Писмо је садржавало и обећање: „Ако ова правила јесу у духу националистичком била би могућност да цела организација наша ступи у ову лигу“.¹⁷⁰⁷ Обер није одмах одговорио, већ се прво обратио генералу Окановићу, захваливши му се на томе што је препоручио Јевтића као делегата и што је пристао да буде на челу националног центра ЕИА у Краљевини СХС. Ово писмо служи као добра илустрација генералног приступа женевског бироа у овом периоду. Са једне стране, демонстрирајући добру начелну обавештеност, упозоравали су генерала на опасност која је држави претила од Стјепана Радића, који се у том тренутку споразумевао са Москвом и нудили помоћ у демаскирању активности Сељачке интернационале (Крестинтерне). Са друге стране, ма колико добро обавештени око кретања у комунистичком покрету, нису познавали све нијансе политичког живота југословенске краљевине. Тако су генералу Окановићу, блиском СРНАО, препоручивали сарадњу са Орјуном у изградњи националног центра.¹⁷⁰⁸ Непознајући историју сукоба између ове две организације, исте информације упућене су и Орјуни. Сугерисано им је да се повежу са генералом Окановићем, јер ће он организовати центар у Краљевини СХС и добијати све информације од ЕИА.¹⁷⁰⁹

Документа ЕИА откривају да су намере швајцарског центра биле да се повежу са утицајним југословенским политичарима Светозаром Прибићевићем, од те 1924. године на челу Самосталне демократске странке и председником владе Николом Пашићем. Превише оптимистично мислили су да истовремено могу рачунати на подршку ОРЈУНЕ, СРНАО и Народне одбране.¹⁷¹⁰ Услед несугласица између југословенских чинилаца, то није било могуће. ОРЈУНА је већ половином 1924. године нестала из планова ЕИА и са том организацијом, до њеног укидања 1929. године није одржаван контакт. Иако је начелно расположење владајућих кругова у Краљевини СХС било противбољшевичко, много времена ће проћи пре него што се елите на власти буду до краја увериле у корисност међународне антикомунистичке сарадње. Тако, када се средином јула 1924. године у југословенском посланству у Берлину појавио мистериозни делегат италијанског Министарства унутрашњих послова Капуто, посланик Живојин Балугџић није био одушевљен. Капутова објашњења да је послат у Краљевину СХС са двојицом агената како

¹⁷⁰⁴ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Теодора Обера Богољубу Јевтићу, 16. 6. 1924.

¹⁷⁰⁵ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 17.

¹⁷⁰⁶ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 270.

¹⁷⁰⁷ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Драгутина Људевита Теодору Оберу, 21. 6. 1924.

¹⁷⁰⁸ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Теодора Обера генералу Драгутину Окановићу, 10. 7. 1924.

¹⁷⁰⁹ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Теодора Обера ОРЈУНИ, 25. 7. 1924.

¹⁷¹⁰ VdG, EIA, 3164/1, Југославија, без датума.

би координисао откривање и хапшење большевичких агената који преко Мађарске стижу у Југославију и даље у Италију, нису деловала уверљиво југословенском дипломати. Чињеница да је тражио и извесна материјална средства, да је претходно био у немачкој и француској служби, као и да је ожењен Рускињом „радо виђеном у большевичким круговима“ Капута је додатно дисквалификовала. Балугџић је стога сугерисао да се Министарство уздржи од сарадње са овим шпијуном „међународног гласа“.¹⁷¹¹

Јесени 1924. године у Краљевину СХС стигао је други човек Антанте, Јуриј Илич Лодиженски, у склопу свог пута на којем је обишао Аустрију, Мађарску, Југославију и Бугарску. Прва адреса коју је посетио у Београду био је царски дипломата Василиј Николајевич Штрандман. Поред заједничког дипломатског искуства и бриге за судбину белих емиграната, обојицу је их везивало и породично пријатељство. Штрандман је био друг из војске са старијим братом Лодиженског, који је погинуо 1915. године.¹⁷¹² Према мемоарима Лодиженског, обојица су брзо одлучила да у том тренутку не контактирају југословенске власти, већ да се Штрандману препусти да припреми терен код краља. Такође, он је саветовао да се до даљњег не ступа у контакт са другим емигрантима, јер је сматрао да се ништа конкретно неће урадити, већ да ће се само дићи непотребна прашина.¹⁷¹³ После Штрандмана, Лодиженски је посетио и генерала Врангела у Сремским Карловцима. Он је такође изразио подршку раду ЕИА и послао 20 000 франака.¹⁷¹⁴ У Сремским Карловцима Лодиженски се сусрео са читавим низом руских високих официра који су гравитирали око главнокомандујућег руске емигрантске армије. Један од њих, генерал полиције и руководилац обезбеђења генерала Врангела Климович, саветовао га је да ступи у контакт са емисарима тајне антибольшевичке организације која је по његовим речима успешно деловала у СССР-у.¹⁷¹⁵ Преко њих би ЕИА могла да буде упућена „из прве руке“ у дешавања у Совјетском Савезу. Лодиженски се ипак није усудио на тај корак, што се показало као права одлука, јер су емисар Јакушев и његова фиктивна антибольшевичка организација били део „Операције Трест (Поверење)“ совјетске обавештајне службе која је успешно продрла у емигрантске кругове.¹⁷¹⁶ Добивши уверавања о подршци, али без неких конкретних резултата, Јуриј Лодиженски се упутио у Софију, где је учествовао у организацији бугарског огранка руске секције ЕИА. Београдски огранак, добивши подршку генерала Врангела, настојао је да се позиционира као центар целокупне руске секције ЕИА, тиме улазећи са сукоб око вођства са париским центром.¹⁷¹⁷

¹⁷¹¹ АЈ, 334-16-41, Живојин Балугџић Министарству иностраних послова, 28. 7. 1924.

¹⁷¹² Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 381.

¹⁷¹³ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 381-382.

¹⁷¹⁴ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 18; Леонид Шкаренков, *Агония белой эмиграции*, (Москва: Мысль, 1987).

¹⁷¹⁵ Совјетска обавештајна служба мотрила је врло будно на ове контакте, преко своје бечке резидентуре. „Донесение венской резидентуры Иностранного отдела ОГПУ с материалами о деятельности Лиги Обера против III Интернационала“, *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 29-30*.

¹⁷¹⁶ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 383; Види: Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, u: *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu*, Darko Gavrilović (ur), (Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020), 57-58.

¹⁷¹⁷ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 21-22.

Организација у Краљевини СХС, у коју је ЕИА највише полагала наде у периоду 1924–1925. године, била је Народна одбрана. Крајем 1924. године долази до састанка секретара Народне одбране Павла Јуришића¹⁷¹⁸ са представницима ЕИА. Договорено је да ЕИА снабдева документацијом Народну одбрану, а да заузврат очекује информације о развоју комунизма у Краљевини СХС и његовом сузбијању. Врло могуће да је посредник између Народне одбране и ЕИА био и сам члан Народне одбране конзул Никола Петровић.¹⁷¹⁹ Представници ЕИА молили су Јуришића за посредовање како би прогласи и саопштења антанте стизала до „озбиљне штампе“ у Краљевини, а сугерисали су и да би сама Народна одбрана требало да преводи и промовише издавачку делатност ЕИА.¹⁷²⁰ Послали су и детаљан упитник о стању комунистичке акције у Краљевини СХС. Интересовало их је какво је стање дипломатских односа са СССР-ом, да ли је питање признања актуелно, какво је стање у КПЈ и да ли је она и формално секција Коминтерне, да ли партија има посланике и штампу, на које организације има утицај и колика су јој средства на располагању. Одговоре су добили крајем 1924. године.¹⁷²¹ Чини се да су представници ЕИА увелико преценили спремност Народне одбране на сарадњу, те да су почели отворено да помињу да је она и формално део ЕИА. Вођство Народне одбране, међутим, томе није било радо, па је конзул Петровић морао да пренесе захтев да се са тиме престане. Изговарајући се статутарним разлозима, према којима Народна одбрана није смела да буде део друге организације, захтевано је од ЕИА да се веза два удружења више не помиње. Након интервенције конзула Петровића, ЕИА је престала са том праксом, али није желела да прекине све везе са Народном одбраном. Стога је Павлу Јуришићу, после извињења због неспоразума, сугерисано да са пријатељима оснује приватни центар у Краљевини СХС. Према саветима Швајцараца, могли су рачунати на подршку конзула Петровића. Тај центар је требало да се ослања на Народну одбрану и друге организације, без јавне асоцијације. Важно је било да та организација омогући ЕИА приступ до водећих личности у Краљевини СХС.¹⁷²²

Сарадња са Народном одбраном на озбиљном институционалном нивоу обесмишљена је овом епизодом, те више није ни покушавана. Ипак, она је у својим новинама периодично преносила вести ЕИА и подупирала активност будућег центра у земљи.¹⁷²³ Алтернативу је убрзо ЕИА понудио контроверзни власник и уредник листа *Балкан*, Светолик Савић. Он се обратио женевској организацији са предлогом да генерал Окановић, око којег се према његовим речима већ окупила група Руса, предводи организацију у Југославији. Ова групација моћи ће да рачуна на подршку Савића, и биће потчињена ЕИА од које ће очекивати инструкције и средства за даљи рад. Нескромно је истицао своје искуство у политичкој борби, наводећи да је он био организатор СРНАО,

¹⁷¹⁸ Јуришић је био један од организатора Организације југословенских националиста у Војводини. Младен Ђорђевић, „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА): историјат – идеологија – утицаји“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XII, No. 1-4, 2006, 191.

¹⁷¹⁹ Види: ДАС, БИА, III-110, Писмо Николе Петровића Милану Л. Поповићу, 5. 5. 1937.

¹⁷²⁰ BdG, ЕИА, 3164/1, Писмо ЕИА Павлу Јуришићу, 23. 9. 1924.

¹⁷²¹ BdG, ЕИА, 3164/1, Одговори на упитник, без датума.

¹⁷²² BdG, ЕИА, 3164/1, Писмо Теодора Обера Народној одбрани, 27. 2. 1925; Писмо Теодора Обера Павлу Јуришићу, 28. 2. 1925.

¹⁷²³ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 416; Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 26 ;

Тако је лист *Народна одбрана* понекад објављивао чланке Теодора Обера. Види: Аноним, „Књиге и часописи“, *Правда*, 20. 4. 1933.

„мале али јаке групе од 300 омладинаца“, као и четничког удружења Петар Мркоњић, на чијем челу је био већ помињани генерал Окановић. Истовремено је обећавао да ће активностима ЕИА и њене филијале у Краљевини СХС бити посвећена посебна рубрика у *Балкану*.¹⁷²⁴ Његова понуда схваћена је озбиљно, те је упућен на конзула Петровића, који се у том тренутку налазио у Југославији, где је, по речима Теодора Обера, радио на организовању антикомунистичке борбе.¹⁷²⁵ Петровићу је пак сугерисано да се сретне са Савићем и Окановићем, како би на лицу места испитао да ли они могу бити добри заменици за Јуришића и Народну одбрану.¹⁷²⁶ Женевски центар био је тих дана заузет организацијом друге конференције ЕИА у Женеви. Пошто је Никола Петровић изгледа био задовољан састанком са генералом у пензији Окановићем, обојица су на њу позвани.¹⁷²⁷ Концем маја 1925. године, одржана је конференција у Женеви, и на њој су изабрани делегати ЕИА за земље чланице. Већина делегата представљала је предводнике националних центара ЕИА, али неки, попут Николе Петровића, то је тек требало да постану. Међу тада изабраних 15 делегата земаља, за развој антикомунистичког покрета у Краљевини СХС од великог значаја биће представник Чехословачке др Алфред Шебек.¹⁷²⁸ Он је, наиме, осим за представника своје земље био изабран за делегата за све словенске земље, а судећи по његовој каснијој активности, био је и лично заинтересован за Југославију, те се често ангажовао око развоја ЕИА у њој.¹⁷²⁹

Крајем 1925. године, женевски центар ЕИА, након одлука II конференције и формално руководећи орган Антанте, постајао је све фрустриранији због тромости организовања филијале у Југославији. Њихови дотадашњи кореспонденти у земљи нису били довољно утицајни нити заинтересовани да обећања спроведу у дело, а енергични конзул Петровић живео је у Швајцарској. Овај осећај фрустрације обележиће односе ЕИА са Краљевином СХС готово пуну деценију. Теодор Обер одлучио је да предузме конкретнији корак и да преузме иницијативу у своје руке. Стога се обратио Николи Петровићу који се децембра 1925. године спремао на пут у Београд опширним писмом, са чијим садржајем је требало да упозна председника Владе и Министра иностраних послова, Пашића и Нинчића. Писмо је садржало дугачак списак непријатељских активности које је Коминтерна спроводила против Краљевине Југославије. Обер је убеђивао одговорне чиниоце у Југославији да се не сме више апстинирати од борбе против болшевизма, јер се тиме доводи опстанак њихове државе у питање. Бираним речима сликао је предности које ЕИА пружа владама, јер је могу тајно подржавати, не ризикујући никакав дипломатски

¹⁷²⁴ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Светолика Савића Теодору Оберу, 5. 4. 1925.

¹⁷²⁵ VdG, EIA, 3164/1, Писмо ЕИА Светолику Савићу, 9. 4. 1925.

¹⁷²⁶ VdG, EIA, 3164/1, Писмо ЕИА Николи Петровићу, без датума.

¹⁷²⁷ VdG, EIA, 3164/1, Писмо ЕИА Николи Петровићу, 12. 5. 1925; Писмо ЕИА Драгутину Окановићу, 15. 5. 1925.

¹⁷²⁸ Шебек је био на челу Народног одбора ЕИА у Чехословачкој. Бавио се објављивањем и преводом антиболшевичке литературе. Види: Karel Kramár, *Die russische Krisis. Geschichte und Kritik des Bolschewismus*, (Tübingen: Mohr, 1926); Alfred Schebek, *Dvě přednášky o organizaci a činnosti III. Internacionály*, (Praha: Mezinárodní dohoda proti III. Internacionále. Národní odbor československý, 1929); Alfred Schebek, *Domáci a zahraniční obchod SSSR*, (Praha: Mezinárodní dohoda proti III. Internacionále. Národní odbor československý, 1931).

¹⁷²⁹ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 279; Важно је напоменути да пуно успеха у организацији није имала руска секција у Чехословачкој, која практично није ни постојала, те је Алфред Шебек био неприкосновени представник своје земље. Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 26.

скандал, а заузврат добијајући бројне користи на пропагандном и обавештајном плану.¹⁷³⁰ Вративши се из Краљевине СХС, Никола Петровић је обавестио Обера о потреби систематизације пропагандног рада у Краљевини СХС. Први корак је требало да буде редовно слање *Билтена* и других публикација ЕИА на адресе важних личности и организација у земљи. Сам Петровић приложио је списак своме писму, напомињући да је примаоцима у Србији боље слати материјале на француском а у Хрватској и Словенији на немачком језику.¹⁷³¹ По његовом плану редовно је требало слати примерке публикација ЕИА министарствима иностраних послова (3 примерка), унутрашњих послова (3 примерка), културе (2), одбране (1), правде (1), затим председнику владе (1), председнику и двојици потпредседника Скупштине (по 1). Уз то, предлагао је да се дванаесторици истакнутих политичара, бивших председника влада и лидера политичких странака, шаље по један примерак публикација, као и патријарху СПЦ Димитрију (2) и надбискупу загребачком Бауеру (3). Од посебне важности било је редовно снабдевање југословенске штампе из Загреба (*Обзор*, *Ријеч*, *Новости*, *Слободни дом*, *Загребер Тагеблат*, *Трговински лист*), Љубљане (*Народни дневник*, *Словенец*), Сарајева (*Српска ријеч*, *Наша правда*), Новог Сада (*Застава*) и Београда (*Време*, *Самоуправа*, *Трговински гласник*, *Правда*, *Политика*, *Новости*, *Правда*, *Дневник*), као и привредних комора у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву и Сплиту.¹⁷³² Није сачуван одговор Теодора Обера који би открио да ли се доиста свима набројанима редовно слала пошта са публикацијама ЕИА, али је на основу касније грађе јасно да је великом броју личности са списка, мање или више редовно, слана грађа Антанте, мада вероватно не свима нити тај број публикација.

Маја 1926. године Теодор Обер је израдио план даљег рада у Краљевини СХС и преко конзула Петровића упутио га врху Краљевине. Према њему, предвиђена је израда *Ревиије ЕИА* на српском, која би била прилагођена југословенским условима, а састојала би се од превода са француског и оригиналних чланака које би у Београду писали чланови југословенског центра. Они би из Женеве добијали већ преведене чланке и потом на њих додавали нове текстове. С обзиром на то да у Краљевини СХС није било довољно јаке организације која би изнела овај амбициозни подухват, Обер је предлагао да југословенска влада покрије трошкове издавања, наравно потпуно дискретно, користећи појединце као параван. Поред *Ревиије*, предлагано је и превођење других брошура ЕИА, од којих би прва била *Антибољшевиистички водич*, објављен 1927. године, који је представљао нацрт методологије рада ЕИА.¹⁷³³ Стратези ЕИА процењивали су да би штампање недељне *Ревиије* требало да износи 17 000 франака годишње. Овај немали трошак правдан је тиме да би се на овај начин постигао тираж између 2000 и 3000 примерака, који би био дељен бесплатно. Тиме би се са једне стране обучавали антикомунистички активисти, а са друге ширио круг заинтересованих спонзора. Процењивали су да би већ након годину дана излажења о трошку владе, *Ревиија* скупила довољно претплатника и спонзора из редова крупног капитала, те да не би влада више морала издвајати новчана средства. Истом приликом напоменуто је представницима Краљевине СХС да се очекује годишња субвенција од 5000 франака, какву су плаћале остале земље чланице. Уколико би Краљевина СХС пристала на то да издаје *Ревиију*, она би била умањена на 3000 франака. Овај веома амбициозан план био је унапред осуђен на пропаст због чињенице да је захтевана годишња субвенција од 20 000

¹⁷³⁰ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Теодора Обера Николи Пашићу, 30. 12. 1925.

¹⁷³¹ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Николе Петровића ЕИА, 4. 3. 1926.

¹⁷³² VdG, EIA, 3164/2, Списак институција и личности којима треба слати публикације ЕИА.

¹⁷³³ Види: *Vade-Mecum Antibolchevique*, (Geneve: Bureau Permanent EIA, 1927).

франака, односно око 320 000 динара по тадашњем курсу, увелико премашивала могућности Краљевине.¹⁷³⁴

Иако су све крупне иницијативе Антанте током прве две године њеног постојања биле суочене са недовољним разумевањем и спремношћу југословенских партнера, те нису довеле до оснивања националног центра, то није значило да је мисија ЕИА у земљи била неуспешна. Вест о постојању ове организације се прочула, те се почела окупљати једна неформална и хетерогена група личности, који се у складу са номенклатуром ЕИА могу звати „Пријатељима Антанте“. У њу су спадали незаобилазни конзул Никола Петровић, али и читав низ људи који је до ЕИА дошао путем пријатеља или штампе. Већ августа 1924. године, након што је видео проглас Антанте у *Самоуправи*, Женеви се обратио Е. Степановић, тврдећи да има претходног дипломатског искуства, те да га је искуство револуционарних догађаја у Бечу још 1918. године уверило у важност међународног антикомунистичког повезивања.¹⁷³⁵ Нешто касније, тражећи њихова издања јавили су се и неки католички свештеници, као и представници Загребачке привредне коморе.¹⁷³⁶ Новембра 1926. године конзул Петровић је извештавао да у Београду може рачунати на групу сарадника међу којима су Рад. Тодоровић из Министарства унутрашњих послова, адвокат Михаило Маринковић и новинар *Политике* Пера Лазаревић.¹⁷³⁷ Круг заинтересованих читалаца штампе и других публикација ЕИА постепено се ширио. То није значило, међутим, да су сви заинтересовани оберучке примани у редове „Пријатеља Антанте“. Када су се крајем 1926. године ЕИА обратила двојица Суботичана тврдећи да су добри оратори и борци против комунизма, Секретаријат организације је по устаљеном обичају контактирао конзула Петровића обавештавајући га о двојици нових регрута.¹⁷³⁸ Овај поступак више пута је понављан до тада. Међутим, прочитавши имена писца Петра Тумбаса и чиновника Л. Јеста, конзул је постао сумњичав. Затражио је од ЕИА да не реагују на њихова тражења док им не провери идентитет. Према његовом мишљењу, по њиховим именима јасно је да они нису ни Срби ни Хрвати ни Словенци, већ највероватније Мађари или Јевреји. Такође њихова имена му нису позната, те је стога постојала опасност од тога да су они заправо комунистички провокатори.¹⁷³⁹ Иако на први поглед може деловати као једноставан изговор да се одбију, конзул Петровић доиста је преко МИП-а тражио проверу њиховог идентитета од Одељења за државну заштиту.¹⁷⁴⁰ Истраом је утврђено да је Тумбас мађарски комуниста, који је 1922. побегао у Суботицу, склањајући се од потернице због комунизма.¹⁷⁴¹ Даља преписка о овом питању није сачувана, али имена ових Суботичана се

¹⁷³⁴ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 19. 5. 1926; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу 27. 5. 1926.

¹⁷³⁵ VdG, EIA, 3164/1, Писмо Е. Степановића Теодору Оберу, 16. 8. 1924; Експозе, децембар 1918.

¹⁷³⁶ VdG, EIA, 3164/2, Писмо свештеника П. Сивјановића из Грубишног поља ЕИА, 10. 6. 1926; Писмо представника Привредне коморе у Загребу ЕИА, 4. 5. 1925; Одговор ЕИА Привредној комори у Загребу, 14. 5. 1925.

¹⁷³⁷ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 4. 11. 1926.

¹⁷³⁸ AJ, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410), 3-12, Писмо ЕИА Николи Петровићу, 27. 1. 1927.

¹⁷³⁹ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 28. 1. 1927.

¹⁷⁴⁰ AJ, 410-3-12, Писмо Николе Петровића Министарству унутрашњих дела, Одељењу за државну заштиту, 3. 2. 1927.

¹⁷⁴¹ AJ, 335-15, Подаци прикупљени до 18. октобра 1927. године од органа Обавештајне службе Команде Београда.

више не помињу у документима, те је извесно да је интервенција Николе Петровића спречила њихове даље везе са ЕИА.

ЕИА је, након што јој се крајем 1925. године придружио женевски адвокат Жак ле Форт, почела више да се интересује за правну страну борбе против комунизма. Стога је IV конференција Антанте заказана за 1927. годину у Хагу за циљ имала расправу о мерама против комуниста предузетим у различитим земљама.¹⁷⁴² Један од задатака у припреми за конференцију било је прикупљање анализа правних стручњака из свих земаља чланица о законима који се примењују у циљу забране комунистичке пропаганде и акције. У Краљевини СХС је, због хетерогености правног система и постојања паралелних правних регулатива, било потребно консултовати више стручњака из различитих области земље. ЕИА је преко конзула Петровића послала упитник правницима. Он је послат професорима Београдског факултета Слободану Јовановићу, Живојину Перићу и Томи Живановићу, као и професорима Љубљанског и Загребачког факултета.¹⁷⁴³ Сачуван је одговор само професора кривичног права из Љубљане, Метода Доленца и Александра Маклецова, у којем су они изнели правну регулативу на подручју љубљанске и мариборске жупаније.¹⁷⁴⁴ Додатну помоћ, како у оснивању југословенског центра тако и у раду IV конференције ЕИА је требало да добије захваљујући чехословачком представнику Алфреду Шебеку. Наиме, он је успео да заинтересује свог сународника, а угледног загребачког адвоката, Већеслава Вилдера за рад Антанте. Вилдеру, који је према тврдњама самог Шебека био спреман да на себе преузме оснивање центра у Краљевини СХС, уручена је позивница за конференцију, као и конзулу Петровићу.¹⁷⁴⁵

Исте године Антанта је успела да задобије још једног пријатеља у оквиру дипломатске службе Краљевине СХС, који је био пуно утицајнији од генералног конзула Николе Петровића. Приликом посете Паризу, Теодор Обер затражио је и добио пријем код дугогодишњег југословенског посланика у француској престоници Мирослава Спалајковића. Њега је вероватно препоручила руска секција ЕИА, којој је он, као вишегодишњи амбасадор у Руској царевини и непомирљиви непријатељ бољшевика, несумњиво морао бити познат.¹⁷⁴⁶ Стога је са њим преписку углавном водио Јуриј Лодиженски.¹⁷⁴⁷ Састанак у посланству Краљевине СХС протекао је у срдачној атмосфери и Теодор Обер се у Женеви вратио задовољан због тога што је Спалајковић обећао подршку

¹⁷⁴² Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 307.

¹⁷⁴³ АЈ, 410-3-12, Писмо Николе Петровића Слободану Јовановићу, 4. 2. 1927.

¹⁷⁴⁴ АЈ, 410-3-12, Одговор Универзитета у Љубљани ЕИА, 2. 3. 1927.

¹⁷⁴⁵ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Теодора Обера Већеславу Вилдеру, 24. 8. 1927; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 28. 9. 1927.

¹⁷⁴⁶ Према Јурију Иличу Лодиженском он се са Спалајковићем састао након што је он донирао одећу за руски храм у Женеви. Лодиженски описује дирљиво састанак са њиме, на којем се Спалајковић присећао аудијенције код последњег руског цара Николаја II и трагичних догађаја који су му следили. Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 381.

Идеја водиља ЕИА није била далека самом Спалајковићу, који је још 1921. године у једном програмском тексту позвао на оснивање „међународне организације за борбу против бољшевиистичке терористичке акције“. Види: Документ бр 125, Програмски чланак „Комунистички агенти“, српског политичара и дипломате М. Спалајковића, објављен у гласилу Радикалне партије „Српска ријеч“, са циљем упознавања јавности са комунистичком идеологијом и праксом, као и ради политичке мобилизације против ње, 21. 7. 1921, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4, 732-735*.

¹⁷⁴⁷ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Јурија Илича Лодиженског Мирославу Спалајковићу, 21. 2. 1927.

раду Антанте.¹⁷⁴⁸ Од те године је ЕИА имала све бољи приступ југословенској дипломатији и министарствима. Тако је већ јануара један меморандум о комунизму у Краљевини стигао министрима спољних и унутрашњих послова, а брошура *Совјетски терор* нашла се на столу председника Владе и министара унутрашњих послова, спољних послова и правде у јулу те године.¹⁷⁴⁹ Такође, 1927. године по први пут Министарство иностраних послова Краљевине СХС субвенционисше рад Антанте у годишњем износу од 1000 франака.¹⁷⁵⁰ Иако двадесет пута мања од субвенције коју су представници Антанте тражили претходне године, овај чин значио је да је ЕИА успела да задобије поверење министарства. Иако нема недвосмислене потврде у изворима, може се претпоставити да је за тај потез најзаслужнији управо Спалајковић. Схвативши његов значај, Обер му је послао 20 примерака своје брошуре о совјетском терору и молио га да код краља Александра интервенише како би дошло до међународне осуде злочина совјетског режима.¹⁷⁵¹ И након тога редовно су му слате публикације и извештаји са конференција.¹⁷⁵² Субвенција у износу од 1000 франака обезбеђена је и за наредну 1928. годину по личном тражењу министра Маринковића.¹⁷⁵³

Посебна пажња, у складу са циљевима и методима Антанте, посвећивана је штампи. У недостатку озбиљног националног центра који би пратио детаљно штампу и реаговао на текстове о Совјетском Савезу и комунизму, Стални биро је био принуђен да то сам ради. Коришћене су услуге Бироа за југословенску штампу „Сава“ из Женева од којих су добијане информације о текстовима који су се појављивали у Краљевини СХС а који би могли бити од важности за ЕИА.¹⁷⁵⁴ Када је до Теодора Обера дошао интервју са Митом Димитријевићем, бившим секретаром посланства Србије у Петровграду, објављен у *Политици* 24. фебруара 1927. године, он је морао да реагује. Димитријевић је тврдио да садашњи СССР нема везе са оним дивљим револуционарним режимом којем је сведочио оставши у Москви до 1918. године. Отворено је заговарао успостављање односа са „Русијом“, наводећи да „отпада сваки наговештај да признавање Совјетске Русије уноси појачање комунистичке пропаганде“ и чак тврдећи да би то довело до слабења комунизма у Краљевини СХС.¹⁷⁵⁵ Својеврстан одговор овим тврдњама такође на насловници *Политике* дао је руски новинар, Алексеј Ксјуњин,¹⁷⁵⁶ обазриво критикујући превелики оптимизан поједињих кругова који заговарају обнову односа са СССР-ом.¹⁷⁵⁷ Ипак, Теодор Обер одлучио је да оштро осуди Димитријевићев текст написавши писмо уредницима *Политике*.

¹⁷⁴⁸ BdG, EIA, 3164/2, Писмо Теодора Обера Мирославу Спалајковићу, 24. 2. 1927.

¹⁷⁴⁹ AJ, 410-3- 12, Писмо Николе Петровића Министру унутрашњих дела Божидару Максимовићу, 4. 1. 1927; BdG, EIA, 3164/2, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 21. 7. 1927.

Види: Theodore Aubert, *La terreur sovietique*, (Geneve: EIA, 1927).

¹⁷⁵⁰ BdG, EIA, 3164/2, Признаница, 21. 5. 1927.

¹⁷⁵¹ BdG, EIA, 3164/2, Писмо Теодора Обера Мирославу Спалајковићу, 21. 7. 1927.

¹⁷⁵² BdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Мирославу Спалајковићу, 22. 6. 1928.

¹⁷⁵³ BdG, EIA, 3164/3, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 28. 5. 1928; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 13. 12. 1928.

¹⁷⁵⁴ BdG, EIA, 3164/2, Писмо Драгољуба Милетића (Директора Бироа за југословенску штампу «Сава») Теодору Оберу, 23. 3. 1937.

¹⁷⁵⁵ М. Димитријевић, „Треба ли обновити односе с Русијом?“, *Политика*, 24. 2. 1927.

¹⁷⁵⁶ Ксјуњин је југословенској јавности био познат по својим текстовима о историји Русије и стању у Совјетском савезу. Аутор је неколицине књига о тој тематици, од којих су најзначајније: Алексеј Ксјуњин, *Ко је Распућин?*, (Београд: приватно издање, 1924); Алексеј Ксјуњин, *Од Николе II до Лењина*, (Београд: приватно издање, 1924); Алексеј Ксјуњин, *Русија која долази: банкротство московског комунизма*, (Београд: приватно издање, 1927).

¹⁷⁵⁷ Ал. Ксјуњин, „Односи са Русијом“, *Политика*, 5. 3. 1927.

У писму је изражавао чуђење због тога што овај угледни југословенски лист даје простора оваквим тврдњама, наводећи да су све земље након успоставе односа са Совјетским Савезом забележиле пораст а не слабљење большевичке пропаганде.¹⁷⁵⁸ У реаговању које је *Политика* објавила стоји да „нисмо мишљења да је ваша држава у стању да призна једну владу која је толико намучила и разорила руски народ. На против наша је дужност да изјавимо да би признање Совјета од стране Југославије, данас више него икад, нанело највећу штету интересу цивилизације“.¹⁷⁵⁹ Мита Димитријевић је убрзо реплицирао председнику ЕИА, ругајући се чињеници да се обични „женевски адвокат“ који се обраћа у име „малог броја руских избеглица“ и „неколико Швајцараца“ назива председником некакве „Антанте“. Такође наводио је да ни Британија, ни Француска ни бројне друге државе нису слушале савете г. Обера, па да стога не треба ни Краљевина СХС. Парадоксално је настојао да покаже како Обер не разуме „наш словенски осећај“ према којем се из љубави према цару Николају II и руском народу треба повезати са онима који су убили цара и његову породицу.¹⁷⁶⁰ Иако је обавештен о овом одговору Мите Димитријевића, Обер није улазио у даљу полемику.¹⁷⁶¹

Када је пак свега неколико месеци касније *Политика* објавила ексклузивни интервју са Светозаром Прибићевићем посвећен спољној политици Краљевине СХС, Обер се поново огласио. Прибићевић је жестоко критиковао тадашњу спољну политику Југославије, поготово у погледу односа према Совјетском Савезу, сматрајући да је опасност од большевизма, иако врло стварна првих година постојања државе Јужних Словена, 1928. године готово непостојећа. Он је отишао чак и корак даље тврдећи да је мања опасност по државу од отвореног пропагирања комунизма из посланичких клупа, него подземни и илегални рад заговарајући укидање Закона о заштити државе. Сматрао је да се не смеју мешати унутрашњи односи, односно сузбијање комунизма, са спољним односима са Совјетским Савезом. Наводио је да, колико је њему познато, большевици „нису интервенисали у правцу деструкције наше државе“, као и да је Краљевини СХС потребан ослонац на Совјетски Савез као противтежа Италији.¹⁷⁶² На овај интервју поново је реаговао Алексеј Ксјуњин својим текстом у којем је, оштрије него претходни пут, критиковао ставове вође СДС-а о „стабилизацији“ совјетског режима.¹⁷⁶³ Иако за то нема потврде у изворима, делује посве вероватно да је Ксјуњин био у извесној вези са ЕИА, ако се узме да је оба пута реаговао када и Антанта. Он је несумњиво био члан њене руске секције у Краљевини Југославији и будући члан Југословенског антимарксистичког комитета.¹⁷⁶⁴ Овога пута, међутим, Теодор Обер није лично слао писмо уредницима *Политике*, већ је замолио

¹⁷⁵⁸ VdG, EIA, 3164/2, Теодор Обер уредницима *Политике*, 9. 3. 1927.

¹⁷⁵⁹ Т. Обер, „Треба ли обновити односе с Русијом?“, *Политика*, 16. 3. 1927.

¹⁷⁶⁰ Мита Димитријевић, „Односи с Русијом“, *Политика*, 19. 3. 1927.

¹⁷⁶¹ VdG, EIA, 3164/2, Писмо Драгољуба Милетића Теодору Оберу, 23. 3. 1937.

¹⁷⁶² Вук Драговић, „Г. Св. Прибићевић о спољној политици Југославије“, *Политика*, 23. 10. 1928.

¹⁷⁶³ Ал. Ксјуњин, „Нема никакве стабилизације – Стваран одговор г. С. Прибићевићу“, *Политика*, 14. 11. 1928; Он је и касније објављивао текстове о Совјетском Савезу настојећи да покаже да између Коминтерне и владе Совјетског Савеза нема никакве разлике. АЈ, 38-882-1067, Ал. Ксјуњин, „Москва–Југославија“, *Политика*, 1. 1. 1930.

¹⁷⁶⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11; Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 68;

По свему судећи био је члан и руске секције ЕИА, у име које се обраћао Централном пресбируу са молбом да се помогне издавање часописа у Паризу усмереном на Совјетски Савез. АЈ, 38-96-229, Алексеј Ксјуњин Шефу Централног пресбируа, 25. 10. 1930.

конзула Петровића да то урадио уместо њега.¹⁷⁶⁵ Писмо је доиста стигло до насловне стране *Политике*, али његов потписник био је овога пута пуковник Одије. Он је свој одговор почео дугачким цитатом Светозара Прибићевића из интервјуа белоемигрантском листу *Новоје времја* из марта 1927. године у којем је Прибићевић веома жестоко критиковао присталице обнове односа са СССР-ом и тадашњег министра спољних послова Нинчића. Када се пореде ова два интервјуа, јасно је да је у питању заокрет од 180 степени, односно колико је опортунистички Прибићевић мењао ставове, сматрао је Одије. Нимало случајно, евоцирана је успомена на Радићев боравак у Москви и контакте ХСС-а са бољшевицима.¹⁷⁶⁶ Потпуно невероватно делује да би пуковник Одије, члан Сталног бироа ЕИА, био до те мере упознат са југословенском политиком и унутрашњом ситуацијом да би могао упутити овако прецизан деманти. Штавише, према мемоарима Лодиженског, потпредседник ЕИА, пуковник Одије, био је превасходно „декоративна“ фигура, чије је учешће било веома скромно и готово у потпуности у циљу промоције удружења у Швајцарској.¹⁷⁶⁷ Његовог имена има веома мало у документима ЕИА и никада у кореспонденцији са Југославијом, те је јасно да он није био аутор ове реплике. Одговор за то што је он потписан крије се, према нашем мишљењу, у претходној полемици са Митом Димитријевићем. Наиме, Одијеа као начелника шифрантског одељења Швајцарске армије, није могао полемичар с висине називати обичним „женевским адвокатом“ и „неозбиљном политичком личношћу“ као Теодора Обера. У свом одговору Прибићевић се није подсмевао Одијеу, већ је тврдио да његов интервју за *Новоје времја* није аутентичан, истовремено наводећи да политичари често мењају мишљења те да он у томе није усамљен.¹⁷⁶⁸

Док је трајала полемика Одије–Прибићевић, *Новоје времја*, у којем је објављен Прибићевићев интервју из 1927. године, био је пред банкротом због престанка финансијске подршке југословенске владе. Како би помогао листу, Теодор Обер се обратио секретару Српске краљевске академије и председнику Државне комисије за руске избеглице лингвисти Александру Белићу са молбом да се код владе заузме за лист. Ласкавим тоном истицано је како ЕИА зна за Белићеве симпатије за антикомунистичку борбу, његову подршку ослобођењу Русије и његов велики углед у Краљевини. Упозоравано је на појачану пропаганду бољшевика, која је почела поготово да узима маха међу деценијским изгнанством деморалисаним Русима. Обер је тврдио да би због гашења *Новоје времја* најсрећнији били управо комунисти. Ову прилику искористио је и да Белићу пошаље више брошура ЕИА.¹⁷⁶⁹ Нема потврде у изворима да ли је Белић поступио по Оберовој молби, али је лист наставио да излази још две године. Директор листа Алексеј Суворин ће касније бити члан Југословенског антимаарксистичког комитета.¹⁷⁷⁰

¹⁷⁶⁵ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 7. 11. 1928.

¹⁷⁶⁶ Пуковник Одије, „Г. Св. Прибићевић и Совјети“, *Политика*, 15. 11. 1928.

¹⁷⁶⁷ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 263.

¹⁷⁶⁸ Бора Продановић, „Г. Св. Прибићевић и Совјети“, *Политика*, 16. 11. 1928.

¹⁷⁶⁹ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Александру Белићу, 7. 11. 1928.

¹⁷⁷⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11.

Настанак Лиге Обера у Краљевини Југославији

Историја односа ЕИА са Краљевином СХС првих пет година постојања лиге била је препуна надања и разочарања, великих обећања и недовољне решености. Швајцарци су покушавали на више начина, но правог партнера у земљи нису нашли. Од 1928. године у земљи се све више активирала група руских емиграната, представника руске секције ЕИА.¹⁷⁷¹ Она је постојала у земљи почетком 1925. године, али је била фокусирана на рад са емигрантима.¹⁷⁷² Управо из те групе биће формиран и први прави национални центар у Југославији, назван Лига Обера по оснивачу Антанте.¹⁷⁷³ Оснивање Лиге, као већина потоњих антикомунистичких иницијатива, не би било могуће без личне умешности и активности једног човека – Григорија Григоријевича Миткевича.¹⁷⁷⁴ Рођен у племићкој породици, завршио је права и почео да се бави трговачким пословима. Подједнако сналажљив у финансијским као у конспиративним пословима, успео је да у Краљевину СХС стигне као сразмерно имућан емигрант. Несрећу која је захватила бројне његове земљаке схватио је као добру прилику за зараду. У сваком емигрантском привредном подухвату био је присутан, било у оснивању и раду предузећа „Русо-серб“, Друштву за узајамну помоћ, или у махинацијама око фондова „Петровградске заложне банке“.¹⁷⁷⁵ Био је власник данас чувене компаније за производњу вотке П. Смирнов и синови, као и члан управног одбора Источноевропског акционог друштва финансираног енглеским капиталом и један од главних улагача у Кредитној задрузи при представништву Сверуског земског савеза.¹⁷⁷⁶ Иако једном приликом чак и хапшен због финансијских малверзација, у затвору се није дуго задржао. Отворио је луксузни локал „Руски комисиони магазин“ у Улици краља Милана, преко пута Старог двора.¹⁷⁷⁷ Сви побројани послови су га учинили не само једним од најбогатијих белоемиграната већ и човеком који је контролисао већину пословног па и политичког живота емиграције.

Богатство га је учинило ванредно моћним али и омраженим. За многе земљаке био је „високопоштовани хришћанин Гришка Филантроп“, лицемер и „дерикожа“ руске

¹⁷⁷¹ *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 155, 414; Руска секција у том тренутку постала је већ веома снажна окупљајући представнике из 24 земље света. Види: BdG, ЕИА, 3088, Представници сталног секретаријата руске секције ЕИА.

¹⁷⁷² У београдски комитет руске секције ЕИА су ушли: В. П. Шмит, А. М. Драгомиров, Н. Н. Львов, В. В. Шуљгин, В. А. Лебедев, В. Х. Давац, В. В. Крејтер. Љубљанско одељење чинили су професор Блимович, инжењер Шуберскиј, генерал Генгрос, загребачко генерал Алдерберг, генерал Драценко, професор Пушен, професор Бојарскиј и професор Барзов, а скопско В. И. Пјажельников, В. М. Виленски и генерал Вигран. Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 20-21; „Выписка из отношения генерала П.А. Кусонского и Совета объединенных офицерских обществ в Королевстве СХС о возможном образовании в Белграде русской секции Лиги Обера. 29 июля 1924 г.“, у: *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5*, 23.

¹⁷⁷³ Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, 62.

¹⁷⁷⁴ Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, (Београд: приватно издање, 2003), 66-67.

¹⁷⁷⁵ Јован Качаки, «Судбина блага Петровградске заложне банке у Југославији 1920–1944. године», *Годишњак за друштвену историју*, Vol. VII, No. 2-3, 2000, 214; *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 159; *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том II*, 17-18.

¹⁷⁷⁶ *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 156-157.

¹⁷⁷⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, Том III*, (Београд: ЈРЈ, 2002), 58.

емиграције.¹⁷⁷⁸ Ипак, без њега чини се да није могло бити руске емигрантске организације. Тако је био у управи руског Сокола у Краљевини СХС, представник париског Централног обједињења и Руског трговинско-индустријског и финансијског савеза (Торгпром). Ове две организације настале у Паризу биле су издавачи и финансијери вероватно најутицајније белоемигрантске новине *Варажденије*. Торгпром је окупљао умерено монархистичко крило емиграције које је заступало идеје парламентарне монархије и супротстављало се проглашењу Великог кнеза Кирила Владимировича за цара 1922. године.¹⁷⁷⁹ Након доласка Јурија Илича Лодиженског у новопроглашену Краљевину Југославију, први човек ЕИА у земљи, у име руске емиграције, постао је Григориј Миткевич.¹⁷⁸⁰ Он је прионуо прилежније него претходници на оснивање националног центра ЕИА у Краљевини. Као Рус, није могао представљати Југословене, те је стога формирао и око себе окупио руски огранак. Потом је почео да тражи подесног кандидата у Београду.

Његов изабраник, пуковник у пензији и председник Свесловенског друштва „Визант“ Милоје Милић контактирао је маја 1929. године Теодора Обера, обавестивши га да је на наговор чланова руске секције пристао да постане званични представник ЕИА у Краљевини Југославији. Молио је женевског адвоката да га признају као таквог.¹⁷⁸¹ У свом одговору Обер је изразио одушевљење због његове одлуке, тврдећи да је од почетка убеђен да би југословенска краљевина требало да одигра водећу улогу у антикомунистичком фронту и жалећи што се годинама ствари нису померале са мртве тачке. Претпостављајући да га је руска секција већ снабдела бројним материјалима, препоручио му је почасног конзула у Женеви, Николу Петровића. Такође га је упутио на чехословачког представника ЕИА, Шебека.¹⁷⁸²

Иако је новооснована Лига Обера у Краљевини Југославији помпезно тврдила да има 14 месних одбора и 54 представника, првих пар година постојања лиге она се практично сводила на Милоја Милића и његовог најближег сарадника публицисту Немању Павловића.¹⁷⁸³ Обојица су била несумњиво избор Григорија Миткевича и утицај Руса на целу организацију био је очит. Милоје Милић се школовао у Петровграду, а Павловић је био познат као велики заљубљеник у Русију и уредник бројних белоемигрантских новина. Тако је уређивао београдско издање *Варажденија* (1921-1922), био уредник *Царског весника* (од 1934), уредник и власник месечног листа *Дружиник* између 1936. и 1940. године.¹⁷⁸⁴ Седиште лиге било је у приватној кући Милоја Милића у Смиљанићевој 26 у Београду.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁷⁸ Јован Качаки, «Судбина блага Петровградске заложне банке у Југославији 1920–1944. године», *Годишњак за друштвену историју*, Vol. VII, No. 2-3, 2000, 214

¹⁷⁷⁹ *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 195, 410-413; „Торгпром“, доступно на: <https://megabook.ru/article/%D0%A2%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC>

¹⁷⁸⁰ BdG, EIA, 3164/3, Писмо Јурија Илича Лодиженског Николи Петровићу, 12. 3. 1930; *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 416.

¹⁷⁸¹ BdG, EIA, 3164/3, Писмо Милоја Милића Теодору Оберу, 23. 5. 1929.

¹⁷⁸² BdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Милоју Милићу, 4. 6. 1929.

¹⁷⁸³ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 26.

¹⁷⁸⁴ Јован Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији: библиографија радова 1920-1944*, (Београд: Жагор/Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2003), 305-308.

¹⁷⁸⁵ Новински чланак «Въ Представительстве Лиги Обера въ Югославиѣ», без датума.

На следећу, VI конференцију ЕИА у Женеви позвани су нови представник националног центра Милић и конзул Петровић.¹⁷⁸⁶ Конференцији посвећеној опасности од рата, присуствовао је само Петровић. На њој је пуно речи било о томе да ли се може водити супротна спољна политика (добри односи са СССР) од унутрашње (сузбијање комунизма) као што је заступао немачки делегат. Након дискусије, у којој је Шебек предњачио као противник оваквог виђења, немачки делегат је искључен из ЕИА, а конференција је заузела становиште о томе да је потребно водити конзистентну унутрашњу и спољну политику.¹⁷⁸⁷ Завршни документ под називом „Нови светски рат – большевички рат“ упућен је владама чланицама као мемоар.¹⁷⁸⁸ Убрзо је договорено да Немања Павловић извештава редовно Женеву о кретању комунизма у Југославији и његовом сузбијању.¹⁷⁸⁹ Алфред Шебек је у Прагу припремао превод једне брошуре ЕИА на српски, те је тражио финансијску помоћ југословенског огранка како би успео у том подухвату.¹⁷⁹⁰

Те 1929. године долази и до новог момента у активности ЕИА. Након што је априла 1929. Совјетски Савез донео „Закон о верским заједницама“, који је најавио нови талас репресије над верницима, у децембру је британски лист *Морнинг пост* покренуо кампању против прогона религије у СССР-у. На чело овог покрета стао је талентовани англикански проповедник Алфред Гоу. У најпознатијој лондонској концертној дворани, Ројал Алберт Холу, 19 децембра 1929. одржан је велики протестни митинг покрета који је добио назив „Хришћански протестни комитет“. Донета је резолуција која је оштро осудила прогоне у СССР-у.¹⁷⁹¹ Због оштрине тона Резолуција Хришћанског протестног комитета била је предмет расправе и у британском парламенту, када су посланици питали предника владе Ремзија Мекдоналда да ли је прочитао текст резолуције и да ли планира нешто да учини поводом прогона верника и цркава у СССР-у. Будући лабуриста, Мекдоналд је лаконски одговорио „не“ упутивши их на Форин офис (Министарство иностраних послова) за продобнија објашњења.¹⁷⁹² Протестна окупљања су и даље одржавана, и на њима су се окупљали и представници других верских заједница. Била је то прилика коју ЕИА није смела да пропусти. Теодор Обер отпутовао је на један такав интерконфесионални састанак у Лондону крајем године, и окупљенима говорио о дешавањима у Совјетском савезу. Препознавши потенцијал религиозне антибольшевичке агитације, Лодиженски и Обер одлучили су да се више пажње посвети овом аспекту борбе. Управо у успеху иницијативе „Хришћанског протестног комитета“ треба тражити корене будуће организације „Про Део“.¹⁷⁹³

¹⁷⁸⁶ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Милоју Милићу, 9. 9. 1929.

¹⁷⁸⁷ Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 28-29.

¹⁷⁸⁸ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 336-337.

¹⁷⁸⁹ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Милоју Милићу, 31. 10. 1929.

¹⁷⁹⁰ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Милоју Милићу, 30. 11. 1929.

¹⁷⁹¹ Giles Udy, „The Christian Protest Movement, the Labour Government and Soviet Religious Repression, 1929–1931“, *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 66, No. 01, 2015, 125.

¹⁷⁹² Christian Protest Committee (Resolution), Volume 233: debated on Monday 23 December 1929. Доступно на: [https://hansard.parliament.uk/Commons/1929-12-23/debates/8933f6b6-bd9d-4c5f-8084-dad2fef4892a/ChristianProtestCommittee\(Resolution\)](https://hansard.parliament.uk/Commons/1929-12-23/debates/8933f6b6-bd9d-4c5f-8084-dad2fef4892a/ChristianProtestCommittee(Resolution)); Међутим, и министар иностраних послова Хендерсон одбио је да одговори на питање да ли ће влада уложити протест против верских прогона у СССР-у. Види: Аноним, „Енглески парламент поново се бави питањем большевичке пропаганде“, *Време*, 12. 2. 1930.

¹⁷⁹³ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 348-349.

Свега дан након што је резолуција донета у Ројал Алберт Холу, Теодор Обер писао је епископу Доситеју Васићу молећи га да се Српска православна црква и Руска загранична црква ангажују и придруже иницијативи „Хришћанског протестног комитета“.¹⁷⁹⁴ Југословенска штампа објављивала је протесте других цркава које су се придруживали апелу.¹⁷⁹⁵ Убрзо потом, Друштво књегине Љубице организовало је протестну конференцију женских друштава посвећену верским прогонима у Совјетском Савезу. Поред жена присутни су били и епископ мостарски Јован Илић као лични изасланик патријарха, и београдски рабин Алкалај. Присутан је био и професор Љубљанског факултета Гривец, који је напоменуо да је у Љубљани већ одржана конференција православног и католичког свештенства на којој је позвано на заједничку акцију.¹⁷⁹⁶ Марта 1930. године у Београду је одржан протестни скуп хиљада православних верника, који су благосиљали патријарх Димитрије и митрополит Антоније. Том приликом донета је кратка резолуција којом се осуђује прогон верника и позива свет да реагује.¹⁷⁹⁷ Митрополит Антоније послао је потом њен текст Јурију Лодиженском, који га је превео на француски и даље разаслао.¹⁷⁹⁸ Митрополит Руске заграничне цркве том приликом захвалио се Оберу на његовом раду за „добробит човечанства и моје напаћене Отаџбине“.¹⁷⁹⁹

Иако је ЕИА пословично имала бољу сарадњу са протестантским и православним црквама него са католичком, делом и због Оберовог хугенотског порекла, у Краљевини Југославији католичка јавност и свештенство били су итекако заинтересовани за рад Антанте. Повремено су се женевском центру јављали католички свештеници тражећи материјале, углавном на немачком језику.¹⁸⁰⁰ Најзначајнији католички кореспондент ЕИА из овог периода био је свакако језуита Стјепан Томислав Поглајен, један од најзначајнијих ватиканских агената током двадесетог века. Вративши се са школовања из Француске 1928. године „Етјен Поглајен“, како се потписивао у кореспонденцији са ЕИА, добио је посао у католичком семеништу и класичној гимназији у Травнику. Он се обратио Оберу обавестивши га да се годинама бави изучавањем болшевизма, као и да је активан у југословенској штампи, те га је молио да му се редовно шаљу материјали ради пласмана у новинама.¹⁸⁰¹ Доиста, Поглајен је врло жестоко критиковао болшевизам и пре контаката са ЕИА.¹⁸⁰² Оберов одговор у којем је тражио да појасни које публикације жели затекао га је већ у Загребу где је постао помоћник главног уредника језуитског часописа за омладину,

¹⁷⁹⁴ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера епископу Доситеју Васићу, 20. 12. 1929.

¹⁷⁹⁵ Види: Аноним, „Протест американске цркве против терора“, *Време*, 22. 2. 1930; Аноним, „Протест Бугарске цркве против гоњења у Русији“, *Време*, 26. 2. 1930; Елена Серапинова, «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах», *Славяноведение*, No. 4, 2006, 29-30.

¹⁷⁹⁶ Аноним, „Наше жене позивају жене целог света да протестују против верског гоњења у Русији“, *Време*, 17. 3. 1930.

¹⁷⁹⁷ VdG, EIA, 3164/4, Скуп верника у Београду, 23. 3. 1930.

¹⁷⁹⁸ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера митрополиту Антонију, 28. 3. 1930; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 348;

Митрополит Антоније био је велики покровитељ антикомунистичких удружења. Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, 60-61.

¹⁷⁹⁹ VdG, EIA, 3164/4, Писмо митрополига Антонија Теодору Оберу, 1. 4. 1930.

¹⁸⁰⁰ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Јосипа Пуђака ЕИА, 15.1. 1929.

¹⁸⁰¹ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Стјепана Поглајена Теодору Оберу, 30. 6. 1931.

¹⁸⁰² Види: Stjepan Tomislav Poglajen: „Boljševici protiv Boga“, *Život*, Vol. 11, No. 6, 1930, 282-294; „Krizna boljševičke prosvjete“, *Život*, Vol. 11, No. 3, 1930, 122-134; „Delirij boljševičkih bezbožaca“, *Život*, Vol. 12, No. 1, 1931, 13-23.

Живот.¹⁸⁰³ Поглајен је молио да му се шаљу све доступне публикације и наводио да нажалост нема новца како би их плаћао, нудећи заузврат своје услуге у виду информисања женевског центра о комунизму у Краљевини Југославији.¹⁸⁰⁴ Када се поново јавио, обавестио је Стални биро да припрема књигу против бољшевизма и тражио додатне материјале. Истовремено је пружио исцрпан извештај о главним пропагаторима комунизма међу интелектуалним и књижевним круговима, именујући бројне филокомунистичке интелектуалце, попут групе око *Нолита*.¹⁸⁰⁵ Писмо је завршио молећи да се његово име као информатора не помиње нигде у публикацијама ЕИА. Обер је очигледно био задовољан информацијама, јер је уз своје наредно писмо придружио још брошура. Истовремено, свестан чињенице да је у кореспонденцији са младим језуитом, који има искуство рада са омладином и који уређује омладински лист, препоручивао му је искуство од скоро основане омладинске секције ЕИА (на чијем челу је био Оберов син Едуар) са организацијом антикомунистичких предавања и семинара за студенте.¹⁸⁰⁶ У том периоду београдски огранак ЕИА организовао је курсеве за противбољшевичке агитаторе, вероватно у сагласју са Женевом.¹⁸⁰⁷ Даљу кореспонденцију прекинуо је Поглајенов одлазак на наставак школовања у Белгију 1932. године, из које ће се вратити 1937. године као главни уредник листа *Живот*. Он ће задати листу оштрији полемички антикомунистички тон, те се Оберова иницијатива итекако исплатила.¹⁸⁰⁸ У септембру 1939. године организовао је антикомунистичку изложбу у Љубљани и Загребу. Већина приказаног материјала тичала се Шпанског грађанског рата. Немачки посматрачи оценили су да она ипак није добро постављена, као и да је материјала био превише очигледно пропаганда шпанских националиста. Истовремено су преносили да изложба није била добро медијски пропраћена, као и да ју је већина листова потпуно игнорисала.¹⁸⁰⁹ Поглајен ће се тек истаћи антикомунистичким радом током вишедецијске активности на подривању комунизма широм света (Словачка, СССР, Кина, Вијетнам, Индија, Филипини) и стварању „подземне цркве“ играјући се „мачке и миша“ са тајним службама комунистичких земаља.

Иако је у земљи напоскон формиран национални центар 1929. године, Стални биро у Женеви није одустао од контакта са југословенским властима. Чак напротив, они су подигнути на још виши ниво. Јуриј Илич Лодиженски сусрео се са Министром иностраних послова Војиславом Маринковићем, а Теодор Обер са једним од његових најближих сарадника и креатора југословенске спољне политике Илијом Шуменковићем.¹⁸¹⁰ Лодиженски је предао министру иностраних послова меморандум о штетном раду

¹⁸⁰³ Vladimir Horvat, „Stjepan Tomislav Poglajen – alias profesor Kolaković“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 61 No. 4, 2006, 515.

¹⁸⁰⁴ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Стјепану Поглајену, 14. 7. 1931; Писмо Стјепана Поглајена Јурију Лодиженском, 1. 9. 1931.

¹⁸⁰⁵ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Стјепана Поглајена Теодору Оберу, 15. 5. 1932.

¹⁸⁰⁶ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера Стјепану Поглајену, 30. 5. 1932; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 333-334.

¹⁸⁰⁷ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 416; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 454-455.

¹⁸⁰⁸ Види: Ivan Šestak, „Stjepan Tomislav Poglajen kao urednik časopisa Život“, *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 62, No. 1, 2007, 41-70; Josip Kajanić, „Analiza prikaza komunističkoga društvenog sustava u časopisu Život za vrijeme uredništva Stjepana Tomislava Poglajena (1937.-1941.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2009, 687-699.

¹⁸⁰⁹ PA AA, RAV Belgrad, 62/3, Конзул у Загребу Министарству иностраних послова Немачке, 28. 9. 1939.

¹⁸¹⁰ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Јурија Илича Лодиженског Николи Петровићу, 12. 3. 1929; Писмо Теодора Обера Илији Шуменковићу, 23. 5. 1929.

комуниста међу војском, са молбом да га проследи Генералштабу.¹⁸¹¹ Годишња субвенција владе Краљевине Југославије повећана је на 1500 франака.¹⁸¹² Од посланика у Паризу Спалајковића тражено је да се код краља заузме како би Краљевина Југославија осудила СССР на следећем заседању Лиге Народа. Нуђено је да се ЕИА ангажује како би интерпелација била поткрепљена одговарајућим документима.¹⁸¹³

Наредне, 1930. године активност је додатно појачана. Од јануара 1930. године, ЕИА је почела редовно да снабдева новоосновани Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, као и агенцију „Авала“, а публикације ЕИА чиниле су окосницу рубрике „Догађаји у Русији“ полуваничног *Времена*.¹⁸¹⁴ У фебруару је у земљи поново био Лодиженски, који се овог пута сусрео са замеником градоначелника Београда Милоша Савчића, којем се захвалио на свесрдној помоћи руској секцији ЕИА у земљи.¹⁸¹⁵ Такође, сусрео се са замеником шефа ЦПБ-а, Милорадом Радовановићем, којем се захвалио на сарадњи и на спремности да се материјали ЕИА објављују у југословенској штампи.¹⁸¹⁶ Он је позван на следећу конференцију ЕИА, заједно са конзулом Николом Петровићем.¹⁸¹⁷ Југословенске власти биле су заинтересоване за то да ли ЕИА поседује икакве информације о контактима ВМРО и совјетских званичника. Стални биро Антанте сугерисао је да се обрати пажња на делатност Лиге против империјализма, која је основана на иницијативу легендарног комунистичког пропагандисте Вилија Минценберга.¹⁸¹⁸ Лига се, иако основана са циљем борбе против колонијализма, све више, у складу са антијугословенском политиком Коминтерне, почела окретати бризи за угњетене мањине и самим тиме одржавани су контакти са ВМРО.¹⁸¹⁹

Када је француски министар иностраних послова Аристид Бријан на X заседању Лиге Народа презентовао свој план о Европској унији, која би путем француско-немачке сарадње спречила даљи продор британског капитала у Европу, ЕИА је видела добру прилику за напад на Совјетски Савез. Све чланице Лиге Народа морале су да се изјасне о овом предлогу, и да доставе своја мишљења. Локални центри ЕИА требало је да утичу на своје владе да у одговору на Бријанов предлог покрену и питање СССР-а. Међутим, центар у Краљевини Југославији није био довољно снажан како би извршио притисак на владу. Стога је Теодор Обер лично започео са лобирањем код конзула Петровића и других пријатеља ЕИА у земљи. Као предлогак нуђен је меморандум аустријског центра ЕИА упућен влади своје земље у којем је дотакнуто питање Совјетског Савеза.¹⁸²⁰ Међутим, иако

¹⁸¹¹ VdG, EIA, 3164/4, Ед-мемоар „Активности Совјетске владе и Коминтерне против Југославије“.

¹⁸¹² VdG, EIA, 3164/3, Признаница, 4. 11. 1929.

¹⁸¹³ VdG, EIA, 3164/3, Писмо Теодора Обера Мирославу Спалајковићу, 28. 6. 1929; Са Спалајковићем је одржаван контакт и након његовог пензионисања. Види: VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Мирославу Спалајковићу, 6. 1. 1939.

¹⁸¹⁴ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 30. 1. 1930.

¹⁸¹⁵ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Симићу, 28. 2. 1930.

¹⁸¹⁶ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Милораду Радовановићу, 28. 2. 1930.

¹⁸¹⁷ VdG, EIA, 3164/4, Писмо ЕИА ЦПБ-у, 8. 8. 1930; VdG, EIA, 3013/1, Листа представника Националних центара који су у кореспонденцији са Антантом.

¹⁸¹⁸ Види: John D. Hargreaves, "The Comintern and Anti-Colonialism: New Research Opportunities", *African Affairs*, Vol. 92, No. 367, 1993, 255–261.

¹⁸¹⁹ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 21. 6. 1930; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 12. 6. 1931.

¹⁸²⁰ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 26. 5. 1930; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 3. 7. 1930.

не баш одушевљени Бријановом иницијативом, југословенске дипломате, у складу са одлукама Мале Антанте, одговориле су на њу позитивно 21. јуна 1930. године.¹⁸²¹ Иницијатива ЕИА показала се неуспешном. Иста судбина задесила је покушај да неко из врха земље одржи снажан антикомунистички говор, какав је у француском сенату одржао сенатор Фредерик Екар, члан ЕИА. У одговору је Милорад Радовановић напоменуо да Краљевина Југославија није тако угрожена комунизмом као Француска, те да потребе за таквом изјавом нема.¹⁸²²

Током 1930. и 1931. године фрустрација Женевског центра развојем догађаја у Југославији је постајала све очитија. Тренд „корак напред корак назад“ у односима ЕИА и државних власти, доводио је у забуну планере Сталног бироа ЕИА. Након петогодишњег одуговлачења формиран је центар ЕИА у земљи, али поприлично анемичан.¹⁸²³ Са врхом Министарства иностраних послова остварен је непосредан контакт, међутим када је ЕИА то покушала да искористи и да затражи драстично повећање субвенције, указујући на чињеницу да од швајцарске владе добијају 90 000 франака годишње, нису могли да добију одговор од Београда.¹⁸²⁴ Без обзира на аргументе како је кампања за обустављање прогона верника у СССР-у изискивала све већа финансијска средства, било каква субвенција за 1930. годину није исплаћена ни у фебруару 1931. године.¹⁸²⁵ Годишња конференција ЕИА септембра 1930. године по први пут је протекла без учешћа иједног делегата из Краљевине Југославије.¹⁸²⁶ Вероватно као одговор, Теодор Обер одбио је да посети југословенску изложбу у Женеви, коју је организовао генерални конзул Никола Петровић.¹⁸²⁷ Ни наредне године позиву да учествује у раду конференције није се одазвао Милорад Радовановић.¹⁸²⁸ Сумирајући утиске, Теодор Обер је необично неформалним тоном Николи Петровићу пренео своје разочарење. Иако је ЕИА остваривала све значајнији напредак у САД-у, Британији, Француској, Холандији и Белгији, у Краљевини Југославији се ствари нису помериле са мртве тачке. Навевши бројне покушаје које је учинио, Обер је написао да осећа „умор и фрустрираност“ јер је од почетка мислио да ће у Београду моћи да нађе разумевање и свесрдну подршку за свој подухват. Према његовом мишљењу, Краљевина Југославија није имала луксуз да пропусти прилику да сарађује са Међународном антикомунистичком антантом, која је ванредно утицајна и корисна организација. Последњу шансу за сарадњу видео је у томе да га посете министар иностраних послова Маринковић и стални делегат при Лиги Народа Константин Фотић, током њиховог боравка у Женеви.¹⁸²⁹

¹⁸²¹ Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*, докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 753.

¹⁸²² VdG, EIA, 3164/4, Писмо Милорада Радовановића Теодору Оберу, 24. 9. 1931.

¹⁸²³ Редак пример активности Лиге Обера представљало је организовање курсева за обуку антикомунистичких радника током 1931. године. Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, 63.

¹⁸²⁴ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 25. 4. 1930.

¹⁸²⁵ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 27. 5. 1930; Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 4. 2. 1931.

¹⁸²⁶ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 10. 9. 1930.

¹⁸²⁷ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 18. 9. 1930.

¹⁸²⁸ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Милораду Радовановићу, 1. 6. 1931; Писмо Милорада Радовановића Теодору Оберу, 26. 8. 1931.

¹⁸²⁹ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 18. 5. 1931; Са Фотићем је вероватно успостављен некакав контакт, јер је уврштен у списак кореспондената ЕИА у иностранству. Види: VdG, EIA, 3013/5, Листа представника ЕИА, јануар 1932.

Услед неуспеха сарадње са државним органима Краљевине Југославије и недовољне активности националног центра ЕИА у њој, Теодор Обер и његови сарадници су се све више почели ослањати на руске емигрантске организације као средство продора идеја ЕИА у земљи. Јуриј Илич Лодиженски је августа 1931. године у Сен Жилијену основао Покрет руских хришћанских радника (*Рускоје трудовоје хришћанскоје движенције* – РТХД).¹⁸³⁰ Лодиженском се идеја за оснивање оваквог, за услове емигрантског политичког рада, необичног удружења родила као последица интерконфесионалног рада. Наиме, будући одушевљен искуством католичког синдикализма са којим се сусретао поготово у Белгији, решио је да организује сличан покрет за руско зарубежје. Циљ РТХД било је организовање сиромашњијег слоја руских избеглица, који се најчешће бавио мануелним радом и његово политичко „описмењавање“. Тиме би се омогућило да беломигранти, који су често живели у оскудици, остану непоколебљиво антикомунистички опредељени и да се спречи даља бољшевичка пенетрација.¹⁸³¹ Коначни циљ било је остваривање сарадње класа, у складу са католичким социјалним учењем.¹⁸³² На челу овог удружења, које је у Женеву издавало лист *Новиј пут* био је његов рођени брат – Александар Илич Лодиженски. Организација РТХД у Краљевини Југославији поверена је незаменљивом Григорију Миткевичу, због чега је и прозван „високопоштованим хришћанином Гришком Филантропом“.¹⁸³³ Делом и услед слабог материјалног стања емиграната, организација је брзо напредовала у Краљевини Југославији, те је ускоро имала 42 локална огранка са највећим присуством у Пожаревцу, Новом Саду, Београду и Загребу.¹⁸³⁴ У Југославији је живео један од водећих идеолога покрета, Борис Робертович Гершелман.¹⁸³⁵ Поред оснивања југословенског огранка РТХД 1932, ЕИА се те године повезала са још једним руским емигрантским удружењем. Тада је успостављена веза са Братством руске правде, основаним 1921. године у Берлину. Током раних двадесетих било је доста активно, али је већ почетком тридесетих несумњиво било у опадању.¹⁸³⁶ Са београдским огранком Братства руске правде, на чијем челу су били Сергеј Палеолог и Сергеј Трегубов сарадњу је предлагао још 1930. конзул Петровић¹⁸³⁷

Од 1932. године приметан је још један тренд у односима ЕИА и Краљевине Југославије. Руска секција се показала јачом од југословенске и имала је поред централе у Београду огранке у Земуну, Панчеву, Чачку, Нишу, Новом Саду, Сарајеву, Осијеку, Загребу и Прилепу.¹⁸³⁸ Стога је она најчешће обављала посредничку улогу између актера у земљи и женевског центра. Тако се уредник сарајевске Југословенске поште обратио представнику руске секције у Сарајеву, Николи Мелентијевићу, са молбом да се редовно слање материјала

¹⁸³⁰ VdG, EIA, 3029/2, Активности ЕИА; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 451-452.

¹⁸³¹ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 451; *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 417-418.

¹⁸³² Види: Михаил Назаров, *Миссия русской эмиграции, Том II*, (Москва: Русская идея, 2020).

¹⁸³³ Јован Качаки, «Судбина блага Петровградске заложне банке у Југославији 1920–1944. године», *Годишњак за друштвену историју*, Vol. VII, No. 2-3, 2000, 214.

¹⁸³⁴ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 419-420.

¹⁸³⁵ Види: Борис Р. Гершелман, *Русский идеал христианского государства. Ротаторное издание РТХД. Доступно на: <https://rusidea.org/250943207>*

¹⁸³⁶ Види: Петр Николаевич Базанов, *Братство русской правды—самая загадочная организация Русского зарубежья*, (Москва: Посев, 2013); Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, 63.

¹⁸³⁷ VdG, EIA, 3164/4, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 21. 6. 1930.

¹⁸³⁸ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 415-416.

ЕИА овом листу, које је из њему непознатих разлога обустављено настави.¹⁸³⁹ Григориј Миткевич је ту молбу проследио у Женеву, те је слање материјала настављено.¹⁸⁴⁰ Тринаестог марта 1932. године у Београду је одржана конференција свих провинцијских представништава ЕИА у земљи. Почаст југословенским огранцима учинио је Јуриј Илич Лодиженски, дошавши из Женеве како би присуствовао седници. Он је одржао предавање окупљенима о историјату ЕИА, њеним знаменитим члановима, као и акцијама на пропагандном плану. Поменуо је да је Лига препознала потенцијал религијске пропаганде те да је до сада упутила тајним каналима у Совјетски Савез 120 000 примерака Светог писма и 10 000 икона. Након знаменитог госта, реч је узео Григорије Миткевич говорећи о активностима београдског центра.¹⁸⁴¹

Како би се напосредом спровело у дело оснивање југословенског издања *Билтена* ЕИА, тај задатак преузела је на себе руска секција ЕИА у Краљевини Југославији.¹⁸⁴² Први број *Билтена Лиге Обера* изашао је у јануару 1933. године. Власник и уредник листа био је белоемигрантски новинар Петар Сергијевски,¹⁸⁴³ док је листом суштински управљао Георгије Миткевич, којем су се слали и прилози.¹⁸⁴⁴ Тираж *Билтена* достигао је и 2000 примерака, а излазио је најмање 4 пута годишње.¹⁸⁴⁵ У првом броју читаоцима је презентована Међународна антикомунистичка антанта, њена историја, органи, листови, брошуре и дати основни циљеви. Основни циљеви ЕИА били су борба против свих бољшевичких акција широм света, опозиција сваком новом дипломатском признању Совјетског Савеза, рад на прекиду постојећих дипломатских односа, уништење бољшевичке владе и васкрс националне Русије.¹⁸⁴⁶ Поред сразмерно ретког излажења *Билтена*, додатан проблем пласману и утицају листа представљала је чињеница да су цели бројеви посвећивани једном питању, а чланци превођени и комплирани из других материјала ЕИА. Тако су први, шести и седми број посвећени милитаризму Совјетског Савеза и препреци коју он представља светском разоружавању, док су други, трећи и пети број били посвећени совјетској привреди.¹⁸⁴⁷ Самим тиме, лист је био недовољно прилагођен југословенским условима и готово да није третирао питања актуелна у том тренутку у Краљевини Југославији, остајући тиме квалитетом далеко иза будућег *Билтена*

¹⁸³⁹ BdG, EIA, 3164/5, Писмо уредника *Југословенске поште*, Николи Мелентијеву, ? септембар 1932.

¹⁸⁴⁰ BdG, EIA, 3164/5, Писмо Григорија Миткевича Јурију Иличу Лодиженском, 12. 10. 1932.

¹⁸⁴¹ Аноним, «Лига за борбу против Треће интернационале», *Време*, 14. 3. 1932; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 352.

¹⁸⁴² Milana Živanović, „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“, 62.

¹⁸⁴³ Петар Сергијевски био је руски емигрантски новинар који се често бавио темом комунизма. Аутор је брошуре „Планска организација“ *совјетске привреде* (Без места: без издавача, 1934). Такође, близак је сарадник Григорија Миткевича, те је уређивао и лист РТХД у Краљевини Југославији (*Вѣстникъ Федерацији Союзовъ русскихъ трудящихся христіанъ въ Югославіи*).

¹⁸⁴⁴ Аноним, «Од Уредништва Билтена», *Билтен Лиге Обера*, Vol. 1, јануар 1933, 1.

¹⁸⁴⁵ *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*, 416; *Билтен Лиге Обера*, Vol. 6-7, март-април 1934.

¹⁸⁴⁶ Аноним, «Међународна Антанта за борбу противу III Интернационале», *Билтен Лиге Обера*, Vol. 1, јануар 1933, 2-4. Циљеви Антанте дословно су наведени према документима Сталног бироа. Види: BdG, EIA, 3013/10, ЕИА, април 1933.

¹⁸⁴⁷ Види: Аноним, «СССР и наоружавање», *Билтен Лиге Обера*, Vol. 1, јануар 1933; Аноним, „СССР смета разоружању“, *Билтен Лиге Обера*, Vol. 5, мај 1933; Аноним, „Кобни експеримент на пољу привреде у Совјетској Русији“, *Билтен Лиге Обера*, Vol. 2, март 1933; Аноним „Кобни експеримент на пољу привреде у Совјетској Русији (други део)“, *Билтен Лиге Обера*, Vol. 3, април 1933; Аноним, „Стање привреде у Совјетској Русији по најновиј им исказима бољшевичких вођа“, *Билтен Лиге Обера*, Vol. 6-7, март-април 1934.

Југословенског антимарксистичког комитета. Изузетак је представљао четврти број, који се тицао односа Краљевине СХС/Југославије са Совјетским Савезом. Излажући различите покушаје успоставе дипломатских односа од 1923. до тадашњег тренутка, аутор чланка (вероватно Петар Сергијевић) наводио је да се „без икаквог права искоришћава у том циљу овај пијетет према Русији“.¹⁸⁴⁸ Понављајући многе ставове које је Теодор Обер још 1927. године изнео у својим полемикама у *Политици*, аутор је закључивао: „Јасно је да сваки контакт са болшевичким организацијама, са њиховом тврђавом Совјетском комунистичком владом само повећава опасност болшевизма, а увођење у земљу неких макар по спољашности мирних болшевичких организација, на пример трговинских мисија значило би исто као да се у неку тврђаву доведе Тројански коњ“.¹⁸⁴⁹

Током 1933. године и даље су одржавани контакти са властима Краљевине, али у мањем интензитету него раније. Приликом посете земљи, Александар Лодиженски се сусрео са замеником министра унутрашњих послова са којим је разговарао о раду ЕИА и који је обећао помоћ Миткевичу око рада руске секције.¹⁸⁵⁰ Састао се и са сенатором и председником Српског лекарског друштва, Момчилом Ивковићем који је такође обећао помоћ.¹⁸⁵¹ Поново је актуелно било питање законске регулативе против комунизма, те је изнова контактиран конзул Петровић како би се добиле потребне информације.¹⁸⁵² Подаци које је Петровић доставио о новом Закону о заштити јавне безбедности и поретка из 1929. године и другим законима Краљевине били су уврштени у опсежни елаборат о мерама влада света против комунизма. Овај елаборат дељен је као подстицај другим државама да ограниче и забране рад комунистичких партија по угледу на оне које су то већ учиниле. У њему су дати преводи читавих аката који су регулисали то питање, како би се олакшао посао будућим законодавцима.¹⁸⁵³

Прекретница на пољу антикомунистичког рада у Краљевини Југославији наступила је 1934. године из два разлога. Са једне стране, од те године новонастала немачка антикомунистичка организација Антикоминтерн почела је са радом у земљи, а са друге у садејству ње и ЕИА организована је глобална «Про Део» иницијатива основана у октобру 1933, која је у Југославији наишла на свесрдну подршку.¹⁸⁵⁴ Тада је антикомунистичка пропаганда у земљи почела да поприма све озбиљније обресе наговештавајући период активног рада са једне стране на даљој интернационализацији борбе, а са друге на креирању учинковитијих метода. Велику заслугу за појачану активност Антикоминтерна у Краљевини Југославији имао је референт за Југоисточну Европу, југословенски држављанин немачког порекла Адалберт Кунгел. Рођен 1911. године у Панчеву ступио је у нацистичку странку тек у марту 1933. године. Овако касни улазак у странку режима браћен је чињеницом да је као југословенски држављанин и војни обвезник био под присмотром органа Краљевине Југославије, те да је постојао ризик од превеликог истицања нацистичких

¹⁸⁴⁸ Аноним «Шта можемо очекивати од успостављања односа са Совјетима», *Билтен Лиге Обера*, Vol. 4, 15. април 1933, 1.

¹⁸⁴⁹ Исто, 16.

¹⁸⁵⁰ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера заменику министра унутрашњих послова Матковићу, 6. 4. 1933.

¹⁸⁵¹ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера Момчилу Ивковићу, 29. 9. 1933.

¹⁸⁵² АЈ, 410-3-12, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 15. 8. 1933; Писмо Николи Петровићу Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 18. 8. 1933; VdG, EIA, 3164/5, Писмо Николе Петровића Теодору Оберу, 28. 9. 1933.

¹⁸⁵³ Види: VdG, EIA, 3034/5, Законске мере предузете у појединим државама против Комунистичких партија.

¹⁸⁵⁴ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 349.

ставова.¹⁸⁵⁵ Кунгел је одлично владао српским, а чак се у кореспонденцији са српским органима потписивао ћирилицом. Истовремено био је и вичан у конспиративним пословима, те је ускоро почео да ради као обавештајац VI управе Главне обавештајне управе Рајха (РСХА). Није му стога било тешко да се повеже са Григоријем Миткевичем, и самим љубитељем конспирације и закулисних договора.¹⁸⁵⁶ Он је био прави човек за посао Антикоминтерна у Југославији, јер се чинило да је без њега сваки подухват унапред осуђен на пропаст. За разлику од ЕИА, са којом се Миткевич повезао чини се из алтруистичких побуда јер она није нудила никакву финансијску компензацију сарадницима, са Антикоминтерном природа сарадње била је другачија. Наиме, већ од 1935. године Миткевич је постао повереник Министарства пропаганде, преко којег је централа у Берлину знала све детаље кретања у антикомунистичком покрету у Краљевини. За своје услуге био је и плаћен, али су те уплате из конспиративних разлога фактурисане кроз његову радњу Руски комисиони магазин.

На глобалном нивоу, 1934. година била је година када су изложбе о религијским прогонима у Совјетском Савезу обишле свет. Већина материјала направљена је у садејству Антикоминтерна и ЕИА, а пласирана преко мреже контаката и «пријатеља Антанте» у свету. Са једне стране, Антикоминтерн је тек изграђивао своје контакте у иностранству, а са друге ова иницијатива је, потпуно свесно, приказивана као искључив подухват ЕИА, иако се по свему судећи улога Немаца била пресудна.¹⁸⁵⁷ У јуну те године изложба је била у Лондону.¹⁸⁵⁸ Изложбе су потом организоване у Пољској и Шведској одакле је путовала и обишла Норвешку, Холандију, Естонију и Летонију.¹⁸⁵⁹ Остварен је контакт са Грчком православном црквом, која је обећала да ће заинтересовати остале балканске православне цркве. У Краљевини Југославији рад на организацији «Про Део» изложбе посвећене феномену «безбожника у Совјетском Савезу поверена је до тада потпуно непознатом фолксдојчеру Еугену Мезнеру. Вероватно делује претпоставка да је за одабир Мезнера, као човека који до тада није био у контакту са ЕИА најзаслужнији агилни представник Антикоминтерна Адалберт Кунгел. Мезнеру је обећана подршка југословенских власти и православних цркава.¹⁸⁶⁰ За целу акцију заинтересовао се и професор Љубљанског богословског факултета, Франц Гривец,¹⁸⁶¹ који се укључио у припреме за организацију изложбе.¹⁸⁶² Он се активирао и током кампање против верских прогона у СССР-у још 1929. године, те је годинама већ био на радару ЕИА.

¹⁸⁵⁵ VArch, R55/376, Извештај Антикоминтерна Министарству пропаганде, 30. 10. 1934.

¹⁸⁵⁶ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 417; Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том II, 269-273.*

¹⁸⁵⁷ VArch, NS 43/17, Забелешка за Рајхслајтера Розенберга, Радни план Антикоминтерна, 10. 10. 1934; Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 42 (4), 2007, 578; David Irving, *Goebbels: Mastermind of the Third Reich*, (London: Focal Point Publishing, 1996), 363.

¹⁸⁵⁸ BdG, EIA, 3013/14, Летак: Изложба безбожничких постера у Лондону.

¹⁸⁵⁹ VArch, NS 43/17, Забелешка за Рајхслајтера Розенберга, Радни план Антикоминтерна, 10. 10. 1934.

¹⁸⁶⁰ BdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера Еугену Мезнеру, 18. 5. 1934; Писмо Јурија Илича Лодиженског Еугену Мезнеру, 1. 8. 1934.

¹⁸⁶¹ Франц Гривец био је словеначки теолог и професор на Католичком факултету у Загребу и Љубљани. Посебно се интересовао за екуменистички покрет и руску теолошко-филозофску мисао. Види: Nik Trontelj, „Grivčevo delovanje v Zagrebu in njegovi spisi v hrvaščini“, *Bogoslovni vestnik*, Vol. 78, No. 4, 2018, 927—942; „Grivec, Franc“, *Slovenska biografija*, доступно на: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi216260/>

¹⁸⁶² BdG, EIA, 3164/5, Писмо Јурија Илича Лодиженског Францу Гривецу, 16. 6. 1934.

Септембра 1934. године у Женеви је отпутовао Георгије Миткевич како би учествовао на састанку «Про Део» иницијативе и конгресу РТХД.¹⁸⁶³ Из Женеви се вратио као представник и организатор југословенске филијале „Про Део“, те је и изложба убрзо постављена у Београду. Према једном послератном саслушању, материјале за „Про Део“ изложбу набавио је Георгије Миткевич „од руског неког друштва из Париза“, иако их је заправо добио од ЕИА.¹⁸⁶⁴ Она ће готово две године путовати Југославијом, обишавши 98 градова у којим ју је посетило 86 000 посетилаца. После Београда, изложба је путовала на запад обишавши током 1935. године Сомбор, потом Осиек и друге градове по Хрватској и Словенији.¹⁸⁶⁵ Црквени кругови, како православни (РЗЦ и СПЦ) тако и католички, обећавали су помоћ у раду и иницијатива је убрзо имала одсеке у Београду, Љубљани и Загребу.¹⁸⁶⁶ После отварања изложби у градовима организовани су окружни комитети "Про Део" и иницијативе, а председници су углавном били свештеници како православни тако и католички.¹⁸⁶⁷ Миткевич је све више путовао, организујући антикомунистичке кружоке по провинцији, те се ЕИА обратила министру унутрашњих послова са молбом да му се обезбеди бесплатна железничка карта.¹⁸⁶⁸ Иста молба поновљена је и наредне године.¹⁸⁶⁹

Успеху „Про Део“ изложбе допринела је и одлука државних власти. У децембру 1935. године Министарство унутрашњих послова обратило се министру просвете Добривоју Стошовићу информишући га о постојању изложбе и њеној турнеји. У допису је примећено да наставници и директори школа не препоручују довољно својим ученицима да посете изложбу. Стога му је сугерисано да нареди школским властима да „овој изложби поклоне нарочиту пажњу и препоруче је ђацима“.¹⁸⁷⁰ Доиста, министар је ускоро упутио свим директорима средњих школа распис у којем је стајало: „Препоручујем да ученици средњих стручних школа и виших разреда средњих школа ресора Министарства просвете у групама са по једним наставником посете ову изложбу кад буде приређена у њиховом месту“.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶³ BdG, EIA, 3013/15, Списак учесника на састанку „Про Део“, Женева, 10-11. 9. 1934; *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 420.*

¹⁸⁶⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 15; Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 352.

¹⁸⁶⁵ VArch, R55/1207, Георгије Миткевич, Извештај о раду представника ЕИА у Југославији од 15. 11. до 31. 12. 1935; Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

¹⁸⁶⁶ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 417.*

¹⁸⁶⁷ VArch, R55/1207, Георгије Миткевич, Извештај о раду представника ЕИА у Југославији од 15. 11. до 31. 12. 1935;

Централа „Про Део“ била је веома задовољна одзивом католичког клера из Југославије, јер је из већ набројаних разлога имала најмање развијену сарадњу управо са Католичком црквом. Тако је главни агент ЕИА и „Про Део“ иницијативе у Ирској, Ајлин О`Брајан, католичкој јавности своје земље објашњавала истински интерконфесионални карактер иницијативе на следећи начин: „од руских хирурга, југословенских чланова Католичке акције и језуита до француских протестантских свештеника“. Aileen O'Brien, „What is the Pro Deo?“, *The Irish Monthly*, Vol. 64, No. 757, July 1936, 448.

¹⁸⁶⁸ BdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера министру унутрашњих послова Живојину Лазићу, 29. 11. 1934.

¹⁸⁶⁹ BdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера министру унутрашњих послова Антону Корощцу, 2. 9. 1935; Писмо Теодора Обера министру саобраћаја Мехмеду Спахи, 9. 8. 1935.

¹⁸⁷⁰ AJ, 66-75-207, Допис Министарства унутрашњих послова Министру просвете, Добривоју Стошовићу, 25. 12. 1935.

¹⁸⁷¹ AJ, 66-75-207, Распис Министра просвете свим директорима средњих школа, 10. 7. 1936.

Након што је краљ Александар убијен у Марсеју 9. октобра 1934. године и у Женеви и у Берлину настала је бојазан да би губитак у њиховим очима непомирљивог борца против комунизма могло довести до слабљења антикомунистичког усмерења Краљевине Југославије. Већ дан по атентату, Теодор Обер је упутио писмо конзулу Николи Петровићу изражавајући у име Антанте и своје лично име дубоко саучешће због смрти краља.¹⁸⁷² Истовремено, неизвесност око правих мотива атентатора, организатора из сенке, била је плодно тле за разне теорије завере и гласине. Циљ Антикоминтерна као и ЕИА било је убеђивање југословенских власти у то да је атентат дело комуниста. Врло детаљно је праћено писање југословенске и стране штампе о атентату. Краљ Александар је приказиван као непоколебљиви антибољшевик, а праћена је и «непријатељска» штампа и њено извештавање. Стручњаци Антикоминтерна били су незадовољни писањем варшавске јеврејске новине *Момент*, у којој је тврђено да краљ Александар није био антисемита и да је настојао да заштити југословенске Јевреје од антисемитских испада, превасходно белоруских избеглица.¹⁸⁷³ Овакви текстови нису били погодни за пропаганду, јер „непријатељска штампа“ није нападала покојног краља. Орган Антикоминтерна, *Антикоминтерн нахрихтендинст* извештавао је читаоце о убиству краља Александра I наводећи да је у позадини атентата највероватније била комунистичка завера организована у Бечу. Према аутору, Коминтерна је годинама сарађивала са разним „националним револуционарима“, попут ВМРО и хрватских емиграната, са циљем даље дестабилизације Краљевине Југославије.¹⁸⁷⁴

У земљи је пак преовладала свест о томе да и бољшевици оплакују «витешког» краља. Београдски листови преносили су некрологе из комунистичких листова. Колико је јавност у то била убеђена, речито говори чињеница да је и Димитрије Љотић, којем се никако не може приговорити филокомунизам, писао тих дана о «искреној» жалости комуниста за краљем Александром.¹⁸⁷⁵ Реагујући против оваквих написа, поготово имајући у виду писање београдске *Правде*, Теодор Обер је упутио писмо конзулу Петровићу. У њему је тврдио да не може бити речи ни о каквој комеморацији краљу Александру у совјетској штампи, како је своје читаоце обманула *Правда*. Наводио је да је Народни комесар иностраних дела, Максим Литвинов похвално говорио о свом француском колеги Бартуу, а не о југословенском краљу, те да га је ово писање уверило да постоје камуфлирани бољшевици у београдској штампи. Оваква кампања, према његовом мишљењу има за циљ скидање одговорности са истинских налогодаваца марсејског атентата – комуниста. Истовремено упућивао је органе Краљевине Југославије на писање десничарског француског листа блиског Француској акцији *Же сви парту* о атентату.¹⁸⁷⁶

Уплив нациста у међународни антикомунистички покрет није могао проћи без основног политичког усмерења нацистичког режима – антисемитизма. Управо повезивање Јевреја са комунизмом изазивало је трзавице између Антикоминтерна и ЕИА, али Швајцарци нису смели да ризикују да од себе удаље «моћнијег» партнера у борби са комунизмом. Од новембра 1934. године *Антикоминтерн нахрихтендинст* је почео да

¹⁸⁷² BdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 10. 10. 1934.

¹⁸⁷³ ВArch, NS43/17, Anonim, „König Alexander und die Juden in Jugoslawien“, *Moment*, 12. 10. 1934.

¹⁸⁷⁴ ВАК, ZsG 1, 157, 2-I, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 15. 10. 1934.

¹⁸⁷⁵ Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј?*, (Београд: Catena mundi, 2021), 161-162.

¹⁸⁷⁶ Види: Pierre-Marie Dioudonnat, *Je suis partout - 1930-1944 les maurrassiens devant la tentation fasciste*, (Paris: La table ronde, 1973).

уврштава догађаје у Краљевини Југославији у своју рубрику кратких вести. Прва вест тичала се хапшења тридесет студената комуниста у Суботици. Није пропуштена прилика да се нагласи да су бројна имена ухапшених јеврејска.¹⁸⁷⁷ Исте године припремано је ново издање антисемитске књиге *Светски фронт (Die Weltfront)* оригинално објављене 1926. године са прилозима из Немачке, Италије, Мађарске и Румуније. Ново издање, посвећено скривеној улози Јевреја у комунистичком покрету, имало је прилоге из још 11 земаља, међу којима је била и Југославија. У књизи објављеној наредне године нашла се и „Посланица синода епископа Руске заграничне цркве“ која је интерпретирана као осуда јеврејског утицаја на бољшевички покрет.¹⁸⁷⁸ Међутим, ЕИА је одбијала да се у ову антисемитску кампању укључи и није сарађивала са онима који су настојали да повежу комунизам и Јевреје. Новембра 1935. године Сталном бироу у Женеви се јавио белоруски емигрант, иначе психијатар у душевној болници у Горњој Топоници код Ниша, Антоније Снарски. Он је Теодору Оберу, након набрајања патњи руског народа под „јеврејским јармом“ у Совјетском Савезу и уверавања да је борба против бољшевизма нераскидиво везана са борбом против Јевреја, нудио на објављивање свој план за спас Русије. Према Снарском, решење које би довело до окончања патњи руског народа, а истовремено услишило жељу Јевреја за државом, лежало је у стварању јеврејске државе у Бесарабији. Он је наводио да је израдио читав план, који би био у „свачијем интересу“ и молио Обера да га ЕИА објави. Чак је и нудио новац како би се покрили трошкови превода, молећи само да се његово име не објављује, већ да аутор овог плана остане анониман.¹⁸⁷⁹ Обер је одговорио да нису у могућности да изађу у сусрет овој молби, јер не „одговара нашим циљевима“, али је приложио неке публикације ЕИА и захвалио се на интересовању.¹⁸⁸⁰ Снарског ће историја запамтити не као првог творца Израела, већ као првог и јединог доктора болнице у Топоници којег је убио пацијент 1937. године.¹⁸⁸¹

Први пут је ауторитет Георгија Георгијевича Миткевича као неприкосновеног организатора и координатора антикомунистичких активности у Краљевини Југославији могао бити уздрман 1935. године. Фебруара те године се ЕИА обратио утицајни загребачки новинар руског порекла Виктор Константинович Манакин. Он је био уредник *Алманаха Краљевина Југославија* и југословенској јавности познат као аутор бројних информативних брошура о земљи и њеним бановинама. Био је ветеран грађанског рата и у Краљевину СХС стигао је са чином пуковника.¹⁸⁸² Наизлед никаквих препрека овој сарадњи није било те је Обер одговорио потврдно на његову молбу за сарадњу и слање публикација.¹⁸⁸³ Убрзо након тога, ЕИА се обратило новоосновано загребачко удружење „Друштво пријатеља националне Русије“, чији је секретар и најенергичнији члан била прва Српкиња доктор

¹⁸⁷⁷ ВАК, ZsG 1, 157, 2-I, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 14. 11. 1934.

¹⁸⁷⁸ ВArch, NS43/17, Забелешка о новом издању књиге *Die Weltfront*, без датума; *Die Weltfront: Stimmen zur Judenfrage*, (Berlin/Leipzig: Nibelungen Verlag, 1935).

¹⁸⁷⁹ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Антонија Снарског Теодору Оберу, 6. 11. 1935.

¹⁸⁸⁰ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Теодора Обера Антонију Снарском, 11. 11. 1935.

¹⁸⁸¹ Dragana Novković, „Specijalna psihijatrijska bolnica Gornja Toponica kod Niša“, *NIN*, 15. 8. 1997.

¹⁸⁸² Види: Антон Викторович Посадский, *Полковник В.К. Манакин и Саратовский корпус: эпизод с гражданской войны*, (Москва: АИРО-XXI, 2018).

¹⁸⁸³ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Виктора Манакина ЕИА, 15. 2. 1935; Писмо Теодора Обера Виктору Манакину, 15. 2. 1935.

историје Милица Богдановић, а председник Лазар Цар.¹⁸⁸⁴ Друштво је уживало извесну подршку католичких кругова (Павле Јесих, монсијор Јанко Барле) као и појединих интегралнојугословенских политичара (Јурај Коренић). Према каснијим тврђењима његових чланова, оно је стајало на хрватским позицијама, те је одбило да свом имену дода придев југословенски, те стога није могло добити никакву подршку из Београда.¹⁸⁸⁵

Ипак, друштво је било под покровитељством пуковника Манакина и тек је настало, те није имало још ни адекватне просторије нити библиотеку. У свом писму истицали су потребу за укључивањем друштва у међународни антикомунистички покрет и наводили да су успоставили већ сарадњу са више пута помињаним чехословачким делегатом ЕИА, Алфредом Шебеком. Наводили су да желе да се упусте у беспопштедну борбу са комунизмом, за шта им је потребна подршка ЕИА и њене брошуре како би формирали пропагандну библиотеку, јер је набављање совјетских публикација у Краљевини Југославији готово немогуће.¹⁸⁸⁶ Чинило се да је на помолу настанак новог националног центра ЕИА, овог пута у Загребу. Међутим, када је за ову комуникацију сазнао Григорије Георгијевич Миткевич, оштро је протестовао, наводећи да пуковник Манакин није подесна особа за сарадњу наводећи да је најпаметније да се Стални биро у Женеви уздржи од контактирања са белоемигрантима у Краљевини Југославији пре него што се обавесте о његовом мишљењу.¹⁸⁸⁷ Ова интервенција умногоме је подметнула клипове у тачкове даље сарадње, те озбиљна помоћ није пружена Друштву националне Русије. Њихов представник, Милица Богдановић, поново се обраћала у септембру 1935. године ЕИА молећи за бесплатно слање публикација јер новоосновано друштво не располаже довољном количином новца како би могло да купује брошуре.¹⁸⁸⁸ И овај пут реаговао је Георгије Миткевич тражећи да се прекину сви контакти са пуковником Манакином, који по његовим речима ужива јако лошу репутацију у земљи, те би сарадња са њиме могла компромитовати ЕИА у очима југословенске јавности.¹⁸⁸⁹ Друштво пријатеља националне Русије стога је скрајнуто из видокруга ЕИА, па су на њену Х конференцију јуна 1935. позвани само конзул Петровић и представник ЦПБ-а Милорад Радовановић.¹⁸⁹⁰

Током 1935. године веома активан је био и Антикоминтерн на Балкану. Адалберт Кунгел и Георгије Миткевич формализовали су сарадњу која је почела да се манифестује кконкретним корацима. Новцем из Берлина објављена је књига Петра Сергијевског „Југославија и Коминтерна“, са тиражем од више хиљада примерака. У припреми су биле и брошуре под радним називима „Утицај поновне обнове односа са Совјетском Русијом и активност Коминтерне на Балкану“, „Тактика Коминтерне“, „Бољшевизам и религија“, „Жена у СССР-у“ и „Комунизам и сељаштво“. Такође, договорена је редовна размена информација између југословенског центра ЕИА и Антикоминтерне.¹⁸⁹¹ Југословенски антимарксистички комитет покренуо је у Београду фебруара 1936. године посебну

¹⁸⁸⁴ Цар се, због болести, 1937. године повукао са места председника, а нови председника постао је др Фрања Бучар. Књижница града Загреба (KGZ), Zbirka Rara, R-789, Друштво пријатеља националне Русије у Загребу.

¹⁸⁸⁵ KGZ, Zbirka Rara, R-789, Друштво пријатеља националне Русије у Загребу.

¹⁸⁸⁶ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Друштва пријатеља националне Русије у Загребу ЕИА, 27. 2. 1935.

¹⁸⁸⁷ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Георгија Миткевича Александру Лодигенском, 30. 3. 1935.

¹⁸⁸⁸ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Милице Богдановић ЕИА, 20. 9. 1935.

¹⁸⁸⁹ VdG, EIA, 3164/5, Писмо Георгија Миткевича ЕИА, 28. 9. 1935.

¹⁸⁹⁰ VdG, EIA, 3031/2, Листа позваних на Х конференцију ЕИА.

¹⁸⁹¹ VArch, NS 43/18, Извештај о раду реферата III Антикоминтерна, 28. 2. 1935.

издавачку кућу под називом „Народна књижница Светлост“, која је започела са издавањем договорених публикација.¹⁸⁹²

Такође, Миткевич је са пријатељима организовао приказивање „нашег“ филма под називом „Контрасти совјетске стварности“. Из документа није јасно ко је аутор филма, да ли сами белоемигранти, да ли Антикоминтерн или пак ЕИА. У сваком случају, филм је приказан премијерно у руском официјерском казину у Београду. Пројекцији су, поред бројних емиграната, присуствовали шеф антикомунистичког одељења ОДЗ-а Ивановић и шеф публицистичког одељења ЦПБ-а Милорад Радовановић, већ годинама активан у антикомунистичкој борби. Филм је потом приказан у Белој Цркви, где су, због великог интересовања тамошње руске колоније, одржане три узастопне пројекције. Потом је послат у Скопље, где је такође било више пројекција. На њима су били бројни представници свештенства СПЦ, али и тамошњи католички бискуп. У разговору са њиме Миткевич је договорио да се ускоро одржи једно антикомунистичко предавање и пројекција овог филма у Бискупском дому у Скопљу. Присутан је био и помоћник бана Вардарске бановине. Филм је емитован и у Сарајеву, Дубровнику и Новом Саду.¹⁸⁹³ Закључујући извештај, Миткевич је навео да се овај филм показао као сјајно пропагандно средство и најавио производњу сличног филма о моралу и култури у Совјетском Савезу.

Миткевич је са сарадницима наставио са објављивањем *Билтена Лиге Обера* о стању у СССР-у на основу извора из Женева и Берлина.¹⁸⁹⁴ Током 1935. године изашло је 6 Билтена у по 250 примерака. Они су готово сви разаслани на релевантне адресе. Од Католичке акције у Загребу добијене су адресе 37 католичких листова који су добили по примерак, а послати су и на адресе 24 православна листа добијене од епископа Николаја Велимировића. Поред тога, упућена су 33 примерка РТХД, као и 26 соколским жупама.¹⁸⁹⁵ Такође, Миткевич је обавестио Кунгела да је најављена брошура о сељаштву¹⁸⁹⁶ изашла из штампе и да је до сада подељено преко 1000 примерака. Министарству унутрашњих послова предато је 50 примерака, 50 Генералштабу, 50 Сенату, 100 Патријаршији и 25 Соколима Краљевине Југославије.¹⁸⁹⁷ Сам Кунгел није седео скрштених руку, већ је отпутовао у Београд где је започео са радом на плану формираном у Берлину. Циљ његове мисије било је извршити притисак на председника Владе Богољуба Јевтића, како на састанку Балканског пакта 10. маја 1935. године не би дошло до договора о признању СССР-а. Саставио је писмо кнезу Павлу, које је потписао и патријарх Варнава, са молбом да се утиче на Јевтића како не би дошло до признања Совјетског Савеза. Уз то писмо патријарх је приложио и своје приватно писмо кнезу намеснику, о чијем садржају Кунгел није знао

¹⁸⁹² Током 1936. године објављено је 8 публикација, које су и данас сачуване. У питању су: *Комунизам и породица, Вера и црква у бољшевичкој Русији, Шта је бољшевизам?, Бољшевизам и село, Шта је бољшевизам?, Посетите Совјетску унију и видећете, Бољшевизам и радништво, Школа и омладина у Совјетској Унији*. Све у објављене у издању „Народне књижнице Светлост“. Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 160.

¹⁸⁹³ VArch, R55/1207, Георгије Миткевич, Извештај о раду представника ЕИА у Југославији од 15. 11. до 31. 12. 1935.

¹⁸⁹⁴ Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 66-67.

¹⁸⁹⁵ VArch, R55/1207, Георгије Миткевич, Извештај о раду представника ЕИА у Југославији од 15. 11. до 31. 12. 1935.

¹⁸⁹⁶ Види: Велимир Дежелић, *Садашњи живот руског сељака: црвено село*, (Београд: без издавача, 1935).

¹⁸⁹⁷ VArch, NS43/17, Писмо Георгија Миткевича Адалберту Кунгелу, 2. 5. 1935.

ништа. Уз писма приложене су и поједине брошуре Антикоминтерна. Писма сличног садржаја добила су остала двојица регената као и председник Сената. Регенти су исказали заинтересовање и тражили су да се достављање сличних информација настави у будућности.¹⁸⁹⁸

Сарадњу је Кунгел остварио и са још једним прекаљеним антикомунистичким борцем, уредником *Балкана* Светоликом Савићем. Пратио је пажљиво писање овог листа на чијим је страницама јула 1935. године „ексклузивно“ објављиван списак чланова масонских ложа у Југославији.¹⁸⁹⁹ Убрзо се обратио и лично Савићу. На његов наговор уредник панчевачког немачког листа *Фолксруф*, који је припадао нацистичкој групи фолксдојчера тзв. „Обновитељима“, писао је уреднику *Балкана* са молбом да му редовно шаље примерке свог листа. Наводио је да је његов став према националсоцијалистичкој Немачкој и унутрашњој проблематици Краљевине Југославије „одличан“ и да сарадња ова два листа „приближава немачки и српски народ“.¹⁹⁰⁰ Сутрадан је Савићу писао и Адалберт Кунгел. Ласкавим речима хвалио је писање *Балкана*, наводећи да „са великом пажњом пратимо Вашу борбу“, и нудећи редовну размену информација и материјала. Писмо је закључио: „Радовали бисмо се, ако бисте нам саопштили шта Вас највише интересује и како Ви замишљате заједнички рад“.¹⁹⁰¹ Код писања *Балкана* о комунизму, нацисти су посебно ценили антисемитизам који је био све очитији. И сами су настојали да оснаже те сентименте у југословенској јавности. Тако су, извештавајући о провали у Загребачком централном комитету новембра 1935. године, истицали чињеницу да је међу ухапшеним откривено и 7 Јевреја, од којих су две „ћерке банкара Херцога“.¹⁹⁰² Нису презали од тога да чак и кривотворе речи патријарха Варнаве. Тако је *Антикоминтерн нахрихтендинст* пренео наводну проповед српског патријарха о томе да „Свако ко туђинску јеврејску моћ, која влада Русијом, идентификује са руском влашћу се огрешује о руски народ“.¹⁹⁰³ Овакав антисемитски иступ поглавара СПЦ несумњиво би изазвао осуду и довео до скандала, али тога није било.

Посматрано у целини, Антикоминтерн је између 1934. и 1935. године развио живу активност у Југославији, али се преваходно ослањао на „наслеђену“ инфраструктуру и контакте ЕИА. Још увек у земљи није постојала мрежа сарадника Антикоминтерна. Тако, када је јануара 1935. године Антикоминтерн прустипио изради књиге прилога о борби целог света против комунизма, која је за циљ имала демонстрацију „преузимања вођства Немачке у антикомунистичком покрету“, међу 40 прилога разних сарадника берлинске организације није било нити једног Југословена.¹⁹⁰⁴ Тек ће стварањем Југословенског антимакистичког комитета Антикоминтерн добити подесног партнера у земљи.

¹⁸⁹⁸ ВArch, R55/1207, Извод из извештаја о путу по Балкану референта Кунгела, мај 1935.

¹⁸⁹⁹ ВArch, R55/1207, Списак Сарајевских масона по писању *Балкана* од 27. 7. 1935; Списак чланова ложе Србија; Списак чланова јеврејске ложе „Соломон Алкалај“; Списак чланова Загребачке ложе; Списак чланова Суботичке ложе.

¹⁹⁰⁰ ДАС, БИА, III-110, Писмо уредника *Фолксруфа* Светолику Савићу, 8. 10. 1935.

¹⁹⁰¹ ДАС, БИА, III-110, Писмо Адалберта Кунгела Светолику Савићу, 9. 10. 1935.

¹⁹⁰² ВАК, ZsG 1, 157, 2- II, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 1. 12. 1935.

¹⁹⁰³ ВАК, ZsG 1, 157, 2- II, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 1. 6. 1935.

¹⁹⁰⁴ ВArch, NS43/17, Извештај Антикоминтерна Спољнополитичком одељењу Нацистичке странке, 22. 1. 1935.

Југословенски антимарксистички комитет између Берлина и Женеви 1935–1936.

У корену оснивања најуспешније и најенергичније антикомунистичке организације у Краљевини Југославији, Југословенског антимарксистичког комитета, била је иницијатива ЕИА на стварању југословенске филијале новог подухвата ЕИА, Међународног антимарксистичког института.¹⁹⁰⁵ Након оснивања централног Међународног антимарксистичког института у Женеви, Јуриј Илич Лодиженски се обратио једној чланици руске секције у земљи са молбом да ступи у контакт са професорима теологије из Загреба и Љубљане, Јанком Обершким¹⁹⁰⁶ и Францом Гривецом. Њих двојица су били веома заинтересовани за оснивање антикомунистичких института у Хрватској и Словенији. Сугерисао јој је да обрати посебну пажњу на ову акцију, јер је Краљевина Југославија „ванредно важна“, а у њој је недовољно урађено.¹⁹⁰⁷ Гривец и Обершки су са ЕИА већ сарађивали на пољу критике верских прогона у Совјетском Савезу и подршке изложби „Про Део“ у земљи.

Ипак, оснивање југословенског Антимарксистичког института није било дело ни Јанка Обершког ни Франца Гривеца, већ војвођанског сенатора и политичког радника Милана Л. Поповића (1883-1945). Рођен је 1883. године у Панчеву, иако је због касније кандидатуре у Бачкој у званичној биографији писало да је рођен у Тителу. Син српског свештеника и националног радника, добио је најбоље школовање. Завршио је права у Будимпешти и Тибингену, а потом теологију у Черновицу и Берну. По повратку у Војводину бавио се новинарством, а писао је и песме. Био је међу оснивачима „Словенског југа“, учествовао на Југословенским омладинским конгресима у Београду и Софији, писао за лист *Слога*, а потом од 1914. године уредник *Српства*, антирадикалског листа Српске народне странке у Угарској. Од непријатеља означен као „мађарон“, присталица интеграције Срба у Аустроугарску, та етикета пратиће га читавог живота.¹⁹⁰⁸ Полемисао је често са личностима и листовима из Србије заступајући независнију позицију угарских Срба.¹⁹⁰⁹ Ипак подржавао је Србију у Балканским ратовима, те провео 13 месеци у затвору у Угарској.¹⁹¹⁰ По уједињењу наставио је са новинарским и публицистичким радом уређујући *Одјек* (1926-1936), а радећи и као уредник спољнополитичке рубрике у листу *Време* (1927-1928). Такође објавио је и низ књига, углавном из историје Војводине.¹⁹¹¹ Изабран је за сенатора 1932. године, као представник Дунавске бановине. Био је и

¹⁹⁰⁵ Юрий И. Лодыженский, *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, 329.

¹⁹⁰⁶ Јанко Обершки био је католички теолог и професор на Католичком богословском факултету. Види: Adalbert Rebić, „Janko Oberški – uz četrdesetu obljetnicu smrti”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 78, No. 4, 2008, 769-788.

¹⁹⁰⁷ VdG, EIA, 3047/12, Писмо Јурија Илича Лодиженског Вери Петровној, 2. 10. 1935.

¹⁹⁰⁸ Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 26-33.

¹⁹⁰⁹ Види: Милан Л. Поповић, *Срби у Угарској и Србија као пијемонт српства*, (Нови Сад: Парна штампарија Ђорђа Ивковића, 1912).

¹⁹¹⁰ Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 33-34.

¹⁹¹¹ Види: Милан Л. Поповић, *Културна и национална борба Војводине*, (Београд: Штампарија "Златибор", 1926); Милан Л. Поповић, *Сликарска уметност у Војводини*, (Београд: Штампарија "Златибор", 1927); Милан Л. Поповић, *Културни утицај Војводине и национална мисија Србије*, (Београд: Удружење Војвођана у Београду, 1930); Милан Л. Поповић, *Михаило Полит-Десанчић: прилог за политичку историју Војводине*, (Београд: без издавача, 1930); Милан Л. Поповић, *Личност Војислава Маринковића*, (Београд: Млада Србија, 1935).

потпредседник Сената, као и члан разних сенатских одбора. У тренутку оснивања Југословенског антимакистичког комитета био је веран ЈНС-у, на чијој је листи изабран за сенатора и противник тадашњег председника Владе, Милана Стојадиновића.¹⁹¹²

Милан Л. Поповић је 1935. године почео са припремним радовима на оснивању у том тренутку само југословенског огранка Међународног антимакистичког института. Ко је био иницијатор из сенке овог окупљања није до краја јасно. Поповићев биограф Бранислав Жорж сматрао је да је Антон Корошец, утицајни министар унутрашњих послова, био сива еминенција овог окупљања, док је сам Поповић тврдио на послератном саслушању да је то био кнез намесник Павле.¹⁹¹³ Додатан подстицај представљала је Поповићева посета Пољској, земљи у којој је по његовим речима комунизам „сузбијен“.¹⁹¹⁴ У сваком случају, почео је да окупља око себе групу истомишљеника. На самом почетку „упозорен“ је на Георгија Миткевича и Алексеја Ксјуњина, проверене кадрове ЕИА, али је нова организација захваљујући везама утицајног сенатора, могла рачунати на учешће, или макар подршку, пуно проминентнијих личности југословенског политичког живота него ма која претходна организација. Према забелешкама самог Милана Л. Поповића, средином 1935. године очекивано је учешће сенатора Мирослава Плоија, Томића, Кашанина, Божидара Мажуранића и већ помињаног Момчила Ивковића. Поред њих, рачунало се на помоћ генерала Данила Калафатовића и Стевана Бошковића, посланика и бившег министра Војислава Јанића, професора Мирка Косића и Милета Павловића, шефа уметничког одељења Министарства просвете Вељка Петровића, индустријалца Дамњана Бранковића, генералног секретара Трговачке Коморе Мародића и генералног секретара Индустријске коморе Стеве Поповића. На списку сарадника налазило се и име прекаљеног борца против комунизма, урендика *Идеја*, књижевника Милоша Црњанског.¹⁹¹⁵

Наведеним личностима упућен је меморандум у којем су истицани разлози за оснивање будућег Антимакистичког института у Београду. Навођено је да ће институт бити формиран као „аутономна филијала постојећег већ у Женеви централног антимакистичког института, на челу којег стоји познати борац против комунизма и његових помагача др Теодор Обер“.¹⁹¹⁶ Од самог почетка документа јасно је да је нова југословенска организација замишљена као део ЕИА, односно њеног Међународног антимакистичког института. Овакав аранжман би по мишљењу Милана Поповића био вишеструко користан. Омогућено би било снабдевање материјалом ЕИА, за београдску организацију би било лакше да „ступи у везу са свима сличним установама у иностранству“, а истовремено јој омогућава да стоји „изван сваких политичких странака и њихове међусобне борбе и да буде приступачан сваком родољубу, који хоће да ради на учвршћивању националних основа државног и друштвеног живота и на сузбијању субверзивних и анационалних покрета“.¹⁹¹⁷ Подвучео је да женевска централа „не може и неће руководити или контролисати рад Антимакистичког института у Београду“. Важно је напоменути да је од зачећа будући Југословенски антимакистички комитет био

¹⁹¹² Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 49-51.

¹⁹¹³ Уп: ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11; Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 64.

¹⁹¹⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11.

¹⁹¹⁵ ДАС, БИА, III-110, Списак предложених чланова Антимакистичког Института у Београду, без датума.

¹⁹¹⁶ ДАС, БИА, III-110, Антимакистички институт у Београду, без датума.

¹⁹¹⁷ Исто.

замишљен као филијала ЕИА, али отворена за сардњу са „сличним установама“ у иностранству. Иако неизречено, једина „слична установа“ истог калибра као и ЕИА био је несумњиво берлински Антикоминтерн, са којим су поједини чланови, у првом реду Георгије Миткевич већ били у контакту. Документ је наводио програмске циљеве института, који су били у првом реду „научно обарање марксистичког и материјалистичког погледа на свет“, издавање књига и брошура, обелодавњавање обмана комунизма у пракси, откривање правог стању у СССР-у, откривање антидржавног и анационалног рада комуниста и њихових помагача у Краљевини Југославији, као и откривање и борба против свих оних који директно или индиректно „суделују ширењу комунизма“ или онима који сарађују у заједничком фронту са комунизмом, у првом реду „масонерија и међународно јеврејство“. Коначно циљ је било и „ширење здравих националних идеја“.¹⁹¹⁸ Према предложеној хијерархизацији, очигледно преузетој од ЕИА, институтом је управљао суштински Стални биро,¹⁹¹⁹ потом Управни одбор и напослетку Скупштина свих чланова.

Током лета и јесени ови материјали ширили су се поверљивим кругом југословенске политичке и културне елите. Као никад до тада број заинтересованих за акцију се повећавао. Ипак нису сви „предложени“ чланови били спремни за сарадњу. Већ у септембру учешће су отказали генерал Данило Калафатовић и председник средишњег одбора Народне одбране, наводећи да због других обавеза нису у могућности да непосредно узму учешћа у раду али изражавајући наду у успех ове „корисне“ иницијативе.¹⁹²⁰ Ипак, велику помоћ Милану Поповићу пружио је, чини се незаобилазни, новинар Светолик Савић. Његов улазак у организацију Антимарксистичког института требало би посматрати у контексту контаката представника Антикоминтерна, Адалберта Кунгела, са њиме, те настојањем да се појача немачки утицај у будућој организацији. Савић је наводио да је развио одличне контакте са људима из Новог Сада, који су веома заинтересовани за улазак у иницијативу. Њихово присуство, према његовим речима, било је превасходно важно јер они добро познају „жидовске масонске ложе, одакле и потичу левичари јер их сви помажу новчано“. Међу препорученим новосадским сарадницима био је и Вуја Шеша, годинама активан у националним организацијама српске Атине. Савић је наводио да у Београду „имам једног Руса и једног ђенерала који ће доћи“ на састанак.¹⁹²¹ Доиста, првом конститутивном састанку будућег Југословенског антимарксистичког комитета у просторијама Сената, одржаном сутрадан, 28. септембра 1935. године, присуствовали су, поред Милана Поповића и Светолика Савића, Георгије Георгијевич Миткевич и Драгомир Павловић¹⁹²², „Рус“ и „ђенерал“ из писма. Уз њих били су професор Миле Павловић, Борис Хершован, грађевински предузимач Александар Сливински, занатлија Сава Гркинић, новинар Вуја Шеша и војвода Коста Пећанац.¹⁹²³ Договорено је да се прошири круг сарадника, као и да се упуту распис свима заинтересованима за рад на „овом патриотском послу“ са потписима присутних. Следећа конференција заказана је за 12. децембар исте године, када је требало

¹⁹¹⁸ Исто.

¹⁹¹⁹ Стални биро је у документима ЈАК понекад називан и Сталним одбором, али ћемо ми како не бисмо изазивали забуну користити само назив Стални биро.

¹⁹²⁰ ДАС, БИА, III-110, Писмо Данила Калафатовића Милану Ј. Поповићу, 17. 9. 1935; Писмо председника средишњег одбора Народне одбране Милану Ј. Поповићу, 27. 9. 1935.

¹⁹²¹ ДАС, БИА, III-110, Писмо Светолика Савића Милану Ј. Поповићу, 23. 9. 1935.

¹⁹²² Драгомир Павловић (1883—1939) до 1932. године био је генералштабни бригадни генерал југословенске војске.

¹⁹²³ ДАС, БИА, III-110, Састанак у Сенату, 28. 9. 1935.

да се формира нова организација. Рад на врбовању заинтересованих настављен је јачом жестином. Светолик Савић је већ у октобру наводио да ће са њиме на следећи састанак доћи још петорица из Новог Сада, као и да је обезбедио учешће првог загребачког члана, др Козјака за кога га уверавају да је „добар националиста и Југословен“. Поред наведених, успео је да привуче и ванредно имућног индустријалца и власника фабрике хартије Милана Вапу, иначе једног од финансијера Југословенског народног покрета Збор.¹⁹²⁴

Није сачуван записник нити списак учесника састанка 12. децембра али је на њему донета одлука о оснивању организације по имену „Југословенски антимарксистички комитет“. На овом састанку, или можда раније, донета је одлука да се одустане од оригиналног скромно замишљеног плана о томе да се само формира огранак Међународног антимарксистичког института у Женеви и да се приступи стварању озбиљне организације кадре да и сама води борбу против комунизма. Правила и име новог удружења потврдило је Министарство унутрашњих послова 17. децембра исте године, те име Антимарксистичког института више није никада помињано, а настао је ЈАК.¹⁹²⁵ Пре истека 1935. године одржан је још један састанак 30. децембра, када први пут присуствује и уредник *Идеја* Милош Црњански.¹⁹²⁶ Он ће убрзо бити упућен у Берлин као дописник Централног пресбиороа, а у престоници Немачке служиће и као делегат ЈАК при Антикоминтерну.¹⁹²⁷ Из конспиративних разлога његово име не помиње се готово више никада у документима југословенског удружења, мада је из немачких извора јасно да је Црњански и даље био члан ЈАК.

Први корак за новонастало удружење било је заказивање годишње скупштине како би се изабрао Управни одбор Комитета. Тражена је дозвола од Управе града Београда за њено одржавање у сали Инвалидског дома 12. јануара 1936. године и навођено је да ће само поверљива лица моћи да присуствују, како би се избегла могућност скандала.¹⁹²⁸ Прва годишња скупштина доиста је одржана тог дана, а присуствовали су јој, поред чланова Комитета, и делегат из Опште полиције и Централног пресбиороа. Милан Поповић је одржао говор о циљевима ЈАК-а и потреби тесног садејства са државним властима. Усвојени су правила и Статут Комитета једногласно, а скупштина је изабрала управна тела ЈАК-а. За председника је изабран Милан Л. Поповић а потпредседник је био генерал у пензији Стеван Кнежевић, секретар је био студент Есконтне академије Војислав Станковић, а благајник адвокат Предраг Кашиковић. У Управном одбору било је дванаест чланова: начелник министарства унутрашњих послова и уредник листа *Полиција*, Васа Лазаревић¹⁹²⁹, помоћник бана у пензији, Милорад Јовановић, чиновник Министарства трговине и индустрије, Паја Будимир, адвокати Д. Богдановић и Милорад Богдановић, индустријалци Милан Вапа и Милан Јашча, новинари Станислав Краков и Светолик Савић, секретар

¹⁹²⁴ ДАС, БИА, III-110, Писмо Светолика Савића Милану Л. Поповићу, 11. 10. 1935.

¹⁹²⁵ ДАС, БИА, III-110, Писмо Милана Л. Поповића Управи Града Београда, 2. 1. 1936.

¹⁹²⁶ ДАС, БИА, III-110, Састанак у понедељак, 30. 12. 1935.

¹⁹²⁷ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*, Александар Стојановић, Растко Ломпар (ур), (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019), 63; 86-87; 802-803.

¹⁹²⁸ ДАС, БИА, III-110, Писмо Милана Л. Поповића Управи Града Београда, 2. 1. 1936.

¹⁹²⁹ Лазаревић се током каријере у полицији често бавио проблематиком руских емиграната. ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева.

задруге железничког особља Јаков Башић, пуковник у пензији Милош Грујичић и учитељ Миливоје Јаребица.¹⁹³⁰ Седница је овим изборима окончана.

Пет дана касније заседао је новоизабрани Управни одбор. Председник Југословенског антимакистичког комитета предложио је да се о оснивању комитета обавесте „централне“ у Женеви и Берлину, као и краљевски намесници и влада. Поред државних фактора потребно је било да се са настанком ЈАК упознају сва релевантна национална удружења (Соколи, Народна обрана, Јадранска стража, Удружење четника, Удружења ратних инвалида, Удружења резервних официра и Друштва Привредник) као и да се организује посебна седница са њиховим представницима, како би се координисала акција против комунизма.¹⁹³¹ Према мишљењу Васе Лазаревића, ЈАК је „изнад обичних друштава“, те им природно припада водећа улога координатора. Најављено је издавање *Билтена ЈАК*, који ће бити штампан у штампарији Централног пресбирија, где се већ штампа антикомунистички билтен *Информација*. У непосредној будућности било је потребно повезати се са студентима због организације омладинске секције. Навођено је да је помоћ у овом послу обећао ректор Београдског универзитета Владимир Ђоровић. Главна дискусија вођена је око начина и брзине ширења удружења и уписа новог чланства. Према једнима, сваки од чланова Управног одбора треба да врши пропаганду и сам уписује чланове. Други су сматрали да треба обазривије радити, те да би прво Стални биро требало да изради један циркулар са циљевима друштва који би потом био поверљиво дељен провереним сарадницима. Ово схватање је однело превагу. Очита је била параноја од исхитреног повећавања броја чланова, те је одлучено да се са уписом великог броја људи не жури, већ да се фокусира на представнике друштвене елите.¹⁹³² Тек је децембра 1936. године члановима бити дозвољено да у Комитет регрутују своје пријатеље.¹⁹³³

Током 1936. године рад Југословенског антимакистичког комитета одвијао се у неколико праваца. Прво је било потребно свршити послове административне природе, пронаћи канцеларије и запослити адекватно помоћно особље, обезбедити потребна финансијска средства и изабрати различите секције и одборе у самом Комитету. Уз то, потребно је започети оштру пропагандну борбу на више поља истовремено, те ударити темеље активном побијању марксизма у Краљевини Југославији, у складу са прокламованим циљевима удружења. На пољу сарадње са осталим актерима друштвеног живота, приметна су три вектора: контакти са државним властима, контакти са другим националним удружењима и коначно контакти са студентима у циљу стварања омладинске секције ЈАК. Према Милану Ј. Поповићу, комитет је имао два могућа правца будућег рада. Са једне стране, могао је бити „саветодавни орган власти“, који би координисао и усмеравао мере државне репресије према комунизму, а са друге је могао постати кровна организација која би са „националним удружењима покренула офанзивну акцију“.¹⁹³⁴ Избор између потпуне интеграције у државни апарат слично Антикоминтерну и тога да Комитет настави даљи рад као потпуно приватна група за притисак, по моделу ЕИА, био је пред члановима током целог постојања ЈАК-а. Комитет је суштински био између ова два пола, замагливши врло успешно разлику између државне и приватне иницијативе.

¹⁹³⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне годишње скупштине ЈАК, 12. 1. 1936.

¹⁹³¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 1. 1936.

¹⁹³² Исто.

¹⁹³³ ДАС, БИА, III-110, Записник са VII редовне седнице Управног одбора ЈАК, 16. 12. 1936.

¹⁹³⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 21. 4. 1936.

Тек што је формиран, Комитет се суочио са губитком чланова. Незадовољан „недовољном активношћу“ ЈАК-а оставку је већ у фебруару 1936. године поднео Светолик Савић. Иако је Милан Л. Поповић, као и Стални биро, покушао да приволи Савића да повуче оставку, он је остао непромењеног мишљења те ју је Управни одбор 15. марта „са жаљењем“ због тога што напушта ЈАК у тренутку када је рад комитета тек почео, прихватио.¹⁹³⁵ Савића је пратио и пуковник у пензији Милош Грујичић, такође подневши оставку.¹⁹³⁶ Одлазак Светолика Савића, свакако врло заслужног за оснивање комитета, није паралисао његов даљи рад. Просторије су закупљене на трећем спрату Инвалидског дома на београдском Вилсоновом тргу 5 за месечни износ од 2000 динара.¹⁹³⁷ У њима је требало да стално борави послужитељ који је запослен у марту, као и секретарица.¹⁹³⁸ Помоћно особље било је добро плаћено уколико се узме у обзир просечна зарада у том тренутку.¹⁹³⁹ Инвалидски дом ипак није био трајно решење, те су канцеларије пребачене у пространији стан од 5 соба у Карађорђевој 59 у октобру 1936. Ова одлука образложена је чињеницом да су нове просторије не само веће, већ је месечна режија мања и износи 1400 динара.¹⁹⁴⁰ Од самог оснивања комитет је, за разлику од претходних антикомунистичких организација, располагао немалом количином новца, те је био у могућности да материјално помаже различите организације али и да плаћа просторије и сараднике. Извори овог новца нису до краја јасни. Милан Вапа је, као ванредно имућан човек, Комитету уступио марта 1936. године своту од 15 000 динара, док је до јуна комитет добио од других лица прилоге у укупном износу од 23 300.¹⁹⁴¹ Милан Л. Поповић ће новембра 1936. године Управни одбор обавестити да је од „неких личности“ добио уверавања о месечној помоћи у износу од 10 000 намењених штампању *Билтена*.¹⁹⁴² По свом послератном исказу, „ЈАК је добивао на име издржавања из поверљивог фонда МИП у Београду стално суму од 20 000 дин месечно.“¹⁹⁴³

Већ у марту 1936. године донета је одлука да се приступи опрезно организацији одбора ЈАК-а у провинцији, који би растурали материјале Комитета широм земље. Први је формиран у Сарајеву, захваљујући ангажману благајника Кашиковића.¹⁹⁴⁴ На његовом челу био је сенатор Сава Љубибратић.¹⁹⁴⁵ Постојала је извесна конфузија око природе односа ових комитета и централе у Београду. Одлучено је да локални комитети делују самостално и да сами сnose одговорност за своје поступке, али да због чињенице да усвајају статут и правила ЈАК-а буду формално подређени београдском центру, од којег ће добијати смернице и материјале.¹⁹⁴⁶ Као модел послужио је однос Сталног бироа у Женеви и

¹⁹³⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936.

¹⁹³⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

¹⁹³⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

¹⁹³⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 3. 1936.

¹⁹³⁹ Наиме, послужитељ је зарађивао 750 а секретарица 1400 динара месечно. Просечна зарада у Краљевини Југославији била је 1936. године 909 динара. ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 1. 4. 1936; Миодраг Николић, *Историја и статистика о три Југославије*, (Београд: Републички завод за статистику, 2020), 53.

¹⁹⁴⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 11. 1936.

¹⁹⁴¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936; Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 23. 6. 1936.

¹⁹⁴² ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 11. 1936.

¹⁹⁴³ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 13-16.

¹⁹⁴⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 3. 2. 1936.

¹⁹⁴⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936

¹⁹⁴⁶ Исто; ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

националних центара. Ускоро су започете припремне радње за оснивање комитета у Скопљу, под руководством подпредседника Кнежевића, и Новом Саду.¹⁹⁴⁷ Секретар Станковић добио је крајем године посао у Бањалуци, те је његов рад у ЈАК-у престао, али је постао организатор поткомитета у овом граду.¹⁹⁴⁸ У овом послу био је успешнији од већине локалних организатора, успешно основавши Удружење националних академичара Врбаске бановине, које се „најистрајније борило против комунизма“ и сарађивало са Југословенским антимакистичким комитетом до избијања Другог светског рата.¹⁹⁴⁹

Државни органи пратили су, а могуће и иницирали, настанак Југословенског антимакистичког комитета. У сваком случају, подршку организацији у настајању дали су сви релевантни чиниоци државне управе. Крајем 1935. године у оквиру Министарства унутрашњих послова сазрела је идеја о потреби организације посебних бановинских и среских комитета, који би били координисани од стране министарства, а пропагандом снабдевени од стране комитета који се у том тренутку организовао.¹⁹⁵⁰ Овај посао морао је сачекати ипак да се ЈАК конституише и „ухода“, те је започет тек на прелазу из 1936. у 1937. годину. У марту 1936. године министар унутрашњих послова Антон Корошец је у Скупштини говорио о потреби свеобухватније борбе против комунизма. „Полицијска сабља и затвори доводе само тренутно до успеха. Против идеја се мора борити идејама и организовати против ове опасности све цркве, школе, политичке партије, културне и друштвене савезе, економске организације и штампу“.¹⁹⁵¹ Готово исте речи биле су садржане у допису МУП-а бановинским управама следећег месеца, у којем је навођено да је потребно „загрејати“ учитеље, свештенике, новинаре како би одржавали предавање о комунизму и његовој штетности.¹⁹⁵² Свесрдну помоћ раду комитета пружио је и ЦПБ, а његов шеф Коста Луковић је у извештају Министарском савету о раду ЦПБ-а током 1936. године наводио конкретне кораке који су учињени како би се помогло ЈАК-у.¹⁹⁵³ Помоћ комитету пружио је и Политичко одељење МИП-а, снабдевајући га информацијама и логистички помажући његове контакте у иностранству. Представници комитета настојали су да их приме водеће личности у држави. Тако је Милан Ј. Поповић покушавао да организује, вероватно неуспешно, пријем код председника владе Милана Стојадиновића.¹⁹⁵⁴ Више успеха имао је код председника београдске општине Владе Илића и патријарха СПЦ Варнаве, који је благословио рад комитета.¹⁹⁵⁵ Посетио је и председника Државног суда за заштиту државе, како би се омогућило сараднику ЈАК да истражује у архиви суда. Иако рад да помогне, председник суда наводио је да је потребан потпис

¹⁹⁴⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936; Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 3. 1936.

¹⁹⁴⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са VIII редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 23. 9. 1936.

¹⁹⁴⁹ ДАС, БИА, III-110, Писмо Удружења националних академичара Врбаске бановине ЈАК, 21. 5. 1940.

¹⁹⁵⁰ Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 150-151.

¹⁹⁵¹ ВАК, ZSg, 1-157/2 III, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 14. 3. 1936.

¹⁹⁵² Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 151.

¹⁹⁵³ Исто.

¹⁹⁵⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 3. 2. 1936.

¹⁹⁵⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 9. 3. 1936.

министра правде, како би им био дозвољен приступ архиви ДСЗД-а.¹⁹⁵⁶ Убрзо ће и та препрека бити отклоњена.

Поред државних органа, чињени су кораци ка приближавању осталим националним удружењима. Тиме је испуњаван други вектор политике ЈАК-а о чему је Милан Поповић говорио чланству. Прва заједничка седница националних друштава под покровитељством Југословенског антимарксистичког комитета одржана је 16. фебруара 1936. године.¹⁹⁵⁷ Нови састанак одржан је у априлу, након убиства Жарка Мариновића, у новим просторијама ЈАК-а, а након њега објављен је летак о стању на Београдском универзитету који су потписале све присутне организације.¹⁹⁵⁸ На састанку је донета одлука о оснивању два међуорганизациона одбора: Секција за студенте и Секција за програмско извођење. Прва је требало да заступа интересе студената и националних организација на универзитету, а друга да координише међуорганизационе активности.¹⁹⁵⁹

Од самог почетка рада Комитета препозната је потреба за повезивањем са омладином, поготово студентском. Већ у јануару 1936. године Милан Л. Поповић наводио је да ће настојати да преко ректора ступи у контакт са студентима и да одржи предавање на факултету.¹⁹⁶⁰ Тадашњи ректор, историчар Владимир Ђоровић обећао је одмах сарадњу, али је навео да би предавање председника ЈАК-а на Београдском универзитету било превише провокативно. Остављена је могућност да се у будућности одржи семинар о штетности марксизма. Поповић се такође повезао са двојицом професора који су, по његовим речима, били „симпатизери“ Комитета.¹⁹⁶¹ Прву конкретну услугу Југословенском антимарксистичком комитету учинио је ректор када им је дао информације о национално исправним студентима и њиховим организацијама. Његовим посредством остварен је контакт са уредништвом листа *Академска штампа*, које је обећало пуну подршку раду Комитета и молило да им се омогући окупљање у будућим просторијама ЈАК-а.¹⁹⁶² Милан Поповић се убрзо састао и са представницима Организације националних студената (ОРНАС), који су тражили финансијску помоћ за израду два летка. Први летак је био замишљен као одговор на комунистички летак „Студенти Београдског универзитета свом народу“, а други о досадашњем раду ОРНАС-а. Помоћ (1200 динара) им је одобрена, а по Поповићевом мишљењу те летке требало је растурати на „најефикаснији“ начин – путем Министарства унутрашњих послова и банских управа. Самим тиме очито је да је ЈАК већ у фебруару 1936, могао рачунати на подршку државних органа.¹⁹⁶³ Наглашено је да, иако се ЈАК активно повезује са ОРНАС-ом, он неће „арбитрирати“ између различитих националних група на универзитету, нити имати свог фаворита, већ ће подупирати све антикомунистичке организације. Такође, настојаће да се укине помоћ Сената БУ оним удружењима које воде комунисти и њихови симпатизери.¹⁹⁶⁴

¹⁹⁵⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936.

¹⁹⁵⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936.

¹⁹⁵⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 1. 4. 1936.

¹⁹⁵⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 21. 4. 1936.

¹⁹⁶⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 1. 1936.

¹⁹⁶¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 3. 2. 1936.

¹⁹⁶² ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 3. 2. 1936.

¹⁹⁶³ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

¹⁹⁶⁴ Исто.

Већ у марту 1936. године одржана је заједничка седница са представницима ОРНАС-а и договорено је оснивање директората од 3 члана који ће координисати антикомунистичке активности на универзитету.¹⁹⁶⁵ У априлу је одобрена редовна финансијска помоћ од 500 динара месечно *Академској штампи*, како би се превазишле финансијске тешкоће листа.¹⁹⁶⁶ Иако је раније тврђено да ЈАК не настоји да „арбитра“ између различитих групација студената националиста, Управном одбору је реферисано да је захваљујући активности комитета пошло за руком да се три фракције националиста на Београдском универзитету задрже на истој линији.¹⁹⁶⁷ У пракси је та сарадња резултовала у објави резолуције националних удружења о стању на Београдском универзитету, коју су потписали ЈАК, Народна одбрана, Соколи, Јадранска стража, Четничко удружење, и њихови представници на универзитету. У резолуцији је навођено да левичарска већина политички активних студената настоји да у потпуности преузме универзитет, да прогони националисте. Национална удружења позивала су на „одбрану несметаног рада“ универзитета.¹⁹⁶⁸

Током априла 1936. године, на Београдском универзитету одигравали су се догађаји који су могли дубоко компромитовати комитет. Наиме, након што је 3. априла проглашен генерални штрајк солидарности са загребачким и љубљанским универзитетима, у скалду са опробаним методама борбе студената комуниста, ОРНАС је, врло вероватно у сагласности са ЈАК-ом, започео акцију контрапропаганде. Штампан је летак у којем је тврђено да је штрајк под социјалним паролама само параван за политичке циљеве комуниста и подршку хрватским сепаратистима доминантним у Загребу.¹⁹⁶⁹ Када је девет чланова ОРНАС-а почело да дели тај летак испред Медицинског факултета, дошло је до вербалног сукоба са тридесетак комуниста-штрајкача. Препуцавање је ескалирало у сукоб у којем су коришћене столица и каменице, као и хладно оружје. Члан ОРНАС-а Слободан Недељковић је у сукобу камом коју је сам направио убио комунисту Жарка Маринковића, а ранио још двојицу. Учесници сукоба давали су супротстављена виђења одговорности за сукоб, Недељковић се касније на суду бранио да је убио у самоодбрани. Ипак аутопсија је утврдила да су Мариновић и рањени Вељко Крговић убудени са леђа, док је рањени Јован Шћепановић ударен спреда у средишњи део грудне кости.¹⁹⁷⁰ Недељковић се предао одмах по убиству, ухапшен је и касније осуђен на 5 година робије.¹⁹⁷¹ Цела афера могла се одразити врло неповољно по Југословенски антимакистички комитет, ако се узму у обзир блиски контакти одржавани у том тренутку са Организацијом националних студената. Међутим, улога ЈАК-а била је непозната у том тренутку комунистима, те нико од сведока оптужбе није указивао на то, док тужилаштво (које је могло знати) и представници ОРНАС-а то

¹⁹⁶⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 9. 3. 1936.

¹⁹⁶⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 1. 4. 1936.

¹⁹⁶⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 21. 4. 1936.

¹⁹⁶⁸ ВАгсh, R55/1207, Резолуција Националних удружења о стању на Београдском универзитету, 17. 4. 1936.

¹⁹⁶⁹ Аноним, „Студент права убио једног свог друга, а другога тешко ранио“, *Политика*, 5. 4. 1936; Аноним, „Студент права Слободан Недељковић убио је студента права Жарка Мариновића“, *Правда*, 5. 4. 1936.

¹⁹⁷⁰ Аноним, «Данас је почело суђење студенту Слободану Недељковићу оптуженом за убиство свога колеге Жарка Мариновића и за повреде нанете двојници студената», *Права*, 23. 6. 1936.

¹⁹⁷¹ Види: Аноним, «Завршена је истрага против студента убице и он ће бити данас предат суду», *Политика*, 6. 4. 1936; Аноним, «Студент Слободан Недељковић спроведен је јуче суду», *Политика*, 7. 4. 1936.

такође нису помињали.¹⁹⁷² Сам комитет се трудио да се дистанцира од афере, те убиство Мариновића и судски процес уопште нису ни помињани на седницама.

Један од захтева студената штрајкача било је и смена ректора Владимира Ћоровића, са којим је, ван очију јавности, комитет имао контакт. То се није смело прећутати, сматрао је Милан Л. Поповић. Стога је на седници Управног одбора наводио да, „Како би одступање ректора г. Ћоровића у овом моменту шкодило националном интересу и престижу на универзитету“, Комитет се „свим силама“ ангажовао на спречавању оставке ректора. У том циљу упућена је и помињана резолуција националних удружења на универзитету од 17. априла.¹⁹⁷³ Ипак, Ћоровић је поднео оставку, а одлуку није променио ни када је Пленум универзитета одбио да је усвоји.¹⁹⁷⁴ Нови ректор постао је Драгослав Јовановић, много наклоњенији комунистима од свог претходника. Југословенски антимакистички комитет није заборавио Слободана Недељковића, који је, након што је пуштен са робије, постао секретар комитета 1940. године.¹⁹⁷⁵

Иако је донета одлука да се чланство агресивно не врбује, то није значило да је оснивање Југословенског антимакистичког комитета држано у тајности. Напротив, већ крајем јануара Милан Л. Поповић је на Београдском радију, у оквиру емисије „Национални час“, држао предавање на тему „Однос демократије и комунизма у држави“.¹⁹⁷⁶ Вест о оснивању ЈАК-а разаслата је широм Југославије, али и света. Изложба „Про Део“ са преко стотину графика и дијаграма о стању у Совјетском Савезу, стигла је у Нови Сад 27. фебруара, где ју је свечано отворио Милан Поповић, говорећи и о организацији на чијем је челу био.¹⁹⁷⁷ Већ следећег месеца говорио је поново на радију, овог пута на тему „Социјални и идејни циљеви омладине“.¹⁹⁷⁸ Препознавши важност радија као медија, Поповић је сугерисао осталим члановима да такође настоје да наступају преко радија. Донета је одлука да се тежи томе да ЈАК буде заступљен барем једном месечно на Београдском радију.¹⁹⁷⁹ И други чланови Комитета су иступали преко радија. Тако је Станислав Краков у септембру говорио о „Јунацима Алказара“, понављајући пропагандну матрицу шпанских националиста. Тог месеца организована је Пропагандистичка секција ЈАК-а, коју су чинили Станислав Краков, Владимир Велмар-Јанковић, Павле Грегорић и Милорад Драгић.¹⁹⁸⁰ Током 1936. године нису вођене полемике са онима који су нападали комитет, превасходно листови *Балкан* и *Реч нове нације*, већ је преко МУП-а интервенисано да се са нападима престане. У јуну те године Милан Л. Поповић је отворио предавање руске емигранткиње Екатерине Гауг под називом „Преступништво, безбожништво и Коминтерна“.¹⁹⁸¹

¹⁹⁷² Аноним, «Данас је почело суђење студенту Слободану Недељковићу оптуженом за убиство свога колеге Жарка Мариновића и за повреде нанете двојници студената», *Права*, 23. 6. 1936.

¹⁹⁷³ VArch, R55/1207, Резолуција Националних удружења о стању на Београдском универзитету, 17. 4. 1936.

¹⁹⁷⁴ Аноним, «Пленум универзитета изразио је захвалност г. др. В. Ћоровићу», *Политика*, 26. 4. 1936.

¹⁹⁷⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 16. 3. 1940.

¹⁹⁷⁶ ДАС, БИА, III-110, Летак: „Однос демократије и комунизма у држави“; Записник са I редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 3. 2. 1936.

¹⁹⁷⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 20. 2. 1936; Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 63.

¹⁹⁷⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 9. 3. 1936.

¹⁹⁷⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 3. 1936.

¹⁹⁸⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са VIII редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 23. 9. 1936.

¹⁹⁸¹ VdG, EIA, 3164/6, Летак РТХД: „Преступништво, безбожништво и Коминтерна“, 18. 6. 1936.

Поред радија препознат је потенцијал путујуће изложбе „Про Део“, која је доиста била веома посећена. Тако је у априлу донета одлука да се садржај изложбе откупи, како би се уз додавање додатних материјала претворила у Изложбу Југословенског антимарксистичког комитета, која би такође обилазила Краљевину Југославију.¹⁹⁸² За то је постојао још један разлог. Како је Георгије Миткевич известио Женеву, до тада је, услед сталних селидби, већина материјала била веома оштећена. Стога је било потребно обновити експонате. То није било тако тешко, јер је стално придодаван нови материјал. По Миткевичевим речима „другови из Берлина“ пуно су помогли да се изложба обнови.¹⁹⁸³ Адалберт Кунгел је доиста у фебруару руководству ЈАК-а предао серију „лепих“ антикомунистичких слика руских уметника, која ће бити најупечатљивији и најоригиналнији допринос ЈАК-а изложби „Про Део“.¹⁹⁸⁴ Ангажован је руски емигрант како би превео са руског описе експоната.¹⁹⁸⁵ Изложба Југословенског антимарксистичког комитета постављена је у Соколском дому „Матица“ у Београду, где је незванично, само за ђаке и војску, отворена 24. маја 1936. године. Свечано отварање, на којем је говорио Станислав Краков, било је 31. маја.¹⁹⁸⁶ Из Београда одлучено је да изложба не иде на запад, као прошли пут, већ на југ – у Моравску и Вардарску бановину. Поново је Министарство унутрашњих послова сугерисало министру просвете да наложи подршку изложби, имају у виду да се „Про Део“ изложба показала „веома ефикасном у борби против комунизма“.¹⁹⁸⁷ Исту препоруку наставницима и директорима школа министар је упутио у јулу 1936. године.¹⁹⁸⁸

За руководиоца изложбе, који се бавио логистиком и транспортом експоната, као и кустоским задацима, постављен је руски емигрант Борис Хершљаков. Милан Л. Поповић обвестио је Министарство унутрашњих послова и Министарство просвете о планираној траси изложбе, те је тражио да се обезбеди кооперативност локалних власти у градовима где ће изложба бити постављена. До краја 1936. године, изложба је обишла 29 градова, међу којима Параћин, Јагодину, Ћуприју, Зајечар, Књажевац, Ниш, Алексинац, Ужице, а посетило ју је преко 20 000 људи.¹⁹⁸⁹ Када је октобра 1936. године изложба стигла у Ваљево, догодио се први инцидент. Руководилац Хершљаков се оглушио на упозорење среског начелника који му је саветовао да не поставља изложбу у Народној читаоници. У овој згради биле су и просторије Омладинског клуба интелектуалних радника, једног од камуфлираних комунистичких друштава. Отварање изложбе протекло је врло запажено и без инцидената, али је сутрадан у доба паузе за ручак, један број слика освануо „украшен“ српом и чекићем. Те вечери догодила се друга диверзија локалних комуниста. Наиме док је један део комуниста заговарао руководиоца изложбе, други су обућарским црнилом премазали већи

¹⁹⁸² ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 1. 4. 1936.

¹⁹⁸³ VdG, ЕИА, 3164/6, Писмо Георгија Миткевича Јурију Лодиженском, 9. 11. 1936.

¹⁹⁸⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

¹⁹⁸⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са VIII редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 23. 9. 1936.

¹⁹⁸⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 21. 4. 1936; Записник са VI редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 14. 5. 1936.

¹⁹⁸⁷ АЈ, 66-75-207, Допис Министарства унутрашњих послова Министарству просвете, 30. 6. 1936.

¹⁹⁸⁸ АЈ, 66-75-207, Распис министра просвете Добривоја Стошовића свим директорима средњих школа, 10. 7. 1936.

¹⁹⁸⁹ Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

број експоната, од чега су 3 слике биле у потпуности уништене.¹⁹⁹⁰ Према процени самог Југословенског антимакистичког комитета, штета је износила око 4000 динара, а било је потребно заменити 6 експоната. Милан Л. Поповић писао је министарству унутрашњих послова и захтевао најенергичнију истрагу.¹⁹⁹¹ Доиста, Одељење за државну заштиту захтевало је најенергичнију акцију од органа Банске управе у Сарајеву, а у истрагу је био укључен и Дрински жандармеријски пук. Тешкоћу у откривању починитеља причињавало је то што је јако велики број људи имао приступ експонатима. Једни правац истраге водио је према познатим ваљевачким комунистима. Полиција је ухапсила комунисту Ранка Марковића, али га руководилац изложбе Хершљаков није препознао на сучељавању, те је у недостатку доказа пуштен. Једин епilog овог инцидента била је инструкција Одељења за државну заштиту Банској управи да се предузму потребне истражне радње како би се забранио рад Омладинског клуба интелектуалних радника, који је био под утицајем комунизма.¹⁹⁹²

На послератном саслушању Милан Л. Поповић је свесно смањивао домет међународне сарадње коју је остварио Југословенски антимакистички комитет. Према његовом исказу, најбоља веза била је са ЕИА, док је са Антикоминтерном само постојала «преписка». Накратко су се чланови ЈАК-а дописивали и са „сличном организацијом у Риму“, док друге везе у иностранству нису имали.¹⁹⁹³ Истина је, међутим, другачија. Од самог оснивања Југословенског антимакистичког комитета, организација је могла рачунати на подршку Антикоминтерна и ЕИА.¹⁹⁹⁴ Главна заслуга за то припадала је несумњиво незаменљивом Георгију Георгијевичу Миткевичу. Он је још док су текли преговори око оснивања ЈАК-а, упознао Берлин са њиховим током и чак послао поверљиви списак сарадника, са молбом да се он нигде не публикује. Стога је та информација држана у тајности. Почетком јануара 1936. године сусрео се са Александром Иличем Лодиженским у Југославији и пренео му своје напоре који су крунисани оснивањем ЈАК-а. Лодиженски му се захвалио на ванредно важном задатку који је извршио и обећао сву подршку ЕИА новој организацији. Убрзо се писмом Миткевичу захвалио и Теодор Обер веома хвалећи његову агилност.¹⁹⁹⁵ Да то нису биле празне речи показује чињеница да су се Теодор Обер и Александар Лодиженски обратили Министру унутрашњих послова Краљевине Југославије и Управнику града Београда наводећи да знају да југословенска полиција подржава рад Георгија Миткевича и молећи их да осигурају да он добије неки орден, како би био још мотивисанији за борбу.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁹⁰ Милан Трипковић, «Неуспех антикомунистичке изложбе у Ваљеву 1936. године», *Годишњак међуопштинског архива Ваљево*, Vol. 12, 1978, 65-72.

¹⁹⁹¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 11. 1936.

¹⁹⁹² Милан Трипковић, «Неуспех антикомунистичке изложбе у Ваљеву 1936. године», *Годишњак међуопштинског архива Ваљево*, Vol. 12, 1978, 70.

¹⁹⁹³ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 16.

¹⁹⁹⁴ VArch, R55/1207, Циркулар министра Јозефа Гебелса, 8. 12. 1936; Lorna Waddington, „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 42 (4), 2007, 579; Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 64.

¹⁹⁹⁵ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Георгију Миткевичу, 4. 1. 1936.

¹⁹⁹⁶ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Министру унутрашњих послова Краљевине Југославије Антону Корощу, 9. 1. 1936; Писмо Александра Илича Лодиженског Управнику града Београда Милану Аћимовићу, 9. 1. 1936.

Доиста, Миткевич је тих дана развијао широку активност, наступајући широм Југославије као представник ЈАК-а, руске секције ЕИА, РТХД-а, а о свему извештавајући и Антикоминтерн. Тешко је стога разлучити која од организација којим је умешни емигрант припадао је инцирала који његов потез. У сваком случају, Миткевич је посећивао локалне антикомунистичке комитете и обећавао литературу ЕИА. Стога је молио Јурија Илича Лодиженског да хитно пошаље што више литературе, на свим језицима, без обзира на то када су објављене и о чему су. Потребно је било снабдети локалне агитаторе адекватним материјалом.¹⁹⁹⁷ Поред тога, радио је на успостављању контаката са католичким антикомунистичким центрима у Загребу и Љубљани. Посетио је Павла Јесиха,¹⁹⁹⁸ генералног секретара Католичке акције у Загребу. Сазнао је да је управо организован антикомунистички семинар за 100 сељака из Хрватске, чији је руководилац био професор Јурај Шћетинец.¹⁹⁹⁹ Католички свештеници држали су редовне проповеди у црквама против комунизма. Слична ситуација била је и у Љубљани, где је на католичком богословском факултету организован антикомунистички семинар за студенте. Предавачи су били професор овог факултета Франц Ксавер Лукман²⁰⁰⁰ и главни уредник *Словенеца* и један од идеолога словеначких клерикалаца Иван Ахчин.²⁰⁰¹ Договорен је долазак изложбе „Про Део“, у том тренутку већ допуњене материјалом ЈАК-а, у Љубљану. У разговору са католичким интелектуалцима из Загреба и Љубљане сазнао је да они сматрају да су *Билтени* ЕИА и Антикоминтерна које добијају посве довољни за вођење адекватне антикомунистичке борбе и организацију семинара.²⁰⁰²

Међунродна антикомунистичка антанта у потпуности се оријентисала на сарадњу са Југословенским антимаарксистичким комитетом у земљи, не водећи много рачуна о осталим актерима. Тако су неке иницијативе које су упутили појединци ван ЈАК-а тих месеци одбијене без много размишљања.²⁰⁰³ Теодор Обер се писмом обратио Милану Поповићу честитајући оснивање ЈАК-а и његов избор за председника и наводећи да му ЕИА стоји на располагању.²⁰⁰⁴ Током 1936. године текли су разговори о томе да Теодор Обер напоскон посети Југославију и одржи предавање у Београду. Пре тога било је потребно да се ЈАК ухода, те је председник антанте југословенску престоницу посетио тек јануара 1937. године.

¹⁹⁹⁷ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Георгија Миткевича Јурију Иличу Лодиженском, 9. 11. 1936.

¹⁹⁹⁸ Он је на челу Католичке акције остао све до фебруара 1936. године, када га је по замисли надбискупа Степинца заменио Иван Протуглипац, председник Крижара. Види: Zdravko Matić, Frano Stoljić, „Razvoj Katoličke akcije u Hrvatskoj nakon Ivana Merza“, *Crkva u svijetu*, Vol. 52, No. 2, 2017, 247.

¹⁹⁹⁹ Шћетинец је био истакнути католички интелектуалац, који се посебно бавио социјалним и економским темама. Сматран је најбољим југословенским познаваоцем корпоративизма и социјалних политика фашистичког режима, о чему је пуно писао. Види: Mira Kolar Dimitrijević, „Koprivničanac dr. Juraj Šćetinec, socijalni pisac (1898-1939)“, *Podravski zbornik*, Vol. 28, 2002, 162-175.

²⁰⁰⁰ Франц Ксавер Лукман био је професор католичког богословског факултета у Љубљани, и близак сарадник професора Гривеца. Види: Matic Lesjak, *Franc Ksaver Lukman v slovenski kulturni zgodovini*, magistrski rad, (Ljubljana: Univerza in Ljubljani, 2017).

²⁰⁰¹ Види: Bojan Godeša, „Komunizem največja nevarnostnaše dobe – o idejnopoličnem profilu vodstva političnega katolicizma na Slovenskem na predvečer napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. 58, No. 1, 2018, 121-145.

²⁰⁰² BdG, EIA, 3164/6, Георгије Миткевич, Информација, без датума.

²⁰⁰³ Види: BdG, EIA, 3164/6, Писмо Сергија Васиљева Теодору Оберу, 18. 2. 1936; Писмо Теодора Обера Сергију Васиљеву, 5. 3. 1936; Писмо Јована Јушкевића Теодору Оберу, без датума; Писмо Теодора Обера Јовану Јушкевићу, 12. 8. 1936.

²⁰⁰⁴ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Милану Л. Поповићу, 17. 3. 1936.

Пуно конкретнија и интензивнија била је сарадња новооснованог Југословенског антимарксистичког комитета са Антикoминтерном. Прва вест о оснивању „борбеног савеза против комунизма“ у Београду објављена је у *Антикоминтерн нахрихтендинсту* већ 1. фебруара. Индикативно, писац чланка повезао је оснивање ЈАК-а са састанком врха југословенске полиције децембра 1935. године и појачаним антикомунистичким курсом.²⁰⁰⁵ Већ средином фебруара Милан Поповић сусрео се са Адалбертом Кунгелом, који је обећао подршку централе у Берлину и позвао ЈАК да пошаље делегата у немачку престоницу, како би упознао методе рада Антикoминтерна. Поповић је на следећој седници Сталног бироа прочитао куртоазно писмо Антикoминтерна и најавио скори одлазак једног члана ЈАК-а у Немачку.²⁰⁰⁶ Срећом по ЈАК, у Немачкој је у том тренутку већ био њихов члан, књижевник Милош Црњански, као дописник Централног пресбироа. На седницама никада није помињано да је он представник Комитета у Немачкој, већ је та информација држана у тајности од већине чланства. Стога контакти са Антикoминтерном су се одвијали у два правца: преко Адалберта Кунгела у Краљевини Југославији и Милоша Црњанског у Немачкој.

Кунгел је изразио жељу да присуствује некој од седница ЈАК-а, како би упознао његове чланове и методе рада. Такође, понудио је већ помињану колекцију антикомунистичких слика руских сликара, која је постала саставни део изложбе ЈАК.²⁰⁰⁷ Порекло ових слика постаје јасно када се новембра 1936. године, гимназијски професор у Вршцу, Димитрије Балтушевић,²⁰⁰⁸ обратио писмом лично министру пропаганде нацистичке Немачке, Јозефу Гебелсу. Он је Гебелсу послао свој план борбе против бољшевизма и понудио се да уступи своју збирку слика руских уметника антикомунистичког садржаја.²⁰⁰⁹ У плану који је приложио писму, заговарао је појачавање антикомунистичке пропаганде, која за циљ има да изазове устанке у позадини, када „тенкови и бомбе“ крену на СССР. Како би помогао у овом циљу, нудио је Немцима серију од 28 слика реномираних руских сликара. Оне су тематизовале уништење које је за собом остављао бољшевизам, али и „разоткривале женевске преваранте“ (Лигу Народа). Према његовом мишљењу, биле би погодне за израду поштанских марка и коришћење у филмовима.²⁰¹⁰ Заинтересованост за ове слике исказао је ванредно утицајани службеник Министарства пропаганде, Еберхард Таубер, тражећи да прегледа материјал који је Балтушевић предао немачком посланству у Београду.²⁰¹¹ Посланство је, примивши слике, оценило да „нису без уметничког талента“ и да описују прве године бољшевичке власти у Русији.²⁰¹² Након што су слике послате у Берлин оцењено је да ипак нису погодне за општу

²⁰⁰⁵ ВАК, ZSg 1-157/2 III, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 1. 2. 1936.

²⁰⁰⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Сталног бироа, 20. 2. 1936.

²⁰⁰⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

²⁰⁰⁸ Балтушевић је и раније писао на немачком, те могуће био у контактима са вршачком фолксдојчерском заједницом. Види: Dimitrije Baltušević, *Es gibt kein Tod! Wege zur Unsterblichkeit*, (Vršac: Jugoslovenska štamparija, 1931).

²⁰⁰⁹ РА АА, RZ 211/R 104408, Писмо Димитрија Балтушевића Јозефу Гебелсу, 25. 11. 1936.

²⁰¹⁰ РА АА, RZ 211/R 104408, Димитрије Балтушевић, Нови план за најучинковитију ппропаганду против бољшевизма, без датума.

²⁰¹¹ РА АА, RZ 211/R 104408, Писмо Еберхарда Таубера Министарству иностраних послова Немачке, 12. 1. 1937.

²⁰¹² РА АА, RZ 211/R 104408, Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 29. 1. 1937.

антикомунистичку пропаганду, већ боље за локалне прилике, те их Антикоминтерн није користио.²⁰¹³ Уместо целог света обићи ће Југославију у оквиру изложбе ЈАК-а.

Марта 1936. године председник Антикоминтерна Адолф Ерт обратио се Југословенском антимарксистичком комитету са предлогом да се организује његово предавање у Београду, а потом предавање Милана Л. Поповића у Берлину.²⁰¹⁴ Ова понуда оберучке је прихваћена, имајући у виду част коју председник утицајног Антикоминтерна чини младој југословенској организацији. Тог месеца седници Управног одбора ЈАК-а присуствовао је и Кунгел, који је, на изненађење присутних на течном српском одржао реферат о стању комунистичке акције у Југославији и методама рада Антикоминтерна. Његово излагање оставило је велики утисак на присутне. Показао се као врло добро информисан не само о комунизму већ о политичком стању Краљевине у целини. Присутни полицајац у пензији, Васа Лазаревић, упутио је Кунгелу искрени комплимент замоливши га да достави Комитету све информације о КПЈ и њеним симпатизерима са којима располаже.²⁰¹⁵ Представник Антикоминтерна у земљи није се зауставио само на импресионарању чланова Југословенског антимарксистичког комитета. Провевши нешто мање од два месеца (7. фебруар – 3. април) у Краљевини Југославији, успео је да посети Немачко посланство и фолксдојчерске организације, Министарство унутрашњих послова где се упознао са вођом антикомунистичког одсека искусним обавештајцем Владетом Милићевићем, Централни пресбиро и Бошка Богдановића,²⁰¹⁶ самог министра Антона Корошеца, декана Љубљанског католичког факултета Франца Гривеца и седиште Католичке акције у Загребу. Списак адреса се у великој мери поклапа са онима које је Миткевич посетио неколико месеци раније, те је могуће да је Кунгелу вредне податке дао његов повереник. Кунгел је извештавао Берлин о тополном пријему у ЈАК-у, као и о договору о узвратним посетама и предавањима. По његовим речима, свугде је био топло примљен, и сви наведени изразили су спремност да помогну активности Антикоминтерна.²⁰¹⁷

Подједнако активан био је и Црњански у немачкој престоници. Тек што се сместио у своју нову канцеларију, избио је скандал који се веома лоше могао одразити на југословенско-немачке односе, па и на антикомунистичку сарадњу. Наиме, 4. фебруара Давид Франкфуртер, даруварски Јеврејин и југословенски држављанин, убио је швајцарског вођу нацистичке странке Вилхелма Густлофа у његовој кући у Давосу. На сличан начин као Конради дванаест година раније, упуцао је Густлофа и потом се мирно предао полицији. Овом убиству дат је велики публицитет и Гебелсова пропагандна машина направила је од Густлофа још једну од жртава међу нацистима, а од Франкфуртера крвожедног јеврејског убицу. По Југославију је било незахвално истицање атентаторовог југословенског порекла у немачкој штампи. Истовремено, навођено је да се делови југословенске штампе солидарису са атентатором и критикују нацизам, те је Милош Црњански морао незванично ургирати у Министарству пропаганде да се са том праксом

²⁰¹³ РА АА, RZ 211/R 104408, Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 29. 4. 1937; Писмо Еберхарда Таубера Министарству иностраних послова, 22. 6. 1937; Писмо Еберхарда Таубера Министарству иностраних послова, 16. 8. 1937.

²⁰¹⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 3. 1936.

²⁰¹⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 28. 2. 1936.

²⁰¹⁶ Према немачким информацијама, Бошко Богдановић је био „повереник“ министра Корошеца. РА АА, RAV Belgrad, 62/4, Информације о Антикомунистичкој лиги, 30. 12. 1941.

²⁰¹⁷ ВArch, NS 43/18, Извештај о раду Антикоминтерна, април 1936.

престане.²⁰¹⁸ У овом периоду Црњански је сразмерно често боравио у просторијама Министарства пропаганде, по читавом низу различитих питања. Због двоструке природе његовог ангажмана (као дописника ЦПБ-а и делегата ЈАК-а) није увек могуће разлучити тачне мотиве његових интервенција. Некада је на једном састанку било речи и о оба пола његовог посла, често без међусобне везе.²⁰¹⁹ Настојао је да се преко Министарства пропаганде омогући оснивање југословенске краткоталасне радио станице у Немачкој али је та иницијатива ипак била неуспешна.²⁰²⁰ Истовремено, радио је и на организацији предавања Милана Ј. Поповића у Берлину одржаног 7. маја 1936. Иако је по изворном плану прво требало да дође Ерт у Београд, услед обавеза договорено је да прву посету учини председник Југословенског антимарксистичког комитета. У извештају Централном пресбируу о предстојећој Поповићевој посети Црњански га је назвао „претседником београдске организације Антикоминтерна“, јасно подвлачећи интернационални карактер ЈАК-а. Пресбиру је такође обавештен о садржају његовог предавања и о корацима предузетим како би се организовало.²⁰²¹ Милану Ј. Поповићу учињена је велика част, јер је своје предавање „Политичко превирање и стварање јединствене нације у Југославији“ одржао пред бројним званицама у просторијама берлинске градског већа (Ратхауса).²⁰²² У свом предавању истакао је да је комунизам главни непријатељ стварања јединствене југословенске нације и навео да комунисти подржавају све сепаратистичке покрете. Након предавања реч је узео Адолф Ерт и свечано изјавио да ће Немачка помоћи борбу Југословенског антимарксистичког комитета.²⁰²³

Убрзо, 23. маја у Београд је стигао Ерт, којем је на железничкој станици уприличен дочек. У 18 сати у сали Инвалидског дома окупиле су се бројне званице међу којима немачки посланик Виктор фон Херен, дивизијски генерал Војин Максимовић, председник Скупштине Југославије, подпредседник Сената Круљ као и низ актуелних и бивших министара. Након интонирања југословенске химне, реч је узео председник Југословенског антимарксистичког комитета, Милан Ј. Поповић, поздравио присутне и представио уваженог госта из Немачке. Тема Ертовог предавања била је „Комунистичка светска опасност и одбрана од ње“. Он је говорио на немачком, а потом је прочитан превод предавања о борби Антикоминтерна против „светске опасности – бољшевизма“.²⁰²⁴ Предавању је следила „интимна вечера“ за позване званице у ресторану Српски краљ, о трошку мецене комитета, Милана Вапе. Сутрадан је, у пратњи представника ЈАК-а и Адалберта Кунгела, Адолф Ерт посетио Опленец и поклонио се сенима краља Александра, а након ручка у Тополи уприличен је пријем у Немачком посланству.²⁰²⁵ На крају своје посете, Адолф Ерт је примљен у аудијенцију код патријарха Варнаве и митрополита Руске

²⁰¹⁸ АЈ, 38-48-106, Милош Црњански Централном пресбируу, 8. 2. 1936; Види: Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*, Александар Стојановић, Растко Ломпар (ур), (Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019), 12-17.

²⁰¹⁹ АЈ, 38-48-106, Милош Црњански Централном пресбируу, 27. 3. 1936.

²⁰²⁰ Види: АЈ, 38-48-106, Писмо Милоша Црњанског Кујунџићу, 5. 8. 1936; АЈ, 38-49-107, Милош Црњански Централном пресбируу, 13. 4. 1937; Милош Црњански Централном пресбируу, 26. 4. 1937.

²⁰²¹ АЈ, 38-48-106, Писмо Милоша Црњанског Кости Луковићу, 16. 4. 1936.

²⁰²² ДАС, БИА,III-110, Записник са VI редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 14. 5. 1936.

²⁰²³ ВArch, Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut (R 4902)/4096, *Deutsches Nachrichtenbüro*, 7. 5. 1936.

²⁰²⁴ ВАК, ZSg, 133/55, Светска опасност – бољшевизам, 23. 5. 1936; Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²⁰²⁵ План посете договорен је још почетком априла. ДАС, БИА,III-110, Записник са V редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 1. 4. 1936.

заграничне цркве Атанасија.²⁰²⁶ Са поглаваром РЗЦ се директор Антикоминтерна упознао још раније у Берлину, када је он посетио немачку „Про Део“ комисију. Тада су разговарали о евентуалном одржавању Светског конгреса православних цркава у Немачкој, као и о оснивању црквеног семинара у Берлину у циљу боље сарадње православних цркава и Немачке.²⁰²⁷

Милош Црњански наставио је да ради на повезивању Антикоминтерна и југословенских чинилаца и након доласка Адолфа Ерта у Београд. Јуна 1936. године састао се са Ертом и Кунгелом и договорио читав низ конкретних корака. Овај састанак представљао је прави пример двојне функције Црњанског, јер се нису сви резултати састанка нису односили на поље рада Југословенског антимакистичког комитета. Договорен је студијски боравак у Немачкој за четири службеника југословенске полиције у трајању од два месеца, а истовремено и студијска посета за осам до десет југословенских студената током Олимпијаде. Разговарано је о оснивању немачко-југословенског друштва у Берлину. Истовремено, Црњански је настојао да се истражи подршка коју поједини екстремни хрватски емигранти уживају у Берлину, поготово у круговима око Розенберга, главног ривала Адолфа Ерта и Јозефа Гебелса на пољу антикомунистичког рада.²⁰²⁸ Такође, помогао је Антикоминтерну да ступи у контакт са Министарством унутрашњих послова Краљевине Југославије и патријархом СПЦ Варнавом.²⁰²⁹ Међутим, Црњански није протествовао само против контаката хрватских националиста у Немачкој, већ и конкурентских антикомунистичких групација интегралнојугословенског усмерења. Тако је и у Берлину и у Београду радио на томе да се спречи даљи рад у Берлину Берислава Анђелиновића, бившег орјунаша и аташеа за штампу у Вашингтону, и Стевана Клујића, бившег аташеа за штампу у Прагу. Њих двојица посећивали су Министарство пропаганде и тражили помоћ Немаца за оснивање нове антикомунистичке организације у Југославији, по моделу ОРЈУНЕ. Црњански је настојао да се сваки даљи контакти ове двојице са немачким властима забране.²⁰³⁰

Када је у врху Министарства пропаганде донета одлука да се почне организација Светског антикомунистичког конгреса, оцењено је да би, између осталог, овај конгрес могао довести до приближавања држава чланица Балканског пакта Немачкој, због њиховог израженог антикомунистичког става.²⁰³¹ Стога је чињен напор да се привуку делегати из овог дела Европе за рад конгреса. Већ у мају 1936. године на седници Управног одбора Југословенског антимакистичког комитета било је речи о томе да ће и комитет бити заступљен на овом припремном састанку крајем године.²⁰³² Међу бројним делегатима присутним на поверљивом састанку у месту Фелдафлинг крај Минхена између 4. и 10.

²⁰²⁶ ВArch, R55/1207, Anonim, „Der Kampf mit dem Kommunismus“, *Wozroschdenije* (Paris), 14. 6. 1936. (превод са руског).

²⁰²⁷ ВArch, NS 43/18, Извештај о раду немачке Про Део комисије, за фебруар-март 1936, 9. 4. 1936; За преглед односа СПЦ и немачких органа током овог периода види: Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, Vol. 2, 2020, 51-73.

²⁰²⁸ ВArch, R55/1207, Забелешка о разговору Црњанског, др Ерта и Кунгела, 4. 6. 1936.

²⁰²⁹ АЈ, 38-49-108, Извештај о раду дописника Милоша Црњанског током 1936. године, 9. 12. 1936.

²⁰³⁰ АЈ, 38-48-106, Полугодишњи извештај дописника Милоша Црњанског, 13. 7. 1936; Писмо Милоша Црњанског Централном пресбируу, 23. 7. 1936.

²⁰³¹ ВАК, ZSg, 133/55, Предлог Фиреру о организацији светског антибољшевичког конгреса, без датума.

²⁰³² ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 20. 5. 1936.

ноцембра 1936. године били су и делегати Југославије, Драго Цудениго из Министарства унутрашњих послова и Милош Црњански (под познатим псеудонимом Милош Путник) из Југословенског антимакистичког комитета.²⁰³³ На саветовању о методима антикомунистичке борбе реферат у оквиру сесије о изложбама држао је Адалберт Кунгел који је презентовао успехе „Про Део“ изложбе која је већ годину дана обилазила Југославију, стигавши у 27 градова. Подвукао је њен међународни карактер наводећи да су материјал за њу обезбедили једнако ЕИА и Антикоминтерн.²⁰³⁴ Двојица Југословена нису имала реферате, али су узимала учешће у дискусијама. Тако је Црњански учествовао у дискусији око укључивања жена у антикомунистичку борбу и активностима „Светске лиге жена против болшевизма и рата“.²⁰³⁵ Окупљени су подржали напоре ове организације да заинтересује жене света за борбу против комунизма, што ће се ускоро одразити на политику Југословенског антимакистичког комитета. Драго Цудениго учествовао је у дискусији посвећеној правној борби против болшевизма, и зступао мишљење да се мора донети одлука на нивоу држава о ускраћивању права комунистима на политички азил, по моделу борбе против међународног криминала. Тиме би се онемогућило да комунисти само емигрирају из државе против које раде, и да онда из оближње државе настављају свој деструктивни рад. Овај случај поготово је погађао Краљевину Југославију која се годинама суочавала са радом комуниста емиграната из Беча. Цуденигов став свесрдно су подржали мађарски делегати.²⁰³⁶ Милош Црњански је у свом годишњем извештају наводио да је он на тој конференцији предложио поздравни телеграм Адолфу Хитлеру, као и да се посредством Адолфа Ерта упознао са министром пропаганде Гебелсом.²⁰³⁷

Како би појачао утисак ове конференције и управо склопљеног Антикоминтерн пакта, децембра 1936. године започета је дистрибуција посебне свеске *Фелкишер Беобахтера*, званичног листа нацистичке партије, посвећене Антикоминтерну. Она је за циљ имала мобилизацију подршке за Светски антикомунистички конгрес. Прво издање у огромном тиражу од 700 000 примерака дељено је по Немачкој, али и свету. Према схематизацији, у Краљевину Југославију упућено је 15 примерака, од тога у Београд 3 а у Сарајево и Загреб по 6.²⁰³⁸ Међутим, количином послатих примерака није било задовољно немачко посланство у Београду, које је наводило да, како би ова свеска имала успеха у антикомунистичкој пропаганди у Краљевини Југославији, било би потребно послати још 50 примерака.²⁰³⁹

Нова 1937. година за Југословенски антимакистички комитет почела је слично као што се претходна завршила – припремом доласка уваженог госта и саборца у Београд. Овога

²⁰³³ РА АА, RZ 211, R 104549b, Строго поверљиво! Протокол прве поверљиве међународне антикомунистичке конференције у Фелдафлингу код Минхена, 4– 10. новембра 1936, 37-39.

²⁰³⁴ Исто, 18.

²⁰³⁵ Исто, 24

²⁰³⁶ Исто, 25.

²⁰³⁷ Веома је могуће да се Црњански упознао са Гебелсом, јер је он посетио и поздравио учеснике конференције, али није много вероватно да је он иницирао слање поздравних телеграма. Наиме са конференције упућени су поздравни телеграми низу немачких и светских лидера (Гетулију Варгасу, Адолфу Хитлеру, Јозефу Гебелсу, Бениту Мусолинију, Миклошу Хортију, Антонију Оливери де Салазару, Франциску Франку), а сваки од њих потписао је Адолф Ерт. Види: АЈ, 38-49-108, Извештај о раду дописника Милоша Црњанског током 1936. године, 9. 12. 1936; Милош Црњански, *Дипломатски извештаји 1936-1941*, 87.

²⁰³⁸ РА АА, RZ 214/R100152, Списак послатих брошура, 4. 3. 1937.

²⁰³⁹ РА АА, RZ 214/R100152, Посланство у Београду Министарству иностраних послова, 19. 3. 1937.

пута био је то Теодор Обер. У децембру је Обер прихватио позив Милана Л. Поповића да посети Београд и да одржи предавање о борби Швајцарске са комунизмом. Навео је да жели да се током боравка у Југославији упозна са водећим личностима краљевине и свим истакнутим борцима против комунизма.²⁰⁴⁰ Сазнавши да председник антанте долази у Београд, њему се обратила руска емигранткиња Екатерина Гауг, чланица РТХД и честа говорница на антикомунистичким трибинама у земљи. Са утицајним Швајцарцем познавала се од раније, јер је била позвана на процес Конрадију као сведок одбране. Тада је живела у Немачкој, била активан у емигрантским круговима²⁰⁴¹ и објавила је књигу *Иза кулиса болшевизма* у Лајпцигу 1928. године, а потом се настанила у Југославији радећи као новинарка и сарађујући са листовима *Правда*, *Жена и свијет*, *Народна одбрана* и *Полиција*. Желела је да њено наредно предавање о феномену „Безпризорних“ у Совјетском Савезу отвори управо Обер. Међутим, Швајцарац је имао тако густ распоред током боравка у Београду, јер је намеравао да посети све важне личности, да није могао да изађе у сусрет њеној молби.²⁰⁴²

У југословенску престоницу Теодор Обер стигао је 28. јануара, а сутрадан је присуствовао почасној седници Управног одбора Југословенског антимакистичког комитета.²⁰⁴³ Детаљи посете утначени су са Георгијем Миткевичем.²⁰⁴⁴ Када је стигао на располагање стављен му је лични аутомобил председника Сената, Желимира Мажуранића.²⁰⁴⁵ Свој боравак искористио је како би посетио патријарха СПЦ Варнаву, председника Владе Милана Стојадиновића, низ министара, председника Сената Мажуранића, представника руске емиграције Василија Штрандмана и регента Раденка Станковића.²⁰⁴⁶ Тридесетог јануара, као и Ерт пре њега, одржао је предавање у сали Инвалидског дома под називом „Демократска Швајцарска и болшевизам“. ЈАК се побринуо да цео догађај обезбеђују „сигурни људи“ а сала је била дупке пуна југословенске друштвене и политичке елите.²⁰⁴⁷ Присутни су били патријарх СПЦ Варнава, сенатори Јован Бањанин и Желимир Мажуранић, отпавник послова Швајцарске Паул Штајнер, председник београдске општине Влада Илић, бивши министар Коста Кумануди, Ђорђе Рош, Станислав Краков и бројни други. Предавању је претходила уводна реч председника Југословенског антимакистичког комитета Милана Л. Поповића. Обер је говорио на француском, а потом је следио превод. У свом говору истицао је резултате „Про Део“ изложбе, коју је до тада посетило 100 000 Југословена и чији су бројни покровитељи били у сали. Презентовао је борбу швајцарске демократије против комунизма и наглашавао опасност која је претила свету и Европи од „перфидне“ народнофронтовске политике Коминтерне. Наводио је да „Трећа Интернационала убацује запаљену буктињу у Западну Европу и слави свадбу комунизма и анархије“. Предавање је завршено похвалом

²⁰⁴⁰ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Милану Л. Поповићу, 30. 12. 1936.

²⁰⁴¹ Види: *Бглое дгъло: лгтописъ бгълой борббы*, (БерлинЪ : Мгднй всадникЪ, 1927).

²⁰⁴² VdG, EIA, 3164/6, Писмо Екатерине Гауг Теодору Оберу, 29. 12. 1936; Писмо ЕИА Екатерини Гауг, 19. 1. 1937; Писмо Екатерине Гауг Теодору Оберу 19. 1. 1937; Писмо Теодора Обера Екатерини Гауг 24. 1. 1937.

²⁰⁴³ Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²⁰⁴⁴ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Милана Л. Поповића Теодору Оберу 12. 1. 1937; Писмо Теодра Обера Милану Л. Поповићу, 18. 1. 1937; ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

²⁰⁴⁵ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Желимиру Мажуранићу, 26. 2. 1937.

²⁰⁴⁶ *Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 416.*

²⁰⁴⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

блаженопочившем краљу Александру и његовој доследној антикомунистичкој борби.²⁰⁴⁸ После Оберовог излагања одабране званице продужиле су до хотела Бристол, где је уприличен коктел. Сутрадан се упутио на Оплепац, како би положио цвеће на краљев гроб, а одатле у Скопље. У седишту Вардарске бановине локална секција РТХД-а уприличила је леп пријем председнику Антанте.²⁰⁴⁹ Из Краљевине Југославије, Обер се упутио у Атину.

По повратку у Швајцарску, средином фебруара 1937. године, Теодор Обер је започео са слањем писама личностима са којима је разговарао у Београду захваљујући им се на топлој дочеку, понављајући у главним цртама теме о којима су разговарали и настојећи да капитализује на личном контакту са тако важним југословенским личностима.²⁰⁵⁰ Ова серија писама представљала је увод у својеврсну офанзиву ЕИА, која је по интензитету сарадње са југословенским чиниоцима током 1937. године престигла Антикоминтерн. Са патријархом Варнавом речи је било о повећању антикомунистичке пропаганде православних цркава, поготово око питања милитантних безбожника у Совјетском Савезу.²⁰⁵¹ Чини се да је патријарх Варнава пред смрт озбиљно одлучио да се СПЦ жестоко укључи у антикомунистичку борбу, упркос Конкордатској кризи која је тресла југословенску јавност. По писању *Руског гласа* током пролећа организовани су у Београду шестомесечни антикомунистички курсеви са фокусом на болшевистичком безбожништву. Покровитељство над курсом имали су патријарх СПЦ Варнава и митрополит РЗЦ Анастасије, а слушаоцима су дати материјали о прогону цркава, вероватно добијени од ЕИА.²⁰⁵²

„Неколико дана пре трагичне смрти великог антиболшевистичког борца, патријарха Варнаве, посетио је сарадник генералног секретаријата за припрему прво Светског антикомунистичког конгреса Београд. Пренео је у име антикомунистичког светског покрета најбоље жеље за оздрављење његове светости, и имао је част да га прими заменик патријарха митрополит Доситеј“.²⁰⁵³ Адалберта Кунгела обавестио је митрополит, да патријарх нема много шансе за оздрављење али да је воља патријархова била борба против комунизма, што ће СПЦ испоштовати и након његове смрти. Митрополит Доситеј је напоменуо да је СПЦ једина црква на свету која се свакодневно моли за ослобођење руског народа како би осоколила руске емигранте. У Краљевини Југославији се труди да убеди јавност о „стварном стању“ у СССРу, у чему су сви свештеници активни. По његовом мишљењу, није довољно иступати само против антирелигиозног аспекта болшевизма, већ се активно мора борити и против комунистичке пропаганде и политичких циљева. Посебно је истакао опасност од тактике Народног фронта и настојања комуниста да поделе свет на таборе „демократије и фашизма“. Закључио је свој разговор са Кунгелом мишљу: „Ако

²⁰⁴⁸ Аноним, „Предавање г. Обера о комунизму“, Време, 31. 1. 1937; Аноним, „Предавање г. Теодора Обера, претседника Одбора за борбу против Треће интернационале, о борби Швајцарске против комунизма“, *Правда*, 8. 2. 1937.

²⁰⁴⁹ VdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Представнику РТХД у Скопљу, 15. 2. 1937.

²⁰⁵⁰ VdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Милану Л. Поповићу, 15. 2. 1937; Писмо Теодора Обера Георгију Миткевичу, 15. 2. 1937; Писмо Теодора Обера Раденку Станковићу, 25. 2. 1937; Писмо Теодора Обера патријарху Варнави, 25. 2. 1937; Писмо Теодора Обера Божидару Мажуранићу, 26. 2. 1937; Писмо Теодора Обера Василију Шtrandману, 26. 2. 1937.

²⁰⁵¹ VdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера патријарху Варнави, 25. 2. 1937

²⁰⁵² ВАК, ZSg 1, 157/2 IV, *Antikomintern Nachrichtendienst*, 1. 6. 1937.

²⁰⁵³ K[ungel], „Das Vermächtnis S. H. des serbischen Patriarchen Warnawa an die Antibolschewist. Weltbewegung“, *Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, September 1937.

желимо да спасемо свет, сви који виде у комунизму непријатеља без обзира на то да ли су демократе, фашисти, православци или католици морају да се уједине у јединствени борбени фронт. Не `демократија` против `фашизма већ антибољшевизам против бољшевизма“.²⁰⁵⁴

Још значајнији је био разговор који је Теодор Обер водио са регентом Раденком Станковићем, који је био покровитељ из сенке бројним десничарским организацијама у земљи. Обавестио га је да ЕИА планира да се на следећој конференцији крајем 1937. године посвети проблему интелектуалног бољшевизма, „Култур-бољшевизма“, како се то често говорило. У питању је било уверење бројних десничара о великом броју криптокомуниста из интелектуалног миљеа, који притворно промовишу комунизам под видом ускостручне и научне расправе о идејама или друштвеном уређењу.²⁰⁵⁵ Планирао је стога, да се делегати националних центара ЕИА окупе у Женеви како би одржали реферате о „Култур-бољшевизму“ у својим земљама, у циљу боље идентификације и сузбијања прикривеног комунистичког рада. Молио је намесника Станковића да препоручи двојицу универзитетских професора који би били делегати Краљевине Југославије на предстојећем конгресу.²⁰⁵⁶ Раденко Станковић одговорио је убрзо, прво се захваливши на послатим брошурама ЕИА, и наводећи да ће Обера ускоро контактирати професори чије је присуство и сарадњу желео.²⁰⁵⁷ Двадесетак дана касније, крајем марта 1937. године, Оберу се доиста, писмом јавио бивши ректор Београдског универзитета и професор историје, Владимир Ћоровић. Он је навео да ће се врло радо бавити изучавањем продора бољшевизма у југословенску интелигенцију, те замолио за материјале ЕИА о општем контексту „Култур-бољшевизма“.²⁰⁵⁸ Из Женеви је стигла убрзо позивница Ћоровићу на конференцију, а он је обавестио ЕИА да ће други представник бити професор међународног јавног права у Суботици и бивши секретар Лиге народа, Ђорђе Поповић.²⁰⁵⁹ Том приликом доставио је кратак експозе о комунизму међу интелектуалцима у Краљевини Југославији, који ће у Женеви усмено „развијати“ један од њих двојице.

Милан Ј. Поповић известио је априла 1937. године Теодора Обера да је не само детаљано прочитао законски предлог ЕИА о забрани комунизма у Швајцарској, већ да га је јавно хвалио у Сенату и говорио о значају скорашње Оберове посете Београду.²⁰⁶⁰ Доиста, у оквиру дебате у Сенату о комунистичкој опасности 22. марта Милан Ј. Поповић говорио је да „идеалан пример [борбе против комунизма Р.Ј.] пружа нам швајцарска демократија“.²⁰⁶¹ Захваливши му се на лепим речима о раду ЕИА, Обер га је позвао на предстојећу конференцију, као политичког представника Југославије.²⁰⁶² Поповић је оберучке прихватио позив, наводећи да ће врло радо говорити о интелектуалном

²⁰⁵⁴ K[ungel], „Das Vermächtnis S. H. des serbischen Patriarchen Warnawa an die Antibolschewist. Weltbewegung“, *Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, September 1937.

²⁰⁵⁵ Види: BdG, EIA, 3014/4, Циркуларно писмо Теодора Обера члановима ЕИА, 9. 4. 1937; BdG, EIA, 3014/15, Низ материјала о „Култур-бољшевизму“ у Швајцарској и свету.

²⁰⁵⁶ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Раденку Станковићу, 25. 2. 1937.

²⁰⁵⁷ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Раденка Станковића Теодору Оберу, 8. 3. 1937.

²⁰⁵⁸ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Владимира Ћоровића Теодору Оберу, 28. 3. 1937.

²⁰⁵⁹ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Владимиру Ћоровићу, 2. 4. 1937.

²⁰⁶⁰ BdG, EIA, 3164/6, Писмо Милана Ј. Поповића Теодору Оберу, 13. 4. 1937.

²⁰⁶¹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 22. марта 1937. године*, (Београд: Службени лист, 1937), 317.

²⁰⁶² BdG, EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Милану Ј. Поповићу, 22. 4. 1937.

большевизму, јер је сразмерно често иступао у Сенату говорећи о томе.²⁰⁶³ Организација доласка делегације из Београда у Швајцарску поверена је конзулу Петровићу, који је са председником Југословенског антимарксистичког комитета поделио колико су Теодор Обер и Јуриј Илич Лодиженски задовољни што напослетку, након 13 година, долази делегација из Југославије на конференцију. Нагласио је да се јаве југословенском конзулату чим стигну у Женеву, написавши „Моји су чиновници упознати са акцијом г. Оберове Антанте пошто редовно шаљемо извештаје и њихове публикације нашем Министарству тако да ће Вам они у многоме помоћи а један од њих могао би Вам стално бити на расположењу за време Вашег бављења на конгресу“.²⁰⁶⁴ Првобитно је јављено да ће југословенску делегацију чинити Милан Л. Поповић, председник ЈАК, Бошко Богдановић из Централног пресбирија, Григорије Миткевич, представник РТХД-а и руске секције ЕИА у Југославији и професор Ђорђе Поповић.²⁰⁶⁵ Ипак убрзо је своје учешће отказао Ђорђе Поповић, наводећи да ће писани реферат који су саставили Владимир Ђоровић и он бити адекватан преглед ситуације у Југославији.²⁰⁶⁶ Из извора није до краја јасно који су разлози овог отказивања. Могуће да су у питању били материјални разлози, ако се узме у обзир да ЕИА није обезбеђивала путне трошкове делегатима.²⁰⁶⁷ На конференцији је учествовао Милан Л. Поповић, као и делегат ЦПБ-а Богдановић и конзул Петровић.

ЕИА је наставила контакте са руским емигрантским удружењима у Краљевини Југославији. Први конгрес југословенског огранка РТХД-а одиграо се 1937. године. Њему је присуствовао и Александар Илич Лодиженски, који је обећао помоћ Женеве. Поново је изабран Главни савет на челу са Георгијем Миткевичем.²⁰⁶⁸ Потом је на годишњи конгрес РТХД у Женеву отпутовала бројна делегација из Краљевине Југославије. Међу шесторицом делегата били су митрополит Атанасије и Георгије Миткевич.²⁰⁶⁹ Поново је женевски центар контактирало Друштво пријатеља националне Русије из Загреба, односно секретар друштва Милица Богдановић. Услед сукоба покровитеља друштва Виктора Манакина са Миткевичем, ни овога пута није било конкретних резултата. Милица Богдановић молила је да јој се омогући да дође у Женеву како би радила у архиву ЕИА. Иако су управо ту могућност, представници Сталног бироа нудили службеницима југословенске полиције, Милице Богдановић је Обер одговорио да „у канцеларијама нема места како бисте ви радили“ те да јој не могу изаћи у сусрет.²⁰⁷⁰ Једини уступак на који су били спремни било је слање штампе и публикација. Ипак, Милица Богдановић се обратила представницима ЕИА са оценом њихове брошуре о Коминтерни, наводећи да је она била квалитетна када је објављена, али да је десет година касније недовољно актуелна и тачна, тиме упућујући ретку критику рада женевског центра.²⁰⁷¹ Спорадичних контаката између ЕИА и Друштва

²⁰⁶³ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Милана Л. Поповића Теодору Оберу, 5. 5. 1937.

²⁰⁶⁴ ДАС, БИА, III-110, Писмо Николе Петровића Милану Л. Поповићу, 5. 5. 1937.

²⁰⁶⁵ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Милана Л. Поповића Теодору Оберу, 15. 5. 1937.

²⁰⁶⁶ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Ђорђа Поповића Теодору Оберу, 22. 5. 1937.

²⁰⁶⁷ Према документима ЈАК-а, Милану Л. Поповићу је за пут у Женеву и трошкове смештаја одобрен износ од 5000 динара, што је, имајући у виду просечну плату у том тренутку, свакако немали износ за једног универзитетског професора. ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 10. 5. 1937.

²⁰⁶⁸ *Белоемигранција у Југославији 1918-1941, Том I, 420-421.*

²⁰⁶⁹ VdG, EIA, 3087, Листа учесника конференције РТХД у Женеву, 28. 11. 1937.

²⁰⁷⁰ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Милице Богдановић Теодору Оберу, 4. 6. 1937; Писмо Теодора Обера Милице Богдановић, 25. 10. 1937.

²⁰⁷¹ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Милице Богдановић Теодору Оберу, 26. 12. 1937.

пријатеља националне Русије било је и током 1938. године.²⁰⁷² Због својеврсне међународне изолације наметнуте друштву, 1938. године започели су преговори за оснивање локалних филијала Друштва пријатеља националне Русије у Паризу и Њујорку. Потом су, наредне године, друштво је било у преговорима са руским емигрантима и у Лондону, Бриселу, Варшави, Хелсинкију, Прагу и Атини.²⁰⁷³

Док је Теодор Обер био у Београду, у Берлину су се догађале монументалне промене, које ће се негативно одразити не само на односе Антикоминтерна са ЕИА, већ и са Југословенским антимарксистичким комитетом. Видно разочарани Јуриј Илич Лодиженски обавестио је Теодора Обера да је „др. Е“ изгубио контролу над Антикоминтерном, и да је Розенбергова концепција (антибољшевизам, антихришћанство и русофобија) однела превагу у Берлину.²⁰⁷⁴ Овакав развој догађаја увелико је отежао сарадњу ЕИА са немачким партнерима, али и позиције ЈАК-а у Берлину. Наиме, емисар Комитета Милош Црњански био је „у интимним односима“ са Адолфом Ертом и његовим кругом сарадника,²⁰⁷⁵ а истовремено конфронтиран Адолфу Розенбергу и његовим експонентима у земљи. За Црњанског је Розенберг био „сањалица“ која није довољно добро разумела борбу против Коминтерне, и који је био наклоњен хрватским сепаратистима.²⁰⁷⁶ Самим тиме, он практично нестаје из извора те се чини да се до краја свог боравка у Берлину није занимао међународном антикомунистичком сарадњом. Вероватно су му била затворена врата одговорних институција, те је тражио премештај.²⁰⁷⁷ На нову дужност се јавио у Риму 2. маја 1938. године.²⁰⁷⁸

Иако је сарадња са Антикоминтерном драстично успорена током 1937. године, није у потпуности прекинута. Југословени су и даље сарађивали са организационим комитетом за припрему првог светског антикомунистичког конгреса. Ипак, по први пут се у документима Југословенског антимарксистичког комитета јавља скепса према Немачкој. Тако је на седници Управног одбора ЈАК-а Милан Ј. Поповић упозоравао чланове да морају да имају на уму „наш став према Русији јер ми немамо циљ који има г. Хитлер“.²⁰⁷⁹ Штампана Антикоминтерне и даље је читаоце извештавала о дешавањима у Краљевини Југославији.²⁰⁸⁰ На конгрес нацистичке странке у Нирнбергу 1937. године позван је председник Југословенског антимарксистичког комитета, Милан Ј. Поповић.²⁰⁸¹ Потом се Антикоминтерну, посредством Гестапоа, вероватно под дирекцијом полицијског аташеа у Београду Ханса Хелма, јавио словеначки комуниста Албин Брежник.²⁰⁸² Он је као секретар мариборског партијског округа осуђен заједно са још шесторо мариборских комуниста (укључујући и супругу Марију) пред Државним судом за заштиту државе 1930. године на

²⁰⁷² VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Милици Богдановић, 13. 1. 1938; Писмо Милице Богдановић Теодору Оберу, 8. 6. 1938.

²⁰⁷³ KGZ, Zbirka Rara, R-789.

²⁰⁷⁴ VdG, EIA, 3164/6, Писмо Јурија Илича Лодиженског Теодору Оберу, 28. 1. 1937.

²⁰⁷⁵ AJ, 38-49-108, Извештај о раду дописника Милоша Црњанског током 1936. године, 9. 12. 1936.

²⁰⁷⁶ AJ, 37-30-217, Писмо Милоша Црњанског Милану Стојадиновићу, 31. 12. 1937.

²⁰⁷⁷ Милош Црњански, *Ембахаде*, (Београд: Задужбина Црњанског, 2010), 238.

²⁰⁷⁸ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји*, 791.

²⁰⁷⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

²⁰⁸⁰ Види: *Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, April 1937; *Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, Mai 1937; *Antikomintern Nachrichtendienst (AKND)*, 2. 1. 1937; *AKND*, 17. 3. 1937; *AKND*, 20. 1937; *AKND*, 1. 5. 1937; *AKND*, 1. 8. 1937; *AKND*, 15. 9. 1937.

²⁰⁸¹ PA AA, RZ 214, R98692.

²⁰⁸² PA AA, RZ 211, R 104408, Гестапо Министарству иностраних послова, 4. 3. 1937,

затворску казну од 6 година.²⁰⁸³ Током издржавања казне у Сремској Митровици разилазио се са партијским схватањима иступајући против демократског централизма и стварања партијске организације у затвору наводећи да се одласком у затвор аутоматски губи право на чланство у КПЈ.²⁰⁸⁴ По изласку са робије 1935. године „држао се непријатељски према КПЈ“.²⁰⁸⁵ Није познат даљи ток његове сарадње са немачким органима, али је врло вероватно њега преузео Гестапо.

Тежиште рада Антикоминтерна у Југославији померило се током ове године из Београда у Загреб. Вероватно је за то разлог био у нарастајућем утицају Адолфа Розенберга на немачку организацију. У јануару је, уз немачку помоћ, покренута антикомунистичка новина *Млада Хрватска*.²⁰⁸⁶ Потом је основано антикомунистичко удружење у главног граду Савске бановине. Организатор је био Милош Утвић, студент медицине из Новог Сада. Он је био на челу мало познате организације „Југословенске независне националне омладине“, која је окупљала студенте националисте из Војводине. Банска управа Дунавске бановине забранила је пак ово удружење, због тога што су његове активности превазилазиле границе прописане правилима. Вероватно је сумњано и да је удружење у служби немачке шпијунаже.²⁰⁸⁷ Он се повезао са низом личности у Загребу, Ивом Девилом, власником мале фабрике папира Шимеом Ловрићем, бившим полицајцем Бранком Цвергером и Мирославом Крамером. Организовано је удружење „Југословенска антикомунистичка обавештајна служба Антикоминтерна“ у Загребу, на адреси краљице Марије 11.²⁰⁸⁸ Објављивани су кратки извештаји антикомунистичког и антисемитског садржаја три пута недељно на хрватском и немачком језику. Уредник је био Мирослав Крамер. Већина извештаја тичала се активности комуниста у Загребу, а тон је био јасно антикомунистички и антисемитски. Тако је извештај о активностима синдикалних организација у Загребу и његовог предводника Вилима Фајфера завршен посебно наглашеном реченицом: „Господин Вилим Фајфер је Јеврејин“.²⁰⁸⁹ Такође је иступано против слободних зидара који су сматрани главним заштитницима комунизма.²⁰⁹⁰

Поред помоћи Антикоминтерна, чланови удружења контактирали су немачки конзулат у Загребу, са молбом за помоћ. Наводили су да имају 50 чланова и да су ступили у контакт са немачким посланством у Београду тражећи да их штампаним материјалом снабдевају „дискретно“ из посланства у Београду и конзулата у Загребу.²⁰⁹¹ Ипак, загребачки конзулат није био одушевљен новом организацијом. Навођено је да су поједини њени чланови лошег знања о комунизму, југословенски настројени или пак лоше репутације у Загребу, попут бившег загребачког полицајца Цвергера. Организацији није пружена даља помоћ те се угасила сама од себе. Сам Утвић наставио је да растура

²⁰⁸³ А. А, „Пресуда Државног суда за заштиту државе“, *Политика*, 26. 1. 1930.

²⁰⁸⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, tom drugi: avgust 1928-mart 1935*, (Beograd/Zagreb: Komunist/Naprijed, 1983), 249.

²⁰⁸⁵ Исто, 324.

²⁰⁸⁶ BArch, R 4902/4096, Anonim, „Antibolschewistische Bewegung in Südslawien“, *T. Z. Rumänien*, 26. 1. 1937.

²⁰⁸⁷ *Nemačka obaveštajna služba, Vol. II*, (Beograd: Управа државне безбедности, III одељење, 1955), 174.

²⁰⁸⁸ PA AA, RZ 214, R 99515, Конзулат у Загребу Министарству иностраних послова, 20. 9. 1937.

²⁰⁸⁹ BArch, R 58/119, *Jugoslawischer antikommunistischer Nachrichtendienst ANTIKOMINTERNA*, Bericht 124, September 1937. (немачко издање).

²⁰⁹⁰ BArch, R 58/119, *Jugoslawischer antikommunistischer Nachrichtendienst ANTIKOMINTERNA*, Bericht 125, September 1937. (немачко издање).

²⁰⁹¹ PA AA, RZ 214, R 99515, Конзулат у Загребу Министарству иностраних послова, 20. 9. 1937.

материјале из Немачке, попут говора Адолфа Хитлера и Јозефа Гебелса, али од загребачке алтернативе Југословенском антимарксистичком комитету није било ништа.²⁰⁹²

Посебно интересовање током 1936. и 1937. године ЕИА и Антикоминтерн су исказивали за југословенску полицију. Још у јануару 1936. године Теодор Обер је писао министру унутрашњих послова Антону Корощцу, захваливши му се на сарадњи и позвавши југословенски МУП да пошаље једног службеника како би радио у њиховом архиву и изучавао методе комуниста.²⁰⁹³ Пар месеци касније, Антикоминтерн је преко Милоша Црњанског договорио долазак четири полицијска службеника у Немачку на обуку.²⁰⁹⁴ ЕИА је све редовније, преко Георгија Миткевича и Николе Петровића, слала информације и материјале Министарству унутрашњих послова.²⁰⁹⁵ Главни саговорник у Краљевини Југославији за обе организације био је најпознатији међуратни обавештајац Владета Милићевић, који је 1935. године по повратку из Француске, где је истраживао позадину Марсејског атентата, постао челник антикомунистичког одсека југословенске полиције.²⁰⁹⁶ На том положају се сусретао са делегатом Антикоминтерна Адалбертом Кунгелом. Међутим, није дуго остао руководиолац антикомунистичког одсека. Након потписивања споразума о пријатељству између Италије и Краљевине Југославије јуна 1937. године упућен је у Рим где је био задужен за надзор над усташком емиграцијом. Приметио је да Павелић настоји кроз антибољшеvizам да се додатно приближи фашистичком режиму. Тако је упозоравао председника владе Милана Стојадиновића на књигу Анте Павелића *Ерори е орора*, коју је под псеудонимом објавио на италијанском. У овом, по Милићевићевом мишљењу, неоригиналном делу поглавник је тврдио да једини спас од бољшеvizације Европе може бити Италија.²⁰⁹⁷ Иако је упозоравао на то да ће можда усташе покушати да објаве ову књигу у земљи и да то треба спречити, она је ипак објављена у Загребу исте године.²⁰⁹⁸

У Италији није престао да сарађује са међународним антикомунистичким организацијама. Александар Илич Лодиженски је обавестио централу ЕИА да убудуће материјале шаље Владети Милићевићу у југословенско представништво у Риму.²⁰⁹⁹ Писао је чланке о комунистичкој опасности у Краљевини Југославији. Прочитавши један такав чланак, Теодор Обер му је лично упутио писмо похваливши његову анализу.²¹⁰⁰ И Немци су били задовољни његовим писањем. Тако је главни орган Светског антикомунистичког конгреса, под контролом Антикоминтерне, учинио Милићевићу ретку част и позвао га да објави своје виђење тактике Коминтерне у том тренутку. Владета Милићевић је у свом чланку посветио највише пажње тактици Народног фронта, која је, по његовом мишљењу, имала великог успеха у Краљевини Југославији, Шпанији, Француској и Мексиску. Истицао је да су фашизам, националсоцијализам и друге националне идеологије логична

²⁰⁹² *Nemačka obaveštajna služba, Vol. II, 174.*

²⁰⁹³ BdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера министру унутрашњих послова Антону Корощцу, 9. 1. 1936.

²⁰⁹⁴ VArch, R55/1207, Забелешка о разговору Црњанског, др Ерта и Кунгела, 4. 6. 1936.

²⁰⁹⁵ BdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 9. 4. 1937; Писмо Теодора Обера Георгију Миткевичу, 8. 7. 1937.

²⁰⁹⁶ Владета Милићевић, *Усташа: Хрватска револуционарна организација*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2018), 6.

²⁰⁹⁷ Исто, 71-73.

²⁰⁹⁸ Ante Pavelić, *Strahote zabluda: komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*, (Zagreb: St. Kugli, 1937).

²⁰⁹⁹ BdG,EIA, 3164/6, Писмо Александра Илича Лодиженског Теодору Оберу, без датума.

²¹⁰⁰ BdG,EIA, 3164/6, Писмо Теодора Обера Владети Милићевићу, 22. 4. 1937.

реакција на комуноистичку опасност, те да се стога не може прихватити идеја о међународној наводно демократској одбрани од фашизма. Закључивао је да пре 1935. и Седмог конгреса Коминтерне нико није сматрао да постоји велика опасност од фашистичког империјализма, али да је, „захваљујући комунистичкој пропаганди“ то уверење постало свеprisутно. Закључио је своју анализу наводећи да је Коминтерни јасно да Европа није спремна за бољшевизам, „па зато заражавају буржоазију другим паролама“.²¹⁰¹

Активности Југословенског антимарксистичког комитета од његовог врхунца до гашења (1937-1940)

У јануару 1937. године изабран је нови Стални биро Југословенског антимарксистичког комитета. У њега су ушли председник Милан Л. Поповић, подпредседник Стеван Кнежевић, нови секретар Јован Драгутиновић, благајник Предраг Кашиковић и још два члана комитета, Милорад Јовановић и Милорад Богдановић. Поново је формирана Пропагандистичка секција, на чијем су челу били Ратко Живадиновић и Станислав Краков, а разматрана је могућност оснивања нове Обавештајне секције, на чијем је челу требало да буде студент права Александар Крнета. Комитету се придружила група од двадесетак интелектуалаца окупљених око листа *Хришћанска мисао*, од којих су неки попут Ђока Слијепчевића или Александре Серђукове већ били у контактима са антикомунистичким организацијама.²¹⁰²

Током 1937. године рад Југословенског антимарксистичког комитета развијао се у три правца: пропаганда путем антикомунистичке изложбе, пропаганда путем предавања и притисак на државне институције у циљу појачавања антикомунистичког законодавства. Изложба ЈАК-а је из Панчева, где се налазила почетком године, допуњена је материјалима из Шпанског грађанског рата, упућена даље по Југославији. До априла 1937. године обишла је Вршац, Белу Цркву, Петровград, Сенту, Велику Кикинду, Мокрин, Стари Бечеј и Нови Сад. Посетило ју је око 8000 људи, а пословала је позитивно, што доказује да је њен садржај и даље интересовао југословенску јавност. Изабран је нови руководилац изложбе Жук, вероватно због недовољне будности претходног и скандала у Ваљеву. Он је поред кустоског и организационог посла имао задатак да ступа у контакт са заинтересованим локалним актерима и да их упућује на ЈАК, како би се повећао број локалних комитета.²¹⁰³ Дефинитивно су формиран комитети у Бањој Луци и Скопљу. Други метод пропаганде била су антикомунистичка предавања. Према записнику са прве седнице Управног одбора у 1937. години задат је амбициозни циљ да се те године оваква предавања одрже у између 40 и 50 места Краљевине. Дефинисане су три врсте предавања, различитог садржаја, зависно од тога да ли су усмерена на средњошколску омладину, радништво или

²¹⁰¹ Vladeta Milićević, „Komintern im Zeichen der Volksfront“, *Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung*, September 1937.

²¹⁰² ВdG, ЕИА, 3164/6, Писмо Александре Серђукове ЕИА, 2. 1. 1937; ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

²¹⁰³ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 13-15; Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1937.

грађанство.²¹⁰⁴ Већину предавања одржао је новинар Ратко Живадиновић, припадник ЈНП Збора и највештији антикомунистички агитатор Југословенског антимарксистичког комитета. Он ће неуморно обилазити земљу и држати предавања заинтересованим слушаоцима.²¹⁰⁵ Посебно посећено је било његове предавање у Новом Саду, где су се у публици налазили и поједини армијски генерали.²¹⁰⁶ Укупно је током те године одржано око четрдесет предавања, десетак у градовима у Македонији, а по седам у Београду, Војводини, Босни и Хрватској.²¹⁰⁷

Новину је представљала свесна одлука чланова Југословенског антимарксистичког комитета да се започне са притисцима на владу како би поштрила своју политику према комунистима, поготово у погледу законодавства. Још је у јануару Поповић наводио да је „добрио“, вероватно од полиције,²¹⁰⁸ заплена комунистичка документа која планира да прочита у Сенату.²¹⁰⁹ Такође, добио је сагласност чланова да изврши притисак на власт како би се поштрило кажњавање за прикривено пропагирање комунизма.²¹¹⁰ У свом првом излагању у Сенату те године, Милан Ј. Поповић је објавио да он и његови саборци из клуба ЈНС-а неће гласати за буџет и навео бројне „грешке“ владе Милана Стојадиновића. Превасходно се фокусиравши на одустајање од интегралног југословенства и унитаризма, односно аманета краља Александра, иступао је пре као члан Југословенске националне странке него председник Југословенског антимарксистичког комитета. Главном опасношћу по државу сматрао је сепаратисте, док је разорни рад комуниста и повлађивање владе левичарским тенденцијама навео само узгредно.²¹¹¹ Међутим, свега пар дана касније искористио је расправу о буџету, како би критиковао казнену политику Краљевине Југославије. Кренувши од побуне робијаша у Лепоглави 1935. године, наставио је са описивањем, по његовом мишљењу недопустиво либералних услова затворског живота и у другим затворима. Наводио је како је за политичке кажњенике живот у затвору „сношљив“, те да имају све потребне услове како би наставили свој илегални и рушилачки партијски рад. Именујући лица која затвореницима у Сремској Митровици достављају намирнице одавао је утисак ванредно добро обавештеног посматрача метода рада „Црвене помоћи“ и Комунистичке партије Југославије. Поменуо је и преводилачку секцију која постоји у казнионици, а која снабдева све књижаре у земљи левичарским штивом, поготово апострофирајући превод Марксовог *Капитала* од Моше Пијаде. „Међутим, њихов рад у заводу врши се на очиглед саме управе, која је немоћна да стане на пут оваквој њиховој акцији. Сав надзор управе ограничава се на контролу, али и то без осетне санкције“.²¹¹²

²¹⁰⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

²¹⁰⁵ ДАС, БИА, II-69, Карактеристика Ратка Живадиновића, 1. 10. 1952.

²¹⁰⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 10. 5. 1937.

²¹⁰⁷ Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²¹⁰⁸ У питању су била писма осуђеника из Сремске Митровице централи КПЈ у Бечу, које је запленила бечка полиција и предала југословенском Министарству унутрашњих послова. *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 21. марта 1937*, (Београд: Службени лист, 1937), 244.

²¹⁰⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 15. 1. 1937.

²¹¹⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1937.

²¹¹¹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, VIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 17. марта 1937*, (Београд: Службени лист, 1937), 78-84.

²¹¹² *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 21. марта 1937*, 243.

Потом је критиковао сувише либералну политику посета у затвору и недовољну контролу разговора посетилаца и кажњеника. Наводио је да је погрешно то што састанке надзире свега један затворски чувар „обично неинтелигентан и са четири разреда основне школе“, који није у стању да прати ток разговора. Наводио је да је на основу заплених комунистичких докумената, која је добио, јасно да су планирали акције како би се из завода одстриано управник Душан Петровић, што се и десило новембра 1936. године. Жестоко је критиковао ову одлуку министра правде, која је повредила „престиж наше државне власти и ауторитет нашег правног поретка“.²¹¹³ Као главног кривца за премештај Петровића именован је сенатора Франа Смодеја. Он је иако присутан у сали, „опрезно ћутао“, како је то приметио Иван Пуцељ на наредној седници.²¹¹⁴

После министра правде, Милан Л. Поповић критиковао је министра просвете и новог ректора Београдског универзитета, због „капитулације“ пред студентима комунистима.²¹¹⁵ Наставио је са критиком погрешног либералног курса којим влада Милана Стојадиновића води земљу попуштајући под свим разорним елементима. Наводио је да влада нема јасне представе о томе колико су идеје комунизма популарне међу становништвом. „У томе лежи највећа опасност од комунизма уопште, што је он невидљиво зло, које постепено и систематски подгризава темеље социјалног и државног уређења“.²¹¹⁶ Наводио је да су се комунисти „маскирали“ у демократе, и да користећи народнофронтске пароле врше очигледну комунистичку пропаганду. Истинска демократија, пак не може трпети комунизам, сматрао је он и наводио пример Швајцарске. Упозоравао је присутне речима: „Немојте, господо, заборавити, да се против данашњег државног поретка боре и удружују елементи из свих политичких и социјалних групација са потпуно разноликим програмом који нема ничег заједничког, али да држе иницијативу догађаја у својм рукама“.²¹¹⁷ Иако је жестоко критиковао владу и њен рад, председник Владе Милан Стојадиновић се позивао на излагање Милана Л. Поповића приликом аргументације због чега Краљевина Југославија не треба да призна Совјетски Савез.²¹¹⁸

Државни органи нису били тако пасивни и попустљиви према комунистима како је то Милан Л. Поповић приказивао. Заправо, чињени су конкретни кораци како би се мотивисало становништво за антикомунистичку борбу, а посредно и оснажио Југословенски антимакистички комитет. Министарство унутрашњих послова је 1. јануара послало инструкцију свим бановинским управама да започну са организацијом „приватне иницијативе“ на пољу сузбијања комунизма. Она је замишљена као „плански и програмски јединствена за читаву државу, а организационо би се морала везати путем антимакистичких комитета појединих места“.²¹¹⁹ Свака бановина би требало да има свој бановински централни антимакистички комитет који би координисао рад месних комитета, који би били формиран у оним местима где је оцењено да је потребна акција

²¹¹³ Исто, 244.

²¹¹⁴ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 22. марта 1937, 271.*

²¹¹⁵ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 22. марта 1937, 277.*

²¹¹⁶ Исто, 317.

²¹¹⁷ Исто, 318.

²¹¹⁸ Исто, 305.

²¹¹⁹ Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 153.

услед повећане активности комуниста. Потпуно неочекивано, бановинске управе су обавештене да је „у изгледу стварање јединственог централног антимарксистичког комитета за подручје читаве државе“, иако је Југословенски антимарксистички постојао и активно радио већ пуних годину дана. Ова иницијатива чини се као покушај државних власти да засене активност ЈАК-а која је несумњиво оцењена као позитивна. Методе рада, па и сам назив удружења несумњиво су преузети од ЈАК-а. Комитет није био обавештен о развоју ове акције, нити су његови покрајински комитети били идентични са онима чији је настанак наређивало Министарство унутрашњих послова. Вероватно је разлог за ово лежао у томе што је Милан Л. Поповић и даље био у опозицији према Стојадиновићевој влади, и жесток критичар њене политике према комунизму.

Према наредби, комитете је требало превасходно да сачињавају свештеници, православни и католички, наставници и представници националних удружења. Они су замишљени као „иницијатори, вође и представници“ борбе против комунизма на свом терену, који ће бити у „најтешњој акционој вези“ са властима. Оснивање комитета је требало да се обавља у јавности, а цела акција је требала да одаје утисак приватне иницијативе.²¹²⁰ Првих месеци 1937. године бановинске и средње власти приступиле су активности на организацији комитета, превасходно се ослањајући на свештенике и учитеље.²¹²¹ У појединим срезovima комитети нису формиран и јер су се средњи начелници изговарали на то да у њиховом срезу нема комуниста, већ да је становништво лојално влади, те да би од оснивања комитета могло бити само „негативних последица“. Додатно отежавајућу околност представљала је чињеница да су православни свештеници, који су у већини места чинили кичму средњих комитета, током 1937. године били преокупирани конкордатском борбом, те недовољно спремни да се баве агитацијом против комунизма.

Ова тактика међутим брзо се показала неуспешном. Новоосновани комитети, будући да су настали директивом власти која није била у стању адекватно да руководи њиховом активношћу де факто су постојали само на папиру. Признавши грешку, Министарство унутрашњих послова је својим расписом бановинским управама од 30. новембра 1937. упутило локалне комитете на Југословенски антимарксистички комитет, који је требало да руководи њиховим активностима, да их снабдева својим материјалима и да организује предавања својих чланова. Ово је образлагано потребом да се „читава ова акција тргнула са полазне тачке и активирао рад нових комитета и целој акцији у земљи обезбедио неки систем, план, повезаност и правац“.²¹²²

Јануара 1938. године у чланство Југословенског антимарксистичког комитета ступио је филозоф Милован Поповић.²¹²³ Његовим уласком, комитет је значајно ојачан, јер је добио спретног и ангажованог антикомунистичког агитатора. Поповић је истовремено и члан ЈНП Збора, као и, према сведочењу полицајца Николе Губарева, повереник Милана Аћимовића.²¹²⁴ Уколико је то тачно, његовим уласком је, вероватно, југословенска полиција појачала контролу над организацијом. Он је такође од јануара исте године био у личној

²¹²⁰ Исто, 153.

²¹²¹ Детаљније: Надежда Јовановић, «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије», *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 154-155.

²¹²² Исто, 158.

²¹²³ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938.

²¹²⁴ ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева, Наставак саслушања на дан 13. 4. 1948, стр. 80.

преписци са ЕИА.²¹²⁵ На првој седници Управног одбора у 1938. години, изабрано је ново-старо руководство. Једине промене били су избор новог потпредседника Ђорђа Роша и секретара Јована Драгутиновића.²¹²⁶ Драгутиновић је у новембру отишао на одслужење војног рока, те га је на месту секретара заменио Милован Поповић.²¹²⁷ Милан Л. Поповић је током јуна путовао у Загреб, како би ангажовао хрватска удружења и укључио их у рад комитета.²¹²⁸ Организација комитета потпуно је стагнирала у хрватским подручјима, без обзира на то колико је антикомунистичка пропаганда била присутна тамо. Вероватно је обазривости хрватских кругова према ЈАК-у, допринео и углед комитета као „режимске“ организације, а и припадности његовог руководиоца Поповића Југословенској националног странци. Његов одлазак у Загреб није довео до неког драстичног успеха, али је учествовао у раду свечане академије Друштва пријатеља националне Русије и одржао предавање у организацији на тему „Утицај болшевизма на културу“.²¹²⁹ Поред њега говорила је Милица Богдановић о светском значају руске културе и Максимилијан Петанек о социјалној изградњи СССР-а са економског гледишта.²¹³⁰

Скопски огранак ЈАК-а је развио врло живу акцију, поготово међу омладином, и тражио додатне материјале од централе у Београду.²¹³¹ Истовремено је донета одлука да се сви бановински одбори створени 1937. године укључе у Југословенски антимакистички комитет, на предлог Владимира Андрића.²¹³² За то је било јасних разлога, јер се „приватна иницијатива“ диктирана од власти, увелико показала неуспешном. У првој половини године већина бановинских власти је констатовала да је рад „приватне иницијативе“ у већини места углавном замро. Поједини срески начелници констатовали су да комитети, попут месног комитета у Ваљеву или Владимирцима након конституисања „нису уопште ништа радили“.²¹³³ Укључивањем у Комитет, требало је да се пробуди жар локалних агитатора, али и да им се обезбеде адекватна средства за рад.

Додатну новину у организационом смислу, представљало је оснивање одбора за предавања (Ратко Живадиновић, Ђоко Слијепчевић и Милован Поповић) који је требало да координише јавне наступе чланова, као и женске секције.²¹³⁴ Иако је идеја о укључивању жена у рад Југословенског антимакистичког комитета помињана на састанцима Управног одбора још 1936. године, први конкретни кораци учињени су тек у септембру те године.²¹³⁵ Тада је у рад комитета укључена публицисткиња Росанда Гавриловић²¹³⁶ која је била

²¹²⁵ VdG, ЕИА, 3164/7, Писмо Милована Поповића ЕИА, 21. 1. 1938.

²¹²⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 20. 2. 1938.

²¹²⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²¹²⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹²⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938; KGZ, Zbirka Rara, R-789.

²¹³⁰ Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 160.

²¹³¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹³² ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938.

²¹³³ Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 164.

²¹³⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹³⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 21. 4. 1936.

²¹³⁶ Види: Росанда Гавриловић, *Пожар на Балкану: слике животног романа: из 1915 године*, (Београд: без издавача, 1941); Росанда Гавриловић, *Њ. В. Петар II краљ Југославије*, (Београд: Главни одбор друштва кнегиња Зорка, 1936). Росанда Гавриловић је такође била ентузијаста за аутомобилизам, те је била сарадница

југословенски делегат у „Светској лиги жена против болшевизма и рата“. Она је на конференцији лиге 1936. године поднела запажен реферат и изабрана у управу удружења. Стални биро ЈАК-а оценио је њен дотадашњи рад као одличан, и одобрио јој износ од 6 000 динара на име путних трошкова.²¹³⁷ Она је фебруара 1938. године вођству ЈАК-а предложила идеју о оснивању женске секције. Она је окупила око себе групу госпођа која се одвојила од женске секције Народне одбране. Њена иницијатива је прихваћена, те је Југословенски антимакистички комитет основао своју женску секцију.²¹³⁸ У марту је договорено да се женска секција чвршће веже за Стални биро, који је требало да координише активности. Одређен је један члан бироа, који је требало да стално буде у вези са Росандом Гавриловићем ради координисања предавања и других активности. У плану је било оснивање подбора широм земље, у складу са општом политиком комитета.²¹³⁹ Према Гавриловићевој, у изгледу је било стварање подбора женске секције на Цетињу и Бањалуци. Она је реферисала члановима о активностима Женске лиге против болшевизма и рата, чији је члан била од 1936. године. Предложила је да Београд буде домаћин следећег конгреса Женске лиге, али је чланство ЈАК-а одбило предлог, јер комитет није био у стању да финансијски и логистички организује догађај овог значаја.²¹⁴⁰ У марту је комитет организовао предавање норвешке антикомунистичке агитаторке Беи.²¹⁴¹

Међутим, временом је женска секција и њена предводница Росанда Гавриловић, почела да смета руководству ЈАК. Милан Л. Поповић је на септембарској седници Управног одбора иступио са критиком рада женске секције и Гавриловићеве лично. Оптужена је да не ради у складу са упутствима Сталног бироа, да припрема неку изложбу необавестивши вођство, а није ни одржавала предавање за које је добила хонорар. Истовремено спекулисао је да она има неке своје изворе финансирања који нису познати осталом чланству.²¹⁴² Након њега, устао је Милован Поповић наставивши са критиком. Навео је пример погрешног рада женске секције, када је са неког курса Црвеног крста доведено тридесетак учитељица из унутрашњости, одржан је неки састанак у просторијама комитета, „чашћаване кафом, сладоледом и бомбонама и вођење по Београду“. Потом, када су напуштале Београд обећаван им је премештај које желе, а Росанда Гавриловић се наводно хвалисала својим везама у министарствима и државној управи. Милован Поповић је наводио да је ова тактика рада потпуно неозбиљна, а да су притом ове учитељице „стекле утисак да је овај начин пропаганде неке врло уносан док се толико плаћа“.²¹⁴³ Потом су евоцирана „рђава искуства“ са посетом Норвежанке Ли Беи, као и са „случајем гђе Сутоме“. На овој седници Управног одбора донета је одлука да се женска секција искључи из рада Комитета.²¹⁴⁴ Иако искључене из рада, Росанда Гавриловић и женска секција су се из просторија Комитета иселиле тек првог новембра.²¹⁴⁵

листа *Ауто Мотор*. Далибор Денда, «Аутомобилска служба у српској војсци 1914/1915», *Војноисторијски гласник*, Vol. 1-2, 2006, 69.

²¹³⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са VIII редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 23. 9. 1936.

²¹³⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938.

²¹³⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 3. 1938.

²¹⁴⁰ Исто.

²¹⁴¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938.

²¹⁴² ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁴³ Исто.

²¹⁴⁴ Исто.

²¹⁴⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

Током 1938. године Комитет се све више кретао правцем интеграције у државни апарат, пратећи први пут који је још 1936. године оцртао Милан Л. Поповић. У мају је тражено повећање државне субвенције, као и бесплатне железничке карте за чланове Комитета који држе предавања по земљи. Иако у старту није било слуха за њихове захтеве, већ у јуну је повећана субвенција, а у септембру су одобрене бесплатне железничке карте.²¹⁴⁶ Посебна пажња посвећена је координацији и сарадњи са органима безбедности. Традиционално, Југословенски антимарксистички комитет је био близак Министарству унутрашњих послова. Та пракса наставила се и даље. Председника комитета примио је лично министар унутрашњих послова Антон Корошец јуна 1938. године и договорена је даља сарадња.²¹⁴⁷ *Билтен* Комитета објавио је списак југословенских студената у Интернационалним бригаама, који је по свему судећи добијен од полиције.²¹⁴⁸ Новину је представљала појачана сарадња са југословенском војском. Војни врх проценио је да би стручњаци ЈАК-а били погодни саветодавци у циљу сузбијања субверзивног комунистичког рада. Генералштаб је тражио да се изради упутство за сузбијање комунизма у војсци, по угледу на већ раније рађене елаборате за друга министарства. Ово упутство су израдили Милан Л. Поповић, Владимир Велмар-Јанковић, Милован Поповић и секретар Јован Драгутиновић.²¹⁴⁹ По слању упутства, Југословенски антимарксистички комитет је поднео пријаву за стално чланство у новооснованом Институту земаљске одбране.²¹⁵⁰ Према документима Комитета, нови правилник Генералштаба садржавао је многе сугестије изнете у упутству ЈАК-а.²¹⁵¹

Додатну новину представљала је сарадња са Министарством правде око приступа суђењима и архиви Државног суда за заштиту државе. Коначно, након више од годину дана тражења, делегату Југословенског антимарксистичког комитета Миловану Поповићу омогућен је приступ просторијама Државног суда. Убрзо потом, у Билтену су почели да излазе чланци у којима је коришћена грађа Државног суда за заштиту државе или извештавано са тока суђења.²¹⁵² Поповић је члановима ЈАК-а изнео своје импресије о процесима против студената комуниста који су се тих дана одигравали. Према његовом тумачењу, актуелни Закон о заштити јавне безбедности и поретка из 1929. године није адекватно формулисан како би се кажњавао камуфлирани комунистички рад. У том погледу Закон о заштити јавне безбедности из 1920. године био је пуно погоднији, јер је забрањивао сваку комунистичку акцију. Он је предлагао да се организује скуп адвоката и правника пријатеља комитета, како би израдили предлог антикомунистичког закона по угледу на

²¹⁴⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938; Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938; Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁴⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938.

²¹⁴⁸ Anonim, „Spisak jugoslovenskih studenata dobrovoljaca crvene Španije“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938.

²¹⁴⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938.

²¹⁵⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938;

Институт земаљске одбране основан је у априлу 1938. године како би повезао релевантне научне институције у земљи са војском, те обезбедио „научну помоћ“ у питањима одбране земље. Марко Милетић, *Политика одбране Југославије (1945-1958): идеје и пракса*, Докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2021), 6.

²¹⁵¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938

²¹⁵² Аноним, „Комунизам у Шумадији“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 6, 25. 3. 1938, 7; Аноним, „Суђење народним студентима“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 6.

законодавство других земаља, у првом реду Швајцарске.²¹⁵³ Последња препрека за дискретно утапање комитета у државни апарат уклоњена је када је Милан Ј. Поповић напустио ЈНС. У октобру 1938. године, Георгије Миткевич је задовољно известио Женеву да је Поповић након двогодишње жестоке критике Стојадиновићевог режима, напоскон изашао из опозиције и прешао у ЈРЗ, што ће драстично олакшати посао комитета.²¹⁵⁴ Након тога, уочи децембарских избора 1938. године на страницама *Билтена Југословенског антимарксистичког комитета* освануле су оптужбе за комунизам упућене на рачун опозиције.²¹⁵⁵

Поред сарадње са државним властима, велика активност била је усмерена на остваривање утицаја на омладину. Комитет је јавно наводио да је стање на Београдском универзитету алармантно, да се повлађује левичарским студентима, а да се студенти националисти прогањају. Истовремено, критикована је недовољна свест међу појединим професорима, који, чак и ако не симпатишу комунизам, сматрају да се против њега не треба борити, јер не представља животну опасност за Краљевину Југославију.²¹⁵⁶ Наравно, истицано је да „многи наши интелектуалци сваку левичарску активност гледају равнодушно или чак благонаклоно“.²¹⁵⁷ Пажљиво је извештавано о свим новостима са београдског училишта, а обавештења су добијана директно од студената националиста, у том тренутку веома заступљених у оквиру ЈАК-а.²¹⁵⁸ Руководство комитета поносно је наводило да су већина читалаца *Билтена Југословенског антимарксистичког комитета* студенти.²¹⁵⁹ У плану је била организација општег омладинског антикомунистичког конгреса у Београду. Тражена је и добијена дозвола Министарства просвете за рад у школама, а одређен је и референт за везу са министарством. Владимир Велмар-Јанковић наводио је да је потребно изградити посебан програм и идеологију Комитета, која би посебно била посвећена омладини и њеним животним питањима.²¹⁶⁰ У фебруару је разматрана идеја да се одржи озбиљан антимарксистички курс, на основу предавања која су чланови држали претходне године. Очењено је да би полазника било око шездесет студената и средњошколаца. Сличан једнодневни семинар одржан је у децембру 1937. године.²¹⁶¹ Иако је чланство сматрало да

²¹⁵³ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²¹⁵⁴ BdG, EIA, 3164/7, Писмо Георгија Миткевича Јурију Иличу Лодиженском, 24. 10. 1938.

²¹⁵⁵ Аноним, „Учешће комуниста на изборима“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 2.

²¹⁵⁶ Аноним, „Заблуде неких наших професора“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938, 4-5; Аноним, „Једна кобна заблуда“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 12, 25. 6. 1938, 2;

²¹⁵⁷ Аноним, „Заблуде неких наших професора“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938, 5; Аноним, „Нема духовне блискости“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 13, 10. 7. 1938, 2.

²¹⁵⁸ Аноним, „Студентски мировни одбор и Удружење резервних официра“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938, 8.; Аноним, „Избори на универзитету“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 13, 10. 7. 1938, 10; Аноним, „Поводом помена изгинулим студентима“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 8; Аноним, „Обилић на Скопском факултету“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 10.

²¹⁵⁹ Аноним, „Наш апел омладини“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 12, 25. 6. 1938, 4.

²¹⁶⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938.

²¹⁶¹ Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 160.

је идеја сјајна, одлучено је да се не жури са почетком курса како би се тако важан подухват добро осмислио.²¹⁶² Милан Л. Поповић је одржао предавање за поменутих шездесетак студената и средњошколаца, одржавајући њихов контакт са Комитетом.²¹⁶³

Пропаганда Комитета одвијала се кроз три основна правца: предавањима чланова, путујућом изложбом и новопокренутим *Билтеном Југословенског антимарксистичког комитета*. Током 1938. године Комитет је био веома активан на пољу јавних предавања.²¹⁶⁴ Интерна документа откривају да се пропаганди путем предавања врло озбиљно приступило. Циљ је био да се на радију говори барем једном недељно, а женска секција једном месечно. Јасан помак је учињен од раније зацртаног циља од једног предавања месечно. Међутим, комитет није успео да добије дозволу за редовне радијске емисије, те је било само могуће организовати предавања пред публиком.²¹⁶⁵ Поред овакве одлуке, број предавања повећан је и због чињенице да се све више чланова, због обиља материјала, одлучивало да се прихвати обавезе држања предавања.²¹⁶⁶ Тако је Владимир Андрић држао предавање у Новом Саду о еволуцији комунизма и његове доктрине. Поред помињаног предавања у Загребу, Милан Л. Поповић је у просторијама ЈАК-а одржао предавање под називом „Коме на крају крајева служи комунизам?“. Том предавању присуствовала је већина југословенских националних студената на универзитету.²¹⁶⁷ По обичају, најактивнији је био Ратко Живадиновић који је предавање о неуспеху бољшевичког система у Совјетском Савезу одржао у Смедереву, Загребу, Крању и Сплиту.²¹⁶⁸ У агитацију путем предавања укључио се и Милован Поповић говорећи у Бањалуци на тему „План за оружани комунистички устанак“,²¹⁶⁹ као и до тада мало познати члан комитета Франтишек Виценик који је говорио у Новом Саду, Бањалуци, Загребу, Љубљани и Марибору.²¹⁷⁰ Организовано је и прво предавање једног странца. Тако је у пуној дворани Руског дома у Београду, 25. јуна 1938. године говорио Рус Николај Леончин, који је представљен публици као млади совјетски студент кинотехнике, који је одлучио да напусти СССР. Он је Београђанима говорио о свом животу и школовању у Совјетском Савезу, а уводну реч држао је Ратко Живадиновић.²¹⁷¹

Изложба Југословенског антимарксистичког комитета обилазила је и даље Краљевину Југославију. Почетак године дочекала је у Сарајеву, где је изазвала велику

²¹⁶² ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938.

²¹⁶³ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938.

²¹⁶⁴ Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²¹⁶⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938.

²¹⁶⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 3. 1938.

²¹⁶⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938; Аноним, „Наша предавања“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938; Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²¹⁶⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938; ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938; Надежда Јовановић, „Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 159.

²¹⁶⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁷⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁷¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938; Аноним, „Предавање г. Николе Леончина у Београду“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 13, 10. 7. 1938, 10.

пажњу јавности.²¹⁷² Посетило ју је 6268 посетилаца, од којих је 1751 платило улазницу, што говорио о томе да су ђаци и студенти чинили већину посетилаца. Изложбу је такође посетио и сарајевски надбискуп Иван Шарић, и његов загонетни секретар Крунослав Драгановић, касније познат као организатор Павелићевог бега у Јужну Америку.²¹⁷³ Из седишта Дринске бановине путовала је на југ. Постављена је потом у Мостару (пред 2350 посетилаца), Дубровнику (2274) а потом у Херцег Новом (703), Котору (1195), Цетињу (1840) и Подгорици (911).²¹⁷⁴ Изложба је наставила турнеју по Зетској бановини, обишавши Никшић (467), Пљевља (425), Пријепоље (305), Нову Варош (344) и Прибој (183).²¹⁷⁵ Међутим, јавно, преко *Билтена Југословенског антимакистичког комитета*, изражено је „чуђење“ због односа локалних власти према њиховој изложби у Пријепољу и Новој Вароши, који нису били очигледно предусретљиви прем организаторима за разлику од већине набројаних места.²¹⁷⁶ У септембру је изложба ЈАК-а окончала своју турнеју. Предложено је да се накратко повуче, како би се њен садржај преуредио и унапредио.²¹⁷⁷ Последњи град који је посетила те године је било Смедерево, након чега се вратила у Београд. Интерна документа комитета, откривају да је руководилац изложбе Жук све време трајања изложбе сакупљао и бележио податке о макистички и антикомунистички настројеним посетиоцима изложбе, разговарајући са људима и пратећи њихове реакције. По повратку је предао те податке Сталном бироу, који је од тог тренутка располагао бројном картотеком. Поменута документа приказују велико задовољство у Југословенском антимакистичком комитету због прибављања ових „ванредно важних“ информацијама о стању на локалу.²¹⁷⁸ Док је изложба била у Београду, руководилац Жук, чијим су радом били веома задовољни, добијао је месечну плату од 1000 динара, док се на путу издржавао од саме изложбе, добијајући половину прихода.²¹⁷⁹

Трећи метод пропаганде, који је поготово дошао до изражаја током 1938. године, било је издавање *Билтена Југословенског антимакистичког комитета*. Билтен је покренут у септембру 1937. године, али је првих месеци био у повоју и далеко од утицаја који ће остваривати у каснијем периоду. Међутим, током 1938. године учињени су кораци да се рад на *Билтену* унапреди. Садржински гледано, за разлику од *Билтена Лиге Обера*, који је практично у потпуности био превођен и компилиран од страних извора, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета* је у сваком броју, поред отприлике половине садржаја посвећене развоју догађаја у Совјетском Савезу, писаном на основу

²¹⁷² ДАС, БИА,III-110, Записник са IV редовне седнице Сталног бироа ЈАК, 4. 2. 1938; Аноним, „Јавна предавања нашег комитета“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 6, 25. 3. 1938, 10.

²¹⁷³ Аноним, „Успех наше изложбе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 8, 25. 4. 1938, 10.

²¹⁷⁴ ДАС, БИА,III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 3. 1938; Аноним, „Кретање наше антикомунистичке изложбе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938; Аноним, „Кретање наше антикомунистичке изложбе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 12, 25. 6. 1938.

²¹⁷⁵ ДАС, БИА,III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938; Аноним, „Кретање наше антикомунистичке изложбе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 13, 10. 7. 1938.

²¹⁷⁶ Аноним, „Кретање наше антикомунистичке изложбе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 13, 10. 7. 1938.

²¹⁷⁷ ДАС, БИА,III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938

²¹⁷⁸ ДАС, БИА,III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²¹⁷⁹ ДАС, БИА,III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

страних антикомунистичких билтена, доносио велики број текстова о стању у самој југословенској краљевини. Текстови нису били само информативни, већ често полемички и идеолошки. Обезбеђено је и учешће појединих страних сарадника, попут познатог руског емигрантског новинара Бориса Алексејевича Суворина, који је из Париза извештавао о неуспеху Народног фронта у Француској.²¹⁸⁰ Поједини текстови имали су већи значај од пуког пропагандног, јер се комитету претходне године прикључила група интелектуалаца око *Хришћанске мисли*, чији се утицај почео осећати у писању *Билтена*. На предлог једног од њих, Ђока Слијепчевића, одобрено је да се на име набавке књига и друге литературе издваја износ од 500 динара месечно, као и да се Комитет претплати на све совјетске новине које се могу добити.²¹⁸¹ Убрзо је библиотека ЈАК-а нарасла на 417 књига, од чега 41 немачких, 32 француских, 26 италијанских.²¹⁸²

Поред осталих промена, у писању *Билтена* почео се све више осећати антисемитизам.²¹⁸³ Тако је, извештавајући о постојању југословенских интербригадиста у Шпанији, анонимни писац наводио: „На ту несрећну кланицу у борбу без икаквог изгледа на успех бачени су Ђорђевићи, Петровићи, Божовићи, Дујмовићи... Не Давичи, не богати Марко Ристић, не Папи, него сиромашна залуђена младост, на прагу живота, на почетку студија...“.²¹⁸⁴ Поготово жестоко је нападан управо Оскар Давичо, који по њиховом мишљењу, промовише блуд и неморал исмевајући се хришћанству, а не „свом“ јудаизму.²¹⁸⁵ Жестоко је полемисано са онима који су сматрани прикривеним комунистима, а започето је са праксом, која ће касније бити све чешће коришћена. Наиме, прво би *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета* напао одређени лист да повлађује комунистима, а онда би он врло брзо био забрањен од државних власти. Тиме је улога ЈАК-а као саветодавног органа власти долазила до изражаја. Тако је новопокренути лист *Младост* денунциран као левичарски лист након изласка првог броја, а већ други број је

²¹⁸⁰ Борис Суворин, „Крај Народног фронта“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 4-5; Борис Суворин је био редовни сарадник ЕИА. „Информација лондонској резидентури Иностранног одеа ОГПУ о деятельности Лиги Обера. 3 июля 1924 г.“, у: *Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5*, 20; Суворин је и касније писао за *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*. Boris Suvorin, „Kome je potreban evropski rat?“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 10. 3. 1939, 5; Борис Суворин, „Мир и старање о њему“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 6; Б. Суворин, „Болшевичка игра жмурке“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 4; Б. Суворин, „Припремање болшевичке победе“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 13-14, 10. 7. 1939, 4; Борис Суворин, „1914-1939“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 16; Борис Суворин, „Успеси СССР“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 5.

²¹⁸¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 3. 1938; Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938; Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938; Георгије Миткевич је успео почетком 1939. године да обезбеди за комитет низ цензурисаних совјетских листова. ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

²¹⁸² Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 64.

²¹⁸³ Аноним, „Лига за људска права под директивама Москве“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 10, 25. 5. 1938, 6.

²¹⁸⁴ Аноним, „Југословенска бригада у Шпанији“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 8, 25. 4. 1938, 5.

²¹⁸⁵ Аноним, „Перфидност Пролетера“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. II, Vol. 8, 25. 4. 1938, 7-8.

забрањен.²¹⁸⁶ На чуђење чланова Југословенског антимакистичког комитета, у овом листу сарађивао је и бивши орјунаш, књижевник Нико Бартуловић. Након што је преко *Билтена ЈАК* нападнут, Бартуловић је одговорио преко „масонског“ листа *Видици*. О даљим корацима одлучивао је Управни одбор који је гласао да се полемика са Ником Бартуловићем настави.²¹⁸⁷ Критика листа *Живот и рад* имала је и судски епиллог, јер је његово уредништво тужило Милана Л. Поповића.²¹⁸⁸ У судском процесу председника комитета бранио је адвокат Данило Грегорић и процес се завршио у корист Поповића.²¹⁸⁹

Ангажован полемички тон, широк круг сарадника и беспштедна критика стања у Совјетском Савезу доводили су до пораста популарности *Билтена* и све ширег круга читалаца и претплатника. Поједине текстове прештампавали су и други листови, попут исељеничког *Гласа Канаде* и бановинског листа *Зетског гласника*.²¹⁹⁰ Записници са седница јасно сведоче о томе колико је органски расла публика *Билтена*, често изненађујући својим темпом чак и чланове Управног одбора.²¹⁹¹ Већ у мају 1938. године, повећан је тираж за 1000 примерака, због све већег интересовања.²¹⁹² Потом је у септембру повећан за још 500 примерака, те је износио укупно 2500 примерака.²¹⁹³ На септембарској седници расправљано је о томе да ли ипак треба драстичније повећати тираж, али је закључено да би то представљао превелик издатак.²¹⁹⁴ Самим тиме јасно је да нису сви читаоци плаћали за то време врло високу претплату од 50 динара, односно 20 за студенте. Поређења ради, већина дневне штампе коштала је свега један динар, док је годишња претплата за лист *Идеје* Милоша Црњанског стајала 120 динара. Оцењено је да би идеалан тираж био 10 000 примерака, како би се са једне стране изашло у сусрет свима заинтересованима, а са друге испуниле обавезе према меценама листа. Према наводима Милана Л. Поповића, само је Министарство одбране желело да прима хиљаду примерака *Билтена*.²¹⁹⁵

Током 1939. године долази до уплива великог броја идеолошки профилисаних чланова. Тада се у чланству примају Слободан Недељковић, који је пуштен са робије, али и ренегати Збора и истакнути десничарски интелектуалци Велибор Јонић, Данило Грегорић, Ђорђе Перић и Бранимир Малеш.²¹⁹⁶ Под њиховим утицајем *Билтен Југословенског антимакистичког комитета* почиње све јасније да се профилише као десничарског гласило, које поред антикомунизма почиње да изграђује и своју идеологију. Поред њих, примљена је и омладинска секција у рад комитета, на чијем челу је био омладинац Збора

²¹⁸⁶ Аноним, „Младост, месечна ревија за омладинска питања и спорт“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 12, 25. 6. 1938, 9; Аноним, „Други број ревије Младост“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 15, 10. 8. 1938.

²¹⁸⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁸⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁸⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²¹⁹⁰ Аноним, „Преношење наших чланака“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 15, 10. 8. 1938; Аноним, „Антимакистичка штампа“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год. II, Vol. 22, 25. 11. 1938, 10.

²¹⁹¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 5. 5. 1938.

²¹⁹² ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 6. 6. 1938.

²¹⁹³ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁹⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²¹⁹⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²¹⁹⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

Роко Калеб, који ће у априлу постати и пуноправни члан комитета.²¹⁹⁷ На седници Управног одбора у априлу 1939. године, конституисан је нови састав Сталног бироа, у ком су били Милан Л. Поповић, подпредседник Милорад Богдановић, секретар Милован Поповић, благајник Војислав Станковић, Ђоко Слијепчевић и Владимир Андрић.²¹⁹⁸ Комитет је морао да промени просторије, а тражење нових неочекивано је представљало изазов. Постигнут је договор око изнајмљивања простора у улици Адмирала Гепрата, али је власник одустао и вратио капару, након што је сазнао да ће ту бити просторије ЈАК-а.²¹⁹⁹ Коначно су нађене просторије у улици Краља Милана 17/IV.²²⁰⁰

Годишња скупштина је одржана 29. марта, а присутни су били поред чланова комитета мајор Радоје Алексић, делегат Генералштаба, Душан Сарапа представник Министарства унутрашњих послова и Стеван Штерић делегат Управе града Београда.²²⁰¹ Седницу је отворио Милан Л. Поповић, одржавши дугачак и помало суморан говор о стању комунистичке акције у земљи и њеном сузбијању. Према његовој оцени, буржоазија и крупни капиталисти²²⁰² се не боре уопште против комунизма, већ само интелигенција. Комитет је остао усамљен у својој борби, а чланови се не осећају увек безбедно. Иако њихов идентитет најчешће није познат јавности, они за које се зна су изложени „непопуларности и критиковању масе“. Већина интелигенције је потпуно инфицирана комунизмом. Главни задатак комитета мора бити рад са омладином, поготово на Београдском универзитету, како би се разбила стега марксиста око њега. Истовремено наводио је да је државна управа пуна комуниста који штите друге комунисте. Окончао је своје излагање, мишљењем да су се комунисти успешно инфилтрирали у Народну одбрану и Соко. У тим удружењима вештачки „пумпају“ национализам остајући потпуно прикривени, те их је тешко открити.²²⁰³ „Јасно можете да видите колико је комунизам постао опасан по наше грађанско друштво ради те камуфлираности и несавесности нашег друштва. Нужно је отуда све учинити да се друштво регенерише“.²²⁰⁴

Сматрао је да је тежак посао пред Комитетом, јер већина људи не жели да се замера и боји се последица. Преносио је пример једног књижевника који је иступио из чланства са образложењем: „Па не могу ја да долазим у заваду са свим мојим друговима, не могу ја као књижевник и истакнути интелектуалац толико да се експонирам“.²²⁰⁵ Оценио је да је ЈАК имао највише успеха код омладинаца, те да ту има простора за даљи рад. Највећи читаоци *Билтена* су управо студенти, а они га читају као да је нешто илегално.

Његов говор подигао је пуно прашине. Прво је реаговао Јован Викторовић, делегат Народне одбране. Он је устао како би демантовао да у његовој организацији има комуниста.

²¹⁹⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV годишње скупштине ЈАК, 29. 3. 1939; ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939.

²¹⁹⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939.

²¹⁹⁹ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939.

²²⁰⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 1. 6. 1939.

²²⁰¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV годишње скупштине ЈАК, 29. 3. 1939.

²²⁰² Истине ради, поред поменутог индустријалца Милана Вапе, рад комитета је помагао само директор Јадранске банке Милан Стефановић. ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11.

²²⁰³ Од тог става нису одустали ни касније. Види: Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), Збирка Антисемитизам (АС), кутија 1, Слободан Недељковић, *Комунисти против Срба и Србије*, (Београд: без издавача, 1941), 13.

²²⁰⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV годишње скупштине ЈАК, 29. 3. 1939.

²²⁰⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV годишње скупштине ЈАК, 29. 3. 1939.

Истовремено је искористио прилику да критикује прошлогодишње нападе на Ника Бартуловића, којег је назвао „истакнутим националистом“. Уследила је жупра расправа, у којој су чланови комитета подржавали свог председника наводећи да је Народна одбрана начелно сузбијала комунизам, али да је та акција у последње време саботирана, те је организација почела да брани чак и поједине левичаре. Ратко Живадиновић је рекао да је Бартуловић био творац „фашизма код нас“, који је унео бројне новине у политичку праксу Краљевине Југославије, попут униформисања присталица. Оценио је да он има извесних заслуга, али да није безгрешан.²²⁰⁶ О узаврелој атмосфери на скупштини *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета* није извештавао, већ је доносио само штуре информације.²²⁰⁷

Анализа стања изнета на годишњој седници у марту 1939. године, није се пуно разликовала од приказа ситуација изнете у годишњем извештају са краја године. По њему се на почетку године смањила комунистичка активност, због пораза републиканаца у Шпанском грађанском рату, потом су до Молотов-Рибентроп пакта комунисти настојали да се инфилтрирају у национална друштва. Настојали су да изазову „вештачко“ пумпање национализма и окрену чланство на борбу против фашизма, водећи истовремено пропаганду за признање СССР-а. Међутим, од Молотов-Рибентроп пакта покренута је пацифистичка кампања. Оцењено је да је Београдски универзитет седиште марксистичке акције у Београду и Србији, на којем су напади на студенте националисте свакодневни. Задаци Комитета били су: да открије седишта комунистичке акције, да открије све прикривене покушаје комунистичке инфилтрације, као и да писаном речи обара марксистичке заблуде.²²⁰⁸

И у експозеу Милана Л. Поповића и у годишњем извештају указано је на потребу рада са студентима и средњошколцима. Жестоко је критиковано стање на универзитету, анемичност ректора који допушта да комунисти раде шта желе. Преношено је да су пребијени студенти националисти Карло Смејда и Душан Грчић. Оцењено је да „ако хоће југословенска нација да живи, да се са здравим телом и свежим духом бори за свој опстанак, њена омладина мора са својственим јој преимућством да прво очисти наше данашње друштво од интернационалне заразе и парасита који га једу“.²²⁰⁹ Сви „изгреди“ комуниста на универзитету су преношени у *Билтену*, док је полицијским властима упућен поверљив извештај о студентима који се налазе у Интернационалним бригаама.²²¹⁰ Финансијски је помаган Савез националних средњошколаца, а удружење националних студената „Свети Сава“ добило је просторије у комитету.²²¹¹

²²⁰⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са IV годишње скупштине ЈАК, 29. 3. 1939.

²²⁰⁷ Аноним, „Годишња скупштина Југ. антимарксистичког комитета“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 7, 10. 4. 1939, 10.

²²⁰⁸ VdG, EIA, 3164/8, Годишњи извештај Југословенског антимарксистичког комитета о сузбијању комунистичке акције у 1939. години.

²²⁰⁹ Аноним, „Терор на универзитету“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 7, 10. 4. 1939, 2-3.

²²¹⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 1. 6. 1939; Аноним, „Стрампутице наше интелектуалне омладине“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 7; Аноним, „Изгреди на загребачком универзитету“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 8-9.

²²¹¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

Сарадња са државним властима такође је унапређена. Милан Ј. Поповић имао је пријем крајем јануара код министра унутрашњих послова Милана Аћимовића са којим је договорен читав низ конкретних корака како би се олакшао рад комитета. Поповић му се пожалио да ЈАК има потешкоћа да набави легалну, а поготово забрањену, комунистичку штампу, да имају недовољно контаката са бановинским одборима који су и даље пасивни, да полиција не даје редовно податке о активностима КПЈ, да Генералштаб не жели да штампа антикомунистичке књиге, као и да је потребно повисити износ државне субвенције. Министар је одлучио да се службеник МУП-а, Душан Сарапа постави за референта при Комитету, те да преко њега иде свакодневна комуникација, да се тражени материјали и информације редовно достављају, а обећао је да ће се код председника Владе заложити за повећање субвенција.²²¹² Упркос чињеници да је ЈАК имао редовну комуникацију са Министарством просвете, њоме Комитет није био у потпуности задовољан. Иако су Министарству предати досеједи левичара професора у унутрашњости, које је несумњиво прикупио Жук током трајања изложбе, још „нико није повукао консеквенце за свој ненационални рад“. Вероватно ослоњени на исказе руководиоца изложбе комитета, приметили су да поједини наставници и директори саботирају сарадњу са Комитетом сматрајући да су активности ЈАК-а „наручене од иностраних фашистичких кругова“.²²¹³

По уходаном принципу пропаганда је имала три крака: изложбу ЈАК-а, путујућа предавања и семинаре као и *Билтен*. Изложба је поново почела своју турнеју 29. јануара 1939. године у Панчеву.²²¹⁴ Одатле је обишла Пожаревац, Петровац на Млави, Шабац, Бијељина и Брчко.²²¹⁵ Ипак, турнеја изложбе била је мање успешна него претходних година. Посета у бројкама је и даље била врло добра, али је материјални успех био слаб, јер већина посетилаца (студенти и ђаци) није плаћала карту.²²¹⁶ Руководилац Жук био је принуђен да тражи додатна материјална средства пошто је изложба тренутно пословала у дефициту. Стални биро је разматрао ово питање и оцењено је да је изложба корисна али скупа, те да Жук не може више да се издржава од ње. Истовремено „народнофронтска пропаганда“ ју је представљала као немачку пропаганду, што је одбијало део посетилаца. Поједини чланови Комитета су сматрали да је треба паузирати, додати нови материјал, поготово из Шпанског грађанског рата, па тек онда наставити турнеју. Георгије Миткевич је устао у одбрану изложбе наводећи да је треба наставити, као и Данило Грегорић који је тврдио да би без ње Комитет остао без трећине снаге. Такође сматрао је, као и Милован Поповић да би изложба морала да подвуче антируски и несловенски карактер Совјетског Савеза.²²¹⁷ Одгођена је одлука до даљњег јер није дошло до консензуса. Коначно, у јуну је донето неколико одлука око питања изложбе. Прво, процењено је да је потребно око 20 000 динара годишње за изложбу, како би се обезбедили сви трошкови. Договорено је да се у том циљу траже кредити од банака. Договорено је да руководилац изложбе има плату од 1200 динара када је на путу, а да у Београду има 1000 динара. Потом је одлучено да се она обнови новим материјалом, а да се у том циљу пише Антикоминтерну у Берлину и господину Лагерти из

²²¹² ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

²²¹³ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939; Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939.

²²¹⁴ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

²²¹⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939.

²²¹⁶ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939.

²²¹⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са I редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939.

билтена *Сервицио антимарксиста* у Барселони.²²¹⁸ Након што је тражени материјал стигао, изложби је додато преко 800 слика о ужасима комунизма у Шпанији и она је настављена.²²¹⁹ До краја године обишла је 103 места и посетило ју је 91 729 посетилаца.²²²⁰

Традиционална путујућа предавања Југословенског антимарксистичког комитета су настављена. Предавачки су били Милан Л. Поповић, Владимир Андрић, Ратко Живадиновић (Петровац на Млави, Загреб, Љубљна, Бијељина, Смедерево), Милован Поповић (Загреб и Бањалука)²²²¹ Оцењено је да би требало повећати број предавања, као и ставити се на располагање држави за рад у „угроженим крајевима“ као што је Јужна Србија.²²²² Посебан акценат стављен је на организацију антикомунистичких семинара за омладину.²²²³ Укупно их је током 1939. године одржано дванаест.²²²⁴ Поред идеолошких тема о којима се расправљало, међу којима се често говорило о Интернационалним бригадама, Ратко Живадиновић држао је омладини комитета и курс руског језика.²²²⁵ Поред њега предавали су и Слободан Недељковић и С. Сушић и сами некада омладинци Комитета.²²²⁶

Рад на *Билтену* достигао је свој врхунац 1939. године. Промењена је штампарија у којој је штампан²²²⁷, па умножавање више није било преко гештетнера, а сам билтен и насловна страна били су технички боље опремљени.²²²⁸ Једно од горућих питања након победе националиста у Шпанском грађанском рату, било је питање репатријације бивших бораца у Интернационалним бригадама. Задатак Југословенског антимарксистичког комитета био је да изврши притисак на владу како до тога не би дошло, али и да убеди јавност да интербригадисти нису хероји већ „крволоци и убице“. Иако био повратак југословенских грађана у земљу био ствар националног поноса, истовремено је

²²¹⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 1. 6. 1939.

²²¹⁹ Аноним, „Сузбијање марксизма у прошлој години“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 8.

²²²⁰ VdG, EIA, 3164/8, Годишњи извештај Југословенског антимарксистичког комитета о сузбијању комунистичке акције у 1939. години.

²²²¹ VdG, EIA, 3164/8, Годишњи извештај Југословенског антимарксистичког комитета о сузбијању комунистичке акције у 1939. години; Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939; ДАС, БИА, III-110, Записник са II редовне седнице Управног одбора ЈАК, 1. 6. 1939.

²²²² ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939.

²²²³ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939; Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939; Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 4. 1939; Аноним, „Антикомунистички курсеви“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 2, 25. 1. 1939, 10; Аноним, „Antimarksistički kursevi“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 10. 3. 1939, 10.

²²²⁴ VdG, EIA, 3164/8, Годишњи извештај Југословенског антимарксистичког комитета о сузбијању комунистичке акције у 1939. години.

²²²⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939; Аноним, „Антимарксистички семинари“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 10.

²²²⁶ Аноним, „Антимарксистички курсеви“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 10.

²²²⁷ Сада је штампан у штампарији „Слога“.

²²²⁸ ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939; Аноним, „Сузбијање марксизма у прошлој години“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 7.

представљао и велику опасност.²²²⁹ Оцењено је да је кључни разлог за њихов пораз било поманкање правих идеала.²²³⁰ Као главни докази за то да су бригаде окупљале талог човечанства, коришћен је судски процес у Барселони чехословачком комунисти Алфонзу Ловренчићу оптуженом да је био архитекта „затвора и мучилишта Чеке“. ²²³¹ Такође коришћено је сведочење разочараног српског комунисте Сенише Тимотијевића који је по доласку у Француску своје саборце називао „разузданом бандом“, које је становништво мрзело.²²³²

Истовремено, након уласка бројних десничарских интелектуалаца у Југословенски антимарксистички комитет 1939. године, *Билтен* је постајао све више идеолошки профилисан и све сличнији *Билтену ЈНП Збора*. Тако се појављује назив „Совјетија“ популаран у кругу збораша, са циљем дистанцирања Совјетског Савеза од православне Русије.²²³³ Истовремено настојано је да се покаже да борба комитета није усмерена „против Русије и Словенства, а за рачун његових најљућих непријатеља“. ²²³⁴ Стога је понављано да се Комитет не ослања искључиво на Немце, већ да је препун љубави према Русији.²²³⁵ Истицано је да је „Коминтерна тако вешто искористила наше дубоко укоренењено русофилство те га, великим делом, изопачила у оно што највише оскрвљује љубав према правој Русији – у совјетољубље“. ²²³⁶ Вођена је велика кампања против признавања Совјетског Савеза.²²³⁷ Поред тога, *Билтен* је имао јасан националистички тон. Критикован је либерализам и попустљивост, утицај Јевреја и француска политика, а дискретно хваљен фашизам и „ауторитарни режими“. ²²³⁸ Идеал комитета био је: „активни социјализам

²²²⁹ Аноним, „Повратак у отаџбину“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 5.

²²³⁰ Јулије Камб, „Зашто су победили шпански националисти“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 13-14, 10. 7. 1939, 15-16.

²²³¹ Аноним, „Шта су наши радили у Шпанији“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 5-6; Аноним, „Суђење А. Ловренчићу у Барселони“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 13-14, 10. 7. 1939, 13; Anonim, „Alfonz Lovrenčić je gradil komunistične mučilnice v Španiji“, *Slovenec*, 14. 6. 1939.

²²³² Аноним, „Наши безимени лешеви“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 7-8; Аноним, „Исповест једног нашег новинара, члана интернационалне бригаде“, *Време*, 16. 2. 1939.

²²³³ Аноним, „Почетак краја“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 2-3; Аноним, „Насадање добронамерних“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 7, 10. 4. 1939, 3-4.

²²³⁴ Аноним, „Насадање добронамерних“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 7, 10. 4. 1939, 3-4.

²²³⁵ Аноним, „Освајање Русије лудачка је политика“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 5-6; Милан Ј. Поповић, „Дух наше захвалности“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 2-4; М. Спалајковић, „Душа словенске Русије“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 5-6; А. Марков, „Несрећа Русије – несрећа Словенства“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 13-14.

²²³⁶ Милица Богдановић, „Наш дуг и наш грех према Русији“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 9.

²²³⁷ Аноним, „Апел народима Југославије“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 2; Аноним, „Признање Совјетског Савеза“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 4-5

²²³⁸ Аноним, „Померање у схватањима“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 2, 25. 1. 1939, 2; Аноним, „Стран дух у нама“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 13-14, 10. 7. 1939, 2; Anonim, „Pravo lice Francuske“, *Билтен Југословенског антимарксистичког*

очишћен од демагошких комунистичких парола“.²²³⁹ По обичају, нападали су левичарске листове, попут *Младости*, *Наше речи* и *Уметности и критике*.²²⁴⁰ Текстове из *Билтена* преносили су листови попут *Млади Север*, *Дан*, *Самоуправа* и *Наша газета*.²²⁴¹

Поред Југословенског антимакистичког комитета, снажну кампању против комунизма водили су католички кругови у хрватским и словеначким крајевима. Збор духовне младежи загребачке почео је да издаје библиотеку *Савремени проблеми*. Адреса библиотеке на загребачком Каптолу јасно је говорила о пореклу ове акције. Билтен Југословенског антимакистичког комитета примећивао је да је недовољно антимакистичке штампе у земљи, као и да је ситуација пуно боља у западним крајевима.²²⁴² Током целе 1938. и 1939. године Католичка акција у Хрватској и Словенији водила је „поучну акцију“ против комунизма. Поготово се усресредила на борбу против бољшевичког „скрнављења недеље“.²²⁴³ Такође, 1939. године је покренут нови антимакистички билтен на тлу Савске бановине. Првог марта 1939. године у Осиеку је основан месечни *Антимакистички билтен — Бољшевизам у теорији и пракси* на српскохрватском и немачком језику. Иако наизглед сличан краткотрајној загребачкој *Југословенској антимакистичкој обавештајној служби Антимакистичког комитета*, имао је и пуно разлика. Сваки број био је двојезичан, те нису постојала одвојена издања. Такође, док је *Антимакистички билтен* била скромно опремљена, *Бољшевизам у теорији и пракси* је био веома луксузно дизајниран. Сам билтен изгледао је боље и од *Билтена Југословенског антимакистичког комитета*, а на насловници је била „бољшевичка звезда“ са карикатурним Јеврејином на себи. Издавач је потписан као Коста Павлачић. У Предговору је наведено да је разлог покретања *Билтена* то што се „код нас на жалост не води довољно рачуна каква опасност свакој држави пријети од стране интернационалног бољшевизма и њених пропагатора“.²²⁴⁴ Отворено је хваљена немачко-италијанска осовина као „чувар Европе“, преношена нацистичка пропаганда, па се са великим степеном вероватноће може претпоставити да је извор информација које су пласиране у листу Немачка. За разлику од других антимакистичких иницијатива насталих у хрватским крајевима,

комитета, Год III, Vol. 4, 10. 3. 1939, 2-3; Аноним, „Наше политичко слепило“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 10; Аноним, „Фебруарски број ревије Младост“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 7, 10. 4. 1939, 8.

²²³⁹ Аноним, „Комунизам у Грчкој“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 13-14, 10. 7. 1939, 9-10.

²²⁴⁰ К. Рацин, „Блазиране глупости о осмеху Мона Лизе“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 8-9; Аноним, „Демаскирање часописа Младост“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 15-16, 10. 8. 1939, 6-7; Аноним, „Наша реч из Скопља“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 9.

²²⁴¹ Аноним, „Антимакистичка штампа“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 2, 25. 1. 1939, 9-10; Аноним, „Прештампано из Билтена“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 10; Аноним, „Страна штампа о Комитету“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 10.

²²⁴² Аноним, „Антимакистичка штампа — Савремени проблеми“, *Билтен Југословенског антимакистичког комитета*, Год III, Vol. 12, 25. 6. 1939, 11.

²²⁴³ Matic Lesjak, *Franc Ksaver Lukman v slovenski kulturni zgodovini*, magistrski rad, (Ljubljana: Univerza u Ljubljani, 2017), 51.

²²⁴⁴ ИАБ, Збирка штампаних ствари Живка Јовановића, 182, *Антимакистички билтен: Бољшевизам у теорији и пракси*, Год I, Vol. 1, 1939, 3.

Антикомунистички билтен је подржавао владу ЈРЗ.²²⁴⁵ Ипак, већина текстова у првом броју били су преводи говора Јозефа Гебелса и других нацистичких вођа.²²⁴⁶ Помало неочекивано, није нападано слободно зидарство, које је сматрано да има „племените и етичке циљеве“.²²⁴⁷ Према доступним информацијама изашло је свега пет бројева овог билтена. Након краха Краљевине Југославије, Коста Павлачић је наставио да објављује антикомунистичке и антисемитске брошуре, у складу са немачком идеологијом и захтевима усташког вођства. Иако је током рата објављивао под псеудонимом, дизајн корица са „Бољшевичком звездом“ био је идентичан.²²⁴⁸

Југословенски антимарксистички комитет и сумрак међународне антикомунистичке сарадње

Иако је оперативна сарадња са Антикоминтерном практично прекинута током 1937. године, Југословенски антимарксистички комитет је читаоце *Билтена* обавештавао о акцијама берлинског центра. Тако је пренето сведочење бившег совјетског посланика у Букурешту Федора Хрисанфовича Бутенка у часопису *Контра Коминтерн*.²²⁴⁹ Потом је издање *Билтена* од 10. августа 1938. донело опсежан текст „Шта је то Антикоминтерн“. Пишући у складу са пропагандном матрицом нациста, аутор текста наводио је да је то „најбоље организована“ антикомунистичка организација, „која је независна од режимског апарата“.²²⁵⁰ Пренешене су различите активности ове организације, њена издавачка кућа, картотека, библиотека од 330 хиљада наслова која одржава редовни прилив свих совјетских часописа. Информације изнете у тексту биле су вишеструко преувеличане, попут тврдње да је Антикоминтерн имао 100 запослених, док је у реалности тај број био неколико пута мањи. Ипак, читаоцима је приказана „ружичаста“ слика организације, са којом у том тренутку ЈАК, није ни имао развијену сарадњу, након смене Адолфа Ерта са њеног чела и одласка дописника ЦПБ-а, Црњанског из немачке престонице. Са великим закашњењем, од преко годину дана пренете су веома штуре информације о конференцији у Фелдафлингу и раду Нилса фон Бара на организацији првог светског антикомунистичког конгреса.²²⁵¹ Током 1939. године, на једном од предавања ЈАК-а, један од омладинаца Комитета Роко Калек реферисао је о схватању бољшевиизма код Адолфа Ерта.²²⁵² У годишњем извештају

²²⁴⁵ Тако је четврти број хвалио поступање органа безбедности Краљевине Југославије и доносио слику председника Владе Драгише Цветковића. Музеј Slavonije Osijek (MSO), Zbirka periodike, „Organi bezbednosti u borbi protiv komunizma“, *Antikomunistički bilten: Boljševizam u teoriji i praksi*, Год I, Vol. 4, 15. 6. 1939.

²²⁴⁶ ИАБ; ЗШСЖЈ, *Antikomunistički bilten: Boljševizam u teoriji i praksi*, Год I, Vol. 1, 1939, 3.

²²⁴⁷ MSO, ZP, Veritas, „Apel na Slobodno zidarstvo“, *Antikomunistički bilten: Boljševizam u teoriji i praksi*, Год I, Vol. 4, 15. 6. 1939.

²²⁴⁸ Види: ЈИМ, АС, 1, St. Gabrijel, *Židovstvo i lažna asimilijacija ćifuta*, (Osijek: bez izdavača, 1941); St. Gabrijel, *Ćivot i Talmud: najveći neprijatelj svih nežidova*, (Osijek: bez izdavača, 1941).

²²⁴⁹ Аноним, „Исповест једног бољшевика“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год II, Vol. 8, 25. 4. 1938.

²²⁵⁰ Аноним, „Шта је то Антикоминтерн“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год II, Vol. 15, 10. 8. 1938.

²²⁵¹ Аноним, „Припреме за први светски конгрес противу комунизма“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год II, Vol. 15, 10. 8. 1938.

²²⁵² Аноним, „Антимарксистички курсеви“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 10.

Југословенског антимарксистичког комитета за 1938. годину писало је да су коришћени билтени Антикоминтерна, као и ЕИА. Уз то, Комитет је имао референте за немачки, руски, француски и италијански језик.²²⁵³

Иако је напустио Берлин и престао да буде веза са Антикоминтерном, Милош Црњански и даље је био укључен у антикомунистичке токове. У југословенском посланству у Риму посетио га је загонетни руски емигрант Жорж Романов. Са собом је имао препоруку помоћника шефа Централног пресбиороа, Бошка Богдановића. Молио је Црњанског да га повеже са антикомунистичким круговима у Берлину. Црњански му је изашао у сусрет, упутивши писма генералном секретару Светског антикомунистичког конгреса Нилсу фон Бару и референту за Балкан Адалберту Кунгелу. Истовремено га је упознао са делегатом Министарства унутрашњих послова Владетом Милићевићем, који је такође боравио у Риму, а који је и сам био ангажован у антикомунистичким круговима како у Риму тако и у Берлину и Женеви.²²⁵⁴ Жорж Романов је отпутовао у Берлин, где је и наследник Милоша Црњанског на месту дописника Централног пресбиороа добио инструкцију да му буде на услузи.²²⁵⁵

Црњански је такође дошао у контакт са италијанским антикомунистичким круговима, а бавио се и извештавањем италијанске штампе о комунизму у Југославији и свету. Извештавао је Централни пресбиоро о писању италијанске штампе о комунистима међу југословенском опозицијом, као и о непоколебљивом антикомунистичком ставу југословенске државе.²²⁵⁶ Пропратио је посету представника Католичке акције папи, током које је било речи о опасностима од комунизма у Југославији.²²⁵⁷ Истовремено, повезао се са представницима ванредно утицајне организације Акционих комитета за универзалност Рима (ЦАУР), која се, препознавши магнетизам антикомунистичке агитације, почела профилисати и као антикомунистичка организација. Њега су убрзо посетили генерали Марио Сани и Ђузепе Бертони, „шефови антикомунистичке пропаганде“, желећи да ступе у контакт са приватним и званичним антикомунистичким круговима у Београду. Милош Црњански их је повезао са траженим лицима и организацијама.²²⁵⁸ Почео је редовно да прима њихове публикације.²²⁵⁹ Међутим, за разлику од Антикоминтерна, са којим је сарађивао са видљивим ентузијазмом, у односу са ЦАУР-ом, Црњански је примећивао да је инсистирање на међународној антикомунистичкој борби, често „смоквин лист“ за промицање италијанских националних интереса. Тако је посетивши конференцију о будућим границама Чехословачке, „једина документација за заједничке границе [Пољске и Мађарске Р. Л.] на овом предавању била опасност од Совјета“.²²⁶⁰ Италијанска штампа и даље је преносила вести о антикомунистичкој борби Краљевине Југославије,²²⁶¹ а

²²⁵³ Аноним, „Сузбијање марксизма у прошлој години“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 10.

²²⁵⁴ АЈ, 38-48-106, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 5. 7. 1938.

²²⁵⁵ АЈ, 38-48-106, Писмо Шефа Публицистичког одсека дописнику у Берлину, 8. 7. 1938.

²²⁵⁶ АЈ, 38-42-96, Телефонски извештај дописника, Рим, 17. 8. 1938; АЈ, 38-42-96, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 14. 10. 1938.

²²⁵⁷ АЈ, 38-42-96, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 17. 7. 1938;

²²⁵⁸ АЈ, 38-43-97, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 8. 3. 1938; АЈ, 38-42-96, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 11. 11. 1938.

²²⁵⁹ АЈ, 38-42-96, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 24. 11. 1938.

²²⁶⁰ АЈ, 38-42-96, Писмо Милоша Црњанског Централном пресбиороу, 26. 10. 1938.

²²⁶¹ АЈ, 38-42-96, Телефонски извештај дописника г. Црњанског у 18.20, 22. 3. 1939; Телефонски извештај дописника г. Црњанског у 20.40, 11. 10. 1939; Телефонски извештај дописника г. Црњанског, Рим, 1. 8. 1940;

италијански билтен *Антибољшевизме* преносио је писање *Билтена Југословенског антимарксистичког комитета*.²²⁶²

Са Међународном антикомунистичком антантом и даље су одржавани контакти. Поново су тражене информације о антикомунистичком законодавству, као и да је било икаквих промена на том пољу.²²⁶³ На велику прославу поводом шездесетог рођендана Теодора Обера позвани су генерални конзул Никола Петровић, директор Југословенског антимарксистичког комитета Милан Л. Поповић и предводник руске секције Георгије Георгијевич Миткевич.²²⁶⁴ Крајем године, дугогодишњи повереник ЕИА у земљи, Георгије Миткевич постајао је све фрустриранији својом улогом. Октобра 1938. добио је из Женева своје нове визит карте. Међутим, није био никако задовољан њиховим квалитетом, већ је одмах писао Јурију Лодиженском са захтевом да се „пар франака“ не жали и да му се обезбеде достојанствене визит карте.²²⁶⁵ Његово незадовољство је озбиљно схваћено, поручене су нове луксузније визит карте.²²⁶⁶ Поред тога, Теодор Обер је писао лично новом председнику владе Краљевине Југославији Драгиши Цветковићу, обавестивши га о сјајном раду Георгија Миткевича, који је пуно услуга учинио не само ЕИА већ и југословенској држави, молећи га да се његов вредан рад адекватно награди.²²⁶⁷ Миткевич је, чини се, био задовољан указаним поштовањем и наставио је са својим радом.

Крајем године Југословенски антимарксистички комитет био је ангажован око припреме учешћа на великој антимарксистичкој изложби, коју је ЕИА организовала у склопу годишње конференције 20-24. фебруара 1939. године. Конференција и изложба су биле организоване у част петнаестогодишњице рада ЕИА. ЈАК се одушевљено прихватио посла да припреми материјал за изложбу. Обавестили су Стални биро Антанте да скупљају материјал из Београда, Загреба, Љубљане и Марибора, као и да је циљ да дочарају развој комунистичке пропаганде у Југославији и њено смањивање током претходних година, након оснивања Југословенског антимарксистичког комитета. Посебан циљ било је стварање неколико графикана, који би на допадљив визуелан начин приказали домете акције ЈАК-а.²²⁶⁸ С обзиром на амбициозно замишљене планове, тражено је од женевских партнера да се обезбеди један дугачак сто и део зида у изложбеном простору. Тражено је од ЕИА да их обавесте на то колико им дужних метара изложбеног простора стоји на располагању.²²⁶⁹ Одобрена им је зидна површина од 4 са 3 метра као и сто исте дужине. Лодиженски је наводио да се тај немали простор може повећати, уколико је Југословенском

Писмо Милоша Црњанског Централном пресбируу, 10. 2. 1940; Телефонски извештај дописника г. Црњанског, Рим, 17. 9. 1940.

²²⁶² Anonim, „Preštampano iz Biltena“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 5, 10. 3. 1939.

²²⁶³ VdG, EIA, 3164/7, Писмо ЕИА Георгију Миткевичу, 16. 3. 1938.

²²⁶⁴ VdG, EIA, 3014/19, Званице позване на 60ти рођендан Теодора Обера; Југословенски антимарксистички комитет упутио је честитку Оберу поводом шездесетог рођендана. ДАС, БИА, III-110, Записник са IV редовне седнице Управног одбора ЈАК, 24. 9. 1938.

²²⁶⁵ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Георгија Миткевича Јурију Иличу Лодиженском, 19. 10. 1938;

²²⁶⁶ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Георгију Миткевичу, 9. 11. 1938.

²²⁶⁷ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Драгиши Цветковићу, 23. 2. 1939

²²⁶⁸ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Југословенског антимарксистичког комитета Теодору Оберу, 11. 11. 1938.

²²⁶⁹ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Георгија Миткевича Јурију Иличу Лодиженском, 23. 11. 1938.

антимарксистичком комитету потребно још.²²⁷⁰ Пошто је било потребно поставити изложбу унапред, материјали су послати преко југословенског конзулата у Женеви.²²⁷¹

Поред учествовања на изложби, Комитет је имао још два циља за пут у Швајцарску. Првенствено, под утиском успеха документарног филма „Контрасти совјетске стварности“, били су заинтересовани за набавку новог антикомунистичког швајцарског филма „Црвена куга“.²²⁷² Обавестили су ЕИА да су чули за постојање овог филма, као и да сматрају да би било врло корисно да се организују пројекције овог филма, поготово за омладину тражећи да им се уступи без накнаде.²²⁷³ Стални биро је био спреман да им изађе у сусрет, али је наводио да није власник филма, већ да он припада једном од његових продуцената бившем председнику Швајцарске и посланику, Жан-Марију Мизију. Упућени су на њега, а ЕИА је обећала да ће препоручити ЈАК овом утицајном швајцарском политичару.²²⁷⁴ Конзул Никола Петровић обезбедио је Милану Л. Поповићу карте за једну пројекцију „Црвене куге“ током његовог боравка у Женеви, како би се уверио да ли је погодан за пропаганду у Краљевини Југославији.²²⁷⁵ Поред тога, боравак у Швајцарској био би погодан за набавку комунистичких књига и брошура забрањених у Краљевини Југославији. Јуриј Илич Лодиженски послао је каталоге комунистичких књига које се могу купити у Паризу, препоручивши француску престоницу због тога што су у Швајцарској ипак постојала ограничења комунистичког штива.²²⁷⁶ Југословенски антимарксистички комитет прихватио је савет Лодиженског и поручио бројне марксистичке књиге из Париза, које је саветник југословенског посланства Славко Којић послао свом колеги у Женеви Петровићу.²²⁷⁷

Након што је материјал за изложбу припремљен, Комитет га је возом упутио у Женеву где га је примио конзул Никола Петровић и предао представницима ЕИА.²²⁷⁸ Они су, по инструкцијама Југословена, поставили изложбени материјал. Посебно активан око

²²⁷⁰ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Милану Л. Поповићу, 9. 11. 1938; Писмо Јурија Илича Лодиженског Милану Л. Поповићу, 29. 11. 1938;

²²⁷¹ AJ, 410-12-36, Писмо Милана Л. Поповића Николи Петровићу, 12. 1. 1939.

²²⁷² Документарни филм „Црвена куга“ (La peste rouge) продуцирао и финансирао је Жан-Мари Мизи 1938. године. Режијери су били искусни Франц Ридвег и Шарл-Жорж Диванел, који нису били антикомунистички агитатори, већ професионални Режијери документарних филмова, судећи по њиховим осталим филмовима. У филму који је трајао 77 минута гледаоцима је приказан настанак марксизма, а потом избијање Октобарске револуције. У приказу револуционарних догађаја јасно је подвлачено јеврејско порекло бољшевичких вођа, а комунизам приказиван као азијатска пошаст која угрожава европску цивилизацију и културу. Потом је приказивано ширење комунизма по Европи, напори бољшевика да је „инфицирају“ вирусом марксизма и његове последице. Пуно простора посвећено је Шпанском грађанском рату. Последњи део филма био је посвећен је био идеализованом приказу Швајцарске, њеној традицији и посвећености вери. Види: Jean-François Fay, „Peurs collectives et anticommunisme: La peste rouge“, *La Revue du Ciné-club universitaire*, (Genève: Festival Histoire et Cité, 2020), 24-25; „La Peste rouge“, доступно на: <https://www.cinemas-du-grutli.ch/films/31305-la-peste-rouge>; „Die rote Pest“, доступно на: https://www.filmportal.de/en/movie/die-rote-pest_8a5325a00dd7480a9ba5fdaa69fd45ad; «Charles-Georges Duvanel», доступно на: <https://reto.ch/cgi-bin/filmo.pl?what=Charles-Georges%20Duvanel&where=director&start=21>.

²²⁷³ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Милана Л. Поповића Јурију Иличу Лодиженског, 5. 12. 1938; AJ, 410-12-36, Писмо Милана Л. Поповића Николи Петровићу, 23. 1. 1939.

²²⁷⁴ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Милану Л. Поповићу, 10. 12. 1938

²²⁷⁵ AJ, 410-12-36, Писмо Николе Петровића Милану Л. Поповићу, 2. 2. 1939.

²²⁷⁶ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурију Иличу Лодиженском Георгију Миткевичу, 20. 12. 1938.

²²⁷⁷ AJ, 410-12-36, Писмо Милана Л. Поповића Николи Петровићу, 15. 2. 1939.

²²⁷⁸ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Милану Л. Поповићу, 1. 2. 1939; AJ, 410-12-36, Писмо Николе Петровића Милану Л. Поповићу, 2. 2. 1939.

уређивања југословенских експоната био је Јуриј Илич Лодиженски, који је чак и позајмио портрете краља и других југословенских личности из канцеларија југословенског конзулата.²²⁷⁹ Поред портрета краљева, југословенски павиљон садржавао је књиге, брошуре, часописе, летке, прогласе и друге комунистичке материјале, као и графички приказ Краљевине Југославије и места „зараженим комунизмом“ у њој, места која је посетила изложба ЈАК-а и у којима су држана предавања, као и графикон пресуда Државног суда за заштиту државе (1929–1938).²²⁸⁰ Презентовани материјал пратили су натписи на француском и немачком језику. Према писцу извештаја са изложбе објављеног у *Билтену*, највећи павиљон био је италијански, а најзанимљивији материјал шпански.²²⁸¹ Поред Милана Л. Поповића, који ће у Женеви отпутовати са супругом,²²⁸² ЕИА је на конференцији очекивала долазак југословенских полицијских службеника Драгомира Јовановића и Душана Сарапе.²²⁸³ Иако је Григорије Миткевич најавио њихов долазак, то се ипак није догодило.²²⁸⁴ Председнику Југословенског антимарксистичког комитета учињена је велика част. Милана Л. Поповића и супругу су у својој кући на чају примили Теодор Обер и његова породица.²²⁸⁵ На конференцији ЕИА Милан Л. Поповић је поднео извештај о раду Југословенског антимарксистичког комитета током 1938. године, који је, преведен на француски и умножен у 100 копија, дељен члановима ЕИА.²²⁸⁶ У свом излагању он је указао на тактику КПЈ, њен нови фокус на „децентрализацију“, као и деловање међу интелектуалцима.²²⁸⁷ По повратку Милана Л. Поповића у Краљевину Југославију, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета* донео је извештај са конференције.²²⁸⁸ Тај примерак *Билтена* потом је послат у Женеви, из које је стигао материјал комитета са изложбе.²²⁸⁹ Поповић се потом захвалио домаћинима на „сјајној организацији“ и топлој добродошлицы.²²⁹⁰ На њега је посебно дубок утисак оставио холандски пастор Кроп, један од делегата, па га је позвао у Београд да одржи предавање.²²⁹¹

Након конференције ЕИА из фебруара 1939. године, међународна антикомунистичка сарадња је драстично смањена. Ситуација у Европи се веома компликовала, а тмурни облаци рата надвијали су се над старим континентом. На прсте се могу побројати контакти

²²⁷⁹ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Николи Петровићу, 23. 2. 1939; Писмо Милана Л. Поповића Јурију Иличу Лодиженском, 15. 3. 1939.

²²⁸⁰ ДАС, БИА, III-110, Записник са V редовне седнице Управног одбора ЈАК, 14. 11. 1938.

²²⁸¹ Anonim, „Međunarodna konferencija protiv komunizma“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 5, 10. 3. 1939, 6-7.

²²⁸² AJ, 410-12-36, Писмо Милана Л. Поповића Николи Петровићу, 13. 2. 1939.

²²⁸³ VdG, EIA, 3035/1, Списак позваних на XIII конференцију ЕИА; Листа присутних на XIII конференцији ЕИА; Бранислав Жорж, *Краљевски сенатор*, 65.

²²⁸⁴ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Драгомиру Јовановићу, 1. 2. 1939.

²²⁸⁵ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Милана Л. Поповића Јурију Иличу Лодиженском, 1. 1. 1939.

²²⁸⁶ AJ, 410-12-36, Писмо Милана Л. Поповића Николи Петровићу, 23. 1. 1939; ДАС, БИА, III-110, Записник са VI редовне седнице Управног одбора ЈАК, 3. 2. 1939.

²²⁸⁷ Аноним, „Конференција Међународне антикомунистичке антанте“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 4, 25. 2. 1939, 10; Anonim, „Međunarodna konferencija protiv komunizma“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 5, 10. 3. 1939, 6-7.

²²⁸⁸ Аноним, „Конференција Међународне антикомунистичке антанте“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 4, 25. 2. 1939; Учешће на конференцији наведено је у оквиру најзначајнијих активности ЈАК у годишњем извештају за 1939 годину. Аноним, „Сузбијање марксизма у прошлој години“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. III, Vol. 9, 10. 5. 1939, 9.

²²⁸⁹ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Теодора Обера Николи Петровићу, 13. 3. 1939.

²²⁹⁰ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Милана Л. Поповића Јурију Иличу Лодиженском, 15. 3. 1939.

²²⁹¹ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 17. 3. 1939.

које је Југословенски антимарксистички комитет остварио са Међународном антикомунистичком антантом током 1939. и 1940. године. Са Антикоминтерном практично није уопште било контаката.²²⁹² Јуна 1939. године, ЕИА се обратио Милан Ј. Поповић са молбом да им се достави текст извештаја Адолфа Шебека, чехословачког делегата на конференцији, јер он није укључен у штампани материјал ЕИА о XIII конференцији. Није прецизирано због чега је он потребан Комитету, али је навођено да неће бити публикован, већ ће служити само за интерну употребу.²²⁹³ Те године је југословенска влада признала РТХД-у право на то да буде експозитура Југословенске берзе рада и да посредује у запослењу белоемиграната. Чланство у овој организацији блиској ЕИА порасло је на 2370 чланова.²²⁹⁴ Руководилац РТХД-а Александар Илич Лодиженски је посетио представника ЦПБ-а Бошка Богдановића и са њим разговарао о даљим могућностима сарадње. Његов брат је ускоро упутио писмо Богдановићу честитавши му на унапређењу и наводећи да је Стални биро узнемирен информацијама из Бугарске и Румуније, те да постоји бојазан да ће и Краљевина Југославија напустити антикомунистичку борбу.²²⁹⁵ Потом је упутио преко Георгија Георгијевича Миткевича „ухваћена“ комунистичка документа за југословенску владу, наводећи да се та документа не смеју публиковати, већ служе само за информацију.²²⁹⁶

Загребачко Друштво пријатеља националне Русије, с обзиром на то да је било у међународној изолацији, успевајући само да оснује своје пододборе широм Европе, настојало је да се позиционира као најзначајнија антикомунистичка организација у Краљевини Југославији. Стога је 1939. године донета одлука да се у Загребу организује међународни конгрес свих пододбора Друштва. У том циљу председник друштва Фрањо Бучар обилазио је контакте широм Европе, позивајући их у Југославију како би се формирао Руски национални центар, од свих друштава пријатеља националне Русије. Ове информације засноване су на документима самог друштва, те се са сигурношћу не може тврдити колико је акција на организовању иностраних филијала била успешна. У сваком случају, због избијања рата конгрес није одржан.²²⁹⁷

Током јануара 1940. године у Краљевину Југославију поново је отпутовао Александар Илич Лодиженски, са задатком да формира Центар за везу и информисање у Бугарској. У том подухвату имао је подршку Георгија Георгијевича Миткевича, чији утицај није престајао на југословенско-бугарској граници.²²⁹⁸ Боравак у Краљевини Југославији искоришћен је и за сазивање новог конгреса РТХД-а, последњег у историји организације. Буџет организације износио је 500 000 динара, а главним циљем проглашена је борба против признавања СССР-а од стране Југославије. Приметан је био и све снажнији филонемачки курс међу руским емигрантима.²²⁹⁹ Александар Илич Лодиженски је такође написао чланак за *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, у којем је, након

²²⁹² Упркос томе, због контаката са Антикоминтерн организацијом, југословенска полиција је сумњичила председника комитета Милана Ј. Поповића, као и Ратка Живадиновића и Владимира Велмар Јанковића, да припадају немачкој обавештајној служби. ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева.

²²⁹³ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Милана Ј. Поповића Јурију Иличу Лодиженском, 7. 6. 1939.

²²⁹⁴ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 421-422.*

²²⁹⁵ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Бошку Богдановићу, 27. 10. 1939.

²²⁹⁶ VdG, EIA, 3164/7, Писмо Јурија Илича Лодиженског Георгију Георгијевичу Миткевичу, 7. 12. 1939.

²²⁹⁷ KGZ, Zbirka Rara, R-789.

²²⁹⁸ VdG, EIA, 3164/8, Теодор Обер, Информација, 16. 1. 1940; Забелешка, 26. 1. 1940.

²²⁹⁹ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Том I, 422.*

искуства финско-совјетског сукоба критиковао стање у Црвеној армији.²³⁰⁰ По повратку са пута поднео је исцрпан извештај Сталном бироу ЕИА о утисцима по пута у Југославији и Бугарској. Чињеница да је већина извештаја посвећена проблемима унутрашњих односа југословенских народа и спољнополитичким осцилацијама Краљевине Југославије, уместо борбом против комунизма, јасно говори о томе колико је антикомунистички рад ослабљен. На основу ставова и утисака које је пренео, чини се да је већина његових саговорника била из круга српске опозиције, блиске Српском културном клубу. Критиковао је споразум Цветковић-Мачек, а о целокупној политичкој ситуацији у земљи није имао много лепих речи. Стање га је подсећало на Русију за време Керенског. Уочио је пораст совјетског и немачког утицаја, а извештавао је и о демисији Начелника генералштаба Милана Недића, југословенско-бугарским и југословенско-румунским односима и другим горућим питањима тих дана.²³⁰¹

Последњи документ сачуван у архиву ЕИА о контактима са Југославијом представљало је писмо од 25. априла 1940. године које је Јуриј Илич Лодиженски упутио генералном конзулу Николи Петровићу, који се тих дана опорављао од неке незгоде коју је имао. Изражавајући наду да ће се Петровић опоравити и да ће се видети на јутарњој ускршњој молитви у руској православној цркви у Женеви. Истом приликом је напоменуо колико је ЕИА и њему лично тешко због најављене успоставе односа са Совјетским Савезом. Ова одлука имаће, по његовом мишљењу, „грозне последице“ јер Совјети желе смрт краљевству, религији и традицији. Совјетско руководство је означио као дволично и непријатељско према Краљевини Југославији, и пророчки је тврдио да болшевици неће и не могу да помогну у случају рата.²³⁰²

Нова, 1940. година најавила је промену политичке климе и вишеструко отежала антикомунистички рад. Формално, контакти са властима су и даље одржавани, али је питање признања Совјетског Савеза постајало све актуелније. Ипак, у одређеним аспектима, Комитет је напредовао у првој половини 1940. године. Одређен је делегат Југословенског радничког савеза (ЈУГОРАС) Рака Милутовац који је требало да присуствује седницама Комитета.²³⁰³ Поред њега, годишњој скупштини Комитета присуствовала су три делегата Министарства унутрашњих послова. На челу је био саветник министарства Пера Магазин и у име управника града Београда шеф опште полиције Банковић.²³⁰⁴ Нови секретар постао је Слободан Недељковић.²³⁰⁵ Омладински курсеви држани претходне године довели су до уласка већег броја ђака, студената и суспената у комитет.²³⁰⁶

У клими постепеног приближавања Краљевине Југославије и Совјетског Савеза, Комитету су све више везиване руке. Одлука о претварању Комитета у помоћни орган

²³⁰⁰ А. Лодиженски, „Шта су донели са собом војни заробљеници из Совјета?“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год. IV, Vol. 12, 25. 6. 1940, 10.

²³⁰¹ BdG, ЕИА, 3164/8, Александар Илич Лодиженски, Утисци са пута по Краљевини Југославији и Бугарској, крај јануара 1940.

²³⁰² BdG, ЕИА, 3164/8, Писмо Јурија Илича Лодиженског Николи Петровићу, 25. 4. 1940.

²³⁰³ ДАС, БИА, III-110, Писмо Југословенске заједнице рада Југословенском антимарксистичком комитету, 20. 3. 1940.

²³⁰⁴ Аноним, „Годишња скупштина комитета“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 6, 25. 3. 1940, 9-10.

²³⁰⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 16. 3. 1940.

²³⁰⁶ ДАС, БИА, III-110, Молбе за пријем у чланство.

власти, која је до тада изгледала као одлична, све више је показивала своје мане. На седницама Комитета примећено је да је цео антикомунистички рад спао на ЈАК.²³⁰⁷ Пропаганда Југословенског антимарксистичког комитета током 1940. године била је практично искључиво вођена преко *Билтена*. Тенденције евидентне током 1939. године о претварању *Билтена* у изразито десничарски идеолошки лист настављене су и током 1940. Критикована је декадентна градска култура, утицај Јевреја и масона и уплив туђинске мисли.²³⁰⁸ Блиска штампа преносила је писање комитета, а критикована и суду тужена противничка.²³⁰⁹

У грађи Југословенског антимарксистичког комитета парцијално су сачуване признанице и рачуни само за 1940. годину. Оне пружају одличан увид у пословање Комитета и рад његовог *Билтена*. Превод чланака са страног језика плаћан је у просеку 100 динара, а ауторски текст, зависно од аутора и дужине, између 50 и 300 динара, а најчешће 100 динара. Толико је износио и хонорар за држање предавања.²³¹⁰ Уређивање *Билтена* плаћано је 1000 динара месечно, а понекад је било и више уредника током истог месеца. Поред уредника, служитељ Комитета старао се за адресирање и слање *Билтена* претплатницима и за то примао 800 динара.²³¹¹ Аутори брошура штампаних од стране комитета на име хонорара добијали су између 100 и 300 динара, али су имали право и на тантијеме од продатих примерака. Тако је на пример Владимир Андрић за брошуру *Верски односи у Совјетској Русији* добио 300 динара хонорара, а још 625 динара на име продатих примерака.²³¹² Ови подаци показују да је рад на *Билтену* био сасвим добро плаћен, али и тражен. Наиме, поштанске признанице и рачуни штампарије „Слога“ показују да је тираж *Билтена* током 1940. износио 2600 примерака, а имао је око 2300 плаћених претплатника. Трошкови штампања били су око 1800 динара по броју *Билтена*, односно око 3600 динара месечно, што је, имајући у виду цену годишње претплате на *Билтен*, осигуравало солидне приходе Комитету.

Број Билтена	Тираж	Број претплатника	Цена штампе у динарима
5/1940	2600	х	1750
6/1940	2600	х	1750
7/1940	2600	2392	х
8/1940	2600	2301	х
11/1940	2600	2364	х

²³⁰⁷ ДАС, БИА, III-110, Записник са III редовне седнице Управног одбора ЈАК, 16. 3. 1940.

²³⁰⁸ Аноним, „Урбанизам и комунизам“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 6, 25. 3. 1940, 5-6; Аноним, „Утицај масонерије“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 17, 10. 9. 1940, 9-10.

²³⁰⁹ Аноним, „Прештампавање из нашег Билтена“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 6, 25. 3. 1940, 11; Аноним, „Наш комитет на суду“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 11, 10. 6. 1940, 10; Аноним, „Како умиру наши противници“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 15, 10/25. 8. 1940, 17; Аноним, „Судбина Лава Троцкога“, *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, Год IV, Vol. 17, 10. 9. 1940, 8.

²³¹⁰ ДАС, БИА, III-110, Признанице.

²³¹¹ ДАС, БИА, III-110, Признанице.

²³¹² ДАС, БИА, III-110, Признанице.

12/1940	2600	1047 (подаци нису целовити)	x
20/1940	2600	1827	x
21/1940	2600	2460	1750
22/1940	2600	2440	1800

Подаци према рачунима штампарије „Слога“ и поштанским потврдама пријема (ДАС, БИА, III-110)

Већ када се југословенска трговачка делегација вратила из Москве судбина комитета била је запечаћена. Узалуд је *Билтен* критиковао претерани оптимизам чланова делегације, текстови у *Трговачком гласнику* обишли су земљу. Теза да Совјетски Савез није руска држава деловала је неодрживо у светлу свеопште еуфорије око обнове односа са братском Русијом.²³¹³ Комитет је критиковао поплаву „пропагандних и површних“ брошура о Совјетском Савезу, превасходно имајући на уму књигу новинара Вука Драговића.²³¹⁴ По аутору чланка, Драговић најочигледније пропагира Совјетски Савез „и то латиницом, ваљда зато што сматра да ће се и тим изразитије истаћи његове намере, јер су и большевици, у почетку, били одбацили ћирилицу“.²³¹⁵ Тај тренд наставио се и наредних месеци. У јулу је *Билтен* констатовао: „Ви не можете више ни једног дана мирно и без узрујавања да отворите наше дневне листове, а да на њеним страницама у изванредно великом облику не нађете на разне огласе и рекламе у корист большевизма“.²³¹⁶ Развој ситуације није био повољан за Комитет. Извештавали су о оснивању Друштва пријатеља Совјетског Савеза у Београду, Љубљани и Загребу, као и свеопштој филокомунистичкој хистерiji.²³¹⁷ Доследан антикомунистички став листа и Комитета довео је до протеста совјетског посланика у Београду Виктора Плотњикова.²³¹⁸ Убрзо, *Билтен* је забрањен. Последњи број изашао је 25. октобра, а о Југословенском антмарксистичком комитету више нема никаквих података. Слична судбина задесила је и Друштво пријатеља националне Русије у Загребу. Банска влада Бановине Хрватске није званично забранила рад друштва, али је сугерисано Управном одбору да прекине са радом, како не би угрожавало државну политику. Друштво се повиновало, мада су чланови управног одбора остали у контакту, те се поново активирали након проглашења НДХ.²³¹⁹

Чланови Комитета наставили су са антикомунистичком пропагандом и након краха Краљевине Југославије 1941. године. Били су међу члановима пројекта Антикомунистичке лиге, као и организационог одбора за припрему Антимасонске изложбе. Антикомунистичка лига је замишљена као продужетак Југословенског антмарксистичког комитета, само под

²³¹³ Аноним, „Шта су наши видели у Москви“, *Билтен Југословенског антмарксистичког комитета*, Год. IV, Vol. 11, 10. 6. 1940, 5-6.

²³¹⁴ Vuk Dragović, *SSSR: Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika*, (Beograd: Nolit, 1940).

²³¹⁵ Аноним, „Пролетње печурке“, *Билтен Југословенског антмарксистичког комитета*, Год. IV, Vol. 11, 10. 6. 1940, 7.

²³¹⁶ Аноним, „Докле с том пропагандом“, *Билтен Југословенског антмарксистичког комитета*, Год. IV, Vol. 13-14, 10/25 7. 1940, 2.

²³¹⁷ Аноним, „Друштво пријатеља Совјетског Савеза“, *Билтен Југословенског антмарксистичког комитета*, Год. IV, Vol. 17, 10. 9. 1940, 10.

²³¹⁸ Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, 258.

²³¹⁹ KGZ, Zbirka Rara, R-789.

окриљем немачког пропагандног одељка „С“. На челу је требало да буде Милован Поповић, а поред њега чланови су били бројни ветерани ЈАК, Владимир Андрић, Токо Слијепчевић, Бранимир Малеш, Димитрије Најдановић, Бошко Богдановић и Никола Поповић.²³²⁰ Иако немачка војна управа није имала ништа против овог плана, главни немачки дипломата у Београду, Феликс Бенцлер је имао пуно замерки. Сматрао је да ће Антикомунистичка лига бити засигурно политичка организација, ма колико је тврђено супротно, а да није сигуран да је дошло време да се дозволи постојање политичких организација у Србији. Такође, овакву организацију морају да воде озбиљни и искусни људи, што није овде случај. Према његовом мишљењу већина чланова били су „политички безначајни“ младићи, на челу са предводником Поповићем. Коначно је закључивао да су предложена правила лиге преширока, при чему је сматрао да не долази у обзир рад у школама ни међународна сарадња, а истовремено је непотребно стварати још једну антикомунистичку новину.²³²¹ Стога Антикомунистичка лига није добила потребну дозволу немачких власти. Уместо вође лиге, Милован Поповић постао је управник новооснованог Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942. године.²³²²

Два бивша секретара, Слободан Недељковић и Милован Поповић, објавили су нове пропагандне брошуре током 1941. године. Недељковић је у својој књижици *Комунисти против Срба и Србије*, тврдио да се КПЈ искључиво борила против српског народа, помажући све сепаратистичке покрете. У складу са матрицама нацистичког окупатора, истицао је улогу Јевреја у раду комунистичке партије.²³²³ Поповић је у својој брошури настојао да докаже не само да Совјетски Савез није словенска држава, већ да су комунистичке вође од времена Маркса и Енгелса имале бројне предрасуде према Словенима.²³²⁴ Иако није било никакве институционалне сарадње са ЕИА, Милан Л. Поповић приватно је посетио Теодора Обера у Женеви током рата.²³²⁵ И други Југословени одржавали су контакт са утицајним Швајцарцем. Бивши функционер Централног пресбирора, Бошко Богдановић је избегавши из земље преко Трста отишао управо код Обера. Такође му је препоручио читав низ истакнутих антикомуниста, који су се тада нашли ван земље.²³²⁶ На крају рата, бивши чланови комитета одржавали су антикомунистичке курсеве за емигранте у логору Еболи.²³²⁷

²³²⁰ РА АА, RAV Belgrad, 62/4, Информације о Антикомунистичкој лиги, 30. 12. 1941.

²³²¹ РА АА, RAV Belgrad, 62/4, Писмо Феликса Бенцлера Војном заповеднику, 7. 1. 1942.

²³²² Види: Бранислав Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*, (Београд : Нова Искра, 2013); Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“, у: *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, књ. II, (Београд: ИНИС, 2016), 39 – 69.

²³²³ ЛИМ, АС, 1, Слободан Недељковић, *Комунисти против Срба и Србије*, 5; 20-21.

²³²⁴ ЛИМ, АС, 1, Милован Поповић, *Совјетска унија и Словенство*, (Београд: без издавача, 1941).

²³²⁵ ДАС, БИА, III-110, Записник са саслушања Милана Л. Поповића, 26. 3. 1945, 11.

²³²⁶ ИАБ, БИА, Досије Божидара Бећаревића, Перспективе за повезивање и рад.

²³²⁷ ИАБ, БИА, ф-1, п-1.

ПРИРОДА АНТИКОМУНИЗМА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Ограничења и донети државне политике против комунизма

Краљевина СХС/Југославија била је држава која је увелико патила од недостатака континуитета политичког курса. Током њеног постојања чести су били радикални заокрети у спољној и унутрашњој политици. Чинило се да ратом опустошена, економском кризом осиромашена унутрашњим сукобима закупаљена држава вапи за континуитетом и „малим корацима“ ка заједничком циљу. Једна од ретких политичких константи био је однос према комунизму. Иако су бројне владе, превасходно током двадесетих, давале извештај „лични“ печат политици према комунистима, антикомунизам у унутрашњој и спољној политици представљао је несумњиви и практично неупитни вектор политике међуратне југословенске краљевине. У погледу сузбијања комунизма државним органима биле су на располагању две „класе“ мера: извршне (репресивне) и превентивне (пропагандне). Извршне су подразумевале практично сузбијање ширења комунизма и кажњавање постојећих комуниста, док су превентивне биле уперене на смањивање „привлачне силе“ комунизма, и одвраћање шире јавности од приклањања комунизму. Њихов спој творио је државну политику према комунизму. У погледу извршних мера, оне се могу поделити на следеће групе:

- Доношење одговарајућих закона и уредби
- Полицијски оперативан рад (надзор, истрага и хапшења)
- Управне мере (отпуштања, премештања, протеривања)
- Упућивање на привремени присилни боравак
- Судски процеси
- Казнена политика

Искуство првих година постојања Краљевине СХС показало је да је наслеђена законска регулатива била не само хронично неуједначена, већ и посве неодговарајућа за сузбијање модерне претње какав је био насцентни комунистички покрет у својој легалној и илегалној манифестацији. Глава IX старог српског казненог законика једноставно није на задовољавајући начин „покривала“ кривична дела која су била резултат комунистичке агитације. Самим тиме, првих година судски процеси према комунистима представљали су готово немогућ задатак за државне тужиоце, који једноставно нису успевали да докажу кривичну одговорност оптужених. Комунисти су успешно избегавали дуже затворске казне извржујући руглу режим током трајања процеса. Овај процес, разумљив у околностима у којима се наша новостворена југословенска краљевина, окончан је доношењем Обзнане и Закона о заштити јавног безбедности и поретка у држави као и Видовданског устава, 1920. и 1921. године. Иако је у погледу увођења ових одлука, превасходно имајући Обзнану у виду, било чини се оправданих критика, њима је државним органима, судским и извршним, дат потребан инструментаријум за обрачун са комунистима. Доношење ових закона

нагласило је темељну противуречност која је евидентна приликом подробније анализе државне политике према комунизму, а која према нашем мишљењу представља један од кључних разлога за њену недовољну успешност. У питању је био однос између ауторитарности и демократичности. Балансирајући између ова два пола, практично ниједан режим од бројних који су се смењивали на челу државе, није успео да „погоди“ праву меру између њих.

Процес заокруживања државне законске регулативе завршен је практично првих месеци краљевог личног режима. Тада је донекле измењен Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Закон о штампи, као и низ других закона. Значајем се издваја установљење Државног суда за заштиту државе, који је на основу искуства са суђењима државним непријатељима током претходног периода донео низ промена. Општа тенденција пост-шестојануарских закона било је нејасније дефинисање бића кривичног дела, као и мање јасно нормирање казни. Тиме је судијама остављена велика слобода интерпретације како у погледу кривице тако и у погледу адекватне казне. По свему судећи, била је свесна одлука, вероватно проистекла из начелног ауторитарног импулса који је одређивао стил и садржај личне власти краља Александра. Оцењујући корпус закона који је релевантан за тему овог истраживања, а остављајући оправдане критике легалности и правичности одређених закона по страни, можемо приметити да је њима постављена основа за одређивање и кажњавање илегалног комунистичког рада. Највећи проблем за нормално функционисање система несумњиво је представљало стихијско усвајање закона, што је доводило до неусклађености између појединих закона. Превасходно су у питању били неусклађени чланови Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави са одредбама Кривичног законика и Закона о штампи. Са чисто прагматичне стране, овим законима пружено је широко поље рада и овлашћења полицијским властима и тужилаштву, док су за кривична дела за која су комунисти најчешће осуђивани биле предвиђене строге казне.

Другу карику у ланцу државне борбе против комунизма представљала је полицијска власт у држави. Дати правилну оцену рада међуратне југословенске полиције против комунизма врло је тежак задатак. Сами комунисти приказивали су своје међуратне противнике као пословично грубе, готово бестијалне, порочне, неинтелигентне и неспособне. Таква слика задржала се у историографији. Полиција је приказивана врло негативно. У тим критикама било је и пуно истине. Физичка тортура приликом истраге и саслушања несумњиво је била присутна. Неки од њених најгорих примера, превасходно загребачке полиције под вођством Јанка Бедковића, документовани су чак и у документима државних органа. Међутим, чини се да међуратна полиција није била тако неспособна као што је приказивано. Неколико пута је успешно разбијала готово читаву организациону структуру КПЈ. Ипак, она је сваки пут изнова обнављана, што говори о високом степену организације саме партије. У практичном смислу препреку за успешнији рад полиције представљала је чињеница да Одељење за државну заштиту није имало више запослених, те да де факто није постојала озбиљна централизована политичка полиција на нивоу земље. Самим тиме, у оперативном послу систем је превише зависио од ангажмана локалних полицијских служби, превасходно Управе града Београда и Управе полиције у Загребу. Истовремено је посао полицији отеживала неадекватна спољна обавештајна служба. Наиме, како се вођство партије више од деценије налазило ван земље, од користи би несумњиво било да је над центрима у Бечу, Паризу и Прагу вршен строжи надзор. Током година само су спорадично постојали информатори који су давали подробнија обавештења

о активностима комуниста у иностранству. То је спречавало власти да чешће приликом преласка границе препознају и ухапсе бројне комунистичке руководиоце који су одлазили у Краљевину Југославију носећи са собом инструкције. Примера ради, Петко Милетић ухапшен је тек трећег пута када је прешао на државну територију. Истовремено, као и у другим сегментима државне управе, понекада су се догађали несхватљиви пропусти, попут бега осуђеног комунисте Косте Новаковића из земље.

Посматрајући целокупан систем онога што смо назвали извршним (репресивним) мерама, примећујемо да је између њих постојало унутрашње несагласје и противуречност коју смо већ истакли. Наиме, у Краљевини СХС/Југославији постојала је начелна сагласност у „меродавним круговима“ око тога да комунизам и КПЈ представљају разорну, антидржавну снагу, која најдиректније угрожава опстанак државе те да јој стога нормално политичко деловање не може бити дозвољено. У том погледу представљала је изузетак у односу на све друге политичке опције, од којих ниједна није доживела ту врсту остракизовања из јавног живота. У погледу КПЈ режим је одступио од парламентарних норми, али истовремено није учинио корак који би га јасно сврстао у ред са тоталитарним режимима у Италији и Немачкој који су се бескрупулозно обрачунали са комунистичким партијама у својим земљама. Наиме, учинивши полукорак, Краљевина Југославија налазила се у неугодном положају где се са једне стране оглушивала о поједина начела и норме парламентаризма, а са друге устручавала да према комунистима примени све расположиве мере. Овакво осцилирање, диктирано бројним факторима, представљало је одраз стварности југословенског, па и глобалног, политичког искуства тадашњег времена. Оно се одржавало негативно у две димензије: морално-пропагандној и прагматичној. У моралном смислу у извесном смислу компромитовала је начелно парламентарно опредељење Краљевине СХС, као и прокламовану слободу мисли и удруживања. Са друге стране, задржавајући ипак део демократских садржаја, неспремна да се у потпуности определи за брутални обрачун није довољно ефикасно сузбијала комунизам.

У пракси је ова противуречност доводила до неусклађености између различитих извршних мера које су заправо само даље радикализовале комунисте, усађујући код њих само свест о државном поретку као неправедном и репресивном али истовремено и немоћном. Дobar пример овакве, по нашем мишљењу контрапродуктивне праксе, био је однос између полицијског третмана и подизања оптужница односно изрицања казни. Након бруталног третмана у полицији у већини случајева следиле су благе казне. У пракси је већина оптуженика бивала пуштена из затвора, углавном кажњена само краткотрајним полицијским мерама, а оптужнице нису дизане. Чињеница да су полицијске власти по правилу више пута хапсиле исте људе, показују да оно што је систем сматрао „благошћу“ и гестима добре воље, а комунисти тумачили као слабост режима, није имало никаквог ефекта у преваспитању комуниста. Напротив, чак слата је порука да ће након што издржи тортuru у полицијском затвору, оптуженик највероватније бити пуштен. У продужетку овог проблема била је врло блага казнена судска политика. У пракси се показало да је велика већина комуниста бивала осуђена на временски пуно краће казне од законом запређених. На прсте се могу пребројати случајеви оних који су добили максималне казне попут Моше Пијаде. Тиме је у извесном смислу девалвирана вредност антикомунистичких закона који су предвиђали драконске казне.

У овом ланцу проблема ниједан није био тако акутан, нити штетан, као што је то била политика према осуђеним комунистима у казним заводима. Након првог таласа

штрајкова 1927. године, држава је донекле капитулирала пред затвореним комунистима. Закон није познавао категорију „политичких затвореника“, нити било какве разлике међу њима. У очима закона никакве разлике није било између лопова, убице, комунисте или усташког терористе. Свима су била зајамчена иста права и исте обавезе. Ипак у пракси се показало да је комунистичка бунтовност и пропагандна подршка југословенске и међународне јавности ипак уродила плодом. Иако никад формално, статус „политичких затвореника“ им је у пракси признаван. Држани су одвојено од осталих затвореника, уживали привилегије које нису биле доступне другим затвореницима, имали библиотеке, часописе, политичка предавања и курсеве. Од средине тридесетих у Сремској Митровици постојала је практично комунистичка самоуправа. „Обични“ криминалци жалили су се државним властима због положаја комуниста, тражећи заштиту и веће привилегије.²³²⁸ Међутим, како за своје захтеве нису могли мобилисати јавно мњење, они су остали неуслишени. Власти Краљевине Југославије показале су се веома подложним пропагандном притиску затвореника и њихових породица. Ту чињеницу најбоље осликава изјава заступника командира притвора на Ади Циганлији који је након једног инцидента признао да „претресе није вршио због тога што притвореници надају дреку и буне се када им се претрес врши“.²³²⁹

Друга погрешна одлука јесте било груписање комуниста и осталих политичких затвореника у један (или два) казнена завода. Она је била базирана на, према нашем мишљењу, кривом уверењу да се они као непоправљиви морају одвојити од осталих затвореника, како их не би заразили „бацилом“ комунизма. Искуства затвора попут Зенице, Пожаревца (Забеле), у којима никада није била велика група заточених комуниста, показују да њихов утицај на друге затворенике није био нити тако јак нити тако погубан, како су се власти прибојавале. Сем Лепоглаве и Сремске Митровице (у којима је било током тридесетих 90% осуђених комуниста) ниједан други затвор није имао комунистичке затворске листове (сем можда у Берамама).²³³⁰ Једноставно речено, снага комуниста у казнионицама била је у бројевима. Успешно су извојевали повољан положај, и још горе по државне власти, претворили казнионицу у полигон за даљу радикализацију комуниста. Цела поента ирског прогресивног система, који је номинално постојао у Краљевини Југославији, била је изневерена. Чак супротно, бројна су сведочанстава самих комуниста, али и полицијских власти, о томе да повратници са робије говоре да су током тамновања више научили о комунизму него што су знали пре одласка на њу, као и да су сада још чвршћи бољшевици.

Посебно штетна била су два експеримента са принудним боравком комуниста, студената-комуниста у Вишеграду 1935. године, и комуниста у Лепоглави и Билећи 1940. године. Први случај представљао је несумњиво безакоње, док је други, иако формално легалан, био врло упитан. Бројни правници изнели су засноване критике уставности наредбе о упућивању комуниста на принудни боравак. Уколико оставимо легалност ових потеза по страни, са чисто практичне стране били су неефикасни и контрапродуктивни. Принудни боравци трајали су свега пар месеци, недовољно да пољуљају веру комуниста у

²³²⁸ AJ, 14-24-62, Писмо министру Ђури Јанковићу, 1939.

²³²⁹ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, 155-156.

²³³⁰ Milan Vesović, *Ilegalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929-1941*, 225.

партију и СССР, а услови боравка су врло брзо олакшавани. Самим тиме и они су послужили као „петријеве шоље“ за даљу радикализацију комуниста.

У целини сагледано растрзаност између начела да је у одбрану државе могуће изаћи из оквира и норми закона, и жеље да се ипак задрже садржаји демократског начина власти, везивала је руке државним органима у борби против комунизма. Иако пун потенцијал могућности није био остварен рад Комунистичке партије Југославије је отежан. Са друге стране када је у питању примена превентивних (пропагандних) мера против комунизма ту држава ни изблиза није исцрпла све могућности које су јој биле на располагању. Корист од спровођења доследне антикомунистичке пропаганде на државном нивоу превиђана је све до доласка Милана Стојадиновића на власт. Начелни позитивни ефекат такве пропаганде је признаван, али ништа корисно није учињено, што је евидентно на примеру неуспешног формирања југословенског центра ЕИА, о чему смо већ писали. Тек након доласка Стојадиновићеве владе учињени су први кораци у том правцу и дата је подршка Југословенском антимарксистичком комитету. У пропагандном смислу успело је државним органима само да револуционарну реторику чврсто вежу са илегалну комунистичку маргину у очима већине јавности. Када је Светозар Прибићевић упутио своје *Писмо Србима* крајем децембра 1933. године поменувши у њему револуцију, доживео је врло снажну критику чак и својих присталица Кризмана и Вилдера. У писму је писало: „У борби против диктатуре само илегална, револуционарна борба. Систематском, највише подземном агитацијом, треба развити револуционарни дух у народу ... Нема режима на свету, који може одолити таквом револуционарном притиску“. Свестан одијума који је оваква реторика изазвала и међу присталица СДС-а, касније се правдао: „Нисам тим писмом позивао на револуцију из Париза, него сам препоручио ширење револуционарних идеја и духа у народу.... Видите овдје у Паризу свака је друга ријеч револуција, а код нас од те ријечи страхују“.²³³¹

Ипак како би се спровела доследна антикомунистичка акција у целој краљевини било је потребно укључити и друге недержавне чиниоце у њу. Мотивисање данашњим речником „дивилног друштва“ није било тако лак задатак, зато што су сви чиниоци заинтересовани за борбу против комунизма имали и своје партикуларне агенде и интересе, који се нису нужно морали поклапати са државном политиком. По својој природи, те организације су могле бити или десничарске политичке партије и покрети или верске организације. Обе ове групације у свом светоназору имале су јасну негацију комунизма, као интернационалног и атеистичког поретка. Десничарске партије могле су поред пропагандне пружити и подршку у сукобима са комунистима тиме делујући као помоћне полицијске снаге. Са друге стране, верске заједнице због огромног ауторитета превасходно су могле пропагандно утицати на своје вернике. Имајући то у виду министар Антон Корошец јавно је позвао на садејство свих културних, верских и политичких организација у борби против комунизма. Нешто пре тога, Светолик Савић ранији предводник Српске националне омладине, члан Југословенског антимарксистичког комитета и уредник националистичког листа *Балкан*, је записао да се против комунизма не могу борити само судије и полицајци, већ „пробуђена народна свест“.²³³² Више од деценије и по пре њега један од идеолога Организације југословенских националиста, Добросав Јевђевић, је записао да судови, полиција и жандармерија не могу ефикасно да се супротставе комунистима, већ само

²³³¹ Цитирано према: Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, 136, 237-241.

²³³² АЈ, 38-357-507, Аноним, „Комунизам је код нас чисто паразитски покрет“, *Балкан*, 29. 4. 1936.

Орјуна. „Вал револуције најлакше разбија чистом силом и формално повезане јединице док свесно организоване чете Орјуне у сваком местанцету пружају најбољу брану против превратних намера и покушаја“.²³³³

Антикомунизам десничарских политичких организација

Прве године након краја Првог светског рата биле су обележене таласом политичког насиља, када су паравојне чете харале Европом обрачунавајући се са својим противницима. Управо такве чете ће представљати првог савезника нове власт у борби са комунистима. Још 1919. година постојале су јединице „Организоване омладине“ у Црној Гори које су се сукобљивале са тамошњим „зеленашима“ након „Божихне побуне“.²³³⁴ Наредне године уз помоћ државних органа, радикалске и демократске штампе настају импровизоване „народне гарде“ и „народне одбране“ широм Босне и Херцеговине. Окупљајући наоружане мештане, гардисти су се борили против таласа штрајкова и других метода комунистичке агитације. Најкрупнија акција у којој су учествовали било је сламање такозване Хусинске буне тузланских рудара. Радикалска штампа свесрдно је подржавала акцију „народних гарди“, у својим нападима на комунизам оцртавајући тада један од најчешћих мотива антикомунизма двадестих година у Југославији. Комунизам је тада најчешће довођен у везу са наслеђем Аустроугарске, „франковлука“, „аустријанштине“ и „језуитског одгоја“. Када је први талас комунистичке опасности уминуо, плашећи се радикализма „народних гарди“, министар Драшковић издао је јануара 1921. наређење да се оне даље не оснивају, као и да постојеће треба расформирати, истовремено изражавајући захвалност због њиховог доприноса државном јединству.²³³⁵

Тих година у Далмацији одржавани су састанци југословенске напредне омладине, хетерогене групе интелектуалаца противника бивше Аустроугарске. У њој је било убеђених југословенских националиста, десничара и левичара.²³³⁶ Састајали су се како би утврдили могућности за поновно организовање кружока који су били активни за време бивше монархије. Међутим, у новим околностима, разлике између њих, некада сматране неважним у погледу националног ослобођења којем су сви тежили, постале су непремостиве. У марту 1921. године десничари су у Сплиту свечано основали Југословенску напредну националистичку омладину. Један од њених првака, Берислав Анђелиновић је већ тада најављивао беспштедну борбу против „сепаратиста и комуниста“. У питању је била политичка групација која ће касније понети име Организација југословенских националиста (Орјуна) и која ће постати синоним за политичко насиље у Краљевини СХС. Већина њених оснивача у политичком смислу били су симпатизери, тада још јединствене, Демократске

²³³³ Цитирано према: Marko Zajc, „ORJUNA in PAČ na poti in Trbovlje. K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIV, No. 2, 2014, 107;

Види: Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, (Нови Сад: Јовановић и Богданов, 1925), 31-32.

²³³⁴ Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 93.

²³³⁵ Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 28-31; Branislav Gligoriјеvić, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 319.

²³³⁶ Branislav Gligoriјеvić, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 317.

странке.²³³⁷ Организација се још није много ни проширила из Далмације, када су стигле вести о комунистичком атентату на министра Драшковића. Уследили су изгреди у Сплиту и широм Далмације.²³³⁸ Комунисти су се на улицама сукобљавали са присталицама ЈННО, који су у Дубровнику убили једног комунисту. Како би се супротставили, сплитски комунисти су тих дана организовали „одбрамбене чете“.²³³⁹ Сукоба је било тих дана и у Загребу и Осиеку, као и широм Босне и Херцеговине, где се реактуелизују идеје о „народним гардама“.²³⁴⁰

Наставивши са организацијом ЈННО је почела да се шири изван Сплита и Далмације. У мају 1922. године преузела је име Организација југословенских националиста, након промене статута. На челу организације био је Главни (Централни) одбор, односно његов седмочлани Директоријум од седам чланова. Од краја 1922. године најзначајнија личност у покрету био је несумњиво Љубо Леонтић, мада његов ауторитет није никада био апсолутан. Организација је дозвољавала велику аутономност у раду покрајинских лидера, а допуштала је својим члановима и припадност другим политичким покретима, под условом да нису противдржавни.²³⁴¹ И сам Леонтић био је раније присталица Савеза земљорадника. Због чињенице да је организација основана са нескривеном подршком Демократске странке и утицајног министра Светозара Прибићевића, над Орјуном је до 1927. стално лебдела његова сенка. Непријатељи организације сматрали су их само оружаним четима ДС, односно самосталних демократа након разлаза Прибићевића са вођством странке. Орјунаши су настојали да то оповргну, истовремено ипак одајући признање Прибићевићу.²³⁴² Новина коју је Орјуна несумњиво унела у политички живот била је отворена глорификација насиља и физичке силе, под несумњивим утицајем фашизма. Иако у основи покрет интелектуалаца, физичко насиље Орјуна је сматрала подједнако важним као пропаганду. Добросав Јевђевић, вођа орјунаша у Војводини је грмео: „Опредељење је једноставно и одређено: Истребљење комуниста. Хоћемо ли ми, остварујући тај циљ, употребити агитацију и борбу пером или бомбу и каму, то не зависи од нашег обзира према комунистима, него само и искључиво од тога, које ће средство по њих бити поразније“.²³⁴³ Организоване су „акционе чете“ на насиље најспремнијих чланова, које су биле подређене великом челнику. Први велики челник био је Илија Трифуновић Бирчанин, а након њега Марко Крањец избеглица из Италије.²³⁴⁴ Крањец је постао симбол орјунаша-војника, предрводећи своје људе у великом броју физичких окршаја. Орјуна се ширила по земљи, оснивајући своје локалне подружнице, уједињене у месне и покрајинске Савезе орјуна, који су потом били део

²³³⁷ Branislav Gligorijević, „Profasistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, u: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*, (Ljubljana: Partizanska knjiga/Znanstveni tisk, 1975), 124.

²³³⁸ Ivan Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006), 85-86.

²³³⁹ АЈ, МГ-2231/5; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 323-324.

²³⁴⁰ Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 31-32.

²³⁴¹ Ivan Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, 99 – 101; Василије Драгосављевић, *Идеје фашизма у Краљевини СХС: Организација југословенских националиста (1921-1929)*, (Београд: Медијски центар „Одбрана“, 2020), 41-42.

²³⁴² Орјунаш, «Националисти», *Предстража*, 15. 10. 1922.

²³⁴³ Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, 32.

²³⁴⁴ Ivan Bošković, „Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXXIX, No. 1, 2007, 121; Marko Zajc, „ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje. K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIV, No. 2, 2014, 106; Ivan Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, 97.

општедржавне Орјуне са седиштем у Сплиту.²³⁴⁵ Најјача упоришта Орјуне била су у почетку у Далмацији, потом у Војводини, југу Србије, а након 1923. године у Словенији.²³⁴⁶ Чињеница да је у свакој од ових области био велики број припадника националних мањина јасно говори о разлозима оснивања локалних одбора Орјуне. Мање успеха имала је Орјуна у другим крајевима земље, где је имала мању привлачност, а озбиљније противнике. Прави пример била би загребачка организација, која је већ 1923. године у сукобима са хрватским националистима морала да буде у дефанзиви. Проживљавајући „тешке дане“, издала је наредбу својим члановима да не улазе у оружане сукобе са противницима.²³⁴⁷

Иако у извесном смислу рођена из антикомунистичке мобилизације након убиства Драшковића, ЈННО није била искључиво усмерена против комунизма. Чак напротив, више интересовања њихова штампа показивала је за нападе на клерикалце, племенске сепаратисте и „старе“ политичаре.²³⁴⁸ Чак понекад су се у њиховој штампи могли прочитати афирмативни текстови о Совјетском Савезу у којем се „кује нови свет“.²³⁴⁹ Ипак на списку непријатеља, комунисти су били незаменљиви. Један од орјунашких идеолога Вице Крстуловић грмео је против „ћифутске“ елите хрватског народа која, не жели Југославију као поштен народ. „Ми код бановинске интелигенције налазимо душу, отровану туђинштином, ушкопљену инфилтрацијом најлошије туђинске материјалистичке филозофије, почамши од капиталистичког анацијоналног филстарског чифутизма, женског жидовског комунистичког марксизма, интернационалног фрамасунског епикуреизма и чешко-германског утилитаристичког реализма...“.²³⁵⁰ У питању је био врло необичан и редак случај повезивања марксизма, не само са Јеврејима, што је било очекивано, већ са женским принципом и слабићством. Инспирација за овакву карактеризацију потекла је из фашистичке Италије. У истом броју *Победе*, објављен је текст једног од фашистичких идеологија Ђованија Папинија, који је вероватно превео сам Крстуловић.²³⁵¹ У њему налазимо идентичну формулацију „У Немачког и Русији тријумфира у политици апсолутистички милитаризам и анацијонални *женски, чифутски марксизам*“.²³⁵²

Ипак, читајући Крстуловићев текст можемо уочити да је комунизам перципиран само као један од непријатеља, нипошто као јединствен или највећи. Орјуна је несумњиво организација која је имала непријатеља више него иједна друга десничарска политичка партија у Краљевини СХС/Југославији. Истовремено су пропагандно и физички нападали присталице Хрватске сељачке странке и друге хрватске „сепаратисте“, Народну радикалну странку и српске „сепаратисте“, комунисте, клерикалце у Словенији и католичку цркву као

²³⁴⁵ Види: *Правила Савеза београдских Орјуна*, (Београд: Штампарија Родољуб, 1924).

²³⁴⁶ Branko Šuštar, „O razširjenosti Organizacije jugoslovenskih nacionalistov na Slovenskem do sredinom leta 1924“, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVI, 1988, 242-244.

²³⁴⁷ Anonim, „Naređenje svima članovima Orjuna u Zagrebu“, *Zagrebačka Orjuna*, 14. 7. 1923; Željko Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)“, *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 309.

Заправо загребачки орјунаши, иако у дефанзиви некада су сарађивали са присталицама Ханао приликом напада на Јевреје. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, 196.

²³⁴⁸ Vidovdan (Ljubljana), 20. 1. 1921; Vidovdan (Ljubljana), 20. 2. 1921; Vidovdan (Ljubljana), 5. 3. 1921; Ante Kovač, „O naletu mladih“, *Pobeda*, 8. 6. 1922.

²³⁴⁹ A. Petrov, „Duh vremena“, *Pobeda*, 24. 12. 1921.

²³⁵⁰ Dr. V. Krstulović, „Križa jugoslovenstva je križa jugoslovenske kulture“, *Pobeda*, 8. 6. 1922.

²³⁵¹ Преводац је потписан као „Крст“.

²³⁵² Giovanni Papini, „Futurizam i Marinettizam“, *Pobeda*, 8. 6. 1922.

институцију, Јевреје и друге мањине (Немце, Мађаре, Италијане).²³⁵³ Велика критика усмерена је на личност Стјепана Радића и његову странку, поготово након одласка Радића у СССР, када је она попримила и антикомунистичке тонове.²³⁵⁴ Хрватске странке су против Орјуне спонзорисале такође радикалну организацију Хрватску народну (националну) омладину или Ханао, која је са орјунашима водила крваве уличне обрачуне.²³⁵⁵ Са католичком црквом Орјуна је имала веома напет однос. У складу са својим деветнаестовековим секуларним наслеђем сматрала је клерикализам противником југословенског уједињења и великом опасношћу. Приликом ширења Орјуне у Словенији долазило је до оштрих сукоба између њених присталица и чланова СЛС, који су покушавали да се „југофашисти“ не укоре у Словенији.²³⁵⁶ У појединим местима, попут макарског места Тучепи, долазило је практично до физичких сукоба орјунаша са локалним католичким свештеником, иначе чланом клерикалне Хрватске пучке странке, који је одбијао да благосиља орјунашки барјак.²³⁵⁷

Са другом страном „сепаратистичке медаље“ како су орјунаши сматрали, односно српским сепаратизмом оличеним у Народној радикалној странци није могло бити компромиса.²³⁵⁸ У борби са Орјуном, коју су првих година подржавали, поготово у Војводини, радикали су организовали Српску националну омладину (Срнао) чији су чланови водили крваве сукобе са орјунашима, али и ханаовцима.²³⁵⁹ Последња мета орјунашких напада биле су националне мањине и њихови листови и организације. У Хрватској и Словенији њихов бес био је усмерен углавном против Италијана. Орјунашке акционе чете упадале су више пута и на територију Италије изазивајући главобоље југословенским властима.²³⁶⁰ У Војводини су више пута демолирали просторије мањинских листова које су сматрали иридентистичким а прекидали су и немачке и мађарске политичке зборове.²³⁶¹

²³⁵³ Branko Šuštar, „O razširjenosti Organizacije jugoslovenskih nacionalistov na Slovenskem do sredinom leta 1924“, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVI, 1988, 242.

²³⁵⁴ Observer, „Opasne metode“, *Zagrebačka Orjuna*, 14. 7. 1923; Ivan Bošković, „Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXXIX, No. 1, 2007, 126-128.

²³⁵⁵ Anonim, „Veleizdajnici na delu“, *Zagrebačka Orjuna*, 14. 7. 1923; Anonim, „Organizovani napadaji Hanaovaca na Orjunaše“, *Zagrebačka Orjuna*, 14. 7. 1923; Anonim, „Други поход Ханаоваца у Крижевце“, *Видовдан* (Нови Сад), 6. 2. 1923; Branislav Gligoriјеvić, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 325-326.

²³⁵⁶ Branko Šuštar, „O razširjenosti Organizacije jugoslovenskih nacionalistov na Slovenskem do sredinom leta 1924“, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVI, 1988, 242-244; Славољуб Цветковић, *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, 155-156.

²³⁵⁷ Ivan Hristić, Ana Biočić, „Fra Petar Glavaš i Orjuna u Tučepima (1921. – 1927.)“, *Croatia Christiana periodica*, Vol. XXXVI, No. 69, 2012, 91-96.

²³⁵⁸ Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 238.

²³⁵⁹ Anonim, „Svetolik Sawitch, četnici i republikanci...“, *Zagrebačka Orjuna*, 14. 7. 1923; Anonim, „О нашим непријатељима“, *Шумадијска Орјуна*, 29. 9. 1923; Anonim, „Одговори“, *Шумадијска Орјуна*, 29. 9. 1923.

²³⁶⁰ Boris Mlakar, „Zaton Organizacije jugoslovenskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističkih oblasti“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIII, No. 2, 2013, 51.

²³⁶¹ Предраг Бајић, «Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (Срнао)», *Култура полиса*, Vol. II, No. 2-3, 2005, 168; Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 96-97, 102-103, 110.

Детаљан преглед политике Орјуне према комунистима мора почети од орјунашког схватања марксизма и капитализма. Они су, донекле под утицајем немачког теоретичара капитализма Вернера Сомбарта, творца теорије о касном капитализму, били уверени да је потребно превазићи постојећи економски поредак и обезбедити бољи положај радника.²³⁶² Нису негирали поделу друштва на класе, сматрајући пак да је класна борба погрешан пут ка ослобођењу радника, већ да је класна сарадња у оквиру снажне националне државе једини начин. Свакако под утицајем и фашистичких теорија, наводили су да прави национализам мора бити социјалан и да само такав може довести до „нивелисања класних разлика“. ²³⁶³ У погледу комунизма као идеје сматрали су је класичним одразом јеврејског духа, чији је творац „Јеврејин из Трира“. ²³⁶⁴ Проглашавали су: „Презиремо жидовлук, који се испољује као фрамасунство и клерикализам у религији, материјализам у знаности“. ²³⁶⁵ У погледу Совјетског Савеза нису много били критични. Ретки чланци у орјунашким гласима о СССР-у, доносили су чак и неутралне приказе стања. ²³⁶⁶ Ипак негативно су се одредили према Октобарској револуцији, сматрајући да је Лењин засео на „крвави престо“ из кога „сеје ужас“ и жалили за старом Русијом, заштитницом словенства. ²³⁶⁷

Много мање разумевања имали су за Комунистичку партију Југославије коју су сматрали спојем оних који „елементарно мрзе нашу расу и наше ослобођење“, занесењака и фантаста. ²³⁶⁸ У виду су имали људе попут уредника мађарског листа Делбачка, чију редакцију су демолирали, а који је некада био комуниста, а потом „Хортијевац“, односно мађарски иридентиста. ²³⁶⁹ У борби против КПЈ морали су прво да партији одузму упориште у радништву. Стога су се у својим листовима директно обраћали „Југословенској Радничкој Класи“. Идеолог Орјуне, Власта Милутиновић написао је 40 различитих „писама“ југословенској радничкој класи, настојећи да је убеди у то да је најсигурнији гарант њихових права управо Орјуна. ²³⁷⁰ Критиковано је зеленашење и претерано дизање цена, што тера људе у комунизам. ²³⁷¹ Такође, како би се приказали као најрадикалнија опција, критиковали су и социјалдемократску партију као недовољно спремну да подржи радничке захтеве. Иако су се похвално изражавали о њиховим легалним методама, Власта Милутиновић их је називао „назови-радничком партијом“, коју чине „деснокрилне јуначине“. ²³⁷² Он је обећавао да ће Орјуна „за њено [радничке класе Р. Л.] оздрављење и њено легализовање“ све учинити. Наводио је да је предратна омладина сматрала да ће национално ослобођење довести до побољшања класног положаја, те да је несхватљиво што

²³⁶² Аноним, „Економија.Вернер Сомбарт: Будућност капитализма“, *Видовдан* (Нови Сад), 18. 11. 1922.

²³⁶³ Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, 29; Ljubo D. Jurković, „Nacionalizam i socializam“, *Orjuna* (Ljubljana), 1. 1. 1923; Dr. M., „Ка новом раду“, *Орјуна* (Београд), 12. 6. 1927.

²³⁶⁴ Stojan Bajić, „Socijalistična teorija o državi“, *Vidovdan* (Ljubljana), Vol. IV, No. 3-4, 1924.

²³⁶⁵ Ivan Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, 105-115. 233.

²³⁶⁶ S. B., „Visokoškolsko vprašanje u Rusiji“, *Vidovdan* (Ljubljana), Vol. III, No. 1, oktobar 1923.

²³⁶⁷ Аноним, „Лењинов повратак из прогонства у Русију“, *Видовдан* (Нови Сад), 16. 11. 1922; Аноним, „Великој заробљеној Русији“, *Видовдан* (Нови Сад), 1. 1. 1923.

²³⁶⁸ Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, 30-32.

²³⁶⁹ Srećator, „Из иридентистичког албума“, *Видовдан* (Нови Сад), 18. 11. 1922.

²³⁷⁰ Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 371-372.

²³⁷¹ Аноним, „Градски савет и градска полиција помажу комунисте и форсирају револт гладних маса“, *Видовдан* (Нови Сад), 6. 2. 1923.

²³⁷² Власта Милутиновић, „Самоуправа у окружним благанама“, *Видовдан* (Нови Сад), 18. 11. 1922; Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 106-107.

се радничка класа по окончању рата „денационализује“. Тврдио је да је, под вођством лажних вођа она „издала саму себе“. Према орјунашком мишљењу „њој одговара национално снажна, централизована држава и једна јединствена привредна област, која нуди исте услове за живот и синдикалну борбу“.²³⁷³

Како ово не би остало само празна реторика, Орјуна је од 1923. године приступила организацији својих синдикалних организација. Тада у Љубљани настаје задруга *Економска Орјуна*. Јако амбициозно замишљена имала је почетни капитал од милион динара, мада је две трећине задругара у њему учествовало са минималним улогом од 100 динара. Ипак, она није успешно пословала, остваривши до 1927. године губитак од 144 000 динара.²³⁷⁴ Прва синдикална орјунашка организација у Војводини основана је јануара 1923. године као келнерски синдикат, чији су почасни председници били Добросав Јевђевић и Власта Милутиновић.²³⁷⁵ Током наредних година осниване су нове синдикалне организације, каткад зване Радничке Орјуне.²³⁷⁶ Јако је тешко дати тачан број синдикално организованих радника у овим организацијама, јер већина није ни била уредно пријављена државним органима.²³⁷⁷

Друга полука борбе Орјуне против комуниста био је такозвани „социјални бојкот“. Орјунаши су именовали комунисте (као и сепаратисте), чије радње треба избегавати, али и вршили притиске на послодавце да отпуштају раднике комунисте. Такође у својој штампи објављивали су спискове комунистичких и сепаратистичких листова, и позивали читаоце да врше притисак на продавце новина да те листове више не продају.²³⁷⁸ Ипак нису се устручавали од примене физичког насиља. Разбијали су низ штрајкова широм земље, међу којима су се издвајали штрајк радника у Фабрици вагона у Славонском Броду и штрајк помораца широм Далмације 1923. године. Истовремено, подржавали су штрајкове који нису имали „ускокласни карактер“, односно ако њима не руководи КПЈ, као и штрајкове у италијанским предузећима.²³⁷⁹ Посебно су жестоки обрачуни били на факултетима. На Загребачком универзитету Орјуну је предводио у обрачунима са комунистима Берислав Анђелиновић. У Београду је 1922. године настала организација Орјуне на универзитету. Главно поље борбе орјунаша, који су предводили „национални блок“ студената, са студентима комунистима била је контрола над општестудентским удружењем

²³⁷³ Вл. Милутиновић, „На нову 1923. годину“, *Видовдан* (Нови Сад), 1. 1. 1923.

²³⁷⁴ Branko Suštar, „Ekonomska Orjuna“, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVIII, No. 3, 1990, 144-146; Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 242.

²³⁷⁵ Аноним, «Управа синдикалне организације келнерских радника», *Видовдан* (Нови Сад), 23. 1. 1923.

²³⁷⁶ Аноним, „Радничка Орјуна у Крушевачким фабрикама“, *Орјуна* (Београд), 12. 6. 1927.

²³⁷⁷ Marko Zajc, „ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje. K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIV, No. 2, 2014, 113; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 373-375; Branislav Gligorijević, „Profšistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, u: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*, 126-128.

²³⁷⁸ Аноним, „Националистички индекс“, *Видовдан* (Нови Сад), 16. 11. 1922; Branislav Gligorijević, „Profšistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, u: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*, 128; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 324.

²³⁷⁹ Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 375; Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 240-242.

„Побратимство“. У децембру 1922. године орјунаши су преузели „Побратимство“, сукобили се са комунистима, отели им црвену заставу и церемонијално је спалили на Теразијама. Убрзо је основан Савез академских Орјуна. Ускоро ће почети да нападају зборове и конференције Независне радничке партије Југославије.²³⁸⁰

Најдраматичнији обрачун орјунаша са комунистима догодио се несумњиво 1924. у словеначком рударском месту Трбовље. С обзиром на то да је након учвршћивања Орјуне у Словенији долазило до низа сукоба присталица КПЈ и орјунаша, партија је одлучила да на тлу Словеније организује Пролетерске акционе чете (ПАЧ), као још један од доказа милитаристичког духа времена.²³⁸¹ Коминтерна је активно подржавала њихово оснивање.²³⁸² За њихову организацију најзаслужнији је био гимнастички инструктор Фрањо Вулч који је устројио ПАЧ по војном моделу. Припадници ПАЧ-а били су наоружани металним боксерима, пендрецима, кратким штаповима и ножевима уграђеним у штапове за шетњу. Појединци су имали и пиштоље. Вежбе са оружјем камуфлиране су као излети гимнастичког друштва „Весна“. Установљен је посебан поздрав руком и поклич „Раду част и власт!“, као и посебне хромиране значке са српом и чекићем. Ватрено крштење ПАЧ-а био је напад на говор Марка Крањца, вође акционих чета Орјуне, у Соколском дому у Загорју крајем 1922. године. Орјунаши су касније одговорили нападом на Дом железничара у Љубљани, у којем су се окупљали комунисти.²³⁸³

Рударски градић Трбовље сматран је комунистичким упориштем. Међутим, Орјуна је почела да продире у њега. У марту 1923. године основана је прва орјунашка организација у Трбовљу која пре сукоба 1. јуна 1924. године окупљала око 450 чланова.²³⁸⁴ Орјунаши су тог првог јуна из целе земље стигли у Трбовље на посвећење орјунашке заставе тамошње организације. У питању је била демонстрација силе. Уследили су крвави сукоби са комунистима у којима је погинуло петоро комуниста и троје орјунаша.²³⁸⁵ Погинули орјунаши сахрањени су као мученици, а цео догађај је проглашен за велику победу Орјуне.²³⁸⁶ Ипак, овај сукоб остао је изолован пример правог грађанског рата и најдрастичнији моменат сукоба са комунистима. Након њега организација је упала у проблеме, те сличне акције нису организоване.

²³⁸⁰ Бранислав Глигоријевић, „Профашистичке групе и идеологије на Универзитету и борба против њих 1922-1941“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, (Београд: Центар за марксизам/Просвета, 1989), 68-69; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 326-329, 338, 377.

²³⁸¹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, 97; Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919-1928*, 176.

²³⁸² Документ бр. 19, „Протокол о заседању комисије за илегалан рад ИККИ од 26. 6. 1923“, у: *Коминтерн против фашизма—Документи*, (Москва: Наука, 1999), 104.

²³⁸³ АЈ, 516, МГ 2317, Јоже Бауер, Пролетерске акционе чете – ударна песница партије у борби против Орјуне, без датума.

²³⁸⁴ Branko Šuštar, „O razširjenosti Organizacije jugoslovenskih nacionalistov na Slovenskem do sredinom leta 1924“, *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVI, 1988, 243; Младен Ђорђевић, „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА): историјат – идеологија – утицаји“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XII, No. 1-4, 2006, 215.

²³⁸⁵ Anonim, „Ognjeni krst bojnih zastav naših organizacij v Trbovljah“, *Orjuna* (Ljubljana), 2. 6. 1924; Ivan Bošković, *ORJUNA – ideologija i književnost*, 117; Boris Mlakar, „Zaton Organizacije jugoslovenskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističkih oblasti“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIII, No. 2, 2013, 53; Branislav Gligorijević, „Profashištica organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, у: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*, 129.

²³⁸⁶ Anonim, „V nesmrtnost ... Poslednja pot naših herojev.“, *Orjuna* (Ljubljana), 7. 6. 1924.

Већ смо истакли да Орјуна није била једина организација која је користила физичко насиље у Краљевини СХС. У Војводини морала се сукобљавати са Српском националном омладином. Она је настала 13. децембра 1922. на Београдском универзитету као реакција на Орјуну. Формално је на њеном челу стајао Светолик Савић, власник листа *Балкан* и његова ефемерна Српска странка. Међутим, прави покровитељи Срнао били су прваци НРС, у чије је редове Савић убрзо прешао. Идеологија покрета била је врло једноставна. У питању је била крајње шовинистичка варијанта српског национализма, ошто супротстављена сваком виду југословенства. Убрзо након оснивања, већ у пролеће 1923. године јављају се акционе чете, убрзо преименоване у четничке чете, као би се диференцирале од Орјуниних. Срнао је започео праву офанзиву у Војводини против Орјуне током 1923/4. која је практично десетковала њену снагу. У Футогу цела локална организација променила је страну, а све укупно појавом Срнао Орјуна је изгубила 18 организација и два листа. Срнао је у Војводини имала веће упориште него у свим другим деловима земље заједно.²³⁸⁷ Разлози за тако лаку победу над Орјуном лежали су не само у подршци утицајних радикала, већ и у чињеници да је Срнао наставио политику напада на мањинске странке и листове које је сматрао иридентистичким.²³⁸⁸ Поред Војводине Срнао је значајније упориште имао у Босни и Херцеговини, где се уместо са Орјуном углавном сукобљавао са тамошњим припадницима Ханао.²³⁸⁹

У погледу комунизма, Срнао је имао начелно негативан став. Основни идеолошки фокус био је против југословенства и интернационализма, те је у том погледу постојала критика и комунизма али не тако наглашена.²³⁹⁰ Постојао је изванредан антикомунистички „педигре“, јер је један од организатора Срнао у Бањалуци био организатор „народних гарди“ у овом граду пар година раније.²³⁹¹ Закупљени борбом са Орјуном, а делимично и са Ханао, срнаовци нису много се сукобљавали са комунистима. Постојали су случајеви појединачних сукоба, од којих су се најдраматичнији одиграли током предизборне кампање 1927. године. У Нишу су тада срнаовци агитовали за будућег премијера Драгишу Цветковића. Тада су извршили низ напада на локалне комунисте, у којима је било и рањених.²³⁹² У својим полемикама са орјунашким листовима штампа Срнао понекада је нападала орјунаше као комунисте. Тако је *Србадија* подругљиво писала о Добросаву Јевђевићу као „товаришу“ и „комесару“, док је *Балкан* извргавао руглу тврдње да ће орјунаши радници ступити у штрајк након хапшења једног од својих сабораца.²³⁹³

²³⁸⁷ Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 106-112; Предраг Бајић, «Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (Срнао)», *Култура полица*, Vol. II, No. 2-3, 2005, 167-173.

²³⁸⁸ Branislav Gligoriјевић, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 16-17, 19-21.

²³⁸⁹ Branislav Gligoriјевић, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 21-24.

²³⁹⁰ Предраг Бајић, «Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (Срнао)», *Култура полица*, Vol. II, No. 2-3, 2005, 174-175.

²³⁹¹ Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 28.

²³⁹² Branislav Gligoriјевић, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 24-25.

²³⁹³ Аноним, «Тозин `шлајпик`», *Србадија*, 8. 9. 1923; Аноним, «Политика и Орјуна», *Видовдан* (Нови Сад), 25. 1. 1923.

Док су српски и југословенски оријентисане организације биле изразито антикомунистички усмерене, Хрватска национална омладина (Ханао) имала је другачији став. Постојале су две организације са овим именом. Мање важна од њих била је (академска) Ханао која је пролећа 1921. настала на Загребачком универзитету, под покровитељством Хрватске заједнице, једне од три чланице Хрватског блока (Хрватска заједница, Хрватска странка права, Хрватска републиканска сељачка странка). Циљ академске Ханао била је борба против југословенских удружења студената на Загребачком универзитету. У складу са том борбом спречавано је ступање хрватске омладине у „разне безбојне и тобоже класне а у ствари протухрватске организације“. Академска Ханао се касније утопила у универзитетску организацију ХСС-а, те није играла велику улогу у политичком животу.²³⁹⁴

За разлику од ње, пуно значајнија је била Ханао настала у Вуковару 1922. године. Иако се у литератури често поједностављено наводи да је у питању била паравојна формација Хрватске странке права, у питању је била кривна организација целокупног Хрватског блока, коју су све три странке подржавале и чији су чланови равноправно у њој учествовали. Поред отпора Орјуни и југословенству у одбрани хрватских интереса, организација се наслањала на деветнаестовековне традиције правашког покрета.²³⁹⁵ Сукобљавајући се широм Хрватске и Далмације са Орјуном и са Срнао у Босни и Херцеговини, Ханао је уз подршку три велике хрватске странке била у порасту током 1922. и 1923. Идеолошки је са противницима делила део постулата, попут критика Италије и Јевреја.²³⁹⁶ Међутим, у односу према комунистима она се посве разликовала. Штампана блиска Ханао наводила је да је прави узрок пораста комунизма у хрватским крајевима то што један део народа потлачен, а да су властодршци према њему добро поступала до тога не би дошло. Отворено је тврђено да је „Једна велика погријешка нас Хрвата јест, што незнамо мрзити“.²³⁹⁷ У практичном смислу, Ханао је у својим листовима бранио комунисте од режима. Када је у сукобу са полицијом у Вуковару погинуо један од најодлучнијих локалних комуниста и организатор „црвених стражара“ Стјепан Супанц, Ханао га је оплакивала. У Сењу су комунистички градски заступници истовремено били и чланови Ханао. У протесту у Загребу против Орјуне након догађаја у Трбовљу 1924. године заједно су марширали са комунистима.²³⁹⁸ Комунисти су представницима Ханао нудили сарадњу и образовање „националног фронта“, да би се потом оријентисали на групу око Стјепана Бућа (каснијег вође Хрватске националсоцијалистичке странке).²³⁹⁹

Све три наведене организације током 1921-1924. године биле су у успону. Уследиле су године пада, из различитих разлога, али истовремено и услед чињенице да су својим

²³⁹⁴ Željko Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)“, *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 293-297.

²³⁹⁵ Željko Karaula, „Gvozd – list hrvatske nacionalne omladine iz Vukovara“, *Scrinia Slavonica*, Vol. VIII, 2008, 242-245.

²³⁹⁶ Željko Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)“, *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 313-314; Željko Karaula, „Gvozd – list hrvatske nacionalne omladine iz Vukovara“, *Scrinia Slavonica*, Vol. VIII, 2008, 243.

²³⁹⁷ Anonim, „Groze nam se!“, *Virovitičan*, 26. 8. 1923; Anonim, „Dobročudni slabici“, *Virovitičan*, 26. 8. 1923.

²³⁹⁸ Željko Karaula, „Gvozd – list hrvatske nacionalne omladine iz Vukovara“, *Scrinia Slavonica*, Vol. VIII, 2008, 253; Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 387; Stipe Pilić, „Virovitička hrvatska nacionalna omladina između dva svjetska rata do pristupa ustaškoj mladeži 1941. godine“, *Zbornik Janković*, Vol. IV, 2019, 193; Željko Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)“, *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 312.

²³⁹⁹ Branislav Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 258.

радикализмом једна другу „храниле“ и пружале *raison d'être*. Ханао се прва почела осипати. Средином 1923. године везе између ове организације и ХРСС-а биле су скоро па прекинуте. Иако је дошло до удаљавања, Ханао није нападала најснажнију хрватску странку. Покрет се све више почео приближавати Хрватској странци права, а међу вођством све активнији је био Густав Перчец, један од каснијих усташких лидера. Изостанак подршке ХРСС-а значио је почетак финансијских проблема, те је 1924. године распуштена загребачка организација. Након уласка Стјепана Радића у владу раскол у Ханао је финализован, а већина организација је ступила у Хрватску странку права, чиме Ханао престаје да постоји као униформан покрет.²⁴⁰⁰ Сличну судбину доживео је и Срнао. Слабљењем Орјуне, губио је све више разлога за подршку власти. Финансијска средства драстично су умањена. Крајем 1924. године избио је лични сукоб у врху организације између двојице лидера, Светолика Савића и Драгослава Пантовића. Иако је он формално превазиђен на другом конгресу организације током 1925. године, Срнао је наставио да клизи у заборав. Током 1927. готово нема никаквих извора о постојању организације, која се донелке активирала уочи атентата у Скупштини 1928. године. Увођењем шестојануарске диктатуре, Срнао који је у главном постојала само на папиру и формално је забрањена.²⁴⁰¹

Орјуна је донекле надживела своје непријатеље, али је након 1924 и одласка Прибићевића у опозицију и она била у осетном паду. Током 1925. године тињао је сукоб између Прибићевића и Леонтића који је оптуживан да намерава да се споразуме са радикалском владом.²⁴⁰² Бројне локалне организације се пасивизују или распуштају. Орјуна настоји да и даље буде релевантна. Напада Удружење југословенских учитеља за издају „националне ствари“.²⁴⁰³ Међутим, процес опадања био је незаустављив. Због противиталијанских насилних демонстрација словеначке ћелије Орјуне бивају забрањене 1926. године. Наредне године долази до темељног разлаза старог вођства, које све отвореније прелази у Прибићевићев СДС, и дела организације који настоји да задржи ванпарламентарни курс. Из организације одлази Јевђевић, а након новог конгреса Директоријум се укида, а Миодраг Димитријевић постаје генерални секретар Орјуне. Седиште је пребачено у Београд.²⁴⁰⁴ Под паролом „Орјуна је мртва, живела Орјуна!“, покушан је темељни преображај организације. Даване су бомбастичне изјаве да Орјуна неће спровести демобилизацију, те да се никада неће одрећи југословенства и унитаризма упркос свим нападима.²⁴⁰⁵ Последња велика акција биле су насилне демонстрације у Београду

²⁴⁰⁰ Željko Karaula, „Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)“, *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 314-317; Stipe Pilić, „Virovitička hrvatska nacionalna omladina između dva svjetska rata do pristupa ustaškoj mladeži 1941. godine“, *Zbornik Janković*, Vol. IV, 2019, 192; Željko Karaula, „Gvozd – list hrvatske nacionalne omladine iz Vukovara“, *Scrinia Slavonica*, Vol. VIII, 2008, 246.

²⁴⁰¹ Предраг Бајић, «Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (Срнао)», *Култура полица*, Vol. II, No. 2-3, 2005, 176; Branislav Gligoriјевић, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 30-34.

²⁴⁰² Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 131-133.

²⁴⁰³ Anonim, „Vodstvo Pov. UJU in Orjuna“, *Učiteljski tovariš*, 22. 1. 1935.

²⁴⁰⁴ Предраг Бајић, „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“, *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 131-133; Младен Ђорђевић, „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА): историјат – идеологија – утицаји“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XII, No. 1-4, 2006, 203-208; Ivan Bošković, „Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXXIX, No. 1, 2007, 118.

²⁴⁰⁵ Добровољац, „Недирај у Орјуну“, *Орјуна* (Београд), 12. 6. 1927; Janko Gačnik, učitelj Orjunaš, „UJU v Orjuni“, *Učiteljski tovariš*, 5. 5. 1927.

против ратификовања Нептунских конвенција 1928. године.²⁴⁰⁶ У Словенији је Марко Крањец остао у мањини са жељом да се настави са терористичким акцијама на тлу Италије. Већина преосталих орјунаша, сада у илегалу, определила се за пропагандне мере борбе.²⁴⁰⁷ Након атентата на Радића и друге хрватске посланике, орјунашка штампа осудила је злочин „српских франковаца“²⁴⁰⁸ чак донекле афирмативно пишући о Стјепану Радићу, којег је раније беспоштедно нападала.²⁴⁰⁹

Ера првог таласа националистичких покрета (1921-1929) окончана је увођењем шестојануарске диктатуре која није поштедела чак ни Орјуну чији су идеолошки постулати били готово идентични са прокламованим циљевима краљевог личног режима. Уследило је извесно затишје у политичком смислу, када су сви конци политичког живота били чврсто у рукама краља Александра. Испод површине тињало је незадовољство различитих чинилаца. Међу њима била је и група интелектуалаца националиста, која се начелно налазила у најдубљој сагласности са прокламованим циљевима диктатуре, али је била критична према методама које је режим примењивао и незадовољна због тога што „широке масе“ нису пригрлиле диктатуру. Ова група интелектуалаца окупљала се у почетку на затвореним састанцима, дискутујући о решењима која су им деловала примамљиво.

Коначно у фебруару 1930. властима су пријављена правила друштва „Југословенско дело“, које је два месеца касније преименовано у Југословенску акцију (ЈА).²⁴¹⁰ Међу оснивачима било је људи из целе земље, бивших орјунаша, али и политички нових личности. У питању су били преваходно интелектуалци, професори, лекари, чиновници. У почетку међу оснивачима постојале су несугласице око тога да ли оно треба да настави да постоји као кружок интелектуалаца који дебатују о стању о друштву, или би требало да се претвори у прави политички покрет. Стим у вези било је питање какав став организација треба да заузме према ЈРСД. Тројица чланова ЈА изабрани су за народне посланике на владиној листи 1931. године, те су се могли чути гласови да је ЈА ништа друго до интелектуална експозитура ЈРСД.²⁴¹¹ Донета је одлука да се они искључе из покрета, а да ЈА започне са оштром критиком власти. Организовани су јавни састанци, од којих је први био марта 1931. године у Сарајеву. Посебно жестоко су критиковани Јевреји и њихов „штетан“ утицај на Југославију. Следећи велики састанак, који је представљао прву прилику да се шири јавност у земљи упозна са циљевима ЈА одржан је у Загребу маја 1932. године. Тада је врло оштро критиковано економско стање у држави. Изнети су ставови попут тога да „Радни човек није роб капитала, већ његов сарадник“, те да је потребна хармонија између класа.²⁴¹² Тиме је ЈА остала у потпуном сагласју са ставовима већине

²⁴⁰⁶ Младен Ђорђевић, „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА): историјат – идеологија – утицаји“, *Нова српска политичка мисао*, Vol. XII, No. 1-4, 2006, 203-208.

²⁴⁰⁷ Boris Mlakar, „Zaton Organizacije jugoslovenskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističkih oblasti“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIII, No. 2, 2013, 54.

²⁴⁰⁸ Атентатор Пуниша Рачић био је један од лидера Срнао.

²⁴⁰⁹ Ivan Bošković, „Splitski orjunaški list Pobjeda i Stjepan Radić“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXXIX, No. 1, 2007, 130.

²⁴¹⁰ *Правила друштва Југословенска акција*, (Београд: Штампарија Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга, 1930), 8.

²⁴¹¹ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 40-41.

²⁴¹² *Jugoslovenska akcija. Stenografske beleške sa prvog šireg sastanka delegata Jugoslovenske akcije u Zagrebu*, (Београд: Jugoslovenska zemlja, 1932), 10; *Шта хоће Југословенска акција*, (Осијек: Народна штампарија, 1934), 3-7.

десничарских организација тога времена о потреби реорганизације економско-друштвених односа на (псеудо)корпоративистичким основама. Оцењено је да Југословенска акција представљала „неку средњу линију, односно арбитра између економско-социјалне деснице и левице, између прошлости и будућности“.²⁴¹³ Критика је усмеравана на странце, који немају интересе националне целине у срце. „Капитализам, концентрисан у рукама егоистичних и нерасних Југословена, није могао имати конструктивне осећаје према нашој нацији и држави“.²⁴¹⁴

Од 1932. Југословенска акција започела је отворену борбу за присталице. Покренут је лист *Југословенска реч*. Основана је издавачка задруга *Југословенска земља* са седиштем у Земуну, чији је циљ био да путем штампане пропаганде утиче на национално, социјално и културно подизање народа. Фебруара 1932. одржана је оснивачка скупштина у Београду. Према статуту није имала никакве везе са ЈА, али су оснивачи задруге листом чланови акције. У руководству задруге били су Александар Штулхофер, Богумил Вошњак, Јурај Коренић, Данило Вуловић, Ђорђе Перић. Истовремено је преко њених средстава финансиран рад ЈА.²⁴¹⁵ У погледу односа према комунизму, ЈА је имала негативан став, али се није бавила толико класичном антикомунистичком пропагандом колико је настојала да артикулише сопствени економски проглем. У идеологији ЈА сталеж и класа су били синоними. Захтевано је да се ниједан сталеж не потчињава другоме, већ да је дужност државе да обезбеди хармоничан живот свих сталежа. Сталежи су морали да буду организовани у посебне синдикате (сталешка удружења), а било је потребно основати међусталешки судови да „решавају спорове између радним групама, да доводе у склад односе између рада и капитала и да осигурају минимум егзистенције сваком радном појединцу“.²⁴¹⁶ Целокупан економски живот морао је бити „заснован на начелу кооперативног (задружног) удруживања“, а „Капитализам у оним његовим облицима у којима прети поремећају друштвене хармоније, мора бити законски сузбијан и стављен под контролу државе“.²⁴¹⁷ Посебан акценат стављан је на земљораднички сталеж, који је Орјуна донекле занемаривала сматрајући га назадним.²⁴¹⁸ Решење је виђено у „задругарству и постепеној етатизацији“, као и увођењу „законске минималне наднице за целу земљу“.²⁴¹⁹

У погледу односа према комунизму, идеолози ЈА нису имали дилема. Комунизам је логична последица капитализма, он се напаја на његовим грешкама и недостатцима, истовремено преузимајући оно најгоре у капитализму – материјализам.²⁴²⁰ Марксизам се бори против либералне демократије тако што ствара „материјалистичку функционерску државу“, он види само друштво а не јединке које га сачињавају, те представља само негацију либералне демократије.²⁴²¹ Стога, сматрала је ЈА, Југословени морају одбацити и

²⁴¹³ *Jugoslovenska akcija. Stenografske beleške sa prvog šireg sastanka delegata Jugoslovenske akcije u Zagrebu*, 34.

²⁴¹⁴ *Jugoslovenska akcija. Stenografske beleške sa prvog šireg sastanka delegata Jugoslovenske akcije u Zagrebu*, 29; N. M., „Pitanje stranaca u našoj privredi“, *Jugoslovenska reč*, 13. 8. 1932.

²⁴¹⁵ *Правила издавачке задруге Југословенска земља*, (Београд: приватно издање, 1932), 3-19; Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 38.

²⁴¹⁶ Anonim, „Šta hoće Jugoslovenska Akcija“, *Jugoslovenska reč*, 17. 3. 1934.

²⁴¹⁷ *Osnovna programska načela Jugoslovenske akcije*, (Београд: Југословенска акција, ?).

²⁴¹⁸ *Правила Југословенске акције*, (Београд: Планета, 1932), 4-5.

²⁴¹⁹ *Шта хоће Југословенска акција*, 9-12.

²⁴²⁰ Ing. Tihomir Dožudić, „Pravi značaj kapitalizma i komunizma“, *Jugoslovenska reč*, 6. 8. 1932.

²⁴²¹ Види: Anonim, „Kolektivna gospodarstva Sovjetske unije“, *Jugoslovenska reč*, 29. 10. 1932,

једно и друго. „Зато је главна дужност националне државе да уместо либерално-демократске или марксистичке борбе класа, оствари у оквиру нације и организованих сталеза социјални мир“.²⁴²² Настала у времену када су се последице економске кризе најжешће осећале, оштрицу своје критике Југословенска акција усмеравала је на капитализам. С обзиром на природу овог удружења, чланови ЈА нису улазили у оружане сукобе са комунистима, који су тих дана под ударцима режима проживљавали своје најтеже дане.

Још једна новина у раду ЈА била је тенденција да се удружење постави као кровна организација различитих интегралнојугословенских удружења и група. Привучена је група бивших орјунаша око Марка Краћеца, искусног у уличним борбама са комунистима.²⁴²³ Такође значајно било је остваривање сарадње са удружењем Млада Југославија. Оно је основано јуна 1930. у Загребу. Наредне године покренут је истоимени лист. Окупљало је већином бивше присталице ХСС-а, али и разочаране комунисте и франковце. Од самог почетка било је необично блиско загребачкој полицији и њеном шефу Јанку Бедковићу. На врхунцу је окупљало око 3000 чланова, углавном Хрвата. На челу је био Иван Бркић, који је у загребачкој чаршији сматран, као и већина чланова удружења, полицијским конфидентом. Главни циљ удружења била је борба против хрватских националиста, који су фебруара 1931. извели терористички напад на њихове просторије. Уследила је одмазда. Убијен је Милан Шуфлај, загребачки албанолог и исткнут хрватски националиста. Његово убиство изазвало је велику пажњу међународне јавности а Немачка лига за заштиту људских права упутила је протест који су потписали Алберт Ајнштајн и Хајнрих Ман.²⁴²⁴ Бедковић је заштитио његове убице, што је изазвало револт хрватских националистичких кругова. Чланови Младе Југославије сукобљавали су се и са комунистима, а према неким информацијама одговорни су за смрт једног комунисте, који је страдао у обрачуна са њима.²⁴²⁵

Посебан акцента Југословенска акција стављала је на стварање националистичких синдикалних организација. Као и Орјуна, видела је велику корист у стварању таквих организација. У том послу одмакла је даље од Орјуне. Формиране су Радне групе Југословенске акције широм земље, које су окупљале раднике присталице покрета. У фебруара 1934. године основан је и Акциони одбор радних група са циљем формирања општејугословенског синдиката ЈА. У овом послу био је активан поново Власта Милутиновић, који се сличним пословима бавио и у својим орјунашким данима.²⁴²⁶ Противници покрета изругивали су се чињеници да Југословенска акција, као несумњиво

²⁴²² *Шта хоће Југословенска акција*, (Осијек: Народна штампарија, 1934), 3-7.

²⁴²³ Branislav Gligoriјевић, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 389-390.

²⁴²⁴ Tomislav Jonjiћ, Stjepan Matković, „Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 2008, 427.

²⁴²⁵ Mario Stipančević, „Mlada Jugoslavija – teroristička ispostava zagrebačke policije“, *Arhivski vjesnik*, Vol. LXII, 2019, 127-155; Stipe Pilić, „Virovitička hrvatska nacionalna omladina između dva svjetska rata do pristupa ustaškoj mladeži 1941. godine“, *Zbornik Janković*, Vol. IV, 2019, 206-207; Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 42.

²⁴²⁶ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 56-57.

интелектуално удружење у својој управи има само једног радника, а претендује на решавање радничког питања.²⁴²⁷

Права вештина Југословенске акције била је у приближавању другим радничким удружењима које је привлачила уз себе.²⁴²⁸ Успели су да се приближе руководству Југословенског националног радничког савеза. Од противника прозвани „жутим синдикатима“, основани су 19. октобра 1930 у Београду са циљем „да воде синдикалне акције за радничке и општенационалне интересе“. ЈНРС је позвао своје чланове на изборе за народне посланике 1931. године, а на листи генерала Петра Живковића било је и кандидата ЈНРС. Радништву је навођено да ово представља праву прилику да у Народну скупштину уђу прави представници радних људи. „Своје радничке претставнике за заштиту није имао. Имао је посреднике из средине нерадничких елемената који су радили за себе“.²⁴²⁹ Имали су подршку режима, а међу циљевима удружења било је предлагање Влади закона „за решавање класних спорова и сукоба који проистичу из радних односа радника и послодаваца“. У својим материјалима увек су паралелно користили социјалне и националне пароле. Међу циљевима удружења било је и: „Да преко синдикалних зборова и конференција и преко нарочитих просветних организација, које ће оснивати, воде агитацију за снажење националног покрета у опште и подизање националне свести која је нужна за разумевање свију сталешких акција“. Према статуту су дефинисани као антикомунистички синдикати, јер је члан 28 говорио да „ЈНРС и њима прикључене организације су економско-националног карактера ... Никакво се припадништво ван земље нити интернационализирање синдиката неће допустити“, док је члан 30 наводио да само непартијски синдикат може постати део ЈНРС те да ће свака партијска делатност бити кажњена искључењем.²⁴³⁰ ЈНРС је имао свој подбор у Војводини у 12 места, а окупљали су чак и тамошње Мађаре.²⁴³¹ Организације синдикалног савеза постојале су и у Босни и Херцеговини, где је одржан велики конгрес ЈНРС између 1. и 3. јуна 1934. у Сарајеву. Закључак је да је међународна солидарност радничке класе бацила у заблуду југословенске раднике, те да је „идеал наше борбе национални препород и социјална правда“.²⁴³² Иако ЈА није успела да ЈНРС, ипак близак властима, привуче у потпуности на своју страну, остварила је сарадњу са у том тренутку најснажнијим националним синдикалним савезом.²⁴³³

Други национални синдикални савез који је био у „орбити“ Југословенске акције била је Југословенска радничка заједница. На конгресу, марта 1933. године формално су прихваћена правила Југословенске радничке заједнице, а њих је Министарство унутрашњих послова потврдило октобра те године. У њима је истицано да је национално васпитање

²⁴²⁷ Душан Алексић, *Не могу да ћутим*, (Београд: приватно издање, 1935), 14.

²⁴²⁸ И њихови непријатељи су то признавали. Види: Josip Beket, *Socijalizam ili fašizam ?*, (Zagreb: Naš front, 1934), 28.

²⁴²⁹ БМС, Документациони материјал, ДК III 104, Летак ЈНРС, „Југословенском радном народу вароши и села“, октобар 1931.

²⁴³⁰ *Pravila Jugoslovenskih nacionalnih radničkih sindikata*, (Beograd: JNRS, 1930), 1-10.

²⁴³¹ Sándor Mészáros, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, (Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1989), 266.

²⁴³² Enver Redžić, *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Svetlost, 1983), 244-245.

²⁴³³ Уп. Душан Алексић, *Не могу да ћутим*, 6; Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 41.

радника сматрано подједнако важним као побољшање њиховог економског положаја.²⁴³⁴ Правила су „Југословенска радничка заједница је скуп трезвених националних радника свију струка – која у просперитету и процвату домаће радиности гледа свој највећи идеал верује у патриотску свест Југословена, да ће одговорити на овај апел својих ближњих, вршећи савесно дужност према Држави, Друштву и себе самих“.²⁴³⁵ Она је била под несумњивом контролом Милана Вапе, утицајног српског фабриканта. Скромних почетака, из Смедеревске Паланке, рано је остао сироче. Прешао је у Београд, где је изучио књиговезачки занат. Пут га је водио даље у Пешту, Софију, Лајпциг, где је радио у фабрикама хартије и картона. По повратку у Краљевину Србију покренуо је 1905. године прву фабрику хартије у тадашњем Београду на Косанчићевом венцу, на плацу који ће касније бити продат држави за Народну библиотеку (уништена 6. априла 1941). Према неким натписима, радници у његовој фабрици уживали су најбоље услове у Београду, а Вапа се поносио тиме што за своје раднике организује Ђурђевачки уранак у Топчидеру.²⁴³⁶ Доиста, Вапа је у својим београдским данима био присталица социјализма. Касније се у једном интервјуу осврнуо на тај период своје биографије. „Као млад и бујан дечко морао сам сазнати и за радничку кафану `Црну Мачку` добро познату ондашњем радничком свету, а у којој су Драгиша Лапчевић, Лука Павићевић и други тадањи лидери развијали радничко-социјалистички програм. Што сам их више слушао, све сам се више удаљавао од њих и њиховог програма, јер су они тражили све нека права, а о дужностима није било ни речи. У мени је тада још, било нешто више, јер нисам могао разумети права без дужности. Ипак од тих идеја нешто сам задржао“.²⁴³⁷ Иако је тврдио како је врло рано увидео мане социјализма, у Пешти је 1896. учествовао у радничким демонстрацијама за увођење осмочасовног радног времена у којима је чак и ухапшен.

По окончању Првог светског рата, започео је градњу нове модерне фабрике. Изградња највеће (3600 m²) и најмодерније фабрике у том тренутку у земљи трајало је од 1921. до 1924. Када је напокон изграђена, Фабрика хартије Милана Вапе, поред данашњег моста Газела, била је понос међуратне југословенске индустрије.²⁴³⁸ Првих дана нове државе Вапа је био близак радикалима, па и један од главних финансијера Срнао. Марта 1924. године постао је први почасни председник те организације.²⁴³⁹ Међутим, након 1929. године окренуо се интегралнојугословенском становишту. Будући убеђени антикомуниста, организовао је Југословенску радничку заједницу, био главни финансијер из сенке Југословенског антимакистичког комитета и Југословенског народног покрета Збор. Југословенска радничка заједница нашла је брзо заједнички језик са Југословенском акцијом. У својим лекцима, који су почињали са „Родољуби“, заједница је писала о жестоким ударима светске економске кризе, те о опасности која земљи прети од уплива страног капитала. „Зато се моле сви родољубиви Грађани-ке, да строго воде рачуна, да наш национални новац доспе у руке домаћем привреднику и произвођачу.“²⁴⁴⁰ Према писању

²⁴³⁴ *Правила Југословенске радничке заједнице*, (Београд: Меркур, 1933), 4-5.

²⁴³⁵ Народна библиотека Србије (НБС), Збирка плаката, огласа и летака, Бр. 953, Летак: Југословенска радничка заједница, без датума.

²⁴³⁶ Вој. Рашић, *Споменица М. Вапе*, (Београд: Д. Димитријевић, 1910), 2-13.

²⁴³⁷ Интервју *Правди* (3. 9. 1931), у: *Споменица о прослави десетогодишњице ударања темеља Фабрике хартије Милана Вапе 1921–1931*, (Београд: приватно издање, 1931).

²⁴³⁸ Саша Михајлов, «Фабрика хартије Милана Вапе», *Наслеђе*, No. 11, 2010, 72.

²⁴³⁹ Branislav Gligorijević, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“, *Istorijski glasnik*, Vol. II-III, 1964, 10.

²⁴⁴⁰ НБС, Збирка плаката, огласа и летака, Бр. 953, Летак: Југословенска радничка заједница, без датума.

комуниста, Вапа је облачио чланове заједнице у зелене кошуље, мада за те тврдње нема других потврда. Југословенска рандичка заједница одржала је марта 1935. године велики збор у београдској сали Коларац, који су комунисти покушали да омету. Уследила је краткотрајна туча, а предводници заједнице поносно су наводили да се боре против марксизма, комунизма и социјализма.²⁴⁴¹

Иницијатива за даље организовање националних синдиката је било и даље. Државни органи подржавали су сваки покушај оваквог организовања. У Словенији је постојао „Савез удружених радника“ близак СЛС-у. Један од његових функционера био је бивши комуниста Албин Брезник. Један од комуниста касније се сећао како му је полиција препоручивала да уђе у овај синдикат речима: „Ви познајете господина Брезника. И он је био у Казнионици у Сремској Митровици. Али се опаметио и данас је водећи функционер СУР-а“.²⁴⁴² Средином тридесетих настало је у Обреновцу „Радничко национално удружење“ које је имало око 100 чланова. Уживало је подршку власти и добило је просторије, а „преко ове организације среско начелство ће вршити обавештајну службу, која је већ у пуном јеку и која је већ открила неке типове које треба или протерати или ставити под строги надзор“.²⁴⁴³ Већина ових организација уклопиће се у Југословенски раднички савез под патронатом ЈРЗ.

У погледу Југословенске акције она је све више почела да изазива бес државних органа. Током 1934. године чланови су држали збор са збором, углавном шаљући антикапиталистичке и антикорупционашке поруке, које су налазиле на плодно тле. Југословенска акција све више се ширила Хрватском и Славонијом, одузимајући организације углавном од ЈНС-а. Режим је почео да примењује све јачи притисак, те је организација у септембру 1934. године забрањена.²⁴⁴⁴

Иако формално забрањена, Југословенска акција убрзо се укључила заједно са осталим интегралнојугословенским покретима и групама у новоосновани Југословенски народни покрет Збор. Покрет је представљао фузију међусобно различитих, а ипак сличних, групација и био је под вођством бившег министра правде у кабинету Петра Живковића, Димитрија Љотића.²⁴⁴⁵ Збор је због свог става према комунистима (и касније колаборације са Немцима) постао синоним за међуратни антикомунизам.²⁴⁴⁶ Покрет је од самог почетка заузео бескомпромисан опозициони став, који га је доводио у сукоб са државним властима, као и Југословенску акцију. Међутим, док је ЈА била углавном скупина интелектуалаца, Збор је имао нешто ширу подршку у масама. Стога је представљао већи изазов режиму, преваходно за време Владе Милана Стојадиновића. Развијајући своју идеологију, која се

²⁴⁴¹ Душан Алексић, *Не могу да ћутим*, 3-4.

²⁴⁴² АЈ, 516, МГ 2345, Томо Брајц, „Заувек“ протеран, без датума.

²⁴⁴³ Цитирано према: Nusret Šehić, „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“, *Prilozi*, Vol. V, 1969, 53.

²⁴⁴⁴ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 43-51.

²⁴⁴⁵ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 35-83.

²⁴⁴⁶ Детаљније: Растко Ломпар, *Димитрије Љотић - учитељ или фарисеј: Збор, хришћанство и верске заједнице 1935-1945*, (Београд: Catena mundi, 2021), 160-164.

може оценити као фашистичка,²⁴⁴⁷ идеолози Збора посветили су пажњу и питању комунизма.

Присталице Збора називале су Љотића једним од најбољих међуратних познавалаца комунизма. Оваква квалификација чини се тешко одрживом, јер пажљивије читање његових текстова о комунизму открива да је он своја знања о комунизму базирао на десничарским памфлетима и књигама.²⁴⁴⁸ Чини се да су Љотићеви противници били у праву када су тврдили да он није истински познавао доктрину марксизма-лењинизма, већ да је своја обавештења црпео из секундарних, често антикомунистичких, извора. Ипак, Љотић је међутим имао личну везу са прошлошћу марксизма у Србији. Његов отац Владимир био је близак пријатељ Светозара Марковића. Учествовао је у раду Прве интернационале и извештавао за лист *Панчевац* о Париској комуни.²⁴⁴⁹ Он је био и први преводилац *Комунистичког манифеста*, иако се касније удаљио од марксизма и заједно са Николом Пашићем учествовао у оснивању Народне радикалне странке. Вероватно из тог разлога, Димитрије Љотић је разликовао прве марксисте од комуниста тадашњице. „Они који су некад били марксисти нису имали такву светску велесилу (ма како конституционо иначе била слаба) као сад бољшевици. И никад та светска организација није располагала са толико перфидије, са толико моћи и с толико средстава као сад.”²⁴⁵⁰

Своје „ватрено крштење“ у сукобима са комунистима имао је као официр југословенске војске у околини Сушака 1919. године. Ипак, на почетку своје политичке ремобилизације писао је Љотић пуно оштрије о капитализму него о комунизму. Сматрајући и себе револуционаром, бунтовником истицао је да је: „Било је нечега разбарушеног, неодређеног и нејасног у марксизму”, оправдано је критиковао капитализам, али није нудио конструктивна решења.²⁴⁵¹ Током изборне кампање 1935. године, попримала је реторика Збора и извесне „левичарске” тонове.²⁴⁵² Тих година писао је чак донекле афирмативно о Совјетском Савезу и наводио да је Црвена армија „легендарна” војска.²⁴⁵³ Овакво афирмативно писање о СССР-у карактеристично је за његова најранија размишљања о комунизму, али је убрзо замењено доследним антикомунистичким ставом који је провејавао кроз све касније Љотићеве текстове.

Сматрајући да је комунистичка критика капитализма донекле оправдана наводио је: „Ту жеђ за истином, за правдом, за науком марксистичка пропаганда вешто искоришћава... Од младића жељног истине створила је свога слепог присталицу.”²⁴⁵⁴ Такве присталице се с правом буне против „зала“, али њихова активност усмерена је у погрешном, „ненародном смеру”. Сматрао је да марксизам не води ослобођењу људи, већ њиховом поновном

²⁴⁴⁷ Види: Rastko Lompar, „True Believers or Latecomers? Dimitrije Ljotić, ZBOR and the Nature of Fascism“, in: *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941*, 193–224.

²⁴⁴⁸ Уп. Боривоје Карапанџић, *Сећање на преминуле и разговори са живим савременицима*, (Београд: Слободна књига, 1998), 82; Вељко Рашевић, *Оглед о схватањима Димитрија Љотића*, (Београд: Библиотека "Милан Грол", 2004), 22–23.

²⁴⁴⁹ Ђорђе Игњатовић, „Да ли је Влада Љотић превео 'Манифест комунистичке партије' 1871. године?”, *Зборник историјских музеја Србије*, Vol. 28, 1994, 101–102.

²⁴⁵⁰ Димитрије Љотић, „Један разговор”, *Сабрана дела 7*, 169–172.

²⁴⁵¹ Димитрије Љотић, „Чудна спрега”, *Сабрана дела 3*, 179–186.

²⁴⁵² АЈ, 730, документ 41, Акциони одбор ЈНП Збора Београд, летак: Браћо и другови [1935].

²⁴⁵³ Димитрије Љотић, „Црни и црвени”, *Сабрана дела 2*, 81–85.

²⁴⁵⁴ Дан(ило) Гр(егорић), „Културни бољшевизам”, *Отаџбина*, 29. 12. 1935.

робовању и немаштини.²⁴⁵⁵ Према Љотићевом мишљењу послодавац је превасходно организатор рада, те је тако „важан производни фактор”. Збораши, као чланови Орјуне и Југословенске акције пре њих, сматрали су да је држава најбољи организатор рада.²⁴⁵⁶ За разлику од њих, збораши су појачано истицали комунистичко урушавање породице, друштва и Божјег поретка. Циљ Збора било је „Христом поразити Маркса” и његове „демона”.²⁴⁵⁷

Важан и незаменљив део антикомунистичког дискурса Збора било је истицање несловенског, односно неруског карактера Совјетског Савеза. Како би негирали русофилска осећања југословенске, углавном српске, јавности збораши су иступали против популарног назива Совјетског Савеза – Совјетска Русија. Како би контрирали овом одомаћеном називу, користили су термин „Совјетија”.²⁴⁵⁸ Димитрије Љотић је писао: „Бољшевизам није словенство, нити какве год везе има са њим, није словенски, јер није човечански, већ јеврејско семе никло и однеговано на трулежи материјалистичког и атеистичког Запада а насилно наметнуто и одржавано над руским народом.”²⁴⁵⁹ Главни аргумент било је етничко порекло совјетских вођа, међу којима је било много неруских народа.²⁴⁶⁰ Повлачена је паралела са КПЈ и њеним руководством, за које је тврђено да нису Југословени, те да стога немају њихове интересе у срцу, већ Коминтерне и светске револуције.²⁴⁶¹ Један од главних противника оваквог одређења, Драгољуб Јовановић ће касније записати да је Љотић био „пророк” када је тврдио да СССР није Русија.²⁴⁶²

Димитрије Љотић пропагандно је наводио да он, када би дошао на власт, не би убијао комунисте, већ би их о државном трошку слао у СССР, желећи да подвуче да би се комунистичке заблуде срушиле у додиру са совјетском реалношћу.²⁴⁶³ Доиста, Збор је био отворен за бивше левичаре и комунисте који су признали своје „заблуде”. Истовремено, у јавним наступима често су цитирани примери дисидената комунизма, попут Панајот Истратија и Андреа Жида.²⁴⁶⁴ Међутим, то није значило да се Збор уздржавао од физичког насиља према комунистима. Вођство је, додуше не снажно као врх Орјуне, подстицало такво одређење чланства. У *Отаџбини* је говорено о потреби за радикалнијим обрачуном са комунистима: „ако суседи чисте своју њиву од корова, зашто би било срамота да и ми то исто учинимо”.²⁴⁶⁵ У покрету је чак постојала и извесна параноја од „комунистичких

²⁴⁵⁵ Димитрије Љотић, „Наш пут”, *Сабрана дела* 6, 99-128; За детаљну критику доктрине марксизма-лењинизма из угла Збора види: Милослав Васиљевић, *Истина о СССРу*, (Београд: ЈНП Збор 1940).

²⁴⁵⁶ Милослав Васиљевић, *Криза демократије и будући облик владавине*, (??:, 1938), 31–34.

²⁴⁵⁷ Димитрије Љотић, „Моба”, *Сабрана дела* 5, 262-265; Димитрије Љотић, „Још једном, комунисти!”, *Сабрана дела* 4, 105-107 57; Ж. Крупежевић, „Беседа на Светог Саву”, *Браничевски весник*, април 1940; Н. П., „Национализам и бољшевизам”, *Отаџбина*, 12. 11. 1936.

²⁴⁵⁸ НДА, 1361, Inv. Вг. 3517, Да ли је СССР Русија?; Горан Давидовић, «Југословенски народни покрет "ЗБОР" у чачанском крају 1935-1945. године», *Зборник радова Народне музеја*, Vol. XXX, 2000, 169.

²⁴⁵⁹ Димитрије Љотић, „Совјетска загонетка”, *Сабрана дела* 5, 268-275.

²⁴⁶⁰ Милослав Васиљевић, *Истина о СССРу*, 42

²⁴⁶¹ Димитрије Љотић, „Нашим левичарима”, *Сабрана дела* 5, 74-79.

²⁴⁶² Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, (Београд: Службени гласник, 2008), 377; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, VII, 121; Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, VIII, 169, 190.

²⁴⁶³ Ђуро Врга, *Остала су сведочења*, 118–119.

²⁴⁶⁴ ДАС, БИА, IV-50, Полицијски извештај са збора у Нишу, 8. 1. 1937.

²⁴⁶⁵ Стеван Љубинковић, „Обнова национализма”, *Отаџбина*, 19. 11. 1936.

шпијуна” и „агитатора”.²⁴⁶⁶ Чланови покрета охрабривани су да се наоружавају за борбу са комунистима. Радник Владимир Продановић ухапшен је због крађе у фабрици „Вистад“ октобра 1940. године, приликом чега су код њега су нађене три офанзивне бомбе, које је према сопственом исказу носио вођству покрета „за одбрану од комуниста”.²⁴⁶⁷ Овакво оружје било је потребно за уличне сукобе са комунистима. Често су комунисти, некад и уз прећутну подршку власти, нападали манифестације Збора. Најдрастичнији пример био је комунистички напад на конференцију Збора у београдском биоскопу „Триглав“. Учесник тог напада Владимир Дапчевић оставио је сведочанство о њему: „Ови наши споља распалише оним коцкама. Полупаше излоге и засуше кафану. Ми унутра бијемо се столицама и шипкама. Русвај. Као у филму. Ја оног попа распалих и он паде са столице. Све разбисмо. Огледала, шанкове, флаше, столове. Ми напоље, кад тамо, четири-пет аутомобила наоружаних љотићеваца“.²⁴⁶⁸ До сукоба је долазило и другим приликама.²⁴⁶⁹

Највећа особеност Збора у борби са комунистима, представљало је сукобљавање на Београдском универзитету. Практично од дана Орјуне на Београдском универзитету 1922/1923, на њему није постојала озбиљна националистичка организација студената кадра да се сукоби са комунистима, који „царују“ на највећем универзитету у земљи. Владајући режим запостављао је ово питање. Малобројна организација ЈНС на Београдском универзитету настала је тек 1937. године, када је ова странка дубоко у опозицији.²⁴⁷⁰ На Загребачком универзитету Југословенска акција успела је 1933. године да оснује свој Академски клуб, углавном из припадника Југословенске академске читаонице, која се налазила у дубокој кризи.²⁴⁷¹ Међутим, на београдском универзитету није „узела маха“. Прва организација која се отворено супротставила комунистима била је Организација националних студената (Орнас), основана априла 1935. године.²⁴⁷² Ипак, о овој организацији познато је врло мало, а чини се као да је насцентна зборашка организација на Београдском универзитету преузела већину чланова Орнаса, па и Слободана Недељковића који је убио комунисту Жарка Мариновића 1936. године. У пропагандном смислу, зборашки су наводили да су комунисти претворили школе и универзитете у „сметлишта“, која „трјују“ умове младих људи комунизмом.²⁴⁷³ У складу са сопственим размишљањима о моралу, Љотић је упозоравао на пропаганду „слободне љубави“, којом младе комунистичке заводе људе и приближавају партији.²⁴⁷⁴ У Љубљани је одржан конгрес Савеза југословенских националних студената (11-14. мај 1935) на којем је одлучено да они ступе у Збор.

²⁴⁶⁶ ИАБ, БИА, Досије Милисаву Грујића, Важнији моменти из животописа; Извештај о М. Грујићу, 6. 10. 1968.

²⁴⁶⁷ ИАБ, Збирка о раду Љотићеве организације Збор (1929), к-7, Банство среза посавског Министарству унутрашњих послова одељењу за државну заштиту 5. 10. 1940.

²⁴⁶⁸ Slavko Ćuruvija, *Ibeovac ja, Vlado Dapčević*, (Beograd: Filip Višnjić: 1990), 44

²⁴⁶⁹ Види: АЈ, 38-353-501, Anonim, „D. Ljotić o komunistima i Židovima“, *Obzor*, 28. 12. 1936; М. Капичанин, „На своме збору у Краљеву г. Љотић је говорио противу Јевреја и комуниста“, *Политика*, 28. 12. 1936; Anonim, Неуспели комунистички препад“, *Наш пут*, 12. 5. 1940.

²⁴⁷⁰ Милица Бодрожич, „Студентски клубови буржоаских партија на Београдском универзитету 1936-1941. године“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, 138.

²⁴⁷¹ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“, *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 42.

²⁴⁷² Бранислав Глигоријевић, „Профашистичке групе и идеологије на Универзитету и борба против њих 1922-1941“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, 70.

²⁴⁷³ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фбр. 1710, Боривоје Карапанчић, *Комунизам у средњим школама*.

²⁴⁷⁴ Димитрије Љотић, „Чланак без наслова“, *Сабрана дела* 4, 242-247.

Најзначајнији лидер овог савеза био је заправо представник Југословенске акције на Загребачком универзитету, Никола Нико Маринковић.²⁴⁷⁵ Иако у мањини на Београдском универзитету, збораши су спровели врло агилну и бруталну кампању, донекле успевши да потисну комунисте из неких студентских струковних удружења. Међутим, док су ранији националистички покрети на универзитету имали (макар прећутну) подршку власти, Збор због свог оштрог антивладиног курса, и још опасније веза са Немачком, није могао рачунати на њу. Драматичан сукоб са комунистима на Техничком факултету искоришћен је као изговор за забрану Збора у октобру 1940. године.²⁴⁷⁶ Иако несумњиво антикомунистички, режим Цветковић-Мачек је да би задао ударац опасном противнику, али и учинио гест добре воље према Совјетском Савезу забранио је најодлучнију антикомунистичку групу на Београдском универзитету.

Другачији став од Збора према комунистима имала је Југословенска народна странка, чији су чланови били познати под називом „борбаши“. Иако такође интегралнојугословенски оријентисана, од противника окарактерисана као фашистичка, насиљу склона странка, није неговала борбени антикомунизам. Настала од дисидената ЈРСД/ЈНС 1933. године, окупљала је један део посланика изабраних 1931. године на владиној листи. Њен несумњиви предводник и „вођа“ био је бивши шеф кабинета председника владе Петра Живковића, Светислав Хођера.²⁴⁷⁷ Стога се од самог настанка морала суочавати са оптужбама да је „лојална“ односно „лажна“ опозиција. Временом је своје опозиционарство све жешће доказивала, између осталог позвавши да се на изборима 1935. године гласа за опозициону листу Владимира Мачека. Поједини историчари тврдили су да су тих година борбаши „све отвореније наглашавали и фашистички програм окупљања буржоазије против комунизма“.²⁴⁷⁸ Ипак пажљивије праћење борбашке штампе, јавних иступа и говора показује да то није био случај. Заправо, у политичкој борби борбаши су се фокусирали првобитно на ЈНС, потом на ЈРЗ и Удружену опозицију, док се комунистима готово уопште нису ни бавили. Још као народни посланик Светислав Хођера јесте упозоравао на могућност уласка комуниста у парламент због лошег изборног закона 1935. године, али је подједнако опасним сматрао и улазак ванпарламентарне „грађанске“ опозиције.²⁴⁷⁹ Заправо, Југословенска народна странка је осуђивала Обзнану, наводећи да су „они, који су изводили Обзнану (..) доста тешких удараца оставили на леђима народним“.²⁴⁸⁰ Упркос томе што је Светислав Хођера био један од ретких Југословена који

²⁴⁷⁵ Младен Стефановић, „Сукоби љотићеваца са напредним студентима београдског универзитета (1935-1941)“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, 165.

²⁴⁷⁶ Милица Бодрожић, „Студентски клубови буржоаских партија на Београдском универзитету 1936-1941. године“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, 138-139; Младен Стефановић, „Сукоби љотићеваца са напредним студентима београдског универзитета (1935-1941)“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II, 176-177.

²⁴⁷⁷ Детаљније о овој странци: Rastko Lompar, „The Yugoslav People’s Party “Borbaši:” A Fringe Extreme Right-Wing Party in the Kingdom of Yugoslavia“, in: *The Serbian Right-Wings Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia*, Dragan Bakić (ed), (Belgrade: Balkanološki institut SANU, 2022), 247-274; Александар Раствовић, „Програм Југословенске народне странке,“ *Зборник Матице српске за историју*, Vol. LXXIV, 2006, 125–132; Bogumil Hrabak, “Jugoslovenska narodna stranka 1935. i 1936. godine,” *Novopazarски zbornik*, Vol. XXXI, 2008, 73–82; Растко Ломпар, “Политичка биографија Светислава Хођере,” *Студенти и наука: Студкон*, Vol. II, 2017, 39-49.

²⁴⁷⁸ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata, knjiga 2*, (Zagreb: JAZU, 1961), 39.

²⁴⁷⁹ АЈ, Југословенска народна странка «Борбаши» (307), 2, Текст говора Светислава Хођере, «Господо народни посланици».

²⁴⁸⁰ АЈ, 38-352-500, Аноним, «Народ у борби за живот», *Јединство*, 21. 3. 1936.

је пратио ток руског грађанског рата током боравка у штабу генерала Јуденича, Југословенска народна странка имала је позитиван став према СССР-у. За разлику од Димитрија Љотића, који СССР никада није називао Русијом, већ искључиво “Совјетијом” и упозоравао на опасност од болшевизације услед русофилских осећања народа, у борбашким изворима СССР је увек називан Русијом, уз коју су неретко стајали епитети “братска” и “словенска”. Тако је у резолуцији главног одбора захтевано “васпостављање односа са словенском Русијом”.²⁴⁸¹

Подједнако интригантано било је инсистирање борбаша на томе да они представљају левичарску странку, упркос готово свеопштем консензусу о њиховом фашистичком карактеру. На страницама свог листа *Борбе* називали су сопствени програм “левичарским”.²⁴⁸² Светислав Хођера је давао изјаве о томе да су борбаша странка “крајње левице”.²⁴⁸³ Из редова режима називани су понекад погрдно комунисти.²⁴⁸⁴ Доиста, велики број борбашких постулата пре спада у корпус политичке левице него деснице. Овакво позивање на левицу, као и чињеница да је партијски лист носио име *Борба* попут комунистичког гласила, тумачила је послератна историографија као варку режима како би се масе удаљиле од КПЈ. “Са друге стране је Хођера, међутим, изјављивао да у Југославији никаквих политичких левица није потребно, јер је његова борбашка странка “најлевија” од свих”.²⁴⁸⁵ Према мишљењу истраживача: „Требало је осиромашене сељачке масе скренути са правог револуционарног пута и отргнути их од утицаја КПЈ и радничког покрета”.²⁴⁸⁶ Овакво тумачење не делује уверљиво. Много је логичније да је Светислав Хођера настојао да приближи кроз социјалне паролe и «левичарење» свој програм масама. Као што пропагандно нису нападали комунисте, нису то чинили ни физичким нападима, иако се странка није либила да ступи у физичке сукобе са противницима, поготово током 1935. године.²⁴⁸⁷

Хрватске националистичке организације током тридесетих имале су нешто другачији однос према комунизму од интегралнојугословенских. Из земље је након атентата у Скупштини и проглашења шестојануарске диктатуре отишао Анте Павелић, првак Хрватске странке права, заједно са групом сарадника који су представљали најрадикалније хрватске националисте у земљи.²⁴⁸⁸ Стигао је у Беч где је успоставио контакт са тамошњим хрватским емигрантима, углавном бившим аустроугарским официрима али и припадницима ВМРО. Ускоро је отпутовао у Софију где је склопио споразум о сарадњи са ВМРО, због чега је у одсуству, заједно са блиским сарадником Густавом Перчецом осуђен на смрт.²⁴⁸⁹ Део сарадника остао је у земљи. Прва њихова

²⁴⁸¹ АЈ, 307, 1, Записник са седнице Главног одбора ЈНСБ, 4. 6.1935.

²⁴⁸² АЈ, 307, 2, *Борба за слободу, право и једнакост свих Југословена*, 23. 11. 1935.

²⁴⁸³ АЈ, 38-665, Аноним, „Крај једног диктатора“, *Југословенска застава*, 16. 7. 1936.

²⁴⁸⁴ АЈ, 307, 1, Текст говора Светислава Хођере, «Народ се са времена на време пита».

²⁴⁸⁵ *Историја грађанских странака у Југославији*, Момчило Павловић (ур), (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 365.

²⁴⁸⁶ Боривоје Перић, *Моравска свитања: хроника општине Велика Плана*, (Велика Плана: Општински одбор СУБНОР, 1986), 108.

²⁴⁸⁷ Уп. АЈ, 38-352-500, Аноним, „Велики збор борбаша у Јагодини“, *Напред Борбаша*, 26. 4. 1936; АЈ, 307, 2, Аноним, „Провокатори“, *Борба за слободу, право и једнакост свих Југословена*, 18. 10. 1935.

²⁴⁸⁸ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1983), 24-52.

²⁴⁸⁹ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 53-140; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 81-83.

значајнија акција било је убиство утицајног новинара Антона Тонија Шлегела у марту 1929. године. Усташка штампа касније ће од његових убица правити хероје који су убили хрватског „издајника“ и „слугу“ Београда.²⁴⁹⁰ Иако је у усташкој митологији „Усташа хрватска револуционарна организација“ настала у Загребу 7. јануара 1929, нема извора у којима се тај назив помиње пре 1930. године. За противнике Павелић и сарадници најчешће су били називани франковцима, док су они за себе користили назив праваша, Старћевичанци или једноставно хрватски националисти. Уз помоћ Италије, у којој је добио уточиште Павелић је почео да изграђује своју терористичку организацију, која се временом фашизирала. Међутим, како је током међуратног периода превасходно конспиративно-терористичка организација, број њених чланова, поготово у Југославији, није био велики. Међутим, могли су рачунати на подршку врло широког круга хрватске националистичке јавности и Римокатоличке цркве. Истраживач раног усташко-домобранског покрета у Краљевини Југославији, Марио Јареб примећивао је да је због чињенице да је „слободна Хрватска“ била програмски циљ бројних сличних политичких групација врло тешко разликовати између усташа и „опћених хрватских националиста“.²⁴⁹¹

У очима комуниста усташки покрет, иако под патронатом Италије и Мађарске, био је „објективно револуционаран“ јер се, као и они борио против „војнофашистичке диктатуре“ краља Александра.²⁴⁹² Делећи истог непријатеља комунисти су учинили низ корака током 1929-1932. да се приближе усташком покрету.²⁴⁹³ Тих година у сукобима са полицијом гинули су и комунисти и усташе.²⁴⁹⁴ Током напада на жандармеријску постају у селу Брушане, односно такозваног „Велебитског устанка“ комунисти су пружили пропагандну подршку усташама. Са друге стране током напада чули су се поклича и „Живела Совјетска Русија“.²⁴⁹⁵ Сама акција била је дилетантски изведена, ниједан од жандарма није ни повређен, а током потере живот је изгубио један од усташа. Заплењен је део оружја које је добијено из Италије.²⁴⁹⁶ У извесном смислу комунистичка штампа је била заслужна за преувеличавање значаја читавог догађаја, јер су партијски листови доносили фантастичне извештаје о сељачким побунама у Хрватској под вођством усташког покрета.²⁴⁹⁷ Са друге стране, београдски листови *Политика* и *Правда* доносили су врло штуре извештаје о догађају, а *Време* није му уопште ни посветило пажњу.²⁴⁹⁸ Следећа велика акција усташа била је покушај атентата на краља Александра у Загребу у децембру 1933. године.²⁴⁹⁹

²⁴⁹⁰ Anonim, „Što kaže Babić o ubijstvu izdajice Schlegela“, *Hrvatski Domobran*, 15. 8. 1931.

²⁴⁹¹ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 457-458.

²⁴⁹² Branislav Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 259.

²⁴⁹³ AJ, 335-15, Политичка ситуација, 1929; Branislav Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 261-262.

²⁴⁹⁴ Anonim, „Junačka pogibija dvaju Hrvata u Zagrebu“, *Hrvatski Domobran*, 14. 11. 1931.

²⁴⁹⁵ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 287; Ivica Abramović, „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXII, No. 1-2, 1990, 194.

²⁴⁹⁶ Branislav Gligorijević, „Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1991, 24-25.

²⁴⁹⁷ Branislav Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, 260-261.

²⁴⁹⁸ Vinko Udiljak i Nikola Ostojčić, „Odjeci Velebitskog ustanka u beogradskom tisku 1932. godine“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. X, No. 10, 2019, 90-96.

²⁴⁹⁹ Branislav Gligorijević, „Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1991, 25.

Краљ Александар убијен је, заједно са француским министром иностраних послова Лујем Бартуом 9. октобра 1934. године у Марсеју.²⁵⁰⁰ Уследило је јавно суђење атентаторима. За њих се заложио загребачки надбискуп Бауер који је апеловао на француски суд како не би били осуђени на смртну казну.²⁵⁰¹ Од атентата на краља, а у складу са политиком Народног фронта, која се назирала, комунисти су почели да заузимају критичнији став према усташком покрету. *Пролетер* је јавно осудио атентат.²⁵⁰² На IV земаљској конференцији КПЈ у децембру 1934. оцењено је да усташе у служби Италије настоје да „борбу угњетених народа спријече развијањем индивидуалних терористичких акција“. Угњетени народи позвани су да не пригрле „национални фашизам“.²⁵⁰³ Чак и пре атентата долазило је до сукоба комуниста и „великих Хрвата“, како је саркастично писао југословенском конзулу у Чикагу уредник листа *Југословен*, у Сједињеним Америчким Државама. Приликом састанка које је истакнути усташа Бранимир Јелић држао у Детроиту у августу 1934. дошло је до напада комуниста на присутне, те је састанак прекинут.²⁵⁰⁴ Након атентата, југословенска држава била је решена да се обрачуна са усташама и спречи њихову даљу акцију. Анонимни информатор из Загреба препоручивао је кнезу Павлу енергичне мере против њих: „За ону пак шачицу франковаца требало би основати концентрациони логор какав постоји у Немачкој и тако те беднике искључити да не трују народ и муте братску слогу“.²⁵⁰⁵ Након усвајања тактике Народног фронта односи комуниста и усташа све су се више кварили. У априлу 1936 „Пленум ЦК констатује да се није водила дослиједна идеолошка борба с гледиштима која лију воду на млин хрв. фашизма.“²⁵⁰⁶ Ипак иза решетака односи усташа и комуниста били су одлични. Заједно се учествовало у штрајковима и демонстрацијама, певале песме, писале резолуције. Присталице ХСС-а у Сремској Митровици имале су већу дистанцу од усташа према тамошњим комунистима.²⁵⁰⁷ Каснија усташка пропаганда настојала је да релативизује сарадњу са комунистима иза решетака.²⁵⁰⁸

Сам поглавник Анте Павелић први пут се јасно одредио према комунизму током интернације у Сијени 1938. године. Његова знања о тој теми, будући да никада није читао радове Карла Маркса нису била велика.²⁵⁰⁹ У својој књизи *Страхоте заблуда*, настојао је да пореди марксистичку теорију са совјетском стварношћу, вероватно на основу секундарних извора. У самој књизи није било много тога новог, сем његове интерпретације комунизма. У складу са све наглашенијим антисемитизмом усташког покрета, наводио је да је оснивач комунизма, Маркс био Јеврејин, односно „семиа източњак“. На основу тога закључивао је да је комунизам источњачки. „Није ли комунизам уобће биљка истока? Зар

²⁵⁰⁰ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, 141-160.

²⁵⁰¹ Branislav Gligoriјевић, „Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra“, *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1991, 33.

²⁵⁰² Fikreta Jelić-Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. I, No. 1-2, 1969, 76.

²⁵⁰³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, Том II, 223, 268.

²⁵⁰⁴ AJ, 414-4, А. Судетић, уредник *Југословена* Конзулату у Чикагу, 22. 8. 1934.

²⁵⁰⁵ AJ, 797, р. 11, ф. 69, Извештај, без датума.

²⁵⁰⁶ AJ, 14-23-55, Положај у земљи и задаће КПЈ, одлуке Пленума ЦК од априла 1936.

²⁵⁰⁷ Nikola Rubčić, *Robija*, (Novi Sad: Jovan Rašković, 1999), 42-43, 47-49. Репринт из 1936. Право име аутора је било Шиме Бален. Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 98-99.

²⁵⁰⁸ БМС, Документациони материјал, ДК II 232, Уз обљетницу мученичке смрти Стипе Јавора, Комунизам и Хрвати, чланак из листа *Спремност*, 28. 3. 1942.

²⁵⁰⁹ Nada Kisić Kolanović, „Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 111.

није изток од увијек био разсадиште настраних (бизарних) и екзотичних наука, попреште пророка и месија, тражења сањарских (фантастичних) обећаних земаља“. Због тога је у Немачку те идеје донео један Јеврејин – источњак. Из тог разлога, наводио је Павелић, већина комунистичких вођа и јесу Јевреји.²⁵¹⁰ Оцењивао је да је комунизам могао да се роди само у Русији, земљи истока. Сматрао је да победа комунизма у њој нема везе са економским, већ само духовним разлозима. Такође је тврдио да не постоји интернационални већ „московски болшевизам“. Цео спис био је вирулентно антисемитски. Преузимајући нацистичке пропагандне матрице наводио је да су Јевреји у Пољској прижељкивали долазак совјетске војске 1920. године. „Из очију сваког њиховог становника [јеврејских гета Р. Л] зруарила се је нада и злорадо весеље“.²⁵¹¹ Истовремено спис је обиловао похвалама фашистичког режима, те је јасно да је писан за италијанску публику.²⁵¹² На сличан начин његова публикација на немачком *Хрватско питање*, била је усмерена на немачку публику. Усташе су биле свесне да заједнички антикомунизам може доводити до зближавања са страним чиниоцима. Такве иницијативе нису биле усмерене само на Немачку и Италију. Усташки листови у САД пратили су кретање комунизма у тој земљи, не само међу хрватским емигрантима, већ и шире често хвалећи иницијативе америчких синдиката или владе против њих.²⁵¹³

Уследила је антикомунистичка кампања у усташкој штампи. Комунисти су именовани као лажни борци за демократију. Навођено је да они немају никакву аутономију у раду, већ да само следе налоге из Москве.²⁵¹⁴ Њихово представљање као Хрвата је „лажно“ и замишљено да сакрије праве циљеве партије.²⁵¹⁵ Како је време одмицало све више је повлачена паралела између Москве и Београда.²⁵¹⁶ Након признања СССР-а тврђено је да Хрвати не требају да очекују ништа добро од „комунистичке и православне“ Русије.²⁵¹⁷ Од 1938. године усташе заузимају пуно оштрији став према комунистима, али и ХСС-у који почињу да оптужују за издају и приклањање Београду. Споразум Цветковић-Мачек 1939. године оцењен је као отворена издаја Хрватске. Део најрадикалнијих чланова ХСС-а иступа из странке и приближава се усташама. Најзначајнији међу њима био је кандидат ХСС-а у Ђурђевачком котару 1935. и 1938. године, Владимир Саболић. Он је постао усташки организатор у овом граду, који је због близине мађарске границе био важан центар за пребацивање оружја и пропагандног материјала у земљу.²⁵¹⁸ Након почетка Другог

²⁵¹⁰ Ante Pavelić, *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i svijetu*, (Zagreb: St. Kugli, 1941), 17-19.

²⁵¹¹ Исто, 163.

²⁵¹² Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 152.

²⁵¹³ Anonim, „Komunisti izgubili glavu“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 16. 4. 1938; Anonim, „Radnici neće komuniste za vođe“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 12. 2. 1938.

²⁵¹⁴ Anonim, „Dvije demokracije“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 22. 1. 1938; Anonim, „Sad ih nazivaju banditima i špijunima?“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 19. 3. 1938; Anonim, „Drzovitost moskovskog diktatora“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 26. 3. 1938; Anonim, „Zašto se sada i komunisti bore za demokraciju?“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 19. 6. 1938.

²⁵¹⁵ Anonim, „Furtimaštvo crvendaća“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 29. 1. 1938; Dalmatinski Hrvat, „Crvendačke varke i podvale“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 5. 2. 1938.

²⁵¹⁶ Anonim, „Crvendaći i Jugoslaveni suze rone“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 16. 4. 1938.

²⁵¹⁷ AJ, 38-357-507, Dr-ap, „Doći će, doći“, *Hrvatska gruda*, 27. 7. 1940.

²⁵¹⁸ Frano Mirošević, „Hrvatska seljačka stranka u dubrovačkom kotaru 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2011, 881-882; Vladimir Šadek, „Prilozi za povijest kotara Đurđevac u vrijeme šestosiječanjske diktature (od 1929. do 1934.)“, *Podravina*, Vol. IV, No. 8, 2005, 78-79; Vladimir Šadek, „Kontroverzni političar Vladimir Sabolić (1900. – 1948.) i njegovo djelovanje na području đurđevačke Podravine“, *Podravski zbornik*, Vol. XLIV, 2018, 63-75.

светског рата, комунисти су нападали усташе као агенте Немачке и Италије који ће претворити Хрватску у њихову колонију.²⁵¹⁹ Усташка револуционарна организација званично је постала покрет 1940. године, а почетак Априлског рата дочекала је спремна да преузме власт у новој настаналој Независној Држави Хрватској.²⁵²⁰

На маргини хрватског нациоаналистичког покрета била је група Павелићевих противника, који су били под великим утицајем Немачке. Њен главни идеолог био је Стјепан Бућ који је између осталог развијао идеје о хрватском германском пореклу. Они су основали Хрватски раднички покрет у фебруару 1939. године, који је заговарао потпуно прихватање немачког модела. Након забране покрета 1940. године, основана је Хрватска националсоцијалистичка странка рада, која се није либила ни да критикује усташки покрет.²⁵²¹ У југословенској јавности владало је уверење да је немачки конзул у Загребу заправо прави вођа хрватских националсоцијалиста. Заједно са усташама и комунистима прваци странке били су интернирани у Лепоглаву. Прем комунизму јасно су се одредили чак и пре усташа. Стјепан Бућ је објавио брошуру против комунизма 1936. године. Наводио је да само Јевреји профитирају од комунизма, а да су највећи губитници хрватски сељаци. Истицао је опасност по веру, породицу и приватну својину. Као по правилу, називао је Маркса и Енгелса „Жидовима“ и закључивао да „жидовска крв је по својој нарави склона марксизму (комунизму)“. Режим у Совјетском Савезу сматрао је савезом Јевреја и Азијата, пљачкаша, скитница и дегенерисаних раса. Читаоце је уверавао да Италија и Немачка неће дозволити ширење комунизма у Хрватској, јер не могу да дозволе да комунизам узме маха у њиховом окружењу. Истовремено отворено хвалећи Хитлера, критиковао је јеврејско-масонску демократију, од које највеће користи имају непријатељи хрватског народа – „славо-срби“.²⁵²²

Најрадикалнији противници комуниста у оквиру хрватског националистичког покрета били су несумњиво франковачка удружења на Загребачком универзитету. У време шестојануарске диктатуре тамо је био активно Културно академско друштво Аугуст Шеноа, блиска усташкој организацији и странци права, али и ХСС-у. Она је била у најоштријим сукобима са Југословенском академском читаоницом, која је окупљала интегралнојугословенски оријентисане студенте. У том тренутку сарађивали су са комунистима, са којима су организовали демонстрације 1932. године. Од 1935/1936. друштво постаје изразито франковачко, Југословенска академска читаоница се гаси, а ХСС оснива посебну студентску организацију. Настаје и Хрватски академски клуб Еуген Кватерник, такође франковачки оријентисан. Студенти франковци започињу 1936. праву пропагандну офанзиву против комуниста, док студентска организација ХСС-а задржавајући формално неутралан став ипак нагиње комунистима.²⁵²³

Први значајнији антикомунистички спис потекао из хрватских националистичких кругова на Загребачком универзитету, био је насловљен *Хрвати и комунизам*. Објављен је

²⁵¹⁹ Dokument br. 36, „Proglas CK KPJ od marta 1939, povodom nemačke okupacije Čehoslovačke“, u: *Aprilski rat 1941. godine*, 164; Fikreta Jelić-Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. I, No. 1-2, 1969, 89.

²⁵²⁰ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 158-159.

²⁵²¹ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 513-515.

²⁵²² Stjepan Buć, *Komunizam i nacionalizam*, (Zagreb: Danica, 1936), 2-16.

²⁵²³ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 470-476; Fikreta Jelić-Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. I, No. 1-2, 1969, 78.

анонимно 1936. године у издању Хрватског академског клуба Еуген Кватерник. У спису је истицано да је марксистички интернационализам противан малим народима, те да комунизам представља „издајство домовине“. Апострофиран је Сима Марковић, као Србин, који води „великосрпску политику“. Навођено је да су већина чланова КПЈ Срби, као да партијски листови имају исти однос према Хрватској као режимска штампа. Хрвати су позвани да се одупру комунистима, чија се „анационална борба“ не сме прихватити.²⁵²⁴ Ову брошуру критиковао је професор Радоје Кнежевић наводећи да су интерпретације у њој лажне. Усташки лист *Независна Хрватска Држава* одбацивао је Кнежевићеву критику, понављајући да је комунизам заправо „великосрпски“, што постаје пропагандна матрица усташког покрета од 1938. године.²⁵²⁵ Тврђено је да марксизам уништава хрватску нацију. Навођен је пример Анте Цилиге, који ће и сам касније постати усташа, који је као троцкиста избачен из партије и утамничен у Совјетском Савезу. Ипак писац чланка није имао никакве симпатије према троцкистима називајући их „нереалним блебеталима“ и „пробисветима“. Понављено је да су текстови Анте Старчевића права и сигурна основа хрватског национализма и главни гарант борбеног антикомунизма.²⁵²⁶ Сукоби на Загребачком универзитету нису били ограничени на филозофско-идеолошке расправе. Током 1937. године свеучилиште је постало поприште крвавих сукоба између две групе. У априлу је вођа комуниста Драгутин Колман тешко рањен ножем од стране студената-франковаца, а свега пар дана касније након једне туче на смрт је избоден комуниста Крста Љубичић.²⁵²⁷

Иако су односи комуниста и усташа прешли пут од срдачних 1929. године до отвореног непријатељства 1938/1939. године, ови покрети ипак су нешто и даље имали заједничко. Заправо за њихове присталице које нису били до краја идеолошки изграђени деловало је понекада да међу њима нису непремостиве разлике. Они који су били убеђени да је Хрватска подјармљена, те да „великосрпска“ буржоазија њоме влада, и комунисти и усташе били су привлачна опција. Зато је приметан значајан број прелазака присталица из једну у другу групацију. Већ смо навели да је велики број усташа који су учествовали у Велебитском устанку ступио касније у редове КПЈ. Било је и обрнутих примера. Инжењер Мијо Барбић је као студент био комуниста, да би се потом приближио ХССу, а коначно након тога ступио у редове усташа.²⁵²⁸ Рођени брат злогласног усташе Вјекослава Макса Лубурића, Драгутин био је комуниста.²⁵²⁹ Југословенске власти примећивали су паралелизам активности франковаца и комуниста, чак и у време када су односи између ове две групе били лоши. У децембру 1938. одиграо се инцидент у Сушаку када је група младића пред председником општине и војницима провокативно певала комунистичке и сепаратистичке песме. Покренута је истрага, у којој су добијане опречне информације,

²⁵²⁴ Anonim, *Hrvati i komunizam*, (Zagreb: Hrvatski akademski klub Eugen Kvaternik, 1936), 1-15.

²⁵²⁵ Anonim, „Hrvati i komunisti“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 30. 4. 1938.

²⁵²⁶ Akademičar Hrvat Ličanin, „Pod Starčevićevom zastavom lička studentska omladina protiv marksizma“, *Lički Hrvat*, 6. 1. 1938.

²⁵²⁷ Ivan Jelić, „Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata“, 33; *Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I*, 253; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 477-486.

²⁵²⁸ HDA, 1354/8, inv. br. 579, Среско начелство Дуго Село Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 8. 7. 1938; Среско начелство у Карловцу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 21. 7. 1938; Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 23. 7. 1938.

²⁵²⁹ Gordan Karlić, Višeslav Aralica, „Život i djelovanje Vjekoslava Maksa Luburića do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. LVIII, 2016, 315.

једни су тврдили да су се певале само комунистичке песме, други да су се певале само сепаратистичке, а трећи да су се певале и једне и друге. Закључено је да су певане и једне и друге, те су виновници добили казне од 10 дана затвора или 500 динара глобе.²⁵³⁰ У Грубишном Пољу су крајем 1940. године на цркви и другим кућама осванули графити са комунистичким паролама. Нешто пре тога су на сличан начин на српским кућама осванули графити ЖАП (Живио Анте Павелић). Председник локалне организације СДС-а упозоравао је власти Бановине Хрватске на ове опасности и тражио најенергичнију активност полиције да „би се онемогућио тим Павелићевим агентима, као и слугама Коминтерне“.²⁵³¹

Pro Deo: Антикомунизам верских заједница

Однос организованих верских заједница и идеолога социјализма/комунизма, од почетка био је обележен обостраним неповерењем и критиком. Први „јуриш“ против Роберта Овена и предмарксистичких социјалиста водили су управо свештеници, католички и протестантски. Карл Маркс и Фридрих Енгелс сматрали су да ће увођење „научног“ комунизма обесмислити религијска осећања.²⁵³² Енгелс је врло оштро писао о религији сматрајући да је: „Религија по својој суштини испражњење човјека и природе од сваког садржаја, преношење тога садржаја на фантом оностраног бога, који онда опет човјеку и природи из милости нешто даје од свог изобиља“.²⁵³³ Аугуст Бебел, један од пионира социјалдемократије у Немачкој сматрао је да су социјализам и религија као „ватра и вода“. Оснивач бољшевичког режима у Русији, Владимир Илич Лењин био је атеиста и пре него што је постао марксиста. Према његовом мишљењу, религија је била само израз немоћи маса притиснутих бедом. Из тактичких разлога партија је толерисала постојање верника у својим редовима, а у првом програму није било речи о атеизму. Са доласком на власт, толерантни став се променио. Започели су прогони преваходно Руске православне цркве, али и других верских заједница након 1929. године.²⁵³⁴ Они ће свој врхунац достићи за време власти Јосифа Висарионовича Стаљина, када ће низ храмова широм земље бити порушен.²⁵³⁵ Другачије је сматрао један од бољшевичких вођа, Анатолиј Василевич Лунчарски који је у социјализму видео религијски покрет богоградитељства. Ослоњен на Фојербаха и Канта сматрао је да социјализам треба да преузме и оплемени религијски осећај, да одстрани све ирационалне елементе из религије, као и да преузме све њене позитивне стране попут осећаја јединства. Лунчарски је писао „Истински творац Бога јесте пролетеријат, док пролетерска револуција представља основни чин богоградитељства“.

²⁵³⁰ HDA, 1354/8, inv. br. 589, Жандармеријска станица Краљевица Среском начелству Сушак, 28. 12. 1938; Жандармеријска станица Краљевица Среском начелству Сушак, 4. 1. 1939; Препис, без датума; Команда места у Краљевици Краљевској банској управи Савске бановине, 6. 1. 1939; Среско начелство Сушак Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 9. 1. 1939; Краљевска банска управа Савске бановине, Извештај, 9. 1. 1939.

²⁵³¹ HDA, 1354/9, inv. br. 729, Војислав Мандић Банској власти Бановине Хрватске, 12. 11. 1940; Željko Karaula, „Politička povijest Grubišnog Polja između dva svjetska rata (1918. – 1941.)“, *Radovi*, Vol. II, 2018, 283.

²⁵³² Karl Marx, Friedrich Engels, „Manifest komunističke partije“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 382.

²⁵³³ Friedrich Engels, „Položaj Engleske“, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, 173-174.

²⁵³⁴ Stephanie Roulin, „A martyr factory ? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 157.

²⁵³⁵ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom II*, 546-548.

Његова схватања била су критикована од Лењина и других првака Совјетског Савеза, те стога нису узела већег маха.²⁵³⁶ Насупрот њима режим је започео агресивну атеистичку кампању оснивајући савезе безбожника и организујући курсеве атеизма.²⁵³⁷ Подржаване су сличне организације и ван Совјетског Савеза попут Интернационале пролетера слободних мислилаца, која је критиковала попустљивост међуратне социјалдемократије према хришћанству, наводећи да се у погледу односа према њему социјалдемократе не разликују од Папена и Хитлера, тиме подупирући тада актуелну комунистичку пропагандну матрицу о „социјалфашизму“.²⁵³⁸ Оваква кампања довела је до широке критике комунизма из круга верских заједница. Поједини посматрачи примећивали су да су верски лидери често упрошћавали и вургаловали марксистичку критику религије.²⁵³⁹

Ни Краљевина СХС/Југославија није била изузетак. Верска слика државе на пописима 1921. и 1931. године показивала је да је у њој највише било верника Српске православне цркве (46–48%), потом Римокатоличке цркве (39–37%), исламске вероисповести (11%), док је од осталих заједница најбројнија била евангелистичка црква (2–1,6%). Огромна већина Југословена припадала је православној, католичкој и исламској вероисповести, док су националне мањине углавном биле заступљене у мањим конфесијама. Изузетак су били католици, у збир којих су улазили Мађари, Италијани, Словаци и део Немаца. Како је у фокусу овог истраживања однос доминантног, југословенског становништва према комунизму, бавићемо се односом трију вера, којима је оно углавном припадало, према комунизму.

Српска православна црква као једна од институција српског народа која је баштинила русофилна осећања, заузела је од избијања Фебруарске револуције негативан став према револуционарним превирањима у Русији. „Ова наша луда браћа изгледа неће се опаметити, стање све црње и горе. Овде је као и код Вас страх и ужас“, писао је један српски свештеник у Русији српском посланику Спалајковићу јуна 1917. године.²⁵⁴⁰ У жеку рата, епископ темишварски Георгије 1919. године у својој Божићној посланици препоручивао је верницима: „Сетите се у молитвама и племенитога и братскога Народа Рускога који данас од безбожништва љуто страдава!“. Такође, позвао је паству да прилозима помогне руским избеглицама, а оне који су у могућности, да у својим домовима их приме и угосте.²⁵⁴¹ Током ових превирања коначно је завршен процес обнове Московске патријаршије, чији је нови патријарх постао епископ Тихон. Српска православна црква упутила је одмах честитке због његовог избора.²⁵⁴² Иако столујући у Москви, патријарх Тихон је подржао беле у грађанском рату, због чега су његови односи са совјетским власти били врло лоши. На тло новонастале Краљевине Југославије стизало је, заједно са другим руским избеглицама, током 1921. године све више свештеника. Они су, будући да су своју судбину везали за

²⁵³⁶ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma, Tom II*, 531-533.

²⁵³⁷ Paul Froese, „Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed“, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. XLIII, No. 1, 2004, 35-50.

²⁵³⁸ ВАР, ZSg 1, *Kommunistische Internationale* (61), 33, Anonim, „Otto Wels gegen August Bebel“, *Internationale Proletarischer Freidenker*, No. 12, Dezember 1932.

²⁵³⁹ Francois Houtart, „Religija i antikomunizam: Slučaj katoličke crkve“, *Marksizam u svetlu*, Vol. IX-X, 1985, 322.

²⁵⁴⁰ Документ бр. 164, Писмо архимандрита српског подворја Михаила српском посланику М. Спалајковићу у вези развоја ситуације у Русији, 6. 6. 1917, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 819.

²⁵⁴¹ НБС, Збирка плаката, огласа и летака, III 105452, Божићна посланица епископа Георгија 1919.

²⁵⁴² Документ бр. 169, Честитка митрополита Србије Димитрија сверуском патријарху Тихону због избора, 30. 11. 1917, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*.

поражену страну у грађанском рату, били горљиви антибољшевици, који су извршили први значајан утицај на Српску православну цркву у погледу одређивања према комунизму и совјетском режиму.²⁵⁴³ Српска црква дала је руским емигрантима потпуну аутономију на својој територији. Основано је осам руских црквених општина, а 1924. године саграђена је прва руска црква на Ташмајдану.²⁵⁴⁴ Совјетске власти су ухапсиле патријарха Тихона 1922. године. Уследио је процес даљег удаљавања између руске емигрантске јерархије од које ће постати Руска загранична црква и Московске патријаршије. Српска православна црква покушала је да посредује у процесу измирења, али под притиском совјетских власти то није било могуће.

Патријарх Тихон преминуо је 1925. године, након чега је СПЦ прогласила жалост. У свим српским црквама, уз учешће руских емиграната, одржани су парастоси покојном руском духовнику. Тиме је СПЦ јасно стала на страну противника совјетског режима.²⁵⁴⁵ Синод РЗЦ је још 1921. године образложио да је социјализам непријатељ „религије и морала“. Уследила је велика кампања у белоемигрантској црквеној и лаичкој штампи. СПЦ је бројне антикомунистичке књиге руских аутора препоручивала за набављање у свим манастирским библиотекама. На скупштини удружења свештеника СПЦ чули су се гласови да је бољшевизам „Звер из Откровења“, која ће појести цели свет. Под утиском руске антикомунистичке пропаганде, клер СПЦ све више је прихватао руске идеолошке матрице. Комунизам је представљан као непријатељ Словенства, оружје масона и Јевреја, послато како би уништило свету Русију. Руски свештеници позвали су 1925. године на оснивање „здраве иницијативе“ против комунизма, а наредне године СПЦ је испружила руку сарадње католичкој цркви у истом циљу.²⁵⁴⁶ Доиста, православне цркве у Краљевини СХС показале су се у потпуности спремним да подрже све антикомунистичке иницијативе. Већ смо нагласили подршку иницијативи хришћанског Протестног комитета под вођством Англиканске цркве.²⁵⁴⁷

Међутим, „права“ антикомунистичка кампања започета је тек половином тридесетих година. Патријарх СПЦ, Варнава био је убеђени антибољшевик још од 1917. године.²⁵⁴⁸ Крајем 1935. године одлучио је да се укључи у антикомунистичку кампању коју је поново повео Кентербериски надбискуп.²⁵⁴⁹ Своју Божићну посланицу 1936. године, под називом

²⁵⁴³ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, Докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 56.

²⁵⁴⁴ Бранислав Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века*, Миодраг Сибиновић (ур), Том I, (Београд: Филолошки факултет, 1994), 57-58.

²⁵⁴⁵ Бранислав Глигоријевић, „Руска православна црква у Југославији између два рата“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века*, 52.

²⁵⁴⁶ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, 191, 280-294, 296-298.

²⁵⁴⁷ Види: Документ бр. 177, Писмо руских емигрантских организација Св. Синоду СПЦ у вези протеста против бољшевичког терора и верског прогона, 23. 1. 1930, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 834-836; Документ бр. 180, Резолуција Збора хришћана донета на Београдском универзитету против верских прогона у Русији, 9. 2. 1930, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*.

²⁵⁴⁸ Милана Живановић, „Слика последњег руског цара код Срба у 20. веку“, у: *Србија и Руска револуција 1917*, (Београд: ИНИС/ИСРАН, 2017), 266.

²⁵⁴⁹ И у својој Божићној посланици дотакао се питања комунизма, али они није било централна тема. Тада је изјавио: «Лажне месије и декламатори материјалистичко-паганске пропаганде стварају праву пустош у људским душама», жалећи над судбином Русије. НБС, Збирка плаката, огласа и летака, III 105441, Божићна посланица патријарха Варнаве 1935.

„Мир Божији или комунистички немир“, посветио је готово у целости борби против комунизма. Обраћајући се како би превасходно упозорио омладину на опасност од „најстрашнијег отрова“, односно болшевизма, наводио је да нема средине у односу према комунизму. „Или ћемо бити Срби, свесни своје прошлости и аманета наших отаца и прадедова, или – отпадници нације, интернационалисте, тј. припадници некакве магле, грађани белосветски, рушиоци живота и свега, без националног поноса, без вере, без морала“. Обрушавао се на атеизам и материјализам комуниста, позивајући народ да одбаци његове „лажи“. „Као поглавар Цркве нећу пропустити заједно са браћом архијерејима да припомогнемо свим духовним и моралним средствима, да би се спречило ширење те опаке заразе“, закључио је своју Божићну посланицу патријарх Варнава.²⁵⁵⁰ Након овог обраћања током 1936. године издати су налози свештеницима да у својим проповедима иступају против комунизма. Одржавани су састанци на којима су свештеници давали своје предлоге за активније сузбијање комунизма. Међу њима могли су се чути позиви и на укључивање војске у обрачун са комунистима.²⁵⁵¹

Иступање патријарха Варнаве против комунизма изазвало је велике симпатије у Берлину. Чинило се да је патријарх постао синоним антикомунистичке борбе.²⁵⁵² Немачке евангелистички бискуп из Загреба Филип Поп послао је патријарху значајну Гебелсову брошуру *Комунизам без маске*.²⁵⁵³ Посредством Димитрија Љотића или Милоша Црњанског, у аудијенцију код патријарха примљен је дописник немачке новинске агенције ДНБ. У разговору са њиме патријарх је поновио своју осуду болшевизма као „најстрашнијег отрова“, и похвално се изразио о вођи немачког народа који „води борбу која користи целом човечанству“.²⁵⁵⁴ Овој изјави дата је велика пажња како у немачкој, тако и у другој иностраној штампи. Реакције су биле различите.²⁵⁵⁵ Бескомпромисни антикомунизам нацистичке Немачке приказиван је позитивно. Тада долази и до највећег зближења Немачке евангелистичке цркве, чији је врх био одан нацистичком режиму, и Српске православне цркве. У новембру 1936. године представници НЕЦ су у Бечу донели резолуцију у којој су осудили комунизам и позвали на борбу против њега, што је поздрављено у штампи СПЦ.²⁵⁵⁶ У писму будућем патријарху српском, Гаврилу, бискуп Теодор Хекел, руководилац службе за спољне послове НЕЦ, је напи сао да је „уверен да је

²⁵⁵⁰ *Мир Божији или комунистички немир: Божићна посланица његове светости српског патријарха Варнаве*, (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1936), 1-15; Аноним, *Патријарх Варнава против комунизма*, (Београд: приватно издање, 1942), 8-15.

²⁵⁵¹ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, 298-301.

²⁵⁵² Аноним, *Патријарх Варнава против комунизма*, (Београд: приватно издање, 1942), 6-7.

²⁵⁵³ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, 301.

²⁵⁵⁴ Аноним, «Патријарх Варнава за борбу против комунизма», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 2. 2. 1937.

²⁵⁵⁵ Уп. Аноним, «Глас Српске Цркве против комунизма», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 2. 2. 1937; Аноним, «Вести са свих страна», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 30. 3. 1937;

Детаљније о реакцијама у иностраној штампи: Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 55-56.

²⁵⁵⁶ Аноним, „Протестанти против комунизма“, *Браничевски весник*, март-април 1937; Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 56.

[српска – Р. Л.] православна црква као готово ниједна црква на свету с нама јединствена у борби, коју Фирер рајха, Адолф Хитлер, води против сатанског непријатеља човечанства, болшевизма“. „Пружити подршку у тој борби“, навео је Хекел, „света је дужност сваке хришћанске цркве“.²⁵⁵⁷ У извесном смислу „заслепљена“ сопственим антикомунизмом, Српска православна црква имала је разумевања за сваку антикомунистичку иницијативу. Хваљени су кораци европских држава против комунистичких партија.²⁵⁵⁸ Такође, службени орган СПЦ *Гласник* пренео је Проглас Сверуске фашистичке партије, под називом „Сви у борбу са безбожницима!“.²⁵⁵⁹

„Офанзива“ Српске православне цркве против комунизма у извесном смислу је успорена током драматичних догађаја 1937. године. „Конкордатска борба“ била је много важнија. Схваћена као питање живота и смрти за цркву, заокупљавала је пажњу клера СПЦ. У том контексту, борба против комунизма доспела је у „запећак“, а поједини епископи попут Николаја Велимировића почели су чак да дају и донекле позитивне исказе о комунистима, који су се и сами противи склапању Конкордата са Ватиканом.²⁵⁶⁰ Иако су често критиковали и нападали католичку цркву због прозелитизма, били су спремни да признају њене домете у борби са комунизмом.²⁵⁶¹ Орган епархије браничевске пренео је извештај католичког свештеника фра Ивана Јурића о изложби комунистичке штампе коју је у Риму приредило уредништво језуитског антикомунистичког часописа *Летр де Ром*. Изложена је била совјетска штампа као и комунистичких партија у иностранству која је доказивала дубоко антиверски карактер комунизма.²⁵⁶²

Ипак, како је „опасност“ од Конкордата минула, тако су поново оживели напади на комунизам. Успостављене су редовне службе у част руског цара Николаја II, а црквена штампа је наставила своју антикомунистичку кампању.²⁵⁶³ Када су реактуелизоване идеје о признању Совјетског Савеза, *Жички благовесник* је протествовао против тога. Признати СССР значило је издати Русију, што се не сме догодити, наводио је писац чланка.²⁵⁶⁴ Ипак догађаји су ишли у супротном току, а Краљевина Југославија успоставила је односе са Совјетским Савезом. Ни поједини православни свештеници нису били имуни на проруску или филосовјетску „хистерију“ која је владала земљом те 1940. године. Православни свештеници из Билеће учествовали су у демонстрацијама против тамошњег логора за комунисте.²⁵⁶⁵ У оваквој атмосфери, државни врх настојао је да ангажује СПЦ за борбу

²⁵⁵⁷ Цитирано према: Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 58.

²⁵⁵⁸ Аноним, «Југославија против болшевизма», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 30. 3. 1937; Аноним, «Швајцарска против совјетског комунизма», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 30. 3. 1937.

²⁵⁵⁹ Аноним, «Са Далеког истока», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 19. 4. 1937.

²⁵⁶⁰ Željko Perović, „Was Saint Bishop Nikolai a Fascist? A Review of His Addresses from March 1935 to April 1941“, *Nicholai Studies*, Vol. I, No. 2, 2021, 408.

²⁵⁶¹ Аноним, „Нови прилаз“, *Браничевски весник*, мај-јун-јул 1937; Аноним, „Право лице комунизма“, *Браничевски весник*, мај-јун-јул 1937.

²⁵⁶² Аноним, „Поводом изложбе комунистичке штампе у Риму“, *Браничевски весник*, јул-август 1938.

²⁵⁶³ Документ бр. 185, Обавештење о служењу у Руском дому помена мучки убијеном цару Николају II, његовој породици и свим руским људима страдалим у смутњи, 2. 3. 1939, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*.

²⁵⁶⁴ Документ бр. 346, Штампа СПЦ о разлици између Русије и Совјетског Савеза, април 1939, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 528-531.

²⁵⁶⁵ Slavoljub Cvetković, „Bilećki koncentracioni logor“, *Istorija XX veka*, Vol. II, 1961, 293.

против комунизма. Иако су након признања СССР државне власти учиниле низ корака у циљу зближења са Совјетима који су вишеструко отежали антикомунистичку кампању, настојали су да се СПЦ јаче ангажује на том пољу. У питању је била вероватно жеља да се пред Совјетима демонстрира да централа антикомунистичке борбе није више у рукама власти, већ Српске православне цркве. Кнез Павле и министар војске Милан Недић посетили су патријарха Гаврила и молили га да се црква активира у овом питању.²⁵⁶⁶ У штампи СПЦ могле су се прочитати критике Совјетског Савеза због напада на Финску и прогона свештенства у Бесарабији.²⁵⁶⁷

О појачаном утицају Совјетског Савеза у Југославији и Балкану током 1940. године дискутовано је и током састанака балканских православних цркава у Новом Саду (21-25. јул 1940). Након што је високи клер изразио незадовољство стањем, присутни немачки делегати успели су да усмере расправу на „поље сузбијања директне и индиректне совјетске пропаганде“. Резултат састанка била је заједничка одлука представника српске, бугарске и румунске цркве о потреби за широком сарадњом цркава и културних организација против комунизма. Један од немачких представника Еуген Герстенмајер је задовољно јавио у Берлин да балканске православне цркве „припремају анти-бољшевичку акцију великог обима“. Та акција подразумевала је: широку антикомунистичку агитацију свештеника међу народом потпомогнуту брошурама и лецима, антикомунистичке семинаре за новинаре црквене штампе и свештенике, путујуће пројекције антикомунистичких филмова. Немачки представници обећали су свесрдну помоћ. Њихова интерна документа, пак, предвиђају дискретну помоћ, оцењујући да уколико би она била превише „видљива“, то може компромитовати целокупну акцију и у основи бити контрапродуктивно.²⁵⁶⁸

У критици комунизма у оквиру штампе Српске православне цркве највећу улогу су играле, очекивано, вести о прогону руске цркве у Совјетском Савезу.²⁵⁶⁹ Из броја у број доношене су алармантне вести о страдању руских свештеника.²⁵⁷⁰ И други аспекти живота

²⁵⁶⁶ Миладин Милошевић, „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“, *Историјски записи*, Vol. III-IV, 2002, 107; Miloš Timotijević, „Interwar Attitudes of Bishop Nikolaj Velimirović toward the Communists“, in: *Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context*, Vladimir Cvetković, Dragan Bakić (eds), (Belgrade/Los Angeles: Institute for Balkan Studies/St. Sebastian Press, 2022), 156-157.

²⁵⁶⁷ Документ бр. 349, Штампа СПЦ о прогону цркве у деловима Пољске окупираних од стране Совјетског Савеза, јануар 1940, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 536; Документ бр. 350, Штампа СПЦ о нападу Совјетског Савеза на Финску, фебруар 1940, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 537; Документ бр. 351, Штампа СПЦ о прогону православних монаха у деловима Румуније окупираних од Совјетског Савеза, јул 1940, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 537.

²⁵⁶⁸ Цитирано према: Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 65.

²⁵⁶⁹ Радован Пилиповић, *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*, 303.

²⁵⁷⁰ Примера ради, листу епархије браничевске *Браничевски весник* (1936-1941) објављен је низ чланака о овој тематици: Аноним, „Религиозни живот у СССР“, *Браничевски весник*, март-април 1936; Ф. Е. Мељников, „Диспут са безбожницима у Совјетској Русији“, *Браничевски весник*, мај 1936; Аноним, „Пооштрена је антирелигиозна борба у Совјетској Унији“, *Браничевски весник*, октобар-новембар 1936; Аноним, „Московски безбожнички тријумвират“, *Браничевски весник*, октобар-новембар 1936; С. Газијев, „Религија и борба са њом у СССР“, *Браничевски весник*, јануар-фебруар 1937; Аноним, „Скрнављење храмова и гробова у СССР – Русији“, *Браничевски весник*, мај-јун-јул 1937; Аноним, „Појачана делатност бољшевика у Совјетској Русији“, *Браничевски весник*, новембар-децембар 1937; Аноним, „Верски живот у С.С.С.Р.“, *Браничевски весник*,

у СССР-у, попут глади, немаштине, социјалне политике бољшевика и други, били су подвргнути критици.²⁵⁷¹ Једно од кључних места црквеног антикомунистичког дискурса била је теза о духовној „испражњености“ комуниста, и уопште људи који живе под комунизмом. Настојећи да потисне Бога, комунизам не успева да људима пружи алтернативу, уместо да им ослободи душу он је држи чврсто својим „црвеним канцама“.²⁵⁷² Такође стално је апострофирано страдалништво руског народа, који својом патњом спасава свет. „Тама туђинско-јеврејске сатрапије још гуши јуначке синове мученичке Русије“, писао је игуман манастира Чокешина и члан ЈНП Збора, Митрофан Матић. Обећавано је да ће нова „препорођена“ Русија васкрснути и повести све Словене.²⁵⁷³ Радништво је уверавано да праву утеху може пружити хришћанство, а не комунизам. „Јудина“ материјалистичка идеологија прља душу, а њен пророк Маркс „издао је пролетаријат“. Читаоци су подсећано на библијски стих према којем ће небеско царство „припасти онима који немају ничега“.²⁵⁷⁴

Вероватно најутицајнија личност међу епископима и човек са неупитним ауторитетом у црквеним круговима био је епископ Николај Велимировић. Његов однос према комунизму имао је стога велику тежину. Он је био несумњиви антикомуниста, међутим његова критика комунизма није се заустављала на пуким паролама, већ је била скопчана у пуно комплексније одбацивање капитализма, секуларности и модерности. Сматрајући хришћанство револуционарним и коначним одговором на муке човечанства, у својим посланицама и текстовима обрушавао се и на капитализам и комунизам, два „чеда“ Француске револуције. Комунисти су од капиталиста преузели „вулгарни материјализам“ који прља човекову душу, сматрао је он. Развијао је сопствени духовно-економски „средњи систем“ који је почивао на истовременом одбацивању комунизма и капитализма. У погледу Совјетског Савеза био је убеђен у историјску мисију руског народа, који ће превазићи „тренутне“ тешкоће и васкрснути у својој старој слави. Истовремено у његовим писањима била је приметна и критика Јевреја, делом наслеђена из старог хришћанског антијудаизма, али и модернијих представа о „јеврејској завери“.²⁵⁷⁵ У својој Божићној посланици 1938. године обарао се на Француску револуцију након које је човечанство „одбацило Христа“, након које су „западњачко-семитски завереници“ срушили Русију. Критикујући

август-септембар-октобар 1939; Аноним, „Верски живот у Совјетској Русији“, *Браничевски весник*, април 1940; Аноним, „Црква у Совјетској Русији“, *Браничевски весник*, новембар-децембар 1940; Аноним, „Црквени живот у С.С.С.Р“, *Браничевски весник*, јануар-фебруар 1941.

²⁵⁷¹ Примери критике Совјетског Савеза у Службеном листу СПЦ: Аноним, «Из Совјетске Русије», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 2. 3. 1937; Аноним, «Инострани преглед», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 19. 4. 1937; Аноним, «И Јагода, целат Русије у немилости!», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 19. 4. 1937; Аноним, «Совјетски функционери о претставницима Руске Цркве у Сов. Русији», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 20. 5. 1937; Аноним, «Из Совјетске Русије», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 20. 5. 1937; Аноним, «Из Совјетске Русије», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 9. 8. 1937; Аноним, «Из Совјетске Русије», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 27. 9. 1937; Аноним, «Из Совјетске Русије», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 20. 10. 1937.

²⁵⁷² *Духовни живот у СССРу*, (??: ?), 3-19.

²⁵⁷³ Документ бр. 347, Русија као мистична земља, април 1939, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 531-533.

²⁵⁷⁴ Никола Крстић, „Карл Маркс и мисија модерног пролетаријата“, *Нова смена*, мај-јуни 1939.

²⁵⁷⁵ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, 332-342; Miloš Timotijević, „Interwar Attitudes of Bishop Nikolaj Velimirović toward the Communists“, in: *Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context*, 134-158.

технократске импулсе у комунизму, ипак је признавао и његове поједине успехе. Наводио је да иако он ништа није урадио за Русе, који „ропћу“ под комунистичким јармом, за раништво у свету јесте донео олакшање. “Страх московски учинио је, да се стање радничког staleжа поправи свуда у свету – изузев Русије. Страх московски одсекао је непотребно сало капитализму целог света“. Своју посланицу окончао је уверењем да ће ускоро васкрснути Русија, која ће се вратити својим хришћанским и словенским коренима.²⁵⁷⁶ Исту мисао поновио је и две године касније, у Божићној посланици 1940. године, када је осудио совјетски напад на Финску.²⁵⁷⁷ Богомољачки покрет, чији је покровитељ био епископ Николај Велимировић, такође је развио широку критику комунизма, која је заправо имала врло снажан антисемитски набој.²⁵⁷⁸ Она је у поређењу са Велимировићевим писањем била пуно једноставнија и оштрија, али врло ефектна.²⁵⁷⁹

Последња групација која је одговорна за појачавање антикомунистичког сентимента у оквиру Српске православне цркве била је група интелектуалаца теолога која се окупљала око листова *Пут*, *Светосавље* и *Хришћанска мисао*. Налазећи се идеолошки између епископа Николаја Велимировића и Димитрија Љотића, чијем су покрету појединци попут Ђока Слијепчевића и Димитрија Најдановића припадали, залагала се за заузимање оштрог курса према комунистима. Пре настанка Збора, сарађивали су у листу *Пут*, који је покренуо Димитрије Најдановић. У ставу који је уредништво заузело према комунизму, јасно се примећују утицаји епископа Николаја али и школе руских хришћанских персоналиста. Подвучена је паралела између капитализма и комунизма, који „у односу на слободну личност човекову имају скоро исте методе и исте циљеве“. Одбацивши Христа, Европа је тонула у ропство. Иако социјализам и комунизам представљају „оправдан“ бунт против капитализма они доводе до „негације личности“ и истом „робовању“ људи као у капитализму.²⁵⁸⁰ Из тога је проистицало даље „испражњење“ духа, односно његово сиромашење. Најдановић је закључивао: „Марксизам, који својим учењем пориче личност, води неизбежно порицању књижевности“.²⁵⁸¹ Решење је тражено у хришћанству, које боље штити човекова права од комунизма.²⁵⁸² Подстичући атеизам, комунизам настоји да у

²⁵⁷⁶ Документ бр. 345, Владика Николај Велимировић о проблемима савременог човечанства – материјализму и тоталитаризму, децембар 1938, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, Горан Даниловић, Милош Тимотијевић (ур), (Чачак/Краљево: Народни музеј Чачак/Историјски музеј Чачак/Народни музеј Краљево, 2006), 522-527.

²⁵⁷⁷ Документ бр. 348, Посланица епископа Николаја Велимировића омладини епархије Жичке, јануар 1940, у: *Осветљавање истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, 534-536.

²⁵⁷⁸ Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј*, 240.

²⁵⁷⁹ Miloš Timotijević, „Interwar Attitudes of Bishop Nikolaj Velimirović toward the Communists“, in: *Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context*, 144;

На сличан начин је против комунизма проповедало грчко удружење Зои (живот) основано као полу-монашко братство 1907. године. Оно је било усмерено на моралну обнову друштва, а у том циљу критиковало је атеизам комуниста и социјалиста, као и Совјетски Савез. Vasilisos Makrides, „Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious organisation Zoë during the Greek Civil War“, in: *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas (eds), (Aldershot: Ashgate, 2004), 159-174.

²⁵⁸⁰ Ђоко Слијепчевић, „Слобода у Марксу и слобода у Христу“, *Пут*, мај-јуни 1933.

²⁵⁸¹ Д. Н. „Из књига и часописа“, *Пут*, мај-јуни 1933.

²⁵⁸² Аноним, „Права човека“, *Пут*, јули-август 1933.

душама својих „верника“ попуни ту празнину. Ипак као пука „imitatio Christi“, у томе не може успети, сматрао је круг сарадника *Пути*.²⁵⁸³

Покретањем *Хришћанске мисли*, најзначајнијег православног теоријско-идеолошког листа током међуратног периода 1935. године, ове идеје су само продубљене. У доста ширем кругу сарадника листа очитовале су се идеје руских религиозних мислилаца.²⁵⁸⁴ Посебно популарно било је разумевање комунизма (и нацизма) као политичке или псеудо религије, у складу са тада веома актуелним теоријама о „политичкој религији“ тоталитарних режима, које је популарисао аустријски филозоф Ерих Фегелин.²⁵⁸⁵ У складу са већ установљеним матрицама одбациван је комунизам и најављиван долазак националне Русије на рушевинама СССР-а.²⁵⁸⁶ Поред идеолошко-теоријског побијања комунизма, *Хришћанска мисао* именовала је његове прикривене носиоце. Примера ради, издавачко предузеће *Нолит* оптужено је током 1937. године да под видом „лепе књижевности“ пласира комунистичку пропаганду.²⁵⁸⁷ Активност овог круга људи није била непримећена од стране Немаца. Имајући у виду теологе са Балкана који не желе да студирају у „народнофронтском Паризу“ донета је одлука да се установе стипендије за православне теологе за студирање на немачким универзитетима. Према креаторима ове политике, ове стипендије би имале двострук циљ. Са једне стране, служиле би као подршка антикомунистичком усмерењу Немачке, што највише очекују балканске цркве, али би истовремено ефективно штитиле нацистички режим од оптужби за прогон хришћанства у Рајху, које су штетиле немачком престижу на Балкану. Први стипендисти из Краљевине Југославије били су управо Слијепчевић и Најдановић.²⁵⁸⁸ Управо су они иницирали упућивање отвореног писма уредништва *Хришћанске мисли* врху СПЦ у новембру 1939. године.²⁵⁸⁹ У њему је замерано због тога што, како је речено, Српска православна црква не чини никакав отпор ширењу комунизма у земљи. Захтевано је да се врх цркве „тргне“ и поведе народ, који ће га неумитно следити, у борбу против комунизма. Ипак, патријарх Гаврило није био задовољан због оваквог јавног прекора, те је укинуо месечну помоћ од 1000 динара коју је *Хришћанска мисао* добијала од СПЦ.²⁵⁹⁰

Друга по броју верника у Краљевини Југославији била је Римокатоличка црква. Иако и сама несумњиво антикомунистички настројена, у односу према комунизму, његовој предисторији, методама борбе и спремности за сарадњу са другим чиниоцима потпуно се разликовала од Српске православне цркве. Католичка црква се први пут одредила према комунизму и пре објављивања *Комунистичког манифеста*. У својој енциклици *Qui pluribus* из 1846. године, папа Пије IX одбацио је доктрину комунизма, чије би спровођење довело

²⁵⁸³ Ц. Д. „Има ли организованих сила против хришћанства?“, *Пут*, јули-август 1933; Д. Ј. „Комунистичка антирелигиозна активност у Балтичким земљама и на Балкану“, *Пут*, Vol. I, No. 5, 1934.

²⁵⁸⁴ С. Франк, «Критика марксизма», *Хришћанска мисао*, мај 1935; Н. Берђајев, «О социализму», *Хришћанска мисао*, јануар 1936. (први број фелтона).

²⁵⁸⁵ Види: Растко Ломпар, *Димитрије Љотић – учитељ или фарисеј*, 189-190.

²⁵⁸⁶ В. Јагодић, «Утопијски и научни социјализам», *Хришћанска мисао*, мај 1936; Свет. М. Радовановић, «Русија у совјетском роману», *Хришћанска мисао*, септембар 1939.

²⁵⁸⁷ Аноним, «Ко заводи нашу децу?», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 2. 3. 1937.

²⁵⁸⁸ Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 60.

²⁵⁸⁹ Аноним, „Суморне тезе у облику апела Цркви“, *Хришћанска мисао*, новембар 1939.

²⁵⁹⁰ Растко Ломпар, „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“, *Токови историје*, No. 2, 2020, 66-67.

до „потпуног уништења свих закона, влада, имовине и самог људског друштва“.²⁵⁹¹ Долазак бољшевика на власт у Русији није међутим довео до велике антикомунистичке кампање. Првих година постојања СССР-а у земљи су чак оперисале и добротворне католичке организације. У прогону православних хришћана на тлу Русији, римска курија видела је шансу за продор на исток и поунијађивање тамошњег становништва. Стога је Рим настојао да се споразуме са бољшевицима, како би дошло до склапања конкордата и суздржавао се од великих напада на СССР.²⁵⁹² Потпуно другачији однос био је према католичкој земљи попут Мексика у којем је секуларни антиклерикални режим настојао да ограничи власт цркве. Уследила је војна побуна снага оданих католичкој цркви (1926–1929). Католичка штампа целог света, па и у Краљевини СХС, водила је тих година врло оштру кампању против мексичких власти.²⁵⁹³

У Југославији РКЦ је била превасходно заинтересована за побољшавање свог положаја, који је сматрала угроженим. У тим околностима као и хрватски националистички покрет, борба против комуниста у потпуности је скрајнута у корист борбе против „Београда“ и опасности од продора православне цркве. Тада настају борбене католичке организације које ће касније понети на својим леђима католичку антикомунистичку кампању. Иако се настанак гимнастичког покрета Орлова с правом могу везивати за бискупа Крка, Антона Махнича и 1903. године. Орловски покрет у правом смислу започео је пуну агитацију тек након уједињења орловских савеза Краљевине СХС 1923. године. У питању је било формално гимнастичко, а у суштини борбено хрватско-католичко политичко друштво замишљено као црквена противтежа либералном Соколу. Соколски покрет ширили су пре Првог светског рата прашки, Масарикови ђаци, међу којима је био и Стјепан Радић. У новонасталим околностима после 1918. године, државне власти подржавале су га као југословенски оријентисану, масовну ванстраначку организацију. Промоцијом Орлова, католичка црква желела је да задржи своје позиције у хрватским масама.²⁵⁹⁴ Друга важна организација била је Католичка акција чији се први помени датирају у рану 1923. годину.²⁵⁹⁵ Она је замишљена као идеолошко-пропагандна католичка организација, настала „одоздо“, а ипак чврсто уз цркву. Како су њене присталице писале, спој теолошких истина и активизма. Језуита Стјепан Томислав Поглајен, један од најзначајнијих католичких антикомуниста током међуратног периода, сматрао је: „Ради се ту о мисији, што нам је Бог и Црква повјерише да пред свијетом и у свијету настављамо Христа“.²⁵⁹⁶ Обе организације најавила је папска енциikliка папе Пија XI *Ubi arcano dei*

²⁵⁹¹Pope VI. Pius IX, *Qui Pluribus: On Faith and Religion* (1846). Доступно на <https://www.papalencyclicals.net/pius09/p9quiplu.htm>; Stipe Orešković, „Socijalizam i nacija“, *Socijalizam*, Vol. IV, 1987, 40.

²⁵⁹² Stephanie Roulin, „A martyr factory ? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 154-160.

²⁵⁹³ Види: Daniel Patafta, „Hrvatski katolički tisak o progonima crkve u Meksiku (1926. – 1929.)“, *Croatiana Christiana periodica*, Vol. XXXVIII, No. 73, 2014, 145-164.

²⁵⁹⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. 1, (Београд: Стубови културе, 1996), 258–261; Sandra Prlenda, „Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945“, in: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, John Lampe, Mark Mazower (eds), (Budapest/New York: CEU Press, 2004), 83-88.

²⁵⁹⁵ Љубодраг Димић, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 170–181.

²⁵⁹⁶ Stjepan Tomislav Poglajen, „Dogmatska pozadina Katoličke Akcije“, *Život*, Vol. XVI, No. 6, 1935; Stjepan Tomislav Poglajen, „U znaku Katoličke Akcije“, *Život*, Vol. XVI, No. 1, 1935.

consilio (1922).²⁵⁹⁷ Управљање римокатоличког клера обема је било неоспорно, али је у практичном смислу вођа био Иван Мерз.²⁵⁹⁸

Поред тога што се Римокатоличка црква у Краљевини СХС током двадестих није много бавила проблемом комунизма, било је чак и покушаја синтезе католичанства и социјализма. Друга половине двадестих година, углавном у Словенији, обележена је растом хришћанских социјалиста. Тада су интелектуалци попут Андреја Госара, Франца Персеглава и Ангелика Томинеца развијали своју, на хришћанским основима засновану, верзију социјализма.²⁵⁹⁹ Дугогодишњи толерантни однос Ватикана и Москве нарушен је појачаном антицрквеном кампањом бољшевичких власти, која се од 1929. све више почела окретати и против „страних“ хришћанских конфесија – католика и протестаната. Пије XI започео је стога са јачом критиком комунизма. Иако су тада различите антикомунистичке иницијативе биле активне, Ватикан им је давао врло млаку подршку, што ће бити пракса која ће постати закономерност током међуратног периода. Римска курија није желела да препусти другим чиниоцима иницијативу, већ је бирала да своју борбу против комунизма води сама.²⁶⁰⁰

Одговор Ватикана било је формулисање католичке социјалне доктрине. Једну за другом папа Пије XI објавио је енциклике *Miserentissimus redemptor* (1928), *Quadragesimo anno* (1931), *Caritate Christi* (1932), *Acerba animi* (1932) и *Dilectissima nobis* (1933).²⁶⁰¹ У њима била је пружена основа католичке социјалне доктрине, хришћанског милосрђа и упутства за праведније устројство друштва. Посебно значајна била је *Quadragesimo anno* (1931),²⁶⁰² коју су католици сматрали јединим правим решењем социјалних питања. Њеним објављивањем значај хришћанског социјализма је опао.²⁶⁰³ У Краљевини Југославији након завођења шестојануарске диктатуре рад Орлова је забрањен. Уследило је оснивање Крижара, као наставка орловског покрета. На челу је био Иво Протулипац, а покрет ће средином тридестих започети са снажном антикомунистичком кампањом.²⁶⁰⁴ Католичка црква, као и већина хрватских политичких странака налазила се у дубокој опозицији према новом режиму. У тим околностима, еухаристички конгрес у Загребу 1930. године, под

²⁵⁹⁷ Pope Pius XI, *Ubi Arcano Dei Consilio: On the Peace of Christ in His Kingdom* (1922). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11arcan.htm>

²⁵⁹⁸ Zdravko Matic, Krešimir Lagetar, „Djelovanje Ivana Merza u Hrvatskome katoličkom pokretu“, *Obnovljeni Život*, Vol. LXVIII, No. 3, 2013, 329; Sandra Prlenda, „Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945“, in: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, 83-88.

²⁵⁹⁹ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2000), 26-27.

²⁶⁰⁰ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп (1934–1941)*, (Београд: Филип Вишњић, 2017), 125-126; Stephanie Roulin, „A martyr factory ? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 154-160.

²⁶⁰¹ A. Alfirević, „Pijo XI. protiv komunizma“, *Život*, Vol. XVIII, No. 5, 1937.

²⁶⁰² Pope Pius XI, *Quadragesimo Anno: Reconstruction of the Social Order* (1931). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11quadr.htm>

²⁶⁰³ AJ, 38-357-507, Vlašić Miroslav, „Sa izložbe Pro Deo“, *Hrvatska obrana*, 17. 4. 1936; Bojan Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, 28.

²⁶⁰⁴ Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*, 249–258; Sandra Prlenda, „Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945“, in: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, 91-95.

будним оком полиције, представљао је демонстрацију снаге католичког покрета.²⁶⁰⁵ Иако је Ватикан према комунизму све више заузимао негативан став, експоненти „политичког католицизма“ у Краљевини Југославији раних тридесетих, закупљени борбом против режима, нису били горљиво антикомунистички настројени. За вођу словеначких клерикалаца, Антона Корошца, 1932. године комунизам је био ипак „потребно зло“, настало као реакција на капиталистичко изабљивање, које у себи има и доброг.²⁶⁰⁶ Иако ће Корошец „преумити“ средином тридесетих и постати један од најрадикалнијих антикомуниста,²⁶⁰⁷ ове речи представљају добру илустрацију стања духова у католичком покрету почетком тридесетих. *Католички тједник* ће писати 1933. године да „Млађа генерација, у колико не стоји на бази практичног кршћанства, као да ни не зна за друге идеале осим за та два контрарна: национализам или комунизам ... Наш је дојам, да су данашњи симпатизери комунизма у огромној већини људи емоције и срца. Њихов је комунизам протест против социјалних неправда“.²⁶⁰⁸

Догађаји у Шпанији довели су до радикализације антикомунистичке реторике католичких кругова. Још у марту 1936. године, дубровачки бискуп Царевић у свом говору напао је комунисте и масоне као највеће непријатеље Југославије, хвалећи антикомунистичке мере владе.²⁶⁰⁹ Југословенске власти евидентирале су циркулацију католичких летака против комунизма током јануара.²⁶¹⁰ Према извештајима немачког посланика у Ватикану, антиклерикални курс нове шпанске владе довео је до пооштравања става врха католичке цркве према комунистима. Приликом посете мађарских ходочасника папи Пију XI кардинал Середи упоредио је комунисте са Турцима током осамнаестог века, наводећи да сада целокупни хришћански свет мора да се уједини против њих.²⁶¹¹ Југословенски бискупи били су такође оштри. У свом говору сарајевски надбискуп Иван Шарић наводио је да се прави католици не смеју дружити са „безвјерцима“ јер то „прља душу“.²⁶¹² Алојзије Степинац је грмео против комунизма као „куге“, који не може бити хрватски „јер га нису створили синови хрватског народа, него туђинци без Бога и вјере“. Истицао је црквену бригу за раднике, наводећи да је она старија од комунизма и заговарао „сталешку солидарност“.²⁶¹³ У борби против комунизма били су превасходно ангажовани језуити, чији је вођа био Пољак Владимир Ледоховски.²⁶¹⁴ Они су током 1936. године више пута контактирали немачке чиниоце, нудећи сарадњу на пољу борбе против комунизма.

²⁶⁰⁵ Види: Jure Krišto, „Euharistički kongresi u Chicagu (1926.) i Zagrebu (1930.) u sustavu političke represije“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2006, 929-934.

²⁶⁰⁶ Цитирано према: Bojan Godeša, „Komunizem najveća nevarnost naše dobe – o idejnopoličnem profilu vodstva političnega katolicizma na Slovenskem na predvečer napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LVIII, No. 1, 2018, 123.

²⁶⁰⁷ Stanley Pech, „Political Parties in Eastern Europe 1848-1939: Comparisons and Continuities“, *East Central Europe*, No. 1, 1978, 23.

²⁶⁰⁸ AJ, 38-356-506, Anonim, „Fatalni eksperimenti“, *Katolički tjednik*, 27. 8. 1933.

²⁶⁰⁹ AJ, 38-357-507, Anonim, „Dubrovački biskup dr. Carević protiv komunista i masonerije“, *Jugoslovenska pošta*, 21. 3. 1936.

²⁶¹⁰ AJ, 14-3-10, Краљевска банска управа Савске бановине, Одељење за државну заштиту Министарству унутрашњих послова, Одељењу за државну заштиту, 11. 1. 1936.

²⁶¹¹ РА АА, RZ 211, R 104408, Посланство Немачке при Светој Столици Министарству иностраних послова, 13. 5. 1936.

²⁶¹² ИАБ, ЗШСЖЈ, 218, Dr. Ivan Šarić, *O pobožnosti*, (Sarajevo: Regina Apostolorum, 1936), 14.

²⁶¹³ AJ, 38-358-508, Anonim, „Protiv komunizma i nove poganštine“, *Hrvatska straža*, 9. 6. 1936.

²⁶¹⁴ Stephanie Roulin, „A martyr factory ? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 165.

Сматрајући овакав аранжман са језуитским редом, са којим је вођена борба у Немачкој, потенцијално контрапродуктивним нацисти су одбили сарадњу.²⁶¹⁵ У Краљевини Југославији у првим редовима била је Католичка акција, која је организовала посебне антикомунистичке курсеве.²⁶¹⁶ Бојан Годеша је закључивао да је у том тренутку „Противкомунизам био конститутивни део политичке идеологије борбеног католицизма“.²⁶¹⁷

Права офанзива Ватикана против комунизма одиграла се 1937. године.²⁶¹⁸ Она је била у вези са све горим односима са нацистичком Немачком. Док је 1935. године *Католички тједник* могао цитирати антикомунистички говор Јозефа Гебелса и хвалити нацистичку борбу против комунизма,²⁶¹⁹ настојање тоталитарног нацистичког режима да подреди себи све верске заједнице у Немачкој довело је до отвореног сукоба између Ватикана и Берлина 1937. године. Папа је у свом обрачуна са комунизмом и нацизмом именовано оба система „модерним паганством“, које католици, одани цркви морају одбацити.²⁶²⁰ У марту 1937. године објавио је стога енциклику *Mit brennender Sorge* (1937),²⁶²¹ против нацистичког режима, а свега пет дана касније *Divini Redemptoris* (1937) против комунизма.²⁶²² Енциклика *Divini Redemptoris* представљала је најдраматичније одбацавање комунизма у историји Ватикана. У веома дугачкој енциклици, имановао је отворено комунизам „злом“ представљајући га ипак као највећег непријатеља цркве.²⁶²³ Наводио је да су либерлизам и незасити капитализам утрли пут комунизму, чији се „плодови“ виде у Русији, Мексику и Шпанији. Одбацујући „идеју лажног спасења“, позвао је католике да пригрле истинску хришћанску солидарност изражену у католичкој социјалној доктрини.²⁶²⁴ Након њеног објављивања југословенска католичка штампа започела је беспштедну борбу против комунизма. У овој кампањи видно место имала је СЛС, чији је један од главних идеолога и уредник партијског листа *Словенец*, Иван Ахчин из броја у број нападао комунисте.²⁶²⁵ Католичка друштва Даница, Зарја и Савица организовала су у Словенији предавања католичких интелектуалаца, професора Кочбека,

²⁶¹⁵ РА АА, RZ 211, R 104408, Министарство за црквена питања Немачке Министарству иностраних послова, 22. 5. 1936; Телеграм Немачког посланства у Риму Министарству иностраних послова, 30. 10. 1936.

²⁶¹⁶ АЈ, 38-358-508, Anonim, „Hrvatski SKOM i hrv. GROM najbolji ustuk komunizmu“, *Istina*, 13. 12. 1936.

²⁶¹⁷ Бојан Гodeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, 23, 29-31.

²⁶¹⁸ АЈ, 38-358-508, Anonim, „Le clerge catholique et orthodoxe contre le communisme en Yougoslavie“, *Journal des Debats*, 16. 1. 1937; Anonim, „Jihoslovansky katolicky episkopat v boji proti komunizmu“, *Venkov*, 16. 1. 1937.

²⁶¹⁹ АЈ, 38-355-505, F. K, „Je li boljševizam samo moda?“, *Katolički tјednik*, 29. 12. 1935.

²⁶²⁰ Тако је хрватски језуитски часопис *Живот* објављивао говор михенског бискупа Фаулхабера против нацистичког режима. Faulhaber, „Sukob Crkve sa suvremenom diktaturom“, *Život*, Vol. XVIII, No. 7, 1937.

²⁶²¹ Pope Pius XI, *Mit Brennender Sorge: On the Church and the German Reich* (1937). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11brenn.htm>

²⁶²² Pope Pius XI, *Divini Redemptoris: On Atheistic Communism*, (1937). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11divin.htm>

²⁶²³ Бојан Гodeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, 30.

²⁶²⁴ А. Alfirević, „Pijo XI. protiv komunizma“, *Život*, Vol. XVIII, No. 5, 1937; Stephanie Roulin, „A martyr factory ? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“, *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 153.

²⁶²⁵ Бојан Гodeša, „Komunizem največja nevarnost naše dobe – o idejnopolitičnem profilu vodstva političnega katolicizma na Slovenskem na predvečer napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LVIII, No. 1, 2018, 130-131; Бојан Гodeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, 23, 29-31.

Фабијана, Госара и Короща против комунизма. Кочбек је наводио, у складу са папским тезама, да је антикомунизам Италије и Немачке „празан“ и „безидејан“. Он и други говорници наводили су да је потребно прихватити хришћанску алтернативу комунизму.²⁶²⁶

Грађански рат у Шпанији, као и прогон католичке цркве у њој, довео је до трајног разрачунавања католичке цркве са комунизмом. Југословенски клер следио је политику Ватикана задржавши негативан став према КПЈ. Долазак Алојзија Степинца на место загребачког надбискупа 1937. године није довело до промена овог курса. Он додуше није био присталица Крижара, на чије место је протежирао организацију Хрватски јунак, основану 1939. године.²⁶²⁷ Ипак, био је бескомпромисни антикомуниста. Када га је, јануара 1941. године, посетио новопостављени шеф загребачке полиције Викерт са молбом да се уведе миса за полицију, Степинац је захтевао да се поштри курс према комунистима, примећујући да су након његовог доласка на челу загребачког редарственог равнатељства главна мета постали франковци, односно усташе.²⁶²⁸

Поред црквених великодостојника, у борби са комунизмом ангажовали су се средином тридестих бројни католички интелектуалци. Међу њима имао је значајно место драматург Велимир Дежелић (син). У католичким круговима словио је за врсног познаваоца социјалних проблема данашњице, а 1934. године објавио је књигу *Црвено село*.²⁶²⁹ У њој је развијао тезу да комунизам „страшно мрзи“ сељаштво, за разлику од пролетера. „Пролетарство је против природе човјека“, али „комунисти напротив не ће да пролетаријат ријеше од нечасног и протуприродног пролетарства, већ они хоће да све људе гурну у пролетаријат“. Завистан од државе и комунизма, пролетер је контрастиран сељаку. Истовремено била је присутан и уобичајени оријентализам, те је совјетски вођа Стаљин погрдно називан „Азијац“.²⁶³⁰ У католички блок стигао је 1940. године и разочарани комуниста Миливоје Магдић. Он је под оптужбом да је троцкиста претучен и избачен из партије 1939. године, након чега се окренуо католичанству. Са католичких полазишта, слично професору Јурају Штетинецу, стручњаку за корпоративизам, развијао је теорије о католичкој социјалној доктрини.²⁶³¹

Песник Иво Лендић, који је од 1930. године био на челу пропагандне секције хрватске Католичке акције, покренуо је 1931. године едицију књига „Модерна социјална кроника“.²⁶³² У њој су штамапане брошуре које су приступале различитим питањима са католичких позиција. У овој едицији објављена је 1935. године брошура *Комунизам против вјере* у којој је анализирана верска политика Совјетског режима. Тврђено је да је руски цар Петар Велики био први бољшевик, „безбожник“, који је ударио на цркво. Представљани су тешки услови у којима живе свештеници СССР, прогони и убиства, али и сликана туробна слика совјетске стварности. Навођено је да су породичне вредности у суноврату. Поред

²⁶²⁶ AJ, 38-358-508, Anonim, „Kakšen naj bo boj proti komunizmu?“, *Slovenski dom*, 16. 11. 1937.

²⁶²⁷ Sandra Prlenda, „Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945“, in: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, 91-95.

²⁶²⁸ Mario Stipančević, „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjega međuratnog upravitelja zagrebačke policije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. LIII, No. 1, 2021, 203.

²⁶²⁹ Vladimir Lončarević, „Velimir Deželić sin – intelektualac široka obzorja“, *Glas Koncila*, No. 40, 2. 10. 2011.

²⁶³⁰ Vladimir Deželić (sin), *Crveno selo*, (Zagreb: privatno izdanje, 1934), 7-27.

²⁶³¹ Nada Kisić Kolanović, „Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938.– 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 113-115.

²⁶³² Ivan Armanda, „LENDIĆ, Ivo“, *Krležijana*, 2013. Доступно на: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11688>

критике комунизма, односно „вјере рабина Маркса“, били су присутни јасни антисемитски и антимаџонски ставови.²⁶³³ Три године касније објављена је у истој едицији брошура *Комунизам против културе*. Анализирајући просветну политику Совјетског Савеза, непотписани аутор тврдио је да се комунистичка култура није примила међу руским масама. У комунизму је видео одраз европске мисли, који је стран руског оријенталној средини. Сукоб Запада и Истока у оквиру СССР-а персонификовали су Троцки и Стаљин. Стаљинова победа представљала је стога „оруђе за експанзију Оријента“, које није имало везе са Марксовим идеалима. Тврђено је да је Троцки, мада интелигентнији, изгубио јер је био „странац“, односно западњак. Стаљинова просветна политика посматрана је као повратак националним руским полазиштима, која води тихој рехабилитацији царева и свештеника. Ове реформе контрастиране су старом лењинском курсу, а њихов успех виђен је у томе што је страна мисао Русима страна. Проричана је комплетна русификација осталих народа, а истовремено је навођено да ће иста судбина чекати несрпске народе у Југославији, уколико комунизам победи у њој.²⁶³⁴

Католички антикомунистички дискурс у Краљевини Југославији имао је неколико константи. Марксизам је посматрана као „лажна вера“ која настоји да замени хришћанство. У том циљу објавио је беспштедан рат религији у Совјетском Савезу и широм света.²⁶³⁵ Језуитски часопис *Живот* разликовао је између „пасивног“ и „борбеног“ атеизма, наводећи да комунизам заговара „борбени“, а либерализам „пасивни“, те да је стога опасност од првог већа.²⁶³⁶ О прогону верских заједница у Совјетском Савезу је, поготово од средине тридесетих година, доследно извештавано.²⁶³⁷ Јаментовано је над тешким стањем морала у земљи и опадања породичних вредности.²⁶³⁸ Ипак увек је издвајано страдалништво католика у њему.²⁶³⁹ Пишући о идејним кретањима у Русији, католичка штампа највише је симпатија имала за такозване „западњаке“, од којих су поједини касније и прешли у католицизам.²⁶⁴⁰ На страницама најзначајнијег теоријског католичког часописа *Богословска смотра*, анализирана је Берђајевљева анализа комунизма. Аутор приказа афирмативно се изражавао о већини постулата великог руског мислиоца, попут тога да „Буржоаска идеологија нијече постојање класа, јер лажном демократијом успјешно прикрива привилегије појединаца“. Једино замерку имао је у погледу Берђајевљеве критике Ватикана и социјалне доктрине католичке цркве.²⁶⁴¹

²⁶³³ Anonim, *Komunizam protiv vjere*, (Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1935), 3-32.

²⁶³⁴ Anonim, *Komunizam protiv kulture: Opća kultura i prosvjeta u SSSR*, (Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1938), 2-40.

²⁶³⁵ AJ, 38-356-506, Anonim, „Nadomestila za Boga“, *Slovenec*, 25. 2. 1934; AJ, 38-355-505, Anonim, „Najnovije o `verski svobodì v Rusiji“, *Slovenec*, 15. 12. 1935; AJ, 38-357-507, U. T, „Oživljena borba protiv Boga“, *Hrvatska obrana*, 27. 3. 1936; AJ, 38-358-508, Anonim, „Kat. Tjednik o komunističkoj opasnosti“, *Istina*, 11. 3. 1937.

²⁶³⁶ Franjo Šanc, „Filozofija borbenog ateizma“, *Život*, Vol. XVIII, No. 3, 1937; Franjo Šanc, „Borbeni ateizam – njegove metode i sredstva“, *Život*, Vol. XVIII, No. 5, 1937.

²⁶³⁷ Anonim, „Komunizem mori duhovnike“, *Slovenski gospodar*, 9. 3. 1938; Anonim, „Komunistični paradiz“, *Slovenski gospodar*, 25. 12. 1940; AJ, 38-615-793, Anonim, „Štiri dobe verskega preganjanja v Sovjetiji“, *Slovenec*, 9. 10. 1940.

²⁶³⁸ Anonim, „Komunizem razpreda mreže“, *Slovenski gospodar*, 14. 8. 1935; N. Klepininc, „Bezbožnička odgoja u sovjetskoj Rusiji“, *Život*, Vol. XVI, No. 3, 1935; N. Klepininc, „Obitelj i komunizam“, *Život*, Vol. XVI, No. 2, 1935; F. Szilagyi, „Tražim istinu u Rusiji“, *Život*, Vol. XVIII, No. 9-10, 1937.

²⁶³⁹ Ida Liko, „Žena sovjetskih konclogora“, *Život*, Vol. XVIII, No. 9-10, 1937.

²⁶⁴⁰ Đuro Paša, „Preporod ruskoga vjerskog i kulturnog naziranja“, *Bogoslovska smotra*, Vol. XXVIII, No. 2, 1940.

²⁶⁴¹ Eugen Anišić, „Berđajev o kršćanstvu i klasnoj borbi“, *Bogoslovska smotra*, Vol. XXVIII, No. 4, 1940.

У складу са постулатима израженим у папским енцикликама раних тридесетих антикомунизам је био неодвојив од критике капитализма. Навођено је да се оба система подупиру, проистичу један из другог, као и да оба свог највећег непријатеља имају у Римокатоличкој цркви.²⁶⁴² Једини прави пут био је онај хришћанске самилости, скромности и правичности.²⁶⁴³ Тврђено је да марксизам не представља никакву нову, а понајмање научну, теорију. У очима католичких идеолога, он ће ускоро нестати, док ће црква наставити да постоји као истински универзална и вечна.²⁶⁴⁴ У оквиру овог дискурса, антисемитизам је био такође врло присутан. У очима католичке штампе „Жидови“ су били криви за многа „зла“ модерног света, од либерализма до комунизма.²⁶⁴⁵ Иван Ахчин, у разговору са Миланом Јовановићем Стојимировићем напоменуо је да колико год католички светоназор био другачији од нацистичког, са њима се у три тачке слажу: масони, Јевреји и комунисти.²⁶⁴⁶ У погледу стања у Краљевини Југославији представници борбеног католичанства били су забринути због пораста комунизма у школама.²⁶⁴⁷ Истовремено настојали су да спрече „увлачење“ комуниста у хрватски национални покрет. „Многи, готово сви наши црвендаћи, прогласују се за народне људе. Они су на језику Хрвати, каквих није хрватска земља тринаест стољећа родила“, писао је сушачки клерикални лист *Истина*.²⁶⁴⁸ По наређењима из Москве они настоје да заузму што веће место у хрватском националном покрету, истовремено истичући да су добри Хрвати и атеисти. Према мишљењу католичких интелектуалаца хрватство је неодвојиво скопчано са католичанством, те се стога секуларно разумевање хрватског национализма мора одбацити као комунистичка подвала.²⁶⁴⁹

Случај исламске верске заједнице у Краљевини Југославији показује да је антикомунизам био превасходно присутан у две најзначајније хришћанске заједнице. Ослобођење и уједињење дочекали су муслимани на широком подручју од Босне и Херцеговине, делова Црне Горе, Санцака, Косова и Метохије и Македоније. Међу њима највише је било исламизованих Словена, али и националних мањина Албанаца, Турака и Рома. Процентуално гледано, муслимана је било око 11% на нивоу целе земље, а 31% у Босни и Херцеговини према попису из 1931. године. Они су били политички окупљени углавном у оквиру Југословенске муслиманске организације на тлу Босне и Херцеговине, а на југу земље у оквиру странке Џемијет. Ове организације биле су верско-политичке, те је тако први председник ЈМО био муфтија, а она је имала управу над вакуфском (задужбинском) имовином све до 1929. године. Муслимани су наставили да уживају извесне

²⁶⁴² AJ, 38-358-508, Anonim, „Обрачун sa jednom komunističko-kapitalističkom laži“, *Istina*, 17. 5. 1936; I. Oršanić, „Zašto je marksizam protiv fašizma?“, *Život*, Vol. XVII, No. 2, 1936; Anonim, „Komunizem razpreda mreže“, *Slovenski gospodar*, 14. 8. 1935.

²⁶⁴³ Stjepan Tomislav Poglajen, „Novo pokoljenje radničke omladine“, *Život*, Vol. XV, No. 7, 1934; Anonim, *Već kršćanstva – manj komunizma*, (Ljubljana: Slovenski dom, 1939), 2-16;

²⁶⁴⁴ Karlo Grimm, „Marksizam ili katolicizam“, *Život*, Vol. XV, No. 5, 1934; Ivan Korsky, „Katolička crkva kao historijska činjenica pobija dijalektički materializam“, *Život*, Vol. XVIII, No. 9-10, 1937.

²⁶⁴⁵ AJ, 38-356-506, Anonim, „Metode naših protivnika“, *Hrvatska straža*, 22. 3. 1934; AJ, 38-357-507, b, „Sušačkim marksistima“, *Istina*, 19. 4. 1936; AJ, 38-358-508, J. M. Brdar, „Da li je naš radnik pristaša komunizma?“, *Istina*, 1. 3. 1936; Anonim, „Židovski privilegiji v slovanskoj Rusiji“, *Mi mladi borci*, 12. 2. 1937.

²⁶⁴⁶ Bojan Godeša, „Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci“, *Acta Historiae*, Vol. XXIV, No. 4, 2016, 775; Милан Јовановић Стојимировић, *Дневник 1936-1941*, 432.

²⁶⁴⁷ AJ, 38-357-507, Dr. Ins, „Komunizam u školi“, *Katolički tjednik*, 1. 4. 1936.

²⁶⁴⁸ AJ, 38-357-507, Ri, „Bdijte“, *Istina*, 29. 3. 1936.

²⁶⁴⁹ AJ, 38-358-508, Anonim, „Perfidna taktika komunista“, *Istina*, 21. 6. 1936.

раније стечене привилегије попут шеријатских судова, вакуфских добара и верских школа (медреса). Ипак, нашавши се у доминантно хришћанској држави, међу њима владала је свест о опасности која исламу прети. Услед тога, у политичко-верском смислу међу муслиманима, углавном у Босни и Херцеговини, постајала је све доминантнија ултраконзервативна интерпретација ислама, са тезама да југословенски муслимани представљају „стражу ислама у Европи“, која мора сведочити чистоћу и снагу изворног ислама.²⁶⁵⁰ Проглашен је „унутрашњи цихад“, али међу самим муслиманима било је мимоилажења између либералнијих струја (под утицајем Ататуркових реформи) и конзервативаца. До 1929. године највећи верски ауторитет био је реис-ул-улема Хаци Мехмед Џамалудин Чаушевић. Он је превео *Куран* на српски те је у очима многих сматран либералом.

Власти су 1929. године спровеле реформу исламске верске заједнице. Одузета је контрола ЈМО над вакуфским добрима, а у јануару 1930. проглашена је Исламска верска заједница. Нови реис-ул-улема постао је тузлански муфтија Ибрахим Маглајић. Овај потез изазвао је бројне критике јер је сматрано да је тиме држава ефективно под своју контролу ставила исламску верску заједницу. Маглајић је такође раније припадао Народној радикалној странци, иако је био присталица конзервативне интерпретације ислама.²⁶⁵¹ Конзервативац је био и Фехим Спахо, брат лидера ЈМО Мехмеда Спахе, који је постао нови реис-ул-улема 1938. године.²⁶⁵² У оваквим околностима, загледана у себе и свој угрожен положај, исламска верска заједница није много пажње посвећивала комунистима. Штавише показала се крајње подложном за комунистичку инфилтрацију «одоздо». Иако је њен врх био, по природи свог социјалног положаја и идеолошко-верског профила несумњиво несклон комунизму, комунисти су са успехом привлачили младе муслиманске интелектуалце. Тако је утицај комуниста у либералном и просрпски оријентисаном друштву «Гајрет» након 1934. године постајао све очигледнији. Библиотека овог друштва у Мостару нашла се убрзо у комунистичким рукама.²⁶⁵³ Слична ситуација одиграла се и на југу земље. У Скопљу је уз подршку власти 1925. године отворена Велика медреса краља Александра, која је временом постала позната као „легло“ комуниста.²⁶⁵⁴ У истом граду основано је 1938. године муслиманско потпорно друштво „Јарум“ као формално неполитично хуманитарно удружење. Комунисти су успешно успели да се инфилтрирају у њега, а на преласку из 1938. у 1939. годину од његових чланова формиран је прави скојевски актив Албанаца и Турака у Краљевини Југославији. Након интервенције власти, врх удружења је искључио најекспонираније комунисте из „Јарума“ 1940. године.²⁶⁵⁵

²⁶⁵⁰ Бранислав Глигоријевић, „Између православља и католичанства – Ислам у Југославији 1918-1941“, у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Славенко Терзић (ур), (Београд: Историјски институт САНУ, 1997), 444-448.

²⁶⁵¹ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986), 198-199.

²⁶⁵² Бранислав Глигоријевић, „Између православља и католичанства – Ислам у Југославији 1918-1941“, у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, 449.

²⁶⁵³ АЈ, 335-15, Б-Комунизам, без датума; Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, 217-223; Ибрахим Кемур, „Утицај комуниста на рад `Гајрета` у Мостару уочи Другог свјетског рата“, *Прилози*, Vol. XVI, 1979, 147-161.

²⁶⁵⁴ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 246-247.

²⁶⁵⁵ АЈ, 516, МГ-2503, Културно просветно и хумано друштво „Јарум“ у Скопљу, Мустафа Карахасан.

Антикомунистичка мобилизација током Шпанског грађанског рата

Шпански грађански рат представљао је несумњиво увертуру за Други светски рат, међутим он је био и пуно више од тога. Поред несумњиве шпанске димензије овога сукоба, он је био и европски обрачун широке коалиције левице и деснице. Као никада до тада важна је била улога ратних дописника и пропагандиста, који су се борили за „срца и умове“ својих сународника, који су преко њихових натписа у новинама бирали стране у овом сукобу, у којем је најтеже било остати неутралан. Међу дописницима из Шпаније били су великани светске и југословенске културе попут Џорџа Орвела, Ернста Хемингвеја, Милоша Црњанског, шпијуни „светског гласа“ попут Кима Филбија, али и стотине „анонимних“ дописника који су читаоцима сервирали своју верзију догађаја.²⁶⁵⁶ Писање левичарске и десничарске штампе о истом догађају у оквиру Шпанског грађанског рата најчешће се међусобно толико разликовало, да је било немогуће стећи било какву објективну слику дешавања. У складу са тиме широм света стварали су се правцати идеолошки фронтови, који су у себи окупљали хетерогене скупове политичких групација и појединаца уједињених само око подршке једној од зараћених страна. Пропагандно симплификовано био је то сукоб између комунизма и фашизма, иако су обе стране биле пуно хетерогеније него што су приказивале једна другу. На страни републиканаца борили су се леви либерали, социјалдемократе, анархисти и комунисти, док су на страни националиста били фашисти, конзервативци, монархисти и клерикалци. У складу са динамиком левице, по својој бити интернационалистички оријентисане, присталице републике широм света брже су се мобилисале и пропагандно су биле у несумњивој предности првих месеци сукоба. Кључна грешка републиканских власти, која је послужила као катализатор окупљања деснице, био је стваран (али и измишљен) терор које су милиције одане републици спроводиле над противницима, превасходно Римокатоличком црквом. Репресија над црквом била је доиста најбруталнија током лета 1936. године, када су вести о покољима свештеника обишле свет. Римокатоличка црква отворено се сврстала на страну побуњеника.²⁶⁵⁷

У погледу Краљевине Југославије Шпански грађански рат представљао је јединствен тренутак када је, услед антикомунизма, дошло до сједињавања различитих, често и супротстављених, политичких чинилаца. У подршци покрету генерала Франка били су по први и једини пут окупљени државни органи, обе хришћанске цркве (римокатоличка и православна), фашистичке политичке странке (Збор и усташе), као и низ десничарских интелектуалаца. Ипак у тренутку избијања рата овај „савез“ био је и даље далеко. Иницијативу у пропагандном рату имали су, по обичају левичари. По налогу КПЈ Народном фронту Шпаније упутила је група левичарских интелектуалаца, на челу са Мирославом Крлежом проглас подршке и солидарности.²⁶⁵⁸ Широм земље оснивани су Комитети за помоћ Републиканској Шпанији, а стотине комуниста отишло је са пушком у руци да се бори у Интернационалним бригадама.²⁶⁵⁹

Међутим, права слика доминације левичарске интерпретације рата у Шпанији стиче се анализом писања београдске штампе првих месеци његовог трајања. У *Времену* се могло

²⁶⁵⁶ Phillip Knightly, *Prva žrtva*, 219-228.

²⁶⁵⁷ Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945*, (London/New York: Verso, 2017), 90.

²⁶⁵⁸ Ivan Očak, *Gorkić: Život, rad i pogibija*, 255.

²⁶⁵⁹ ИАБ, 1883, Д II-65, Југословенски национални комитет за помоћ Републиканској Шпанији, 17. 11. 1937.

прочитати о хвале вредном држању републиканских снага у одбрани Мадрида, у којој се посебно истакле „херојске“ интербригаде. Такође критиковано је мешање странаца, преваходно Италије и Немачке, у овај сукоб.²⁶⁶⁰ У истом тренутку *Политика* је давала нијансирану слику прогона католичке цркве у републиканској Шпанији. Након текста вође шпанских клерикалаца Хил-Роблеса, уследио је текст републиканског амбасадора у Бриселу дон Анхела Осорио и Гаљарда, који је негирао да постоји антикатоличка кампања у Шпанији. Уверено је писао да „нико није прогонио религију у Шпанији“, те да су поједини случајеви насиља над црквом оправдана рекација због претходног насиља цркве над народом. Истовремено одбацао је верску интерпретацију рата, коју су националисти покушали да наметну.²⁶⁶¹ У „великој тројци“ београдске штампе, *Правда* је била најмање наклоњена републиканцима. У чланцима овога листа писало је да је „терор анархокомуниста одгурнуо масе народа од црвених“, мада тон самих извештаја није био потпуно про-националистички. Борбени квалитет Франкових јединица оцењен је врло неповољно, те је навођено да без помоћи Италијана и Немаца не би могле да се супротставе елитним републиканским интернационалним бригаама.²⁶⁶² Извештавајући своју владу о „несхватљивом“ ставу београдске штампе, мађарски посланик наводио је да је југословенска политика крајње неконзистентна, јер се сузбијају активности КПЈ, не признаје СССР, али ипак штампа не подржава покрет генерала Франка.²⁶⁶³ Штампа блиска режиму из остатка земље била је такође углавном неутрална, доносећи само благе критике републиканске стране.²⁶⁶⁴

Када је влада почела да мења свој став према Шпанском грађанском рату и да заузима латентно про-националистички став, донета је одлука да се учини напор да се извештавање штампе блиско влади промени. У симболичком смислу промену је представљао одлазак дотадашњег дописника Централног пресбироа из Берлина, прослављеног писца Милоша Црњанског у националистичку Шпанију. Избор Црњанског, ако се узме у обзир његов тајни ангажман у Југословенском антимакистичком комитету, као и контакти са Антикомерн организацијом, није био случајан. Он се већ почетком 1937. године припремао на одлазак у Шпанију. Непосредно пре поласка у писмима председнику Владе Милану Стојадиновићу нагласио је помоћ у припреми одласка коју су му „пријатељи“ из околине генерала Франка и Антикоминтерн пружили.²⁶⁶⁵ Током јуна и јула 1937. године на страницама *Времена*, Црњански је објавио шеснаест текстова о стању у националистичкој Шпанији, току рата и природи Франковог режима.²⁶⁶⁶ У њима је начелно

²⁶⁶⁰ АЈ, 38-1337, X, „Светски рат у Шпанији“, *Време*, 20. 12. 1936; Аноним, „Мадрид под бомбама и гранатама националиста“, *Време*, 15. 12. 1936.

²⁶⁶¹ АЈ, 38-1337, Анхел Осорио и Гаљардо, „На чијој су страни католици у Шпанском грађанском рату“, *Политика*, 21. 12. 1936.

²⁶⁶² АЈ, 38-1337, Г. Н, „Закони рата сукобљени на шпанском тлу“, *Правда*, 29. 12. 1936.

²⁶⁶³ Вук Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934-1938“, *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 67-68.

²⁶⁶⁴ АЈ, 38-1337, Anonim, „Krvava Španjolska“, *Novo Doba*, 21. 7. 1936; Anonim, „Španija na raskrsnici“, *Jugoslovenska zastava*, 24. 7. 1936.

²⁶⁶⁵ АЈ, 37-30-221, Писмо Милоша Црњанског Милану Стојадиновићу, 15. 5. 1937; Писмо Милоша Црњанског Милану Стојадиновићу, 21. 5. 1937.

²⁶⁶⁶ Три уводна текста о Шпанији објављени су у: Милош Црњански, *Путотиси*, књ. I, (Београд: Задужбина Милоша Црњанског, 1995), 483-497;

Репортаже из рата објављене су у: Милош Црњански, *Путотиси*, књ. II, (Београд: Задужбина Милоша Црњански, 1995), 287-337; Милош Црњански, *Политички чланци 1919-1939*, 577-578.

пружао подршку националистима, преносећи неке њихове пропагандне матрице о „црвенима“, истовремено дајући и поједине критике репресивности Франковог режима. Немачки посланик у Београду, Виктор фон Херен, стога је у свој извештају написао да „док се Црњански веома позитивно изразио о војном стању на националном фронту, о свеукупној политици Франкове владе задобио је не баш похвалне утиске“.²⁶⁶⁷ По повратку из Шпаније, Црњански је председнику владе Стојадиновићу упутио детаљан извештај о стању у националистичкој Шпанији.²⁶⁶⁸

Репортаже Милоша Црњанског сигнализирале су промену става југословенске штампе према грађанском рату у Шпанији. За ту промену најзаслужнији су државни органи. Од посланства у републиканској Шпанији, очекивало се да снабдева материјалом новине у циљу промене јавног мњења. Инструкције су гласиле: „Овим поводом Министарству иностраних послова част је молити Краљевско посланство да му изволи по могућности достављати што чешће сличне извештаје у којима би се подвлачио болшевички карактер републиканске Шпаније, како би се пласирањем истих у нашој штампи допринело објективном информисању нашега јавног мњења о приликама у Шпанији, а сузбило тенденциозно приказивање тамошњих догађаја, коме је изванредан број наших листова понесен“.²⁶⁶⁹ Ефекти ове кампање били су очигледни. Сусревши се маја 1938. године са незваничним агентом националистичке Шпаније Педром Прат и Соутцом, један од челних људи Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Иво Андрић напоменуо је шпанском дипломати да се тон извештавања југословенске штампе променио захваљујући ангажману владе. Не само да провладини листови заговарају прекидање односа са „црвенима“, већ је и у опозиционој штампи све присутнији позитивни став према влади генерала Франка.²⁶⁷⁰

Изузетак је представљала штампа најснажније опозиционе групације – ХСС-а, на коју је влада најмање и могла да утиче. Иако су првих дана побуне у њој фигурирале оцене да је рат изазвао „комунистички терор“, временом је заузета строго центристичка позиција, са истовременим указивањем на опасност од „страних идеологија“, односно фашизма и комунизма.²⁶⁷¹ Заправо је ХСС, као „хрватски блок“ био преширок и превише идеолошки хетероген да би могао заузети јасну позицију, без губитка присталица и страначких подела. Врх странке интимно је симпатисао националисте, али је њихов коалициони партнер СДС био изразито прорепубликански. У оквиру ХСС-а постојала је и лева фракција која је критиковала вођство због лажног пацифизма и одсуства солидарности са Каталонцима и Баскима.²⁶⁷² Због своје опортунистичке позиције ХСС су критиковали и листови блиски католичкој цркви.²⁶⁷³

²⁶⁶⁷ Милош Црњански, *Дипломатски извештаји*, 806.

²⁶⁶⁸ Исто, 142-151.

²⁶⁶⁹ АЈ, 384, 9, Министарство иностраних послова Посланству у Мадриду, 20. 11. 1937.

²⁶⁷⁰ АГА, Група фондова 10, фонд 000, кутија 82/3612, Незванични агент националиста Педро Прат и Соутцо Министарству иностраних послова националистичке Шпаније, 6. 5. 1938.

²⁶⁷¹ АЈ, 38-1338, Imbro Štivić, „Što nas uči španjolska revolucija?“, *Hrvatski glas*, 5. 1. 1937.

²⁶⁷² Vjeran Pavlaković, „Vladko Maček, the Croatian Peasant Party and the Spanish Civil War“, *Contemporary European History*, No. 2, 2007, 233-246; Vjeran Pavlaković, „Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2009, 737, 743.

²⁶⁷³ АЈ, 38-357-507, Anonim, „Izbori u Španjolskoj i naši marksisti“, *Istina*, 5. 4. 1936; *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934. – 1945, iz arhiva UDBA-e*, 309-310.

Други пол акције владе на помоћи шпанским националистима било је активно сузбијање прорепубликанске пропаганде у земљи. Забрањиване су манифестације попут „Шпанске недеље“, предавање републикански настројених баскијских католичких свештеника, као и различите пропагандне брошуре.²⁶⁷⁴ Те мере нису остале непримећене. Посланство републиканске Шпаније у Београду извештавало је своју владу о томе да се свесно сузбијају акције солидарности у Краљевини Југославији.²⁶⁷⁵ Посебне „муке“ задавао је југословенској влади, енергични посланик републиканаца, Монтиља који је уживао, према признању националиста, велики углед у југословенској левичарски оријентисаној универзитетској омладини.²⁶⁷⁶ Кнез Павле је стога одбио да га прими у аудијенцију почетком 1937. године. Такође, Монтиљино предавање на Београдском универзитету, које је требало да се претвори у велику манифестацију подршке за републиканску владу, је забрањено. Очигледно добро обавештени дописник *Фелкишер Беобахтера* из Београда Рудолф фон Малцан јављао је у Берлин, да су присталице националиста на универзитету припремиле „смрдљиве бомбе“ како би ометали предавање, да је одржано.²⁶⁷⁷ У децембру 1937. године југословенске дипломате обавестиле су представника шпанских националиста да раде на стварању досијеа против представника „дрвених“ Монтиље, како би имали довољно материјала за његово протеривање.²⁶⁷⁸ Он је убрзо напустио југословенску престоницу, у знак протеста због успостављања де факто односа са националистичком Шпанијом.

Добар пример прорепубликанске пропаганде, који је југословенска влада била немоћна да спречи био је одлазак народног посланика Драгољуба Јовановића у републиканску Шпанију јануара 1938. године, у склопу међународне кампање солидарности.²⁶⁷⁹ По повратку, Јовановић је одржао у фебруару у Паризу запажен говор у којем је оптужио владу Милана Стојадиновића да је послала Франку делегата и снап аустријских старих пушака и сврстала се уз фашистичке земље.²⁶⁸⁰ Током боравка у Шпанији, давао је изјаве о томе да су вести о прогону религије на територији које контролише републиканска влада лажне, тиме настојећи да опонира представи о верском рату коју су шпански националисти настојали да наметну. Њихов радио *Сан Себастиан* оштро је реаговао на његове тврдње.²⁶⁸¹ Годинама касније, у својим мемоарима, Драгољуб Јовановић даће назнаке да можда није говорио истину када је тврдио да никаквих прогона цркве у Шпанији нема. Сећајући се свог доласка до једне цркве, записаће: „Била је

²⁶⁷⁴ HDA, 145/585, Округница Краљевске банске управе Савске Бановине, Одјела за државну заштиту, 21. 4. 1938; АЈ, 724, X-1a/11, Округница Краљевске банске управе Дравске бановине, 17. 7. 1937; АЈ, 724, X-1a/16, Округница Краљевске банске управе Дравске бановине, 9. 11. 1937; Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција*, 353-354.

²⁶⁷⁵ Centro Documental de la Memoria Historica, Salamanca (CDMH), Fonde Negrin (FN), Политички и дипломатски кабинет, Информације, 13. 7. 1937.

²⁶⁷⁶ Archivo General de Administracion, Alcala de Henares (AGA), Група фондова 10, фонд 000, кутија 82/3612, Незванични агент националиста Педро Прат и Соутцо Шефу дипломатског кабинета генерала Франка, Хозеу Сангронизу, 20. 11. 1937.

²⁶⁷⁷ ВArch, NS 51/5, Рудолф фон Малцан, Извештај, 24. 2. 1937.

²⁶⁷⁸ AGA, Група фондова 10, фонд 000, кутија 82/3612, Незванични агент националиста Педро Прат и Соутцо Министарству иностраних послова националистичке Шпаније, 23. 12. 1937.

²⁶⁷⁹ Растко Ломпар, Јасна Поповић, «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма», *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 333; Владан Вуклиш, *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција*, 362-364.

²⁶⁸⁰ АЈ, 37-31-225, Телефонски извештај дописника у Паризу, 11. 2. 1938.

²⁶⁸¹ АЈ, 384, 8, Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 22. 2. 1938.

затворена, и он нам је саветовао да се што пре изгубимо, јер су нас сељаци мрко гледали ... Шпански сељаци су побожни, али антипоповски настројени“.²⁶⁸² Након што су вести о његовој активности у Шпанији и Паризу стигле до Југославије, орган ЈРЗ објавио је оштар напад на њега, наводећи да је његова права отаџбина „црвена“ Шпанија.²⁶⁸³ Власти на терену инструисане су да помно прате његова кретања, и плене његове брошуре о Шпанији.²⁶⁸⁴

Као што смо већ нагласили, ова кампања државних власти наишла је на плодно тле, јер се у осуди „комунизма“ у Шпанији, врло брзо ангажовао католички клер. Ретки су примери у којима се може приметити садејство југословенске владе и врха Римокатоличке цркве. Католички листови су од првих дана војне побуне заузели јасну про-Франко позицију. Критикована је болшевизација Шпанија, посебно прогони католичке цркве и доношене вести о апелима тамошњег римокатоличког клера и злочинима према црквеним лицима.²⁶⁸⁵ Двадестог септембра одржао је Алојзије Степинац говор у којем је жестоко напао комунисте који су „на власти“ у републиканској Шпанији.²⁶⁸⁶ У писању католичке штампе о Шпанском грађанском рату, поред антикомунизма, била је присутна и критика либерализма и антисемитизам. Истовремено, сукоб је представљан као верски рат између сила добра и зла, Бога и Сатане. Улога маварских колонијалних трупа у војсци генерала Франка, као муслимана, која је рушила мит о новим крсташима, свесно је прећуткивана. Такође је прећуткивано и учешће бројних Хрвата у интернационалним бригаама републиканске владе, чији су чланови углавном приказивани као Срби.²⁶⁸⁷

Позицију католика према овоме рату, објаснио је *Католички тједник* почетком 1937. године, наводећи како се из либералних кругова у Југославију чују следећи приговори на држање католика: „Католици подупиру и прате са симпатијом покрет шпањолских националиста против комунизма, свеједно, што би њихова пobjеда измјенила интернационалну политичку ситуацију на штету нама и нашим савезницима“. Према мишљењу критичара, католицима је важније католичанство од патриотизма. Бранећи се од таквих квалификација, *Католички тједник* је тврдио да не може победа комунизма ни у једној земљи бити нама од користи, те да у погледу комунизма нема места калкулацијама. „Политички неморал, безначаљност и егоизам могу довести до часовитих дипломатских успjеха, али у задњим консеквенцијама воде они у пропаст“.²⁶⁸⁸ Поносно је тврђено да се хришћанство у Шпанији није уплашило од „звери“ већ јој се супротставило са оружјем у рукама.²⁶⁸⁹

²⁶⁸² Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 4, (Београд: Архив Југославије, 1997), 278.

²⁶⁸³ Аноним, „Да се не заборави“, *Самоуправа*, 16. 2. 1938.

²⁶⁸⁴ НДА, 145/585, Управа полиције у Загребу Краљевској банској управи Савске бановине, Одјелу за државну заштиту, 16. 3. 1938; АЈ, 384, 9, Посланство у Мадриду Министарству иностраних послова, 21. 3. 1938; АЈ, 38-82-207.

²⁶⁸⁵ АЈ, 38-1337, Iv. Ev. Šarić, „Плачна шпанјолска pjesma“, *Katolički tjednik*, 25. 10. 1936; Аноним, „Španija u krvi in ognju“, *Slovenski gospodar*, 2. 9. 1936; Аноним, „Španija uči“, *Slovenski gospodar*, 28. 4. 1937; Аноним, „Komunisti morijo in kradejo“, *Slovenski gospodar*, 27. 4. 1938.

²⁶⁸⁶ Jure Krišto, „Odjek građanskoga rata u Španjolskoj (1936.–1939.) u Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2008, 1035-1041.

²⁶⁸⁷ Vjieran Pavlaković, „Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2009, 743-745.

²⁶⁸⁸ АЈ, 38-357-507, Аноним, „Ми то не можемо“, *Katolički tjednik*, 20. 2. 1937.

²⁶⁸⁹ Аноним, „Komunizem išče žrtve“, *Slovenski gospodar*, 14. 9. 1938.

Посебно оштру антирепубликанску кампању водио је *Словенец*, лист словеначких клерикалаца, под контролом министра унутрашњих послова Антона Корощца и уредништвом Ивана Ахчина.²⁶⁹⁰ Још оштрији био је омладински лист словеначких клерикалаца *Ми млади борци*, који се из броја у број обрушавао против шпанских републиканаца. Проглашавао је верски рат у Шпанији и критиковао либерализам и погубан утицај Јевреја који су до њега довели.²⁶⁹¹ Истовремено у складу са папским енцикликама чињен је отклон од фашизма, наводећи да католици не могу служити интересима Немачке или Италије. Овај лист је наводио да су непријатељи католичанства: „масонерија, организовано бољшевичко безбожништво и разни фашизми“, као и да подршка генералу Франку не служи немачком нацизму јер је само католичанство довољно снажно да сузбије комунизам.²⁶⁹² Након освајања Мадрида, католичке новине одушевљено су најављивале васкрснуће нове хришћанске Шпаније на рушевинама ратом разорене земље.²⁶⁹³ Нетом завршени рат, коришћен је као доказ исправности католичких уверења, и вредности борбе за веру. Тако је *Словенски дом* издао брошуру поводом краја рата у којој је слављена нова хришћанска Шпанија, која је тријумфовала над комунизмом. Брошура је завршена опоменом: „Словенци! Када би оваква искушења задесила наш народ, би ли издржали? Да ли је наша вера тако жива, да би били спремни за њу трпети и умрети? Или би можда подлегли? Учимо од јуначког шпанског народа!“.²⁶⁹⁴

Иако је природно католичка црква била заинтересованија за ток и исход Шпанског грађанског рата, ни Српска православна црква није остала нема на догађања на Иберском полуострву. Одмах по избијању рата епископ Николај Велимировић је у једном предавању навео да су обе стране подједнако криве за рат.²⁶⁹⁵ У погледу сукоба у Шпанији, СПЦ је била много уздржанија од католичке цркве. Покрет генерала Франка због својих конзервативно-монархистичких карактеристика био је свакако идеолошки ближи већини црквених великодостојника од републиканског либерализма или комунизма. Ипак шпански националисти били су истовремено и експоненти политичког католицизма, са којим се СПЦ оштро сукобила током Конкордатске кризе 1937. године. Истовремено подршка Италије и Немачке генералу Франку изазивала је додатно подозрење. Стога јавних похвала Франка и отворено сврставање на страну националиста није приметно у црквеној штампи. Међутим, између редова било је очигледно да је између „два зла“, Српској православној цркви била ближа националистичка страна у рату. То се види кроз објављивање чланака Мигела де Унамуна, који је сам пришао националистима иако не до краја одушевљено и касније се

²⁶⁹⁰ РА АА, RAV Belgrad, 45/2, Немачко посланство у Београду Министарству иностраних послова, 16. 8. 1936; АЈ, 37-97-533, Anonim, „V ogedalu“, *Delavska politika*, 28. 7. 1938.

²⁶⁹¹ Anonim, „Bez naslova“, *Mi mladi borci*, 18. 9. 1936; Anonim, „Viharji nad Španijo“, *Mi mladi borci*, 9. 10. 1936; Anonim, „Prava skrb boljševizma“, *Mi mladi borci*, 16. 10. 1936; Anonim, „Viharji nad Španijo“, *Mi mladi borci*, 23. 10. 1936; Anonim, „Španska vojna je verska vojna“, *Mi mladi borci*, 26. 2. 1937; Anonim, „Pravica belih in pravica rdečih“, *Mi mladi borci*, 18. 2. 1938; Anonim, „Katoliška Španija“, *Mi mladi borci*, 24. 6. 1938; Anonim, „Laži o bogastvu španskih jezuitov“, *Mi mladi borci*, 24. 6. 1938; Anonim, „Na klasični gimnaziji v beli Španiji“, *Mi mladi borci*, 13. 1. 1939.

²⁶⁹² Anonim, „Propaganda čuvstva“, *Mi mladi borci*, 12. 3. 1937; Anonim, „Hinauščina in laž“, *Mi mladi borci*, 2. 4. 1937; Anonim, „Vse peklenke sile napadajo“, *Mi mladi borci*, 11. 2. 1938; Anonim, „Kardinal Schuster o rasizmu“, *Mi mladi borci*, 6. 1. 1939.

²⁶⁹³ Anonim, „Španija“, *Slovenski gospodar*, 1. 2. 1939; Anonim, „General Franco gospodar Španije“, *Slovenski gospodar*, 5. 4. 1939.

²⁶⁹⁴ Anonim, *Španski zgled: Glavna naloga komunizma: Boj proti Bogu*, (Ljubljana: Slovenski dom, 1939), 2-16.

²⁶⁹⁵ Željko Perović, „Was Saint Bishop Nikolai a Fascist? A Review of His Addresses from March 1935 to April 1941“, *Nicholai Studies*, Vol. I, No. 2, 2021, 406.

дубоко разочаравши.²⁶⁹⁶ Још очигледније, може се видети кроз објављивање вести о прогону цркве од стране републиканских власти.²⁶⁹⁷ Овакве вести давале су без великих коментара, али су представљале јасно сведочанство о антикомунистичком усмерењу врха СРЦ.

Много снажнију подршку и солидарност са шпанским националистима исказивали су припадници фашистичких покрета. За бројне међуратне десничаре, Франциско Франко био је вођа какав се сваком народу једном даје, јер је „са малим бројем на све спремних људи помрсио је у последњем тренутку рачуне Москве“.²⁶⁹⁸ Југословенски народни покрет Збор и његов вођа Димитрије Љотић нису имали дилема око тога која је од страна у грађанском рату „права“ и коју треба подржати, већ су, као и хиљаде европских десничара поздравили побуну генерала Франка и пропагандно је подржали.²⁶⁹⁹ Међутим, међу неколико хиљада странаца који су се борили на страни националиста највероватније није било ниједног збораша. Послератна карактеристика Хенрика Лаутнера (покрштеног Милоша Војиновића), каснијег предводника десетог одреда Српског добровољачког корпуса, открива да се он у Шпанском грађанском рату борио на страни националиста, али се у недостатку других извора, веродостојност овог документа не може потврдити.²⁷⁰⁰ У сваком случају, у зборашкој периодици пропагандна матрица шпанских националиста, о борби Шпанаца против светског „олоша“, доследно је понављана.²⁷⁰¹ Републиканци су представљани као убице, пљачкаши, силоватељи, чија је мисија дубоко антихришћанска и богоборна.²⁷⁰² Победе националиста, попут одбране Алказара 1936. године, поздрављане су са одушевљењем. „Хероји Алказара посрамљено човечанство дубоко ће се поклонити пред Вама“, писало је у *Отаџбини*.²⁷⁰³ Истовремено је жаљено због подршке коју републиканци уживају у Југославији.²⁷⁰⁴ О дубини солидарности са војском генерала Франка, речито сведочи чињеница да су се током крвавих борби у сопственом грађанском рату борци СДК храбрили причама о јунацима Алказара, осећајући да су они део исте борбе. Према сећањима поручника Душана Играчева, четни просветар Гојко Табаковић причао је саборцима 1943. године о Алказару: „На сваки позив на предају, ови јунаци и истински

²⁶⁹⁶ Аноним, «Дегенерисани Шпанци», *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 2. 3. 1937.

²⁶⁹⁷ Аноним, „Из Шпаније“, *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 19. 4. 1937; Аноним, „Из Шпаније“, *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 20. 5. 1937; Аноним, „Гнушање француских добровољаца са црвеног шпанског фронта“, *Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије*, 13. 12. 1937.

²⁶⁹⁸ Artur Holender, „Izgradnja nacije iza streljačkih rovova“, *Nova smena*, јун 1938.

²⁶⁹⁹ Детаљније: Борис Стојковски, «Лист Отаџбина о Шпанском грађанском рату», *Култура полиса*, Vol II, No. 2-3, 2005, 89-100.

²⁷⁰⁰ ДАС, БИА, II-69, Карактеристика Милоша Војиновића, податке дао Бранко Лазаревић 8. 5. 1952;

Поједини истраживачи су ову тезу прихватили. Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*, Докторска дисертација, (Београд: Филозофски факултет, 2017), 584;

Према другим послератним исказима, један од чланова покрета Милисав Грујић, каснији вођа обавештајног одсека „С“ у оквиру Збора, је био у југословенском представништву током Шпанског грађанског рата.

ИАБ, БИА, Досије Милисав Грујића, Записник о саслушању Хрвоја Магазиновића, 11. 10. 1949.

²⁷⁰¹ Аноним, „Европа на путу сутрашњице“, *Отаџбина*, 11. 12. 1936; Аноним, „Мигел де

Унамуно о данашњој Шпанији“, *Отаџбина*, 15. 10. 1936.

²⁷⁰² Аноним, „Шпанска кланица“, *Отаџбина*, 8. 11. 1936.; Аноним, „Позадина шпанских догађаја“, *Отаџбина*, 12. 11. 1936; Аноним, „Бољшевичка Шпанија забрањује светковање Божића“, *Отаџбина*, 25. 12. 1936.

²⁷⁰³ Аноним, „Јунаци Алказара“, *Отаџбина*, 10. 10. 1936.

²⁷⁰⁴ Аноним, „Књига о Шпанији“, *Отаџбина*, 15. 10. 1936; Lj, „I Politika tera politiku ?“, *Vihor*, 20. 3. 1937.

хероји, решени да сви изгину, али да се не предају, одговарају са песмом, корачницом, која ће касније да уђе у срца свих истинских родољуба. Мелодију те борбене песме унели су српски добровољци у једну своју корачницу. Кад год ми запевамо 'Плаво, бело и црвено, три су боје наше ту', ја се увек, кроз мелодију те корачнице, сетим оних хероја који водеше борбу у Алказару".²⁷⁰⁵ Корачница «Плаво, бело и црвено» певала се на мелодију химне шпанских фаланги *Cara el Sol* (Окренут сунцу).

Усташки покрет такође се определио за страну шпанских националиста. Пропагандно је истицана верска димензија овог сукоба а победе националиста су слављене.²⁷⁰⁶ Истовремено однос према Шпанском грађанском рату коришћен је и за обрачуна са идеолошким неистомошљеницима у земљи. Тако је хрватска националистичка штампа нападала не само „југомасоне“ из *Јутарњег листа* који подржавају републику, већ и левичарске листове.²⁷⁰⁷ Главна оштрица критике била је, међутим, резервисана за ХСС, са којем су односи били увелико поремећени, а чије је бирачко тело могло бити придобијено критиковањем колебљиве политике Мачека и врха странке према шпанском сукобу.²⁷⁰⁸ *Независна Хрватска Држава*, орган усташког покрета у емиграцији, отворено је оптуживала ХСС за издају хрватских интереса због политике према Шпанији: „Но споразумаши, откада су напустили борбу против Срба имају сасвим друге бриге. Њих занима – Шпањолска. И није сасвим безначајно, да је бивши председник свеучилишне организације ХСС пао на мадридској fronti као војник црвене бригаде“. Текст је завршен констатацијом да ниједан Хрват не треба да се бори ван земље, јер ће сваки хрватски војник бити потребан за предстојећу борбу против Срба.²⁷⁰⁹ С обзиром на то да нема потврде да је иједан члан Збора доиста био у јединицама генерала Франка, а да су усташе отворено одбацивале могућност одласка у рат, због чувања снаге за обрачун са Србима, могло би се закључити да ниједан Југословен није био у војсци генерала Франка.²⁷¹⁰

То међутим, није истина. Документи из шпанских архива откривају да је најмање један Југословен ступио у интернационалне јединице Франкове армије. Можда је њихов број био и већи. У новембру 1937. године италијанском представништву у Београду јавила су се тројица Југословена са молбом да их италијанске дипломате повежу са шпанским националистима. По занимању механичари и шофери, изразили су жељу да ступе у војне јединице шпанских националиста. Према мишљењу шпанских дипломата, у питању су били „људи од поверења и озбиљни возачи“. Незванични представник у Београду и Букурешту, Педро Прат и Соутцо био је склон томе да им се издају визе за националистичке Шпанију, али је ипак питао министарство за инструкције.²⁷¹¹ Нажалост, друга документа која би

²⁷⁰⁵ Боривоје Карапанчић, *С вером у Бога за краља и отаџбину – Добровољци 1941–1991*, (Кливленд: приватно издање 1991), 81–82.

²⁷⁰⁶ Anonim, „Katastrofa marksista kod Ovieda“, *Hrvatska straža*, 3. 3. 1937; Anonim, „Frankove čete prodiru prema Mediteranu“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 26. 3. 1938.

²⁷⁰⁷ AJ, 38-1338, Anonim, „Naša štampa i Španjolska“, *Hrvatska straža*, 11. 3. 1937; Anonim, „Ubijanje mirnih građana“, *Hrvatska straža*, 3. 12. 1937.

²⁷⁰⁸ AJ, 38-357-507, Anonim, „Izbori u Španjolskoj i naši marksisti“, *Istina*, 5. 4. 1936.

²⁷⁰⁹ Т. „Spogazumaši šalju Hrvate u Španjolsku“, *Nezavisna Hrvatska Država*, 29. 1. 1938.

²⁷¹⁰ Иако су поједини белоруски емигранти из других европских земаља отпутовали у Шпанију како би се поново борили против бољшевика, ниједан од њих није пре тога живео у Краљевини Југославији. ИАБ, БИА, Досије Николе Губарева, Наставак саслушања, 12. 5. 1948.

²⁷¹¹ У питању су били Радован Дурбаба, рођен 1911. године у Ковачићу код Книна, Витомир Кечић, рођен 1903. године у Мокрину и Франциско (Фрања ?) Јагодић, рођен 1901. године у Песковцу. Кечић је био запослен као возач Народне скупштине.

осветлила даљу судбину ових људи нису сачувана, те се не може тврдити са сигурношћу да ли су стигли до Шпаније. Додатну препреку онима који су желели да се боре у редовима националиста представљао је амбивалентан однос Франковог режима према страним добровољцима. Тврдећи да је њихов обрачуна са републиканцима, борба „правих Шпанаца“ и „међународног олоша“, били много мање ради од присталица републике да приме странце у своје јединице. Ипак неколико хиљада странаца борило се у јединицама Франциска Франка.²⁷¹²

Међу њима био је и Словенац, који се у шпанским документима води под хиспанизованом верзијом свог имена као Антон Франциско Варенто (Anton Francisco Varento). Његове генералије откривају да је разлог за ступање у снаге националиста пре авантуризам него идеолошка убеђења.²⁷¹³ Ова одлука показала се међутим као грешка. Почетком 1938. године је ухапшен, под неразјашњеним разлозима и проглашен неспособним за даљу војну службу. Антон Франциско је такође боловао од чира у стомаку, те је Шпански грађански рат за њега био завршен. Међутим, он није оптужен ни за какав злочин, што разлоге његовог хапшења чини додатно мистериозним. Како није више могао служити у војсци, било га је потребно депортовати у домовину. Тада је почела његова „Голгота“. С обзиром на то да је територију Словеније напустио 1911. никада се не вративши у земљу, југословенско држављанство, које му је по крви припадало, није никада ни добио. Аустроугарске више није било, те се он декларисао као поданик Краљевине Југославије и тражио репатријацију у њу. У том циљу контактиран је прво незванични агент Краљевине Југославије у националистичкој Шпанији, Божидар Мажуранић, који је о целом случају обавестио Министарство иностраних послова у Београду. Уследила је готово једногодишња преписка, након које су органи Краљевине Југославије обавестили Шпанију да нису могли установити његов идентитет, те да не могу прихватити репатријацију. Ова одлука вероватно је била резултат подозрења од повратка радикализованих бораца у Шпанском грађанском рату.²⁷¹⁴ Варенто је потом у марту 1939. године писао француском амбасадору са молбом да му се омогући повратак у Легију странаца из које је дезертирао. Његов захтев је одбијен, те је контактирао италијанске дипломате, тражећи дозволу да добије италијанско држављанство, с обзиром на то да је рођен у граду који се налази у Италији. Последњи документи који су сачувани у његовом досијеу не откривају даљу судбину Антона Франциска Варента, који је преко две и по године провео по затворима и болницама, покушавајући да пронађе своју нову отаџбину.²⁷¹⁵

AGA, Група фондова 10, фонд 000, кутија 82/3612, Незванични агент националиста Педро Прат и Соутцо Секретару за спољне послове, 29. 11. 1937.

²⁷¹²Judith Keene *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain During the Spanish Civil War, 1936-1939*, (Leicester: Leicester University Press, 2001).

²⁷¹³ Рођен је 1894. у „селу Горица у провинцији Љубљана“ у Аустроугарској (у питању је вероватно град Горица у данашњој Италији). Био је римокатоличке вероисповести, разведен без потомака. Напустио је родно место још 1911. године и „срећу тражио“ по свету радећи као морнар. Прво запослење имао је у далеком Буенос Аиресу, а потом је мењао послодавце радећи за британске, америчке и француске поморске компаније. У редове француске Легије странаца ступио је 1935. године и распоређен је у француском Алжиру. Након избијања Шпанског грађанског рата дезертирао је из своје јединице и код места Сеута прешао у шпански Мароко. Ту је ступио у редове Шпанске Легије, која је представљала шпански еквивалент француској легији странаца, а која се борила на страни генерала Франка.

²⁷¹⁴ AGA, Група фондова 10, фонд 000, кутија 82/3633.

²⁷¹⁵ Archivo General del Interior (AGI), Досије бр. 35790, Антон Франциско Варенто.

Врсте антикомунизма у Краљевини Југославији

Иако је око око негативног односа према комунизму постојао широк консензус „грађанског друштва“, критика комунизма није била униформна. Различити актери политичког живота на различит начин изражавали су своје неслагање са идеологијом и политичким методама комунизма. Бранислав Глигоријевић је упоређујући однос две најдоминантније политичке снага у политичком животу Краљевине СХС током првих година њеног постојања према КПЈ, примећивао да је Демократска странка имала пуно интелектуалнију и темељнију критику комунизма од радикала. Ипак, у погледу сврсисходности обрачуна са КПЈ (1920-1921) постојало је начелно сагласје демократа и радикала.²⁷¹⁶ Самим тиме, јасно је да је међу критичарима комунизма било темељних разлика. Уколико пак применимо типологију антикомунизма коју смо истакли у предговору на ситуацију у Краљевини СХС/Југославији можемо приметити да је у земљи потпуно доминирао конзервативни антикомунизам, да би потом био заступљен фашистички а најређе либерални вид антикомунизма.

Због чега је либерални антикомунизам био тако мало заступљен ? Одговор се вероватно крије са једне стране у специфичностима политичког живота саме Краљевине Југославије у којој су класично либералне политичке опције била у узмицању, а са друге стране у епохалном кретању међуратног света ка ауторитарности и поларизацији. Политичке опције које су 1919. или 1920. биле блиске стајалиштима либералног антикомунизма, због ситуације у земљи свесно су прешле преко својих опредељења, сматрајући да је из државног разлога потребно делати изван норми либерално демократског друштва. Како су протицале године, услед динамике развоја догађаја, по својој природи и широј од саме Југославије, већина тих политичких опција начинила је потпуни заокрет у односу према комунизму. Већина од њих више се ни не може сматрати антикомунистичким, чак ни у либералном смислу. Тако је Светозар Прибићевић, од лица антикомунистичке репресије, постао присталица признања Совјетског Савеза и легализације КПЈ.²⁷¹⁷ Словеначки либерали такође, иако првих година критичари комунизма, тридесетих почињу да заговарају укидање забране рада КПЈ.²⁷¹⁸ Самим тиме видимо да су природни баштинници либералног антикомунизма временом постали углавном присталице Народног фронта и толеранције према комунистима. Поједини интелектуалци су у својим анализама савремених политичких идеологија писали у складу са начелима либералног антикомунизма. Тако је један од пионира социологије у Југославији Мирко Косић, наводио да фашизам, националсоцијализам и бољшевизам почивају на негацији либерализма и индивидуализма, међусобно делећи бројне карактеристике, али ипак се међусобно у нечему разликујући.²⁷¹⁹ На сличан начин писао је и Владимир Симић.²⁷²⁰

²⁷¹⁶ Бранислав Глигоријевић, „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији“, *Историјски гласник*, Vol. II, 1969, 96-101.

²⁷¹⁷ Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji*.

²⁷¹⁸ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, 46-47.

²⁷¹⁹ Мирко Косић, *Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам*, (Чачак: Чачански глас, 1933), 10-29.

²⁷²⁰ Владимир Симић, *Идеолошки фронтови*, (Београд: Соко, 1937), 29-37.

Са друге стране фашистички антикомунизам био је присутан код свих екстремно десничарских или фашистичких покрета, у првом реду Орјуне, Југословенске акције, Збора и усташке организације. Неке организације попут Срнао и Ханао, нису довољно простора посветиле критици комунизма, те је правилно дефинисање стила њиховог антикомунизма веома отежано. Велико је питање да ли се Ханао уопште може сматрати антикомунистичком организацијом. У сваком случају конзервативни антикомунизам био је несумњиво доминантан. Готово све политичке странке власти, користиле су се таквом реториком. Најбољи показатељ главног тока међуратног антикомунизма у Југославији јесу публикације Југословенског антимакистичког комитета и њему блиских организација. Настојећи да своју пропаганду учине што прихватљивијом пратили су основне постулате, настојећи да критика комунизма буде што општија, без претераног наметања алтернатива, већ само критична према совјетској стварности и идеологији комунизма уопште. Велики фокус стављан је на совјетске експерименте са браком и породицом, перципирано опадање морала, суноврат хришћанских вредности, као и беду и лош квалитет живота у Совјетском Савезу.²⁷²¹ Представљање „прве земље социјализма“ као земље „робова и затвореника“ требало је да одврати југословенске раднике од идеализације СССР-а.²⁷²² Посебно је истицан прогон религије, у чему су имали свесрдну подршку главних хришћанских цркава, које су и саме биле заинтересоване за интернационализацију питања о страдању цркава у Совјетском Савезу. Најбољу „муницију“ у пропагандном рату чинила су сведочења разочараних комуниста/социјалиста, било странаца (Андре Жид, Волтер Ситрин, Зенон Шефе, Клебер Леге) или Југословена (Јоже Пресекар, Анте Цилица итд...)²⁷²³ Посебно популарна била су сећања разочараног француског комунисте Андреа Жида, који се по повратку са сахране Максима Горког у Совјетском Савезу 1935. године, горко разочарао у комунизам и СССР. Наредне године објавио је ванредно утицајан и цитиран спис *Повратак из СССР-а*, који је обилато коришћен у антикомунистичкој пропаганди Југословенског антимакистичког комитета и сродних организација.²⁷²⁴

У погледу пратећих садржаја антикомунистичког дискурса, односно његових „сапутника“ идентификовали смо три најчешће присутна: антисемитизам, антикапитализам и русофобија. Најзаступљенији међу њима био је антисемитизам. Та чињеница није никаква специфичност међуратне југословенске краљевине, јер су већ пред крај Првог светског рата убеђеност у повезаност Јевреја и болшевизма гајили бројни европски политичари, посве различитих убеђења, од немачког кајзера Вилхелма II до британског конзервативног политичара Винстона Черчила. Снажних антисемитских набоја било је у бројним паравојним формацијама које су се против комуниста бориле на европским улицама првих послератних година.²⁷²⁵ У Краљевини Србији, антисемитизам није био претерано присутан пре рата, а ни у првим годинама нове државе повезивање комунизма са Јеврејима није било свеprisутно. Међутим, временом та слика се променила, те је тридесетих година много отвореније довођена у вези „штетна улога“ Јевреја са

²⁷²¹ Аноним, *Комунизам и породица*, (Београд: Светлост, 1936), 3-31.

²⁷²² Аноним, *Шта је комунизам дао Русији? Биланс 22-годишње болшевичке владавине*, (Београд: без издавача, 1939), 4-40.

²⁷²³ Југославикус, *Сведочанства о Совјетској унији: Очевици говоре*, (Београд: Студентске новине, 1937).

²⁷²⁴ Andre Gide, *Povratak iz SSSR i dopune tom povratku iz SSSR*, (Zagreb: Glas rada, 1952), X-XII.

²⁷²⁵ Роберт Герварт, Џон Хорн, „Болшевизам као фантазија: Страх од револуције и контрареволуционарно насиље 1917-1923“, у: *Рат у миру*, 84; Роберт Герварт, „Борба против црвене немани: Контрареволуционарно насиље у пораженим државама Средње Европе“, у: *Рат у миру*, 110-111.

комунистичким покретом.²⁷²⁶ Најзаслужнија за овакву промену била су два катализатора. Са једне стране долазак великог броја избеглица из Русије, а са друге традиционални средњеевропски антисемитизам у бившим аустроугарским областима. Долазак руских избеглица довео је до снажног повећања броја антисемитских натписа и тумачења комунизма. У руској средини антисемитизам био је веома присутан и пре Првог светског рата. Због присуства руских избеглица широм Европе они су служили истовремено и као преносници радикалних антикомунистички идеја између држава, где су оне прво ограничене на тамошњу руску колонију, постепено „инфицирале“ и локално становништво.²⁷²⁷ Немачки посланик у Београду примећивао је 1920. године како руски емигранти у Краљевини СХС одржавају контакте са антисемитским круговима у Минхену. Он је такође евидентирао да се све више руских емиграната окреће антисемитизму.²⁷²⁸ Доиста, у руској емигрантској штампи током двадесетих објављиван је низ антикомунистичких текстова у којима је константно апострофирана улога Јевреја у оквиру комунистичког покрета.²⁷²⁹

Други извор антисемитизма у оквиру југословенског антикомунистичког дискурса, било је наслеђе аустроугарског антисемитизма. Београдски циониста Аврам Коен је 1922. године обавештавао Савезно веће циониста: „Антисемитизам, бољка углавном непозната пре рата у Србији, лагано је импортиран дошљацима из нових крајева наше Краљевине.“²⁷³⁰ Драгиша Лапчевић је такође тврдио да је антисемитизам „донет“ из Аустроугарске, преко Римокатоличке цркве и клерикалних странака.²⁷³¹ Најбољи пример представља писање београдске и загребачке штампе о Мађарској совјетској републици 1919. године. Председник земаљске владе Босне и Херцеговине Атанасије Шола назвао је бољшевизам „распадним отровом жидовске демагогије“;²⁷³² док је загребачка штампа стално истицала број Јевреја у мађарској и совјетској влади. Реагујући на те оптужбе, поготово загребачких *Новости*, орган југословенских комуниста у Мађарској писао је: „У овој провизорној влади седи додуше и неколико Жидова, но ми знамо, да је у Русији на хиљаде Жидова гинуло на барикадама за идеју социјализма. Не познамо разлике међу народностима“.²⁷³³ Словеначка

²⁷²⁶ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 185–189.

²⁷²⁷ Иако су бројни закључци изнети у књизи Мајкла Келога о улози руских емиграната у идеолошком формирању нацистичке идеологије претерани, његова анализа раних контаката насацентне нацистичке партије са белоруско-немачком организацијом *Обнова* (Aufbau) представљају добар пример контаката и утицаја који су радикализовани ратом, руски емигранти имали на антибољшевичке кругове широм Европе. Michael Kellogg. *The Russian Roots of Nazism: White Russians and the Making of National Socialism, 1917-1945*, (New York: Cambridge University Press, 2005).

²⁷²⁸ Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (PA AA), Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad), 45/1, Министарство иностраних послова Посланству у Београду, 28. 10. 1920; Посланство у Београду Министарству иностраних послова Немачке, 22. 11. 1920.

²⁷²⁹ У утицајном листу *Новое Время*, објављиван је велики број таквих чланака. Види: Аноним, „Евреји и совјетская Россія“, *Новое Время*, 19. 11. 1925; Аноним, „Лига борьбы съ антисемитизмомъ въ Россіи“, *Новое Время*, 6. 5. 1923; Аноним, «Русскій отвѣтъ», *Новое Время*, 31. 5. 1923; Аноним, «Отвѣтъ», *Новое Время*, 31. 5. 1923; Аноним, «Христіанство и еврейство», *Новое Время*, 11. 5. 1924; Н. Львовъ, „Большевизмъ – не русская революція“, *Новое Время*, 20. 5. 1924.

²⁷³⁰ Цитирано према: Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 158.

²⁷³¹ Драгиша Лапчевић, „Антисемитизам у Југославији“, *Социјалистичке радничке новине*, 8. 4. 1921.

²⁷³² Цитирано према: Горан Милорадовић, *Карантин за идеје*, 131.

²⁷³³ Anonim, „Zanimljivosti madjarske boljševičke vlade“, *Crvena zastava*, 9. 4. 1919.

штампа такође је нападала штетан утицај Јевреја у оквиру комунизма, наводећи да они гаје вековно непријатељство према Словенима и настоје да их униште.²⁷³⁴

Временом пак, оваква интерпретација постајала је свеprisутнија. Радикалска штампа такође није била имуна на повлачење везе између „Чивута“ и комунизма. Верски поглавари и православне и католичке цркве такође су често критиковали Јевреје, док је црквена штампа постављала реторичка питања због чега се болшевици не усуђују да уништавају синагоге. Посебно отровну антисемитску кампању водио је београдски лист *Балкан*, који је настојао да докаже да болшевизам нема никакве везе са Русијом нити са Словенством, већ да је то само јеврејско средство за господарење Словенима. У реторици *Балкана* Јевреји су повезивани са Енглезима, што представља извесну антиципацију потоње пропагандне матрице нацистичке Немачке.²⁷³⁵ На сличан начин присталице Збора критиковали су Совјетски Савез и комунистички покрет у целини, сматрајући га оруђем у оквиру глобалне јеврејске завере за господарењем светом. Сличних, мада нешто умеренијих, теза било је и у антикомунистичкој пропаганди Југословенског антимарксистичког комитета.²⁷³⁶

Антикапитализам се у антикомунистичком дискурсу такође може понекад наћи, у првом реду у писањима црквених великодостојника и фашистичких идеолога. И једни и други су што експлицитно, што имплицитно признавали оправданост комунистичке критике капитализма, уз одбацивање комунистичког решења тог проблема. Верски лидери су га пре видели у социјалној доктрини своје цркве, а фашисти у корпоративизму. Истовремено, обе групе указивале су на повезаност капитализма и комунизма, који проистичу један из другог. Најмање чест „сапутник“ антикомунистичког дискурса била је русофобија. Она се најчешће манифестовала кроз тврдње о оријенталном, азијатском карактеру Русије и „руског“ болшевизма, који је контрастиран европској цивилизацији, реду и вредностима. Такве анализе почивале су на предрасуди да је комунизам некомпатибилан са „уређеним“ западним друштвима, те да је само на „дивљем“ истоку Русије могао наћи уточиште. У Краљевини Југославији овакве интерпретације биле су присутне у два, међусобно веома удаљена тора. Са једне стране међу екстремним хрватским националистима који су заговарали различитост западне цивилизације од православне таме Оријента у Москви и Београду. Довољно је указати на Павелићев спис *Страхоте заблуда*, у којем је су овакви ставови били свеprisутни. Као „биљка изтока“ болшевизам се није могао примити у католичкој и европској Хрватској, наводио је поглавник.²⁷³⁷ Поред екстремних хрватских националиста, русофобија у антикомунистичком дискурсу била је присутна и код једног дела српске друштвене и културне елите, која је идеализовала запад. Такве анализе биле су најprisутније у јавном говору првих година постојања Краљевине СХС. Делом су представљале реакцију на свесно играње на „карту Русије“ од стране КПЈ током избора 1920. године.²⁷³⁸ Образлажући у Народној Скупштини доношење Обзнане, њен творац Милорад Драшковић, убеђивао је

²⁷³⁴ Anonim, „Komunizam in židovstvo“, *Slovenski gospodar*, 2. 9. 1920.

²⁷³⁵ Види: АЈ, 38-357-507, Аноним, „Комунизам је код нас чисто паразитски покрет“, *Балкан*, 29. 4. 1936; Аноним, „Трагедија Русије“, *Балкан*, бр. 98, без датума; Аноним, „Усређитељи данашње Русије“, *Балкан*, бр. 98, без датума.

²⁷³⁶ Југославикус, *Комунизам у теорији и пракси*, (Београд: без издавача, 1939), 4-46.

²⁷³⁷ Ante Pavelić, *Strahote zablude. Komunizam i boljševizam u Rusiji i svijetu*, 17-19.

²⁷³⁸ Коста Николић, *Болшевизација КПЈ 1919-1929*, 47, 146.

посланике да у погледу односа према болшевизму постоје два фронта: европски и азијски. Док је Европа одбацила болшевизам и са њиме се обрачунала, Азија га је прихватила. Драшковић је слушаоце уверавао да ће Краљевина СХС поћи европским путем. Ипак донекле је релативизовао своје ставове говорећи такође да: „Болшевизам је само руско име, господо, али болшевизам није руског порекла и није се јавио у Русији први пут“.²⁷³⁹

Тих дилема није имао председник владе Стојан Протић, који је нешто раније, такође у парламенту, наводио да руска револуција није истог значаја као француска, јер су и руски царизам који је свргнут и руски болшевизам типично руски „специјалитети“. Болшевизам је стога неприхватљив за остатак света, погрешно је резонувао Протић.²⁷⁴⁰ Веома слично писао је у својој студији *Болшевизам*, дипломата Живојин Балугџић. Наводио је да болшевизам није ни немачка ни јеврејска идеологија, већ само и искључиво руска. У њему је видео девијацију марксизма, који је у додиру са „руском средином сасвим подивљао, поазијатисао се“. Из тог разлога, сматрао је он, је болшевизам у Русији тако агресиван и крволочан.²⁷⁴¹ Антикомунизам је са русофобијом био скопчан и у размишљањима кнеза намесника Павла. Једна кратка белешка о политичкој оријентацији земље према Совјетском Савезу открива да је у његовим очима болшевички карактер СССР-а био само пола проблема. Свака Русија и њено ширење на Балкан опасно је за интересе Југославије, сматрао је он.²⁷⁴² Посланик републиканске Шпаније, Монтиља, је након својих разговора са кнезом Павлом јављао својој влади да је код кнеза приметна чудна мешавина „мржње и страха“ према Совјетском Савезу, што га разликује од већине српског народа који према Русији гаји позитивна осећања.²⁷⁴³ Доиста, велика већина антикомуниста, поготово међу Србима, била је веома русофилски оријентисана.

²⁷³⁹ Милорад Драшковић, *У одбрану отаџбине*, 8-9, 36.

²⁷⁴⁰ Документ бр. 121, Одговор председника владе Краљевине СХС С. Протића на интерпелацију народног посланика В. Кораћа због забране прослављања 1. маја. У одговору, изнетом на 26. редовном заседању Привременог народног представништва Краљевине СХС 27. маја 1919, *Београд – Русија, Москва – Србија, Том 4*, 726-730.

²⁷⁴¹ Живојин Балугџић, *Болшевизам*, (Београд: Геца Кон, 1921), 5, 129.

²⁷⁴² АЈ, 797, ролна 15, фотографије 408-410, кнез Павле, Према Русији, [1940].

²⁷⁴³ СДМН, FN, Посланство републиканске Шпаније у Београду Министарству иностраних послова републиканске Шпаније, 12. 1. 1938.

ЗАКЉУЧАК

Иако је постојао значајан отпор према ширењу идеја првих социјалистичких мислилаца (Светозар Марковић, Димитрије Ценић, Васа Пелагић ...) на јужнословенском етничком простору, не може се говорити о постојању организованог аниткомунизма током 19. века. Чак ни након што су прве социјалдемократске странке Јужних Словена настале, однос режима и ширег друштва према њима, иако начелно негативан, није био антикомунистички. Њихова реторика, усмерена готово искључиво на најсиромашније радничке слојеве, перципирана је као, премда непожељан, али ипак дозвољен вид политичке агитације. Српска социјалдемократска партија, није успевала да прошири значајније своју бирачку базу. Разлоге ограниченог успеха социјалдемократије не треба тражити у организованом сузбијању од стране државних органа, већ пре у самој доктрини и методама партије која је почивала на ортодоксно марксистичким претпоставкама и самим тиме није успевала нити настојала да значајније прошири своје чланство у доминантно аграрној средини каква је била Краљевина Србија.

Прве клице сукоба између социјалдемократске и грађанске оријентације називају се у догађајима уочи балканских ратова и Првог светског рата, када је ССДП одбила да се прикључи националном консензусу о оправданости ратова. Партија је спроводила опсежну пацифистичку агитацију, следујући, као мало која социјалдемократска странка у свету, закључцима Друге интернационале у распадању. Поготово током Првог светског рата, у којем се Краљевина Србија борила за опстанак, оваква кампања директно је отежавала српске ратне напоре. Ипак, следујући начелима парламентаризма и демократије, влада није сузбијала нити цензурисала писање социјалдемократских листова. Упркос свему, а за разлику од каснијег периода, социјалдемократске идеје и ставови нису посматрани као антидржавни и недозвољени, те власти нису биле спремне да жртвују и компромитују сопствена демократска начела како би их сузбили.

По окончању Првог светског рата и настанку прве заједничке државе Јужних Словена ситуација се драстично променила. Више је разлога навело нове власти да према комунистичком покрету у настајању заузму пуно оштрији став него раније. Првенствено, тријумф бољшевика у Русији, који су одбацивши „предрасуде“ социјалдемократије и прокламовали диктатуру пролетаријата, фундаментално је изменио политички манир и идеологију послератних социјалистичких странака. Лозинку о претварању империјалистичког у грађански рат свесрдно су пригрлиле бројне странке и организације које су раније исповедале веру у еволутивни, динамиком производних односа загарантовани тријумф социјализма. Широм Европе одигравали су се сукоби на улицама, постављане су барикаде, долазило је до злочина и атентата. Прве послератне године представљале су време униформисаних паравојних формација различитих идеолошких уверења, које су претиле да плимом политичког насиља сруше крхки послератни поредак. Изузетак није представљала ни Краљевина СХС, нити њено окружење. Док је у земљи тињао „зелени кадар“, буне сељака и бивших аустроугарских официра, незадовољства националних мањина „заробљених“ у туђој држави, у јулу 1919. на њеним северним границама у Мађарској створена је прва совјетска република у Централној Европи.

Упркос томе што је Мађарска Совјетска Република трајала свега неколико месеци, њено постојање и контакти са југословенским комунистима према нашем мишљењу веома

су утицали на интензивирање антикомунизма у југословенској краљевини. Иако је политичко организовање Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) било дозвољено, контакти које су поједине комунистичке групе (превасходно Револуционарни савез пелагићеваца) имале са Мађарском довеле су последично у питање њено легално постојање. Државни органи, не без разлога, постали су уверени да болшевици у земљи припремају револуцију. Након што је на Вуковарском конгресу 1920. усвојен комунистички програм и странка преименована у Комунистичку партију Југославије, ти страхови само су повећани. Велики успех комуниста на првим и јединим изборима на којима су под својим именом учествовали довео је до убрзавања догађаја и коначне забране КПП у децембру 1920. године. Доношењем Обзнане власти Краљевине СХС су у име опстанка државе занемариле један део прокламованих начела и прешле „Рубикон“ које предратне српске власти нису биле спремне да пређу.

Од децембра 1920. до краја постојања Краљевине Југославије априла 1941. Комунистичка партија деловала је илегално. У већини аспеката политичког живота током овог периода дошло је до бројних заокрета, промена ставова и политичких савеза. Странке су се цепале и уједињавале, политички непријатељи мирили, дојучерашњи савезници горко нападали, али ипак у одлуци да се Комунистичкој партији не може дозволити легалан рад због тога што представља антидржавну и друштвено опасну политичку снагу готово да није било колебања међу представницима државног врха. Сви режими, ма колико се разликовали око других питања, спроводили су одлуке постављене Обзномом и Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави из лета 1921. И сама Комунистичка партија мењала се током овог периода, од легалне политичке организације до илегалних ћелија и комитета, од партије са масовним чланством до кадровске партије, од поборника државног и националног јединства до највећег противника опстанка југословенске државе. До доношења Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави властима је понестајало адекватних законских односа за сузбијање комунизма, али временом се та ситуација мењала, те су прваци КПП све чешће бивали осуђивани на додуше најчешће благе затворске казне због покушаја насилне промене државног уређења. Државни систем за сузбијање комунизма, постављен Обзномом и већ помињаним законом, функционисао је са променљивим успехом све до завођења шестојануарске диктатуре.

У посве другачијој политичкој клими након краљевог државног удара државним органима пружени су бројни нови ресурси за још олакшанију борбу против комунизма у земљи. Иако је 1929. Комунистичка партија Југославије била несумњиво далеко слабија и малобројнија него 1919, погрешна одлука њених руководилаца и Коминтерне да је освануо час оружаног устанка поново је актуелизовала борбу против комунизма, која је била у сенци међунационалних сукоба који су и довели до атентата у Скупштини и завођена личног режима краља Александра. Подстакнути од партије, комунисти су губили животе у крвавим обрачунама са полицијом, што је довело практично до уништавања КПП као јединствене организације. Пирову победу представљало је то што су вести о стварним и измишљеним бруталностима југословенске полиције преплавиле свет и нанеле немало штете новом режиму. За разлику од ранијег периода, увођењем институције Државног суда за заштиту државе дошло је до поопштравања казнене политике и до већег броја пресуда припадницима Комунистичке партије. Први пут се чинило као да је пука припадност комунистичкој организацији и приватно исказано следовање комунистичким идејама постајало кажњиво. Док су током ранијег периода комунисти са оптуженичких клупа могли пркосно

обзнањивати своју припадност партији, након 1929. такви искази бивали су само један од доказа за државног тужиоца.

Убиством краља у Марсеју 9. октобра 1934. нестало је личности која је у извесном смислу била симбол не само владајућег режима већ и саме Краљевине Југославије. Нови намеснички режим на челу са кнезом Павлом започео је са попуштањем стега у политичком животу. Комунистичка партија Југославије пак није била обухваћена том либерализацијом и остала је ван закона. Ипак, након периода дубоке кризе, сада под чврстом контролом Коминтерне и совјетских власти, КПЈ је поново била у успону. Влада Богољуба Јевтића је у борби против ње поново примењивала строге мере међу којима се истицала правно тешко одбрањива одлука о упућивању студената комуниста на принудни рад у Вишеград почетком 1935. године. Избори 5. маја исте године, уочи којих је ова наредба укинута, представљали су демонстрацију снаге шароликог опозиционог блока.

Влада Милана Стојадиновића, која је наследила Јевтићев кабинет, донела је низ фундаменталних промена у политичком и друштвеном животу Краљевине Југославије. У погледу антикомунизма, први пут су учињени кораци на ефективнијем и сложенијем сузбијању комунистичке идеологије. С једне стране, ова промена условљена је новоусвојеном тактиком КПЈ након Седмог конгреса Коминтерне, а са друге стране, „позитивним“ искуством ауторитарних држава у југословенском окружењу на плану сузбијања комунизма. Чињени су кораци да се борба против комунизма води истовремено полицијским, судским, школским, управним мерама, као и да се њоме руководи на централизован начин. Није пропуштена, мада истовремено није до краја ни спроведена, одлука да се утицај комуниста на универзитетима, превасходно Београдском, смањи.

Међутим, као и у многим другим аспектима државне политике тих година, пажљивијим читањем избора открива се дискрепанција између номиналних одлука и њиховог спровођења, између декрета и чинова, намера и резултата. Амбициозно замишљена, уз укључивање приватног сектора, антикомунистичких организација, цркава, просветних и националних удружења, борба против комунизма, иако несумњиво на највишем степену до тада, ипак није подигнута на ниво националног императива. Иако је то пропагандно тврђено, Комунистичка партија није била ни довољно снажна ни довољно вешта, како би истински постала највећа опасност влади Милана Стојадиновића. Готово плебисцитарно опредељивање Хрвата за Хрватску сељачку странку и Владимира Мачека представљало је горући проблем режиму и кључни унутрашњеполитички императив. Управо ће и пад Милана Стојадиновића са власти бити образложен неуспехом споразумевања са Хрватима, а његовом наследнику Драгиши Цветковићу биће дат изричит мандат да доведе до „историјског“ споразума. Иако су комунисти до тада највише нада полагали управо у ХСС и Мачека, споразумом Цветковић–Мачек и уласком ХСС-а у владу, њихове наде су се показале узалудним. Мачек не само да није ревидирао дотадашњи антикомунистички курс, већ је стварањем Бановине Хрватске он и појачан, а у сузбијању комунизма први пут се примењивало и учешће његових паравојних формација.

Антикомунизам се није очитовао само у унутрашњој, већ и у спољној политици. Одлука да се Совјетски Савез не призна могла би се објаснити савезничким споразумима и међународним околностима 1920. године, али како је време одмицало то се чини све мање вероватним. Једна за другом, Совјетски Савез су признавале велике и мале силе, државе у југословенском окружењу, њени савезници и непријатељи. Након 1934. године Краљевина

Југославија остала је усамљена у свом ставу о непризнавању СССР-а у овом делу Европе. Истраживање дипломатске грађе открива да су готово перманентно иза кулиса вођени преговори о успостављању дипломатских односа, али да су они прекидани сваки пут када би се приближили повољном расплету (1933, 1934, 1935) и то на иницијативу југословенске стране. Како јавно прокламовани разлози тако и интерни документи откривају да је југословенском државном врху питање признавања СССР-а било нераскидиво везано за однос према комунистичкој идеологији и страх од њеног ширења по потенцијалном успостављању односа. Кнез Павле је био уверен да би совјетско посланство било не само центар комунистичке пропаганде у земљи већ и место на ком би се окупљали сви незадовољници. Коначна одлука о признању Совјетског Савеза у лето 1940. донета је под притиском неповољног развоја међународне ситуације и потребе да се противтежа свемоћној нацистичкој Немачкој пронађе у Москви. Међутим, као што су се оправдано прибојавали југословенски званичници током ранијих година, признање СССР-а собом је повлачило и обустављање, односно смањивање антикомунистичке пропаганде и делатности у земљи, док је комунистичка пропаганда бујала. Након успоставе дипломатских односа учињени су бројни уступци СССР-у, попут ублажавања антикомунистичке реторике у режиму блиској штампи, укидања Југословенског антимајмарксистичког комитета и забране Југословенског народног покрета Збор. У предвечерје Другог светског рата Комунистичка партија Југославије бивала је све јача.

Међународна природа комунистичке идеологије и повезаност југословенских комуниста са сродним организацијама не само у Москви већ и широм Европе рано су уверили југословенске званичнике у значај међународне антикомунистичке сарадње. Најлогичнији и најспремнији партнер у тој борби била је Међународна антикомунистичка антанта основана 1924. године у Женеви. У питању је била несумњиво најзначајнија приватна антикомунистичка организација чији су оснивачи били швајцарски адвокат Теодор Обер и руски емигрантски лекар Јуриј Илич Лодигенски. На оснивачком конгресу организације у Паризу учествовао је и југословенски представник, а сама антанта је пуно наде полагала у сарадњу са југословенском државом и националним организацијама у њој. Како је ЕИА била организована по систему женевског центра и локалних националних центара, први корак требало је да буде оснивање југословенске филијале. Лично се ангажовавши, Обер је добио подршку белоемигрантских кругова и генерала Врангела, а одржавао је контакте и са Народном одбраном, Орјуном, четничким организацијама, уредником *Балкана* Светоликом Савићем и др.

Упркос успешном почетку и свесрдној помоћи почасног конзула Краљевине Југославије у Женеви Николе Петровића, организацији годинама није полазило за руком да формира своју југословенску подружницу. Државна подршка ограничила се на периодичне финансијске прилоге, а ниједна приватна организација довољне снаге није преузела на себе посао око оснивања центра у Југославији. Круг заинтересованих личности непрестано се ширио, а публикације и материјали ЕИА стизали су не само до државног врха и дипломатских кругова, већ и до бројних политичара, новинара, верских поглавара и др. Дугогодишњи посланик у Паризу и убеђени антибољшевик Мирослав Спалајковић био је велики присталица ове организације. У Оберовој преписци са југословенским саговорницима приметно је током година све већа фрустрираност због спорог развоја ситуације, током ког су бројне личности и организације имале много речи хвале за рад ЕИА, обећавале подршку, али мало шта конкретно радиле. Представници Антанте нису се

устручавали ни да полемишу у југословенској штампи са оним политичарима, попут Мите Димитријевића и Светозара Прибићевића, који су заговарали признање Совјетског Савеза.

Захваљујући везама са руском колонијом у Београду, напосредом је 1929. формиран југословенски центар ЕИА, у земљи познат као Лига Обера. На њеном челу биле су бледе политичке личности, попут пуковника у пензији Милоја Милића и публицисте Немање Павловића, а целом акцијом руководили су руски емигранти на чијем је челу био спретни трговац Григорије Миткевич. Први конкретан допринос новонастале организације било је ангажовање православних и католичких верских лидера на учешћу у међународној акцији „Протестни комитет“ против верских прогона у Русији. Ипак, југословенски центар није развио широку агитацију, те је тежиште антикомунистичке борбе у земљи све више преузимала тамошња руска секција ЕИА. Управо из руских кругова покренут је *Билтен Лиге Обера* у јануару 1933. као први озбиљни антикомунистички билтен.

Доласком нациста на власт исте године ЕИА је добила сарадника, а донекле и покровитеља у виду нацистичке организације Антикоминтерн. Активностима немачког удружења које ће се наметнути као најснажнија међународна антикомунистичка организација у Југославији је водио фолксдојчер Адалберт Кунгел. Сарадник је постао и Григорије Миткевич, који је у погледу борбе против комунизма представљао најмаркантнију личност међу руском емиграцијом у Краљевини Југославији. Садејством ЕИА и Антикоминтерна основана је иницијатива Про Део, чија ће изложба 1934. започети свој пут по Југославији на ком ће стићи у 98 градова и материјале о страдању религије у Совјетском Савезу поставити пред више од 86.000 посетилаца. Подршку овој иницијативи пружили су православни и католички свештеници који су најчешће држали пригодне говоре приликом гостовања изложби, док је Министарство просвете сугерисало да се изложба препоручи ученицима средњих школа.

Почетком 1935. основано је Друштво пријатеља националне Русије у Загребу, чији је председник био Лазар Цар, секретар и најенергичнији члан прва Српкиња доктор историје Милица Богдановић, а покровитељ утицајни белоемигрант Виктор Константинович Манакин. Још важнија антикомунистичка организација, Југословенски антимарксистички комитет, настаће крајем 1935. године. Његов организатор био је сенатор Милан Л. Поповић, а чланови представници политичке и културне елите тадашњег Београда. ЈАК је замишљен као југословенска филијала ЕИА, која ће уз себе окупити све постојеће антикомунистичке организације. Када је коначно у децембру 1935. формирана, она је замишљена као независна организација, али је подвучена потреба за међународном сарадњом и везама са Женевом и Берлином. Организација је могла рачунати на финансијске прилоге из поверљивог фонда Министарства иностраних послова, као и својих имућних чланова попут индустријалца Милана Вапе. Започета је широка агитација, оснивани су локални одбори, добијена је подршка дела државних органа и Српске православне цркве, чињени су кораци да се „национални студенти“ на Београдском универзитету укључе у рад Комитета, а остварен је и контакт са ректором Владимиром Ћоровићем.

Велика активност усмерена је на повезивање са већ поменутиим међународним антикомунистичким организацијама. Као гости Комитета у Југославију су 1936. и 1937. стигли председник Антикоминтерна Адолф Ерт и ЕИА Теодор Обер. Поред састанака са руководством Комитета, примљени су и од стране државног врха, верских поглавара и других представника друштвене елите. Милан Поповић путовао је у Берлин и Женеву,

говорио о раду ЈАК-а, док је делегат Комитета у Немачкој Милош Црњански учествовао на припремној конференцији за организовање светског антикомунистичког конгреса у Минхену 1936. године. У оквиру Комитета основана је женска секција, као и секција за предавања, чији су чланови путовали широм земље, држећи антикомунистичка предавања. Руководиоци Комитета израдили су елаборат за сузбијање субверзивног комунистичког рада по захтеву Генералштаба војске Краљевине Југославије, а од 1938. ЈАК је деловало готово потпуно интегрисан у државни апарат. Најзначајнији домет Комитета било је покретање *Билтена Југословенског антимакунистичког комитета* септембра 1937, који је издаван у више хиљада примерака и имао бројну читалачку публику. Овај билтен постајао је све популарнији, али и радикалнији у писању, између осталог и због тога што се утицај чланова ЈНП Збор све више примећивао на његовим страницама. Активности Комитета напрасно су прекинуте 1940. године забраном излажења *Билтена*, чији је последњи број штампан 25. октобра 1940. Иста судбина задесила је и Друштво пријатеља националне Русије у Загребу. Ова удружења нису формално забрањена, већ је на њихово руководство извршен притисак да се са даљим активностима у новим околностима насталим по успостави дипломатских односа са Москвом прекине.

Конечно, у борби против комунизма постојао је и трећи пол у виду активности политичких организација крајње деснице и верских заједница. У питању су били најчешће независни политички чиниоци, на чије активности држава није имала превише утицаја. Истовремено, у погледу борбе против комунизма, и једни и други могли су бити од великог значаја државним органима, додуше из различитих разлога. Са једне стране, радикалне десничарске организације могле су се физички сукобљавати са комунистима, неспутане словом закона, а са друге стране, верске организације могле су искористити свој велики ауторитет како би вернике удаљиле од комунистичких идеја. Прави потенцијал ових организација држава никада до краја није искористила, иако су значајнији кораци у овом правцу урађени за време владе Милана Стојадиновића. Уличним борбама са комунистима „прославила“ се Организација југословенских националиста, настала 1921. у Сплиту. Она је по свом карактеру иступала против свих видова сепаратизма, „штетног“ утицаја Римокатоличке цркве, комунистичке идеологије и иредентизма националних мањина. Физично насиље као метод политичке борбе пригрлила је као ниједна организација пре и после. У борби против комунизма најактивнија је била непосредно након убиства Милорада Драшковића 1921. и током 1924, када су се одиграли сукоби са комунистима у Словенији. Међутим, како је организација имала бројне непријатеље, а падом Светозара Прибићевића са власти изгубила моћног покровитеља, њени антикомунистички испади остајали су спорадични, ограничени и далеко од терора какав су спроводили италијански фашисти.

Њен највећи супарник у српском националном корпусу, Српска национална омладина блиска Народној радикалној странци, иако и сама антикомунистички опредељена, била је заузета превасходно борбом са Орјуном, те се стога активности њених чланова против комуниста могу окарактерисати као изоловани инциденти. С друге стране, Хрватска национална омладина била је не само потпуно незаинтересована за борбу против комунизма, већ је преко својих гласила пружала подршку КПЈ, коју је сматрала такође жртвом „централистичког београдског режима“. Готово парадоксално, понекад као у случају комунистичких градских одборника у Сењу, исти људи били су чланови и КПЈ и ХАНАО.

Након установљења диктатуре и забране свих наведених друштава, најзначајнија радикално десничарска организација била је Југословенска акција. Основана међутим као организација која је превасходно окупљала интелектуалце и без ширег упоришта у масама, ЈА није била ни у могућности нити спремна да се комунистима физички супротстави. Пропагандно је иступала против комунистичког концепта класне борбе, истичући начело класне солидарности и корпоративизма. Највећи домет антикомунистичке активности ЈА било је настојање да се сви постојећи и новоосновани национални синдикати уједине под контролом друштва, како би се утицај комуниста међу синдикално организованим радништвом сузбио.

Из Југословенске акције уједињавањем са другим сличним покретима и групацијама основан је ЈНП Збор. Он је у погледу физичких сукоба са комунистима био пуно радикалнији од Југословенске акције, али мање радикалан од Орјуне. Сукоби омладинаца Збора са комунистима одигравали су се најчешће у оквиру Београдског универзитета, а понекад и на улицама југословенских градова. У пропагандном смислу, Збор је водио беспштедну борбу против комунизма, а бројни његови чланови (Станислав Краков, Ратко Живадиновић, Милован Поповић, Ђоко Слијепчевић, Димитрије Најдановић, Роко Калев) били су истовремено и чланови и активисти Југословенског антимакистичког комитета.

На сличан начин као и ХАНАО, Усташко-домобрански покрет није много пажње нити критике усмеравао на рачун комуниста до 1938. године. Током трајања шестојануарске диктатуре долазило је и до заједничких пропагандних иступања и чак до примера паралелизма чланства, међутим временом долази до обостраног удаљавања. Комунисти, који раних 30-их писали како је у условима монархове диктатуре усташки покрет објективно револуционаран, након Седмог конгреса Коминтерне све више почињу да критикују и хрватски фашизам. У оквиру хрватског националистичког покрета највећи антикомунисти били су студенти Загребачког универзитета окупљени у академске кругове Аугуст Шеноа и Еуген Кватерник. Током 1937. долази до оштрих сукоба усташа и комуниста на универзитету у Загребу на којима и гине један комуниста. Сам Павелић се први пут оштро одредио према комунизму у својој књизи *Страхоте заблуда* из 1938. у којој је заступао тезу о источњачком карактеру комунизма који је самим тиме стран хрватској европској цивилизацији. Уследила је оштра кампања усташке штампе против комунизма, у којој је све чешће тврђено да су циљеви комунизма истоветни циљевима „великосрба“, те да православна Москва сарађује са православним Београдом.

У погледу борбе против комунизма у оквиру верских заједница у Краљевини Југославији најактивније су биле две највеће хришћанске цркве, Српска православна црква и Римокатоличка црква. Српска православна црква заузела је негативан став према догађајима у Русији још 1917. године, а доласком изгнаних руских црквених великодостојника он је додатно радикализован. Такав став долази до изражаја у бројним јавним иступима црквеног врха, учешћу у међународним антикомунистичким акцијама, а најизраженији је антикомунистички став СПЦ био у Божићној посланици патријарха Варнаве 1936. која је под називом *Мир Божији или комунистички немир* објављена и дистрибуирана као брошура. Током наредне године бројним иступима патријарх је понављао свој антикомунистички став, понекад чак и хвалећи мере нацистичке Немачке против комунизма. Конкордатска борба 1937. године довела је до смањивања антикомунистичке реторике због сукоба који је СПЦ имала са државним властима. Ипак, у

погледу заједничке борбе против комунизма Српска православна црква била је најпоузданији партнер државе међу верским заједницама.

Католичка црква пак била је много мање рада да се укључује у антикомунистичке активности како југословенске државе тако и међународних органа, настојећи да има водећу улогу у свакој иницијативи у којој је узимала учешће. Истовремено, прогон православне цркве у СССР-у, с обзиром на то да до 1929. совјетски режим није много притискао тамошњу католичку цркву, виђен је као прилика за ширење на Исток. Стога је Ватикан настојао да се споразуме са СССР-ом и уздржавао се од отворених критика стања у њему. Међутим, након што је Совјетски Савез започео са „присилном секуларизацијом“ и католичких заједница у Русији, Ватикан је активирао антикомунистичку кампању. Она је најчешће била манифестована кроз афирмацију католичке социјалне доктрине, каква је артикулисана на прелазу из 20-их у 30-те године. Готово паралелно са Српском православном црквом, Римокатоличка црква почела је 1936. са антикомунистичким иступима бискупа у Југославији. Уследила је папска енциклика *Divini redemptoris* у којој је Пије XI отворено назвао комунизам највећим злом. Након ње, антикомунизма римокатоличког клера у Југославији вишеструко је увећана. „Јуриш“ предводио је језуитски часопис *Живот*, чији је уредник био Стјепан Томислав Поглајен, претплаћен на брошуре ЕИА још од касних 20-их.

Јако важан чинилац за разумевање готово синхроног појачавања антикомунистичке кампање државних органа, обе верске заједнице, као и опозиционих фашистичких покрета било је избијање Шпанског грађанског рата. У подршци страни генерала Франка дошло је до сагласности, али не и јединства свих антикомунистички настројених организација у Краљевини Југославији. Док су верски лидери и десничарски политичари имали очекиване идеолошке разлике за подршку шпанским националистима, за владу Милана Стојадиновића учешће преко 1700 Југословена у јединицама републиканске армије било је разлог за заузимање пронационалистичке позиције. Учињен је свестан напор да се промени извештавање о Шпанији које је у почетку рата, чак и у провладиним листовима, било наклоњено Републици, као и да се онемогуће сви видови помоћи републиканској Шпанији.

Имајући наведено у виду, намеће се закључак да је антикомунизам у Краљевини Југославији био врло широко заступљен феномен у друштвеној и политичкој елити. Истовремено, био је и врло разнолик. У оквиру тумачења и побијања комунизма евидентне су различите струје, агенде и интерпретације, којима су се служили различити политички актери. Некаквог широког антикомунистичког савеза није било, јер антикомунизам очигледно није представљао спојницу између другим питањима подељених чинилаца, али је у одређеним тренуцима, највише око Шпанског грађанског рата, постојало извесно сагласје између њих. Анализирајући методе државних органа у борби против комунизма, можемо закључити да је Краљевина Југославија осцилирала између демократских начела и наслеђа с једне стране и ауторитарних тенденција и утицаја са друге, недовољно ускладивши различите полуге у државном систему борбе против комунизма. У пракси се то манифестовало грубим поступањем према ухапшенима у полицији и попустљивом казном политиком, не претерано тешким условима издржавања казни, наспрам изненадних мера принудне интернације и другим противуречностима. Акутни недостатак државне политике представљало је занемаривање пропагандно-превентивних мера и недовољна подршка приватним антикомунистичким организацијама. Анализа антикомунистичког дискурса открива да је најприсутнији био конзервативни модел

антикомунизма. Од пратећих садржаја најчешће су биле присутне антисемитске интерпретације, иако оне нису никада постале нормативне и свеprisутне.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ И ИЗВОРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ)

- Посланство Краљевине Југославије у Шпанији – Мадрид (384)
- Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
- Мемоарска грађа (516)
- Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу (414)
- Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335)
- Политичке странке у Краљевини Југославији (730)
- Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)
- Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз (388)
- Посланство Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341)
- Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395)
- Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград (370)
- Централни Пресбиро председништва министарског савета Краљевине Југославије (38)
- Министарство правде Краљевине Југославије (63)
- Министарство просвете Краљевине Југославије (66)
- Микрофилмована збирка кнеза Павла (797)
- Збирка Милана Стојадиновића (37)
- Збирка Југословенски добровољци у Шпанском грађанском рату (724)
- Збор Димитрија Љотића (115)
- Краљев Двор (74)
- Југословенска народна странка «Борбаши» (307)
- Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)
- Генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410)
- Збирка Вељка Влаховића (512)
- Коминтерна (790/1)
- Савез комуниста Југославије (507)

Државни архив Србије (АС)

- Безбедносно информативна агенција (БИА)
- Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (Г-25)

Историјски архив Београда (ИАБ)

- Збирка грађе о револуционарном покрету града Београда (1883)
- Мемоарска грађа (МГ)
- Збирка Штампаних ствари Живка Јовановића (ЗШСЖЈ)
- Безбедносно информативна агенција (БИА)
- Збирка о раду Љотићеве организације Збор (1929)

Библиотека Матице Српске (БМС)

- Документациони материјал (Дк)

Народна библиотека Србије (НБС)

Збирка плаката, огласа и летака

Јеврејски историјски музеј (ЈИМ)

Збирка Антисемитизам (АС)

Историјски архив Смедерево (ИАС)

Збирка Милана Јовановића Стојимировића

Hrvatski državni arhiv (HDA)

Cenzura i zabrana tiska, Grupa XVIII (1361)

Režimske i reakcionarne organizacije, grupa VII (1354)

Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, grupa V (1352)

Periodička izvješća o kretanju komunizma, Grupa II (1349)

Savska banovina, Odjel za državnu zaštitu (145)

Teror vladajućeg režima, Grupa XVI (1359)

Politička situacija, Grupa XXI (1363)

Robija, politički kažnjenici (1362)

Hrvatska Banovina, Odjel za državnu zaštitu (158)

Knjižnica grada Zagreba (KGZ)

Zbirka Rara

Muzej Slavonije Osijek (MSO)

Zbirka periodike

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)

Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad)

Referat D/Abteilung Inland (RZ 214)

Politische Abteilung (RZ 211)

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch)

Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut (R 4902)

Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (R55)

Reichssicherheitshauptamt (R 58)

Außenpolitisches Amt der NSDAP (NS 43)

Kanzlei des Führers der NSDAP/Dienststelle Bouhler (NS 51)

Bundesarchiv Koblenz (BAK)

Druckschriften von Parteien und Verbänden (ZSg 1)

Deutschen Antisemiten Bund (101)

Vereinigung zur Bekämpfung des Bolschewismus (E 113)

Vereinigung zum Studium und zur Bekämpfung des Bolschewismus (104/1)

Kommunistische Internationale (61)

Antikomintern – Gesamtverband deutscher antikommunistischer Vereinigungen

(157)

Nachlass Eberhard Taubert (1738)
Sammlung Jacobsen zur NS-Außenpolitik (ZSg 133)

International Institute of Social History, Amsterdam (IISH)
Boris Viktorovič Savinkov Papers (ARCH01237)

Bibliothèque de Genève (BdG)
Entente Internationale Anticommuniste (EIA)

Archivo General de Administracion, Alcala de Henares (AGA)
Grupa fondova 10, fond 000

Centro Documental de la Memoria Historica, Salamanca (CDMH)
Fonde Negrin (FN)

Archivo General del Interior, Madrid (AGI)

ЗБОРНИЦИ ДОКУМЕНАТА

- Aprilski rat 1941. godine*, knj. 1, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969.
Београд – Русија, Москва – Србија, Том I-IV. Београд/Москва: Архив Србије/Главное архивное управление города Москвы, 2013.
- Britanci o Kraljevini Jugoslaviji : godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Knjiga II*, prir. Živko Avramovski. Beograd/Zagreb: Arhiv Jugoslavije/Globus, 1986.
- Десет конгреса – од Првог до Десетог конгреса СКЈ 1919-1974*. Београд: Привредни преглед, 1974.
- Документы внешней политики СССР, Vol. I*. Москва: Политическая литература, 1959.
- Đuro Đaković, život i djelo. Građa za monografiju*, prir. Ubavka Vujošević. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje, 1979.
- Komunisti o fašizmu*, prir. Ivan Prpić. Zagreb: Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta, 1976.
- Лапчевић, Властимир, Тома Миленковић. *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*. Београд: Народна књига/Институт за савремену историју, 1979.
- Милош Црњански. *Дипломатски извештаји 1936-1941*, прир. Александар Стојановић, Растко Ломпар. Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2019.
- Осветљавање истине: Документа за политичку и војн у историју Чачка 1938–1941*. ур. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић. Чачак/Краљево: Народни музеј Чачак/Историјски музеј Чачак/Народни музеј Краљево, 2006.
- Политбюро ЦКРКП(б) – ВКП (б) и Коминтерн 1919-1943. Документи*. Москва: РОССПЭН, 2004.
- Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 5. Раскол, 1924-1925 гг.* Москва: ИЦРГХУ, 2010.
- Советско-польские отношения в 1918-1945 гг, Vol. I*. Москва: Аспект пресс, 2017.
- Tito, Josip Broz. *Sabrana djela, tom drugi: avgust 1928-mart 1935*. Beograd/Zagreb: Komunist/Naprijed, 1983.

МЕМОАРИ

- Живковић, Петар. *Сећања 1903–1946*, приредио Александар Животић. Зајечар: Задужбина Никола Пашић, 2016.
- Јовановић, Драгољуб. *Медаљони*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Јовановић, Драгољуб. *Политичке успомене*, Књ. 1–8, Београд: Архив Југославије/Култура, 1997.
- Кнежевић, Васа. *Кроз борбе, искушење и погрешке*. Београд: без издавача, 1960.
- Лодыженский, Юрий И. *От Красного Креста к Борьбе с Коминтерном*, Москва: Айрис Пресс, 2013.
- Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Buenos Aires: El Economista, 1963.
- Црњански, Милош. *Ембахаде*, Београд: Задужбина Милоша Црњанског, 2010.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- A, M. *Istorijat političkih događaja od stupanja na vlast Dr. Milana Stojadinovića*. Novi Sad: Velika štamparija Đorđa Ivkovića, b. G.
- Алексић, Душан. *Не могу да ћутим*. Београд: приватно издање, 1935.
- Аноним. *Комунизам и породица*. Београд: Светлост, 1936.
- Аноним. *Може ли социјалист бити хришћанин ?*. Београд: Штампач Ч. Стефановића, ?.
- Аноним. *Патријарх Варнава против комунизма*. Београд: приватно издање, 1942.
- Аноним. *Шта је комунизам дао Русији? Биланс 22-годишње большевичке владавине*. Београд: без издавача, 1939.
- Аноним. *Већ кршћанства – манј комунизма*. Ljubljana: Slovenski dom, 1939.
- Аноним. *Hrvati i komunizam*. Zagreb: Hrvatski akademski klub Eugen Kvaternik, 1936.
- Аноним. *Komunizam protiv kulture: Opća kultura i prosvjeta u SSSR*. Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1938.
- Аноним. *Komunizam protiv vjere*. Zagreb: Moderna socijalna kronika, 1935.
- Аноним. *Socialism Exposed*. London: W. Cloves and sons, 1839.
- Аноним. *Španski zgleđ: Glavna naloga komunizma: Boj proti Bogu*. Ljubljana: Slovenski dom, 1939.
- Aubert, Theodore. *La terre sovietique*. Geneve: EIA, 1927.
- Baltušević, Dimitrije. *Es gibt kein Tod! Wege zur Unsterblichkeit*. Vršac: Jugoslovenska štamparija, 1931.
- Балугџић, Живојин. *Большевизам*. Београд: Геца Кон, 1921.
- Beker, Josip. *Socijalizam ili fašizam ?*. Zagreb: Naš front, 1934.
- Беломиграција у Југославији 1918-1941, Том I*. Београд: ИСИ, 2006.
- Birch, Edward. *Remarks on Socialism*. London: The Religious Tract Society, 1839.
- Богвић, Богомир. *Народна демократија и Хрватско питање*. Вршац: без издавача, 1936.
- Бронтман, Лав. *Совјети освајају северни пол*. Београд: Савремена књига, 1940.
- Вућ, Стјеран. *Комунизам и национализам*. Zagreb: Danica, 1936.
- Бълоє дъло: лътопись бългой борьбы*. Берлинъ : Мъднъий всадникъ, 1927.
- Vade-Mecum Antibolchevique*. Geneve: Bureau Permanent EIA, 1927.
- Васиљевић, Милослав. *Истина о СССРу*. Београд: ЈНП Збор, 1940.

Васиљевић, Милослав. *Криза демократије и будући облик владавине*. ??:, 1938.

Гавриловић, Росанда. *Њ. В. Петар II краљ Југославије*. Београд: Главни одбор друштва кнегиња Зорка, 1936.

Гавриловић, Росанда. *Пожар на Балкану: слике животнога романа: из 1915 године*. Београд: без издавача, 1941.

Гебелс, Јозеф. *Бољшевизам у теорији и пракси: говор Гебелс-а у Нирнбергу 1936 год.* Берлин: М. Милер и син, 1936.

Gide, Andre. *Povratak iz SSSR i dopune tom povratku iz SSSR*. Zagreb: Glas rada, 1952, X-XII.

Goldring, Arthur. *Socialism and Religion*. London: ASU, 1915.

Grahame, Stewart. *Socialism: An Actual Experiment*. London: ASU, 1910.

Dark, Sidney. *The Tyranny of Socialism*. London: ASU, 1909.

de Smeth, Maria. *Viva España! Arriba España!*. Berlin: Niebelungen Verlag, 1937.

Дежелић, Велимир. *Садашњи живот руског сељака: црвено село*. Београд: без издавача, 1935.

Deželić, Velimir (sin). *Crveno selo*. Zagreb: privatno izdanje, 1934.

Die Weltfront: Stimmen zur Judenfrage. Berlin/Leipzig: Nibelungen Verlag, 1935.

Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934.–1945. iz arhiva UDBA-e, priredio Željko Karaula. Zagreb: Despot infinitus, 2020.

Dragović, Vuk. *SSSR: Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika*. Београд: Nolit, 1940.

Драшковић, Милорад. *У одбрану отаџбине*. Београд: Млада демократија, 1921.

Духовни живот у СССРу. ??:, ?.

Earl of Wemyss. *The Socialist Spectre*. London: Watts and co, 1907.

Ehrt, Adolf. *Bewaffneter Aufstand! Enthüllungen über den kommunistischen Umsturzversuch am Vorabend der nationalen Revolution*. Berlin/Leipzig: Eckert Verlag, 1933.

Ehrt, Adolf. *Révolte armée: révélations sur le tentative d'insurrection communiste à la veille de la Révolution nationale*. Berlin: Eckart, 1933.

Exposure of the Socialist Conspiracy: The Socialist Secret Plan of Campaign. London: ASU, 1911.

Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Београд: Геца Кон, 1921.

Zašto rat protiv Staljina? Uzroci, koji su doveli do rata između Njemačke i SSSR: crvena knjiga antikomiterne. Zagreb: b. I, 1941.

Историја грађанских странака у Југославији, уредник Момчило Павловић. Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Јевђевић, Добросав. *Изабрани чланци*. Нови Сад: Јовановић и Богданов, 1925.

Јовановић, Драгољуб. *Земља и рад*. Београд: М. Прелић, 1940.

Југославикус. *Комунизам у теорији и пракси*. Београд: без издавача, 1939.

Југославикус. *Сведочанства о Совјетској унији: Очевици говоре*. Београд: Студентске новине, 1937.

Jugoslovenska akcija. Stenografske beleške sa prvog šireg sastanka delegata Jugoslovenske akcije u Zagrebu. Београд: Jugoslovenska zemlja, 1932.

Казнителни законик за Књажество Србију. Београд: Књажеско српска књигопечатња, 1860.

Kramár, Karel. *Die russische Krisis. Geschichte und Kritik des Bolschewismus*. Tübingen: Mohr, 1926.

Kidd, William John. *Socialism Denounced as an Outrage Against the Laws of God and Man*. London: Hatchard and sons, 1840.

- Косић, Мирко. *Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам*. Чачак: Чачански глас, 1933.
- Ксјуњин, Алексеј. *Ко је Распућин?*. Београд: приватно издање, 1924.
- Ксјуњин, Алексеј. *Од Николе II до Лењина*. Београд: приватно издање, 1924.
- Ксјуњин, Алексеј. *Русија која долази: банкротство московског комунизма*. Београд: приватно издање, 1927.
- Куп, Вела. *Revolutionary Essays*. London: Carl Slienger, 1977.
- Лапчевић, Драгиша. *Историја социјализма у Србији*. Београд: Геца Кон, 1922.
- Либкнехт, Виљем. *Шта су социјалдемократи и шта хоће они ?*. Београд: Издање Социјалистичке књижаре, 1908.
- Љотић, Димитрије. *Сабрана дела*, 1–12. Београд: Задруга, 2001.
- Marsh, John. *The Truth about the Paris Commune*. London: ASU, 1911.
- Memorandum by the Serbian Socialist Party upon the Conditions in Occupied Serbia*. Washington: Serbian Press Bureau, 1918.
- Милићевић, Владета. *Усташа: Хрватска револуционарна организација*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2018.
- Мир Божији или комунистички немир: Божићна посланица његове светости српског патријарха Варнаве*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1936.
- Михалчев, Димитрије. *Живот у С.С.С.Р.* Београд: Седма сила, 1940.
- Музикравић, Сава. *Социјализам и комунизам*. Београд: Социјалистичка књижара Туцовић, 1927.
- Н, С. Ј. *Комунизам, његова историја, наука и задаћа с хришћанске тачке гледишта*. Београд: Штампарија задруге штампарских радника, 1880.
- О'Вриан, М. Д. *Socialism Means the Abolition of Family Life*. London: ASU, 1910.
- Osnovna programska načela Jugoslovenske akcije*. Beograd: Jugoslovenska akcija, ?.
- Pavelić, Ante. *Strahote zabluda: komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*. Zagreb: St. Kugli, 1937.
- Павловић, Живојин. *Биланс Совјетског термидора*. Београд: Д. Т. Поповић, 1940.
- Пелагић, Васа. *Вјерозаконско учење Талмуда или Огледало чивутског поштења*. Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1879.
- Пелагић, Васа. *Наука и радни народ или Шта вели наука у корист радног народа*. Шид: Право народа, 1910.
- Поповић, Милан Л. *Културна и национална борба Војводине*. Београд: Штампарија "Златибор", 1926.
- Поповић, Милан Л. *Културни утицај Војводине и национална мисија Србије*. Београд: Удружење Војвођана у Београду, 1930.
- Поповић, Милан Л. *Личност Војислава Маринковића*. Београд: Млада Србија, 1935.
- Поповић, Милан Л. *Михаило Полит-Десанчић: прилог за политичку историју Војводине*. Београд: без издавача, 1930.
- Поповић, Милан Л. *Сликарска уметност у Војводини*. Београд: Штампарија "Златибор", 1927.
- Поповић, Милан Л. *Срби у Угарској и Србија као пијемонт српства*. Нови Сад: Парна штампарија Ђорђа Ивковића, 1912.
- Правила друштва Југословенска акција*. Београд: Штампарија Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга, 1930.
- Правила издавачке задруге Југословенска земља*. Београд: приватно издање, 1932.
- Правила Југословенске акције*. Београд: Планета, 1932.

- Правила Југословенске радничке заједнице.* Београд: Меркур, 1933.
- Правила Савеза београдских Орјуна.* Београд: Штампарија Родољуб, 1924.
- Pravila Jugoslovenskih nacionalnih radničkih sindikata.* Београд: JNRS, 1930.
- Програм и штатут социјалдемократске странке Босне и Херцеговине.* Сарајево: Исламска дионичка штампарија, 1909.
- Radošević, Mijo, Franjo Markić. *Memorandum addressed by The Yugoslav Socialists to the International Socialist Peace Conference in Stockholm.* London: Yugoslav Workmen's Association, 1917.
- Radošević, Miško. *Republika Svetu Svijetu Dika! H.R.S.S. i Treća Internacionala.* Zagreb: Naša snaga, 1924.
- Рашић, Вој. *Споменица М. Вана.* Београд: Д. Димитријевић, 1910.
- Rickaby, Joseph. *Socialism: A Reply to Lawrence Grönlund.* London: Catholic Truth Society, ?.
- Rosenberg, Alfred. *Die Tagebücher von 1934 bis 1944.* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2015.
- Rubčić, Nikola. *Robija.* Novi Sad: Jovan Rašković, 1999.
- Ръч Обера произнесенная въ зациту Полунина передъ судомъ присяжныхъ въ Лозаннѣ: по дѣлу объ убійствѣ Воровскаго : переводъ съ французскаго.* Бѣлградъ : Издательство М. А. Суворина Новое Время, 1924.
- Сергијевски, Петар. „Планска организација“ *совјетске привреде.* Без места: без издавача, 1934.
- Симић, Владимир. *Идеолошки фронтови.* Београд: Соко, 1937.
- Smith, John. *England's Ruin or John Smith's Answer to Mr Blatchford's Plea for Socialism.* London: Walter Scott, 1895.
- Smith, Samuel. *Fallacies of Socialism Exposed: Being a Reply to the Manifesto of The Democratic Federation.* London: William Reeves, 1884.
- Socialism. Speech of the Right Reverend the Lord Bishop of Exeter on Socialism.* London: Walter and Co, 1840.
- Споменица о прослави десетогодишњице ударања темеља Фабрике хартије Милана Вана 1921– 1931.* Београд: приватно издање, 1931.
- St. Gabrijel. *Ćivot i Talmud: najveći neprijatelj svih nežidova.* Osijek: bez izdavača, 1941.
- St. Gabrijel. *Židovstvo i lažna asimilijacija ćifuta.* Osijek: bez izdavača, 1941.
- Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, VIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 17. марта 1937.* Београд: Службени лист, 1937.
- Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 21. марта 1937.* Београд: Службени лист, 1937.
- Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIII редовни састанак Сената Краљевине Југославије, држан 22. марта 1937. године.* Београд: Службени лист, 1937.
- Schebek, Alfred. *Domáci a zahraniční obchod SSSR.* Praha: Mezinárodní dohoda proti III. Internacionále. Národní odbor československý, 1931.
- Schebek, Alfred. *Dvě přednášky o organizaci a činnosti III. Internacionály.* Praha: Mezinárodní dohoda proti III. Internacionále. Národní odbor československý, 1929.
- Selected Works of Robert Owen: The Development of Socialism,* edited by Gregory Claeys. London: Routledge, 2016.
- Томић, Јаша. *Јеврејско питање.* Нови Сад: Парна штампарија Николе Димитријевића, 1884.
- Топаловић, Живко. *Напад владе на Југословенски социјалистички (комунистички) раднички покрет.* Нови Сад: без издавача, 1919.

- Туцовић, Димитрије. *Србија и Арбанија: један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*. Београд: Нова штампарија С. Раденковића и Брата, 1914.
- The Case against Socialism: A Handbook for Speakers and Candidates*. London: George Allen and sons, 1908.
- The Grave diggers of Russia*. Arabi: Sons of Liberty, 1971.
- Thiers, Adolphe. *Rights of Property: A Refutation of Communism and Socialism*. London: R. Groombridge, 1848.
- Ćuruvija, Slavko. *Ibeovac: Ja, Vlado Darčević*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.
- Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. год*. Београд: Геца Кон, 1927.
- Faraday, W. B. *Socialism and The United Free Church of Scotland*. London: ASU, 1911.
- Филиповић, Филип. *Партија, синдикати и совјети*. Београд: Социјалистичка књижара Туцовић, 1920.
- Hitler, Adolf. *Hitler's Second Book: German Foreign Policy*, edited by Artur Kemp. E book: Ostara publications, 2014.
- Commercial and Industrial Organizations of the United States*. Washington: Department of Commerce, 1929.
- Cosby, Dudley. *The Menace of Socialism*. Middleton: John Bagot, ?.
- Црњански, Милош. *Есеји и чланци, I*. Београд/Лозана: Задужбина Милоша Црњанског/L'Age d'Homme, 1999.
- Црњански, Милош. *Политички чланци 1919-1939*. приредио Часлав Николић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског/Catena mundi, 2017.
- Црњански, Милош. *Путониси*, књ. I–II. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, 1995.
- Čengić, Enes. *Sa Krležom iz dana u dan: Trubač u pustinji duha*. Zagreb: Globus, 1985.
- Šarić, Dr. Ivan. *O pobožnosti*. Sarajevo: Regina Apostolorum, 1936.
- Шта хоће Југословенска акција*. Осиек: Народна штампарија, 1934.
- Шта хоће Југословенска акција*. Осиек: Народна штампарија, 1934.
- Štajner, Karlo. *7000 dana u Sibiru*. Zagreb: Globus, 1971.
- Wermuth, Karl, Wilhelm Stieber. *Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin: Hayn, 1853.
- Where Socialism has Failed: 24 Examples*. London: ASU, 1913.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

- Antikomunistički bilten: Boljševizam u teoriji i praksi* (1939)
- Билтен Југословенског антимарксистичког комитета* (1937–1941)
- Билтен Лиге Обера* (1933–1934)
- Vogoslovska smotra* (1940)
- Браничевски весник* (1936–1941)
- Вестник советской юстиции* (1928)
- Видовдан* (Нови Сад) (1922–1923)
- Vidovdan* (Ljubljana) (1921–1924)
- Vihor* (1937)
- Возрождение* (1931–1935)
- Време* (1920–1941)
- Glas Koncila* (2011)
- Гласник: Службени орган Српске православне патријаршије* (1937)

Das Volk: Kampfblatt für Völkische Kultur und Politik (1936)
Deutsches Volksblatt (1926)
Život (1930–1931, 1934–1937)
Zagrebačka Orjuna (1923)
Известия (1931, 1934, 2003)
Jugoslovenska reč (1932–1933)
Klasna borba (1929)
Lički Hrvat (1938)
Mi mladi borci (1936–1939)
Наша газета (2009, 2012)
Независимая газета (2006)
Nezavisna Hrvatska Država (1938)
NIN (1997)
Нова смена (1939)
Орјуна (Београд) (1927)
Орјуна (Љубљана) (1923–1924)
Отаџбина (1935–1936)
Plamen (1919)
Робода (1921–1922)
Политика (1920–1941)
Правда (1920–1941)
Предстража (1922)
Rtijski list (1920)
Ришки prijatelj (1922)
Пут (1931)
Самоуправа (1924, 1931)
Слободна ријеч (1937)
Slovenec (1932–1940)
Slovenski gospodar (1920, 1937–1940)
Службене новине (1929)
Социјалистичке радничке новине (1921)
Србадија (1923)
Трговински гласник (1940)
The Brisbane Courier (1923)
The Greenville News (1934)
The Irish Monthly (1936)
The Lausanne Project (2021)
The New York Times (2016)
Учителјски tovariš (1927, 1935)
Hinton Daily News (1937)
Hrvatski Domobran (1931)
Хришћанска мисао (1935–1939)
Contra Komintern: Kampforgan der Antibolschewistischen Weltbewegung (1937)
Црвена застава/Crvena zastava (1919)
Шумадијска Орјуна (1923)

ИЗВОРИ НА ИНТЕРНЕТУ

Борис Р. Гершельман, *Русский идеал христианского государства. Ротаторное издание РТХД*. Доступно на: <https://rusidea.org/250943207>

„Die rote Pest“, доступно на: https://www.filmportal.de/en/movie/die-rote-pest_8a5325a00dd7480a9ba5fdaa69fd45ad;

„Grivec, Franc“, *Slovenska biografija*, доступно на: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi216260/>

„La Peste rouge“, доступно на: <https://www.cinemas-du-grutli.ch/films/31305-la-peste-rouge>;

„Мајски манифест“, Виена, 15 мај 1924 г. Доступно на: https://mk.wikisource.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%98%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%82;

«Charles-Georges Duvanel», доступно на: <https://reto.ch/cgi-bin/filmo.pl?what=Charles-Georges%20Duvanel&where=director&start=21>.

Barbara Šarić, „Doviđenja poslije revolucije“, Dostupno na: <https://vizkultura.hr/dovidjenja-poslije-revolucije/>

Christian Protest Committee (Resolution), Volume 233: debated on Monday 23 December 1929. Доступно на: [https://hansard.parliament.uk/Commons/1929-12-23/debates/8933f6b6-bd9d-4c5f-8084-dad2fef4892a/ChristianProtestCommittee\(Resolution\)](https://hansard.parliament.uk/Commons/1929-12-23/debates/8933f6b6-bd9d-4c5f-8084-dad2fef4892a/ChristianProtestCommittee(Resolution));

Karl Radek, „Mussolini’s campaign against the Italian Communists“, *International Press Correspondence*, Vol. 3 No. 25, 13 March 1923, 195–196. доступно на: <https://www.marxists.org/archive/radek/1923/03/mussolini.htm>

Krležijana, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://krlezijana.lzmk.hr>

Pope VI. Pius IX, *Qui Pluribus: On Faith and Religion* (1846). Доступно на <https://www.papalencyclicals.net/pius09/p9quiplu.htm>

Pope Pius XI, *Divini Redemptoris: On Atheistic Communism*, (1937). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11divin.htm>

Pope Pius XI, *Mit Brennender Sorge: On the Church and the German Reich* (1937). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11brenn.htm>

Pope Pius XI, *Quadragesimo Anno: Reconstruction of the Social Order* (1931). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11quadr.htm>

Pope Pius XI, *Ubi Arcano Dei Consilio: On the Peace of Christ in His Kingdom* (1922). Доступно на: <https://www.papalencyclicals.net/pius11/p11arcan.htm>

Primorski slovenski biografski leksikon. Доступно на: <https://www.slovenska-biografija.si/>

Stefan Gužvica, „Manifest Balkansko-podunavske komunističke federacije“, *Novi plamen*, 23. 4. 2020. Dostupno na: <https://www.noviplamen.net/glavna/manifest-balkansko-podunavske-komunisticke-federacije/>

РАДОВИ У РУКОПИСУ

Анђелковић, Милица. *Шестојануарска диктатура и Кривични закон Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Мастер рад, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2018.

Вуклиш, Владан. *Југословени, Шпански грађански рат и ратна емиграција, Докторска дисертација*. Бања Лука: Филозофски факултет, 2022.

Драгосављевић, Василије. *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радикалне деснице у међуратном периоду (1921-1941)*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017.

Lesjak, Matic. *Franc Ksaver Lukman v slovenski kulturni zgodovini*, magistrarski rad. Ljubljana: Univerza u Ljubljani, 2017.

Матијашевић, Мартин. *Закон о Заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године у Краљевини Југославији – правни, политички и безбедносни аспекти*. Докторска дисертација, Ниш: Универзитет у Нишу, Правни факултет, 2020.

Милетић, Марко. *Политика одбране Југославије (1945-1958): идеје и пракса*, Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет, 2021.

Мићић, Срђан. *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925-1938)*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017.

Пилиповић, Радован. *Српска православна црква, Руска загранична црква, Московска патријаршија (1920-1940) – узајамне везе, утицаји и односи*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2017.

Thausing, Charlotte. *Die Emigration der Mennoniten aus der Sowjetunion*. Diplomarbeit, Wien: Universität Wien, 2010.

Туцовић, Радосав. *Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941-1944)*. Докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет, 2021.

МОНОГРАФИЈЕ

Anatomy of Anti-Communism: A Report Prepared for the Peace Education Division of the American Friends Service Committee. New York: Hill and Wang, 1969.

Antikommunismus: vom Kölner Kommunistenprozeß 1852 zu den Berufsverboten heute. Frankfurt am Main: Marxistische Blätter, 1972.

Antikommunismus: vom Kölner Kommunistenprozeß 1852 zu den Berufsverboten heute, Frankfurt am Mein: Marxistische Taschenbücher, 1972.

Базанов, Петр Николаевич. *Братство русской правды—самая загадочная организация Русского зарубежья*. Москва: Посев, 2013.

Байерляйн, Бернхард. *Предатель – ты Сталин!*. Москва: РОССПЭН, 2011.

Бајин, Зоран. *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј, 2021.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevne Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*. Beograd: INIS, 1994.

Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, Knj. 1. Zagreb: Liber, 1974.

Boban, Ljubo. *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.

Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову*. Београд: САНУ, 1985.

Bosić, Milovan. *Izvori za istoriju Komunističke partije Jugoslavije (1919-1941)*. Beograd: Komunist, 1984.

Boškova, Nada. *Yugoslavia and Macedonia before Tito: Between Repression and Integration*. London/New York: I. B. Tauris, 2017.

Bošković, Ivan. *ORJUNA – ideologija i književnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2006.

Crampton, R. J. *Bulgaria*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

- Ватлин, Александр. *Коминтерн: идеи, решения, судьбы*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2009.
- Vesović, Milan. *Legalna štampa Komunističke partije Jugoslavije 1929-1941*. Beograd: ISI, 1989.
- Vesović, Milan. *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*. Beograd: ISI, 1979.
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971.
- Vinaver, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- Vlajčić, Gordana. *Osma konferencija zagrebačkih komunista*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske/Školska knjiga, 1976.
- Vujošević, Ubavka. *Nestajali netragom: Jugosloveni - žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.
- Восточная Европа после Версаля*. Санкт Петербург: Алетея, 2007.
- Гавриловић, Слободан. *Живојин Павловић и Биланс совјетског термидора*. Београд: Евро-Гиунти, 2011.
- Gligoriјеvić, Branislav. *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Gligoriјеvić, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju/Narodna knjiga, 1979.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2000.
- Gužvica, Stefan. *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge*. Tallinn : TLU Press, 2020.
- Два века развоја Србије – статистички преглед*. Београд: Републички завод за статистику, 2008.
- Дедијер, Владимир. *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*. Београд: Култура, 1953.
- Dediјer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Vol. II*. Rijeka/Zagreb: Liburnija/Mladost, 1981.
- Дембски, Славомир. *Между Берлином и Москвой: Германско-советские отношения в 1939-1941 гг.* Москва: Политическая энциклопедия, 2018.
- Der Antikommunismus in seiner Epoche: Weltanschauung und Politik in Deutschland, Europa und den USA*, Hsg. von Norbert Frei, Dominik Rigoll. Berlin: Wallstein Verlag, 2017.
- Der Spanische Bürgerkrieg: Literatur und Geschichte*. Hg. Günther Schmigalle. Frankfurt am Main: Vervuert, 1986.
- Diederich, Reiner, Richard Grübling, Max Bartholl, *Die Rote Gefahr: Antisozialistische Bildagitation 1918-1976*. Berlin: VSA, 1976.
- Dimitriјеvić, Sergije. *Socijalistički radnički pokret u Srbiji*. Beograd: Nolit, 1982.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Стубови културе, 1996.
- Димић, Љубодраг и Жутић, Никола. *Алојзије Степинац – држава, црква, надбискуп (1934–1941)*. Београд: Филип Вишњић, 2017.
- Dimić, Ljubodrag i Žutić, Nikola. *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Dioudonnat, Pierre-Marie. *Je suis partout – 1930–1944 les maurrassiens devant la tentation fasciste*. Paris: La table ronde, 1973.

- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograda: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Драгосављевић, Василије. *Идеје фашизма у Краљевини СХС: Организација југословенских националиста (1921-1929)*. Београд: Медијски центар „Одбрана“, 2020.
- Ђорђевић, Драгослав. *На раскрсници: прилози за српску историју Другог светског рата*. Торонто: Братство, 1988.
- Ђурић Мишина, Вељко. *Злочин је почео раније: прилози за историју страдања Срба у бановинама Приморској и Савској 1934-1939. и Бановини Хрватској 1939-1941. године*. Београд: приватно издање, 2004.
- Essays in Anti-Labour History: Responses to the Rise of Labour in Britain*, edited by Kenneth D. Brown. London: Palgrave Macmillan, 1974.
- Evans, Richard J. *The Third Reich in Power 1933-1939*. London: Allen Lane, 2005.
- Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*. Beograd: Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ-a, 1970.
- Živković, Dušan. *Narodni front Jugoslavije 1935-1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Животић, Александар. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941*. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- Жорж, Бранислав. *Завод у Смедеревској Паланци: острво спаса или робијашница*. Београд : Нова Искра, 2013.
- Жорж, Бранислав. *Краљевски сенатор*, Београд: приватно издање, 2023.
- Зајечарановић, Глигорије. *Филозофија марксизма*. Ниш: Градина, 1974.
- Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, Књига II. Београд: Центар за марксизам/Просвета, 1989.
- Илић, Снежана. *Светозар Прибићевић – стварање и очување југословенске државе*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2018.
- Пкић, Goran, Marina Matić Bošković. *Javno tužilaštvo u Srbiji- Istorijski razvoj, međunarodni standardi, uporedni model i izazovi modernog društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2019.
- Irving, David. *Goebbels. Mastermind of the Third Reich*. London: Focal Point Publishing, 1996.
- Историја Савеза комуниста Југославије*. Београд: Комунист/Народна књига/Рад, 1985.
- История внешней политики СССР, Том первый 1917-1945 гг.* Москва: Наука, 1980.
- История Коммунистического Интернационала 1919-1943. Документальные очерки*, Москва: Наука, 2002.
- Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Jareb, Mario. *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest/Školska knjiga, 2006.
- Kalezić, Vasilije. *Pokret socijalne literature*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 1999.
- Карапанцић, Боривоје. *С вером у Бога за краља и отаџбину – Добровольци 1941–1991*. Кливленд: приватно издање 1991.
- Карапанцић, Боривоје. *Сећање на преминуле и разговори са живим савременицима*. Београд: Слободна књига, 1998.
- Katardžiev, Ivan. *Prilog pitanju nastanka i razvitka komunističkog pokreta u Makedoniji i aktivnost KPJ u periodu od 1919. do 1920. godine*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968.

- Качаки, Јован. *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији: библиографија радова 1920-1944*. Београд: Жагор/Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2003.
- Keene, Judith. *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain During the Spanish Civil War, 1936-1939*. Leicester: Leicester University Press, 2001.
- Kellogg, Michael. *The Russian Roots of Nazism: White Russians and the Making of National Socialism, 1917-1945*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Kemura, Ibrahim. *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.
- Kershaw, Ian. *Hitler*. London: Penguin Books, 2008.
- Knightly, Phillip. *Prva žrtva*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1977.
- Kolakovski, Lešek. *Glavni tokovi marksizma, Tom I*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980.
- Колкер, Б. М., И. Э. Левит, *Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939 – июнь 1941)*. Москва: Наука, 1971.
- Кољанин, Милан. *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2008.
- Коста Новаковић у радничком покрету Србије и Југославије*. Чачак: Институт за историју радничког покрета/Међуопштински историјски архив, 1989.
- Ковачев, Вујица. *Na zajedničkom frontu revolucije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.
- Krebs, Gerhard. *Japans Deutschlandpolitik 1935-1941. Eine Studie zur Vorgeschichte des Pazifischen Krieges*. Hamburg: MOAG, 1984.
- Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus, 1983.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Lemmons, Russel. *Goebbels and Der Angriff*. Lexington: The University Press of Kentucky, 1994.
- Ломпар, Мило. *Црњански – биографија једног осећања*. Нови Сад: Православна реч, 2019.
- Ломпар, Растко. *Димитрије Љботић – учитељ или фарисеј?*. Београд: Catena mundi, 2021.
- Marković, Dragan, Ljubiša Ristović. *Pred nepriznatim sudom: Veliki sudski procesi komunistima u predratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Kultura, 1959.
- Marković, Slobodan Ž. *Književni pokreti i tokovi između dva rata*. Beograd: Obelisk, 1970.
- Mészáros, Sándor. *Mađari u Vojvodini 1929-1941*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1989.
- Milin, Ljubomir. *Beli teror*. Novi Sad: Naprijed, 1959.
- Миладиновић, Иван. *Кад говори мртав краљ. Политичка позадина атентата на краља Александра I Карађорђевића у светлу нових и старијих чињеница*. Београд: Јасен, 2019.
- Миленковић, Тома. *Калмици у Србију 1920-1944*. Београд: TRACO, 1998.
- Милорадовић, Горан. *Карантин за идеје*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.
- Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969.
- Mitrović, Andrej. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975.
- Мићић, Срђан. *Од бирократије до дипломатије: историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд: ИНИС, 2018.
- Мишић, Саша. *Албанија - пријатељ и противник: југословенска политика према Албанији 1924-1927*. Београд: Службени гласник, 2009.

- Moissonnier, Maurice, Kevin Passmore. *The Right in France from the Third Republic to Vichy*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Münster, Reinhold. *Raum – Reise – Sinn. Spanien in der Reiseliteratur, Band II*. Berlin: Königshausen und Neumann, 2017.
- Назаров, Михаил. *Миссия русской эмиграции, Том II*. Москва: Русская идея, 2020.
- Nemačka obaveštajna služba, Vol. II*. Beograd: Uprava državne bezbednosti, III odeljenje, 1955.
- Нешовић, Слободан. *Моша Пијаде и његово време*. Београд: Просвета, 1968.
- Николић, Миодраг. *Историја и статистика о три Југославије*. Београд: Републички завод за статистику, 2020.
- Николић, Коста. *Большевизација КПЈ 1919-1929*. Београд: Институт за савремену историју, 1994.
- Оћак, Иван. *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1919)*. Zagreb: Naprijed/Arhiv Hrvatske/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1988.
- Оћак, Иван. *Gorkić: život, rad i pogibija*. Zagreb: Globus, 1988.
- Оћак, Иван. *U borbi za ideje Oktobra*. Zagreb: Stvarnost, 1976.
- Palacios, Jesús. *La España totalitaria: Las raíces del franquismo*. Barcelona: La España plural, 1999.
- Passmore, Kevin. *From Liberalism to Fascism: The Right in a French Province, 1928-1939*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Перић, Боривоје. *Моравска свитања: хроника општине Велика Плана*. Велика Плана: Општински одбор СУБНОР, 1986.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit, 1981.
- Петровић, Драган. *Краљевина Југославија и СССР 1929-1935*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2019.
- Петровић, Драган. *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2017.
- Петровић, Драган. *Краљевина СХС и Совјетска Русија (СССР), 1918-1929*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2018.
- Petrović, Jelena. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. New York: Palgrave Macmillan, 2019.
- Petrović, Slobodan. *Sedam sekretara SKOJ-a*. Beograd: Rad, 1962.
- Pleterski, Janko. *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985.
- Požar, Petar. *Jugoslaveni - žrtve staljinskih čistki: (dokumentarna kronika)*. Beograd: Nova knjiga, 1989.
- Поповић, Небојша. *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју, 1997.
- Поповић, Никола. *Србија и Руска револуција 1917-1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Посадский, Антон Викторович. *Полковник В.К. Манакин и Саратовский корпус: эпизод в гражданской войны*. Москва: АИРО-XXI, 2018.
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.
- Прокић, Драгутин. *Из борбе за слободу школе и учитеља*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС, 1971.
- Радојевић, Мира. *Српски народ и југословенска краљевина 1918-1941, Том I*. Београд: Српска књижевна задруга, 2019.

- Рат у миру*, уредници Роберт Герварт, Џон Хорн. Београд: Архипелаг, 2013.
- Рашевић, Вељко. *Оглед о схватањима Димитрија Љотића*. Београд: Библиотека "Милан Грол", 2004.
- Redžić, Enver. *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svetlost, 1983.
- Reichel, Hubert. *Die Russen kommen – punktlich: Antikommunistische Legenden und Kreuzzüge von den 20er Jahren bis zu Reagan und Strauß*. Frankfurt am Main: Marksistische Blätter, 1983.
- Ribar, Ivan. *Stara Jugoslavija i komunizam: Zakoni, sudovi i zatvori i logori u staroj Jugoslaviji protiv komunista*. Zagreb: Stvarnost, 1967.
- Ристановић, Раде. *Београдски равногорци: ЈВУО и равногорски покрет у окупираном Београду*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.
- Севостьянов, Г. Х. *Москва-Вашигтон: Дипломатические отношения*. Москва: Наука, 2002.
- Сиполс, В. Я. *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны*. Москва: Международные отношения, 1989.
- Sirgiovanni, George. *An Undercurrent of Suspicion: Anticommunism in America During World War II*. New Jersey: Transaction, 1990.
- Слијепчевић, Ђоко. *Историја Српске православне цркве, Том III*. Београд: ЈПЈ, 2002.
- Southworth, Herbert R. *Conspiracy and the Spanish Civil War: The Brainwashing of Francisco Franco*. London/New York: Routledge, 2002.
- Stachura, Peter D. *Poland 1918-1945: An Interpretive and Documentary History of the Second Republic*. London/New York: Routledge, 2004.
- Stipetić, Zorica. *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1982.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Studenti Beogradskog univerziteta 1838-1941. Hronologija političkog života*. Beograd: Univerzitetski odbor za proslavu 50 godina SKJ i SKOJ, 1971.
- Sywottek, Jutta. *Mobilisierung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den zweiten Weltkrieg*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1976.
- Стефановић, Младен. *Збор Димитрија Љотића*. Београд: Народна књига, 1984.
- Судоплатов, Павел. *Разные дни тайной войны и дипломатии, 1941 г.* Москва: Олма-Пресс, 2001.
- Судоплатов, Павел. *Спецоперации. Лубянка и Кремль*. Москва: Олма Пресс, 1997.
- Тешић, Драган. *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*. Београд: ИСИ, 1997.
- Toczek, Nick. *Haiters, Baiters and would-be Dictators: Anti-Semitism and the UK Far Right*. London/New York: Routledge, 2016.
- Traverso, Enzo. *Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945*. London/New York: Verso, 2017.
- Ulam, Adam. *Nedovršena revolucija*. Beograd: Prosveta, 1990.
- From Communism to Anti-Communism: Photographs from the Boris Souvarine Collection at the Graduate Institute*. Geneva: Graduate Institute, 2016.
- Фундић, Душан. *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*. Београд: Балканолошки институт САНУ/Клио, 2021.
- Handbuch des Antisemitismus: Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, Band 5*, hsg. von Wolfgang Benz. Berlin: De Gruyter Saur, 2012.
- Ноптнер, Јакоб. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1972,

- Хронологија Радничког покрета и СКЈ 1919-1979, Том I.* Београд: Институт за савремену историју, 1985.
- Цветковић, Славољуб. *Југославија 1939-1941: совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата.* Београд: ИСИ, 1999.
- Светковић, Slavoljub. *Idejne borbe u KPJ 1919-1928.* Beograd: ISI, 1985.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata, knjiga 2.* Zagreb: JAZU, 1961.
- Шириня, К. К. *Стратегија и тактика Коминтерна в борбе против фашизма и войны.* Москва: Издательство политической литературы, 1979.
- Шкаренков, Леонид. *Агония белой эмиграции.* Москва: Мысль, 1987.
- Welch, David. *The Third Reich: Politics and Propaganda,* Second Edition. London/New York: Routledge, 2002.
- Wippermann, Wolfgang. *Heilige Hetzjagd: Eine Ideologiegeschichte des Antikommunismus.* Berlin: Rotbuch Verlag, 2012.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

- Abramović, Ivica. „Istina o takozvanom Ličkom ustanku 1932. godine u Brušanima“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXII, No. 1–2, 1990, 187–207.
- Антонић, Слободан. „Демократија у Србији уочи Првог светског рата“. *Социолошки преглед*, Vol. XLVIII, 2014, 421–458.
- Антонић, Слободан. „Оснивање Социолошког прегледа 1938. године“. *Социолошки преглед*, Vol. LII, No. 1, 2018, 7–23.
- Аврамовски, Živko. „Pitanje Sovjetsko-rumunskog pakta, pad Tituleskua i posledice za rumunsku spoljnopolitičku orijentaciju“. *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 5–92.
- Axboe Nielsen, Christian. „Policing Yugoslavism. Surveillance, Denunciations and Ideology during King Aleksandar’s Dictatorship 1929–1934“. *East European Politics and Societies*, Vol. XXIII, No. 1, 2009, 34–62.
- Babić, Nikola. „Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje“. *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 33–54.
- Бајић, Предраг. „Делатност ОРЈУНА-е и СРНАО-а у Војводини кроз призму њихове штампе“. *Свеске за историју Новог Сада*, Vol. XIX, 2017, 92–141.
- Бајић, Предраг. «Српство и југословенство у политици Српске националне омладине (Срнао)». *Култура полиса*, Vol. II, No. 2–3, 2005, 165–179.
- Behrends, Jan. „Back from the USSR: The Anti-Comintern Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935–41)“. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. X, No. 3, 2009, 527–556.
- Belić, Stevan. „Stvaranje bataljona ‘Đaković’ u Španiji“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. I, 1964, 307–335.
- Biber, Dušan. „O padu Stojadinovićeve vlade“. *Istorija XX veka*, Vol. VIII, 1966, 5–71.
- Бјелајац, Миле. „Дјелатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“. *Токови*, Vol. I, 1990, 227–246.
- Бјелајац, Миле. «Покушај стратешког ослоњања Југославије на СССР 1939–1941». *Војноисторијски гласник*, Vol. I–II, 2006, 41–66.

- Boban, Ljubo. „Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. III, No. 1, 1971, 153–209.
- Vogdanović, Mira. „Srpska socijaldemokratska partija i seljaštvo 1903–1914“. *Tokovi istorije*, Vol. I–II, 1994, 106–123.
- Бојић, Душца. „Писма Тонија Шлегела из збирке архивске грађе Историјског музеја Србије“. *Архив*, No. 1–2, 2007, 179–188.
- Бојковић, Душан. „У ишчекивању `новог империјалистичког рата`: ставови југословенских комуниста о војсци Краљевине Југославије 1935–1941“. *Војноисторијски гласник*, No. 2, 2013, 181–182.
- Војковић, Душан. „The Communist Party of Yugoslavia during the Autocratic Rule of King Aleksandar Karađorđević“. *Tokovi istorije*, No. 3, 2015, 65–87.
- Бонцић, Драгомир, Раде Ристановић. „Београдски студенти и политичке организације 1935–1941“. *Зборник радова Филозофског факултета*, Vol. II, 2020, 187–214.
- Бонцић, Драгомир. „Историјска ветикала утицаја левице – студентске демонстрације пре 1968. и „Црвени универзитет“ пре „Универзитета Карл Маркс““. *Политичка ревија*, Vol. LIX, No. 1, 2019, 41–56
- Воšković, Ivan. „Splitski orjunaški list Pobjeda i Stjepan Radić“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XXXIX, No. 1, 2007, 117–132.
- Boulmier, Andre. „La Bourgeoisie Lyonnaise aux Origines de L'Union Civique de 1920?“. *Cahiers de l'histoire de l'institute de recherches Marxistes*. Vol. XXXVIII, No. 4, 1980–1981, 106–131.
- Bowd, Gavin, et al. „A century of anti-communisms: a roundtable discussion“. *20th Century Communism*, No. 6, 2014, 22–58.
- Bramsted, E. „Joseph Goebbels and national socialist propaganda 1926–1939: Some aspects“. *Australian Outlook*, Vol. VIII, No. 2, 1954, 65–93.
- Браво, Селма. „Радничке социјалистичке школе у Србији 1903–1914. године“. *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 363–394.
- Валева, Елена Любомирновна. „Возвращение Южной Добруджи Болгарии в сентябре 1940 г.“. у: *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах*. Москва: ИСРАН, 2017, 452–470.
- Весовић, Милан. „Југословенски комунисти и први децембар 1918“. у: *Југословенска држава 1918–1998*, 547–554.
- Vinaver, Vuk. „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929“. *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 93–186.
- Vinaver, Vuk. „KPJ i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije 1939–1941. godine“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IX, 1974, 45–142.
- Vinaver, Vuk. „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903–1910)“. *Istorija 20. veka*, Vol. VI, 1964, 5–68.
- Винавер, Вук. „Балканска сарадња у идеологији југословенских комуниста између два рата“. *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 67–132.
- Винавер, Вук. „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934–1938“. *Зборник Матице Српске за историју*, Vol. 3, 1971, 28–84.
- Виријевић, Владимир. „Делатност Удружења четника у Дежевском, Студеничком и Штавничком срезу тридесетих година 20. века“. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, Vol. 30, 2000, 385–396.

Vlajčić, Gordana. „Antifrakcijske koncepcije Josipa Broza u 1928. godini“, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1972, 19–25.

Војиновић, Милош. „Социјалдемократија“. у: *Срби 1903 – 1914: Историја идеја*, уредник Милош Ковић. Београд: Клио, 2015, 272-279.

Вукомановић, Младен. „Општа радничка друштва и радничке читаонице у Србији 1903-1905. године“. *Токови револуције*, Vol. XVIII, 1984, 201–266.

Vujošević, Ubavka, Dragica Lazarević. „Moša Pijade – novinar, publicista i prevodilac“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. IV, 1967, 179–298.

Vujošević, Ubavka. „Četvrti kongres KPJ – obračun sa „levim“ i desnim frakcionaštvom“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2–3, 1979, 33–66.

Вукомановић, Младен. „Радничке организације у Србији до 1903. године“. *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 5-134.

Вукомановић, Младен. „Успон синдикално-штрајкачких борби у Србији од 1909. до 1912. године“. *Токови револуције*, Vol. XX–XXI, 1988, 105–148.

Глигоријевић, Бранислав. „Демократска и Радикална странка према револуционарним покретима у Југославији“. *Историјски гласник*, Vol. II, 1969, 95–106.

Глигоријевић, Бранислав. „Између православља и католичанства – Ислам у Југославији 1918–1941“. у: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, уредник Славенко Терзић. Београд: Историјски институт САНУ, 1997, 443-454.

Глигоријевић, Бранислав. „Политички покрети и групе са националсоцијалистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом `Збору`“. *Историјски гласник*, Vol. IV, 1965, 35-83.

Глигоријевић, Бранислав. „Руска православна црква у Југославији између два рата“. у: *Руска емиграција у српској култури XX века*, уредник Миодраг Сибиновић, Том I, Београд: Филолошки факултет, 1994, 52-60.

Gligorijević, Branislav. „Katolički blok i ubistvo kralja Aleksandra“. *Istorija XX veka*, No. 1–2, 1991, 23-36.

Gligorijević, Branislav. „Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu, u oktobru 1940. i rasturanje Ljotićevog Zbora“. *Istorijски гласник*, Vol. II, 1963, 52–81.

Gligorijević, Branislav. „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“. *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 247-283.

Gligorijević, Branislav. „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“. *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 345–406.

Gligorijević, Branislav. „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“. *Istorija XX veka*, Vol. V, 1963, 315-396.

Gligorijević, Branislav. „Profašistička organizacija Orjuna i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije“, у: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921 – 1924*. Ljubljana: Partizanska knjiga/Znanstveni tisk, 1975, 123-134.

Gligorijević, Branislav. „Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji“. *Istorijски гласник*, Vol. II-III, 1964, 3-38.

Godeša, Bojan. „Komunizem najveća nevarnost naše dobe – o idejnopolitičnem profilu vodstva političnega katolicizma na Slovenskem na predvečer napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo“. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. 58, No. 1, 2018, 121-145.

Golec, Ivica. „Kazneni postupak protiv prvaka HSS-a Ljudevita Tomašića“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1997, 287-296.

- Goodall, Alex. „Diverging Paths: Nazism, the National Civic Federation, and American Anticommunism, 1933–9“. *Journal of Contemporary History*, Vol. XLIV, No. 1, 2009, 49-69.
- Гришина, Ритта. „Советские спецслужбы и несостоявшийся переворот. Болгария, сентябрь 1922 года“. *Славяноведение*, No. 5, 2002, 15-21.
- Damjanović, Milica. „Koncentracioni logor u Višegradu početkom 1936. godine“. u: *Zbornik radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, 69–118.
- Damjanović, Pero. „Držanje komunista pred klasnim neprijateljem kao moralno-politički i socijalni fenomen“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 317–335.
- Давидовић, Горан. «Југословенски народни покрет "ЗБОР" у чачанском крају 1935–1945. године». *Зборник радова Народног музеја*, Vol. XXX, 2000, 145-195.
- Девих-Убавић, Станка. „Савез абацијских радника“. *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 329–362.
- Денда, Далибор. «Аутомобилска служба у српској војсци 1914/1915». *Војноисторијски гласник*, Vol. 1–2, 2006, 67-77.
- Dobrivojević, Ivana. „Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929. – 1935.)“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2006, 99–137.
- Drakić, Gordana. „Formiranje pravnog sistema u međunarodnoj jugoslovenskoj državi“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. I-II, 2008, 645–655.
- Дубовац, Јован. „Српски социјалисти и Први балкански рат“. *Токови*, Vol. I, 1991, 81-88.
- Durandin, Catherine. „Romania, the War and the Army, 1914-1930“. *War & Society*, Vol. III, No. 2, 1985, 45-68.
- Ђорђевић, Младен. „Организација југословенских националиста (ОРЈУНА): историјат – идеологија – утицаји“. *Нова српска политичка мисао*, Vol. XII, No. 1–4, 2006, 187-219.
- Ђурашковић, Stevo. „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 225–247.
- Engelstein, Laura. „Soviet Policy Toward Male Homosexuality“. *Journal of Homosexuality*, Vol. XXIX, No. 2-3, 1995, 155–178.
- Живановић, Милана. „Слика последњег руског цара код Срба у 20. веку“. у: *Србија и Руска револуција 1917*. Београд: ИНИС/ИСРАН, 2017, 259-281.
- Живановић, Милана. „Совјетски филмови на биоскопском репертоару у Краљевини СХС/Југославији“. *Токови историје*, No. 1, 2016, 115-142.
- Živanović, Milana. „Ideje i planovi borbe protiv komunizma u redovima ruske emigracije u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji“. u: *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Ekstremizam kao faktor destabilizacije odnosa u regionu*, ur. Darko Gavrilović. Golubić: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2020, 53–72.
- Животић, Александар. „Совјетска дипломатија о првим данима окупације Србије (април-јун 1941)“. *Токови историје*, No. 1, 2020, 135–154.
- Жутић, Никола. „Коминтерна и Краљевина Југославија у извештајима Евгенија Жукова“. *Balkanica*, Vol. XXII, 1991, 161-177.
- Zajc, Marko. „ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje. K zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju“. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIV, No. 2, 2014, 101–123.
- Ивановић, Лазар. „Акције радничке класе у Србији у вези са доношењем Закона о радњама до 1905. године“. *Токови револуције*, Vol. I, 1967, 249–273.
- Ивановић, Лазар. „Борба радничке класе Србије за доношење Закона о радњама до 1910“. *Токови револуције*, Vol. VIII, 1972, 205–299.

- Ивановић, Лазар. „Борба радничке коморе у Србији за спровођење Закона о радњама 1910–1914“. *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 261–327.
- Ивков, Добрила. „Делатност Савеза кожарско-прерађивачких радника Србије у периоду 1903–1914“. *Токови револуције*, Vol. X–XI, 1974/1975, 393–450.
- Ивков, Добрила. „Делатност Савеза кројачких радника у периоду 1903–1914“. *Токови револуције*, Vol. VIII, 1974, 301–370.
- Игњатовић, Ђорђе. „Да ли је Влада Љотић превео Манифест комунистичке партије 1871. године?“. *Зборник историјских музеја Србије*, Vol. 28, 1994, 95–112.
- Игњатовић, Ђорђе. „Српска јавност и Марковићев Раденик“. *Токови револуције*, Vol. XX–XXI, 1974/1975, 27–102.
- Иšek, Tomislav. „Primjena „Obznane“ на HRSS и послједиче за њене присташе у Bosni и Hercegovini“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1971, 27–55.
- Janjatović, Bosiljka. „Četvrti kongres URSSJ-a и питање јединства радничке класе“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XX, No. 1–2, 1988, 25–54.
- Janjatović, Bosiljka. „Hrvatska 1928.-1934. године: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“. *Povijesni prilozi*, Vol. XIII, 1994, 25–54.
- Janjatović, Bosiljka. „O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima и preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933–41. године“. *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 255–285.
- Janjatović, Bosiljka. „Revolucionarni pokret u Zagrebu 1929–1934. године“. *Časopis za suvremenu povijest*, vol. XV, No. 2, 1983, 1–31.
- Janjatović, Bosiljka. „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933–1936. s obzirom na politiku KPJ“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1–2, 1969, 105–134.
- Janjatović, Bosiljka. „Tito и sindikalno organizovanje радничке класе“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 49–76.
- Jelić, Ivan. „Dolazak Josipa Broza Tita на čelo Kомунистичке партије Југославије“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IV, No. 2, 1972, 27–45.
- Jelić, Ivan. „Tito – graditelj партије револуције“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XII, No. 2, 1980, 33–48.
- Jelić, Ivan. „Značenje osnivanja Kомунистичке партије Hrvatske“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. II, No. 1, 1970, 9–20.
- Jelić-Butić, Fikreta. „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša до 1941.“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. I, No. 1–2, 1969, 55–90.
- Jens Schmitt, Oliver. „Balkan-Wien– Versuch einer Verflechtungsgeschichte der politischen Emigration aus den Balkanländern im Wien der Zwischenkriegszeit (1918–1934)“. *Südost-Forschungen*, Vol. 73, 2014, 268–305.
- Јеремић, Војо. „Историјска скица српског социјалистичког покрета од М. Тодоровића“. *Токови револуције*, Vol. XII–XIII, 1977/1978, 85–127.
- Јешић, Рафајло. „Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903–1914“. *Токови револуције*, Vol. IV, 1969, 3–156.
- Јонјић, Tomislav, Stjepan Matković. „Novi prilozi за životopis Mile Budaka uочи Drugoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 2008, 425–452.
- Jovanović, Miroslav. „Kraljevina SHS и antiboljševička Rusija 1918–1924“. *Tokovi istorije*, Vol. I–II, 1995, 93–126.
- Јовановић, Надежда. „Аранђеловачка акција левих демократа и комунисти“. *Токови*, No. 1, 1991, 53–69.

Јовановић, Надежда. „Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926-1928.“. *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 249–326.

Јовановић, Надежда. „Прогресивна штампа Србије у борби против рата и фашизма пред Други светски рат (1933-1939)“. *Токови револуције*, Vol. IX, 1986, 41–88.

Јовановић, Надежда. «Пропао покушај приватне иницијативе на сузбијању комунистичке идеологије». *Токови револуције*, Vol. 20-21, 1988, 149-168

Jovanović, Nadežda. „Beogradska javnost prema Sovjetskom savezu 1934-1941“. *Tokovi*, No. 1-2, 1993, 129-149

Jovanović, Nadežda. „Je li u razdoblju 1934-1937. M. Gorkić bio protiv jedinstvene jugoslovenske države?“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XV, No. 1, 1983, 77–89.

Jovanović, Nadežda. „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926/27“. *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 425-442.

Jović-Krivokapić, Gordana. „Rusija u Pašićevom projektu spoljnopolitičke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen (decembar) 1918. godine“. *Tokovi*, Vol. I-II, 1992, 5–11.

Junginger, Horst. „Gerhard Kittel – Tübinger Theologe und Spiritus rector der nationalsozialistischen Judenforschung“, in: *Täter und Komplizen in Theologie und Kirchen 1933-1945*, hg. von Manfred Gailus. Göttingen: Wallstein, 2015, 81–112.

Kajinić, Josip. „Analiza prikaza komunističkoga društvenog sustava u časopisu *Život* za vrijeme uredništva Stjepana Tomislava Poglajena (1937.-1941.)“. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2009, 687-699.

Карабеговић, Ибрахим. „Дјелатност Ђуре Ђаковића у радничком покрету у Босни и Херцеговини од 1905 до 1921. године“. *Прилози*, Vol. XVI, 1979, 11-20.

Karabegović, Ibrahim. „Glas slobode od 1909-1929. godine i njegov značaj za poručavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini“. *Prilozi*, Vol. II, 1966, 27–74.

Karabegović, Ibrahim. „Konstituisanje reformističkog pokreta u Jugoslaviji koncem 1921. i početkom 1922. g“. *Prilozi*, Vol. X, No. 2, 1974, 267–317.

Karabegović, Ibrahim. „Oblici podrške radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini revolucijama u Rusiji i Mađarskoj do konca 1920. godine“. *Prilozi*, vol. III, 1967, 75–86.

Karaula, Željko. “Hrvatska nacionalna omladina – (HANA O)”. *Historijski zbornik*, Vol. LXI, No. 2, 2008, 289–322.

Karaula, Željko. „Gvozd – list hrvatske nacionalne omladine iz Vukovara“. *Scrinia Slavonica*, Vol. VIII, 2008, 241-265.

Karaula, Željko. „Politička povijest Grubišnog Polja između dva svjetska rata (1918. – 1941.)“. *Radovi*, Vol. II, 2018, 245–284.

Karlič, Gordan. Višeslav Aralica. „Život i djelovanje Vjekoslava Maksa Luburića do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. LVIII, 2016, 309–358.

Качаки, Јован. «Судбина блага Петровградске заложне банке у Југославији 1920–1944. године». *Годишњак за друштвену историју*, Vol. VII, No. 2-3, 2000, 199-220.

Кемура, Ибрахим. „Утицај комуниста на рад `Гајрета` у Мостару уочи Другог свјетског рата“. *Прилози*, Vol. XVI, 1979, 147-161.

Кечић, Данило. „Комунисти Војводине у изборима за Конституанту 1920“. *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 57-123.

Кечић, Danilo. „Mađarska sovjetska republika i radništvo Vojvodine“. *Polja*, Vol. 243, 1979, 1-3.

Кесман, Јованка. „О напредном учитељском покрету у Југославији с посебним освртом на положај и делатност учитељница“. *Istorija XX veka*, Vol. XI, 1970, 271-318.

Kecman, Jovanka. „Žene u sindikalnim organizacijama i štrajkovima u Jugoslaviji (1935-1941)“. *Istorija XX veka*, Vol. XIII, 1975, 257-322.

Kisić Kolanović, Nada. „Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938. – 1945. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 107-136.

Ковачевић, Јелена. «Петко Милетић (1897-1943) – од револуционара до `фракционаша`». *Токови историје*, No. 1, 2017, 47-73.

Ковачевић, Јелена. «Студенти Београдског универзитета у логору у Вишеграду 1935. Године». *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, No. 8, 2016, 151-158.

Kolar Dimitrijević, Mira. „Koprivničanac dr. Juraj Šćetinec, socijalni pisac (1898-1939)“. *Podravski zbornik*, Vol. 28, 2002, 162-175.

Kolar Dimitrijević, Mira. „Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 1972, 7-29;

Kolar-Dimitrijević, Mira. „Prepiska između Stjepana Radića i Seljačke internacionale u Moskvi 1924. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 1972, 148-164.

Колонтари, Аттила. „Переговоры по установлению дипломатических отношений между Советским Союзом и Венгерским королевством в 1934 году“. *Славяноведение*, No. 1, 2010, 19–30.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Nezavisna radnička partija Jugoslavije – politička radnička stranka“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XV, No. 1, 1983, 1–8.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena djelatnost u Hrvatskoj“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1975, 7–35.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Razdoblje od povratka iz Sovjetske Rusije 1920. do izlaska s robije 1934. u revolucionarnoj biografiji Josipa Broza Tita“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1980, 7–32.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Vojnička pobuna u Varaždinu 23. srpnja 1919.“. *Povijesni prilozi*, Vol. II, No. 2, 1983, 65–94.

Koprivica-Oštrić, Stanislava. „Vukovarski kongres KPJ“. *Povijesni prilozi*, Vol. III, No. 1, 1984, 129-166;

Körner, Klaus. “Eberhard Taubert und der Nibelungen-Verlag“. *Berlinische Monatsschrift*, No. 12, 1997, 44–52.

Kosnica, Ivan, Martina Protega, „Politička prava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: Razvoj temeljnih obilježja“, *Pravni vjesnik*, br. 1, 2019, 139–156.

Krišto, Jure. „Euharistijski kongresi u Chicagu (1926.) i Zagrebu (1930.) u sustavu političke represije“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2006, 921-937.

Krišto, Jure. „Odjek građanskoga rata u Španjolskoj (1936.–1939.) u Hrvatskoj“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2008, 1033-1044.

Krizman, Bogdan. „Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 2, 1974, 55-90.

Крстић-Мистрицеловић, Ивана. „Полиција и унутрашња управа у Краљевини СХС/Југославији (1918-1931)“. *Безбедност*, Vol. III, 2010, 282-297.

Кьосева, Цветана. „Установление болгаро-советских дипломатических отношений в 1934 году и судьб посольской церкви в Софии“. *Славяноведение*, No. 4, 2007, 46–52.

Laquer, Walter. „Anti-Komintern“. *Survey*, No. 48, July 1963, 145–162.

Лебл, Арпад. „Српска народна радикална странка према аграрном питању, демократији и социјалистима 1867-1918. године“. *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 3–47.

- Lebourg, Nicholas. „White Russian Emigres and the International Anti-Communism in France (1918-1939)“. *IERES Occasional Papers*, No. 9, December 2020, 1–16.
- Linkhoeva, Tatiana. „The Russian Revolution and the Emergence of Japanese Anticommunism“. *Revolutionary Russia*, Vol. XXXI, No. 2, 2018, 263-270.
- Lompar, Rastko. "‘The Red Scare’ in Yugoslavia: The Hungarian Soviet Republic and the Beginning of the Yugoslav Anti-Communism 1919-1921", in: *Central and Eastern Europe after the First World War*, edited by Burkhard Olschowsky, Piotr Juszkiewicz, Jan Rydel. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022, 117-124.
- Ломпар, Растко, Јасна Поповић. «Политика Краљевине Југославије према Шпанском грађанском рату 1936–1939: Између неутралности и антикомунизма». *Српска политичка мисао*, Vol LXIII, No. 1, 2019, 321-339;
- Ломпар, Растко. „Контакти Немачке евангелистичке цркве и Српске православне цркве у контексту немачке спољне политике према Балкану 1935-1941.“. *Токови историје*, Vol. 2, 2020, 51-73.
- Ломпар, Растко. „Политичка биографија Светислава Хођере“. у: *Студенти и наука: Студкон 2*. Ниш: Филозофски факултет, 2017, 39-49.
- Lompar, Rastko. "Devil at the Gates: German Intelligence Services and Propaganda in the Kingdom of Yugoslavia 1938-1941“. in: *The Balkans in the Age of New Imperialism and Beyond*, edited by Vojislav G. Pavlović. Braïla: Editura Istros a Muzeului Braïlei "Carol I", 2021, 91–107.
- Lompar, Rastko. „Afera "Техничка унија" i veze JNP Zbora sa nacističkom Nemačkom 1935-1941“. *Istorija XX veka*, Vol. XXXVIII, No. 2, 2020, 85–102.
- Lompar, Rastko. „The Yugoslav People’s Party “Borbaši:” A Fringe Extreme Right-Wing Party in the Kingdom of Yugoslavia“. in: *The Serbian Right-Wings Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia*, edited by Dragan Bakić. Belgrade: Balkanološki institut SANU, 2022, 247-274.
- Lorenz, Oliver. „Die Ausstellung Das Sowjetparadies: nationalsozialistische Propaganda und kolonialer Diskurs“. *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*, Vol. XLVIII, No. 1, 2016, 121-139.
- Louro, Michele. „The Johnstone Affair and Anti-Communism in Interwar India“. *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 38-60.
- Luff, Jennifer. „Labor Anticommunism in the United States of America and the United Kingdom 1920-1949“. *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 109–133.
- Lukač, Dušan. „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 1972, 31-42.
- Манојловић Пинтар, Олга. «Југословенски интербригадисти у Француској током Другог светског рата». у: *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2019, 123-152.
- Матијашевић, Мартин. „Политички осуђеници у Забели 1929-1931. – контекст једног времена“. *Зануци*, Vol. VII, 2018, 210-216.
- Mahmutović, Vahidin. „Politički osuđenici u KZ Zenica u periodu 1918-1941“. *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, No. 12, 2013, 267–277.
- Mahmutović, Vahidin. „Vojni osuđenici u Kaznenom zavodu Zenica u periodu 1918-1941. godine“. *Anali Pravnog Fakulteta u Zenici*, Vol. XXIII, 2019, 141–155.
- Makrides, Vasilios. „Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious organisation Zoë during the Greek Civil War“. in: *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of*

- Exceptionalism and Silences*, edited by Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas. Aldershot: Ashgate, 2004, 159-174.
- Matić, Zdravko, Frano Stoljić. „Razvoj Katoličke akcije u Hrvatskoj nakon Ivana Merza“. *Crkva u svijetu*, Vol. 52, No. 2, 2017, 219–248.
- Matić, Zdravko, Krešimir Lagetar. „Djelovanje Ivana Merza u Hrvatskome katoličkom pokretu“. *Obnovljeni Život*, Vol. LXVIII, No. 3, 2013, 323–336.
- McNamara, Patrick. „Russia, Rome and Recognition: American Catholics and Anticommunism in the 1920s“. *U.S. Catholic Historian*, Vol. XXIV, No. 2, 2006, 71–88.
- Milanović, Đorđe. „Teze o primeni i rezultatima taktike jedinstvenog proleterskog fronta u Vojvodini od 1929. do 1937. godine“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. X, 1976, 65-94.
- Миленковић, Милица. „Радничка штампа као извор за проучавање историје синдикалног покрета у Србији (1919-1929)“. *Токови револуције*, Vol. XX-XXI, 1988, 211–220.
- Миленковић, Тома. „Радничке организације у Југославији 1918-1929“. у: *Југословенска држава 1918-1998*, Београд: Институт за савремену историју/Институт за новију историју Србије/Војноисторијски институт/ Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 1999. 417-429.
- Milenković, Toma. „Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ“. *Socijalizam*, No. 1, 1979, 155-178.
- Milenković, Toma. „Nedoslednost u primeni istorijske metodologije“. *Istorija XX veka*, No. 1, 1994, 201–222.
- Milenković, Toma. „Nekoliko dokumenata o delatnosti jugoslovenskih internacionalista u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 1919. godine“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VI, 1969, 331–355.
- Milenković, Toma. „Pregled razvitka socijaldemokratskog pokreta u Evropi za vreme Prvog svetskog rata“. *Istorija 20. veka*, Vol XII, 1972, 199–230.
- Milenković, Toma. „Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije“. *Vojnoistorijski glasnik*, Vol. II, 1968, 205-215.
- Milenković, Toma. „Uticaj Oktobarske revolucije na koncepcije i delatnost Jugoslovenskog komunističkog revolucionarnog saveza pelagićevaca“. *Istorija XX veka*, Vol. X, 1969, 227–245.
- Milenković, Toma. „Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu“. у: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1978, 91–149.
- Милетић, Александар. „Односи СКОЈ-а и КПЈ у време учвршћивања њихових илегалних организација“. *Токови*, Vol. I, 1991, 49–70.
- Милорадовић, Горан. „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“. *Токови историје*, No. 1, 2020, 11-46.
- Милошевић, Миладин. „Успостављање дипломатских односа између Краљевине Југославије и СССР-а 1940. године“. *Историјски записи*, No. 3-4, 2002, 99-124.
- Милошевић, Милан. „Тајна полиција у Србији“. *Гласник*, Vol. XXXVII, 2003, 5-34.
- Михајлов, Саша. «Фабрика хартије Милана Вапе». *Наслеђе*, No. 11, 2010, 5-34.
- Mirošević, Frano. „Hrvatska seljačka stranka u dubrovačkom kotaru 1941. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, 2011, 881-893.
- Mlakar, Boris. „Zaton Organizacije jugoslovanskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističkih oblasti“. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Vol. LIII, No. 2, 2013, 48-63.
- Nacu, Florin. „The Hungarian Soviet Republic of 1919 and the Romanian Intervention: A Historiographical Analysis“. *Revista de Științe Politice*, Vol. XLVI, 2020, 29-39.

- Nedimović, Uroš. „Djelovanje Komunističkih sindikatima u Bosni i Hercegovini od 1925. do 1929. godine“. *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 157–186.
- Николић, Мирослав. „Комунистичка партија Југославије од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе“. *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 311–358.
- Nikolić, Miroslav. „Osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije“. u: *Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920-1950*. Beograd: Institut za savremenu istoriju/Narodna knjiga, 1979, 71–90.
- Nikolić, Kosta. „Naličje jedne kritike“. *Istorija XX veka*, No. 2, 1994, 191-202.
- Nikčević, Tomica. „Prilog izučavanju političkih borbi u Crnoj Gori 1929-1937“. *Istorija XX veka*, Vol. III, 1962, 5–151.
- Olmsted, Kathryn. „British and US Anticommunism Between the World Wars“. *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2016, 89-108.
- Oosterhuis, Harry. „The ”Jews” of the Antifascist Left“. *Journal of Homosexuality*, Vol. XXIX, No. 2-3, 1995, 227-257.
- Orešković, Stipe. „Komunizam i nacija“. *Socijalizam*, Vol. IV, 1987, 27–63.
- Očak, Ivan. „O Jugoslavenima u bjelogardejskim jedinicama u Rusiji za vrijeme građanskog rata (1918-1920)“. *Časopis za savremenu povijest*, No. 1, 1974, 39-56.
- Očak, Ivan. „Dr. Ante Ciliga – otpadnik komunizma i staljinske čistke“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. XXII, No. 1, 1989, 267-296
- Oštrić, Vlado. „Hrvatski socijalisti i Makedonija na prijelazu iz XIX u XX stoljeće“. *Časopis za savremenu povijest*, Vol. III, 1980, 85–98.
- Oštrić, Vlado. „O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj“. *Prilozi*, Vol. V, 1969, 293-314.
- Oštrić, Vlado. „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“. *Časopis za savremenu povijest*, Vol II, 1981, 5–25.
- Oštrić, Vlado. „Uključivanje Josipa Broza u socijalistički pokret u Hrvatskoj (1907-1913)“. *Časopis za savremenu povijest*, Vol. II, 1972, 9–17.
- Pastor, Peter. „Hungarian-Soviet Diplomatic Relations 1935-1941: A Failed Rapprochement“. *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, 2004, 731–750.
- Pastović, Dunja. „Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918-1941)“. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. Vol. XII, No. 4, 2019, 555–574.
- Patafta, Daniel. „Hrvatski katolički tisak o progonima crkve u Meksiku (1926. – 1929.)“. *Croatia Christiana periodica*, Vol. XXXVIII, No. 73, 2014, 145-164.
- Pavlović, Marko. „Problem izjednačenja zakona u Kraljevin Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji“. *Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu*, Vol. LXVIII, No. 3-4, 2018, 493-523.
- Pavlaković, Vjeran. „Španjolski Siget: Simbolika Alcazara u hrvatskim novinama“. *Časopis za savremenu povijest*, No. 3, 2009, 735-749.
- Pavlaković, Vjeran. „Vladko Maček, the Croatian Peasant Party and the Spanish Civil War“. *Contemporary European History*, No. 2, 2007, 233-246.
- Pech, Stanley. „Political Parties in Eastern Europe 1848-1939: Comparisons and Continuities“. *East Central Europe*, No. 1, 1978, 1–38.
- Перовић, Латинка. „Сарадња српских социјалиста у гласилу руске револуционарне емиграције `Вперед` од 1875. до 1877. године“. *Токови*, Vol. I, 1990, 3–21.
- Perović, Željko. „Was Saint Bishop Nikolai a Fascist? A Review of His Addresses from March 1935 to April 1941“. *Nicholai Studies*, Vol. I, No. 2, 2021, 395–434.

Petrović, Ljubica. „Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929-1931. godine“. *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, 245-248.

Petrović, Ljubomir. „Jugoslavenski učitelji između ideološke i društvene odgovornosti: Represija nad profesijom između dva svjetska rata“. *Tokovi istorije*, No. 1-2, 2005, 38-53.

Пешић, Деса. „Крза у партијској организацији у Србији 1929. године“. *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 3–104.

Pilić, Stipe. „Virovitička hrvatska nacionalna omladina između dva svjetska rata do pristupa ustaškoj mladeži 1941. godine“. *Zbornik Janković*, Vol. IV, 2019, 186–247.

Пилјевић, Ђорђе. «Реаговање Коминтерне на одлуке Четврте земаљске конференције КПЈ». *Токови*, No. 1, 1991, 133–147.

Пилјевић, Ђорђе. «Штампа КПЈ у Србији у време диктатуре краља Александра 1929-1934». *Токови историје*, Vol. XVIII, 1984, 278-293.

Piljević, Đorđe. „Sukobi i čistke u KPJ 1929-1933. godine i Kominterni“. *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 61-85.

Plovanić, Mladen. „Gradsko redarstvo u Sušaku o komunistički nastrojenim srednjoškolcima 1937. godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XIX, No. 2, 1987, 119-133.

Покивайлова, Татьяна. „Коминтерн и Коммунистическая партия Румынии, 1939-1940 годы (по документам из архива Коминтерна)“. *Славяноведение*, No. 6, 1994, 3-9.

Popivoda, Krsto. „Izjava o držanju na policiji i sudu“. *Prilozi za istoriju socijalizma*, Vol. VII, 1970, 337–354.

Prlenda, Sandra. „Young, Religious, and Radical: The Croat Catholic Youth Organizations, 1922-1945“. in: *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, edited by John Lampe, Mark Mazower. Budapest/New York: CEU Press, 2004, 82–109.

Radojević, Mira. „Demokratska levica i međupartijski odnosi u Udruženoj opoziciji (1935-1941)“. *Tokovi*, No. 1-2, 1992, 109–128.

Radojević, Mira. „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“. *Istorija XX veka*, No. 2, 1997, 19-35.

Radojević, Mira. „Udružena opozicija i komunisti“. *Istorija XX veka*, No. 1-2, 1990, 39-58.

Rajčević, Vojo. „Titova uloga u reorganizaciji SKOJ-a 1937“.. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. IX, No. 3, 1977, 19–28.

Ramet, Sabrina P. „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2011, 137–154.

Раствовић, Александар. “Програм Југословенске народне странке”. *Зборник Матице српске за историју*, Vol. LXXIV, 2006, 125–132.

Rebić, Adalbert. „Janko Oberški – uz četrdesetu obljetnicu smrti“. *Bogoslovska smotra*, Vol. 78, No. 4, 2008, 769-788.

Реџић, Енвер. „Становиште Српске социјалдемократске партије према балканском и југословенском питању“. *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 239–307.

Redžić, Enver. „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu“. *Prilozi*, Vol. IX, 1973, 163-226.

Ристановић, Раде. „Идеолошка оријентација чланова Клуба студената ЈРЗ Словенски југ“. *Токови историје*, No. 1, 2016, 143-164.

Ристић, Иван. „Большевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)“. *Архив*, No. 1-2, 2011, 67-82.

- Roulin, Stephanie. „A martyr factory? Roman Catholic crusade, Protestant missions and anti-communist propaganda against Soviet anti-religious policies, 1929-37“. *Twentieth Century Communism*, No. 7, 2014, 153-173.
- Ruotsila, Markku. „International Anti-Communism before the Cold War: Success and Failure in the Building of a Transnational Right“. in: *New Perspectives on the Transnational Right*, edited by Martin Durham, Margaret Power. New York: Palgrave Macmillan, 2010, 11-37.
- Серапинова, Елена. «Лига Т. Обера и деятельность ее русской секции на Балканах». *Славяноведение*, No. 4, 2006, 16-31.
- Силкин, А. А. „Делегитимизация сербских правящих кругов (1930-е – начало 1940-х гг.) как внутривосточная предпосылка „социалистической революции“ в Югославии“. *Славянский альманах*, 2011, 164–181.
- Симеуновић, Драган. „Концепт партије српских социјалиста до Првог светског рата (Светозар Марковић, Димитрије Ценић, Димитрије Туцовић)“. *Токови револуције*, Vol. XIV-XV, 1981, 5–74.
- Sirotković, Hodimir. „Pravosudne strukture u hrvatskim zemljama od 1918. do 1945. godine“. *Vjesnik istarskog Arhiva*, Vol. I, No. 32, 1991, 17–30.
- Случ, Сергей. „Германо-советские отношения в 1918-1941. годах. Мотивы и последствия внешнеполитических решений“. *Славяноведение*, No. 6, 1995, 14-23.
- Sontag, John P. „The Soviet War Scare of 1926-27“. *Russian Review*, Vol. 34, No. 1, 1975, 66-77.
- Стевовић, Милан, Мартин Матијашевић. „Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године“. *Записи*, Vol. VIII, 2019, 188-198.
- Stipančević, Mario. „Mlada Jugoslavija – teroristička ispostava Zagrebačke policije“. *Arhivski vjesnik*, Vol. LXII, 2019, 127-155.
- Stipančević, Mario. „Poslušnik Karađorđevićevskoga režima Franjo Urbany“. *Časopis za suvremenu povijest*, br 2, 2020, 589-628.
- Stipančević, Mario. „Stranputice Joje Vragovića. Ulomci biografije jednoga zagrebačkog policajca“. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 2020, 101-130;
- Stipančević, Mario. „Tragom Rikarda Vikerta, posljednjeg međuratnog upravitelja zagrebačke policije“. *Časopis za suvremenu povijest*, No. 1, 2021, 185-219.
- Stipančević, Mario. „Vampir iz Petrinjske: Obrisi portreta Janka Bedekovića“. *Gorgodan*, 2017, Vol. XXXV-XXVI, 104 – 128.
- Stipetić, Zorica. „Uloga Augusta Cesarca i Miroslava Krleže u stvaranju Komunističke partije Jugoslavije“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. V, No. 3, 1973, 71–95.
- Стојановић, Александар. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци: старе контроверзе и нова тумачења“. у: *Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, књ. II. Београд: ИНИС, 2016, 39 – 69.
- Стојковић, Андрија. „Оцене суштине идеологије и практичне делатности Светозара Марковића дате до 1919. године“. *Токови револуције*, Vol. XIX, 1986, 5–32.
- Стојковић, Андрија. „Туцовић и материјалистичка дијалектика револуције“, *Токови револуције*. Vol. XIV-XV, 1981, 75–138.
- Stojkov, Todor. „Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine“. *Istorija XX veka*, Vol. IV, 1962, 251–307.
- Стојковски, Борис. «Лист Отаџбина о Шпанском грађанском рату». *Култура полиса*, Vol II, No. 2-3, 2005, 89-100.

- Stone, Marla. "Italian Fascism's Soviet Enemy and the Propaganda of Hate, 1941 – 1943". *Journal of Hate Studies*, Vol. X, No. 1, 2012, 73-97.
- Strčić, Petar. „Prilog za biografiju Ante Cilige“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. XX, No. 3, 1988, 15-49.
- Tadić, Ljubomir. „The Comintern and the National Question in Yugoslavia“. *Serbian Heritage Academy Occasional Papers*, No. 2, 1989, 1 -16.
- Thomas, Martin. „Albert Sarraut, French Colonial Development, and the Communist Threat, 1919-1930“. *The Journal of Modern History*, Vol. LXXVII, No. 4, 2005, 917-955.
- Тимотијевић, Милош. „Дунули су вихорни ветрови: ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“. *Наша прошлост*, No. 8, 2007, 97-119.
- Timotijević, Miloš. „Interwar Attitudes of Bishop Nikolaj Velimirović toward the Communists“. in: *Bishop Nikolaj Velimirović: Old Controversies in Historical and Theological Context*, edited by Vladimir Cvetković, Dragan Bakić. Belgrade/Los Angeles: Institute for Balkan Studies/St. Sebastian Press, 2022, 131–168.
- Тимофејев, Алексеј. „Руска и српска традиција у новим околностима“. у: *Традиција и трансформација*, Vol. I. Београд: Институт за новију историју Србије, 2015, 79-101.
- Томас, Elza. „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije prema jugoslavenskom pitanju pred Prvi svetski rat“. *Jugoslavenski istorijski časopis*, Vol. I-II, 1972, 89—97.
- Топаловић, Миленко. „Комунална политика српске социјалдемократске партије“. *Токови револуције*, Vol. III, 1968, 109–180.
- Топаловић, Миленко. „Српска социјалдемократска партија на парламентарним изборима 1903-1914. године“. *Токови револуције*, Vol. X-XI, 1974/1975, 309-392.
- Тошић, Десимир. „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат – личне белешке из 1941. године“. *Токови историје*, No. 3, 2006, 229–265.
- Трипковић, Милан. «Неуспех антикомунистичке изложбе у Ваљеву 1936. године». *Годишњак међуопштинског архива Ваљево*, Vol. 12, 1978, 65-72.
- Тркуља, Јовица. „Рецепција и критика Манифеста комунистичке партије“. *Социолошки преглед*, Vol. LII, no. 2, 2018, 628-652.
- Trontelj, Nik. „Grivčevo delovanje v Zagrebu in njegovi spisi v hrvaščini“. *Bogoslovni vestnik*, Vol. 78, No. 4, 2018, 927—942
- Udiljak, Vinko, Nikola Ostojčić. „Odjeci Velebitskog ustanka u beogradskom tisku 1932. godine“. *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. X, No. 10, 2019, 90-96.
- Udy, Giles. „The Christian Protest Movement, the Labour Government and Soviet Religious Repression, 1929–1931“. *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 66, No. 01, 2015, 116-139.
- Fay, Jean-François. „Peurs collectives et anticommunisme: La peste rouge“. *La Revue du Ciné-club universitaire*, (Genève: Festival Histoire et Cité, 2020), 22–27.
- Fišera, Vladimir Claude. „Communisme et intégration supranationale: la Revue "La Fédération balkanique" (1924-1932)“. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, No. 3, 1987, 497–508.
- Foster, Samuel. „Reviving the Völkerabfälle: The South Slavonic Left, Balkan Federalism and the creation of the first Yugoslavia“. *Socialist History*, Vol. 53, 2018, 52–68.
- Froese, Paul. „Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed“. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. XLIII, No. 1, 2004, 35-50.
- Хадри, Али. „Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до Априлског рата 1941. године“. *Токови револуције*, Vol. V, 1970, 359-409.

- Hadžibegović, Ilijas. „Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine“. *Prilozi*, Vol. III, 47-74.
- Hadžibegović, Ilijas. „Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878-1906. godine“. *Prilozi*, Vol. V, 1969, 145–163.
- Hadžirović, Ahmed. „Štrajkovi radnika u Bosni i Hercegovini 1919-1920“. *Prilozi*, Vol. VIII, 1972, 105-156.
- Hargreaves, John D. "The Comintern and Anti-Colonialism: New Research Opportunities". *African Affairs*, Vol. 92, No. 367, 1993, 255–261.
- Horvat, Vladimir. „Stjepan Tomislav Poglajen – alias profesor Kolaković“. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 61 No. 4, 2006, 515-519.
- Храбак, Богумил, Климе Цамбазовски. „Српски социјалдемократи на Солунском фронту у Солуну и на Крфу 1916-1918“. *Историјски гласник*, бр. 1-2, 1961, 151-197.
- Храбак, Богумил. „Југословенски Совјети у Русији и Украјини 1919-1921“. *Токови револуције*, Vol. II, 1967, 3-55.
- Храбак, Богумил. „Комунистичка партија Југославије и оружана сила (од августа 1919. до августа 1921)“. *Токови револуције*, Vol. IX, 1973, 3–66.
- Hrabak, Bogumil. „Jugoslovenska narodna stranka 1935. i 1936. godine“. *Novopazarski zbornik*, Vol. XXXI, 2008, 73–82
- Hrabak, Bogumil. „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“. *Istorija 20. veka*, Vol. III, 1962, 277-343.
- Hrabak, Bogumil. „Delatnost članova udruženja „Ujedinjenje ili smrt“ u Rusiji 1915-1918. godine“. *Istorija 20. veka*, Vol. VII, 1965, 187-256.
- Hrabak, Bogumil. „Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine“. *Istorija 20. veka*, Vol. III, 1962, 277-343.
- Hrabak, Bogumil. „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine“. *Istorija XX veka*, Vol. IX, 1968, 5-62.
- Hristić, Ivan, Ana Biočić, „Fra Petar Glavaš i Orjuna u Tučepima (1921. – 1927.)“. *Croatica Christiana periodica*, Vol. XXXVI, No. 69, 2012, 85–103.
- Цветковић, Славољуб. „Коминтерна и југословенска држава“. у: *Југословенска држава 1918-1998*. Београд: ИСИ, 1999, 213-219.
- Cvetković, Slavoljub. „Bilečki koncentracioni logor“. *Istorija XX veka*, Vol. II, 1961, 267-309.
- Cvetković, Slavoljub. „Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine“. *Istorija XX veka*, Vol. VII, 1965, 453–492.
- Cvetković, Slavoljub. „Prilog pitanju osnivanja Saveza komunističke omladine Jugoslavije“. *Istorija XX veka*, Vol. VI, 1964, 213–244.
- Cvetković, Slavoljub. „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923-1925. godine“. *Istorija XX veka*, Vol. XII, 1972, 375–402.
- Chossudovsky, Evgeny. „Genoa Revisited: Russia and Coexistence“. *Foreign Affairs*, Vol. 50, No. 3, 1972, 554-577.
- Чистяков, К. А. „Покушение М. Конради на главу советской делегации В. В. Воровского в Лозанне 10 мая 1923. г“. *Новый исторический вестник*, Vol. I, No. 6, 2002, 1-5.
- Čapo, Hrvoje. „In company with offenders from the neighborhood: Polity of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes 1918-1941“. *Review of Croatian History*, Vol. IX, No. 1, 2013, 115–140.
- Čapo, Hrvoje. „Svetozar Pribičević kao ministar unutarnjih poslova u prve tri vlade Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (20. prosinca 1918 – 19. veljače 1920.)“, u: *Jugoslavija – između*

- ujedinjenja i razlaza*, Beograd/Zagreb: Institut za savremenu istoriju/Hrvatski institut za povijest, 2022, 9–30.
- Šadek, Vladimir. „Kontroverzni političar Vladimir Sabolić (1900. – 1948.) i njegovo djelovanje na području đurđevačke Podravine“. *Podravski zbornik*, Vol. XLIV, 2018, 63–75.
- Šadek, Vladimir. „Prilozi za povijest kotara Đurđevac u vrijeme šestosiječanjske diktature (od 1929. do 1934.)“. *Podravina*, Vol. IV, No. 8, 2005, 59–82.
- Шарчевић, Предраг. „Првомајске прославе у Београду (1893-1988) – Празник и политика“. *Токови*, Vol. I, 1990, 71–113.
- Шемякин, Андрей. „Никола Пашич и рускије социјалисти у Цириху (1868-1872 гг.)“. *Токови историје*, Vol I-II, 1997, 5-40.
- Шехић, Нусрет. „Превирање на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог светског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС“. *Прилози*, Vol. XXII, 1986, 131-176.
- Šehić, Nusret. „Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata“. *Prilozi*, Vol. V, 1969, 27-60.
- Šestak, Ivan. „Stjepan Tomislav Poglajen kao urednik časopisa Život“. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 62, No. 1, 2007, 41-70.
- Šubić Kovačević, Ivana. „Kontrola i zabrana oporbenog zagrebačkog tiska 1921.-1929.“. *Radovi*, Vol. XLVIII, 2016, 329–351.
- Šuštar, Branko. „Ekonomska Orjuna“. *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVIII, No. 3, 1990, 144-146;
- Šuštar, Branko. „O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih nacionalistov na Slovenskem do sredinom leta 1924“. *Kronika: Časopis za Slovensko krajevno zgodovino*, Vol. XXXVI, 1988, 242-246.
- Waddington, Lorna. „The Anti-Komintern and Nazi Anti-Bolshevik Propaganda in the 1930s“. *Journal of Contemporary History*, Vol. XLII, No. 4, 2007, 573-594.
- Ward, Max. „Displaying the Worldview of Japanese Fascism: The Tokyo Thought War Exhibition of 1938“. *Critical Asian Studies*, Vol. XLVII, No. 3, 2015, 414-439.
- Woods, Colleen. „Seditious Crimes and Rebelious Conspiracies: Anti-communism and US Empire in the Philippines“. *Journal of Contemporary History*, Vol. LIII, No. 1, 2018, 61-88.

Биографија аутора

Растко (Мило) Ломпар рођен је 1993. године у Београду, у којем је завршио основну школу и Трећу београдску гимназију. Завршио је основне студије историје на Филозофском факултету у Београду 2016. године, одбранивши дипломски рад под насловом „Југословенска народна странка „Борбаши“. Прилог истраживању“. Наредне године одбранио је мастер рад „Религија у политичкој мисли и пракси Димитрија Љотића 1935–1945. Прилог истраживању“, који је награђен наградом „Љубомир Љуба Петровић Института за савремену историју. Јануара 2018. године уписао је докторске студије историје, а од јуна те године запослен је на Балканолошком институту САНУ. У звање истраживача сарадника изабран је јула 2020. године. Приређену мастер тезу објавио је 2021. под називом „Димитрије Љотић – Учитељ или фарисеј? Збор, хришћанство и верске заједнице 1935–1945“. Говори енглески, немачки и руски језик, а поседује основна знања из румунског језика.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Растко Ломпар

Број индекса **5И 17-7**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 29. 8. 2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Растко Ломпар

Број индекса 5И 17-7

Студијски програм историја

Наслов рада Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934-1941

Ментор проф. др Мира Радојевић

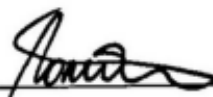
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 29. 8. 2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Антикомунизам у Краљевини Југославији 1934–1941.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 29. 8. 2023.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.